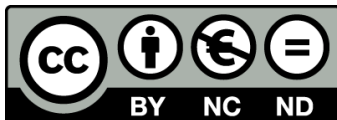

Tesi doctoral

Bernardí Martorell i Puig, arquitecte

1877-1937

Mariola Borrell Escudé

Aquesta tesi doctoral està subjecta a la licència [Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0 Internacional \(CC BY-NC-ND 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Esta tesis doctoral está sujeta a la licencia [Reconocimiento-NoComercial-SinObraDerivada 4.0 Internacional \(CC BY-NC-ND 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

This doctoral thesis is licensed under the [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International \(CC BY-NC-ND 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Tesi Doctoral

Per a l'obtenció del títol de Doctor en Arquitectura

**Bernardí Martorell i Puig, arquitecte
1877-1937**

Mariola Borrell Escudé

Directors: Dr. Alberto T. Estévez, Dra. Judith Urbano
Programa de Doctorat en Arquitectura

Línia: Arquitectura i Projectes

Grup de Recerca Història Arquitectura i Disseny – Arquitectures Genètiques

UIC
barcelona

Amb el suport de la Secretaria d'Universitats i Recerca del Departament d'Empresa i Coneixement de la Generalitat de Catalunya i del Fons Social Europeu.

Agraïments

Gràcies. Em fa molta il·lusió que la primera paraula de la tesi sigui aquesta, perquè he d'agrair moltes coses a moltes persones que durant aquests anys han fet possible aquestes pàgines, i no podia començar d'una altra manera.

Abans de tot, vull donar les gràcies als meus pares, ells m'han ensenyat amb el seu exemple i la seva alegria molt més del que es pot resumir en 780 pàgines.

Gràcies a la Judith Urbano i l'Alberto Estévez, directors d'aquesta tesi, per la confiança que sempre han tingut en mi i en aquest projecte, per les correccions (i vídeo-correccions en confinament) i pel seguiment, pels ànims i els horitzons, per ensenyar-me que és compatible ser exigent i rigorós amb el treball i, a la vegada, gaudir-lo.

Gràcies als familiars de Bernardí Martorell i Puig, especialment a la Carmen Martorell Balanzó i a l'Ildefons Masià Martorell, néts de l'arquitecte, i a Galdric Ruiz Martorell, besnét, que han col·laborat molt directament en aquesta recerca, facilitant molt la feina, concedint-me entrevistes i compartint amb mi tot tipus d'històries, fotografies i documents familiars.

Gràcies a tantes persones que, vinculades a arxius, edificis, municipis o bisbats relacionats amb el protagonista d'aquesta tesi, han acceptat entrevistes i visites i gràcies especialment a molts d'ells que no s'han conformat amb les meves preguntes sinó que s'han implicat directament en la recerca, seguint en contacte, compartint documents personals, facilitant relacions amb terceres persones, etc. Gràcies a Carles Freixes, responsable de béns immobles del bisbat de Solsona, per la seva implicació total; a Gemma Carim, alcaldessa de Vinebre; a mn. Pere Codina, rector de la parròquia del Cor de Maria; a mn. Bartrina, arxiver de l'ADS; a mn. Josep Maria, capellà del Claustre de Solsona; a mn. Antoni Martínez Subías, responsable del patrimoni artístic i documental de l'arquebisbat de Tarragona; a Fèlix Bota, arxiver de l'AHCOAC-G; a Raquel Lacuesta, que ha facilitat documents de la seva pròpia recerca; a Gerard Martí, director del Museu d'Història de Cambrils; a Antoni López, vocal de cultura del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, demarcació de l'Ebre; a Manuel Fuentes i Joan Maria Quijada, arxivers de l'AHAT; a Joaquim Puigvert, historiador i professor d'història de l'art; a Sofia Mata, directora del Museu Diocesà de Tarragona; a Josep Maria Pros, historiador de Vinebre; a la germana Núria, de la comunitat de Valldonzella; a Marc Manzano, arquitecte; a Montse Creus i a mn. Prat del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona; a Ramon Giner, historiador de l'escola de les Teresianes de Tarragona; als directors de diversos col·legis: Francesc Sardaña, de les Teresianes de Tarragona, Jordi Fontoba, dels Escolapis de Sabadell i Montse Codina, de l'escola Arrels; a Daniel Casals, masover de Torrebonica; a Xavier Prat, actual propietari de la casa Maristany de Camprodon; a Mari Carmen de Prat, veïna de Camprodon; a Mireia Hernández, grafòloga; a Xavier Garcia, expert en dibuix heràldic... és molt d'agrair trobar persones que gaudeixen amb la investigació i s'impliquen amb la teva feina sense esperar res a canvi.

Gràcies a l'Escola d'Arquitectura de la UIC, on vaig aprendre que l'arquitectura no és només tècnica, sinó que també és art. Gràcies a les persones que amb consells, idees i materials m'han ajudat en diferents punts de la recerca, i gràcies a la Maria José, que em va animar a començar i que ha anat seguint tot el procés molt de prop.

Gràcies a la meva família: tots han ajudat a construir aquesta tesi, en molts casos directament, acompanyant-me en les múltiples expedicions per tot Catalunya o ajudant-me en visites a arxius, ajuntaments, edificis, cementiris... però sobretot indirectament: sempre m'han recolzat, acompanyat i obert horitzons. Gràcies especialment a la Guadalupe i la Teresa que, sobretot els últims anys, han estat molt a prop fent que es multipliqués el temps.

Gràcies també a tants amics que han col·laborat de les més diverses maneres: ajudant-me a organitzar dades i documents, deixant-me la càmera, traduint textos de l'italià i del llatí, acompanyant-me a molts racons buscant pistes... gràcies a tots.

Gràcies finalment als amics de la sala de doctorands, he après molt de cada un i han fet que aquests anys fossin no només "més fàcils" sinó fins i tot divertits.

Per acabar vull agrair la tasca del tribunal de llegir, analitzar i avaluar aquesta tesi.

A tots, moltes gràcies.

Resum

Català

La present tesi doctoral és una monografia que recull tota la vida i obra de Bernardí Martorell i Puig (1877-1937), un arquitecte amb activitat professional durant el primer terç del segle XX a Catalunya que no té el reconeixement que la seva abundant i interessant obra mereix. Nebot-nét del conegut arquitecte Joan Martorell, i admirador i aprenent d'Antoni Gaudí, la seva producció arquitectònica es podria anomenar eclèctica, ja que barreja elements historicistes amb altres modernistes i fins i tot noucentistes, en molts casos amb un ús magistral del totxo, que fa que els seus projectes tinguin un segell molt personal.

La producció arquitectònica de Martorell es pot classificar tipològicament en tres grans grups: arquitectura religiosa, arquitectura d'habitatge i arquitectura variada. Dins d'arquitectura religiosa cal destacar que va ser arquitecte diocesà de Solsona, Tarragona i Barcelona, on va realitzar obres de tot tipus, esdevenint un arquitecte molt polifacètic: des de la custòdia de la catedral de Tarragona i altres objectes litúrgics fins a grans edificis, reformes i cementiris. Per altra banda, algunes comunitats religioses van comptar amb Bernardí Martorell per construir els seus monestirs i esglésies, i aquests projectes han estat, entre altres, les seves obres més reconegudes: el monestir de Valldonzella, el de les Oblates del Santíssim Redemptor, l'escola-convent de les Teresianes de Tarragona i l'església de l'Escola Pia de Sabadell. Quant a arquitectura domèstica trobem edificis d'habitatge unifamiliar per tot Catalunya i alguns edificis de pisos, principalment a Barcelona, a part de nombroses reformes i obres menors. Per últim, a l'apartat d'arquitectura variada trobem tot tipus de construccions: des de la reforma d'un gran sanatori, Torrebonica, fins la construcció d'un celler per a la cooperativa agrícola de Cambrils, entre altres.

L'anàlisi de la seva producció permet veure diferents influències, no només de corrents artístics i arquitectònics, sinó també de característiques apreses de Gaudí, com els arcs parabòlics, presents en moltes de les seves obres; i de nombrosos viatges a l'estranger, on l'arquitecte coneix tècniques i estils que marquen l'estètica de les seves obres. En aquesta tesi estudiem cada projecte a nivell històric i descriptiu i analitzem també el conjunt, intentant entendre les relacions entre ells i les influències que va tenir l'arquitecte. Al final de la tesi s'inclou el catàleg de tota la seva producció ordenada cronològicament.

Per estudiar l'obra de Martorell s'han recorregut tots els llocs de Catalunya on hi havia indicis de possibles intervencions i s'han buidat els arxius corresponents, així doncs la major part del material citat en aquesta tesi doctoral és inèdit, com també algunes de les obres que esmentem, que s'han trobat gràcies a aquesta recerca.

En resum, aquesta tesi pretén donar visibilitat a un arquitecte certament desconegut i a tota la seva obra, amb l'objectiu de donar una mica més de llum a tota una generació de professionals que ha quedat amagada a l'ombra dels grans mestres del modernisme català.

La presente tesis doctoral es una monografía que recoge toda la vida y obra de Bernardino Martorell i Puig (1877-1937), un arquitecto con actividad profesional durante el primer tercio del siglo XX en Cataluña que no tiene el reconocimiento que su abundante e interesante obra merece. Sobrino-nieto del conocido arquitecto Joan Martorell, y admirador y aprendiz de Antonio Gaudí, su producción arquitectónica se podría definir como ecléctica, ya que mezcla elementos historicistas con otros modernistas y hasta *noucentistas*, en muchos casos con un uso magistral del ladrillo, que hace que sus proyectos tengan un sello muy personal.

La producción arquitectónica de Martorell se puede clasificar tipológicamente en tres grandes grupos: arquitectura religiosa, arquitectura doméstica y arquitectura variada. Dentro de arquitectura religiosa hay que destacar que fue arquitecto diocesano de Solsona, Tarragona y Barcelona, donde realizó obras de todo tipo, llegando a ser un arquitecto muy polifacético: desde la custodia de la catedral de Tarragona y otros objetos litúrgicos hasta grandes edificios, reformas y cementerios. Por otro lado, algunas comunidades religiosas contaron con Bernardino Martorell para construir sus monasterios e iglesias y estos proyectos han sido, entre otros, sus obras más reconocidas: el monasterio de Valldonzella, el de las Oblatas del Santísimo Redentor, la escuela-convento de las Teresianas de Tarragona y la iglesia del colegio de los escolapios de Sabadell. En cuanto a arquitectura doméstica encontramos viviendas unifamiliares por todo Cataluña y algunos edificios de pisos, principalmente en Barcelona, a parte de numerosas reformas y obras menores. Por último, en el apartado de arquitectura variada encontramos todo tipo de construcciones: desde la reforma de un gran sanatorio, Torrebónica, hasta la construcción de una bodega para la cooperativa agrícola de Cambrils, entre otros.

El análisis de su producción permite ver distintas influencias, no solo de corrientes artísticas y arquitectónicas, sino también de características aprendidas de Gaudí, como los arcos parabólicos, presentes en muchas de sus obras; y de numerosos viajes al extranjero, donde el arquitecto conoce técnicas y estilos que marcan la estética de sus obras. En esta tesis estudiamos cada proyecto a nivel histórico y descriptivo y analizamos también el conjunto, intentando entender las relaciones entre ellos y las influencias que tuvo el arquitecto. Al final de la tesis se incluye el catálogo de toda su producción ordenada cronológicamente.

Para estudiar la obra de Martorell se han recorrido todos los lugares de Cataluña donde había indicios de posibles intervenciones y se han vaciado los archivos correspondientes, así pues, la mayor parte del material citado en esta tesis doctoral es inédito, como también algunas de las obras que comentamos, que se han encontrado gracias a esta investigación.

En resumen, esta tesis pretende dar visibilidad a un arquitecto ciertamente desconocido y a toda su obra, con el objetivo de arrojar un poco más de luz a toda una generación de profesionales que ha quedado escondida a la sombra de los grandes maestros del modernismo catalán.

Llistat d'arxius

Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona	ACB
Arxiu Capitular de la Catedral de Tarragona	ACT
Arxiu Comarcal Conca de Barberà	ACCB
Arxiu Comarcal del Ripollès	ACR
Arxiu Comarcal del Solsonès	ACS
Arxiu Comarcal del Vallès Occidental	ACVO
Arxiu d'Arenys de Mar: Arxiu Històric Fidel Fita	AHFF
Arxiu de la Càtedra Gaudí	ACG-ETSAB
Arxiu de la Confraria de la Mare de Déu del Claustre	ACMC
Arxiu de la Cooperativa Agrícola de Cambrils	ACAC
Arxiu de la Família Martorell	AFM
Arxiu de la Família Pascual Viñas	AFPV
Arxiu de la Fundació Sant Llàtzer	AFSLL
Arxiu de Revistes Catalanes Antigues	ARCA
Arxiu del Centre de Recursos per l'Aprenentatge i la Investigació de la Biblioteca del Pavelló de la República	CRAI-BPR
Arxiu del Centre Excursionista de Catalunya	ACEC (inclou també arxiu fotogràfic)
Arxiu del Cercle Artístic de Sant Lluç	ACASL
Arxiu del Monestir de Valldonzella	AMV
Arxiu del Museu d'Història de la Medicina de Catalunya	MHMC
Arxiu dels Cementiris de Barcelona s.a.	ACBSA
Arxiu Diocesà de Barcelona	ADB
Arxiu Diocesà de Solsona	ADS
Arxiu Diputació de Barcelona	ADiBa
Arxiu Fotogràfic de Navàs	AFN
Arxiu Fotogràfic Ramon Font	ARF

Arxiu General de Santa Teresa de Jesus	AGSTJ
Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona	AHAT
Arxiu Històric de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura	AH-ETSAB UPC
Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona	AHCB
Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona	AHUB
Arxiu Històric de Sabadell	AHS
Arxiu Històric de Terrassa	AHT
Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya	AHCOAC-B (dem. de Barcelona) AHCOAC-G (dem. de Girona)
Arxiu Històric Municipal de Sitges	AHMS
Arxiu Mas de Fotografia – Institut Amatller d'Art Hispànic	AM-IAAH
Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona	AMCB
Arxiu Municipal de Cambrils	AMCAM
Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat	AMHL
Arxiu Municipal de Puig-Reig	AMPR
Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols	AMSFG
Arxiu Municipal de Terrassa	AMT
Arxiu Municipal del Districte de l'Eixample	AMDE
Arxiu Municipal del Districte de Sarrià – Sant Gervasi	AMDS
Arxiu Nacional de Catalunya	ANC
Arxiu Parroquial Santuari del Cor de Maria	APCM
Arxiu Pere Joan Alsina	APJA
Arxium Pérez de Rozas	APR
Arxiu Provincial de les Escoles Pies de Catalunya	APEPC
Arxiu Quim Mas	AQM
Arxiu Ramon Giner	ARG
Arxiu Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi	RACBA
Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona	BPEB

Centre de Documentació de l'Orfeó Català	CEDOC
Dipòsit Digital de Documents de la UAB	DDD-UAB
Fons Fotogràfic Salvany, Biblioteca de Catalunya	FFS-BC
Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional Española	HDBNE
Hemeroteca Digital de La Vanguardia	HDLV
Museu Diocesà de Tarragona	MDT
Museu Diocesà i Comarcal de Solsona	MDCS

ÍNDEX GENERAL SINTÈTIC

Agraïments	3
Resum	5
Llistat d'arxius.....	7
ÍNDEX GENERAL SINTÈTIC.....	11
ÍNDEX DESENVOLUPAT	13
QÜESTIONS PRÈVIES.....	19
1. Objectius i justificació.....	21
2. Metodologia.....	27
3. Estat de la Qüestió.....	33
BLOC 1: Bernardí Martorell i Puig, biografia	43
BLOC 2: Producció arquitectònica.....	79
I. Arquitectura religiosa	81
1. Introducció.....	81
2. Els inicis: seguint els passos de Joan Martorell	83
3. Arquitecte diocesà.....	109
4. Edificis per a comunitats religioses.....	219
5. Arquitectura funerària.....	305
6. Altres projectes religiosos no realitzats o no localitzats.....	343
II. Arquitectura d'habitatge	351
1. Obra menor.....	351
2. Habitatges unifamiliars.....	353
3. Edificis d'habitatge plurifamiliar	395
4. Reformes	439
5. Altres obres no localitzades	453
III. Altres tipologies	455
1. Arquitectura per l'educació	457
2. Arquitectura industrial i comercial	477
3. Altres tipologies d'edificis	495
4. Obres d'urbanisme	537
CONCLUSIONS.....	553
1. Anàlisi cronològica de l'obra de Bernardí Martorell, evolució.....	557
2. Consideracions sobre la producció arquitectònica de Bernardí Martorell.....	563

BLOC 3: Catàleg d'obres	601
BIBLIOGRAFIA	737
WEBGRAFIA	755
ANNEXOS	759
Annex 1: Arbre genealògic de la família Martorell.....	761
Annex 2: Transcripció dels escrits de Bernardí Martorell i Puig.....	763
1. Bellesguard i Valldonzella.....	763
2. El temple de l'Escola Pia	767
3. Conferència als Amics de l'Art Litúrgic	769

ÍNDIX DESENVOLUPAT

Agraïments	3
Resum	5
Llistat d'arxius.....	7
ÍNDIX GENERAL SINTÈTIC.....	11
ÍNDIX DESENVOLUPAT	13
QÜESTIONS PRÈVIES.....	19
1. Objectius i justificació.....	21
2. Metodologia.....	27
3. Estat de la Qüestió.....	33
BLOC 1: Bernardí Martorell i Puig, biografia	43
1. Infància i família.....	47
2. Formació: estudis i viatges.....	53
3. Vida familiar	59
4. Dos mestres: Joan Martorell i Antoni Gaudí	63
5. Arquitecte: vida professional	69
6. Ciutadà compromès	73
7. Final de la vida	77
BLOC 2: Producció arquitectònica.....	79
I. Arquitectura religiosa	81
1. Introducció.....	81
2. Els inicis: seguint els passos de Joan Martorell	83
2.1. El saló d'actes i altres elements del Seminari Conciliar de Barcelona (1903-1904)	87
2.2. Finalització d'obres inacabades de Joan Martorell	99
2.2.1. Santuari del Cor de Maria, Barcelona (1906-1913).....	99
2.2.2. Retaules inacabats de Joan Martorell.....	105
Retaule de la Mare de Déu del Pilar (1906-1908)	105
Nou altar i restauració de la capella de Nostra Senyora de la Soledat (1909).....	106
Retaule de Sant Josep Oriol (1909)	106
3. Arquitecte diocesà.....	109
3.1. Introducció: la figura de l'arquitecte diocesà	109
3.2. Arquitecte diocesà de Solsona.....	113
3.2.1. Obres i projectes al municipi de Solsona	115
Restauració del saló d'actes del Seminari menor (1915).....	115

Cambril de la Mare de Déu del Claustre: reformes, projecte de pedestal, il·luminació (1915), bancs (1915), i re-fonamentació (1919).....	115
Projecte de trasllat del cor de la catedral de Solsona (1928) – No realitzat	123
3.2.2. Obres i projectes a la diòcesi de Solsona (altres municipis)	125
Berga. Projectes al Santuari de la Mare de Déu de Queralt (1913-1915).....	126
Montornès. Reforma de l'estructura de l'església (1916)	132
Puig-Reig. Projecte d'ampliació de l'església (1917) – No realitzat.....	134
Fígols Les Mines. Projecte de nova església (1919) – No realitzat	136
Navàs. Campanar de l'església parroquial (1928-31).....	141
Mollerussa. Projecte d'església parroquial (1928) – No realitzat.....	146
Altres projectes com a arquitecte diocesà a la diòcesi de Solsona	150
3.3. Arquitecte diocesà de Tarragona	153
3.3.1. Encàrrecs personals per al cardenal i el bisbe auxiliar	154
Escuts Heràldics (s.d.).....	154
Bàculs i Mitra del bisbe auxiliar de Tarragona Manuel Borràs i Ferré (1934).....	157
Càtedra per l'arquebisbe i baldaquí (1924)	160
3.3.2. Projectes i reformes a la catedral de Tarragona i al palau episcopal.....	162
Custòdia de la catedral de Tarragona (1922).....	163
Restauració i il·luminació de la capella del palau episcopal (1928).....	175
Canelobres de la capella de la Immaculada, catedral (1931)	176
Reformes i restauracions a capelles i elements de la catedral	177
3.3.3. Projectes a altres municipis de l'arquebisbat de Tarragona.....	190
Objectes litúrgics	190
Reformes de temples parroquials	193
3.3.4. Altres projectes diocesans no realitzats o no localitzats	195
Obra Pia Montserrat. (s.d.) – No realitzada/localitzada.....	195
Arxiu Metropolità de Tarragona (1925) – No realitzat.....	196
Retaule de Sant Francesc (1928) – No realitzat/localitzat	197
3.4. Arquitecte diocesà de Barcelona.....	199
3.4.1. Intervencions a la catedral de Barcelona.....	200
Trasllat del Sant Crist de Lepant i il·luminació de la capella (1932).....	202
Restauració de dos vitralls de l'absis (1934)	204
Trasllat del cor de la catedral de Barcelona (1928)	205
3.4.2. Projectes diocesans a la ciutat de Barcelona.....	209
Església de Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa i dependències parroquials (1934) – No realitzada.....	210

Escoles parroquials (i església –no construïda–) de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies, escola 120 CENU (1934-37).....	213
Escoles Parroquials de l'Església de la Mare de Déu del Roser, escola 149 CENU (1936-1937)	217
4. Edificis per a comunitats religioses.....	219
4.1. Escola de les Teresianes de Vinebre (1888-1892-1904)	221
4.2. Monestir de Santa Maria de Valldonzella (1911-1922).....	233
4.3. Monestir i església de les Oblates del Santíssim Redemptor (1919-1926)	253
4.4. Convent-escola de les Teresianes de Tarragona (1922-1937).....	271
4.5. Església de Sant Agustí de les Escoles Pies de Sabadell (1924-1932).....	287
5. Arquitectura funerària.....	305
5.1. Sepultures	307
Tomba per a Joaquim Mestres i Morer (1905-1907), cementiri de Montjuïc	307
Tomba per a Joaquim Carol i Artigas (1910), cementiri de Sant Nicolau, Sabadell	309
Panteó per a Maria Gusi Arimón (1912), cementiri de Sant Nicolau, Sabadell	312
Panteó per a Agustí Manaut (1912-13), cementiri de Montjuïc.....	314
Panteó per a Maria Felícia Casas i Amorós (1913-1918), cementiri de Montjuïc	315
Hipogeu Tormo (1915-1916), cementiri de Montjuïc	318
5.2. Cementiris.....	323
Cementiri d'Olius (1915-16).....	323
Cementiri de Cambrils (1922).....	333
6. Altres projectes religiosos no realitzats o no localitzats.....	343
6.1. Capelles, altars, retaules	343
6.2. Altres objectes litúrgics.....	347
6.3. Restauracions	349
II. Arquitectura d'habitatge	351
1. Obra menor.....	351
2. Habitatges unifamiliars.....	353
2.1. Sitges	355
Casa Gomis (1914) – desapareguda o no construïda.....	355
2.2. Sant Feliu de Guíxols	357
Casa Josep Roca o casa de la Campana (1911).....	357
2.3. Barcelona i voltants (Sarrià i Pedralbes).....	365
Casa Dominics, Sarrià (1912-1914).....	365
Casa Joan Piera, Sarrià (1913) – Desapareguda.....	368

Casa Montserrat Serra, Sarrià (1913) – Desapareguda	369
Cases Federico Barris, Pedralbes, Sarrià (1918 i 1920-21) – Desaparegudes	371
Casa Maria Sicars, Sarrià (1920) – Desapareguda	373
2.4. Arenys de Mar	377
Casa Montal (1921)	377
Casa Mollfulleda (1922)	381
2.5. Camprodon	385
Casa Maristany (1923-25)	386
2.5. Taradell/Balenyà.....	391
Projecte de la torre Josep Serra Torneu (1936) – No realitzada.....	391
3. Edificis d’habitatge plurifamiliar	395
3.1. Casa Enric Laplana (1907-1909)	397
3.2. Casa Pilar Serrahima (1911-15)	409
3.3 Casa Josep Poch i Viñas (1917-20)	415
3.4. Casa Josep Maria Busquets (1923-26)	419
3.5 Casa Bernardí Martorell (1917-1922-1924).....	425
3.6. Cases de Joaquim Duran i Barraquer, Sitges (1929 i 1930)	431
Casa al carrer Major (1929)	431
Casa al carrer Carreta (1930).....	435
3.7. Casa Guitart, Solsona (1936).....	437
4. Reformes	439
4.1. Altell sobre la cotxera del palau Robert (1908) i clavegueró (1906)	439
4.2. Reforma als magatzems d’Albert Martín (1912) – Desapareguda	440
4.3. Ampliació de la casa Sanllehy, d’Anna Girona (1914) – Desapareguda	441
4.4. Reforma interior i façana de la casa Josep Castells (1918-1919)	442
4.5. Reforma a casa Josep Segarra (1918).....	443
4.6. Reforma a casa Manuel Miret (1919) – Desapareguda	444
4.7. Reforma de l’entresol de una casa de Francesc Maristany (1919-20)	445
4.8. Ampliació de la casa de Jacint Icart (1919-20).....	446
4.9. Ampliació de la casa Josep Vidal i Barraquer (1922)	447
4.10. Tribuna del pis principal de la casa d’Alexandre Maristany (1923)	448
4.11. Ampliació de baixos de una casa de Francesc Maristany (1924).....	449
4.12. Reforma i ampliació de la casa de Rosa Fornas de Edo (1935).....	450
4.13. Reforma a la casa d’Anton Carulla. (s.d.) – No localitzada/realitzada.....	451
5. Altres obres no localitzades	453

III. Altres tipologies	455
1. Arquitectura per l'educació	457
1.1. Escola i dependències municipals de Vilanova de la Muga (1924-1928)	459
1.2. Escola pública de Darnius (1930-33)	463
1.3. Escola de Pablo Estapé a L'Hospitalet de Llobregat (1929) – No acabada i desapareguda	471
1.4. Ampliació del col·legi de la Companyia de Maria o Lestonac, Solsona (1934)	475
2. Arquitectura industrial i comercial	477
2.1. Celler de la Cooperativa agrícola de Cambrils (1919-1921)	479
2.2. Magatzems i altres intervencions.....	489
Cobert, mur i quadra Christensen i Corominas (1913).....	489
Magatzems de Gabriela Ramos (1913 i 1916)	490
Magatzem Josep Amargós (1921) – No localitzat	491
Afegiment de dos pisos a l'edifici d'Antònia Olivella. Barcelona (1923)	491
Reforma magatzem Barrau i cia. (1929)	493
3. Altres tipologies d'edificis	495
3.1. Direcció de l'obra de l'hotel Sant Roc (1915-1929).....	497
3.2. Glorieta de la casa Riu, Solsona (1917)	507
3.3. Sanatori i església de Torrebonica, Terrassa (intervencions entre 1917 i 1930)	509
Església (1928-30)	523
3.3. Reforma d'un edifici per a convertir-lo en hotel Gran Via, Barcelona (1928)	533
4. Obres d'urbanisme	537
4.1. Carrers i passatge a L'Hospitalet de Llobregat (1905-1906-1924)	539
Deu carrers a Collblanc, antic barri de La Torrassa (1905-1906).....	539
Passatge de la Concepció (1924)	543
4.2. Passeig Maristany, Camprodon (1922)	545
4.3. Plànol general de Puig-Reig (s.d.)	551
CONCLUSIONS	553
1. Anàlisi cronològica de l'obra de Bernardí Martorell, evolució	557
2. Consideracions sobre la producció arquitectònica de Bernardí Martorell.....	563
2.1. Entorn i influències locals i forànies	563
2.2. Pensament de Bernardí Martorell a través dels seus escrits	569
Bellesguard i Valldonzella	569
El Temple de l'Escola Pia	572

Conferència pronunciada a l'Associació d'Amics de l'Art Litúrgic sobre el trasllat del cor de la catedral de Barcelona	579
2.3. Repertori formal de l'obra de Bernardí Martorell	585
2.3.1. Materials.....	585
2.3.2. Elements arquitectònics	590
BLOC 3: Catàleg d'obres	601
BIBLIOGRAFIA	737
WEBGRAFIA	755
ANNEXOS	759
Annex 1: Arbre genealògic de la família Martorell.....	761
Annex 2: Transcripció dels escrits de Bernardí Martorell i Puig.....	763
1. Bellesguard i Valldonzella.....	763
2. El temple de l'Escola Pia	767
3. Conferència als Amics de l'Art Litúrgic	769

QUESTIONS PRÉVIES

1. Objectius i justificació.

L'objectiu principal d'aquesta tesi doctoral és posar en relleu la figura i l'obra de Bernardí Martorell i Puig, un arquitecte de principis del segle XX amb obra certament rellevant del que no hi ha investigacions d'envergadura.

La importància d'aquest personatge i dels seus projectes reclama una anàlisi científica i completa que no ha estat feta fins ara. No hi ha estudis que aprofundeixin en la seva trajectòria i la seva vida, o que estudiïn la seva producció, tant a Barcelona com d'altres municipis de Catalunya, i a les poques referències que hi ha sobre algun dels seus edificis s'hi troben sovint errors. Solament trobem una publicació completa sobre la vida i l'obra de Bernardí Martorell: un article de Joan Bassegoda i Nonell¹ redactat amb ocasió de la conferència d'obertura del curs acadèmic 2000-2001 que pronuncià a la sala d'actes de la Universitat Abat Oliba, que és la funció actual de l'antiga església del monestir de les Oblates del Santíssim Redemptor, obra de Bernardí Martorell. L'autor exposa de manera ordenada un breu recorregut pels trets més importants de la seva biografia, una cronologia de la seva obra amb petites descripcions dels edificis més reconeguts i un resum d'influències i altres reflexions a l'entorn del seu estil. Podem dir que aquest article és la investigació més important sobre la figura i l'obra de Bernardí Martorell fins ara.

Bassegoda especifica en una altra de les seves obres anomenada *El Modernisme a Catalunya* que Bernardí Martorell és un "importantíssim arquitecte al qual no s'ha fet la justícia que mereix. La seva producció és extensa, amb moltes obres de tipus religiós que completen l'executòria d'aquest arquitecte singular (...) potser el més destacat entre els manieristes gaudinians".²

Altres arquitectes, com J.A. Coderch de Sentmenat, reconeixien també la qualitat de les obres de Martorell i Puig. El primer tenia el seu despatx a la plaça Calvó, al costat del Monestir de Valldonzella, obra de Martorell, i Bassegoda ha deixat escrit que li "manifestava repetidament que aquest edifici era tant o més interessant que obres de Gaudí".³

Per últim, a l'estranger trobem també publicacions que suggereixen la importància de Martorell i Puig: "*In questo variegato panorama complessivo, merita di essere studiata a fondo l'attività di Bernardí Martorell i Puig*",⁴ frase de la introducció d'un dels articles de Claudio Mazzanti⁵ sobre Bernardí Martorell publicats per la Universitat de Pescara, a Itàlia. A part d'aquest article, trobarem fora d'Espanya comptades referències al nostre arquitecte que es veuran en concret a l'Estat de la Qüestió. També cal esmentar que diverses referències afirmen que l'historiador de l'art nord-americà Chandler Rathfon Post (1881-1959) va elogiar Bernardí Martorell en la seva visita a la Catedral de Barcelona,⁶ però no s'ha trobat cap referència a ell a les seves publicacions.

Tret de la publicació de Bassegoda, com s'ha dit, no hi ha cap altra monografia dedicada a analitzar amb profunditat aquest arquitecte amb obres de tan destacada importància com el

¹ Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi*. Barcelona: 2003, pp. 31-55.

² Bassegoda, J. *Arquitectura*. A: Infesta, J.M. (dir), Bassegoda, J., Marco, J. et al. *Modernisme a Catalunya*. Barcelona: Nou Art Thor, 1981, volum I, p. 132.

³ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 36.

⁴ "En aquest variat i complex panorama, l'activitat de Bernardí Martorell i Puig mereix ser estudiada a fons". Mazzanti, C. *Architettura religiosa all'inizio del XX secolo in Catalogna: progetti e realizzazione: Bernardí Martorell i Puig*. A: *Opus Quaderno di Storia Architettura Ristauro*. Pescara: Università degli Studi G. D'Annunzio, Dipartimento di Scienze dell'Architettura e Ristauro, 2012, pp. 95-118.

⁵ Arquitecte i doctor en Història de l'Arquitectura per la Universitat Gabriele D'Annunzio de Chieti-Pescara, Itàlia.

⁶ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 50; Martínez, A. *La custòdia modernista de la Seu de Tarragona*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1995, p. 67.

monestir de Valldonzella i l'església de les Oblates del Santíssim Redemptor, ja esmentades, o altres, com l'escola de les Teresianes de Tarragona, l'església de l'Escola Pia de Sabadell, la custòdia de la catedral de Tarragona o la casa Enric Laplana⁷ al passeig Sant Joan de Barcelona.

Tal com es podrà veure amb més detall a l'Estat de la Qüestió, trobem sobre Bernardí Martorell altres referències bibliogràfiques, però aquestes són del tot parcials. Fem un breu resum a continuació per mostrar la importància d'aquesta tesi doctoral i el buit a nivell bibliogràfic que pretén omplir aquesta recerca.

En primer lloc, trobem estudis sobre Bernardí Martorell que analitzen alguna faceta de la seva producció, i des d'allí, fan un recull de la seva vida i obra. Aquestes obres són, en concret, la citada obra de Claudio Mazzanti, a Itàlia, on s'analitza l'arquitectura religiosa de Bernardí Martorell,⁸ i l'obra publicada a Solsona amb motiu del centenari del cementiri d'Olius,⁹ on s'analitza des de la perspectiva d'arquitecte diocesà, se'n recullen algunes obres a la diòcesi de Solsona no mencionades per Bassegoda i se'n descriuen dos projectes de cementiris.

Abans de seguir, no podem deixar d'esmentar l'exposició organitzada al Museu Diocesà de Solsona amb motiu del centenari del cementiri d'Olius, on es va presentar el llibre que acabem de comentar i es feia, per primera vegada, un homenatge públic a Bernardí Martorell.¹⁰ En aquesta, es presentava la figura de l'arquitecte, alguns documents de la seva relació amb Solsona, la custòdia de la catedral de Tarragona, entre altres objectes i documents d'interès. Aquesta exposició va coincidir amb l'inici d'aquesta tesi doctoral.

Per altra banda, trobem comptats estudis sobre algunes obres concretes de Bernardí Martorell. Les tres publicacions més rellevants són el monogràfic sobre el monestir de Valldonzella,¹¹ potser el seu projecte més conegut, en el qual es fa un recorregut per la llarga i complicada història de la comunitat cistercenca i, a la part final, es descriu l'edifici de Martorell, amb una breu referència a la seva persona i obra. Trobem sobre aquest edifici, com veurem, altres articles, però esmentem aquí un en el que es diu erròniament el cognom de l'arquitecte, (diu Martorell i Falp, el cognom del seu pare) fet que ens confirma el poc coneixement d'aquest, inclús pels que valoren la seva obra.¹² Per altra banda trobem un llibre sobre la custòdia modernista de la catedral de Tarragona, escrit per Martínez Subías,¹³ en el que es posa de manifest la capacitat de Martorell de no només fer edificis sinó objectes de tot tipus, en concret de l'àmbit religiós. Sent un monogràfic d'una obra seva, la publicació no dóna tampoc cap detall sobre la vida i obra de l'arquitecte. La tercera referència bibliogràfica més complerta en relació amb una obra de l'arquitecte és el llibre de Giner i Filella on explica la història de les diferents cases de les Teresianes a Tarragona, entre elles l'escola construïda per Bernardí Martorell.¹⁴ Sorprenentment, en aquestes referències bibliogràfiques sobre tres de les obres mestres de Martorell, es fa una breu referència a Bernardí

⁷ També coneguda com Casa Mundó o Casa Estapé, es veurà més endavant.

⁸ Mazzanti, C. *op. cit.*

⁹ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)* Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016.

¹⁰ <http://museusolsona.cat/exposicionstemporals/larquitecte-de-capcalera-bernardi-martorell-i-puig-en-el-centenari-del-cementiri-doliu-1916-2016/> (consulta: 10-10-2016).

¹¹ Albacete, A., Güell, M. *El reial monestir de Santa Maria de Valldonzella (1147-1922)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.

¹² Altisent, A. *Monestir de Santa Maria de Valldonzella, 75è aniversari del nou Monestir (1913-1988)*. Barcelona: Comunitat de Valldonzella, 1988; Bassegoda, J. *El Modernisme a Valldonzella: conferència pronunciada el 25 de maig de 1975*. Barcelona: Estudis cistercencs Germandat de Valldonzella, 1975; Paulí, A. *Santa Maria de Valldonzella*. Barcelona: Tipografia Emporium, 1972.

¹³ Martínez, A. *op. cit.*

¹⁴ Giner, R. *Les Cases-col·legi teresianes a Tarragona*. Tarragona: Els Ibanos, 1999.

Martorell i s'esbossa la seva vida i obra, però de manera molt tangencial i fins i tot amb frases com "no tenim gaires referències de la seva vida"¹⁵.

Totes aquestes referències bibliogràfiques són doncs els primers arguments per a la justificació d'aquesta tesi doctoral, en primer lloc perquè son ben reduïdes; i, en segon lloc, perquè és sorprenent que als pocs llibres on es parla d'aquest arquitecte les dades que s'aporten siguin tan poques (la major part d'elles fan referència a l'article de Bassegoda, no hi ha cap altra font), sovint confuses ("no coneixem amb certesa la data de naixement de Bernardino Martorell i Puig"¹⁶, "la vida de Bernardí Martorell és fosca"¹⁷) i inclús, en alguns casos, errònies, com es veurà en aquesta tesi doctoral.

El nom de Bernardí Martorell és esmentat en alguns diccionaris i enciclopèdies, fet que confirma la seva importància, com autor d'obres rellevants a la ciutat de Barcelona i a tot Catalunya, però les descripcions no aporten dades significatives i fins i tot en alguns casos contenen errors. Es menciona Bernardí Martorell i Puig a la *Gran Enciclopèdia Catalana*¹⁸, a la col·lecció *L'Art Català*¹⁹, al *Diccionari d'Història de Catalunya*²⁰, a l'*Inventari General del Modernisme*²¹ (el més complet, on es citen 15 obres seves),²² a l'obra *Joies del modernisme català*²³, etc. Veurem el que aporta cada obra a l'Estat de la Qüestió.

Hi ha també referències de Bernardí Martorell a altres llibres més divulgatius sobre el modernisme o l'arquitectura catalana. A la *Guia del Modernisme a l'Eixample*²⁴, a la *Guia d'Arquitectura de la Demarcació de l'Ebre*²⁵, a la publicació sobre monuments i panteons d'interès al cementiri de Montjuïc²⁶, així com al *Catàleg Monumental de l'Ajuntament de Barcelona*,²⁷ entre d'altres que veurem més endavant.

Veiem doncs que, tot i que s'esmenta a diferents publicacions la figura i l'obra de Bernardí Martorell, no hi ha, tret de la de Bassegoda i en part les de Claudio Mazzanti, publicacions que aprofundeixin en la seva persona i producció, i que, les poques que l'esmenten, sovint inclouen errors o confusions, com veiem també a altres elements, més aviat divulgatius, on també es cita equivocadament alguna dada sobre l'arquitecte, per exemple: a un cartell a Vinebre, on trobem una obra vinculada a Martorell, trobem el nom "Bernat Martorell"; a una de les estampes de la custòdia de la catedral de Tarragona, editades amb motiu de la seva restauració, se l'anomena "Bernabé Martorell"; al taulell informatiu sobre el cementiri d'Olius, que es troba a l'entrada d'aquest i s'explica breument la història del recinte, cita l'arquitecte com "Bernardí Martorell i Rius". Aquestes són tres mostres dels errors que trobem per tot arreu vinculats a la persona i a l'obra d'aquest arquitecte.

¹⁵ Martínez, A. *op. cit.*, p. 73.

¹⁶ *Ídem*.

¹⁷ *Ídem*.

¹⁸ *Gran Enciclopèdia Catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, volum 14, p. 455.

¹⁹ Bergós, J., Benet, R., Selva, J., Cirici, A. *L'art modernista*. A: Bergós, J., Benet, R., Selva, J., Cirici, A. *L'art català*, vol. 2. Barcelona: Aymà, 1955.

²⁰ Mestre, J. *Diccionari d'Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1999, p. 663.

²¹ Pons, V., Bassegoda, J. *Inventari General del Modernisme*. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004.

²² Va ser realitzat amb la col·laboració de Bassegoda, l'únic que ha estudiat el nostre arquitecte.

²³ Fontbona, F. *Joies del Modernisme Català*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2011.

²⁴ Bancells, C. *Guia del Modernisme a l'Eixample*. Barcelona: Edicions de Nou Art Thor, 1990, p. 21.

²⁵ López, A. *Guia d'arquitectura de la Demarcació de l'Ebre: Baix Ebre, Montsià, Ribera d'Ebre, Terra Alta*. Tortosa: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Demarcació de l'Ebre, 2002, p. 21.

²⁶ Martí, E. *El cementiri de Montjuïc, Somnis de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Cementiris de Barcelona, 2008.

²⁷ Hernández-Cros, J.E. (dir), et al. *Catàleg Monumental de l'Ajuntament de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1987, p. 124.

A nivell dels arxius consultats es percep també la falta de coneixement de l'arquitecte i la seva obra: per exemple, a l'Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya demarcació de Girona (AHCOAC-G a partir d'ara) on es troba el fons més ampli sobre Bernardí Martorell, es troben barrejats els seus projectes amb alguns de Joan Martorell i no queda clar quins són de cadascú. A l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona (AMCB a partir d'ara) també es pot generar confusió, ja que, entre les fitxes de les obres de Bernardí Martorell apareixen també tres registres d'obres que no són seves, sinó seu pare, Bernardí Martorell i Falp, enginyer industrial i químic, que va realitzar obres d'instal·lació com a enginyer i consta a l'arxiu, però no hi ha distinció entre les fitxes de l'un i de l'altre, fora de la data, per la que s'entén que són obres del pare.

Totes aquestes confusions demostren el desconeixement general de Bernardí Martorell i Puig i la importància i la justificació de realitzar aquesta tesi doctoral.

La seva abundant obra és molt poc coneguda i estudiada: Bassegoda esmenta al seu article 81 projectes, desenvolupant-ne només 12: 9 amb un senzill paràgraf i 3 amb més detall, i amb poca profunditat. L'objectiu d'aquesta recerca és documentar tota l'obra de Martorell, a nivell històric i descriptiu (amb imatges i descripcions), tant la coneguda com la desconeguda, de la que tenim algunes referències a diaris i altres documents, i aquesta tesi pretén estudiar a fons. La producció arquitectònica de Martorell i Puig mereix un reconeixement, no només a nivell de la quantitat d'edificis que va construir a la nostra ciutat i a tot Catalunya, sinó també per la qualitat d'aquests i l'original estil que s'hi reflecteix, fruit de moltes influències, que analitzarem també en aquesta tesi.

De fet, a part dels que hem esmentat que tenen bibliografia pròpia, la majoria dels seus edificis no han estat estudiats, alguns d'ells perquè són obres de petita escala, però n'hi ha d'altres amb gran interès arquitectònic i artístic que tan sols estan citats ràpidament a l'article de Bassegoda. Alguns d'aquests són la reforma del sanatori de Torrebònica de Terrassa i la seva església, que és considerada BCIL i ni el propi document on es registra inclou el nom del nostre arquitecte;²⁸ la casa Estapà del passeig Sant Joan, que està catalogada per l'Ajuntament de Barcelona com a edifici modernista: és la primera de les 120 obres de la Ruta del Modernisme²⁹ i és esmentada breument a alguna guia, però no hi ha publicacions ni estudis sobre ella; així com la resta d'edificis d'habitatge plurifamiliar realitzats per l'arquitecte a la ciutat de Barcelona, simplement esmentats per Bassegoda però no estudiats a cap altra investigació; la casa de la Campana, a Sant Feliu de Guíxols, que també està reconeguda com a patrimoni;³⁰ o l'església de Sant Agustí de les Escoles Pies de Sabadell, entre altres.

L'estudi de totes les seves obres, tant les executades com les que no es van dur a terme, es planteja com un bloc a part, ordenat segons tipologies arquitectòniques. Això servirà per analitzar-les i veure possibles relacions entre elles i amb les d'altres arquitectes, a nivell tipològic o formal i a nivell històric. Aquest bloc també pretén treure a la llum obres que havien passat desapercubudes i altres que no es coneixien o es descriuen per primera vegada. Per altra banda, es proposa també, a partir d'aquesta anàlisi de les diferents obres, analitzar i investigar la manera de projectar i d'entendre l'arquitectura d'aquest professional, que pensem que pot ajudar a entendre com es plantejava l'arquitectura tota una generació d'arquitectes que ha quedat a l'ombra.

²⁸ Núm. de registre BCIL: 6641-I. <http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=0&consulta=&codi=28122> (consulta: 4-6-19).

²⁹ http://www.rutadelmodernisme.com/default.aspx?idioma=ca&contenido=Obres_115 (consulta: 12-12-2016).

³⁰ Reverendo, N., Ginesta, J. *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic i Elements d'interès històric i artístic*. Sant Feliu de Guíxols: Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, 2000, pp. 189a, 189b. Fons: AMSFG.

Aquesta anàlisi per tipologia pretén també facilitar un altre dels objectius d'aquesta tesi doctoral: l'elaboració d'un catàleg de la seva obra tant construïda com no realitzada o desapareguda, amb tota la documentació i informació que es pugui recollir i elaborar de cada projecte de l'arquitecte.

Se l'ha catalogat com un arquitecte de la segona generació de modernistes, amb reminiscències també historicistes, o com un arquitecte a cavall entre el modernisme i el noucentisme. El fet és que la seva obra inclou moltes influències de diferents estils: modernisme, l'arquitectura Gaudí, amb referències molt directes, noucentisme en alguns casos, i també referències de diversos estils i de molts dels seus viatges. Podem dir doncs que ens trobem davant d'un arquitecte certament eclèctic, per la gran barreja d'elements i d'estils que trobem als seus projectes, a la vegada, amb un clar segell personal a les seves obres mestres, del que destaca l'ús magistral del totxo, com veurem més endavant. Aquest estil tan específic que presenten algunes obres de Martorell és també un motiu d'aquesta tesi doctoral, que es proposa l'anàlisi i l'estudi dels diversos edificis de l'arquitecte per extreure'n referències, influències i trets comuns.

Cal dir també que Martorell va escriure dos articles en els que parla de la seva pròpia obra: un sobre els monestirs de Valldonzella i de les Oblates del Santíssim Redemptor, anomenat "Bellesguard i Valldonzella"³¹ i l'altre sobre l'església de l'Escola Pia de Sabadell, publicat amb motiu de la seva inauguració "El temple de l'Escola Pia".³² Aquesta tesi també es proposa la transcripció i anàlisi d'aquests dos textos en relació a la seva obra, així com d'un tercer text inèdit, del que parlarem més endavant. El tercer text que es transcriu en aquesta tesi, obra del nostre arquitecte, és el de la conferència que va pronunciar el mes de desembre del 1928 a l'exposició organitzada pels Amics de l'Art Litúrgic,³³ entitat de la que formava part, per defensar el trasllat del cor de la catedral de Barcelona, entre altres coses. Aquest tercer escrit ens confirma que Martorell va ser un arquitecte implicat en temes actuals de la seva època, com va ser el del trasllat del cor.

Bernardí Martorell és un personatge rellevant també gràcies a que va ser arquitecte diocesà. Va desenvolupar aquesta tasca a Solsona, Tarragona i Barcelona. D'aquesta faceta en destaquen el citat cementiri d'Olius i el campanar de l'església parroquial de Navàs, a la diòcesi de Solsona;³⁴ la ja mencionada custòdia de la catedral, a Tarragona, i el cementiri de Cambrils, a la mateixa diòcesi;³⁵ i les escoles parroquials de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies i algunes reformes a la catedral, entre altres, a la diòcesi de Barcelona.³⁶ A part d'aquestes obres, la major part de la seva obra diocesana va ser, d'una banda, projectes de gran envergadura que no es van portar a terme (ampliació de l'església de Puig Reig, nova església a Fígols, a Mollerussa, entre altres) i, d'una altra, obres de petita escala: reformes, arranjaments de sostres o teulades i instal·lacions petites (vitalls, altars...), etc. Totes aquestes obres, les que no es van portar a terme també, serveixen per a analitzar en aquest estudi la seva manera de projectar i d'entendre l'arquitectura.

Es pot dir doncs, tenint en compte els projectes realitzats a Barcelona (residencials, escolars, eclesiàstics, etc.), a Tarragona i a Solsona com a arquitecte diocesà principalment i a la província de Girona i voltants, que Bernardí Martorell és un arquitecte amb producció arreu de Catalunya

³¹ Martorell, B. Bellesguard i Valldonzella. A: *L'Abella d'Or, arts i construcció*. Barcelona: 1932 A.

³² Martorell, B. El temple de l'Escola Pia. A: *La Ciutat*. Sabadell: 9-6-1932 B, pp. 1-2.

³³ Martorell, B. *Conferència pronunciada en "Amigos del Arte Litúrgico" por el Arquitecto D. Bernardino Martorell Puig*. Barcelona: 12-1928. (Document mecanografiat conservat per la família). Fons: AFM.

³⁴ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, pp. 25-37.

³⁵ *Ibidem*, p. 53-56.

³⁶ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*

que, malgrat l'interès de les seves obres, no ha tingut bona fortuna crítica i mereix un estudi aprofundit.

Un motiu més per a justificar l'estudi sobre Bernardí Martorell és que aquest no va ser només arquitecte, sinó que era una persona present en el món cultural i social i un ciutadà compromès, tal i com queda palès als diaris de l'època³⁷ i veurem a la seva biografia.

Així com altres arquitectes tenen carrers a Barcelona, no és el cas de Bernardí Martorell, que, encara que sigui confús, el passatge del barri del Raval que té el seu nom³⁸ no és per ell, sinó pel seu besavi, industrial tèxtil. De totes maneres, aquest carrer és també el lloc on va néixer l'arquitecte, ja que la família Martorell hi va viure durant varies generacions.

La present tesi es proposa doncs, en resum, donar a Bernardí Martorell i Puig el relleu que mereix en la història de l'arquitectura catalana de principis del segle XX, època en la que tants arquitectes amb producció ben interessant han quedat eclipsats per les grans figures del modernisme català: Gaudí, Domènech i Montaner i Puig i Cadafalch.

³⁷ Es veurà a l'Estat de la Qüestió.

³⁸ Passatge entre el carrer de l'Hospital i el carrer de Sant Rafael, al barri del Raval, Barcelona.

2. Metodologia.

Aquesta tesi doctoral pretén ser un treball biogràfic sobre l'arquitecte que ajudi a traçar el que va ser la seva vida i a fer una anàlisi de les seves obres, el que seria la seva teoria o ideari mitjançant els seus escrits i estudi de la seva producció i un catàleg de la seva producció arquitectònica.

Per a aconseguir aquest objectiu, la present tesi ha estat la conseqüència d'una llarga i acurada recerca de tota la bibliografia, de molts arxius (públics i privats) i biblioteques, i de diverses entrevistes i visites.

Com hem explicat als anteriors capítols, la bibliografia sobre Bernardí Martorell és ben escassa, per tant, el punt de partida ha estat l'article monogràfic escrit per l'arquitecte i historiador de l'art Joan Bassegoda i Nonell que hem citat anteriorment. Arrel d'aquest, s'ha aconseguit una visió global de la vida i obra de Martorell i unes pinzellades del seu ideari i influències. A partir d'aquest estudi, també s'ha pogut tenir accés a una extensa llista de bibliografia en la qual hi havia informació d'interès. En aquesta bibliografia es citen des de publicacions (que es veuran a l'Estat de la Qüestió) fins a articles a diaris o fulletons senzills (documents informatius sobre el Monestir de Valldonzella, fulles informatives sobre el sanatori de Torrebonica, per exemple, entre d'altres). La consulta d'aquesta bibliografia ha estat senzilla, ja que la major part d'ella es troba al fons Bernardí Martorell de l'Arxiu de la Càtedra Gaudí (ACG-ETSAB a partir d'ara), i, a partir d'allí, s'ha anat arribant a altres publicacions, que també s'han estudiat i llegit per a elaborar la present tesi.

A part d'aquesta bibliografia citada i arxivada per Bassegoda, s'han consultat moltes altres publicacions, la major part d'elles conservades a la Biblioteca de Catalunya i a la Biblioteca de Montserrat, ja que son d'autors catalans, i les poques publicacions estrangeres s'han aconseguit gràcies al contacte amb els propi autors. Es reflectirà amb més detall a l'Estat de la Qüestió. Gràcies a la lectura de tota aquesta bibliografia s'ha aconseguit una panoràmica prou completa, a partir de la qual s'ha anat desenvolupant l'esquema de la tesi, que després s'ha pogut completar amb tota la informació obtinguda de cada tema a nombrosos arxius i a altres publicacions, potser no monogràfiques de l'arquitecte o d'una de les seves obres, però sí del seu context o de les localitats on treballava, etc.

Ja que hi ha ben poques publicacions sobre el tema, és en la consulta d'arxius on s'han trobat els materials principals per al desenvolupament d'aquesta tesi doctoral i per tant la majoria d'informació que publica aquesta és inèdita.

S'ha fet el buidatge dels dos arxius on hi ha més expedients en relació a Martorell. Per una banda, l'AHCOAC-G, on es troba el fons personal de l'arquitecte: s'hi conserva la documentació gràfica de 34 projectes (alguns no realitzats), un fons amb retalls i documents de premsa i revistes que guardava l'arquitecte i un altre amb cartes i postals que conservava. Per altra, l'AMCB, on hi ha les fitxes de la majoria d'edificis que va construir a Barcelona (aproximadament uns 30 expedients).

Respecte al primer fons que s'ha citat, aquesta documentació es troba a l'AHCOAC-G perquè, l'any 1990, Maria de Balanzó i Cabot, vídua de Bernardí Martorell i Jordà (fill de Martorell i Puig) la va donar a l'Ildefons Masià i Martorell, nét i també arquitecte de Bernardí Martorell i Puig. Aquest, en veure la quantitat i la qualitat de la documentació que heretava,³⁹ va decidir donar-la al COAC per a que fos arxivada i estudiada. Quan es va fer la donació, la documentació estava barrejada amb la de Joan Martorell i a l'AHCOAC-G es va conservar amb el títol "fons Martorell".

³⁹ No només consistia en plànols, també inclou documents, retalls de revistes i correspondència.

Amb motiu d'aquest estudi s'han buidat tots els projectes del fons que corresponen a Bernardí Martorell i alguns de Joan Martorell que tenen relació amb el nostre arquitecte.

A l'AMCB no hi ha només plànols dels projectes sinó també permisos i altres documents d'interès. Dos dels expedients estan digitalitzats, però els altres s'han hagut de consultar a l'arxiu físicament, en diverses visites successives, ja que no tots els documents s'han pogut localitzar fàcilment a partir del nom del client o l'adreça. A l'AMCB trobem, a més a més, dues fitxes que consten com a "Bernardino Martorell" que no es corresponen amb obres seves: són fitxes que, com hem dit, va realitzar el seu pare, enginyer.

Després dels dos arxius principals, s'ha passat a una fase més concreta, en la que s'han anat rastrejant tots els arxius de les localitats catalanes on hi ha obres de Martorell (començant per les ciutats d'on va ser arquitecte diocesà: Tarragona, Solsona i Barcelona), en els que s'ha seguit el mateix procediment: el buidatge de tota la documentació. En aquestes ciutats on Martorell va estar vinculat amb l'església s'han consultat tant els arxius diocesans com els municipals.

A l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona (AHAT a partir d'ara) s'ha trobat la correspondència durant 12 anys (1924-1936) entre Bernardí i el beat Manuel Borràs, vicari general de la diòcesi de Tarragona en temps del bisbe Vidal i Barraquer. S'han transcrit totes aquestes cartes i s'han ordenat cronològicament, extraient-ne informació per a investigar un bon nombre d'intervencions a Tarragona no registrades anteriorment. Gràcies a aquestes cartes s'han pogut descobrir algunes restauracions i reformes de Martorell a la catedral, que hem pogut corroborar gràcies a premsa de l'època, que eren desconegudes. També s'han trobat documents i plànols de diverses obres. No s'ha localitzat a l'arxiu Municipal de Tarragona cap informació referent a les obres de Martorell.

A Solsona s'han consultat també l'Arxiu Diocesà de Solsona (ADS a partir d'ara), on s'han pogut buidar les carpetes contemporànies a Martorell i Puig de la Junta de Reparació de Temples i s'ha trobat documentació d'interès a les carpetes 70 i 71. A part d'això, s'ha trobat, a cartes, documents parroquials i documents de la cúria, informació relativa a alguns projectes a la diòcesi, molts d'ells esmentats per Carles Freixes al llibre editat amb motiu del centenari del cementiri d'Olius, però no descrits i estudiats a fons anteriorment, fet per primera vegada en aquesta tesi. També s'han trobat referències inèdites.

A part d'aquests arxius més generals, d'on s'ha extret molta documentació, hi ha també altres arxius de més petita escala on s'ha trobat informació valuosa per a la recerca: a Barcelona s'ha consultat l'Arxiu Diocesà de Barcelona (ADB a partir d'ara) i l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona (ACB a partir d'ara), ja que Martorell va tenir molta relació, sobretot al final de la seva vida, amb la diòcesi de Barcelona; l'Arxiu Municipal del Districte de Sarrià-Sant Gervasi (AMDS a partir d'ara), que en aquella època era un municipi independent i té el seu propi arxiu separat del de la ciutat de Barcelona, on s'han trobat plànols d'edificis majoritàriament residencials, alguns desapareguts; l'Arxiu Històric del COAC de Barcelona (AHCOAC-B a partir d'ara), on hi ha els plànols d'alguns projectes que no trobàvem al fons de Girona, com veurem més endavant. A l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC a partir d'ara), es conserva el fons de l'empresa Torras Herrería, que va portar la construcció d'algunes obres de Martorell. Al seu fons també hem trobat informació per a la recerca, alguna en relació a projectes que ja coneixíem i tres en concret inèdits.

Gràcies a l'Arxiu Mas de fotografia, que pertany actualment a l'Institut Amatller d'Art Hispànic (AM-IAAH a partir d'ara) hem pogut trobar fotografies d'algunes obres de les que no es tenia gaire informació: el panteó Tormo i el saló d'actes del Seminari Conciliar de Barcelona, a part d'altres més documentades, com el monestir de Valldonzella. El Fons Fotogràfic Salvany de la Biblioteca de Catalunya (FFS-BC a partir d'ara) també ens ha aportat imatges que han ajudat a la recerca, sobretot relatives a la diòcesi de Solsona i a la catedral de Barcelona. S'ha consultat

també l'Arxiu fotogràfic de Barcelona i els arxius fotogràfics de diverses localitats on s'han trobat obres de Martorell, que es citaran als capítols corresponents.

S'ha consultat també l'Arxiu Històric de la Universitat de Barcelona (AHUB a partir d'ara) d'on s'han pogut obtenir els expedients dels estudis de Martorell, i fins i tot un certificat mèdic. La resta de documents acadèmics els hem pogut veure a l'ACG-ETSAB i a l'AFM, però no s'han pogut consultar els originals a l'Arxiu Històric de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona (AH-ETSAB UPC), per problemes d'infecció dels documents.

Hem citat ordenadament els arxius que ens semblaven més emblemàtics, però també s'han consultat els arxius de les diferents localitats on l'arquitecte ha fet alguna obra o hi havia indicis d'alguna intervenció, així com els de les esglésies, cementiris o ordes religioses que tenen alguna relació amb projectes de Martorell. Entre ells trobem els arxius de Sabadell, Terrassa, Arenys de Mar, L'Hospitalet de Llobregat, Sant Feliu de Guíxols, Camprodon, etc.; i els de les Teresianes, les Oblates, els Escolapis, cementiris de Barcelona, etc. En tots els arxius, també en aquests últims, en els que només s'hi havia consultat informació d'una obra concreta, s'ha fet la recerca general d'altres possibles expedients relacionats amb el nostre arquitecte, de manera que s'han trobat obres fins ara desconegudes a l'AMDS, l'AMCB, l'ADS, l'AHAT, i l'Arxiu Municipal de L'Hospitalet de Llobregat (AMHL a partir d'ara), principalment.

A la pàgina 7, apareix tot el registre d'arxius visitats i els seus acrònims, que en total, comptant els esmentats anteriorment, sumen 59, comptant també dues hemeroteques i set arxius personals o familiars que han facilitat fotografies o documents antics.

El buidatge de tots aquests arxius i la digitalització dels documents i plànols que hi hem trobat (escanejos o fotografies i edició digital d'aquestes) ha estat una feina molt elaborada i acurada, duta a terme principalment al llarg dels dos primers anys de recerca. En el cas del fons personal de l'arquitecte, a l'AHCOAC-G, s'ha buidat tota la informació a través de fotografies fetes i editades per l'autora, i aquesta sèrie de documents digitalitzats s'ha cedit a l'arxiu per a futures consultes.

Ha estat una font d'informació, també, la consulta dels *Anuaris de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya*. En aquestes publicacions queda reflectit el canvi de domicili del despatx de Bernardí Martorell, la incorporació de telèfon els últims anys abans de la guerra, els anys que va formar part de la Junta de l'Associació, i fins i tot alguns trets de la seva vida familiar.

S'han consultat també les hemeroteques d'alguns diaris, la més rellevant ha estat la de *La Vanguardia*, on s'ha trobat molta informació respecte a institucions en les que participava: associacions, cercles, etc., amb les quals s'ha contactat i, en la mesura del possible, consultat els seus arxius (també d'altres entitats que no sortien reflectides als diaris però sabem que eren freqüents en artistes i arquitectes de l'època). A l'Arxiu del Cercle Artístic de Sant Lluç (ACASL a partir d'ara) s'ha trobat el programa d'una exposició en la que va participar i algunes mencions a Bernardí Martorell i Puig a l'*Anuari de l'Associació d'Amics de l'Art Litúrgic*⁴⁰, una associació dins del propi Cercle Artístic de la que l'arquitecte formava part. Altres associacions, la majoria d'elles, de caire religiós, de les que era membre ja no existeixen en l'actualitat, però ens mostren el compromís social de Martorell: Asilo Casa de Lactancia y Cuna⁴¹, de la qual va ser soci benefactor;

⁴⁰ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 45. No tenen arxiu propi, però el nom de l'arquitecte apareix a l'anuari del 1926 i al catàleg de la primera exposició general d'art litúrgic, realitzada l'any 1925.

⁴¹ *La Vanguardia*. Barcelona: 19-6-1899, p. 2.

la Asociación de Padres de Familia de Acción Católica⁴²; la Fundació Pietosa per a la Promoció de Vocacions⁴³ i la Lliga de la Mare de Déu de Montserrat⁴⁴, entre altres que veurem més endavant.

Quant a altres hemeroteques, hem pogut consultar premsa antiga gràcies a plataformes com Arxiu de Revistes Catalanes Antigues (ARCA a partir d'ara), Revistes Catalanes amb Accés Obert (RACO a partir d'ara), l'Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional de España (HDBNE), i l'Hemeroteca Digital de La Vanguardia (HDLV), d'on s'han extret tots els articles del diari *La Vanguardia* que es mencionen en aquesta tesi. També hem pogut consultar premsa antiga a través d'altres arxius comarcals o locals on tenen premsa digitalitzada com és el cas, per exemple dels diaris *Lacetania* o *La Verdad*, de Solsona o *El Muntanyenc*, de Camprodon, entre altres.

En relació a la seva persona i biografia, ha col·laborat generosament amb la recerca la família de Bernardí Martorell. Una de les nétes, Carmen Martorell i Balanzó, ens ha permès mantenir entrevistes, en les quals no només ha aportat informació d'interès, sinó que ha facilitat molta documentació: el certificat de naixement i de defunció de Bernardí Martorell, un quadre genealògic molt complet realitzat per ella mateixa, en base al qual hem elaborat el nostre propi arbre genealògic, certificats de defunció d'altres membres de la família, fotografies, testaments, etc. Per altra banda, Ildefons Masià Martorell, nét de Bernardí Martorell i també arquitecte, ha facilitat també contactes, fotografies, la còpia del títol de l'arquitecte i un document molt interessant que resulta una de les aportacions inèdites d'aquesta tesi doctoral: el guió de Bernardí Martorell d'una conferència que va pronunciar el desembre del 1928 davant l'Associació d'Amics de l'Art Litúrgic,⁴⁵ en la que defensava el trasllat del cor de la catedral de Barcelona, un tema molt controvertit i a la vegada molt interessant de l'època del nostre arquitecte. Havíem trobat referències d'aquesta intervenció però no el contingut del discurs, la transcripció i l'anàlisi del qual ens ha ajudat a entendre algunes influències i referències de Martorell, així com la seva posició respecte al discutit tema que hem esmentat.

Sobre els escrits del nostre arquitecte, també s'han localitzat els dos articles publicats per ell l'any 1932 sobre la seva obra i s'han transcrit i analitzat en relació als seus projectes i estratègies de disseny.

S'ha visitat personalment tota l'obra de Bernardí Martorell (exterior i interiorment) i s'han pogut fer fotografies i entrevistes a molts dels seus habitants o estudiosos. A diversos edificis, el contacte amb els propietaris o les persones responsables ha facilitat molt la feina, ja que s'han disposat a ajudar, a aportar informació i a facilitar l'accés en la majoria dels casos, fins i tot a monestirs com Valldonzella, on l'accés és molt difícil perquè es tracta d'un convent de clausura, o a cases privades, on ha estat més difícil i no sempre s'ha aconseguit. Gràcies a aquestes visites, la major part de les fotografies que presenta aquesta tesi són imatges pròpies.

Amb tota la informació recavada sobre els diferents projectes s'han elaborat diversos documents que han servit per estructurar el contingut de la tesi i per ordenar la informació: dos quadres cronològics, amb tota la informació que s'ha anat aconseguint de les diferents obres de l'arquitecte, un ordenat per dades i l'altre per tipologies, i un mapa virtual, vinculat a la plataforma Google Maps, on s'ha anat volcant la informació trobada sobre les diferents obres, per poder ordenar-les visualment per ubicació i per anys.

⁴² La Junta Diocesana. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 29-9-1926, p. 9.

⁴³ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 26.

⁴⁴ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, p. 315.

⁴⁵ Martorell, B. (1928), *op. cit.*

Pel que fa a l'estructura de la tesi, aquesta s'ha ordenat en tres grans blocs: biografia, producció arquitectònica i catàleg.

Al primer bloc es recull tota la informació biogràfica que s'ha aconseguit de l'arquitecte.

El segon bloc, el més extens, inclou tota l'obra de l'arquitecte, classificada per tipologia: arquitectura religiosa, arquitectura d'habitatge i altres tipologies. Dins de cada un d'aquests grups trobem diversos capítols, on s'ordena un cop més tipològicament l'obra.

A l'apartat d'arquitectura religiosa trobarem, després d'una introducció, un capítol sobre els inicis de la producció de l'arquitecte, molt lligats a Joan Martorell i a l'arquitectura religiosa; en tercer lloc, un altre capítol que és sobre la seva tasca com a arquitecte diocesà; al quart capítol d'aquest apartat s'estudien altres encàrrecs religiosos no diocesans, sinó vinculats a ordes religiosos; el cinquè inclou tots els projectes dins l'àmbit funerari i l'últim altres projectes religiosos que no hem localitzat.

A continuació hem agrupat totes les obres d'arquitectura d'habitatge que, per facilitar la comprensió dels diferents projectes i les relacions entre ells, les hem classificat en quatre grans grups: obra menor, simplement referències a petites intervencions de coberts, claveguerons, etc.); habitatges unifamiliars, ordenats per localitats; habitatges plurifamiliars; reformes i, per últim, un cop més, altres obres no localitzades.

A l'apartat d'altres tipologies s'han agrupat la resta de projectes que no es poden considerar ni religiosos ni domèstics, i els hem ordenat en quatre capítols: arquitectura per l'educació, arquitectura industrial i comercial, altres tipologies d'edificis i obres d'urbanisme.

Aquest bloc que engloba tota la producció arquitectònica acaba amb un capítol de conclusions, on s'analitza l'obra ja no en clau tipològica sinó cronològica, per veure l'evolució i les diferents etapes de l'arquitecte, així com les influències que va rebre i els elements formals més presents a la seva obra.

Al tercer bloc, es recull el catàleg complet d'obres de Bernardí Martorell, en aquest cas també ordenades cronològicament.

Per últim trobem tres capítols més: la bibliografia, la webgrafia i els annexos, en els quals trobem l'arbre genealògic dels Martorell i les transcripcions dels escrits del nostre arquitecte.

El sistema de citació escollit es basa en la Norma ISO 690, per les publicacions, i la Norma de Descripció Arxivística de Catalunya (NODAC) 2007, per als documents d'arxius; tot segons els criteris del Centre de Recursos per l'Aprenentatge i la Investigació (CRAI) de la Universitat de Barcelona. La bibliografia també s'ha elaborat segons aquests criteris.

Cal aclarir també que, per una banda, s'ha decidit no regularitzar l'ortografia dels textos que s'han copiat procedents de cartes o documents antics, per major fidelitat a l'original; per l'altra, els textos citats extrets de documents en altres idiomes s'han escrit en l'idioma original, incloent la traducció només en el cas de l'italià i el llatí, que podrien no entendre's, però deixant el text originari quan és en castellà.

3. Estat de la Qüestió.

Ja s'ha dit que hi ha poca bibliografia específica sobre Bernardí Martorell i Puig, però, com es veurà, s'han trobat referències a l'arquitecte en un bon nombre de publicacions més genèriques, que van aportant la informació que, juntament amb la documentació que hem obtingut als diversos arxius, ens ha ajudat a reconstruir el que va ser i fer Bernardí Martorell.

Per començar, l'obra monogràfica principal sobre la seva persona i producció que fa un resum de la seva vida i de la seva obra (en general: influències i estil, i en concret: relació cronològica dels seus edificis) és la citada obra de Bassegoda,⁴⁶ un article publicat a partir d'una conferència pronunciada a la inauguració del curs acadèmic 2000-2001 per a la Universitat Abat Oliba.

Aquest article elogia la figura de Bernardí Martorell i reivindica la seva importància per a la història de l'arquitectura catalana. Comença fent una breu introducció en la que destaca les obres més conegudes de l'arquitecte: el monestir de Valldonzella, l'església de les Oblates del Santíssim Redemptor i la dels Escolapis de Sabadell. Fa una relació cronològica de gran part de les seves obres, des de petites construccions com coberts i reformes fins a edificis de nova planta de molts tipus diferents. Aquesta relació inclou els clients, els anys, l'adreça de la construcció i, en alguns casos, breus descripcions sobre els trets més significatius d'alguns edificis. A les construccions més emblemàtiques (el Monestir de Valldonzella, els Escolapis de Sabadell, etc.) afegeix explicacions més llargues i detallades. Després de l'últim edifici de la relació cronològica, segueix amb una llista de construccions realitzades per Bernardí Martorell com a arquitecte diocesà de Barcelona, en l'última etapa de la seva vida (1925-1936); i una relació d'obres de data incerta, entre les quals es troben les escoles de Darnius; la glorieta de la Casa Riu, a Solsona; les cases de Camprodon, restauracions i altres torres i panteons, que en aquesta tesi hem buscat, identificat i descrit. A continuació, Bassegoda fa un resum de tres pàgines de la seva vida personal, on destaca, a part dels seus estudis, el seu compromís com a pare de família, la seva passió per viatjar, el seu interès per la pintura i la seva relació amb altres arquitectes (en destaca la relació amb Gaudí, principalment) i associacions de l'època: el Cercle Artístic de Sant Lluç, la Junta d'Obra del Temple de la Sagrada Família i l'Associació d'Arquitectes de Catalunya, entre altres. Subratlla també la quantitat d'obra religiosa que va realitzar a diferents diòcesis, on va poder demostrar la seva capacitat de treballar a diferents escales: des de grans reformes d'esglésies fins a la creació d'objectes litúrgics. Per acabar, Bassegoda comenta l'estil arquitectònic de Bernardí Martorell, destacant-ne una qualitat i una importància no reconeguda; i l'entorn i les possibles influències de l'arquitecte, on subratlla principalment la figura de Joan Martorell, d'Antoni Gaudí, de Domènec i Montaner i d'Antoni Maria Gallissà i Soqué, aquests dos últims professors de Bernardí Martorell, i, per acabar, la influència en la seva obra de corrents arquitectònics que estaven aflorant a Europa: el neogòtic anglès, principalment. Al final de l'article, l'autor situa l'arquitecte i la seva generació en una franja entre el modernisme i el noucentisme, sense pertànyer, segons ell, a cap dels dos corrents. Altres autors discrepan, i situaran Bernardí Martorell en un modernisme tardà, com veurem més endavant.

Més enllà d'aquesta breu monografia, la més completa actualment, trobem sobre Bernardí Martorell dos documents rellevants, que es pot dir que tracten la figura de l'arquitecte amb certa profunditat: la publicació realitzada en l'any del centenari del Cementiri d'Olius, que es titula concretament *L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig*,⁴⁷ i l'estudi de Claudio Mazzanti sobre l'arquitectura religiosa d'aquest arquitecte.⁴⁸ Aquestes dues obres són, després de la monografia de Bassegoda, les més completes.

⁴⁶ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*

⁴⁷ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*

⁴⁸ Mazzanti, C. (2012), *op. cit.*

La primera publicació (sobre l'arquitecte "de capçalera") comença amb un capítol de Joaquim M. Puigvert sobre la figura de l'arquitecte diocesà, i explica i descriu aquesta tasca a través de l'anàlisi de Bernardí Martorell, i relacionant-lo amb altres arquitectes diocesans de Solsona i descrivint diferents projectes que va realitzar (majoritàriament projectes de reformes, molts d'ells no executats) des d'aquest càrrec. Al segon capítol, redactat per Carles Freixes, es fa una relació dels diferents arquitectes diocesans de Solsona i les seves obres, aportacions i relacions amb el bisbat. Al tercer capítol, Raquel Lacuesta descriu amb detall l'obra del cementiri d'Olius, i la compara amb un altre cementiri realitzat per Bernardí Martorell, el de Cambrils. Entre les pàgines d'aquesta publicació destaquen dues idees interessants sobre l'arquitecte: la seva capacitat "transversal", és a dir, de no només projectar edificis, sinó, en aquest cas com a arquitecte diocesà, de dissenyar elements de tot tipus: bancs, sistemes d'il·luminació, objectes per al bisbe (bàcul, trona) i de culte (custòdia); i, per tant, la seva capacitat de treballar amb diferents artesans i artistes (ebenistes, fusters, joiers, orfebres, etc.).⁴⁹ Per altra banda, anomena un altre àmbit en que va treballar Bernardí Martorell que acaba de completar el seu perfil d'arquitecte "complet": l'urbanisme. Apareix només de retruc, però explica la seva intervenció al passeig Maristany de Camprodon, i la qualitat d'aquest projecte, no comentat per Bassegoda, com moltes de les obres diocesanes a Solsona.

En segon lloc, la publicació de Claudio Mazzanti fa un recorregut (en italià) sobre les obres de caràcter religiós de Bernardí Martorell i Puig. L'article exposa breument la situació de Catalunya a principis del segle XX que dóna origen al modernisme, presenta a Bernardí Martorell, descrivint un cop més les influències de Domènech i Montaner i d'Antoni Gaudí, enumera altres arquitectes que van col·laborar amb ell i afegeix algunes característiques de la seva vida, que resulten anàlogues a les que comenta Bassegoda. En aquesta introducció a l'article, Mazzanti s'atreveix a dir que Bernardí Martorell "va ser un dels majors experts de l'estàtica gràfica"⁵⁰ i que va ser capaç de "controlar amb gran domini el comportament estructural dels seus edificis monumentals"⁵¹, entre altres lloances. Continua anomenant algunes de les obres (de l'àmbit religiós) que va realitzar. Abans d'entrar en detall sobre els projectes religiosos de més importància, destaca, com a part important del llenguatge que utilitza l'arquitecte, l'ús del totxo, que combina la tradició catalana amb la innovació estructural que proposen els arquitectes de l'època amb elements com l'arc parabòlic. A partir d'aquesta introducció, l'article es centra en descriure amb profunditat (analitzant el projecte, els personatges que hi van intervenir, els materials i els processos de construcció en cada un d'ells, etc.) i amb documentació abundant (gràfica i fotogràfica) cinc obres de Bernardí Martorell: el monestir de Valldonzella, el col·legi de les Teresianes, a Tarragona, l'església de la Mare de Déu de Montserrat del sanatori de Torrebonica de Terrassa, l'església de Sant Agustí del col·legi dels Escolapis de Sabadell, i l'església del monestir de les Oblates Santíssim Redemptor de Barcelona. Una de les conclusions interessants de Mazzanti és que l'arquitecte parteix de la reinterpretació dels models del passat (amb influències gòtiques, bizantines i fins i tot àrabs), però els edificis que realitza arriben a resultar anàlegs a aquells corrents contemporanis que hi ha a centre-Europa, referint-se als diferents moviments al voltant de l'art-nouveau.⁵²

Abans d'entrar en detall sobre la resta de bibliografia, no es pot deixar de mencionar un estudi realitzat el 1974 pels estudiants d'arquitectura Carlos Corella i Joan Font, titulat *Avance de estudio sobre Bernardino Martorell i Puig (1870?-1937)*,⁵³ un senzill treball universitari de l'any 1974, no publicat, que fa un recull de dades biogràfiques de l'arquitecte obtingudes de la seva filla Josefa

⁴⁹ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, pp. 58-71.

⁵⁰ Mazzanti, C. (2012), *op. cit.*, p. 96.

⁵¹ *Ídem*.

⁵² *Ibidem*, p. 118.

⁵³ Corella, C., Font, J. *Avance de estudio sobre Bernardino Martorell i Puig (1870?-1937)* (Treball no publicat). Universitat Politècnica de Catalunya, 1974. Fons: ACG-ETSAB UPC.

(cal dir que algunes d'elles son errònies), una breu relació cronològica de la seva vida, una llista d'obres (incompleta), un estudi sobre el monestir de Valldonzella i un breu comentari de l'obra de l'arquitecte. No és una publicació d'entitat ni és totalment fiable, però sembla el primer recull d'informació monogràfic sobre Bernardí Martorell.

Troblem també publicacions monogràfiques sobre algunes de les obres arquitectòniques de Bernardí Martorell o sobre temes que hi tenen relació directa. Aquests documents són sobre el monestir de Valldonzella, l'obra més completa, i sobre la custòdia de la Catedral de Tarragona,⁵⁴ l'escola de les Teresianes de la mateixa ciutat,⁵⁵ el sindicat agrícola de Cambrils,⁵⁶ i l'hotel Sant Roc de Solsona.⁵⁷

Les obres sobre el Monestir de Valldonzella són les que tenen més informació i més documentació sobre l'arquitecte. L'obra principal és la de Antoni Albacete i Marga Güell *El reial Monestir de Santa Maria de Valldonzella (1147-1922)*.⁵⁸ En aquesta publicació es fa un recorregut històric profund per les diferents etapes que va passar la comunitat de Valldonzella. A la tercera part, "El Monestir Modernista de Santa Maria de Valldonzella, 1911-1922",⁵⁹ el llibre es centra en l'anàlisi de l'edifici realitzat per Bernardí Martorell, entrant en detall (cronologia del projecte i la construcció, descripció de les diferents parts: l'església monasterial, amb el presbiteri i altar major, la decoració pictòrica, la simbologia dels vitralls i el seu programa iconogràfic; l'ermita del pati, els diversos espais del monestir, etc.). Abans de la descripció, però, la introducció del capítol fa esment a Bernardí Martorell, i explica, amb referències concretes, els possibles motius pels quals va ser escollit com a arquitecte del monestir. Analitza en aquest apartat alguns trets de la seva vida: altres edificis, relació que tenia amb l'església, vincles de Bernardí Martorell amb la societat barcelonina, i, per últim, un resum de possibles influències de la seva arquitectura, destacant un cop més, les influències en la seva obra del modernisme i dels seus viatges.

Sobre el monestir de Valldonzella podem trobar altres publicacions, ja no tant completes, però que, en algun punt, fan referència a Bernardí Martorell o a l'edifici en sí. El document que té més contingut d'interès per a la present recerca és l'article de Bassegoda sobre el Modernisme a Valldonzella.⁶⁰ En aquest article (inicialment també una conferència), després d'una introducció sobre la història de la comunitat de Valldonzella, fa referència al monestir com un interessant i desconegut edifici i explica que a Valldonzella es dóna la participació de molts artistes. Parla de Bernardí Martorell i la seva obra, el defineix com a "eximi representant del modernisme"⁶¹ i apareixen molts elogis a la seva obra i manera de projectar.

Les altres publicacions que fan referència Valldonzella no aporten més informació, ja que descriuen més aviat la vida de la comunitat religiosa o la història general de Valldonzella, sense fer referència a l'edifici o a l'arquitecte: la d'Antoni Paulí⁶²; i la d'Agustí Altisent⁶³, que té un format més aviat divulgatiu, només anomena l'autor del monestir i pot ser interessant per les fotografies que aporta (es veu com habiten les monges l'edifici) però no dóna més detalls.

⁵⁴ Martínez, A. *op. cit.*

⁵⁵ Giner, R. *op. cit.*

⁵⁶ Siuró, J.M. *Del Sindicat d'ahir a la Cooperativa d'avui. Cambrils, 1902-1998*. Cambrils: Cooperativa agrícola i Caixa Agrària de Cambrils, 1999.

⁵⁷ Tasies, J. *Hotel Sant Roc de Solsona, 75è aniversari (1929-2004)*. Solsona: Promocions Brixton, 2004.

⁵⁸ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*

⁵⁹ *Ibidem*, pp. 308-363.

⁶⁰ Bassegoda, J. (1975), *op. cit.*

⁶¹ *Ibidem*, p. 11.

⁶² Paulí, A. *op. cit.*

⁶³ Altisent, A. *op. cit.*

La publicació *La custòdia Modernista de la Catedral de Tarragona*⁶⁴ elaborada per Martínez Subías és un estudi molt detallat d'aquesta amb motiu de la seva restauració. Inclou dibuixos inèdits de Bernardí Martorell i de Jordi Borràs i Fà, el joier que en va fer la restauració, però de l'autor de la custòdia només en diu el nom. No fa esment en cap moment a la vida o la producció de l'arquitecte. Això sí, ja que descriu detalladament els diversos elements de l'objecte litúrgic, posa de manifest la gran capacitat de Bernardí Martorell de dissenyar el detall, no només edificis de gran escala, i, per altra banda, els seus coneixements de la religió catòlica (està documentat que era una persona religiosa i compromesa amb l'església), ja que tots els elements d'aquest objecte tenen un simbolisme amb molt significat.

En el cas de la publicació sobre l'escola de les Teresianes,⁶⁵ es fa un recorregut històric sobre les diferents cases-col·legi que va ocupar aquesta comunitat a Tarragona. En aquesta, després de descriure el naixement i els primers habitatges de la comunitat, es dedica un capítol a descriure amb rigor el procés de compra del solar, de realització del projecte, de permisos i tràmits, de construcció, etc. i s'hi inclouen fotografies interessants de la construcció. Més endavant, apareixen altres imatges realitzades al voltant de la inauguració de l'escola, que ens permeten veure com va quedar finalment l'edificació. Té interès també l'apartat en què s'explica com va patir la Guerra Civil la comunitat i, per tant, l'edifici. Bernardí Martorell és anomenat de retruc en un dels documents que es citen en el procés d'obres, com a arquitecte director, però al capítol "L'arquitecte"⁶⁶ (el més curt del llibre) que no ocupa ni tan sols una pàgina sencera, les dades que es donen sobre ell són ben poques (una data de naixement confusa i que va estudiar arquitectura), i si alguna cosa queda clara és que la seva vida és molt desconeguda. Tan sols aporta una dada significativa: citant a Bohigas, classifica l'arquitecte dins del segon grup d'arquitectes modernistes, (els que van obtenir el títol a partir del 1900), i els descriu com una generació que va establir un nou estil d'arquitectura, "més racionalistes, menys compromesos políticament i amb una clara línia de continuïtat".⁶⁷ Per últim, el llibre inclou una secció sobre el col·legi a la premsa que recull tres articles en els que es reivindica la qualitat de l'edifici i el defineix com "lo más representativo del Modernismo existente en Tarragona".⁶⁸ En destaca la diversitat de solucions constructives utilitzades amb totxo, la qualitat de l'aparell com a obra artesanal, i alguns conceptes que ens ajudaran a analitzar aquesta obra.

El llibre sobre la història del sindicat agrícola de Cambrils,⁶⁹ explica tota la història de l'entitat des de la seva fundació fins el moment de la publicació, passant evidentment pel moment de l'encàrrec i la construcció del celler, obra de Martorell.

Per últim, al llibre sobre l'hotel Sant Roc de Solsona,⁷⁰ s'explica la història d'aquest edifici, projectat per Ignasi Oms però que en va dirigir la construcció i hi va fer algunes variacions Bernardí Martorell.

Aquestes dues últimes publicacions són molt escarides en les referències a Martorell, del qual només esmenten la relació amb l'obra en concret, amb ben poca informació addicional que en destaquï l'obra o la importància.

Hi ha també altres referències bibliogràfiques sobre Bernardí Martorell, aquestes ja més genèriques, a publicacions sobre el modernisme en general o sobre arquitectura de ciutats

⁶⁴ Martínez, A. *op. cit.*

⁶⁵ Giner, R. *op. cit.*

⁶⁶ *Ibidem*, p. 76.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 73.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 76.

⁶⁹ Siuró, J.M., *op. cit.*

⁷⁰ Tasies, J. *op. cit.*

concretes, sobre arquitectes que van tenir relació amb ell (els seus mestres), o sobre institucions i ciutats vinculades amb obres seves. Les publicacions que es comenten en aquest apartat fan referència a Martorell o a algun dels seus edificis i ens han aportat dades específiques però, com hem dit, no aprofundeixen en la seva figura, en la seva manera de projectar, en altres obres, etc.

Troblem el seu nom o alguns dels seus edificis a llibres generals sobre el modernisme. Les primeres referències a aquest arquitecte (a les obres anteriors sobre el tema no apareix) són a *El Arte modernista catalán*,⁷¹ on Cirici Pellicer menciona el saló d'actes del seminari de Barcelona, realitzat per Bernardí Martorell; i a *L'Art Català*, al capítol sobre el Modernisme,⁷² on s'anomena a Bernardí Martorell destacant la seva capacitat de càlcul d'arcs mitjançant l'estàtica gràfica, i en cita algunes obres, això sí, amb algun petit error. Entre aquestes dues publicacions trobarem una altra referència d'una edició als anys 50, però vinculada a l'arquitectura religiosa, com veurem més endavant. Seguint amb publicacions sobre el modernisme, trobem a una altra publicació de Bassegoda, *El Modernisme a Catalunya*,⁷³ que també es parla de Bernardí Martorell i es mencionen algunes de les seves obres més emblemàtiques: el monestir de Valldonzella, el cementiri d'Olius, el convent del Santíssim Redemptor i les Teresianes de Tarragona, entre altres. Bassegoda el defineix en aquesta publicació, juntament amb Martinell i Brunet, com els "continuadors més perfectes de les construccions d'arcs equilibrats, propugnats per Gaudí"⁷⁴; Bohigas cita també el monestir de Valldonzella com a extraordinari a la *Reseña y Catálogo de la Arquitectura Modernista*.⁷⁵

No podem deixar de citar obres com *El Modernismo en España*⁷⁶ i *El Modernisme a Catalunya*⁷⁷, de Mireia Freixa, estudis profunds sobre el corrent artístic i arquitectònic en els que, encara que de manera puntual, es fa referència a Bernardí Martorell i a algunes de les seves obres, destacant-ne especialment el Cementiri d'Olius. A la *Guia de arquitectura Modernista en Cataluña*,⁷⁸ Raquel Lacuesta fa un recull d'obres modernistes importants a Barcelona, entre elles cita un cop més Valldonzella, i el convent del Redemptor; de cada obra en detalla l'adreça, l'arquitecte, l'any, com arribar-hi i el contacte per accedir-hi i parla també de retruc d'altres obres de l'arquitecte: l'escola de les Teresianes de Tarragona, la dels escolapis de Sabadell i la de Capellades (que veurem més endavant que no és obra de Martorell); el cementiri d'Olius, la casa de la Gran Via (on vivia) i la restauració del monestir de Sant Cugat (que també veurem que no és exactament així, tot i que hi va intervenir). Aquesta última publicació esmenta equivocadament la data de naixement de l'arquitecte, com a tantes altres, i destaca de les seves obres: "fiel a los principios estructurales y plásticos que presiden su obra, sin caer en retóricas manieristas, lo que hace que sean obras plenamente vigentes dentro de los postulados estéticos del Modernisme a pesar de lo tardío de su fecha de realización".⁷⁹ Els dos edificis principals citats també són anomenats a *Això és Catalunya*,⁸⁰ una guia de patrimoni arquitectònic que destaca de l'obra de Martorell "l'esplèndida exploració de les possibilitats de les fàbriques de maó, en algun moment excessiva i, a la vegada, una mostra de l'alt nivell dels paletes d'aquell moment".⁸¹ *L'Inventari General del Modernisme*⁸²,

⁷¹ Cirici, A. *El Arte Modernista catalán*. Barcelona: Aymá, 1951. p. 146.

⁷² Bergós, J., et al. *op. cit.* p. 427.

⁷³ Bassegoda, J. (1981), *op. cit.*

⁷⁴ *Ibidem*, p. 137.

⁷⁵ Bohigas, O. *Reseña y catálogo de la arquitectura Modernista*. Barcelona: Gustavo Gili, 1997.

⁷⁶ Freixa, M. *El Modernismo en España*. Barcelona: Cátedra, 1986.

⁷⁷ Freixa, M. *El Modernisme a Catalunya*. Barcelona: Barcanova, 1991.

⁷⁸ Lacuesta, R. *Guia de arquitectura Modernista en Cataluña*. Barcelona: Gustavo Gili, 1997 (1990), pp. 20, 35, 188.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 188.

⁸⁰ Pladevall, A., Navarro, A. *Això és Catalunya: Guia del Patrimoni Arquitectònic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2009, pp. 121-122, 551.

⁸¹ *Ibidem*, p. 122.

⁸² Pons, V., Bassegoda, J. *op. cit.*

realitzat per la Càtedra Gaudí el 2004, inclou 15 obres de Bernardí Martorell, on especifica breument el nom i la ubicació. Cal destacar que entre les obres que esmenta, a part de les més conegudes (el monestir de Valldonzella, l'església del Santíssim Redemptor, les Teresianes de Tarragona, la cooperativa de Cambrils, el cementiri d'Olius, etc.) també cita alguns edificis que no han aparegut abans a altres referències (només a l'article de Bassegoda): la casa Joan Piera, a Sarrià; la casa de la Campana, a Sant Feliu de Guíxols; la casa Joaquim Duran i Barraquer, a Sitges; la glorieta de la vil·la Riu, a Solsona i l'església del sanatori de Torrebónica. S'ha de dir que apareix també en aquesta llista la casa Ferran, d'Arenys de Mar, erròniament marcada com a obra del nostre arquitecte.⁸³

Altres referències les trobem a *El Modernisme: a l'entorn de l'arquitectura*,⁸⁴ on apareix un concepte nou: la concepció naturalista de l'arquitectura de Bernardí Martorell, que queda palesa al cementiri d'Olius, i compara aquest recinte funerari amb les idees que va aplicar Gaudí al Park Güell. També aporta una dada interessant: situa els dos monestirs de Martorell dins la línia de Joan Martorell i Gaudí, que, segons l'autor, buscaven trobar noves formes que permetessin anar més enllà del neogoticisme. També menciona un cop més erròniament les escoles de Capellades. En un altre volum d'aquesta mateixa publicació, parlant d'altres arts (en concret, a l'apartat de joies), cita la custòdia modernista de la catedral de Tarragona i n'inclou algunes fotografies.⁸⁵ Al llibre *Joies del modernisme català*,⁸⁶ el mateix autor selecciona, entre altres molts edificis modernistes d'arquitectes com Gaudí, Domènech i Montaner, Puig i Cadafalch, etc., dues obres de Bernardí Martorell: el citat monestir de Valldonzella⁸⁷ i el cementiri d'Olius.⁸⁸ Al final del llibre, on es fa una catalogació d'edificis protegits,⁸⁹ s'anomena també l'església de Sant Agustí dels Escolapis de Sabadell.

Claudio Mazzanti té una altra publicació, en aquest cas més general sobre l'arquitectura religiosa al modernisme català on cita també la figura i obra de Bernardí Martorell,⁹⁰ i, com a tret significatiu, la relaciona amb l'obra de Jujol i altres contemporanis. De la mateixa editorial italiana, Cacciavillani cita a una publicació⁹¹ repetides vegades també al nostre arquitecte, fent referència als mateixos edificis que descrivia Mazzanti a la seva obra monogràfica sobre Martorell.

Quant a arquitectura religiosa trobem una altra menció a l'obra de Bernardí Martorell, en concret, un cop més, al monestir de Valldonzella, a la col·lecció *Art de Catalunya*,⁹² el volum 5 parla d'arquitectura religiosa moderna i contemporània, on apareix l'obra del nostre arquitecte.

Troblem més referències a publicacions sobre arquitectura de localitats o zones més concretes. A llibres sobre Barcelona, trobem mencions d'obres de Martorell al llibre *Itinerarios de Piedad en Barcelona*⁹³, de Garrut, que fa referència altra vegada al monestir de Valldonzella i el convent de les Oblates del Santíssim Redemptor; al propi *Catàleg Monumental de l'Ajuntament de*

⁸³ L'autoria d'aquesta casa, erròniament atribuïda a Bernardí Martorell, es desmentirà en aquesta tesi.

⁸⁴ Fontbona, F. (ed), et al. *El Modernisme: a l'entorn de l'arquitectura*, vol. 2, col·lecció El Modernisme. Barcelona: L'Isard, 2002 A, pp. 64, 105, 160, 165, 212.

⁸⁵ Fontbona, F. (ed), et al. *El Modernisme: les arts tridimensionals, la crítica del modernisme*, vol. 4, col·lecció El Modernisme. Barcelona: L'Isard, 2002 B, pp. 152-153.

⁸⁶ Fontbona, F. (2011), *op. cit.*

⁸⁷ *Ibidem*, pp. 340-341.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 67.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 448.

⁹⁰ Mazzanti, C. *L'architettura religiosa nel modernismo catalano, cambiamento e tradizione*. Pescara: CARSA Edizioni, 2014.

⁹¹ Cacciavillani, C.A. *L'Architettura del modernismo catalano: autori e opere*. Roma: Gangemi Editore, 2003.

⁹² Barral, Xavier. *Arquitectura religiosa dels segles XIX i XX*. A: Barral Xavier (dir.) et al., *Art de Catalunya*, vol. 5. Barcelona: L'Isard, 1997-2002, p. 152.

⁹³ Garrut, J.M. *Itinerarios de Piedad en Barcelona*. Barcelona: Aymá, 1952.

Barcelona,⁹⁴ on apareix el monestir de Valldonzella; a la *Guia del Modernisme a l'Eixample*, que descriu breument la casa Enric Laplana,⁹⁵ i a la publicació *El cementiri de Montjuïc, somnis de Barcelona*,⁹⁶ que és un llibre que recull diverses obres d'interès al cementiri del sud-oest de la ciutat, cita dos panteons del nostre arquitecte al catàleg de patrimoni artístic.

Analitzant elements de les perifèries de la ciutat de Barcelona, *Modernisme a l'entorn de Barcelona: arquitectura i paisatge*, parla de l'edifici de Bernardí Martorell a Sabadell, i destaca els arcs equilibrats de l'arquitecte, apresos dels seus grans mestres.⁹⁷

I ja sobre arquitectura a altres municipis de Catalunya trobem també referències puntuals a Martorell o a les seves obres a diversos llibres. A la *Guia d'arquitectura de la Demarcació de l'Ebre*,⁹⁸ apareix l'edifici de les Teresianes de Vinebre, la primera obra que es vincula al nostre arquitecte, també citada al llibre *Arquitectura Modernista del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre*.⁹⁹ *El Modernisme a Tarragona* inclou com a patrimoni modernista arquitectònic de la ciutat el col·legi de les Teresianes;¹⁰⁰ una publicació anomenada *Arquitectura de Sitges (1800-1930)*, també cita a Bernardí Martorell per l'edifici que va realitzar al carrer Major d'aquesta ciutat,¹⁰¹ la casa de Joaquim Duran; el llibre *Passejades per Sant Feliu de Guíxols*, que fa un itinerari arquitectònic per la ciutat, cita una obra de Bernardí Martorell, la casa de la Campana¹⁰²; i, per últim, el Treball de Fi de Grau no publicat però molt complet de Carles Freixes sobre la ciutat de Solsona (1875-1936),¹⁰³ fa un estat de la qüestió de l'arquitectura solsonina, i cita en moltes ocasions a Bernardí Martorell i les seves intervencions a la ciutat.

Hi ha també referències a Bernardí Martorell a llibres d'altres temes (no directament sobre arquitectura o modernisme), que tenen relació amb algun edifici realitzat per ell. Hi ha dos obres sobre el Seminari Conciliar de Barcelona que parlen de l'arquitecte:¹⁰⁴ a ambdues és mencionat i es pot entreveure la bellesa i la importància de l'obra construïda per ell en aquest edifici (el saló d'actes principalment, i altres elements) però són publicacions més aviat històriques del seminari, que no aprofundeixen més en la descripció de l'obra ni en la persona i la producció de l'arquitecte, ja que no és el seu objectiu.

Com aquesta primera referència trobem altres publicacions vinculades a diferents edificis i obres de Martorell: al llibre *Cambrils, dictadura i república*,¹⁰⁵ que fa un estudi històric de la influència de la dictadura i la república a la ciutat, parla durant quatre pàgines del seu cementiri, obra també de Bernardí Martorell. També s'ha de mencionar la publicació virtual de les cartes de Joan

⁹⁴ Hernández-Cros, J.E. (dir), et al. *Catàleg Monumental de l'Ajuntament de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1987, n. 198, p. 124.

⁹⁵ Bancells, C. *op. cit.*

⁹⁶ Martí, E. *op. cit.*

⁹⁷ Lacuesta, R., González, X. *Modernisme a l'entorn de Barcelona: arquitectura i paisatge*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2006, p. 344.

⁹⁸ López, A. *op. cit.*, p. 21.

⁹⁹ Arnavat, A., Cabré, T. *Arquitectura Modernista del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 2011, p. 120.

¹⁰⁰ Buqueras, J.M. *El Modernisme a Tarragona*. Tarragona: Silva, 2015.

¹⁰¹ Coll, I. *Arquitectura de Sitges: 1800-1930*. Sant Sadurní d'Anoia: Ajuntament de Sitges, 2001, n. 124, p. 336.

¹⁰² Díaz, J., Gaitx, J. *Passejades per Sant Feliu de Guíxols. Itinerari arquitectònic i d'evolució urbana*. Sant Feliu de Guíxols: Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, 2002, p. 18.

¹⁰³ Freixes, C. *Itineraris arquitectònics de Solsona, 1875-1936 (Treball no publicat)*. Universitat Politècnica de Catalunya, 2011.

¹⁰⁴ Bada, J. *El Seminari Conciliar de Barcelona (1868-1982)*. Barcelona: Seminari Conciliar, 1983; Subirà, E. *El Seminari de Barcelona (1593-1917)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.

¹⁰⁵ *Cambrils dictadura*

Baptista Coromina a Rafael Masó,¹⁰⁶ en varies de les quals apareix el nom de Bernardí Martorell, ja que Coromina va ser el fabricant de la ceràmica que va utilitzar per a la Casa Josep Roca (de la Campana), a Sant Feliu de Guíxols. Aquest document inclou una molt breu descripció de l'edifici, on es remarca que està reconegut com a patrimoni de la ciutat. També podem consultar el llibre sobre la història de l'església de Navàs,¹⁰⁷ on apareix breument la intervenció del nostre arquitecte o el llibre sobre Darnius on apareix la construcció de l'escola, també obra de Martorell.¹⁰⁸ En aquesta última referència, un cop més, es confon el nom de l'arquitecte, i se l'anomena Bernat. Aquestes publicacions ens han ajudat a desenvolupar els capítols específics sobre els edificis als que fan referència, amb la informació que ens han aportat aquests llibres i els plànols i documents que hem trobat als arxius, hem pogut reconstruir la història i les descripcions dels edificis. Malgrat això, comprovem en aquestes publicacions, un cop més, el desconeixement general de Bernardí Martorell i Puig.

No podem deixar de citar les obres que fan estudis sobre altres arquitectes en les que apareixen referències a la persona o algun projecte de Bernardí Martorell. Principalment, destaquen obres sobre dos dels seus grans mestres: Antoni Gaudí i Joan Martorell. En aquestes publicacions, apareix en diversos moments la figura de Bernardí Martorell. Al llibre *El Gran Gaudí*,¹⁰⁹ Bernardí Martorell apareix com a col·laborador de Gaudí i autor de les Teresianes de Vinebre, com a autor de l'obra de les Oblates del Santíssim Redemptor (que anomena Bellesguard, per la seva ubicació), i en dues anècdotes que el relacionen amb Gaudí. Al recull d'assajos i conferències de Bassegoda *El Senyor Gaudí*,¹¹⁰ també apareix Bernardí Martorell com a secretari de la Junta d'Obra del Temple de la Sagrada Família. A la tesi doctoral de Jaume Aymar sobre Joan Martorell¹¹¹ es fa referència al nostre arquitecte en alguns moments: menciona la seva relació familiar, alguns trets de l'estima que es tenien, que veurem més endavant, i esmenta també la seva participació en l'acabament d'algunes obres que Joan va deixar inacabades, el Santuari del Cor de Maria i un altar lateral per a l'església de Sant Jaume.

Com s'ha dit a la justificació, el nom de Bernardí Martorell apareix a ben pocs diccionaris i enciclopèdies, i amb informacions poc completes i inclús, en alguns casos, errònies. Al diccionari Ràfols d'artistes no apareix.¹¹² Tampoc al *Diccionari Barcanova d'Història de Catalunya*.¹¹³ Al *Diccionari d'Història de Catalunya* d'Edicions 62 apareix el seu besavi (Bernardí Martorell i Cortada),¹¹⁴ però cita el nostre arquitecte a la definició, amb la data de naixement equivocada i afirmant que era fill seu (erroni). A la *Gran Enciclopèdia Catalana* sí que apareix una entrada sobre l'arquitecte, on fa una breu descripció de poques línies sobre la seva vida, cita sis obres i apareix una fotografia del monestir de Valldonzella.¹¹⁵

¹⁰⁶ Unland, A. *Una amistat generosa i noble, cartes de Joan Baptista Coromina a Rafael Masó (1908-1919)*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2006.

¹⁰⁷ Badia, J.M. *Història de l'Església de Navàs, de la primera església a la Guerra Civil (1897-1939)*. Navàs: Parròquia de la Sagrada Família, 1997

¹⁰⁸ Bernils, J.M. *Darnius*. Girona: Quaderns de la revista de Girona, Diputació de Girona, 2003, pp. 62-63.

¹⁰⁹ Bassegoda, J. *El gran Gaudí*. Barcelona: AUSA, 1989 A, pp. 323, 440, 432, 561.

¹¹⁰ Bassegoda, J. *El Senyor Gaudí, recull d'assajos i articles*. Barcelona: Editorial Claret, 2001, pp. 348-349.

¹¹¹ Aymar, J. *L'Arquitecte Joan Martorell i Montells (Barcelona, 1833-1906) mestre d'Antoni Gaudí*. Directora: Freixa, M. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 1993.

¹¹² Ràfols, J.F. *Diccionario biográfico de artistas de Cataluña*. Barcelona: Millà, 1954.

¹¹³ Soria, R. *Diccionari Barcanova d'Història de Catalunya*. Barcelona: Barcanova, 1990.

¹¹⁴ Mestre, J., Salrach, J.M., Termes, J. *Diccionari d'Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1997, p. 663.

¹¹⁵ *Gran Enciclopèdia Catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. 14, p. 455.

Per acabar, no es poden deixar d'esmentar les nombroses referències a diaris que ens han aportat més informació sobre Bernardí Martorell o alguna de les seves obres: trobem entre aquests articles fonts contemporànies i fonts no contemporànies.

Entre les fonts contemporànies, les més importants són els dos articles redactats per ell en els que descriu "Bellesguard i Valldonzella"¹¹⁶ i l'església dels Escolapis de Sabadell.¹¹⁷ Al primer article, l'arquitecte fa un recorregut històric dels antecedents dels dos monestirs que fa, el de Valldonzella i el del Santíssim Redemptor, ambdós (un pel lloc on es troba, l'altre per la comunitat que alberga, respectivament) amb molta tradició; i fa certs paral·lelismes entre els dos edificis i comunitats religioses. Demostra en aquesta publicació un alt nivell cultural (coneixement de música, història i art) i un gran afecte a l'església i a la vida religiosa. A l'article sobre l'església dels escolapis, l'arquitecte no només descriu tècnicament els materials utilitzats o els sistemes constructius, sinó que també explica els conceptes que el mouen a fer el projecte d'aquella manera, les emocions que vol provocar en el visitant i com ho aconsegueix. Tot un tractat del que serà la seva manera d'entendre l'arquitectura. Els dos articles seran analitzats als capítols corresponents i a les conclusions.

La resta de fonts contemporànies són ressenyes molt breus sobre petites intervencions de Bernardí Martorell en associacions de l'època, o de la seva figura com a arquitecte que va construir o fent reformes a edificis, entre altres coses; i, per altra banda, també hi ha cròniques d'inauguracions o cerimònies importants a edificis emblemàtics realitzats per ell. Trobem referències a diaris i revistes catalans, com *La Vanguardia*, *La Publicitat* i *La Il·lustració Catalana*; vinculats a l'església, com *La Hormiga de Oro*; o altres diaris i revistes locals d'altres llocs on intervenia: *La Cruz*, a Tarragona, també catòlic; *La Verdad* i *Lacetania* a Solsona; *La muntanya* i *El muntanyenc*, a Camprodon; i també a butlletins d'institucions: el *Butlletí Oficial del Bisbat de Barcelona*, *l'Anuari del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya* i *l'Anuari de l'Associació d'Amics de l'Art Litúrgic*. Els veurem referenciats als capítols corresponents.

Entre les fonts no contemporànies trobem articles a diaris vinculats principalment a nous usos, reformes, aniversaris, celebracions, etc. a edificis realitzats per Bernardí Martorell. Citarem els respectius articles als capítols on es faci referència a aquests.

En aquest context bibliogràfic doncs, que considerem molt poc complert, és on situem aquesta tesi doctoral: *Bernardí Martorell i Puig (1877-1937), arquitecte*, presentada el 2020 a Barcelona. En aquesta presentem tot el recull de la bibliografia i documentació existent sobre Bernardí Martorell i Puig i una anàlisi històrica i descriptiva de tota la seva obra. En el marc de l'elaboració d'aquesta tesi doctoral s'han presentat tres comunicacions a diferents congressos, dos d'elles recollides posteriorment en publicacions. El contingut d'aquests estudis específics apareixeran a les següents pàgines. En primer lloc, trobarem l'article realitzat amb motiu de les jornades "Elias Rogent i Barcelona. Arquitectura, Patrimoni i Restauració", realitzades el juny del 2017 a Barcelona, en les quals es va presentar una comunicació sobre la intervenció de Martorell al seminari de Barcelona, obra de Rogent: "Bernardí Martorell, autor del saló d'actes, la reixa i la façana del Seminari Conciliar de Barcelona".¹¹⁸ Per altra banda, es va presentar una comunicació al XXII Congreso Nacional de Historia del Arte, organitzat pel Comité Español de Historia del Arte, a Burgos el juny del 2018, amb el tema del congrés "Vestir la arquitectura". L'estudi presentat en aquestes jornades està també recollit a la publicació final d'aquest congrés, amb el títol "La sinceridad de los materiales como estrategia proyectual. Bernardino Martorell i Puig (1877-

¹¹⁶ Martorell, B. (1932 A), *op. cit.*

¹¹⁷ Martorell, B. (1932 B), *op. cit.*

¹¹⁸ Borrell, M. Bernardí Martorell i Puig. Autor del saló d'actes, la reixa i la façana del Seminari Conciliar de Barcelona. A: Dilla, R., Torras, M. (eds). *Elias Rogent i Barcelona. Arquitectura, patrimoni i restauració*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2019, pp. 119-134.

1937)".¹¹⁹ En aquesta es reflexiona sobre una de les estratègies de projecte que hem extret de l'anàlisi de l'obra de Bernardí Martorell, present especialment a les seves obres mestres: la sinceritat. Per últim, el mateix estiu es va participar a la tercera edició de l'Art International Congress Coup de Fouet, a Barcelona, amb una ponència sobre la recerca que s'estava duent a terme en aquesta tesi doctoral, i exposant la figura i la importància de Bernardí Martorell, amb el títol: "Bernardí Martorell i Puig, architect (Barcelona, 1877-1937)".

¹¹⁹ Borrell, M. La sinceridad de los materiales como estrategia proyectual. Bernardino Martorell i Puig (1877-1937). A: Payo, R.J., Martín, E., Matesanz, J., Zaparaín, M.J. (eds). *Vestir la arquitectura. XXII Congreso Nacional de Historia del Arte*. Burgos: Universidad de Burgos, 2019, pp. 445-450.

BLOC 1: Bernardí Martorell i Puig, biografia.

Aquest capítol de la tesi s'ha pogut redactar principalment en base a entrevistes a la família de Bernardí Martorell i Puig, en concret a dos néts i a un besnét: Carmen Martorell Balanzó, historiadora, Ildefons Masià Martorell, arquitecte i Galdric Ruiz Martorell, arquitecte tècnic. Aquestes persones han facilitat molta informació de la vida de l'arquitecte amb la respectiva documentació, juntament amb records personals. L'arxiu de la família Martorell (AFM a partir d'ara) que conserva Carmen Martorell, conté moltes fotografies i documents no només referents al personatge que ens ocupa sinó també als seus avantpassats i descendents. La família ha cedit generosament aquesta informació i la reproducció de tots aquests documents i fotografies per a l'elaboració d'aquesta tesi.

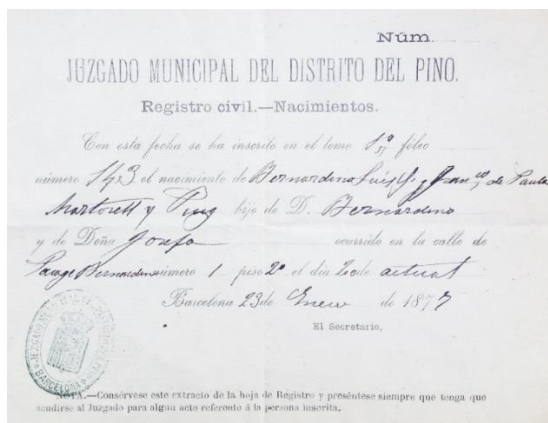
Per altra banda, al fons personal de Bernardí Martorell, a l'AHCOAC-G, es conserva, a part de documents de projectes arquitectònics, un fons de documents personals: per un costat, correspondència (postals i cartes) i, per l'altre, documents i retalls de revistes que l'arquitecte posseïa.

A altres arxius hem pogut trobar més dades interessants sobre la seva biografia, com a l'AHUB, on hem consultat l'expedient i diferents documents de la vida acadèmica de l'arquitecte; a l'ACASL, on hem trobat la seva participació al Cercle Artístic de Sant Lluç, etc. També l'ACG-ETSAB conté còpies de molts documents d'arxius variats, i la seva consulta ens ha ajudat també a elaborar aquestes pàgines. S'aniran citant respectivament tots els arxius i documents consultats.

Per últim, la premsa de l'època ens ha ajudat a complementar aquesta informació: hem trobat dades d'interès a l'HD-LV, on hem consultat molts números de *La Vanguardia* antics en els que es feia referència al nostre arquitecte i a la HD-BNE, on es poden consultar revistes com *La Dinastia*, *La Hormiga de Oro*, on hem trobat més informació.

1. Infància i família.

Bernardí Martorell i Puig va néixer el 20 de gener de 1877 a Barcelona, a dos quarts de dotze de la nit al Passatge Bernardí Martorell, número 1, segon pis, on els Martorell i Puig tenien el domicili familiar. Va ser inscrit al registre civil amb els noms de Bernardí Lluís Gonzaga i Francesc de Paula.¹²⁰

Document de registre del naixement de Bernardí Martorell i Puig, on apareixen els seus noms, pares, data i adreça. 1877. Fons: AFM.

Bernardí Martorell i Puig (1878). Fons: AFM.

El seu pare, Bernardí Martorell i Falp, era nascut a Barcelona i enginyer industrial, tot i que al registre del naixement de Bernardí Martorell i Puig consta que es dedicava al comerç. La mare, Josefa (Pepita) Puig Benítez, era d'origen cubà, nascuda a Matanzas.¹²¹

La nissaga de Bernardí Martorell començava amb el besavi del nostre arquitecte, Bernardí Martorell i Cortada, que va donar origen una seqüència de quatre generacions de "Bernardins" Martorell, recollida per Margarida Güell en un article sobre aquesta família i la seva importància a la ciutat de Barcelona.¹²²

El primer, Martorell i Cortada, va ser industrial tèxtil i va establir la fàbrica familiar a Barcelona, juntament amb l'edifici de la residència familiar. Aquest és el motiu pel qual aquest personatge va donar nom al carrer on vivien: el passatge Bernardí Martorell, situat al carrer Hospital, al barri del Raval de Barcelona. Aquest edifici, construït a mitjans del segle XIX, que va veure néixer més endavant a dos grans

Accés al Passatge Bernardí Martorell, a Barcelona. L'edifici que es veu és l'habitatge de la família de l'arquitecte, al qual s'accedia per l'interior del passatge. Fotografia de l'autora (27-2-2019).

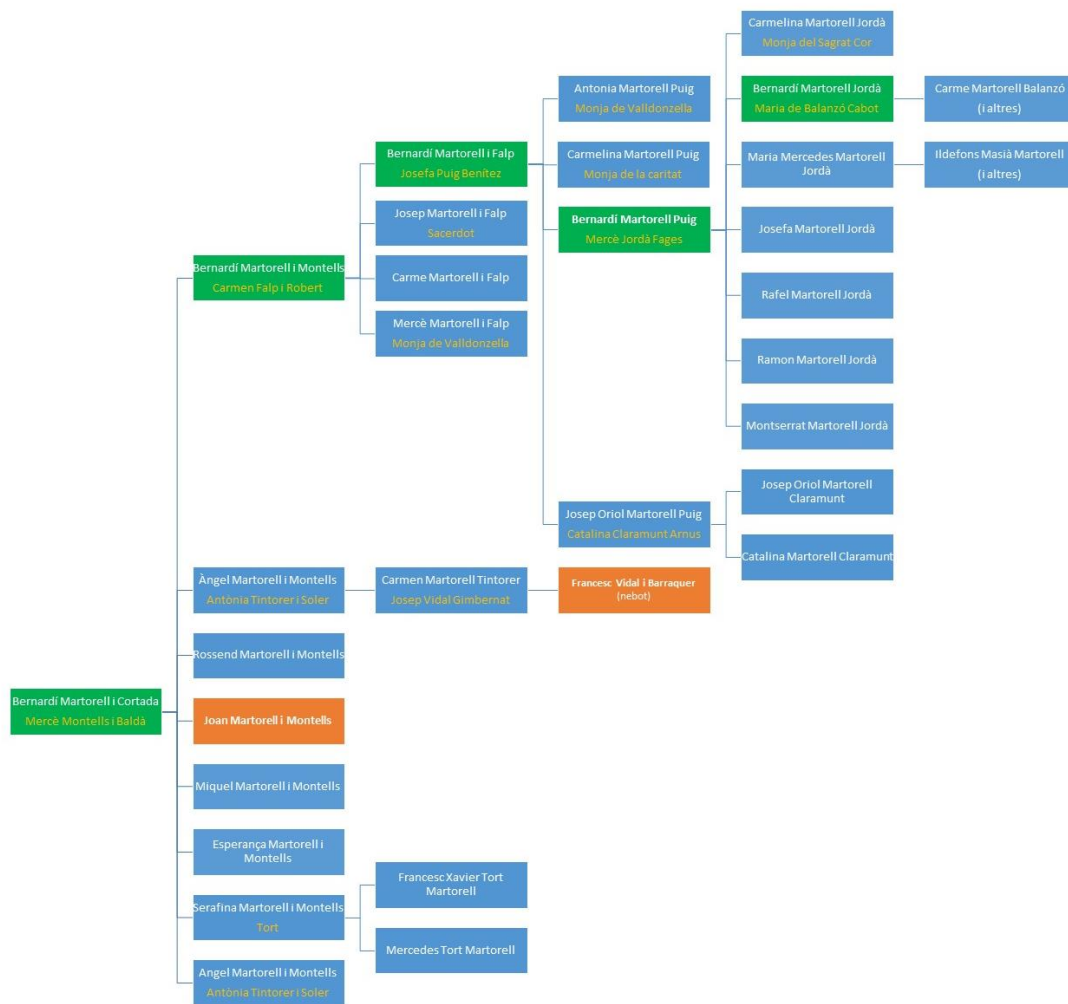
¹²⁰ Registro civil, nacimientos. 23-1-1877. Juzgado municipal del distrito del Pino. Barcelona. Fons: AFM.

¹²¹ Entrevista a Carmen Martorell Balanzó, 26-1-2017.

¹²² Güell, M. La familia Martorell de Barcelona: entre el món empresarial, la política municipal i l'associacionisme (1789-1906). A: *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, n. 33. Barcelona: 2015, pp. 239-272.

arquitectes (Joan Martorell i Montells i Bernardí Martorell i Puig) era un senzill edifici que podríem anomenar historicista, amb una façana que destaca per una ornamentació que Molet relaciona amb el gòtic renaixentista i els emblemes barrocs i rococós:¹²³ peces de terracota que formen composicions verticals amb motius diversos com gerros amb flors, palmes, medallons, etc.

Bernardí Martorell i Cortada, fabricant de teixits i filats concorregué a diverses exposicions i va ser guardonat almenys dues vegades.¹²⁴ Aquest es va casar amb Mercè Montells i Baldà i van tenir vuit fills, entre ells, Joan Martorell i Montells, conegut arquitecte del qual parlarem més endavant, d'influència decisiva en Bernardí Martorell i Puig. El fill gran, però, era Bernardí Martorell i Montells, que va seguir amb el negoci familiar i es va casar amb Carme Falp i Robert, amb qui va tenir quatre fills, el gran dels quals és Bernardí Martorell i Falp, pare del nostre arquitecte.

Arbre genealògic de la família Martorell. Elaborat per l'autora amb informació de l'entrevista i el quadre familiar facilitat per Carmen Martorell Balanzó i amb algunes dades de l'article de Güell, M. *op. cit.* (Marquem en verd la nissaga de Bernardí Martorell i la seva descendència, incloent solament dos néts, als quals es fa referència al text. En taronja es marquen els dos personatges importants que tenen influència sobre la vida del nostre arquitecte i que mencionarem més endavant).¹²⁵

¹²³ Molet, J. L'assimilació dels historicismes en l'arquitectura domèstica del segle XIX. De la dependència formal a la consecució d'un estil propi. A: *Materia. Revista d'Art*, n. 1. Barcelona: Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, 2001, p. 220.

¹²⁴ Güell, M. *op. cit.*, p. 245.

¹²⁵ Es pot veure a pàgina completa a l'Annex 1.

Bernardí Martorell i Falp va ser un enginyer industrial de referència, format a Barcelona, en l'especialitat química. Va ampliar els seus estudis a França i a Bèlgica i va ser un professional amb una participació molt activa en el món empresarial, l'associacionisme i la política municipal: entre altres coses, va ser vicepresident i president de l'Associació d'Enginyers Industrials de Catalunya, va ser membre de la Sociedad Económica Barcelonesa de Amigos del País i de la Mútua de Propietaris que se'n derivà, va ser membre del jurat internacional en la secció tèxtil de les Exposicions Universals de París de 1878 i 1889, va ser president de la comissió tècnica de l'Exposició Universal de Barcelona del 1888, etc.¹²⁶ El nivell econòmic de la família va afavorir que aquest participés en activitats intel·lectuals i de lleure en diferents àmbits, fent del pare del nostre arquitecte una persona amb inquietuds culturals i artístiques.¹²⁷

Del matrimoni de Bernardí Martorell i Falp amb Pepita Puig Benítez va néixer Bernardí Martorell i Puig, que era el tercer de quatre germans: Antònia (1875?-1980),¹²⁸ que seria monja del Císter, al monestir de Valldonzella (va morir però abans que el nostre arquitecte realitzés el nou convent per aquesta comunitat); Carme (1876?-?), anomenada familiarment Carmelina, monja de la caritat (que també va morir aviat); Bernardí i Josep Oriol (1882-?), el més petit, que es casà amb Catalina Claramunt i tingué dos fills.

L'article de Margarida Güell també esmenta l'herència que van rebre Bernardí Martorell i els seus germans. No ens endinsarem en el tema, ja que es pot consultar a l'article, però cal dir que dos terços dels béns i drets del seu pare anaven al primogènit, el nostre arquitecte, l'hereu, i l'altre terç a repartir entre la resta de fills.¹²⁹

L'any 1884, quan Bernardí tenia solament 7 anys, va morir la seva mare a causa de la tuberculosi, amb només 34 anys d'edat.¹³⁰ Aquest fet marcà profundament tota la família i especialment el nostre arquitecte, que també perdria el pare sent jove, quan tenia 29 anys, l'any 1906,¹³¹ el mateix any en que moriria el seu oncle-avi i referent Joan Martorell i Montells.

La família Martorell tenia una relació molt propera amb l'església. Per mostrar-ne un exemple, amb motiu de les dues defuncions que hem esmentat, el nostre arquitecte escrivia al bisbe de Vic, entre altres, per demanar-li Misses i oracions per les seves ànimes i aquest li contestava amb una llarga carta de condol, que reflecteix l'estimació entre aquest i la família: "Comprenc que'l seu jove esperit ha de sentir amb aquestes tristes contrarietats de família y en la especie de soledat en que es troba"¹³² i més endavant "jo tinc per V. un afecte molt viu. Fa molts anys coneix

Bernardí Martorell (esquerra) amb les seves dues germanes grans. 1880-81.
Fons: AFM.

¹²⁶ *Ibidem*, pp. 266-268.

¹²⁷ *Ibidem*, pp. 269-270.

¹²⁸ Esquela, A: *La Vanguardia*. Barcelona: 2-10-1890, p. 2.

¹²⁹ Güell, M. *op. cit.*, p. 271.

¹³⁰ Esquela, A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 15-3-1884, p. 14.

¹³¹ Esquela, A: *La Dinastía*. Barcelona: 4-2-1891, p. 1.

¹³² Carta a Bernardí Martorell. 22-7-1906. Bisbe de Vich. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

a la família Martorell y ara V. me fa l'efecte de que es com l'essència de ella, reduïda a un menor volum".¹³³ Es veurà més a fons la relació de Bernardí Martorell amb l'església a altres capítols.

No hem trobat referències documentals sobre l'escola de Bernardí Martorell i Puig. Bassegoda afirma que estudià batxillerat a un col·legi privat on tingué de professor de literatura Antoni Rubió i Lluch, del qual recordava la frase "escriuiu en prosa prosaica", segons la seva filla Josefa,¹³⁴ segurament es tractava de l'escola dels Jesuïtes de Casp, on va portar després els seus fills.¹³⁵ També hi ha indicis que anés en alguna època de la seva vida a l'Escola Pia, ja que trobarem que els Escolapis li demanen a ell l'església de la seva escola de Sabadell, entre altres motius, perquè es diu que va ser alumne d'aquesta institució.¹³⁶ La família vivia a Barcelona, i els estius es traslladaven a la finca La Ferrussa, prop de Santa Perpètua de Mogoda (Vallès Occidental).¹³⁷

El seu pare era un gran viatger, i als 14 anys el futur arquitecte conegué París i, segons records familiars "en resultà molt impressionat".¹³⁸ Aquest va ser el primer de molts viatges que marcaran l'arquitectura de Bernardí Martorell i Puig.

Va ser sempre un noi delicat de salut: els darrers anys de segon ensenyament i durant la carrera patí malalties respiratòries¹³⁹ i passà temporades al sanatori de Pau, França. Gràcies a una postal que es conserva al fons personal de l'arquitecte, veiem l'adreça a la qual l'enviaven: Sanatori de Trespoëy, Pau,¹⁴⁰ on va estar ingressat al menys durant una època de l'any 1903 i ja veurem que també en altres ocasions. Pel que sembla a la carta escrita per la seva germana religiosa, es tractava d'una estada llarga: "todas tus cartas he recibido",¹⁴¹ "papá en todas sus cartas me habla de tu visita, con que gusto espera darte un fuerte abrazo".¹⁴² Bassegoda també afirma que estigué al sanatori de Davos, al cantó de Grisons, a Suïssa. Tot i que no en tenim informació documentada, podem afirmar gràcies a alguns documents de correspondència que tenia amics en aquest país, concretament a Interlaken.¹⁴³

Aquestes llargues estades a l'estranger van fer que Martorell tingués amistats de diversos països d'Europa, amb qui seguiria mantenint correspondència al llarg de la seva vida, tal com podem comprovar al seu arxiu personal de postals, conservat a l'AHCOAC-G i a l'AFM. Entre aquestes trobem la postal d'un tal Cándido,¹⁴⁴ que li escriu des del sanatori, quan el nostre arquitecte ja havia finalitzat el seu tractament.

¹³³ *Ídem*.

¹³⁴ Records biogràfics de Bernardí Martorell i Puig. (s.d.). Josefa Martorell Jordà. Fons: AFM.

¹³⁵ Entrevista a l'edfons Masià Martorell, 10-5-2019.

¹³⁶ V. p. 287.

¹³⁷ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 48.

¹³⁸ *Ídem*.

¹³⁹ Carta al Excelentísimo Sr. Rector de la Universidad de Barcelona. 26-2-1897. Bernardino Martorell i Puig. Fons: AHUB (Documento 3.3: n. 0.794.491).

¹⁴⁰ Postal de Montserrat a Bernardí Martorell i Puig. 26-3-1903. M. Concepción (H. de C.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència). (És el nom de religiosa de la seva germana).

¹⁴¹ *Ídem*.

¹⁴² *Ídem*.

¹⁴³ "Hemos estado hoy en Interlaken, nos han encargado recuerdos Rómulo y su familia". Postal de St. Beatenberg, Suïssa, a Bernardí Martorell i Puig. 6-8-1903. Bernardí Martorell i Puig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

¹⁴⁴ Postal de "corrida de Toros" (des de Pau) a Bernardí Martorell i Puig. 14-10-1902. Cándido. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

Sanatori de Pau (Trespöey) en fotografia de l'època. Extret de: <http://cartespostales.eu/pau> (consulta: 1-2-2019).

Postal enviada per la germana gran a Bernardí Martorell ingressat al sanatori de Pau, Trespöey. 26-3-1903. Fons: correspondència, AHCOAC-G.

Hi ha un altre tema d'interès respecte a la família del nostre arquitecte. La cosina del seu pare, Carme Martorell i Tintoré es casà amb Josep Vidal i Gimbernat. Aquest matrimoni no tingué fills, però adoptaren els seus nebots per part de la família Vidal, que havien quedat orfes de petits, entre ells Francesc d'Assís Vidal i Barraquer, que seria el conegut bisbe i després cardenal, la relació amb el qual també serà decisiva al llarg de la vida i la carrera professional de Bernardí Martorell, com veurem als capítols corresponents.

2. Formació: estudis i viatges.

De ben segur que l'elecció de carrera de Bernardí Martorell va venir condicionada pel seu oncle-avi Joan Martorell, amb qui tenia una estreta relació. Així doncs, Bernardí Martorell, es va matricular el curs 1893-94 a les classes de l'Escola d'Arquitectura, inaugurada l'any 1875, encara que en funcionament des del 1871.¹⁴⁵ Aquell primer any, el jove va cursar Dibuix Lineal, Paisatge i Figura, tres assignatures de dibuix.

Com van fer altres arquitectes de l'època, Bernardí Martorell es va matricular a la vegada que a l'Escola d'Arquitectura, a la Universitat de Barcelona, en concret, a la Facultat de Ciències Exactes Físiques i Naturals. Aquesta Facultat comprenia assignatures d'estudis comuns per a la llicenciatura en Ciències Exactes, en Ciències Físiques, en Ciències Naturals i per a accedir a altres estudis, entre ells, la carrera d'Arquitectura. Consta com a matriculat en aquesta entre els anys 1894 i 1897 a diverses assignatures. A partir del curs 96-97 algunes assignatures consten com a matriculades a la Universitat de Barcelona però altres a la Universidad de Madrid, en la qual s'examinaven d'algunes matèries.

Retrat de Bernardí Martorell. 1895-96. Fons: AFM.

En paral·lel, l'any 1894, va matricular-se també a la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi, en la qual, l'1 de febrer de l'any següent, es matriculava a "Dibujo del Antiguo" dels Ensenyaments Superiors de Pintura, Escultura i Gravats. Consta al mateix arxiu que el jove estudiant també hi va estar matriculat el curs següent, sense especificar en quines assignatures.¹⁴⁶ És important tenir en compte la diferència entre els estudis d'Arquitectura d'aquella època en relació amb els de l'actualitat: el dibuix del natural era bàsic pels arquitectes en aquell moment, que treballaven a mà, així que era normal que preparassin el seu camí a la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts.

Veiem doncs que l'estudiant es formava directament a l'Escola d'Arquitectura però, a la vegada, reforçant les bases de matemàtiques a la UB i de dibuix a la Reial Acadèmia.

A l'expedient de l'Escola d'Arquitectura, veiem com els primers anys fa les assignatures lentament, segurament per aquest motiu de fer-les compatibles amb altres estudis. De fet, està matriculat de dues assignatures el curs 93-94 (les dues del curs d'ingrés), i de la tercera el 94-95. El curs preparatori, que comprenia les assignatures Còpia del Guix, Detalls Arquitectònics i Ombres i Perspectiva, el va dur a terme en tres anys diferents: 94-95, 96-97 i 97-98. I és que va ser en aquesta època que es van manifestar els temes de salut que hem esmentat. En concret, el curs 1896-97, quan va haver de deixar els estudis un temps per una forta congestió pulmonar.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Veure el capítol I.5.4: "L'Escola d'Arquitectura de Barcelona" a la tesi: Urbano, J. *August Font i Carreras (1845-1929)*. Directora: Mireia Freixa. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 2011, p. 97.

¹⁴⁶ Entrevista a Begoña Forteza Casas (RACBA), 13-12-2016.

¹⁴⁷ Adjunt a la Carta al Excelentísimo Sr. Rector de la Universidad de Barcelona. 26-2-1897. Doctor Médico (...). Fons: AHUB (Documento 3.3: n. 0.226.574).

L'estudiant escrivia una carta a la Universitat amb un document adjunt signat pel metge exposant la situació:

No pudiendo asistir a la clase antes mencionada por sufrir una penosa enfermedad desde hace algunos meses (...), espera de la reconocida amabilidad de V.E. se le admita la renuncia de la matrícula oficial de dicha asignatura, para que por dichas faltas involuntarias no se formen un concepto del infrascrito que indudablemente le perjudicaría cuando restablecida su salud pueda reanudar sus estudios.¹⁴⁸

És a partir del curs 98-99 que comença seriosament els estudis d'arquitectura, fent en un any totes les matèries del primer curs: Estereotomia, Resistència de materials, Coneixement de materials, Història de l'Arquitectura i Dibuix de conjunts. L'any següent (99-00) va dur a terme les quatre assignatures que comprenien el segon curs: Aplicació dels materials a la Construcció, Teoria de l'Art, Hidràulica i Primer curs de Projectes. El curs 1900-01 va cursar algunes assignatures de tercer i altres de quart i, el següent, 01-02, la resta de tercer i de quart. La millor nota de la carrera la va obtenir al segon curs de projectes, l'any 1900-01.¹⁴⁹

Va rebre classes de professors com Lluís Domènech o August Font, que van marcar clarament la seva manera d'entendre l'arquitectura. Alguns dels seus companys de promoció foren Josep Canaleta i Cuadras (1875-1950), col·laborador de Gaudí a la Casa Batlló i a la Pedrera; Jeroni Martorell i Tarrats (1877-1951), restaurador de monuments; Josep Pijoan i Soteras (1881-1963), historiador i poeta i Guillem Busquets i Vautravers (1877-1955), reconegut urbanista¹⁵⁰ i també va coincidir amb el conegut arquitecte de Bilbao Ricardo Bastida, que va seguir mantenint el contacte amb Bernardí Martorell, com podem comprovar a dues postals que conservava aquest últim.¹⁵¹

Títol d'Arquitecte de Bernardí Martorell i Puig. 30-9-1902. Fons: AFM.

Finalment, obtingué el títol d'arquitecte el 24 d'octubre del 1902, a l'edat de 25 anys.¹⁵²

¹⁴⁸ Carta al Excelentísimo Sr. Rector de la Universidad de Barcelona. 26-2-1897. Bernardino Martorell i Puig. Fons: AHUB (Documento 3.3: n. 0.794.491).

¹⁴⁹ Expedient acadèmic. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB. No s'ha pogut consultar l'original a l'Arxiu de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de la Universitat Politècnica de Catalunya, perquè aquest ha estat clausurat per desinfeccions de documents.

¹⁵⁰ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 49.

¹⁵¹ Postal de Bilbao a Bernardí Martorell i Puig. 28-12-1905. Ricardo Bastida. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència); Postal de Bilbao a Bernardí Martorell i Puig. 31-4-1907. Ricardo Bastida. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

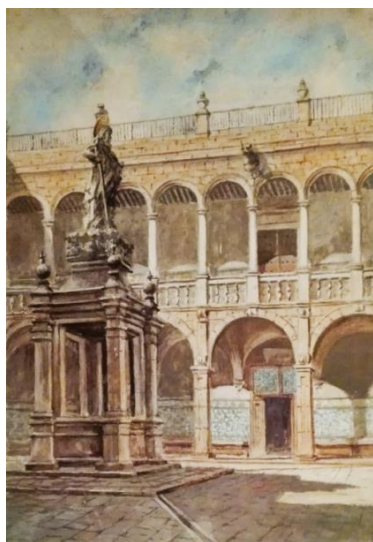
¹⁵² Títol d'Arquitecte de Bernardí Martorell i Puig. 30-9-1902. Fons: AFM.

Sagristia de la casa de la Caritat. Bernardí Martorell i Puig. 1898. Fons: AFM.

Al llarg de la seva vida, des de ben jove, a més de l'arquitectura, s'interessà per la pintura i va ser un bon aquarel·lista. Els familiars conserven quadres pintats per ell, com l'aquarel·la del pati interior de l'antic hospital de la Santa Creu i Sant Pau, que podem veure a la imatge i altres paisatges mediterranis. A l'exposició de Belles Arts de Barcelona l'any 1896 (amb 19 anys)

presentà l'aquarel·la “Font de Santa Maria del Mar”, tal com apareix al programa¹⁵³ i tal com es defineix al diari *La Dinastia*, que la qualifica de “muy limpia y trabajada con espontaneidad y acierto en el color”.¹⁵⁴ Tres anys més tard, torna a aparèixer el seu nom al catàleg de la IV Exposició de Belles Arts de Barcelona, organitzada pel Cercle Artístic de Sant Lluç, en la qual presentava l'aquarel·la “Oriental”,¹⁵⁵ que no hem pogut localitzar. Al llarg de la seva carrera professional va fer servir també aquesta tècnica per a dissenyar projectes (es conserven aquarel·les, per exemple, del baldaquí de la seu de l'arquebisbe de la catedral de Tarragona,¹⁵⁶ o d'un altar lateral de l'església de Sant Agustí de l'Escola Pia de Sabadell,¹⁵⁷ entre altres).

Pati interior de l'antic hospital de la Santa Creu i Sant Pau. Bernardí Martorell i Puig (s.d.). Fons: AFM.

Bosc de pins. Bernardí Martorell i Puig (s.d.). Fons: AFM.

Bernardí Martorell sempre va tenir un gran interès pels viatges i les cultures d'altres països. Els nêts ho reflecteixen a les entrevistes i queda també palès al fons personal de l'arquitecte, on tenia retalls de diaris i fotografies d'edificis d'altres països i una bona col·lecció de postals de viatges realitzats per ell o per amics que li escrivien.

El primer viatge que consta a les postals, sense tenir en compte les seves estades als sanatoris de l'estranger, és el viatge a Granada que va realitzar el mes de febrer de 1902, per tant, possiblement un viatge d'estudis. Des d'allí li escriu al seu pare una postal de la sala de “las dos Hermanas” de l'Alhambra, entusiasmat per l'arquitectura d'influència mossàrab i els paisatges que està descobrint:

Hemos visitado hoy la Alhambra, Generalife, Mártires y Carmen de Aratia. Es la belleza más sólida que hay aquí. Imposible explicar el efecto de estos parques orientales de cipreses, naranjos y palmas teniendo por fondo la blanquísima Sierra Nevada, parece

¹⁵³ Dibujo, Acuarela, Pintura al pastel y grabado. A: *Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas*. Barcelona: 1896, p. 111. Fons: DDD-UAB.

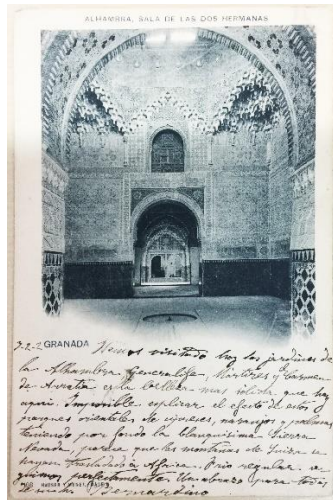
¹⁵⁴ Anònim. Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas. A: *La Dinastia*. Barcelona: 25-7-1896, p. 2.

¹⁵⁵ *Catàleg de la IV Exposició de Belles Arts*. Cercle Artístic de Sant Lluç. Barcelona: 1899, n. 49. Fons: ACASL.

¹⁵⁶ Trona de l'Arquebisbe de la Catedral de Tarragona. 1924. Bernardí Martorell. Fons: AHAT (UC: 557).

¹⁵⁷ Altar lateral de l'església de Sant Agustí de l'Escola Pia de Sabadell. 1924. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C-30, 280/285).

que las montañas de Suiza se hayan trasladado a África. Un abrazo para todos de su h. Bernardino.¹⁵⁸

Postal de l'Alhambra, Granada, a Bernardí Martorell i Falp (pare de l'arquitecte). 3-2-1902. Bernardí Martorell i Puig. Fons: correspondència, AHCOAC-G.

Postal de St. Beatenberg, Suïssa, a Bernardí Martorell i Falp (pare de l'arquitecte). 6-8-1903. Bernardí Martorell i Puig. Fons: correspondència, AHCOAC-G.

Uns mesos més tard, amb els companys de promoció realitzà un viatge de final de carrera a Istanbul, on visità l'església de Santa Sofia, aleshores mesquita, de la qual va estudiar força l'interior, en la mesura en que li deixaven els guardians musulmans, perquè deien que allò era lloc d'oració i no d'estudi, com recordava la filla de Martorell, Josefa.¹⁵⁹ Després deia que li havia quedat imprès "el verí d'Orient",¹⁶⁰ cosa ben palesa a diferents obres que veurem, a la vegada que la influència de l'arquitectura d'Europa, que també es pot reconèixer clarament a diferents obres, i que és conseqüència de nombrosos viatges per diferents països europeus: Suïssa,¹⁶¹ Alemanya i Itàlia (amb motiu del viatge de noces, que va consistir en dos mesos per aquests països),¹⁶² Anglaterra i Àustria,¹⁶³ entre altres.

La correspondència que conserva també reflecteix la passió per viatjar dels seus companys i amics, que li enviaven postals des dels més diversos països, a part dels ja citats: Londres,¹⁶⁴

¹⁵⁸ Postal de l'Alhambra, Granada, a Bernardí Martorell i Falp. 3-2-1902. Bernardí Martorell i Puig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

¹⁵⁹ Records biogràfics de Bernardí Martorell i Puig. (s.d.). Josefa Martorell Jordà. Fons: AFM.

¹⁶⁰ *Ibidem*, p. 49.

¹⁶¹ Postal de St. Beatenberg, Suïssa, a Bernardí Martorell i Falp. 6-8-1903. Bernardí Martorell i Puig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

¹⁶² Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 49.

¹⁶³ Entrevista a Carmen Martorell Balanzó, 26-1-2017.

¹⁶⁴ Postal de "The House of Parliament, Westminster", Londres, a Bernardí Martorell i Puig. 4-6-1907. Oriol Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

Turquia,¹⁶⁵ Palestina,¹⁶⁶ Índia (en un viatge per aquest país, Japó, Canadà i Estats Units),¹⁶⁷ Nova York,¹⁶⁸ etc.

Postal de Bilbao a Bernardí Martorell i Puig. 31-4-1907. Ricardo Bastida. Fons: correspondència, AHCOAC-G.

Postal de "The Burning Ghat, Benares", Índia, a Bernardí Martorell i Puig. 26-6-1915. O. Junyent. Fons: correspondència, AHCOAC-G.

Aquesta correspondència ens permet conèixer l'ampli ventall d'amistats que tenia el nostre arquitecte: des d'altres arquitectes o artistes, com el mencionat Ricardo Bastida, que, com s'ha dit, escriu en dues o tres ocasions a Martorell, en una d'elles amb una postal que mostra un projecte propi;¹⁶⁹ Joan Sutrà, restaurador de Figueres amb qui li unia una gran amistat, que escriu juntament amb un altre company (P. Batlle) des d'Itàlia;¹⁷⁰ com Alexandre Maristany, escriptor d'obres de teatre i futur client, tan ell com els seus familiars, que li escriu des de Balmoral Castle, Anglaterra, l'any 1901;¹⁷¹ i altres personatges catalans, com Junyent, Bargalló, etc., o d'altres procedències, com O. Totten, per exemple, que li escriu en anglès.

¹⁶⁵ Postal de "Summer Palace Hotel Therapia", Constantinoble, Turquia, a Bernardí Martorell i Puig. 11-6-1908. O. Totten. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

¹⁶⁶ Postal de la Basílica de la Nativitat, Betlem, a Bernardí Martorell i Puig. (s.d.). P. Hugolino (...). Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

¹⁶⁷ Postal de "The Burning Ghad, Benares", Índia, a Bernardí Martorell i Puig. 26-6-1915. O. Junyent. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

¹⁶⁸ Postal de "Lake Ophelia, Liberty, N.Y.", enviada des de Brooklyn, N.Y., a Bernardí Martorell i Puig. 2-1912. Joan Bargalló. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

¹⁶⁹ Postal de Bilbao a Bernardí Martorell i Puig. 31-4-1907. Ricardo Bastida. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

¹⁷⁰ Postal de "Tempio di Nettuno", Paestum, enviada des de Nàpols a Bernardí Martorell i Puig. 17-6-1934. P. Batlle i J. Sutrà. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

¹⁷¹ Postal de Balmoral Castle, Anglaterra, a Bernardí Martorell i Puig. 9-2-1901. Alejo Maristany. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

3. Vida familiar.

Bernardí Martorell i Puig es casà amb Mercè Jordà i Fages l'11 d'abril del 1910, tal com consta a l'ADB.¹⁷² La família d'aquesta era de Pont de Molins, però vivien a Figueres.¹⁷³

Varen tenir set fills: Carmen (Carmelina), Bernardí, Maria Mercè (Maria), Josefa (Pepa), Rafael (Rafel), Ramon i Montserrat. Bernardí Martorell, que ja havia patit la mort dels pares en edat prematura, va haver de patir també el traspàs d'un fill de ben petit i, més endavant, de la filla gran.

La filla gran, Carmelina (1911-1936), va ser novícia del Sagrat Cor, però no va arribar a ser monja, ja que va morir abans de fer els vots, l'any 1936 a Roma, on havia marxat la congregació per causa de la persecució religiosa del 1931. No va morir doncs a causa de la Guerra Civil, sinó per problemes de salut. Després va venir el primer noi: Bernardí (1912-1983), advocat i procurador, que era republicà. Es casà amb Maria de Balanzó, i tingueren set fills, entre ells Carmen Martorell Balanzó, una dels descendents de l'arquitecte amb qui s'ha pogut contactar per a recuperar informació i documents de la família. La tercera va ser una altra noia: Maria (1913-1992), que es casà amb Rafael (Rafel) Masià i tingué sis fills, entre ells Ildefons Masià Martorell, també arquitecte, l'altre familiar que ha facilitat informació per a aquest estudi. El quart fill va ser Ramon (1915-1929), que va morir el 6 d'octubre del 1929, a l'edat de 14 anys. Aquest fet va marcar profundament el nostre arquitecte, tal com

Retrat de Mercè Jordà i Fages. 1906-07. Fons: AFM.

Fotografia familiar. D'esquerra a dreta: Josefa, Bernardí (fill), Carmelina, Mercè, Rafel; al davant: el matrimoni amb Ramon (davant de la mare) i Montserrat (en braços del pare). 1926? Fons: AFM.

reflecteix la seva néta. La pròpia Associació d'Arquitectes de Catalunya li donava el condol a l'*Anuari* de l'any 1930.¹⁷⁴ Després, la cinquena filla va ser Josefa, o Pepa (1916-2004), soltera, a qui Bassegoda va poder entrevistar en diverses ocasions i li va facilitar informació i records de Bernardí Martorell. Després va venir el Rafel (1917-1938), que va morir amb vint anys al front de la Guerra Civil, aquest en el bàndol nacional. Per últim,

¹⁷² Expedient matrimonial. 11-4-1910. Fons: ADB.

¹⁷³ Entrevista a Carmen Martorell Balanzó (10-2-2019).

¹⁷⁴ Anònim. A: *Anuario para 1929-1930. Asociación de Arquitectos de Cataluña*. Barcelona: Farré i Asensio, 1930, p. 113.

la setena filla va ser la Montserrat (1920-2000), que també va ser soltera i no va tenir descendència.

Curiosament, consta a l'AMDS un document de l'any 1909 (un any just abans de casar-se) en el qual l'arquitecte es dona de baixa del padró de veïns de Barcelona i sol·licita l'alta al padró de Sarrià "para fijar su domicilio en este pueblo".¹⁷⁵ No detalla, en aquest moment quina serà la seva adreça i, per tant, no podem saber on tenia intenció de traslladar-se. El fet és que una de les residències unifamiliars que trobem realitzades per l'arquitecte a Sarrià és anomenada al document de Bassegoda com "xalet propi",¹⁷⁶ és a dir, hi està relacionat com a arquitecte i com a client, això sí, l'edifici va ser construït entre els anys 1912 i 1914. Els descendents de l'arquitecte afirmen que la família mai va viure a Sarrià, sinó que va començar vivint a la casa natal del pare (Passatge Bernardí Martorell, 1) fins que, a partir del 1917, Bernardí Martorell, llavors ja un arquitecte amb cert èxit i diners, es va començar a construir el que seria el seu habitatge i el seu despatx amb alguns pisos superiors per llogar: un edifici al número 669 de la Gran Via, al xamfrà amb el carrer Roger de Flor, a la zona nova de Barcelona. L'edifici es va construir en tres fases. En primer lloc, l'any 1917 es van començar a tramitar els permisos per a uns magatzems en planta baixa. El 1922 l'edifici es va ampliar a baixos més dos pisos, i la família es va traslladar a viure a l'edifici. L'any 1924, s'hi van afegir tres pisos més. Aquest mateix any, Bernardí Martorell va traslladar formalment el seu despatx d'arquitectura al pis principal del mateix edifici, que s'explicarà més endavant en aquesta tesi doctoral.

Alçat de l'ampliació de l'edifici. Bernardí Martorell. 8-1922. Fons: AMCB (Exp. 24765).

Façana de l'edifici actualment. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

La família Martorell Jordà va ser una família benestant de principis de segle XX, amb casa pròpia a Barcelona i amb la costum d'estiuejar a Darnius, poble on tenia casa la família de la mare o, en altres ocasions a La Garriga, al voltant dels anys vint.¹⁷⁷ Bernardí Martorell viatjava molt per temes de feina (principalment a Catalunya: Tarragona, Solsona, etc., però també a altres països en algunes ocasions), i la mare es feia càrrec dels set fills. Bernardí Martorell, de totes maneres, era, dins les costums de l'època, un pare proper, que estava pendent de les coses dels fills (veiem a diverses cartes que fa referència a malalties o a exàmens d'aquests, entre altres coses). La família era profundament cristiana, fet que, a part de la pràctica religiosa, es manifestava en la seva implicació, per exemple, en les Conferències de Sant Vicenç de Paül, a través de la qual es recollien diners per a repartir cistells de menjar als pobres. Una de les nêtes afirma que després dels anys ho seguien fent, "era una cosa que ens havia inculcat l'avi".¹⁷⁸

¹⁷⁵ Alta Padró Martorell. 17-4-1909. Bernardí Martorell i Puig. Fons: AMDS.

¹⁷⁶ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 36.

¹⁷⁷ Entrevista a Carmen Martorell Balanzó, 10-2-2019.

¹⁷⁸ Entrevista a Carmen Martorell Balanzó, 26-1-2017.

L'any 1929 va ser un any dur per la família. En primer lloc, va morir el Ramon, el penúltim fill, amb gran dolor de tots, quan tenia 14 anys.¹⁷⁹ Per altra banda, segons recorda la néta que li havien explicat els seus pares, al voltant d'aquella data la família es va arruïnar econòmicament. No hem pogut trobar documents oficials d'aquest fet, però és versemblant, ja que, des del 1926, tenia pocs encàrrecs i gairebé tots vinculats a l'església, que no li aportaven gaire benefici econòmic perquè, en molts casos, no s'acabaven duent a terme (l'església de Mollerussa, per exemple, va ser desenvolupada amb molt detall per l'arquitecte durant el 1928 i mai es va construir per falta de recursos).

Quant al caràcter del nostre personatge, no podem recolzar-nos en les entrevistes a familiars, ja que els néts que s'han entrevistat no el van conèixer personalment, però sí que queden recollides, als records d'una filla de l'arquitecte, Josefa, que era un home "recte, de bon cor però amb molt geni, honrat, intransigent, treballador, d'esperit inquiet, molt simpàtic i conversador quan volia, gran senyor".¹⁸⁰ També reflecteix que el seu esperit inquiet el feia un aficionat als viatges i un gran lector, els últims anys, per exemple, recorda la filla que llegia obres de Pascal, Dante, Shakespeare i algun místic castellà.¹⁸¹

Podem conèixer també a Bernardí Martorell i Puig a través de la seva lletra: aquesta reflecteix, segons la grafòloga Mireia Hernández, "gran energia, sensibilitat afectiva, intensitat d'emocions i caràcter apassionat".¹⁸² Aquest apassionament queda reflectit també a una carta del ceramista Corominas, que realitzava un encàrrec per al nostre arquitecte on diu "he treballat en les probes pera el Sr Bernardí Martorell (que Déu li toqui el cor) i demà quedaran llestes".¹⁸³

Veiem doncs que les dues descripcions quadren amb un personatge de caràcter però, alhora, de molta sensibilitat, dos trets que queden palesos a la seva obra, que combina una gran força amb els petits detalls, i amb alguns fets que queden documentats a diaris de l'època: la seva implicació amb tot tipus d'entitats i associacions per als més diversos temes (religiosos, socials, familiars, polítics, econòmics, etc.). Realment, Bernardí Martorell havia de ser un personatge inquiet i apassionat, però a la vegada, amb gran cor.

¹⁷⁹ Entrevista a Carmen Martorell Balanzó, 10-2-2019.

¹⁸⁰ Records biogràfics de Bernardí Martorell i Puig. (s.d.). Josefa Martorell Jordà. Fons: AFM.

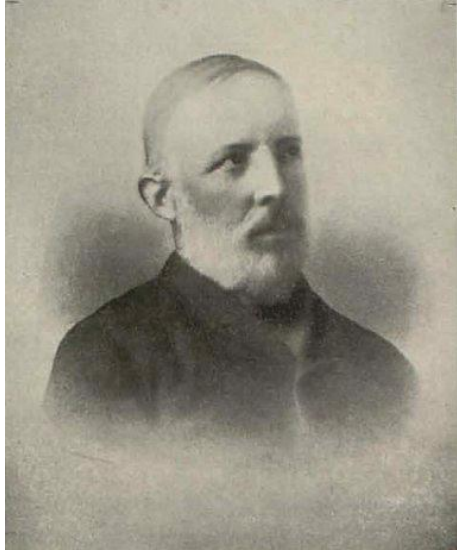
¹⁸¹ *Ídem*.

¹⁸² Entrevista a Mireia Hernández, grafòloga, 7-3-2017.

¹⁸³ Unland, A. *op. cit.*, p. 108.

4. Dos mestres: Joan Martorell i Antoni Gaudí.

La vida i l'obra de Bernardí Martorell i Puig estan estretament vinculades a l'arquitecte Joan Martorell i Montells, ja que aquest va ser qui va introduir Bernardí Martorell en el món de l'arquitectura i va tenir una gran influència sobre la seva manera de projectar, deixant en ella una profunda petjada que es reconeix en gairebé tota la seva obra.

Joan Martorell i Montells. Extret de: *Arquitectura y construcción*, n. 172. Barcelona: 11-1906, portada.

Joan Martorell i Montells, com ja s'ha dit, era l'oncle-avi de Bernardí Martorell i Puig, és a dir, el germà del seu avi Bernardí Martorell i Montells. L'arquitecte que estem estudiant va néixer i viure tota la infància i la joventut, fins als anys 20, quan ja era un arquitecte de prestigi, al mateix edifici on vivia l'oncle, ja que aquest, com s'ha dit, era un edifici familiar (al passatge Bernardí Martorell número 1).

La seva relació personal va començar doncs des de la infància del nostre arquitecte i va durar fins la mort de Joan Martorell, com queda palès a diferents documents i cartes que es conserven a diversos arxius.

Trobem a l'AHCOAC-G una carta de Joan Martorell a Bernardí des de Montserrat, el 14 de setembre del 1901. En aquesta el tracta amb molt d'afecte, li comenta diversos temes familiars (una malaltia, un consell per a la tia, etc.), li respon a una suposada

consulta arquitectònica (sobre un projecte de dipòsit i clavegueró) i li explica la seva conversa amb l'Abat i el que ha viscut a Montserrat aquells dies. No és una carta especial però fa suposar que entre els dos arquitectes hi havia una habitual correspondència i molta confiança.

Segurament va ser doncs gràcies a la relació amb Joan Martorell que el nostre arquitecte va estudiar arquitectura, i li van venir de la seva mà els primers encàrrecs: l'acabament del Seminari Conciliar de Barcelona (el saló d'actes, alguns elements de la façana i els pavellons de porteria, etc.), un projecte de petites intervencions però de molta importància a la ciutat, va ser una de les primeres obres d'un jove Bernardí Martorell, amb el títol d'arquitecte de menys d'un any, tot gràcies a Joan Martorell.¹⁸⁴ Més endavant, en morir Martorell i Montells, Bernardí va rebre l'encàrrec de finalitzar diverses obres que havia deixat inacabades, fet que li va permetre introduir-se al món professional amb molta rapidesa i aprendre de primera mà les tècniques i estils que emprava Joan Martorell i Montells. L'obra de Bernardí Martorell tindrà una clara influència, també estilística, de l'arquitectura del seu oncle-avi, però això es descriurà als capítols corresponents.¹⁸⁵

També sabem que va ser Bernardí Martorell qui, l'any 1906, en morir Joan Martorell, es va fer càrrec del seu enterrament: havia adquirit uns anys abans l'hipogeu bizantí número 7, primer pis, de l'agrupació 3 a la via de Sant Josep, al cementiri de Montjuïc,¹⁸⁶ on va ser enterrat Joan. El 2

¹⁸⁴ Borrell, M. (2019), *op. cit.*

¹⁸⁵ Es veurà amb més profunditat al capítol: I.2 del bloc 2: "Els inicis: seguint els passos de Joan Martorell", v. p. 83.

¹⁸⁶ Aymar, J. *op. cit.*, p. 117.

de juliol del 1924, Bernardí Martorell va dirigir una instància al bisbe de Barcelona per a demanar-li que les restes del seu oncle fossin inhumades a l'església de les Adoratrius, obra de Joan Martorell al carrer Consell de Cent. El 13 de maig de 1927 se li concedí i van ser traslladades el 27 de juny de 1927. Es van col·locar al mur entrant a la capella de l'esquerra, sota el cor. Actualment podem seguir veient la làpida, però les despulles de Joan Martorell van ser profanades el juliol del 1936, durant la crema d'esglésies.¹⁸⁷

Per últim, una clara mostra de l'admiració de Bernardí Martorell pel seu oncle va ser l'exposició-homenatge a Joan Martorell que va organitzar juntament amb Bonet i Garí i Puig Gairalt¹⁸⁸ el mes de maig de 1920¹⁸⁹ a través de la secció d'arquitectura de l'organització de la qual tots tres formaven part: el Centre Excursionista de Catalunya, entitat molt freqüentada per arquitectes que volien conèixer edificis i patrimoni de tot el territori català. L'exposició es va dur a terme a les instal·lacions del Cercle Artístic de Sant Lluç, i s'hi van mostrar diversos treballs autògrafs de Joan Martorell: l'altar de la Mare de Déu del Pilar, obra que va acabar Bernardí,¹⁹⁰ de la qual s'exhibien des dels primers esbossos fins als plànols i a les fotografies de l'obra definitiva; la cúpula de la basílica de la Mare de Déu de la Mercè, de la qual s'exposaven dues solucions per al tambor i estudis constructius per a l'estructura de la gran Mare de Déu que corona la cúpula; els estudis de la decoració policroma natural de l'interior de l'església de les Saleses i els estudis dels aparells d'il·luminació per a l'església dels Jesuïtes del carrer Casp.

Cal dir també que Bernardí Martorell conservava al seu arxiu personal diversos retalls de diaris i revistes on apareixien projectes o notícies de Joan Martorell i també retalls de les necrològiques que van aparèixer als diferents diaris.

Retalls de diaris que conservava Bernardí Martorell. 1906. Fons: Martorell, AHCOAC-G.

La relació de Bernardí Martorell amb Antoni Gaudí segurament també va ser gràcies a Joan Martorell, que havia estat qui havia apadrinat Gaudí en els seus inicis com a arquitecte (l'Ajuntament de Barcelona encarregà a Gaudí els fanals de la plaça Reial per recomanació de Joan Martorell i els Devots de Sant Josep li confiaren la construcció de la Sagrada Família també gràcies al seu mestre).¹⁹¹ Gaudí, com s'ha dit, ajudava Joan Martorell amb els seus projectes: algunes de les seves intervencions van ser en el disseny del mobiliari per al panteó per a la família Güell, a Comillas (1879-1880);¹⁹² col·laboració en l'església de les Saleses (1882-1885),¹⁹³ i

¹⁸⁷ *Ibidem*, p. 119.

¹⁸⁸ *Ibidem*, pp. 118-119.

¹⁸⁹ Crònica del Centre. A: *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any XXX, n. 304. Barcelona: 5/12-1920, p. 155.

¹⁹⁰ V. p. 105.

¹⁹¹ Ràfols, J.F. *Gaudí*. Barcelona: Claret, 1999 (1928), p. 41.

¹⁹² Bassegoda, J. (1989 A), *op. cit.*, p. 7.

¹⁹³ Bassegoda, J. *L'arquitecte Joan Martorell i Montells (1833-1906)*. Mestre de l'arquitectura catalana del segle XIX. A: *Espais*, n. 18. Barcelona: Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya, 7/8-1989 B, p. 61.

s'afirma també que va ser ell qui va delinear el projecte de Martorell per a la façana de la catedral de Barcelona (1882).¹⁹⁴ Gaudí va ser introduït al món de l'arquitectura gràcies a Joan Martorell i no és d'estranyar que l'arquitecte de la Sagrada Família fes el mateix amb el nostre arquitecte.

Bernardí Martorell va tenir doncs, des de jove, relació amb Antoni Gaudí, per qui va sentir sempre una profunda admiració. L'obra de Bernardí Martorell revela que aquest contacte va ser molt important, ja que es pot comprovar que va marcar la seva manera d'entendre l'arquitectura i de projectar. La influència de Gaudí en les diferents obres del nostre arquitecte la descriurem als capítols corresponents, aquí ens centrarem en la relació personal entre els arquitectes.

Bassegoda afirma que, essent estudiant, Bernardí Martorell treballà a l'obrador de la Sagrada Família.¹⁹⁵ No hem pogut documentar aquest fet, però no seria estrany, ja que va ser Joan Martorell qui va recomanar a Gaudí per a la construcció del temple i seria molt versemblant que, tenint un nebot estudiant d'arquitectura, el posés en contacte amb un arquitecte en el qual confiava.

La relació entre Martorell i Puig i Gaudí té alguns detalls documentats: els veiem junts a Montserrat, el 13 de juny del 1909, on van anar amb un grup d'arquitectes (entre ells Rubió, Jujol, Sugranyes, el constructor Bayó, etc.) per a celebrar la coberta d'aigües de la Pedrera. van anar a Missa i a fer un petó a la Imatge de la Mare de Déu, van dinar i van tornar a Barcelona.¹⁹⁶

L'any 1915 els trobem junts en dues ocasions: el mes de març l'Associació d'Arquitectes de Catalunya visitava la Sagrada Família, explicada per Gaudí i entre ells es trobava Bernardí Martorell; en una altra ocasió, Gaudí mostrava la seva obra mestra al cardenal Francesco Reganesi,¹⁹⁷ acompanyat d'alguns arquitectes, entre ells, un cop més, el nostre arquitecte, com podem veure a la fotografia, i en una posició bastant privilegiada.

Antoni Gaudí mostra la Sagrada Família al cardenal Francesco Ragonesi, a l'extrem dret podem veure el perfil de Bernardí Martorell. 1915. Fons: Galdric Ruiz Martorell, AFM.

L'any següent, Martorell ja formava part de la Junta d'Obra del Temple de la Sagrada Família, organisme que impulsava la construcció de l'edifici. Segons el Centre de Documentació de la Sagrada Família (CDSF a partir d'ara) consta com a membre de la Junta des de 1916 com a tresorer¹⁹⁸ i des de l'any 1921, com a secretari.¹⁹⁹ El mateix any, al gener del 1916, acompanya Gaudí en una visita guiada per a estudiants d'arquitectura, on l'artífex del temple els explicava

¹⁹⁴ *Ibidem*, pp. 83-84.

¹⁹⁵ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 49.

¹⁹⁶ Bassegoda, J. (2001), *op. cit.*, p. 432.

¹⁹⁷ Bergós, J. *Gaudí, el hombre y la obra*. Barcelona: Universidad Politécnica de Barcelona, 1974, p. 34.

¹⁹⁸ Anònim. Constitución de la nueva Junta de construcción del Templo expiatorio de la Sagrada Familia. A: *El Propagador de la Devoción a San José*. Barcelona: 2-1916, p. 37. Fons: CDSF.

¹⁹⁹ Anònim. S. E. I. el Obispo de Barcelona da forma orgánica a nuestras obras. A: *El Propagador de la Devoción a San José*. Barcelona: 12-1921, pp. 356-366. Fons: CDSF.

amb detall les seves teories sobre la llum, la plasticitat, l'estàtica, etc.,²⁰⁰ qüestions que marcarien Martorell, com es podrà veure més endavant. Al mes de maig de 1916, es celebrà el Congrés Nacional d'Arquitectes Espanyols a Barcelona. Els congressistes van visitar el dia 30 la Sagrada Família i van ser atesos per tres arquitectes: el mateix Gaudí; Sugranyes, que seria l'arquitecte que succeiria a Gaudí en l'obra del temple després de la seva mort i Bernardí Martorell, com a membre de la Junta.²⁰¹

El mateix any 1916, veiem a Martorell exercir com a membre de l'entitat en una altra ocasió, quan l'Ajuntament de Barcelona havia acceptat el pla d'enllaços de Jausseley, que afectava negativament a la Sagrada Família. La Junta, en aquell moment, va presentar tres plànols (dibuixats i retolats per diversos arquitectes) i set folis escrits a mà amb el títol "Observacions que oposa la Junta d'Obra del Temple Expiatori de la Sagrada Família al nou pla d'Enllaços", signats per Mn. Gil Parès, capellà custodi del temple, i per Bernardí Martorell, en qualitat de secretari de la Junta. Segons Bassegoda, aquestes observacions, tot i ser signades pel nostre arquitecte i el mossèn, havien estat escrites per Gaudí, tal com es pot comprovar per les expressions reusenques que conté.²⁰²

L'any 1926, la mort sobtada de Gaudí segur que va impactar molt el nostre arquitecte, que va assistir a l'enterrament, tal com consta al diari *La Publicitat*.²⁰³ A més d'estar al funeral i a l'enterrament, el nostre arquitecte va retallar diversos articles i necrològiques de la mort de l'arquitecte de la Sagrada Família, que conservava al seu arxiu personal juntament amb retalls de la vida i mort de Joan Martorell.²⁰⁴ També es conserven juntament amb aquests retalls altres articles, postals i documents de diaris i revistes en els quals es fa referència a l'obra de Gaudí,²⁰⁵ fet que demostra la gran admiració que tenia Bernardí Martorell per aquest personatge.

Després de la mort de Gaudí, l'any 1928, el nostre arquitecte segueix constant com a secretari en diverses iniciatives que es publiquen a diaris, com per exemple, en una nota de premsa en la que s'esmenten els donatius de diferents entitats, i consta Bernardí Martorell, com a secretari de la Junta.²⁰⁶ Queda clar doncs que Martorell era una persona important en l'entorn de la construcció de la Sagrada Família.

Hi ha un altre personatge que vincula el nostre arquitecte amb Antoni Gaudí: Josep Bayó i Font, el constructor que va treballar per Gaudí a les cases Batlló i Milà i al Rosari Monumental de Montserrat, entre altres, va ser també col·laborador de Bernardí Martorell al monestir de Santa Maria de Valldonzella, una de les obres mestres del nostre arquitecte.

Algunes obres de Martorell també els posen en relació (els detalls de cada una es veuran als capítols corresponents). En primer lloc, l'autoria del col·legi de les Teresianes de Vinebre sempre s'ha atribuït a Bernardí Martorell però hem trobat dades que ens inclinen a veure a Gaudí darrere d'aquesta construcció. En segon lloc, el cementiri d'Olius (1916) és una obra de Martorell considerada com la més gaudiniana, per la seva integració amb la natura i les seves formes i materials. Per altra banda, Gaudí va construir les Teresianes de Barcelona i Martorell les de

²⁰⁰ Anònim. En la Sagrada Família. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 26-1-1915, p. 7.

²⁰¹ Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 30-5-1916, p. 4; també hi fa referència: Anònim. Visitantes del Templo Expiatorio de la Sagrada Familia. A: *Propagador de la devoción a San José*. Barcelona: 6-1916, p. 82. Fons: CDSF.

²⁰² Bassegoda, J. (2001), *op. cit.*, p. 348.

²⁰³ Anònim. L'enterrament d'Antoni Gaudí. A: *La Publicitat*. Barcelona: 18-6-1926, p. 1. Fons: ARCA.

²⁰⁴ Documents variats. Fons: Martorell, AHCOAC-G.

²⁰⁵ *Ídem*.

²⁰⁶ Anònim. Llit Gaudí a l'Hospital de la Santa Creu. A: *La Publicitat*. Barcelona: 29-7-1928, p. 4. Fons: ARCA.

Tarragona (1922), amb unes solucions arquitectòniques molt semblants. Trobem també altres elements que relacionen aquests dos arquitectes, com la creu de la tomba de Joaquim Carol (1910), al cementiri de Sabadell que és gairebé igual que els fanals que Gaudí va fer per a la plaça de Vic, del mateix any. Tampoc podem deixar de mencionar que als terrenys d'una de les grans obres de Gaudí, la torre Bellesguard, va construir Bernardí Martorell uns anys més tard l'església del convent de les Oblates del Santíssim Redemptor.

Totes aquestes obres quedaran analitzades en els capítols corresponents.

5. Arquitecte: vida professional.

El despatx de Bernardí Martorell i Puig es trobava inicialment a la residència familiar, al Passatge Bernardí Martorell (Passatge Bernardino en aquell moment), número 1, primer pis.²⁰⁷ A partir de l'any 1919, es va traslladar al carrer d'Ausiàs Marc número 16, també a Barcelona.²⁰⁸ Finalment, l'any 1924, l'estudi es va instal·lar al pis principal de l'edifici que havia construït a la Gran Via, 669, on s'havia instal·lat la seva família uns anys abans.²⁰⁹

Hem pogut comprovar les diferents ubicacions del despatx a l'*Anuario de la Asociación de Arquitectos de Cataluña*, on consta també que, a partir de l'any 1928 l'oficina de l'arquitecte tenia telèfon propi: 50810.²¹⁰ Per altra banda, també trobem les diferents adreces al paper que fa servir l'arquitecte per escriure als diferents clients.

Farem a continuació un breu repàs de la seva trajectòria professional, i deixem per als següents capítols l'anàlisi detinguda de la seva obra, per tipologies; i un estudi més aprofundit de les diferents etapes i obres a les conclusions.

Els primers encàrrecs que va rebre Bernardí Martorell van ser de la mà de Joan Martorell, el seu oncle-avi i podríem dir "padri" a nivell professional. Va ser ell qui va aconseguir que s'encarregués al seu nebot l'acabament del Seminari Conciliar de Barcelona, un gran encàrrec que havia començat Elias Rogent i que, només un any després d'haver acabat la carrera d'arquitectura, va ser un gran repte i una gran oportunitat per al nostre arquitecte. Poc després, morí Joan Martorell amb diversos encàrrecs pendents, que va acabar també Bernardí, de manera que en pocs anys el jove arquitecte tenia ja una bona llista de projectes realitzats per ell (gairebé tots de tipologia religiosa però de diferents tipus: des d'altars fins a façanes o l'acabament d'una església sencera), que li van donar experiència i renom.

En paral·lel, rebia petits encàrrecs de claveguerons, coberts i altells, típics d'arquitecte principiant, i alguns projectes funeraris. És l'any 1907 quan se li encarrega la seva primera obra d'habitatge: la casa Enric Laplana, al passeig Sant Joan de Barcelona.

Retrat de l'arquitecte Bernardí Martorell. 1905.
Fons: AFM.

²⁰⁷ Asociados Residentes en Barcelona. Apéndice II: Listas de Arquitectos, Maestros de Obras y Contratistas. A: *Anuario para 1918. Asociación de Arquitectos de Cataluña*. Barcelona: Farré y Asensio, 1918. (Tots els anuaris entre el 1904 i el 1918).

²⁰⁸ Asociados Residentes en Barcelona. Apéndice II: Listas de Arquitectos, Maestros de Obras y Contratistas. A: *Anuario para 1919. Asociación de Arquitectos de Cataluña*. Barcelona: Farré y Asensio, 1919, p. 9.

²⁰⁹ Lista general de Arquitectos residentes en España. A: *Anuario para 1924. Asociación de Arquitectos de Cataluña*. Barcelona: Dalmau Oliveres, 1924, p. 63.

²¹⁰ Asociados Residentes en Barcelona. Apéndice II: Listas de Arquitectos, Maestros de Obras y Contratistas. A: *Anuario para 1928. Asociación de Arquitectos de Cataluña*, Barcelona: Farré y Asensio, 1928, p. 9.

Casa Enric Laplana, passeig Sant Joan, Barcelona. 1907. Fotografia de l'autora (3-3-2017).

Casa Pilar Serrahima, Rambla Catalunya, Barcelona. 1913. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

Casa Josep Roca, Sant Feliu de Guíxols. 1911. Fotografia de l'autora (11-2-2020).

Després d'aquesta primera etapa, l'arquitecte va començar a rebre encàrrecs d'edificis de tot tipus: per una banda, de l'àmbit civil, on domina el programa d'habitatge, majoritàriament a Barcelona, en molts casos de nova planta però també de reformes i ampliacions. A fora de la ciutat comtal trobem també intervencions d'habitatge a diferents municipis: Arenys de Mar, Sant Feliu de Guíxols, Sitges, Camprodon, etc., que seran analitzades als pròxims capítols.

Per altra banda, l'àmbit religiós està molt present també al despatx de Bernardí Martorell, que va actuar com a arquitecte diocesà des de l'any 1915 a Solsona i ja fins la seva mort, treballant també com a tal a les diòcesis de Tarragona (a partir del 1919) i Barcelona (a partir del 1928). Aquest càrrec li va venir de la mà de Vidal i Barraquer, bisbe de Solsona i després de Tarragona, que, com s'ha dit, tenia amb l'arquitecte una relació molt propera. En aquest càrrec l'arquitecte va poder desenvolupar projectes molt diversos, des de dissenys d'esglésies senceres (moltes no realitzades) fins a projectes de petits detalls o mobles com un baldaquí, una càtedra per al bisbe o una custòdia, com la de Tarragona, coneguda obra de l'arquitecte.

Capella del cementiri d'Olius, Solsona. 1916. Fotografia de l'autora (31-5-2018).

Custòdia de la catedral de Tarragona. 1922. Fotografia de l'autora (5-1-2017).

Explicarem al capítol corresponent el significat i del càrrec d'arquitecte diocesà, però hem d'esmentar aquí la importància que va tenir aquest fet en la producció i la fama del nostre arquitecte. El fet que Bernardí Martorell fos nomenat arquitecte diocesà des de ben jove va fer

que la seva producció s'estengués per tot Catalunya, i per tant, que se'l conegués fora de Barcelona i se li demanessin encàrrecs d'altres àmbits als diferents llocs on anava (a Solsona, per exemple, assumeix encàrrecs com l'acabament de l'hotel Sant Roc, habitatges familiars o fins i tot feines pròpies de l'arquitecte municipal). Per altra banda, ser arquitecte diocesà va donar-li l'oportunitat de fer projectes d'envergadura, alguns dels quals potser no es van poder dur a terme, però van servir per a que l'arquitecte es donés a conèixer i segurament per a que se li encomanessin altres edificis.

Dins de la tipologia religiosa trobem en Bernardí Martorell molts exemples d'arquitectura funerària. Entre els seus projectes podem veure dos cementiris (a Olius i a Cambrils) i diversos sepulcres de diferents tipus: panteons, hipogeus i tombes.

La seva relació amb l'església, gràcies al seu parentesc amb Joan Martorell, al càrrec d'arquitecte diocesà i a la vegada a la participació a associacions cristianes de l'època, va fer també que se li encarreguessin els projectes de grans edificis religiosos que trobem a la seva carrera professional i que no estan vinculats a cap diòcesi: el monestir de Valldonzella (1911-1922), el convent de les Oblates del Santíssim Redemptor (1919-1926), el col·legi de les Teresianes de Tarragona (1922-1937) i l'església de Sant Agustí de l'Escola Pia de Sabadell (1924-1932), entre altres. Aquestes grans obres van permetre a Bernardí Martorell realitzar les seves obres mestres, on podria aplicar els principis estàtics que havia après de Gaudí i experimentar amb diverses tècniques i teories que tenia sobre l'arquitectura.

Interior del monestir de Santa Maria de Valldonzella.
Fotografia de l'autora (11-5-2018).

Convent-escola de les Teresianes de Tarragona.
Fotografia de l'autora (2-10-2017).

Hi ha una altra tipologia que apareix bastant a l'obra de Martorell i Puig: l'arquitectura per a l'educació. Trobem entre les seves obres des de petites ampliacions d'escoles, com a Solsona, fins a col·legis sencers, com a Darnius, a Vilanova de la Muga i a Tarragona. També realitza el projecte de petites escoles catequístiques parroquials i, del final de la seva vida, 1936-37, es conserven els plànols d'algunes escoles parroquials convertides en escoles del Consell de l'Escola Nova Unificada, CENU, com es veurà més endavant, projectes elaborats per Martorell però que no va arribar a acabar, ja que va morir a l'agost d'aquell mateix any.

Podem dir també que, com es pot veure en la varietat de la seva obra, el nostre arquitecte va ser molt polifacètic. Entre els seus projectes trobem des de petits detalls de mobles dibuixats a escala 1:1 fins a grans plans urbanístics, com el bonic passeig Maristany, a Camprodon, dissenyat per ell; i passant, evidentment, per tot tipus d'edificis i reformes.

Els col·laboradors d'aquest despatx van ser Javier Turull (1894-1934);²¹¹ Lluís Riudor i Carol (1906-1989),²¹² que arribaria a ser arquitecte cap del Servei de Parcs i Jardins de Barcelona; Ignasi Maria Adroer i Calafell, catedràtic de l'Escola d'Arquitectura; i, com escrivia Josefa Martorell, la filla de l'arquitecte, el que més estimà:²¹³ Mariano Romaní i Rius (1900-?).²¹⁴ Per altra banda, trobarem al llarg de tota la investigació la col·laboració amb l'arquitecte de tot tipus d'artesans: fusters, vitrallers, ferrers, etc.

Els clients de Bernardí Martorell van ser molt variats. Per una banda trobem els clients eclesiàstics, encapçalats pel cardenal Vidal i Barraquer. Gràcies a la seva relació amb aquest personatge de la cúria i gràcies també al seu parentesc amb Joan Martorell, que també havia fet molts encàrrecs per a l'església, diversos sacerdots i ordes religiosos van confiar en Bernardí Martorell per a la construcció o reforma de les seves esglésies, monestirs o altres edificis. No podem deixar d'esmentar també que el nostre arquitecte era un fervent cristià i tenia germanes i filles religioses. Entre aquests clients eclesiàstics trobem l'orde del cister de Valldonzella, les Oblates del Santíssim Redemptor, les Teresianes de sant Enric d'Ossó i els Escolapis, els quatre ordes que li van demanar encàrrecs més potents. Per altra banda, trobarem també projectes d'altres petites intervencions a altres comunitats: les filles del cor de Maria, les religioses de l'obra pia de Montserrat, les de Lestonnac de Solsona, etc.

Per altra banda, trobem altres clients que anirem veient al llarg dels següents capítols, la majoria de l'alta societat barcelonina: els Laplana, els Serrahima, Anna Girona (vídua de Sanllehy), els Barris, etc. Alguns d'ells no són gaire coneguts actualment, però per l'envergadura dels projectes que li encarregaven a l'arquitecte es confirma que eren famílies o personatges amb un nivell econòmic alt en la seva majoria.

Entre aquests clients destaca la família Maristany, que va tenir una estreta relació amb Bernardí Martorell. Aquest i Alexandre Maristany, important escriptor de teatre de l'època, eren amics des de, com a mínim, 1901, de quan ens consta una postal enviada a l'arquitecte des de Balmoral Castle, en la qual respon a una missiva del primer.²¹⁵ L'amistat entre aquests dos personatges, va fer, probablement, que quan Francesc Maristany, pare d'Alexandre, comprés els terrenys de Camprodon, li demanés al nostre arquitecte l'urbanització del nou passeig i la construcció de la seva pròpia casa, al voltant dels anys vint. Entre el 1919, quan Martorell realitza un projecte de reforma de l'entresol de l'edifici de la família la Rambla Catalunya i el 1929, en que fa una petita reforma interior a un edifici de Concepció Maristany, aquesta família i el nostre arquitecte tenen una relació continuada, amb sis projectes, que veurem més endavant.

²¹¹ Anònim. A: *AC. Documentos de Actividad Contemporánea, publicación del GATEPAC*, any 4, n. 14. Barcelona: L'Estampa, 1934, p. 18.

²¹² Bassegoda, J. Una crònica de l'arquitectura jardineria a Barcelona. A: *Espais*, n. 36. Barcelona: Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya, 07/08-1992, p. 38.

²¹³ Records biogràfics de Bernardí Martorell i Puig. (s.d.). Josefa Martorell Jordà. Fons: AFM.

²¹⁴ Broughton, M. Mariano Romaní, arquitecte. A: *Campsentelles*, n. 12. Barcelona: Centre d'Estudis Santfostencs Amics de Cabanyes, 2009, pp. 113-136.

²¹⁵ Postal de "Balmoral Castle" a Bernardí Martorell i Puig. 9-2-1901. Alejandro Maristany. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

6. Ciutadà compromès.

Podem deduir gràcies a diversos diaris i publicacions de l'època que Bernardí Martorell va ser un ciutadà compromès. Als diferents àmbits de la seva vida (treball professional, aficions, religió, família) era una persona implicada a associacions actives a l'època. En moltes d'elles a més a més, en va formar part, al menys durant uns anys, com a membre de les juntes directives.

A nivell professional, l'arquitecte va ser membre de l'Associació d'Arquitectes de Catalunya durant tota la seva trajectòria, constant com a soci des del 1904²¹⁶ fins la seva mort, l'any 1937. A més, durant l'any 1911 va ser nomenat vicetresorer de la Junta Directiva de l'entitat, tal com consta a l'*Anuari*.²¹⁷ D'una sortida amb aquesta associació a Tortosa tenim una fotografia en la qual apareix Bernardí Martorell envoltat de molts arquitectes de l'època: Pedro Domènech Roura, Eduard Maria Balcells, Francesc Batlle, Vicent Ferrer, entre altres.

Excursió a la catedral de Tortosa. Bernardí Martorell es troba al centre, amb barba i gorra amb visera, recolzat a l'escala. 10-1901. Fons: AFM.

Dins del mateix àmbit professional, va ser membre del Centre Excursionista de Catalunya,²¹⁸ associació a la qual pertanyien molts arquitectes, ja que els permetia conèixer edificis antics, ruïnes, esglésies romàniques, etc. Va ser també a través del Centre Excursionista que l'arquitecte va organitzar juntament amb Lluís Bonet Garí (1893-1993) i Antoni Puig Gairalt (1886-1939) l'exposició al Cercle Artístic de Sant Lluç sobre Joan Martorell i Montells que ja s'ha comentat.²¹⁹

Com s'ha vist, dins l'àmbit de l'arquitectura també va ser membre de la Junta d'Obra del Temple Expiatori de la Sagrada Família entre els anys 1916 i 1921, i segurament durant més anys, tot i que només hem trobat documents d'aquest període.

Per altra banda, també vinculat a la seva professió d'arquitecte però aquí ja més des de la seva vessant artística, Bernardí

Martorell va formar part des de ben jove del Cercle Artístic de Sant Lluç, i, dins d'aquesta entitat, de l'Associació d'Amics de l'Art Litúrgic (AAAL a partir d'ara), a través de la qual s'impulsava l'art religiós català, tant de pintura, com d'escultura i arquitectura. Al Cercle va pronunciar una conferència a l'Exposició d'Art Litúrgic de l'any 1928 sobre, segons la notícia, el trasllat del cor de la catedral de Solsona,²²⁰ però que sabem que va versar sobre aquest projecte però principalment

²¹⁶ Asociados residentes en Barcelona. A: *Anuario para 1905. op. cit.*, p. 375.

²¹⁷ Junta Directiva. A: *Anuario para 1911. Asociación de Arquitectos de Catalunya*. Barcelona: Imprenta y litografía Heinrich y C^a, 1911, p. 168.

²¹⁸ Alta i baixa del soci. Bernardí Martorell i Puig. Fons: ACEC.

²¹⁹ Crònica del centre. A: *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any XXX, n. 304. Barcelona: 5/12-1920, p. 155.

²²⁰ Gifreda, M. Les Arts. Exposició d'art litúrgic. A: *La Publicitat*. Barcelona: 15-12-1928, p. 4. Fons: ARCA.

amb la intenció d'impulsar el trasllat del cor de la catedral de Barcelona,²²¹ conferència inèdita fins ara, publicada per primera vegada en aquesta tesi doctoral. Va exposar també en una exposició d'aquesta entitat el projecte i les fotografies de l'església de l'Escola Pia (l'article diu que eren fotografies de l'edifici ple de bastides, encara, ja que aquest estava en construcció) i, per últim, d'altres objectes litúrgics de menor escala,²²² i l'AAAL publica en un dels seus anuaris dues imatges d'una obra del nostre arquitecte: l'església de les Oblates del Santíssim Redemptor, a Bellesguard.²²³

Per altra banda, s'esmenta a Bernardí Martorell com a personatge involucrat en l'"Exposición de Arte Antiguo" de l'any 1902, a la qual va cedir (ell o el seu pare) una sèrie d'obres: "De Velázquez o atribuidos al gran maestro, figuran una serie de bodegones y dos hermosas cabezas, propiedad de don Bernardino Martorell".²²⁴

Per altra banda també va formar part d'altres associacions i entitats de caire més aviat econòmic o polític, com havia fet el seu pare, l'enginyer Bernardí Martorell i Falp, que participava activament en l'associacionisme del món empresarial i la política municipal.²²⁵ Bernardí fill va ser comptador de la "Cámara de Propietarios de Barcelona",²²⁶ va formar part de la "Caja de Ahorros y Monte de Piedad (o Montepío) de Barcelona", de la qual va ser vocal de la Junta de govern²²⁷ i de la Societat Econòmica d'Amics del País, que va recolzar el govern de la Mancomunitat: "...sessió de l'assemblea econòmica de la Mancomunitat, baix la presidència del senyor Prat de la Riba. Hi assistiren els senyors Bernardí Martorell, de la Societat Econòmica d'Amics del País (...)"²²⁸

Carnet de soci de Bernardí Martorell del Círcol Artístic de Sant Lluç. 1935.
Fons: AFM.

Per altra banda, en la seva faceta religiosa l'arquitecte també era una persona implicada: el trobem com a membre de la Junta de la "Asociación de Padres de Familia de Acción Católica", tal com consta a *La Vanguardia*;²²⁹ impulsor d'una fundació anomenada "Fundació Pietosa per a la

²²¹ Martorell, B. (1928), *op. cit.*

²²² *Ídem.*

²²³ Art cristià contemporani a Catalunya. A: *Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic 1926-1928*. Barcelona: Altés, 1928, làmines VI, VII.

²²⁴ García, A. Bellas Artes, Barcelona. A: *La Ilustración Artística*. Madrid: 15-9-1902, p. 10 (610).

²²⁵ Güell, M. (2015), *op. cit.*, p. 266.

²²⁶

²²⁷ Anònim. A: *La Dinastía*. Barcelona: 22-6-1901, p. 2; Anuncios oficiales. A: *La Dinastía*. Barcelona: 23-2-1904, p. 3.

²²⁸ Anònim. Junta Econòmica de la Mancomunitat. A: *La Veu de Catalunya*. Barcelona: 19-8-1914, p. 1. Fons: ARCA.

²²⁹ Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 12-1-1927, p. 10.

Promoció de Vocacions”,²³⁰ que s’encarregava d’aconseguir diners per a facilitar que els joves sense recursos que volguessin accedir al seminari per a ser sacerdots tinguessin possibilitats; membre d’una comissió temporal de la Junta Diocesana de Barcelona, “Para cuanto se relacione con la propaganda del Congreso de esta diócesis, el señor obispo ha nombrado a los señores siguientes: (...), vocales: Bernardino Martorell (...)”;²³¹ i també va ser membre de la Lliga espiritual de la Mare de Déu de Montserrat.²³²

Com a pare de família també va estar implicat en l’anomenada “Asociación de Padres de Familia y Amigos de la Enseñanza”, l’objectiu de la qual era, com descriu *La Hormiga de Oro* “prestarse mutua ayuda en el cumplimiento de sus deberes como padres, en la defensa de sus derechos, de los de sus hijos y de los profesores en materia de enseñanza, para promover la cultura y la educación”;²³³ una associació també vinculada a l’Acció Catòlica, molt activa en aquella època.

Però no només en aquests àmbits trobem compromès a Bernardí Martorell: també gaudia de la música, i era soci de l’Agrupació d’Amics de la Música de l’Orfeó Català, tal com consta a l’anuari d’aquesta l’any 1916²³⁴ i també el veiem involucrat en temes culturals de l’època, com per exemple en la votació per la unitat ortogràfica de la llengua catalana, on veiem el seu nom entre els de personatges coneguts com Josep Carner, Pompeu Fabra i Lluís Duran i Ventosa, entre altres, juntament amb institucions com la Lliga Regionalista, la Unió Catalanista, l’Ajuntament i la Diputació de Barcelona, etc.²³⁵

A més a més, trobem a diversos articles que va ser membre del Comitè executiu del Patronato de la Obra Antituberculosa,²³⁶ més endavant anomenat Patronato de Cataluña para la Lucha contra la Tuberculosis (del qual seguia formant part),²³⁷ qüestió que té sentit, ja que la seva mare va morir de ben jove per culpa d’aquesta malaltia.

Podem dir doncs que Bernardí Martorell era un ciutadà compromès i un personatge molt actiu socialment, no només des de l’àmbit professional, sinó també en molts altres.

²³⁰ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 26.

²³¹ Anònim. La Junta Diocesana. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 29-9-1926, p. 9.

²³² Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, p. 315.

²³³ Anònim. A los padres de familia y amigos de la enseñanza. A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 4-3-1926, p. 24.

²³⁴ Junta directiva. Agrupació d’Amics de la Música, curs 1916. A: *Anuari de l’Agrupació d’Amics de la Música*. Barcelona: Orfeó Català, 6-1916. Fons: CEDOC.

²³⁵ Anònim. Encara dels Jochs Florals. A: *La Il·lustració Catalana*, n. 619. Barcelona: 18-4-1915, p. 9. (Va votar a favor).

²³⁶ Anònim. Contra la tuberculosis. A: *El Día*. Madrid: 26-3-1904, p. 1.

²³⁷ Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 14-4-1910, p. 4.

7. Final de la vida.

Bernardí Martorell i Puig va morir a l'edat de seixanta anys a l'Hospital General de Catalunya, nom amb que es conegué durant la Guerra Civil espanyola l'Hospital de la Santa Creu i Sant Pau, a les tres de la tarda del 8 d'agost de 1937 a conseqüència d'una miocarditis aguda.²³⁸

En aquell moment Bernardí Martorell era presoner del bàndol republicà a un pis que s'havia habilitat com a calabós. El seu "delicte" era, segons la néta, que en aquell moment era el tresorer de la Sagrada Família. No sabem si era tresorer o secretari, segons consta a partir del 1921, el fet és que era (o havia estat molts anys) membre de l'esmentada Junta. Segons testimoni de la néta, escoltat al seu pare i oncles (fills de l'arquitecte):

Explicaven que el van venir a buscar i li van demanar els diners de la Sagrada Família. Ell era el tresorer, en portava els comptes, però no tenia ni un duro de la Sagrada Família. Aquest fet sumat a que era catòlic, de dretes, va fer que l'agafessin. Tancat en aquell pis va tenir una infecció que va fer que l'haguessin d'ingressar a l'hospital, on va morir uns dies mes tard.²³⁹

Va ser enterrat el dia 10 d'agost de 1937 al Cementiri de Montjuïc, a la via de Sant Josep, Agrupació 3ª, Hipogeu bizantí número 7,²⁴⁰ a la mateixa sepultura on havia estat enterrat des del 1906 fins el 1927²⁴¹ Joan Martorell i Montells, fins que Bernardí va sol·licitar-ne el trasllat a l'església de les Adoratrius, on va romandre fins la profanació que va patir durant la Guerra Civil espanyola. Actualment l'hipogeu que havia estat el de Joan Martorell i on es troba Bernardí Martorell està en molt mal estat i no es pot llegir la inscripció amb el nom del difunt.

La seva dona, Mercè Jordà, morí l'any 1953.

Bernardí Martorell. 1930-33. Extret de: <http://www.gaudiallengaudi.com> (consulta: 14-2-2019).

²³⁸ Certificación literal del acta de defunción. 10-7-1950 (data de l'expedició del document que conserva la família). Signat per don Juan Ventura Fuentes Lolo, jutge municipal. Fons: AFM. (Doc: 2020/1937. Foli: 186. Llibre 200).

²³⁹ Entrevista a Carmen Martorell Balanzó, 26-1-2017.

²⁴⁰ *Llibre de sepultures originals*. Fons: ACBSA.

²⁴¹ *Ídem*.

BLOC 2: Producció arquitectònica.

I. Arquitectura religiosa.

1. Introducció.

La major part de la producció de Bernardí Martorell i Puig es pot englobar en el conjunt d'arquitectura religiosa.

L'arquitecte no només va realitzar projectes religiosos puntualment, sinó que va ser quelcom molt present en la seva feina diària, ja que els projectes relacionats amb l'església l'acompanyen durant tota la seva trajectòria professional.

Els primers anys de professió, Martorell desenvolupa petits projectes d'altars, retaules, panteons, i l'acabament d'obres del seu oncle-avi Joan Martorell.

Després, comença a funcionar en paral·lel en dos àmbits relacionats amb l'arquitectura religiosa: per una banda com a arquitecte diocesà i, per l'altra, com a autor de diverses obres per a comunitats religioses.

El càrrec d'arquitecte diocesà, que l'acompanyarà tota la vida, primer a Solsona, després a Tarragona i finalment a Barcelona, li permet començar a rebre encàrrecs de més envergadura: reformes d'esglésies, cementiris, i fins i tot, projectes d'esglésies senceres (tot i que, com a arquitecte diocesà no en construirà cap de nova planta). Aquest càrrec, a més a més, li permet ser un professional molt polifacètic, ja que desenvolupa també objectes litúrgics i petites reformes de retaules, reixes, capelles, etc.

A partir de l'any 1912, quan se li encarrega el projecte del nou monestir de Valldonzella, s'obre el segon àmbit de la seva producció arquitectònica en relació amb l'església: la construcció de diverses obres per a institucions religioses. Les principals d'aquestes obres són, després del monestir que hem esmentat, el convent i església per a les Oblates del Santíssim Redemptor, l'escola de les Teresianes de Tarragona, i una església de nova planta per al col·legi dels Escolapis de Sabadell. Aquests quatre projectes, que es van solapant cronològicament, l'acompanyen fins gairebé el final de la seva vida, l'any 1932, cinc anys abans de morir, quan acaba l'església de Sabadell, i són mostra de l'estètica pròpia de l'arquitecte, que no es podia manifestar en projectes diocesans (per la manca de recursos econòmics i per l'escala dels projectes), però sí en aquests tres edificis. Veurem més endavant com l'arquitecte experimenta i evoluciona a partir d'aquestes quatre obres, que, com s'ha dit, considerem les seves obres mestres.

No podem deixar d'esmentar la importància de la relació de Bernardí Martorell amb el cardenal Vidal i Barraquer, que va ser qui va introduir al nostre arquitecte en l'àmbit de l'arquitectura diocesana, fet que, juntament amb altres factors, segurament va facilitar que fos l'escollit pels projectes dels ordes religiosos.

Com s'ha vist al capítol sobre la vida de l'arquitecte, és de destacar també la implicació de Martorell en moltes associacions vinculades a l'església catòlica, fet que segur que va facilitar també el contacte amb les diverses institucions que li van fer encàrrecs.

Aquest capítol s'ha redactat en base a material generalment inèdit extret de diversos arxius que anirem esmentant al llarg de les següents pàgines. S'ha afegit una dificultat respecte als altres capítols de la tesi, i és que durant la Guerra Civil espanyola, gran part d'arxius i documents de parròquies, diòcesis i comunitats religioses van ser destruïts. Això ha fet que s'hagi hagut de buscar la informació, en base al poc material que es conservava, a partir de visites als llocs, entrevistes amb diverses persones, i la lectura de documents relacionats indirectament amb els temes. Durant la Guerra Civil també es van destruir o deteriorar alguns dels elements arquitectònics que havíem d'estudiar, de manera que ha ajudat també a l'estudi l'anàlisi de fotografies antigues, en alguns casos dels propis arxius i, en altres, de propietaris, comunitats, familiars, veïns, etc.

S'ha ordenat l'obra religiosa en cinc blocs: obres relacionades amb Joan Martorell, obres com a arquitecte diocesà (ordenades per diòcesis i per tipologia), obres per a comunitats religioses, arquitectura funerària i altres projectes religiosos. Aquesta disposició dels capítols facilita l'ordre de la gran quantitat de producció de l'arquitecte, però fa que quedi desordenada cronològicament. A les conclusions veurem l'evolució cronològica de l'obra.

En aquest capítol faltaria la descripció de l'església del sanatori de Torrebonica de Terrassa, realitzada per l'arquitecte juntament amb la rehabilitació de tot el conjunt. Com que el projecte d'església s'inclou dins d'una intervenció més àmplia, i, perquè s'entengui el conjunt, s'ha col·locat aquest edifici al capítol on es comenta la reforma del sanatori de Torrebonica.²⁴²

²⁴² V. p. 525.

2. Els inicis: seguint els passos de Joan Martorell.

La vida i l'obra de Bernardí Martorell i Puig estan, com s'ha exposat a la biografia, estretament vinculades a l'arquitecte Joan Martorell i Montells, ja que aquest va ser qui el va introduir en el món de l'arquitectura i va tenir una gran influència sobre la seva manera de projectar, deixant en ella una profunda petjada que es reconeix en gairebé tota la seva obra. Ja hem esmentat anteriorment la relació personal entre aquests dos arquitectes, ens centrem ara en analitzar arquitectònicament la figura de Joan Martorell per entendre la influència que tindrà sobre el nostre arquitecte.

Fotografia de Joan Martorell i Montells.
Extret de:
<http://www.coac.net/COAC/centredocumentacio/arxiu/afongsi/MartorellMontells>
(consulta: 30-5-2017).

Joan Martorell²⁴³ va néixer el 1833 a Barcelona i morí l'any 1906. En primer lloc va obtenir el títol de mestre d'obres, que aleshores era l'única possibilitat a la ciutat comtal, però no va abandonar els estudis, ja que, en acabar, s'inaugurà l'escola politècnica de Barcelona i s'hi va matricular de seguida. Dos anys més tard va ser establerta pròpiament l'Escola d'Arquitectura en la qual va continuar els estudis i els va acabar el 1872, amb la primera promoció, formada solament per tres arquitectes (Adriano Casademunt i Vidal, Emili Sala i Cortès i ell mateix).²⁴⁴ En aquests anys d'estudis, va rebre classes de Josep Casademunt i d'Elias Rogent, que propugnaven l'estudi dels monuments medievals, formació que va marcar profundament l'obra i el pensament de Martorell i Montells.

Més endavant, va ser professor de l'Escola d'Arquitectura de Barcelona, on va donar classes, entre altres, a Antoni Gaudí, el qual, juntament amb Lluís Domènech i Montaner, van ser ajudants seus.²⁴⁵ Gaudí descrivia Joan Martorell com "un savi i un sant".²⁴⁶

Algunes de les seves obres més destacades són l'església de les Saleses, al passeig de Sant Joan, a Barcelona (1877-1885);²⁴⁷ l'església de Santa Maria, a Portbou (1882); la capella-panteó del marquès de Comillas, a Comillas (1882-1888) i l'església de Sant Esteve, a Castellar del Vallès (1885). En l'àmbit civil, dues de les seves obres més representatives són el Palau Robert (1890) i l'edifici del Crèdit Mercantil (1900), les dues a Barcelona, l'última, premi al millor edifici de l'any de l'ajuntament de la ciutat.²⁴⁸

²⁴³ Per més informació sobre aquest arquitecte, es pot consultar la tesi monogràfica sobre ell i la seva obra: Aymar, J. *op. cit.*

²⁴⁴ Bassegoda, J. (1989 B), *op. cit.*, p. 52.

²⁴⁵ Bassegoda, J. L'església de les Saleses necessita ser restaurada. A: *Espais*, n. 17. Barcelona: Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya, 5/6-1989 C, p. 7.

²⁴⁶ Bassegoda, J. (1989 B), *op. cit.*, p. 52.

²⁴⁷ A l'article Bassegoda, J. (1989 C), *op. cit.* es descriu extensament l'edifici de les Saleses.

²⁴⁸ Bassegoda, J. (1989 B), *op. cit.*, p. 53-55.

Església de les Saleses.
Joan Martorell. 1877-
1885. Fotografia de
l'autora (27-2-2019).

Església de Santa Maria de Portbou.
Joan Martorell. 1882. Postal antiga.
Extret de: <http://postalsantigues.cat>
(consulta: 10-5-2018).

Edifici del Crèdit Mercantil. Joan Martorell.
1900. Fotografia de l'autora (1-2-2020).

La seva obra és clau en una època de transició. S'ha definit en molts casos com eclèctica, ja que mostra un gran interès pel gòtic en edificis religiosos i pel neoclàssic en edificis civils, però tots dos en moltes ocasions aplicats als projectes concrets incloent detalls o elements propis d'altres estils, com el mudèjar o el bizantí. Alcoy elabora a l'article "La arquitectura religiosa de Joan Martorell y el eclecticismo de fin de siglo"²⁴⁹ una interessant crítica sobre l'obra d'aquest arquitecte i els matisos del seu estil.

Dins de les obres neogòtiques de Joan Martorell que, "considerades com un conjunt, suposen una lliçó del millor neogoticisme",²⁵⁰ destaca el gust per la punxa i la verticalitat, que era criticat perquè s'allunyava del caràcter nacional de l'arquitectura catalana (que tendia a un gòtic més horitzontal i menys ornamentat) però que ell defensava relacionant aquests edificis amb l'arquitectura gòtica original d'Alemanya, França i el *neo-catholic* anglès i amb la relació d'aquest estil més vertical amb conceptes espirituals. El neogòtic de Joan Martorell és autèntic historicisme, que observa i estudia edificis gòtics de la ciutat (com es pot veure a la memòria que escriu sobre el projecte no executat per a la façana de la catedral de Barcelona) tal com defensava Viollet-le-Duc, i, a la vegada, flexible, ja que hi introdueix elements sorprenents com, per exemple, combinacions de totxos formant textures, donant als edificis una clara connotació neomudèjar, que contrasta molt amb l'estil neogòtic.

Joan Martorell, en canvi, quan la funció dels edificis no era religiosa, optava en moltes ocasions per l'estil neoclàssic, que també combinava amb elements no propis d'aquest estil, com capitells florals enlloc dels d'ordres clàssics.

Martorell i Montells doncs, projecta edificis historicistes però amb la llibertat d'incloure-hi elements d'altres estils (mudèjars, orientals, bizantins), fet que ens permet qualificar alguns dels seus edificis com a eclèctics. També destaquen els ornaments que utilitza (la decoració floral, colorista, les arts decoratives aplicades als edificis, etc.) i la seva manera de fer servir els materials sense revestir-los (pedra vista sense polir, totxo). Aquesta llibertat es fa palesa en la seva "voluntat d'actualitzar els repertoris figuratius, les tipologies arquitectòniques o els elements

²⁴⁹ Alcoy, R. La arquitectura religiosa de Joan Martorell y el eclecticismo fin de siglo. A: *Revista d'Art*, n. 10. Barcelona: Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, 1984, pp. 221-239.

²⁵⁰ Bassegoda, J. (1989 B), *op. cit.*, p. 54.

decoratius tradicionals (...) i la voluntat d'adequar-los almenys a la sensibilitat moderna"²⁵¹ i obre la porta als arquitectes de la següent generació, entre ells els seus ajudants Antoni Gaudí i Lluís Domènech, a l'experimentació i a la creativitat, de manera que es podria considerar un dels precursors del modernisme. Alcoy ho explica de la següent manera: "El proceso de liberación paulatina de una serie de variantes sujetas a lo que se describía como estilo, aunque sea a través de la mezcla ecléctica, implicaba un desarrollo que favorece la creación de algo nuevo"²⁵². Joan Martorell, mantenint-se sempre dins l'eclecticisme, és doncs un precursor del nou enfoc de l'arquitectura de finals de segle XIX i principis del XX. En aquesta línia, Jaume Aymar titula així un capítol de la seva tesi sobre Martorell: "Premodernisme o modernisme contigut?"²⁵³ exposant l'important paper que tingué l'arquitecte en el canvi de mentalitat que produí l'explosió del modernisme. Ràfols també explica aquesta posició clau de Joan Martorell entre dos estils, fent de transició dient "si en ell hi ha per una banda el deixeble d'en Viollet-le-Duc, per altra banda hi ha el mestre d'en Gaudí"²⁵⁴.

Per últim, Joan Martorell també va ser el primer arquitecte en utilitzar l'estàtica gràfica en el càlcul d'estructures a Espanya.²⁵⁵ Aquesta tècnica perfeccionada pel professor Carl Kulmann de Zürich, d'una gran senzillesa i efectivitat i que estalviava complicades operacions matemàtiques, va ser la que anys més endavant, permetria a Gaudí començar a treballar amb les estructures parabòliques i funiculars. Segurament l'arquitecte de la Sagrada Família aprengué de Joan Martorell aquest tipus de càlcul. Bernardí Martorell també utilitzarà amb freqüència aquest tipus d'estudi d'estructures, influït clarament pels dos arquitectes.

De totes les característiques de l'arquitectura de Joan Martorell que hem esmentat, veurem en Bernardí Martorell una gran influència en molts sentits. El nostre arquitecte no segueix al peu de la lletra el que proposa Joan, ja que també condicionen els seus projectes altres experiències (viatges per Europa i Orient, relació amb altres arquitectes, etc.), però trobem en els seus edificis moltes petjades del seu oncle-avi.

Com s'anirà exposant al llarg d'aquest capítol, Bernardí Martorell donarà sempre un aire neogòtic als seus projectes religiosos. Moltes de les esglésies que projecta per a la diòcesi de Solsona recorden, en quant a estructura general, a les esglésies de Joan Martorell, per exemple, a l'església de les Saleses. Algunes característiques semblants són la verticalitat, les portalades i la composició de les façanes principals, els contraforts i finestrals de les façanes laterals, i l'ús d'altres elements gòtics com els gablets, les rosasses, etc.

Per altra banda, Bernardí Martorell farà de la idea del seu oncle sobre els l'ús dels materials de manera "sincera", un criteri constant a gairebé tots els seus projectes, i arribarà a ser molt característic de la seva obra l'ús del totxo i les combinacions i textures d'aquest material, que també suggerirà una connotació bizantina o mudèjar a molts dels seus edificis.

Per altra banda, la relació arquitectònica entre aquests dos personatges no és tan sols d'influència estilística, sinó també d'introducció en el món professional. Segurament l'estreta relació familiar

²⁵¹ Aymar, J. *op. cit.*, p. 159.

²⁵² Alcoy, R. *op. cit.*, p. 231.

²⁵³ Aymar, J. *op. cit.*, pp. 159-164.

²⁵⁴ Ràfols, J.F. L'arquitecte Joan Martorell. A: *Vell i Nou*, època II, vol. II, n. XVI. Barcelona: 7-1921, p. 124.

²⁵⁵ Bassegoda, J. (1989 B), *op. cit.*, p. 55-56.

(viven, com s'ha dit, al mateix edifici), va fer que el nebot-nét es plantegés estudiar la carrera d'arquitectura. Un cop acabats els estudis, va ser també gràcies a Joan Martorell que Bernardí s'introduí en el món laboral. El projecte d'acabament del seminari, per exemple, va ser encarregat a Martorell i Puig un any després d'acabar la carrera (1903) gràcies a Joan, i és bastant evident que aquest últim va ajudar el jove arquitecte a dur-lo a terme. Poc temps més tard, l'any 1906, morí Joan Martorell, i l'acabament d'alguns projectes que havia deixat inacabats fa que Bernardí Martorell, amb molt poc temps d'experiència professional i encara pocs contactes, pugui tenir l'oportunitat de construir l'església del Cor de Maria (fins el 1906 Joan Martorell, 1906-1913 Bernardí), el retaule de la Mare de Déu del Pilar per a l'església de Sant Jaume (1908) i alguns elements per al Palau Robert: el clavegueró (1906) i l'altell sobre la cotxera (1908). La realització d'aquestes obres permeté a Bernardí Martorell adquirir experiència i donar-se a conèixer des de ben jove, de manera que de seguida se li van començar a encomanar altres projectes a tot Catalunya.

Cal recordar que la relació entre Bernardí Martorell i el seu oncle-avi no era tan sols professional, sinó també molt personal i, d'alguna manera, una relació d'admiració, com s'ha desenvolupat anteriorment.

2.1. El saló d'actes i altres elements del Seminari Conciliar de Barcelona (1903-1904).²⁵⁶

El primer projecte realitzat per Bernardí Martorell i Puig és la fase final del Seminari Conciliar de Barcelona, obra d'Elias Rogent. Aquest havia començat el projecte més de 20 anys abans, com es pot comprovar als expedients de l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona sobre el Seminari, que són dels anys 1878-79,²⁵⁷ quan Martorell acabava de néixer.

Aquest projecte s'inclou a dins d'aquest apartat sobre la relació de l'arquitecte amb Joan Martorell perquè, com veurem més endavant, va ser gràcies a ell que va rebre aquest encàrrec.

Hi ha referències sobre el tema a tres arxius: l'AMCB, l'ADB, i l'arxiu del seminari, que es troba a la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona (BPEB a partir d'ara). A part dels arxius, hem trobat també informació significativa a quatre publicacions: la citada obra monogràfica de Bassegoda,²⁵⁸ la publicació realitzada en el centenari del cementiri d'Olius²⁵⁹ i dos llibres sobre el Seminari Conciliar de Barcelona, escrits respectivament per Bada²⁶⁰ i per Subirà.²⁶¹ A cada publicació es dóna una informació diferent respecte a la participació de Bernardí Martorell en la construcció del Seminari Conciliar, però els elements atribuïts a Bernardí Martorell en més fonts són la reixa (de la qual tenim plànols) i el saló d'actes, que també és mencionat com a obra que crida l'atenció per "l'intel·ligent direcció del jove arquitecte D. Bernardí Martorell" a la *Il·lustració Catalana*.²⁶² Sigui com sigui, Bernardí Martorell va realitzar una important contribució a la finalització de la construcció del Seminari.

L'única intervenció absolutament documentada que trobem de Martorell al seminari és la que té a veure amb la reixa i les obertures de l'edifici de porteria, del qual es conserva l'expedient complet a l'AMCB.²⁶³ També hi ha informació a l'AHCOAC-B,²⁶⁴ però és exclusivament sobre el projecte de Rogent.

²⁵⁶ Aquest capítol va ser presentat al congrés "Elias Rogent i Barcelona: Arquitectura, patrimoni i restauració". Queda recollit a la publicació d'aquest: Dilla, R., Torras, M. *Elias Rogent i Barcelona: Arquitectura, patrimoni i restauració*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2019.

²⁵⁷ Expediente de permiso a S.E.S.D. José María Obispo de Barcelona, para construir el Nuevo Seminario en una manzana junto a las calles de la Diputación, Universidad y otras. 1878-1879. Expedient de Construcció del Seminari Conciliar de Barcelona. Fons: AMCB (H-1397).

²⁵⁸ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, pp. 31-55.

²⁵⁹ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*

²⁶⁰ Bada, J. *op. cit.*

²⁶¹ Subirà, E. *op. cit.*, pp. 96-103.

²⁶² Anònim. *Il·lustració Catalana*, any II, n. 80. Barcelona: 11-12-1904, p. 826.

²⁶³ Expedient de Construcció del Seminari Conciliar de Barcelona. Fons: AMCB (H-1397).

²⁶⁴ Documents del Seminari Conciliar. Elias Rogent. Fons: Arquitectes. Rogent Amat, Elies. AHCOAC-B (H102H/13-4139).

Notes històriques

El projecte del Seminari Conciliar de Barcelona era una obra d'Elias Rogent, que estudia amb molt detall l'article de Joan Molet a la publicació del congrés que hem comentat.²⁶⁵

El Seminari estava en construcció quan el 1897 morí Elias Rogent.²⁶⁶ El 1899, fou nomenat bisbe Josep Morgades i Gili, antic rector del Seminari, i, entre els seus propòsits anuncià de seguida el de concloure l'edifici.²⁶⁷ Al març de l'any 1900 es notificava que les obres ja estaven subhastades i que el finançament es faria amb un préstec del Banc de Barcelona però Morgades va morir el 1901 i les obres les continuaria i acabaria un altre antic rector, el cardenal-bisbe Salvador Casañas. Així, "les obres foren confiades ara, mort Elies Rogent, a l'arquitecte Bernardí Martorell, i s'executaren des del juny del 1903 al desembre del 1904".²⁶⁸ Per tant, li correspongué dirigir obres d'elements dissenyats per Rogent, projectar-ne d'altres que havien quedat sense concretar i també, en alguns casos, modificar-ne.

Tot apunta a que Bernardí Martorell rebé aquest encàrrec gràcies al seu oncle avi, Joan Martorell i Montells, que era en aquell moment un arquitecte important a la ciutat i tenia també molt bona relació amb la diòcesi de Barcelona.²⁶⁹ Martorell i Puig acabava d'obtenir el títol d'arquitecte i Joan Martorell veié en aquest projecte una primera oportunitat per al seu nebot-nét, ja que consistia en una petita obra que no requeria gran experiència, l'edifici estava gairebé acabat i podia ser un primer pas per introduir Martorell i Puig en el món laboral amb un projecte de relativa rellevància a la ciutat.

Bernardí Martorell i Puig accepta doncs l'encàrrec d'acabar el Seminari quan fa tot just un any que ha acabat la carrera d'arquitectura: el títol d'arquitecte té com a data el 26 d'octubre del 1902 i l'únic plànol trobat en relació al Seminari signat per Bernardí Martorell, el de la col·locació de la reixa i la reforma de la porteria, està datat el 30 d'octubre del 1903.²⁷⁰

Però l'encàrrec no va consistir només en això. A la publicació on s'han trobat les dades més completes sobre la participació de Bernardí Martorell al Seminari hi diu:

Liquidación de las obras del seminario conciliar comprendiendo la estantería de la biblioteca, la construcción del Salón de Actos, las dependencias anexas, trabajos realizados en la escalera y claustro de honor, vestíbulo, fachada, verja y pabellones de la porteria.²⁷¹

Podem saber, també gràcies a la mateixa publicació, que l'import de les obres fou de 103.723,69 ptes., més el 3.5% d'honoraris, amb un cost total de 123.115,22 ptes, desviant-se 17.759,22 ptes

²⁶⁵ Molet, J. El Seminari Conciliar de Barcelona i els mètodes de composició arquitectònica del segle XIX. A: Dilla, R., Torras, M. *op. cit.*, pp. 103-119.

²⁶⁶ Bassegoda, B. *El arquitecto Elias Rogent*. Barcelona: Asociación de Arquitectos de Cataluña, 1929, p. 96.

²⁶⁷ *Butlletí Oficial del Bisbat*, n. 42. Barcelona: 1899, pp. 311-313.

²⁶⁸ Bada, J. *op. cit.*, p. 32.

²⁶⁹ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, p. 313.

²⁷⁰ Planos del Seminario Conciliar. 1903. Expedient de Construcció del Seminari Conciliar de Barcelona. Fons: AMCB (H-1397).

²⁷¹ Bada, J. *op. cit.*, p. 32.

sobre el pressupost previst,²⁷² tot i que no s'ha trobat la documentació original sobre aquestes dades.

Tampoc s'ha trobat documentació sobre aquest traspàs del projecte, ni sobre la recomanació de Bernardí Martorell, ni sobre els detalls del que realment va realitzar; tan sols s'han pogut trobar alguns documents d'arxiu i referències bibliogràfiques en les quals Martorell o la seva intervenció al Seminari apareix tangencialment, però que serveixen per a reconstruir el que va poder ser la intervenció de l'arquitecte en la fase final del Seminari Conciliar de Barcelona.

Vegem a continuació els elements en particular, per ordre d'importància: en primer lloc, el saló d'actes; en segon lloc, la façana; per continuar, la reixa; l'obertura de finestres als edificis de porteria i, per últim, s'englobaran en un mateix bloc altres elements menors.

La descripció de la seva intervenció en cada element no és fàcil, ja que no es conserven plànols de Martorell i Puig d'aquesta obra (només, com hem dit, els presentats a l'ajuntament per a l'aprovació de la col·locació de la reixa i les finestres de la porteria), així que s'ha pogut realitzar analitzant els plànols d'aquests elements d'Elias Rogent i veient què s'ha fet després a la realitat, qüestió també difícil, ja que el 1937, durant la Guerra Civil, es va destruir gran part de l'edifici (entre altres coses el saló d'actes sencer, i diversos elements de la façana), per tant, no podem basar-nos en l'edifici tal com el veiem actualment per a veure les diferències amb el projecte i deduir les aportacions de Martorell, ja que ha patit més intervencions posteriors.

El procés ha estat, doncs, comparar aquestes fonts d'informació per a extreure'n conclusions: per un costat la bibliografia (els llibres citats i les descripcions de l'edifici el dia de la inauguració el 1904, publicat al *Butlletí Oficial del Bisbat*);²⁷³ per altra banda, els plànols d'Elias Rogent²⁷⁴ i la documentació de les obres²⁷⁵ i, per últim, fotografies entre el 1903 i la Guerra Civil.²⁷⁶

Saló d'actes

La principal obra de Bernardí Martorell al Seminari Conciliar de Barcelona és el saló d'actes, anomenat la "joia del seminari"²⁷⁷ per la riquesa de la sala i per les espectaculars pintures murals de Dionís Baixeras que el decoraven, actualment desaparegudes.

El programa que presentava el bisbat per al concurs inicial per a la construcció del Seminari, guanyat per Elias Rogent, demanava: "si sobrase local y se pudiera destinar una gran pieza para grados y actos literarios en lugar de la Capilla, sería preferible".²⁷⁸

²⁷² *Ídem*.

²⁷³ *Butlletí Oficial del Bisbat*, n. 48. Barcelona: 1905, pp. 51-55.

²⁷⁴ AHCOAC-B, AMCB.

²⁷⁵ BPEB.

²⁷⁶ Publicacions citades i AM-IAAH.

²⁷⁷ Sanjuan, F. *Un seminario mártir: notas biográficas e históricas: el seminario conciliar de Barcelona durante el periodo rojo*. Barcelona: Seminari Conciliar, 1940, pp. 97-104.

²⁷⁸ Subirà, E. *op. cit.*, p. 98. Citant el "Programa de las Dependencias de un Doble Seminario Mayor y Menor" (1879).

Elias Rogent planteja un saló d'actes sense detallar, de dimensions rectangulars, amb altura de dos nivells (plantes 1 i 2) però sense més descripció ni detall.²⁷⁹ Tan sols especifica, en un altre plànol,²⁸⁰ que al mateix espai al pis superior s'hi trobaria la biblioteca, per tant podem deduir que el saló d'actes estava previst que ocupés l'alçada de dos pisos.

Abans de portar a terme aquesta sala, mor Elias Rogent, i, tot i no tenir els plànols o dibuixos signats que ho corroborin, totes les fonts bibliogràfiques consultades coincideixen en que Bernardí Martorell, alguns afirmen que amb l'ajuda de Joan Martorell i Montells, realitzà el projecte i la construcció d'aquesta sala. El *Butlletí Oficial del Bisbat* és el document oficial que

Vista del Saló d'actes del Seminari Conciliar de Barcelona. 1904. Fons: AM-IAAH (607-B).

dóna la informació: després de descriure l'aspecte espectacular i ric del saló d'actes, i abans d'entrar en els detalls, afirma: "el joven arquitecto Sr. Martorell (D. Bernardino) ha tenido a su cargo la dirección de los Trabajos, habiendo salido sumamente airoso en su empeño".²⁸¹ Bassegoda ho descriu així:

La seva intervenció més destacada va ser en el gran saló d'actes, d'un estil inspirat en l'arquitectura bizantina encara dintre de la influència del seu oncle avi Joan Martorell. Grans arcades de mig punt, sostre de bigues de fusta recolzades en permòdols, columnes de pedra polida i capitells florals.²⁸²

La descripció detallada de la sala del *Butlletí Oficial del Bisbat*²⁸³ explica que l'efecte que produeix el saló d'actes és d'una "gran severidad unida a una acertada riqueza",²⁸⁴ riquesa que, segons aquest, procedeix més aviat de la naturalesa dels materials en el seu aspecte vertader (es van utilitzar materials nobles: marbres, fusta tallada, ferro forjat, etc.) que de l'aglomeració

²⁷⁹ Planta Pis Principal. 1878-1892. Elias Rogent. Documents del Seminari Conciliar. Fons: Arquitectes. Rogent Amat, Elies. AHCOAC-B (H1021/1-4136); Planta Pis 1er. 1878-1892. Elias Rogent. Documents del Seminari Conciliar. Fons: Arquitectes. Rogent Amat, Elies. AHCOAC-B (H1021/1-4130).

²⁸⁰ Planta Pis 2on. 1878-1892. Elias Rogent. Documents del Seminari Conciliar. Fons: Arquitectes. Rogent Amat, Elies. AHCOAC-B (H1021/1-4135).

²⁸¹ *Butlletí Oficial del Bisbat* (1905), *op. cit.*, p. 51.

²⁸² Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 32.

²⁸³ *Butlletí Oficial del Bisbat* (1905), *op. cit.*, pp. 51-55.

²⁸⁴ *Ibidem*, p. 51.

d'elements decoratius. Serà un tret característic dels projectes de Bernardí Martorell la sinceritat de l'arquitectura: mostrar els materials tal com són.

L'espai, que havia estat primitivament dissenyat com a quadrat, queda subdividit en tres seccions mitjançant uns arcs de mig punt, que es recolzen en riques columnes de marbre vermell d'Alacant, amb capitells i bases blancs. Sobre aquests arcs, el sostre és un enteixinat de fusta policromada i daurada. A la meitat de l'altura de la sala, una galeria de fusta i ferro forjat recorre els murs del darrere i dels costats. Molts d'aquests elements de la sala actual no són els originals, ja que va ser cremada a la Guerra Civil, però han estat restaurats i l'espai es percep de la mateixa manera.

Aquest mural va ser ocasió d'una anècdota que recorda la filla de Martorell: el pintor volia que canviés el projecte, "perquè a ell no li anava bé per la pintura i llavors l'oncle Joan li digué que el qui manava era l'arquitecte i els altres tenien que emmotllar-se".²⁸⁵

Vista general del Saló d'actes del Seminari Conciliar de Barcelona. 1904. Fons: AM-IAAH (237-E).

Vista general del Saló d'actes del Seminari Conciliar de Barcelona actualment. Fotografia de l'autora (24-5-2017).

Les diferències principals que mostra ara el saló d'actes respecte al saló antic són, per un costat, una "extensa gradinata destinada a los seminaristas",²⁸⁶ que estava antigament col·locada a l'altura de la galeria a la part en front del tester principal, i ara ja no hi és; i, per altra banda, les pintures que decoraven la sala: les espectaculars pintures murals de Dionís Baixeras, al tester principal, i, sota les galeries, uns quadres de Viladomat que representaven la vida de sant Tomàs d'Aquino, doctor de l'Església, patró dels estudiants i gran mestre de filosofia i teologia, matèries principals que s'imparteixen als seminaris.

Tot i que no són objecte principal d'aquest capítol, val la pena descriure breument les pintures de Baixeras, ja que formaven part del conjunt arquitectònic:

La disposició d'aquestes pintures era en tres parts: dues arquivoltes (una superior, que ocupa d'un costat a l'altre tot el mur; una altra inferior i menor) i, a sota, un arcsoli en el que hi havia

²⁸⁵ Records biogràfics de Bernardí Martorell i Puig. (s.d.). Josefa Martorell Jordà. Fons: AFM.

²⁸⁶ *Ídem*.

una tercera imatge. A l'arquivolta superior, apareixien trenta-tres figures de mida natural. Al centre Jesucrist assegut presidint tota la sala. A l'esquerra, sants, apòstols, doctors, fundadors, filòsofs i poetes de l'Església universal, i, a la dreta, patriarques de l'antiga Aliança juntament amb savis i fundadors pagans que, "malgrat els seus errors, van intuir algunes vegades la veritat que un dia es revelaria clarament en l'Evangelí".²⁸⁷ A l'arquivolta de sota, més petita, concèntrica, dues agrupacions d'àngels separades per un colom que simbolitza l'Esperit Sant, al centre. Aquestes figures, per la seva disposició, és com si coronessin la imatge situada a sota, a l'arc central: una jove Mare de Déu Immaculada, amb vestit blanc i en un paisatge campestre, trepitjant el cap d'una serp.

Per desgràcia, aquestes pintures van ser destruïdes durant la Guerra Civil, però en conservem la imatge gràcies a algunes postals i a la fotografia que publica l'*Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic*,²⁸⁸ agrupació que pertanyia al Cercle Artístic de Sant Lluç i de la qual Bernardí Martorell formava part, i la citada edició de *Il·lustració Catalana*.²⁸⁹

Per altra banda, els quadres de Viladomat eren un conjunt de 10 teles pintades entre 1743 i 1766 sobre la vida de sant Tomàs, per al seminari dels Jesuïtes de Barcelona. Dues d'aquestes teles van ser pintades per ell mateix (sant Tomàs menjant amb el rei de França i sant Tomàs a la presó temptat i lligat amb el cordó de la virginitat) i, les vuit restants, van ser pintades pel seu fill Josep, segurament en base a les composicions ideades pel seu pare. Van ser traslladades a la sala d'actes del nou Seminari l'any 1936, el mateix en el qual l'espai va ser incendiat i malauradament també es van perdre.²⁹⁰

Pintures de Baixeras al Saló d'Actes del Seminari Conciliar. Extret de: *Art Litúrgic Contemporani a Catalunya*. A: *Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic* 1925. Barcelona: Altés, 1925, p. 15.

Tornant a la descripció de la sala, trobem a dos documents la comprovació que Bernardí Martorell no va realitzar tan sols els plànols generals del saló d'actes, sinó que va dissenyar el detall dels elements. Als escrits de Mn. Sol citats per Subirà en la seva publicació sobre el Seminari, es diu "El salón de actos, bellamente decorado por el pintor Dionisio Baixeras, ostenta además un rico artesonado, dirigido por el arquitecto Bernardino Martorell".²⁹¹ Per altra banda, entre les factures que es conserven al Seminari de l'època en que s'estaven acabant les obres, n'hi ha una signada

²⁸⁷ *Ídem*.

²⁸⁸ *Art Litúrgic Contemporani a Catalunya*. A: *Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic* 1925. Barcelona: Altés, 1925, p. 15.

²⁸⁹ Anònim. A: *Il·lustració Catalana*, op. cit., p. 825.

²⁹⁰ Miralpeix, F. *El Pintor Antoni Viladomat i Manalt (1678-1755): biografia i catàleg crític*. Director: Bosch, J. (Tesi). Universitat de Girona, Departament de Geografia, Història i Història de l'Art, 2004, p. 148.

²⁹¹ Subirà, E. op. cit., p. 103.

per Bernardí Martorell a l'abril de l'any 1905 en la que cobra els honoraris pel projecte i la direcció dels "aparatos de iluminación"²⁹² probablement d'aquesta sala.

Podem dir doncs que el jove Bernardí Martorell va realitzar el projecte i la direcció d'obres del saló d'actes amb tot detall, realitzant una de les sales més boniques del Seminari, malauradament desapareguda.

Aquesta sala va ser incendiada durant la Guerra Civil:

El 21 de juliol de 1936 a dos quarts d'onze del matí, començava l'ocupació del Seminari per les joventuts llibertàries de la FAI (...) el balanç que ens dóna un testimoni presencial és «El salón de actos, la joya del seminario, desapareció por completo, destruido por las llamas».²⁹³

Uns anys més endavant es va dur a terme la restauració d'aquesta, quedant gairebé igual que l'original, com ja s'ha dit, sense les pintures.

Façana

De les tres publicacions que afirmen que Martorell va realitzar la façana o algun detall d'aquesta, cap n'especifica els detalls: Bassegoda diu que "reforma la façana",²⁹⁴ i Bada cita "trabajos en la fachada" com un dels elements de la liquidació de les obres;²⁹⁵ Puigvert també parla de reformes en la façana.²⁹⁶ Aquestes dades afirmen que Bernardí Martorell va participar a la façana del Seminari Conciliar de Barcelona, però, com en altres casos, no hi ha documents signats per l'arquitecte que ho demostrin.

Per a saber en què va consistir la seva participació, s'afegeix una dificultat, i és que l'actual façana no és la de la inauguració del Seminari al 1904, ja que, després de les destrosses de la guerra, aquesta va ser reformada entre el 1942 i el 1944.²⁹⁷

S'ha comprovat, però, a través de l'estudi de documents del BPEB i l'AHCOAC-B, que Bernardí Martorell va realitzar-hi treballs concrets.

Elias Rogent realitzà dues versions del projecte del Seminari.²⁹⁸ A la primera versió, que són els plànols coneguts (publicats), la façana presenta certes diferències respecte a la que es va realitzar, sobretot a la part superior i en alguns elements d'acabament de finestres i pilastres. Podria semblar que la intervenció de Martorell fos aquesta, però hi ha entre els documents d'Elias Rogent un detall de la part superior de la façana (sense data ni signatura) en la que es veu la

²⁹² Recibos. 1904-1905. *Documents Seminari*. Carpeta 78-480. Fons: BPEB.

²⁹³ Bada, J. *op. cit.*, p. 36.

²⁹⁴ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 32.

²⁹⁵ Bada, J. *op. cit.*, p. 32.

²⁹⁶ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 23.

²⁹⁷ Bada, J. *op. cit.*, p. 37.

²⁹⁸ Façana Principal. 1878-1892. Elias Rogent. Documents del Seminari Conciliar. Fons: Arquitectes. Rogent Amat, Elies. AHCOAC-B (H102H/13-4146); Façana Principal. 1878-1892. Elias Rogent. Documents del Seminari Conciliar. Fons: Arquitectes. Rogent Amat, Elies. AHCOAC-B (H102I/1-4149).

proposta definitiva de l'arquitecte, que incloïa tots els elements que finalment es van realitzar i que apareixen a les fotos anteriors a les destrosses de la guerra.

A més a més, consta que Elias Rogent va dirigir-ne l'edificació, ja que entre els seus apunts del 1892 deixa escrit que falten per acabar "els elements decoratius de pedra com l'escut episcopal i la creu de la façana",²⁹⁹ és a dir, la façana al 1892 ja estava gairebé acabada.

Façana principal del Seminari Conciliar. 1904. Fons: AM-IAAH (606-B).

Façana principal del Seminari Conciliar. Fotografia de l'autora (24-5-2017).

Aquests dos documents demostren, doncs, que Bernardí Martorell no va intervenir en el disseny de la façana, però, per altra banda, s'ha trobat entre els rebuts del 1903 del Seminari, una factura Francisco Daura a compte de "picapedreros empleados para agujerear las ventanas del primer piso para colocar las persianas".³⁰⁰ Per tant, podem afirmar que en aquells moments s'estaven acabant de realitzar feines d'acabament o millora d'elements de la façana molt probablement dirigits per Bernardí Martorell, ja que era l'etapa en la qual ell estava al capdavant de les obres.

Al *Butlletí Oficial del Bisbat*, parlant de la inauguració del Seminari, el 1904, descriu els elements nous de l'edifici, per tant, pot ser que siguin aquests últims detalls els que realitza Bernardí Martorell. Respecte a la façana només dóna una dada:

La entrada á esta fiesta (...) fue por la calle de la Diputación, quedando ya completamente terminada la fachada principal del seminario en el tímpano de cuya puerta pudieron admirar los concurrentes el artístico bajorrelieve de Vallmitjana en el cual aparece Cristo Resucitado abriendo las inteligencias á los Apóstoles para que entendiesen las Escrituras. (...) En el arco de la puerta campea la inscripción dedicatòria del edificio: pro fide et ratione.³⁰¹

²⁹⁹ Bada, J. *op. cit.*, p. 30.

³⁰⁰ Recibos y comprobantes de cuentas de construcción. 1903. Documents Seminari. Fons: BPEB (carpeta 477).

³⁰¹ *Butlletí Oficial del Bisbat* (1905), *op. cit.*, p. 51.

Reixa

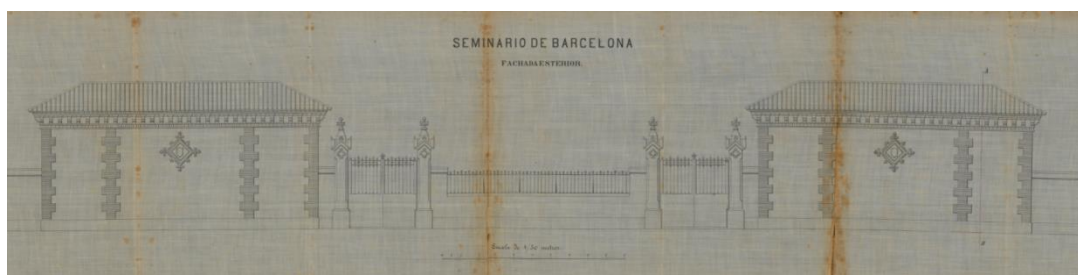
La reixa d'entrada del Seminari és, juntament amb les obertures a les porteries d'aquest, l'únic element del qual tenim documentació signada pel propi Bernardí Martorell, que trobem a l'AMCB.³⁰²

Aquest va sol·licitar un permís a l'ajuntament el 31 d'octubre de l'any 1903,³⁰³ on tan sols demana col·locar-la, i, als plànols que va presentar, no hi ha detalls, tan sols una planta amb una línia vermella on es col·locarà aquesta.

Vista general i detall de la reixa actualment. Fotografia de l'autora (24-5-2017).

Els plànols de detall de la reixa que proposava Elias Rogent³⁰⁴ mostren diferències amb la que finalment es va col·locar. Podem deduir doncs que Bernardí Martorell no només va fer-ne la instal·lació sinó que en va modificar el disseny. La reixa segueix, en l'actualitat, col·locada a l'entrada del Seminari.

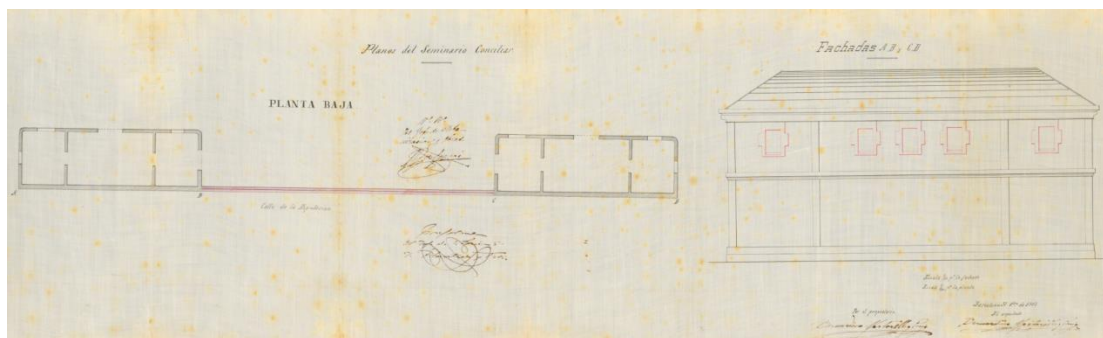

Alçat de la tanca del carrer Diputació. Elias Rogent. 1873. Fons: AMCB (H-1397).

³⁰² Expedient de Construcció del Seminari Conciliar de Barcelona. Fons: AMCB (H-1397).

³⁰³ Sol·licitud de permís per a les obres. 31-10-1903. Expedient de Construcció del Seminari Conciliar de Barcelona. Fons: AMCB (H-1397).

³⁰⁴ Tanca del carrer Diputació. Detalls. 1878-1892. Elias Rogent. Documents del Seminari Conciliar. Fons: Arquitectes. Rogent Amat, Elies. AHCOAC-B (H102H/13-4139); Fachada exterior del Seminario Conciliar. 17-5-1873. Expedient de Construcció del Seminari Conciliar de Barcelona. Fons: AMCB (H-1397).

Plànol per a sol·licitar permís de col·locació de reixa i d'obrir finestres. Bernardí Martorell. 30-10-1903. Fons: AMCB (H-1397).

Porteria: obertura de finestres

Elias Rogent, descrivint l'edifici en la memòria que presenta a l'ajuntament amb els plànols diu:

La entrada del edificio es por la calle de la Diputación, con dobles puertas exteriores flanqueadas por porterías sin rompimientos *exteriores* (sic), ostentando en los centros de sus fachadas los escudos del Seminario y de la Diócesis. Esta obra es también mixta de mampostería y ladrillo.³⁰⁵

Al permís manuscrit sol·licitat pel propi Bernardí Martorell, aquest fa la descripció del que proposa:

Que deseando abrir ventanas y estucar las fachadas de los dos pabellones de la portería del Seminario Conciliar en la calle de la Diputación y colocar la verja entre ambos pabellones, todo según los planos que se presentan autorizados por el arquitecto D. Bernardino Martorell y Puig que será el director de las obras (...).³⁰⁶

Façana del Seminari. (Es pot apreciar la finestra de la porteria ja oberta i la reixa acabada). Fotografia de Ribera. Extret de: Bassegoda, B. *El Arquitecto Elias Rogent*. Barcelona: Asociación de Arquitectos de Cataluña, 1929, p. 131.

Aquesta sol·licitud està datada el 31 d'octubre del 1903. Com es pot veure als plànols, signats un dia abans, Bernardí Martorell demana permís per a obrir cinc finestres a cada edifici de porteria. En resposta, l'ajuntament accepta la sol·licitud i en els següents anys, Bernardí Martorell va poder realitzar la modificació als pavellons existents construïts per Elias Rogent.

Aquests dos edificis de porteria ja no existeixen actualment.

³⁰⁵ Memòria descriptiva del projecte. 17-5-1879. Elias Rogent. Expedient de Construcció del Seminario Conciliar de Barcelona. Fons: AMCB (H-1397).

³⁰⁶ Sol·licitud de permís per a les obres. 31-10-1903. Bernardí Martorell. Expedient de Construcció del Seminario Conciliar de Barcelona. Fons: AMCB (H-1397).

Altres elements

Com s'ha citat anteriorment, a la liquidació de les obres que copia la publicació de Mn. Bada, esmenta la participació de Bernardí Martorell a altres elements de menor escala.

Liquidación de las obras del Seminario Conciliar comprendiendo la estantería de la biblioteca, la construcción del Salón de Actos, las dependencias anexas, trabajos realizados en la escalera y claustro de honor, vestíbulo, fachada, verja y pabellones de la portería.³⁰⁷

Bada no menciona la procedència d'aquesta informació i no ha pogut ser localitzada a l'ADB ni a la BPEB, tampoc s'ha trobat cap altra documentació que pugui corroborar que són obra de l'arquitecte. Tot i així, podem fer algunes deduccions.

De la prestatgeria de la biblioteca sabem que va ser destruïda a la Guerra Civil, i al llibre *Un seminario mártir* hi ha fotografies que ens mostren com eren. Per altra banda, hi ha al Seminari factures del 1903 del "taller de cerrajería Ramon Canalda" que cobra pel material i la construcció dels armaris de ferro per a la biblioteca.³⁰⁸ Això demostra que aquests mobles van ser realitzats a l'època en la qual Bernardí Martorell era l'arquitecte de l'edifici, i és probable, doncs, que en fos el dissenyador o el director.

Les dependències annexes al saló d'actes que menciona Mn Bada també sembla conseqüent que fossin realitzades per Bernardí Martorell, ja que estaven vinculades a aquesta sala, i és probable que es fessin a la vegada, si més no, els accessos entre les dependències i altres elements comuns.

Té lògica també que el vestíbul, l'escala i el claustre d'honor fossin acabats per ell, ja que són elements que arquitectònicament estan directament connectats amb el saló d'actes (el vestíbul d'entrada és just a sota, l'escala connecta els dos espais i el claustre d'honor és la part del darrere d'aquests elements). Té sentit que, si el saló d'actes no estava acabat, aquests tres elements tampoc ho estiguessin i que Bernardí Martorell hagués de dissenyar-hi elements o acabar-ne de dirigir les obres.

Detall de l'escala. Fotografia de l'autora (8-5-2017).

Vitralls de l'escala. Fotografia de l'autora (24-5-2017).

A la descripció del dia de la inauguració del Seminari, enumerant els diferents espais, s'especifica que les dependències annexes al vestíbul no es trobaven encara acabades, per tant, s'entén que probablement també s'acabessin sota la direcció de Bernardí Martorell. Al *Butlletí Oficial del Bisbat*, ja citat, recordant el dia de la inauguració, es diu:

³⁰⁷ Bada, J. *op. cit.*, p. 32.

³⁰⁸ Recibos y comprobantes de cuentas de construcción. 1903. Documentos del Seminario. Fons: BPEB (carpeta 477).

Las dependencias anejas al vestíbulo no se hallan todavía terminadas, però sí la escalera que conduce al salón de Actos, en cuya parte superior se han colocado artísticos cristales de colores con las imágenes de León XIII y Pío X.³⁰⁹

Deduïm doncs que els vitralls i l'escala també es van realitzar possiblement sota la direcció o inclús el disseny de Bernardí Martorell.

De l'escala en sí també trobem un testimoni recollit per Mn. Bada: "L'escala d'honor del Seminari, segons testimoni oral dels seus fills, li portà molts maldecaps per a donar-li l'altura convenient".³¹⁰

Per últim, respecte al claustre d'honor, no es pot saber el que va realitzar Martorell exactament, però es podria deduir que la seva intervenció en aquest espai podria ser l'accés des d'aquest al saló d'actes, que ell mateix feia, pel segon nivell del claustre, com a entrada lateral. No sabem si algun detall més, però també podrien ser en aquell moment els retocs finals: pintura, estucat, etc.

La inauguració solemne de les noves obres, que culminaven les del Seminari, es va celebrar el dia 4 de desembre del 1904, celebració de la Immaculada Concepció, i els actes es van centrar, principalment, al nou saló d'actes.³¹¹

Un bon començament per a un arquitecte encara desconegut i sense experiència en aquell moment, que realitzaria importants edificis a la diòcesi de Barcelona i a tot Catalunya. L'encàrrec en sí, com s'ha vist, no era un gran projecte, però sí que suposava un repte per a un arquitecte novell, per un costat, per estar realitzant el que seria un dels espais més emblemàtics d'un edifici d'importància a la ciutat, i, per l'altre, perquè era el seu primer projecte, que li va permetre treballar a diferents escales, amb diferents professionals (fusters, pintors, ferrers, etc.) i amb feines de diferents tipus (decoració interior, mobiliari i petits elements arquitectònics). Joan Martorell, amb aquest encàrrec traspassat al seu nebot-nét, va obrir la porta al nou arquitecte al món professional i als contactes en el món de l'arquitectura religiosa, que li permetran, més endavant, ser arquitecte diocesà i el professional escollit per a construir esglésies i monestirs de gran envergadura.

³⁰⁹ *Butlletí Oficial del Bisbat* (1905), *op. cit.*, p. 51.

³¹⁰ Bada, J. *op. cit.*

³¹¹ *Butlletí Oficial del Bisbat* (1905), *op. cit.*, pp. 51-55.

2.2. Finalització d'obres inacabades de Joan Martorell.

Després del projecte del Seminari Conciliar, Bernardí Martorell va començar a rebre petits encàrrecs que veurem més endavant, com la instal·lació de claveguerons, coberts a patis i altres petites construccions. En aquest moment, quan encara no havia rebut cap encàrrec d'envergadura, mor Joan Martorell i Montells el 5 de juliol de l'any 1906. Aquest fet, que de ben segur que va marcar profundament l'arquitecte, ja que el seu oncle-avi havia estat el seu mentor i, com s'ha dit, tenien una relació molt estreta, va fer que l'arquitecte rebés dos encàrrecs que Martorell i Montells havia deixat inacabats: el santuari del Cor de Maria, a Barcelona i el retaule de la Mare de Déu del Pilar, per a l'església de Sant Jaume, també a Barcelona.

Aquests dos encàrrecs permeteren a l'arquitecte dur a terme dues obres de certa envergadura, de manera que, gràcies al primer (el santuari del Cor de Maria), va poder dirigir per primer cop la construcció d'una obra d'edificació de grans dimensions i, gràcies al segon, l'arquitecte va poder treballar amb diversos artesans que en aquell moment col·laboraven amb arquitectes: decoradors, dauradors, ferrers, etc. Aquests dos projectes, juntament amb el del seminari, van donar a Martorell i Puig el tret de sortida d'una llarga carrera professional on va desenvolupar molts projectes d'esglésies i de mobiliari religiós. Gràcies aells va tenir des de ben aviat l'experiència suficient per a poder rebre sol·licituds de projectes importants com el Monestir de Valldonzella, que se li va encarregar l'any 1911, quan encara no s'havia inaugurat el santuari del Cor de Maria, i tenia molt poca obra construïda (la casa Enric Laplana, la casa Josep Roca i algunes obres funeràries, entre altres petits projectes menors o reformes).

2.2.1. Santuari del Cor de Maria, Barcelona (1906-1913).

El Santuari del Cor de Maria, també anomenat Església dels Missioners de l'Immaculat Cor de Maria, és un edifici situat al número 49 del carrer de Sant Antoni Maria Claret,³¹² entre el carrer de Nàpols i el carrer de Sicília, a Barcelona.

És una obra iniciada el 1903 per Joan Martorell i Montells, la seva última gran edificació religiosa. L'encàrrec incloïa l'església i l'escola, tot el conjunt propietat dels claretians, o religiosos fills de l'Immaculat Cor de Maria, que donen nom a l'església.

S'ha pogut estudiar a fons gràcies, principalment, a la tesi doctoral sobre Joan Martorell i Montells, que descriu amb detall el procés històric del projecte i a Pere Codina, actual rector de la parròquia del Cor de Maria, i claretia, amb qui s'han pogut dur a terme diverses entrevistes i visites a l'edifici i ha posat a la nostra disposició tota la informació de l'Arxiu Parroquial del santuari del Cor de Maria (a partir d'ara APCM).

El 1900 es van sol·licitar al bisbat els permisos pertinents, i el 1903 ja s'havien iniciat les gestions per a la construcció del nou temple. El 22 d'abril del 1904 el cardenal Casañas en posà la primera pedra.³¹³

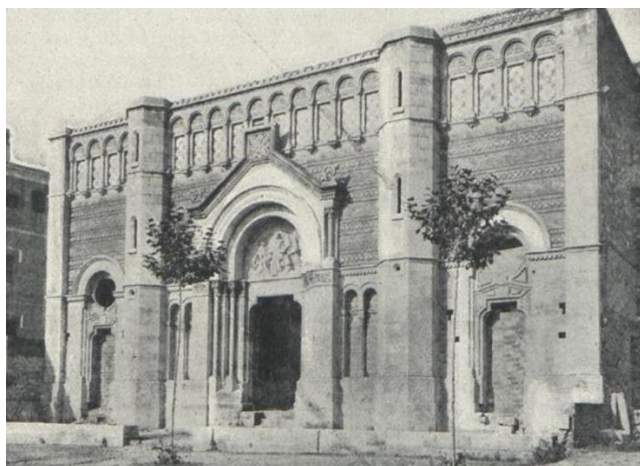
³¹² Abans anomenat carrer Coello, i posteriorment carrer Pare Claret.

³¹³ Anònim. Inauguración de las obras de un nuevo templo. A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 30-4-1904.

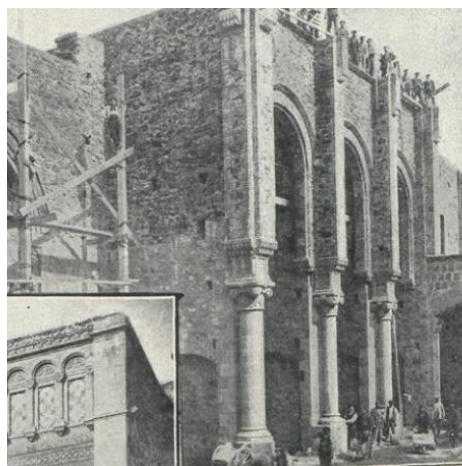
El projecte de Joan Martorell consistia en l'església al centre i dos edificis a banda i banda: el de l'esquerra per a la residència dels religiosos i el de la dreta per al col·legi. És un edifici eclèctic, ja que barreja elements de l'art neobizantí, amb altres neoromànics i mudèjars. L'edifici té un cromatisme ben propi també de l'arquitecte, semblant al de l'església de les Saleses, al passeig Sant Joan, gràcies a l'alternament de la pedra i el maó.³¹⁴

En morir Joan Martorell l'any 1906, Bernardí es va fer càrrec de l'acabament d'aquesta obra.³¹⁵ Jaume Aymar afegeix que la participació de Bernardí Martorell en la fase final de l'obra va imprimir-hi "el segell d'aquest arquitecte".³¹⁶

No tenim documents ni plànols signats per Bernardí Martorell a partir dels quals poder saber exactament quina va ser concretament la seva intervenció en l'obra, ja que a la Setmana Tràgica i a la Guerra Civil es van destruir tots els documents que es conservaven, però podem saber, gràcies a fotografies i publicacions, quin grau de participació hi va tenir. La informació principal la trobem al número del 16 de maig de 1908 de la revista *La Hormiga de Oro*, on es veuen fotografies de l'estat de l'edifici en aquell moment.³¹⁷ Com es pot veure, l'església encara no estava coberta i la façana estava construïda solament fins a la meitat (a l'altura de la galeria d'arcuacions cegues amb mosaics). Aquestes imatges confirmen que realment Bernardí Martorell va tenir una participació bastant notòria en aquest projecte, com a mínim, com a director d'obres: en assumir ell el projecte, encara faltava acabar la meitat de la construcció.

Estat de la façana. 1908. Extret de: *La Hormiga de Oro*, any XXV, n. 20. Barcelona: 16-5-1908, p. 310.

Vista des de l'interior. 1908. Extret de: *La Hormiga de Oro*, any XXV, n. 20. Barcelona: 16-5-1908, p. 310.

En plenes obres d'acabament del santuari, l'any 1909, es van precipitar els fets de la Setmana Tràgica, en els quals es van cremar tant l'edifici on residien els religiosos com l'escola i l'església, encara en construcció: "varen calar foc a les bastides de l'església".³¹⁸

³¹⁴ Aymar, J. *op. cit.*, p. 113.

³¹⁵ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 32.

³¹⁶ Aymar, J. *op. cit.*, p. 114.

³¹⁷ Anònim. Estado actual de las obras. A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 16-5-1908, p. 310.

³¹⁸ Notes manuscrites facilitades per l'actual rector de la parròquia, Mn. Pere Codina. Fons: APCM.

Vista de l'edifici dels claretians després de la Setmana Tràgica (es pot veure darrere l'edifici, a la dreta, una part de l'església, encara inacabada). 1909. Fons: APCM.

de l'ornamentació interior i dels vitralls, mosaics, etc. que potser no estaven especificats al projecte i hi va intervenir més lliurement, però que no podem identificar, per falta de documentació. Els elements que encara no estaven acabats o que va haver de refer després de la Setmana Tràgica, dels quals va dirigir la construcció, i potser intervenir en el disseny, van ser: cobrir l'edifici amb arcs de mig punt d'un costat a l'altre formant una volta de canó; acabar la façana, de la qual destaca una gran rosassa; realitzar el presbiteri, l'altar, les capelles laterals i el cambril de la Mare de Déu i per últim, supervisar la col·locació (i potser fins i tot el disseny) dels vitralls i d'altres petits elements, com la il·luminació, la trona i les balustrades.

L'edifici va ser inaugurat oficialment el juny del 1913, el dia 12 es va beneir la nova església i s'hi va traslladar el santíssim,³¹⁹ i el dia 15 es va celebrar una Missa solemne i una processó on van participar més de dues mil persones, comptant els nens i alumnes de l'escola claretiana.³²⁰

Notícia de la benedicció de l'església. 1913. Extret de: *La Hormiga de Oro*, any XXX, n. 25. Barcelona: 21-6-1913, p. 388.

Reportatge de la processó d'inauguració de l'església. 1913. Extret de: *La Hormiga de Oro*, any XXX, n. 25. Barcelona: 21-6-1913, p. 391.

Les imatges d'entre la data de la inauguració i la Guerra Civil mostren l'obra de Bernardí Martorell, una obra molt fidel a l'estil de Joan Martorell, en la qual Bernardí no innova i ni tan sols es pot distingir quins detalls són seus i quins eren del projecte original. Però el cert és que per Bernardí

³¹⁹ Anònim. Bendición de una Iglesia. A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 21-6-1913, p. 388.

³²⁰ *Ibidem*, p. 391.

Martorell, poder participar en projectes de tanta envergadura amb tants pocs anys d'experiència, va ser una manera de donar-se a conèixer a la societat, sobretot eclesiàstica, de qui després va poder rebre molts altres encàrrecs, ja a títol personal.

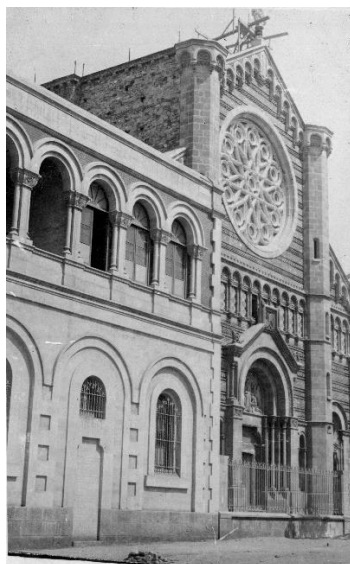
Més endavant, el conjunt també va ser saquejat i incendiat durant la Guerra Civil, el 19 de juliol del 1936.³²¹ Encara es poden veure a la façana els danys causats per una canonada i trets de bala durant el conflicte. Després d'això, es va haver de tornar a reformar l'església sencera, restauració en la qual es va col·locar la cúpula i el campanar que té actualment, afegits en reformes posteriors.

Descripció

No ens estendrem en la descripció d'aquest edifici, ja que Bernardí Martorell va ser principalment director d'obres seguint un projecte no realitzat per ell. Ens fixem doncs, en característiques que influiran en la manera de projectar del nostre arquitecte.

Cal remarcar, en primer lloc, la materialitat. La façana d'aquesta església és de maó, d'obra vista, combina diferents aparells que li donen textura, i que s'alterna en algunes zones amb mosaic i pedra. Aquesta tècnica serà un tret bastant característic de molts edificis religiosos de Bernardí Martorell.

En segon lloc, en aquest projecte Bernardí Martorell treballa alguns elements propis del neoromànic, que es veuran més endavant en projectes d'esglésies per a la diòcesi de Solsona: arcuacions cegues, arquivoltes, etc.; i també del neobizantí, que també fa servir ajudat pel seu oncle-avi a la sala d'actes del seminari, i que en aquest projecte veiem en elements com el baldaquí del cambril de la Mare de Déu, amb columnes de marbre amb decoració naturalista als capitells i amb arcs de mig punt amb decoracions daurades i sanefes; i a alguns elements de la façana, com els mosaics.

Santuari en la fase final de la construcció (es poden veure bastides a la part superior). 1913. Fons: APCM.

Interior del santuari. 1933. Fons: APCM.

Cambril de la Mare de Déu. 1931. Fons: APCM.

³²¹ <http://www.claretbarcelona.cat/ca/el-collegi/historia/65> (consulta: 9-2-2018).

La coberta de l'edifici és a dues aigües. La façana es divideix verticalment en tres parts, dividides per dues torratxes de pedra de base octogonal que recorren la façana de dalt a baix. A la part inferior trobem tres portes, la principal al mig, amb arquivoltes i un timpà amb un relleu de la Mare de Déu que va quedar il·lès després de les destrosses de la Guerra Civil; i, a cada costat, una porta més petita, sota unes finestres rodones amb una creu de traceria calada. Tota la part inferior de la façana, que inclou els tres accessos, està remarcada amb pedra. Sobre aquesta primera franja comencen els murs de totxo, que combinen diferents aparells, formant franges horitzontals de diferents textures que donen relleu a la façana. Una mica més amunt, una galeria horitzontal de finestres cegues d'arc de mig punt que tenen, a l'interior, mosaics, divideix la façana horitzontalment en dos. A sobre de la galeria, a la part central, es troba la rosassa, de grans dimensions, de traceria calada, que forma, al centre, una estrella. Aquesta part central, acaba amb una cornisa d'arcuacions cegues coronada per una creu de pedra.

La façana conté molts elements simbòlics, característica de Joan Martorell que Bernardí també farà servir a altres edificis posteriors. Els capitells de l'entrada formen liris i roses, símbols de la virginitat i de la maternitat de Maria, a qui es dedica l'església. Als mosaics que formen la franja central de la façana, trobem grups de tres símbols col·locats verticalment. A la part inferior, apareixen lletanies i invocacions a la Mare de Déu escrites sobre estrelles: Torre de David, "Xipré" de Sió, Melodia Dolça i Sonora, Font de Vida... etc.; acompanyades, a la part superior, dels seus símbols: una torre, un xiprer, una arpa i una font, respectivament, entre altres; i entre aquests dos símbols, a la part central, es repeteix el motiu del Sagrat Cor de Maria.

Detalls de la façana. Fotografies de l'autora (1-2-2018).

Visió general de la façana. Fotografia de l'autora (5-6-2018).

La planta de l'església és de creu llatina i l'interior té una altura considerable, fins a la volta de canó que forma el sostre. A la part posterior, sobre l'accés principal, hi ha una tribuna per al cor on antigament hi havia un orgue de la casa Estadella, que va ser destruït a la Guerra. El presbiteri està envoltat de vuit arcs de mig punt formant un semicercle, sobre els quals hi havia vuit àngels subjectant làmpades, i, a la mateixa altura, al centre, un arc de mig punt amb tres arquivoltes que

emmarca l'escultura de l'Immaculat Cor de Maria, que es troba a una dependència annexa, el cambril, al qual es pot accedir a través d'escales laterals.

Retaule de l'església del Sagrat Cor de Maria en l'actualitat. (Fotografia de l'autora: 5-6-2018).

Visió general de l'església des del cambril de la Mare de Déu, actualment. (Fotografia de l'autora: 5-6-2018).

Els vitralls també són molt rics en simbologia: al centre de la rosassa principal trobem el colom que representa l'Esperit Sant, i, al voltant, els seus dotze fruits. Els que es troben a sobre les tribunes del creuer recorden sants i personatges que han tingut devoció al Cor de Maria, entre els quals apareix sant Antoni Maria Claret. Els vitralls autèntics van ser destruïts a la Guerra Civil, només es conserven, de l'època de Martorell, els de la rosassa del costat dret del transsepte.

Aquesta obra és doncs un bon exemple del que podem anomenar les fonts d'inspiració de Bernardí Martorell i Puig: l'arquitectura de Joan Martorell, en la qual, com s'ha vist, va participar activament, no només d'aprenent, sinó duent a terme una obra projectada per ell; i tot el que l'arquitectura de Martorell i Montells comportava: les inspiracions bizantines i mossàrabs, en definitiva, l'historicisme; l'ús del totxo en edificis religiosos i les diferents textures que generava combinant aquest material amb altres elements, com el mosaic o la pedra. Tots aquests elements els veurem més endavant reflectits en edificis del propi Bernardí Martorell.

Per altra banda, la realització d'aquest santuari suposava també per a Martorell i Puig l'oportunitat d'adquirir experiència en quant a construcció d'edificis de gran envergadura i de tipologia religiosa, ja que, com s'ha dit, abans d'aquest encàrrec només havia realitzat petits projectes (reformes, cambres a terrats, claveguerons i panteons) i, en quant a edificis, només d'una tipologia totalment diferent: habitatge (la casa per Enric Laplana, al passeig Sant Joan, 1907). Aquesta experiència li servirà per a la gran quantitat d'encàrrecs d'aquest tipus que rebrà al llarg de la seva trajectòria professional.

2.2.2. Retaules inacabats de Joan Martorell acabats de construir i instal·lar per Bernardí Martorell.

Trobem també tres casos de retaules inacabats de Joan Martorell a diferents esglésies del casc antic de la ciutat de Barcelona que va acabar de dirigir-ne la construcció i la instal·lació Bernardí Martorell i Puig en els anys posteriors a la mort de Joan: un retaule de la Mare de Déu del Pilar, a la parròquia de Sant Jaume; un retaule de Sant Josep Oriol, a la parròquia de Santa Maria del Pi; i un retaule i restauració de la capella de Nostra Senyora de la Soledat, a l'església de Sant Agustí; totes tres situades a poca distància.

Aquestes obres no apareixien a bibliografia anterior, solament Bassegoda³²² esmentava que Bernardí Martorell va acabar el retaule del Pilar, però sense aportar més informació. Els plànols i documents sobre aquest retaule i tota la informació sobre els altres tres són fruit de la recerca d'aquesta tesi doctoral.

Retaule de la Mare de Déu del Pilar, a la parròquia de Sant Jaume, Barcelona (1906-1908).

L'any 1905, Joan Martorell i Montells va projectar un altar de la Mare de Déu del Pilar per a una capella lateral de l'església de Sant Jaume, a Barcelona, del qual es conserva el plànol a l'AHCOAC-G, al fons Martorell.³²³

L'arquitecte va morir sense haver acabat l'obra, i, tal com consta als diaris, aquesta va ser dirigida per Bernardí Martorell fins la seva inauguració, l'11 de juny del 1908.³²⁴ Pera de Jaume va ser el daurador,³²⁵ i, segons l'article de *La Vanguardia*, els altres artesans que hi van participar van ser Antoni Oliva, decorador, que ja havia col·laborat en altres obres amb Joan Martorell; Pera de Jordi, daurador; Joan Flotats, escultor; i Gabarró i González, elaboradors de la part metàl·lica.

El conjunt tenia forma de temple neogòtic, i una composició semblant a les façanes campanar tan pròpies de l'estil de Joan Martorell.³²⁶ Al centre, hi havia la imatge de la Mare de Déu del Pilar, obra de l'escultor Joan Flotats, i tenia també quatre fornícules laterals amb imatges. L'altar era de marbre.³²⁷ Tot el conjunt mesurava aproximadament 5 metres d'amplada per 5 d'altura, amb dues agulles laterals

Plànol d'altar i retaule. Joan Martorell. Altars i retaules. 1905. Fons: Martorell. AHCOAC-G (12B, 69-83).

³²² Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 33.

³²³ Proyecto de altar y retablo para la virgen de N. S. del Pilar de la Iglesia de S. Jaime de Barcelona. 1905. Joan Martorell i Montells. Altars i retaules. Fons: Martorell, AHCOAC-G (12B, 69-83).

³²⁴ Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 31-5-1908, p. 4.

³²⁵ Aymar, J. *op. cit.*, p. 516.

³²⁶ Sobre les façanes campanar de Joan Martorell: Alcolea, S. Les façanes campanar en el neogotisme arquitectònic a Catalunya. A: *Revista d'Art*, n. 11. Barcelona: Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, 1985, pp. 231-243.

³²⁷ *Ídem*.

una mica més altes i una central molt ornamentada, amb àngels, florons i creus, que feia arribar el conjunt als 11 metres d'altura.

Bernardí Martorell en va dirigir la construcció de la fase final seguint el projecte de Joan Martorell, però no podem esbrinar si va modificar-ne algun element, ja que no hi ha documents que ho corroborin ni podem veure actualment l'obra, ja que, com tants altres elements religiosos, va ser destruït i cremat a la Guerra Civil, juntament amb tota l'església.

El mes de gener de 1924 es publicava una proposta per a recollir donatius per a coronar la imatge de la Mare de Déu del Pilar que hi havia a l'església de Sant Jaume,³²⁸ fet que corrobora que la imatge que es va col·locar al retaule va ser la que s'indicava al projecte. Fora d'això, no trobem cap altra referència bibliogràfica o documental sobre aquest projecte.

Nou altar i restauració de la capella de Nostra Senyora de la Soledat, a l'església de Sant Agustí, Barcelona (1909).

El mes de febrer de l'any següent, s'inaugurava a una altra església del barri de Barcelona un altar i una capella restaurada de Nostra Senyora de la Soledat. El projecte per a l'església de Sant Agustí va ser dirigit per Bernardí Martorell, tal com consta a *La Vanguardia*,³²⁹ i deduïm que també fruit d'un projecte inacabat de Joan Martorell que no hem pogut localitzar.

Actualment no existeix tal capella, segurament destruïda durant la Guerra Civil.

Retaule de Sant Josep Oriol, a l'església de Santa Maria del Pi, Barcelona (1909).

Quelcom semblant va passar amb el retaule de Sant Josep Oriol per a l'església de Santa Maria del Pi, a Barcelona. En aquest cas sabem segur que va ser Joan Martorell qui havia dissenyat un altar que va quedar sense construir en morir l'arquitecte. El projecte va ser heretat pel seu nebot-nét, que va fer construir el retaule segons el projecte del difunt.

El nou retaule va ser inaugurat el 5 de novembre del 1909 pel bisbe Laguarda i *La Veu de Catalunya*, juntament amb la notícia de l'esdeveniment, que confirma que va acabar l'obra Bernardí Martorell, en feia una detallada descripció:

(...) d'estil gòtic florit es l'obra nova decorada tota ella de gentils pinacles, de delicats capcers, d'elegants bugits, que l'art de l'Oliva ha magnificat ab els seus ors. L'imatge del taumaturch campeja xoplugada per una exquisida agulla central sustentantse sobre un basament de pedra, en el fons del qual deuen apareixer les reliquies del sant barceloní.³³⁰

Juntament amb el retaule s'inaugurava tot el conjunt de la capella: quatre estàtues representant les virtuts cardinals i pintures murals de Joan Llimona: l'èxtasi de sant Josep Oriol i la seva malaltia (petites) i la mort del sant i les curacions que produeixen per la seva intercessió. El diari les qualifica, sobretot l'última, com a obres mestres de Llimona.³³¹

³²⁸ Anònim. A: *Hoja Semanal Parroquia de San Jaime Apóstol*, any XXXIII, n. 1. Barcelona: 1-1924, p. 4.

³²⁹ Anònim. Noticias religiosas. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 25-2-1909, p. 8.

³³⁰ Anònim. La capella de Sant Josep Oriol. A: *La Veu de Catalunya*. Barcelona: 5-11-1909.

³³¹ *Ídem*.

Aquest projecte ha desaparegut, no podem veure'l actualment i no hem pogut trobar imatges antigues on aparegui.

3. Arquitecte diocesà.

3.1. Introducció: la figura de l'arquitecte diocesà.

Bernardí Martorell va ser arquitecte diocesà de Solsona (1913-1937), Tarragona (1922-1937) i Barcelona (1928-1937)³³² en els tres casos no com a feina exclusiva, sinó sempre compatible amb un despatx d'arquitectura que, a la vegada, realitzava els seus projectes en l'àmbit civil. S'analitza a continuació el paper que tenia aquesta figura i el tipus de feina que feia.

Tal com explica Puigvert al llibre sobre el centenari del Cementiri d'Olius³³³ i a un article sobre els arquitectes diocesans,³³⁴ aquesta figura s'introduí a Espanya el 1876, com un càrrec que depenia del Ministeri de Gràcia i Justícia. Aquest model s'inspirava en els arquitectes diocesans de França, on ja treballaven com a tals des de principis de segle.

A Espanya s'introduí arran de la Revolució Liberal dels anys 1835-1843, a causa de la qual l'Estat, l'any 1876, per tal de compensar l'Església totes les desamortitzacions i la supressió del delme, es va comprometre a assumir el culte com un servei públic i a nomenar arquitectes diocesans. Aquesta nova realitat quedà consolidada amb un Concordat el 1851, en el qual l'estat confessional es comprometia a donar ajudes i subvencions per al manteniment, la restauració i la construcció de temples parroquials. Des d'aquest any fins el 1931, en el qual es produí la separació Església-Estat i quedà obsolet el Concordat esmentat, els arquitectes diocesans van ser arquitectes nomenats pel ministre de Gràcia i Justícia entre la llista de noms que presentaven els bisbes.

Els bisbes triaven els arquitectes segons els seus propis criteris, en molts casos per recomanació, per relació de parentesc o per ser dels pocs arquitectes de la ciutat, en funció de la diòcesi. En la majoria dels casos, un criteri comú era que l'arquitecte fos un fervent catòlic. En algunes ocasions, eren personatges que havien destacat pels serveis professionals prestats a comunitats religioses, com per exemple Enric Sagnier, que havia estat construït per als Salesians abans del seu nomenament com a arquitecte diocesà de Barcelona, el 1910.³³⁵ En altres casos, els arquitectes diocesans eren els qui proposaven els seus successors, com en el cas de Francesc de Paula Villar i Lozano, arquitecte diocesà de Barcelona, que va proposar el seu fill Francesc de Paula Villar i Carmona, o altres arquitectes que proposaven deixebles seus, col·laboradors, etc.³³⁶ Altres motius podien ser també els lligams familiars de l'arquitecte amb el propi prelat o la pertinença a cercles socials catòlics, on es vinculava el clergat amb el món de l'art i de l'arquitectura, com en el cas de l'Associació d'Amics de l'Art Litúrgic, agrupació dins el Cercle Artístic de Sant Lluc; o la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat, fundada el 1899, per defensar el catalanisme de base catòlica.

³³² Els anys que citem són els períodes en els que realitza encàrrecs per a aquestes tres diòcesis com a arquitecte diocesà, no són dates de nomenaments oficials, que no consten en cap dels tres casos.

³³³ Puigvert, J.M. El rol dels arquitectes diocesans. Bernardí Martorell, l'arquitecte "de capçalera" del cardenal Francesc Vidal i Barraquer. A: Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, pp. 16-57.

³³⁴ Puigvert, J.M. Els arquitectes diocesans i l'arquitectura religiosa contemporània: el pes del passat medieval a la modernitat moderada. A: *Plecs d'Història Local*, n. 152. Girona: Universitat de Girona, 2014, pp. 11-12.

³³⁵ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, pp. 19-20.

³³⁶ *Ídem*.

Bernardí Martorell tenia gairebé totes aquestes característiques: a part de ser un fervent catòlic, havia rebut ja l'encàrrec del Monestir de Valldonzella i acabat el santuari del Cor de Maria, i, per tant, havia col·laborat amb ordes religiosos; havia estat recomanat per a diverses obres religioses per un reconegut arquitecte, Joan Martorell; pertanyia a les dues associacions catòliques esmentades, entre d'altres; i, sobretot, era familiar del bisbe Vidal i Barraquer: l'avi de Bernardí Martorell, Bernardí Martorell i Montells, a més de l'arquitecte Joan Martorell i Montells, tenia un altre germà, Àngel. Aquest tingué una filla, Carme Martorell i Tintoré, que es casà amb Josep Vidal i Gimbernat. Aquest matrimoni va adoptar al futur bisbe Francesc Vidal i Barraquer i els seus germans quan els pares dels nens (ell, germà de Josep Vidal) van morir essent els fills molt petits. Francesc Vidal i Barraquer (1868-1943) era, doncs, com un cosí per a Bernardí Martorell i Puig.³³⁷

A part d'aquesta relació de parentesc, una profunda amistat unia aquests dos personatges, tal com demostra el fet que el bisbe s'emportés a la diòcesi de Tarragona només alguns dels seus ajudants de Solsona, entre ells a Bernardí Martorell i Puig. També corroboren aquesta estreta relació nombroses cartes entre el bisbe i l'arquitecte, en les quals, a part de parlar de projectes que tenien entre mans, saludaven a familiars, recordaven aniversaris, felicitaven: "en nom de tota la família i mol especialment de la Merce li desitjo moltes santes felicitats per molts anys!",³³⁸ o fins i tot explicaven coses més personals sobre la seva vida: "li escric depressa perquè avuy comensem els exercicis espirituals a Sarrià (tancats) tota la Setmana Santa, junt amb en Pepe, encomanints a D. perquè siguin ben fructuosos",³³⁹ o sobre la seva família: "el chico gracias a Dios ya tiene aprobadas dos asignaturas, solo le falta el latin...".³⁴⁰

El càrrec d'arquitecte diocesà no implicava un sou fix: cobraven per projectes concrets i feina realitzada, i els seus honoraris depenien de cada obra. A més a més, tenir el càrrec d'arquitecte diocesà no suposava realitzar personalment totes les obres del bisbat. De fet, moltes vegades, tan sols eren els professionals que supervisaven les relacions de la diòcesi amb diferents professionals, o amb tràmits de l'estat, signant expedients o supervisant pressupostos, però no sempre realitzant ells tots els projectes. En aquest sentit, els arquitectes diocesans tenien moltes vegades un paper burocràtic.

Tanmateix, era un càrrec que tenia certes compensacions honorífiques, ja que permetia a l'arquitecte rebre encàrrecs de nous temples, o de reformes d'entitat, i això feia que aquest pogués realitzar obres d'envergadura, amb les quals demostrar la seva capacitat i tenir més possibilitats de rebre projectes del sector civil.

Bernardí Martorell, tot i que no residia a Solsona, sinó que visitava la ciutat puntualment, fou l'únic arquitecte de la zona durant molts anys, i això el feu l'únic candidat a algunes obres també fora de l'àmbit religiós. Va ser dels primers arquitectes que va treballar per a l'ajuntament de la ciutat, ja que fins aleshores no hi havia cap altre tècnic:³⁴¹ va ser ell, per exemple, qui va realitzar l'informe de l'examen dels arcs gòtics de la plaça Major, com un encàrrec per a l'ajuntament; i

³³⁷ Entrevista a Carmen Martorell Balanzó, 26-1-2017; i arbre genealògic elaborat per l'autora en base a dades facilitades per ella mateixa (Annex 1).

³³⁸ Carta a Francesc d'Assís Vidal i Barraquer, 3-10-1926. Bernardí Martorell. Fons: Arquebisbe. Subsèrie: Pontificials. D. Francesc d'Assís Vidal i Barraquer (1919-1943). AHAT.

³³⁹ Carta a Francesc d'Assís Vidal i Barraquer. 25-3-1923. Bernardí Martorell. Fons: Arquebisbe. Subsèrie: Pontificials. D. Francesc d'Assís Vidal i Barraquer (1919-1943). AHAT.

³⁴⁰ Carta a Francesc d'Assís Vidal i Barraquer. 7-6-1928. Mercè Jordà. Capsa 1, n. 15. Fons: Vicari i Oficiolat Eclesiàstic. Sèrie: Vicari General Dr. Manuel Borràs i Ferré (1924-1934). Subsèrie: Relació amb laics. Correspondència amb Bernardí Martorell i Puig, arquitecte. AHAT.

³⁴¹ "No existe arquitecto ni perito oficial". 4-9-1915. Llibre d'actes 1740. Fons: ACS (carpeta 479).

qui va acabar la construcció de l'hotel Sant Roc, que havia deixat inacabat l'arquitecte Ignasi Oms, com un encàrrec particular.

Cal dir també que en aquella època la figura de l'arquitecte no era tan sols requerida per a la construcció d'edificis, sinó que, en la majoria dels casos, i degut a la formació versàtil dels arquitectes de l'època, també se'ls encarregaven tota mena d'objectes i mobiliari. En el cas dels arquitectes diocesans, rebien encàrrecs no només d'esglésies o d'edificis religiosos, sinó també d'objectes litúrgics i de mobiliari, la qual cosa fomentava que aquests despleguessin la seva capacitat en les arts decoratives, fent dels arquitectes diocesans uns professionals molt polifacètics, que eren capaços d'elaborar des d'un plànol d'un edifici de nova planta o de reforma d'una façana fins a un detall d'un banc o del bàcul del bisbe, com és el cas del nostre arquitecte.

Bernardí Martorell, com es veurà més endavant, va rebre l'encàrrec, entre altres coses, del bàcul de Vidal i Barraquer, de la custòdia de la catedral de Tarragona, i de les llànties de la capella del santíssim de la catedral de Barcelona; elements de petita escala realitzats per l'arquitecte en col·laboració amb artesans de l'àmbit, en els quals mostra la seva capacitat de treballar a escales molt diferents, i el seu gust per l'orfebreria.

Per últim, a Espanya, els fets de la Setmana Tràgica (1909) i de la Guerra Civil (1936-1939), en els quals es van destrossar moltes esglésies i altres edificis religiosos, van provocar que els arquitectes diocesans tinguessin un important paper, ja que van ser ells qui van rebre l'encàrrec de reconstruir molts temples i construir-ne de nous després de les revoltes.

Com a arquitecte diocesà, es pot dir que Bernardí Martorell no adopta un estil concret, sinó que aquest es mostra del tot versàtil en funció de cada tipologia i de cada ubicació. Podem veure, en alguns temples, el seu gust pel neogòtic; en altres, les influències gaudinianes; en altres, un llenguatge més clàssic. Es pot dir que cada projecte respon a unes necessitats diferents, i a una situació diferent i, per tant, l'arquitecte adopta un estil diferent.

Una característica important que cal destacar de Bernardí Martorell és que era un bon coneixedor del moviment de restauració litúrgica i un fidel seguidor de les directrius que establí el Codi de Dret Canònic del 1917 (cànon 1164) que "si bé no apostaven per cap opció estilística concreta, instaven que en l'edificació i reparació dels temples s'observessin les formes acceptades per la tradició cristiana i els cànons de l'art cristià".³⁴²

Per últim, cal comentar que gran part dels encàrrecs que realitzarà com a arquitecte diocesà consisteixen en senzilles reformes o restauracions, i, pel que fa als edificis, en alguns casos no es van construir.

³⁴² Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 57.

3.2. Arquitecte diocesà de Solsona.

L'any 1891, de la mà del bisbe de Vic, Josep Morgades, que va ser nomenat administrador apostòlic de Solsona, va començar el renaixement del bisbat, que havia estat suprimit per un concordat l'any 1851. Des del seu nomenament, Morgades treballà per a que el bisbat fos restablert definitivament com a tal, fins que el Papa Pius XI, per mitjà d'una butlla, va restaurar-lo com a seu episcopal l'any 1933, de la mà del bisbe Valentí Comellas.³⁴³ Aquesta situació d'haver de regenerar una diòcesi, de tornar-la a posar en funcionament com a tal, va provocar al bisbat solsoní un dels màxims exponents de restauració i construcció en pocs anys.

El primer a rebre el títol d'arquitecte diocesà de Solsona fou Claudi Duran i Ventosa (1864-1926), nomenat el 1892.³⁴⁴ La relació d'aquest arquitecte amb el bisbe venia de lluny.³⁴⁵ Les obres més destacades de Duran com a tal van ser el Seminari i la Galeria dels Canonges, i va ser ell qui va restaurar els edificis més grans de la ciutat. Malgrat que va conservar el títol d'arquitecte diocesà fins la seva mort, el 1925, des d'uns anys abans, el bisbe va buscar el consell d'altres arquitectes, segurament a causa dels greus problemes estructurals que va tenir el Seminari que va construir, que van provocar que deixés d'exercir la pràctica com a arquitecte diocesà.³⁴⁶ August Font i Carreras³⁴⁷ fou qui el va substituir, però no com a arquitecte diocesà, ja que no va ser mai nomenat com a tal, sinó com a arquitecte a qui es van encarregar els projectes de la diòcesi en els anys entre un arquitecte diocesà i el següent, ja que aquest tenia una estreta relació amb Solsona (el seu pare n'era fill, hi estiujava des de petit i era membre de la Confraria de la Mare de Déu del Claustre). Font va realitzar a Solsona l'església de Sant Josep, el 1901, la casa dels professors del seminari, el 1906, la polèmica obra del nou cambril per a la Mare de Déu del Claustre, etc.³⁴⁸ També, juntament amb Claudi Duran i Alexandre Soler i March, va ser qui va signar els plànols de restauració de la problemàtica estructura del Seminari.³⁴⁹

El 1913 Francesc Vidal i Barraquer³⁵⁰ va ser preconitzat bisbe de Pentacomia³⁵¹ i administrador apostòlic del bisbat de Solsona,³⁵² per Pius X, i l'any següent, el 1914, va ser consagrat bisbe³⁵³ i va prendre possessió de la diòcesi de Solsona, el 23 de maig.³⁵⁴ Al cap de poc temps, proposà com

³⁴³ VV.AA. *Enciclopèdia Catalana*, vol. 21. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1995, pp. 336-337.

³⁴⁴ Freixes, C. Claudi Duran, l'impulsor del formigó armat i el seu pas per Solsona. A: *Oppidum: revista cultural del Solsonès*, n. 11. Solsona: 2016 A, p. 92.

³⁴⁵ "Manuel Duran i Bas, pare d'en Claudi, era un home d'influència a la vida política espanyola i demanà als parlamentaris barcelonins la presentació a Roma de Morgades per tal que fos nomenat bisbe de Barcelona, fet que s'acceptà el 19 de juliol del 1899". Freixes, C. (2011), *op. cit.*, p. 61.

³⁴⁶ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 82.

³⁴⁷ Per més informació sobre August Font: Urbano, J. *Eclecticisme i arquitectura. August Font i Carreras (1845-1924)*. Barcelona: Dux, 2013 A.

³⁴⁸ Freixes, C. (2011), *op. cit.*, p. 80.

³⁴⁹ Freixes, C. (2016 A), *op. cit.*, pp. 94-97.

³⁵⁰ Per més informació sobre Francesc Vidal i Barraquer: Muntanyola, R. *Vidal i Barraquer, cardenal de la pau*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1976.

³⁵¹ Per a poder rebre el nomenament com a bisbe, s'ha de ser titular d'una diòcesi concreta. El bisbat de Solsona com a tal no existia en aquella època, així que, per a poder nomenar un bisbe, se'l preconitzava bisbe d'alguna diòcesi desapareguda de l'Orient i "administrador apostòlic" de Solsona. Era la manera de poder nomenar bisbes sense ser bisbat. Així ho faran a la diòcesi de Solsona fins l'any 1933, en el qual es recupera la diòcesi de Solsona davant la Santa Seu. Entrevista a Mn. Bartrina, 10-5-2018.

³⁵² Muntanyola, R. *op. cit.*, p. 35.

³⁵³ *Ibidem*, p. 51.

³⁵⁴ Vidal-Barraquer, F. Dates de la vida del Cardenal fins al 1936. A: *Serra d'Or*, any X, n. 109. Barcelona: 10-1968, p. 22.

a arquitecte diocesà del bisbat el seu familiar i amic Bernardí Martorell. Aquest arquitecte va estar a prop del bisbe des del primer moment, com es veu al diari *La Cruz*, on consta que, uns mesos després del seu nomenament, la seva vila natal, Cambrils, el rebia amb una gran cerimònia d'homenatge, en la qual Bernardí Martorell participa i li regala un gerro i una safata de plata.³⁵⁵

Un apunt d'interès és que Vidal i Barraquer, poc després del seu nomenament com a senador del regne en representació dels bisbes de la Tarraconense (el 20 de desembre del 1914), “va presentar al Senat un prec al Ministre de Gràcia i Justícia Manuel Burgos y Mazo, (del Partit Conservador) demanant un augment de les subvencions per a la restauració dels temples”³⁵⁶ fent servir arguments no només religiosos sinó també polítics i socials. La petició va ser acceptada, i es van concedir diverses ajudes econòmiques per a aquest fi. Això va fer que l'episcopat de Vidal i Barraquer a Solsona destaqués per una gran tasca de reforma i renovació de molts temples i altres edificis parroquials de la diòcesi, molts d'ells en un estat molt deteriorat.

Vidal i Barraquer va ser bisbe de la diòcesi fins l'any 1919, en el qual va ser consagrat arquebisbe de Tarragona,³⁵⁷ on va marxar amb els seus homes de confiança: Bernardí Martorell i Mossèn Serra i Vilaró.³⁵⁸ Però malgrat que Bernardí Martorell va passar a ser l'arquitecte diocesà de Tarragona, ningú va ocupar el càrrec a Solsona fins el 1939 (any en que es va nomenar Isidre Puig-Boada, 1891-1987), i, per tant, el nostre arquitecte va seguir signant projectes per a la diòcesi amb el títol d'arquitecte diocesà fins la seva mort, sota el mandat del nou bisbe: Valentí Comellas (1851-1945). Tot i així, en aquesta franja entre el 1919 i el 1939, la diòcesi de Solsona i els seus organismes van encarregar a altres arquitectes alguns projectes, per exemple, Josep Puig i Cadafalch va realitzar el nou baldaquí del cambril de la Mare de Déu del Claustre (1926) i el tron per a aquesta imatge (1928).³⁵⁹

Les intervencions de Benardí Martorell a la diòcesi de Solsona es donen en dues èpoques diferents: entre el 1913 i el 1919, i entre el 1928 i el 1936. Entremig d'aquestes dues etapes no tenim constància de projectes de Martorell a la diòcesi de Solsona, ja que, malgrat que seguia sent “de títol” arquitecte diocesà de Solsona, van ser anys de feina per a la diòcesi de Tarragona, també de la mà del bisbe Vidal i Barraquer, i de més producció arquitectònica personal.

En la tasca com a arquitecte diocesà de Bernardí Martorell a Solsona destaquen principalment el cementiri d'Olius i l'església de Navàs. A part d'aquestes dues obres de més envergadura, Bernardí Martorell va desenvolupar a la diòcesi una sèrie d'activitats de supervisió, restauració i certificació de molts edificis eclesiàstics davant el Ministeri de Gràcia i Justícia, fets que podem comprovar al fons de la Junta Diocesana de Reparació Extraordinària dels Edificis Eclesiàstics del bisbat de Solsona:³⁶⁰ projectes de restauració d'esglésies, de cases rectorals i d'escoles catequístiques. Alguns d'aquests projectes no van ser realitzats, majoritàriament per falta de pressupost.

En aquesta etapa d'arquitecte diocesà de Solsona, Bernardí Martorell, com s'ha dit, va realitzar també alguns encàrrecs no eclesiàstics a la zona, com l'acabament de l'hotel Sant Roc, la torre de Josep Serra i Torneu, a Balenyà, o un pla urbanístic per a Puig-Reig. Les obres no religioses es veuran al capítol corresponent.

³⁵⁵ Anònim. Regalos. A: *La Cruz*. Tarragona: 26-1914, p. 2. Fons: AHAT.

³⁵⁶ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 26.

³⁵⁷ Vidal-Barraquer, F. *op. cit.*

³⁵⁸ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 92.

³⁵⁹ *Ibidem*, p. 25.

³⁶⁰ Lligalls 70, 71 i 204. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS.

Les obres com a arquitecte diocesà de Solsona s'ordenen en aquest capítol en tres grups: obres i projectes al municipi de Solsona, on trobem obres principalment a la catedral i a la capella de la Mare de Déu del Claustre; un segon grup de projectes i obres a la diòcesi en general (a altres municipis), on s'ordenen els diferents projectes cronològicament, alternant-ne alguns de construïts amb altres (la majoria) que no es van arribar a portar a terme, però que estudiem igualment per a entendre la manera de projectar de l'arquitecte.

3.2.1. Obres i projectes al municipi de Solsona.

Restauració del saló d'actes del Seminari menor (1915).

L'edifici del seminari diocesà de Solsona, construït per Duran i Ventosa el 1897, com s'ha dit, va necessitar constants reformes durant anys, la major part de caire estructural, però també de rehabilitació de murs i espais interiors, ja que els problemes estructurals que tenia hi provocaven esquerdes.

Entre aquestes intervencions posteriors a l'edifici, queda constància a la revista *Lacetania* de Solsona, el mes de juny de 1915, que Bernardí Martorell es trobava a la ciutat per a presentar els plànols d'un saló d'actes per al Seminari.³⁶¹ No sabem si era un projecte de construcció o d'adaptació d'un espai, ja que no en queda constància ni al propi edifici ni a l'ADS.

Cambril de la Mare de Déu del Claustre: reformes, projecte de pedestal, il·luminació (1915), bancs (1915), i re-fonamentació (1919).

Bernardí Martorell va realitzar diverses obres en relació amb el cambril de la Mare de Déu del Claustre de la catedral de Solsona. Aquestes intervencions no apareixen al monogràfic de Bassegoda però sí que hi fa menció el llibre editat amb motiu del centenari del cementiri d'Olius on es parla del projecte de pedestal i dels bancs que va fer Martorell per aquesta capella,³⁶² sense descriure a fons cap dels projectes. Hem pogut documentar aquestes obres gràcies al llibre *Solsona, 400 anys d'història: miscel·lània*,³⁶³ on Mujal parla a un capítol sobre el cambril; i principalment gràcies als documents trobats als arxius següents: Arxiu de la Confraria de la Mare de Déu del Claustre (ACMC a partir d'ara) i arxiu del Museu Diocesà i Comarcal de Solsona (MDCS a partir d'ara).

El cambril de la Mare de Déu del Claustre forma part del conjunt arquitectònic de la catedral de Solsona. La Mare de Déu del Claustre, escultura romànica de pedra del segle XII, és venerada com a patrona de la ciutat de Solsona des del 1653. Al seu voltant es crea la confraria que té el seu nom, presidida per la Vint-i-quatrena, que és l'òrgan que la gestiona i s'ocupa del patrimoni que s'ha llegat a la imatge al llarg dels segles.³⁶⁴

³⁶¹ "Es troba a la ciutat l'arquitecte Martorell que ha vingut a presentar planos (...) d'un saló d'actes per al Seminari". Anònim. A: *Lacetania*. Solsona: 25-6-1915, p. 5.

³⁶² Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 27, 31.

³⁶³ Mujal, N. *Historia del Cambril de Solsona*. A: Carol, J., Tasies, J., Argerich, R., Ginesta, E. *Solsona, 400 anys d'història: miscel·lània*. Solsona: Ajuntament de Solsona, Regidoria de Cultura, 1994, pp. 219-228.

³⁶⁴ Freixes, C. (2011), *op. cit.*, p. 95.

Tot i que la imatge havia estat venerada en diferents capelles (la més antiga del 1419, gòtica),³⁶⁵ l'inici de l'edificació actual, com explica Neus Mujal, es remunta a l'any 1700, quan els solsonins van decidir construir-ne una de nova situada al transsepte de la catedral en honor a la seva patrona. Tenia un ostentós retaule barroc, que va ser destruït durant la Guerra del Francès. El 1810, els administradors del Claustre van decidir reconstruir-la a "l'espai ocupat per un hortet propietat de la Confraria i part del camí públic".³⁶⁶

L'ampliació definitiva i la façana que ara coneixem es van realitzar a principis del segle XX. La Vint-i-quatrena va encarregar a August Font, arquitecte que ja hem esmentat, el projecte, les obres del qual es subhastaven el 1902. Es conserven alguns manuscrits de com es va projectar l'ampliació i façana del cambril: al plec de condicions presentat per l'arquitecte es detalla molt com han de ser les coses: "la pedra ha d'ésser de la Mare de Déu de la Font, (...) s'haurà de tallar en carreus regulars treballats per les tres cares i no es pot utilitzar cap carreu que sigui irregular o tingui algun defecte",³⁶⁷ etc.

La primera fase de les obres, que va realitzar Miquel Ros, acabava el 1905, data en que August Font signava l'últim certificat d'aquesta etapa. L'últim dia d'aquest mateix any, la Junta d'administradors de la Mare de Déu del Claustre va convocar un nou concurs per a l'obra interior, el tambor de la cúpula i la coberta, també segons el projecte del mateix arquitecte, que va guanyar Florenci Mosella. Aquest constructor i, a la seva mort, el seu fill, Pere Mosella, van ser qui van acabar les obres del cambril. La construcció era realitzada per aquests obrers, però l'arquitecte August Font en dirigia les obres i es preocupava de buscar els millors i més econòmics materials, i coordinava els diferents artesans que hi treballaven: els fusters Adrià Corominas i Domingo Ramonet; els llauners Domingo Planes i José Jordana; l'escultor Josep Colell; i el forjador Antonio Llorens. Les obres van acabar el 1910.

El nou cambril va ser celebrat amb grans festes i actes d'homenatge a la Mare de Déu. A la vegada, però, la nova construcció va aixecar polèmica des del primer moment. Adolf Mas (conegut fotògraf fill de Solsona) creia que era "imperdonable que la Mare de Déu, joia del romànic, tingui com a temple un saló modernista (...) s'hauria de fuetejar de valent als administradors".³⁶⁸

El cambril és una construcció eclèctica que barreja elements de diferents estils: la façana és catalogada com noucentista amb elements modernistes, però inclou també elements barrocs, com els gerros que hi ha sobre les cornises, i fins hi tot finestres inspirades en el renaixement florentí.

³⁶⁵ *Ibidem*, p. 96.

³⁶⁶ Mujal, N. *op. cit.*, p. 219.

³⁶⁷ *Ibidem*, p. 220.

³⁶⁸ *Ibidem*, pp. 223-224.

Façana del cambril de la Mare de Déu del Claustre. 1924. Fons: FFS-BC.

Façana del cambril de la Mare de Déu del Claustre. Fotografia de l'autora, 10-5-2018.

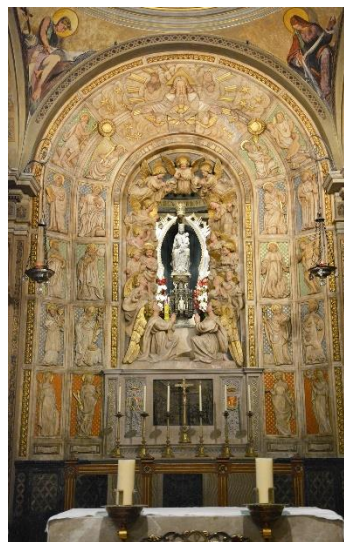
Bernardí Martorell entra en contacte amb el Claustre el 1914, com queda palès al diari solsoní *Lacetania* del mes de novembre d'aquest any:

Ha visitat aquesta ciutat l'eminent arquitecte Sr. Martorell, entre altres motius per a mirar si pot arreglar-se els 30 cms que falten de centrament, segons els plànols de D. August Font; entre'l Camaril i la capella del Claustre al mateix temps, arreglar l'embassament de l'aigua a la cúpula i l'arranjament del trono de la Mare-de-Déu, com també un projecte de il·luminació de la cúpula i presbiteri i bancs centrals de la capella.³⁶⁹

La breu nota de premsa enumera les diferents intervencions de Bernardí Martorell al cambril de la Mare de Déu del Claustre que es detallaran a continuació.

Imatge de la Mare de Déu del Claustre al pedestal anomenat "sopera". 1924. Fons: FFS-BC.

Vista general del retaule de la capella de la Mare de Déu del Claustre en l'actualitat. Fotografia de l'autora (10-5-2018).

Imatge de la Mare de Déu del Claustre. Fotografia de l'autora (10-5-2018).

Sobre l'estudi del descentrament, només tenim la referència que Serra Vilaró, en una carta oberta al diari per fer front a les grans crítiques que, sobretot per part d'Adolf Mas, estava rebent el nou

³⁶⁹ Anònim. Ha visitat... A: *Lacetania*. Solsona: 10-11-1914, pp. 9-10.

cambril, diu que “on sí que ha fallat l’arquitecte, (...) és que ha fet la construcció del cambril 30 cm. descentrat del nínxol de la Imatge i que, per a dissimular-ho, ha posat el pegat d’una cortina”.³⁷⁰ És lògic, doncs, que es busqués la manera de fer-ne un estudi i d’intentar arreglar les conseqüències d’aquest descentrament.

De l’embassament d’aigua a la coberta tampoc en tenim referències documentals concretes, només sabem que sis mesos més tard de l’anterior visita, “es troba en aquesta Ciutat el arquitecte senyor Martorell, qui ha vingut a presentar els plans d’algunes reformes i altar del Camaril de la Mare-de-Déu del Claustre (...)”.³⁷¹ Les reformes potser tenen a veure amb l’embassament d’aigua o altres petites qüestions, per a les quals la Vint-i-quatrena va pagar a l’arquitecte 500 pessetes uns dies després, com consta al llibre de comptes del Claustre.³⁷² Segons l’actual responsable de patrimoni eclesiàstic de la diòcesi de Solsona, aquestes filtracions d’aigua tenien a veure amb els canvis de coberta que s’havien fet per al nou cambril: antigament, sobre l’espai que ocupa la Imatge de la Mare de Déu, hi havia, a una alçada diferent, una teulada que cobria l’espai entre el llanternó del presbiteri i la gran cúpula d’August Font. Aquests diferents nivells és possible que comportessin una sèrie de filtracions.³⁷³

Un cop acabades les obres del cambril, l’atenció de la Vint-i-quatrena, abans d’emprendre la decoració interior, es va centrar en el canvi de tron de la imatge. Aquesta encara estava col·locada en el que anomenaven “sopera”, des del segle anterior, que resultava ja “completament antiquat i ridícul”.³⁷⁴ És per això que, en acabar les obres del nou cambril, la Vint-i-quatrena va encarregar un nou tron a Bernardí Martorell i Puig. Aquest va realitzar un projecte de tron, altar i baldaquí.

El projecte de Martorell preveia un nou pedestal de pedra de to rosat, envoltat de quatre canelobres amb una estructura de ferro forjat de cert regust modernista, i, a la part superior, la mateixa estructura formava una ametlla que emmarcava la imatge de la Mare de Déu, acabada, al centre, amb una corona. És curiós que Bernardí Martorell ja tingués en compte als plànols la imatge de la Mare de Déu coronada, quan no s’havia ni plantejat (i no es va fer fins el 1956).³⁷⁵ Segurament aquest fet està relacionat amb la propera coronació de la Mare de Déu de Queralt, per a la qual també estava treballant en aquell moment. El projecte també proposa (mirant el conjunt des del cambril) un cortinatge col·locat com a baldaquí darrere l’escultura de la Mare de Déu, que, com es pot veure a les dues aquarel·les, es podia deixar tancat, i per tant, la imatge quedava oculta des de la capella, o obert, i així es podia veure des d’ambdós costats. A la part de davant de la Imatge, hi preveu un altar subjectat per quatre o vuit columnes.

³⁷⁰ Mujal, N. *op. cit.*, p. 226.

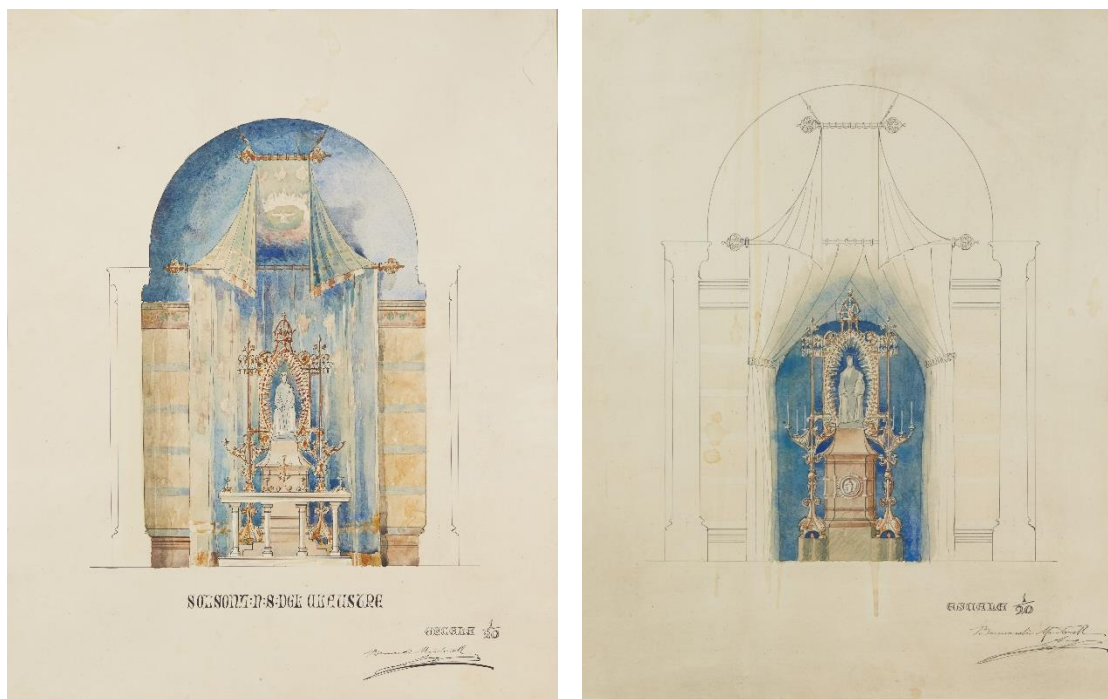
³⁷¹ Anònim. A: *Lacetania*. Solsona: 25-6-1915, p. 5.

³⁷² “A. D. Bernardino Martorell, arquitecte, A conte: rep 500 pts”. 1915. Llibre de Caixa 32. Fons: APMC.

³⁷³ Entrevista a Carles Freixes, 10-5-2018.

³⁷⁴ Llorens, A. *La Mare de Déu del Claustre. Imatge, devoció, santuari*. Solsona: Confraria de la Mare de Déu del Claustre de Solsona, 2006, p. 210.

³⁷⁵ *Ibidem*, pp. 254-335.

Alçats del projecte de pedestal de la Mare de Déu del Claustre. Bernardí Martorell. 1915. Fons: MDCS.

Bernardí Martorell presenta el projecte amb quatre aquarel·les a color a escala 1/20:³⁷⁶ la planta, l'alçat lateral i els dos alçats principals (per davant i per darrere). No sabem per quin motiu, el projecte no es va dur a terme, i, l'any 1926, es va encarregar a Puig i Cadafalch una proposta que sí que es va realitzar, inaugurant-se dos anys més tard.³⁷⁷

L'actual aureola que envolta la imatge de la Mare de Déu, posterior a la de Puig i Cadafalch, recorda el projecte de Martorell, per la forma, els rajos i com sosté la corona. Dut a terme als anys 50, al voltant de la coronació, l'arquitecte segurament va fixar-se en el projecte del nostre arquitecte, elaborant una estructura molt semblant.

Com diu el citat article de *Lacetania*, Bernardí Martorell va participar en altres projectes per al Claustre. Al diari on explica la festa major del mes de setembre del 1915 queda palesa la seva participació en la il·luminació: a l'article es descriuen les funcions religioses, entre elles:

(...) va començar la solemníssima Novena que tots els anys se celebra en honor de nostra Patrona la Mare-de-Déu del Claustre. L'esplèndida i artística il·luminació elèctrica de la Capella, deguda a la direcció del eminent arquitecte Sr. Martorell, donava an aquesta un aspecte de gran gala i serietat.³⁷⁸

Sobre aquest fet no en trobem el document de l'encàrrec ni la factura, però sí el cost al final de l'any de la instal·lació elèctrica (1120'97 ptes).³⁷⁹

³⁷⁶ Alçat frontal: altar, pedestal i cortinatge tancat de Nostra Senyora del Claustre. 1915. Bernardí Martorell. Fons: MDCS; Alçat frontal: pedestal i cortinatge obert (sense l'altar). Nostra Senyora del Claustre. 1915. Bernardí Martorell. Fons: MDCS.

³⁷⁷ Llorens, A. *op. cit.*, p. 211.

³⁷⁸ Anònim. Les funcions religioses. A: *Lacetania*. Solsona: 13-9-1915, p. 2.

³⁷⁹ "Pagament de la instal·lació elèctrica". 28-12-1915. Llibre de Caixa 32. Fons: ACMC.

L'actual il·luminació de la cúpula consisteix en cinc llànties a cada un dels quatre arcs que emmarquen el creuer de la capella (i la cúpula), però no hem pogut saber si aquestes són les dissenyades per Martorell.

Per últim, va dissenyar també, l'any 1915, els dotze bancs per a la capella. Al diari *Lacetania*, al maig del mateix any, hi diu:

Han sigut posats en la capella de la Mare-de-Déu del Claustre, dotze artístics bancs, plano de l'eminent arquitecte Sr. Martorell. Aquests han sigut construïts en el taller d'ebanisteria de D. Martí Bantolra.³⁸⁰

Bancs a la capella de la Mare de Déu del Claustre.
Fotografia de l'autora (10-5-2018).

Un dels bancs. Fotografia de l'autora (5-1-2017).

Els bancs són de fusta massissa amb elements de ferro forjat, de disseny senzill però elegant. “És una obra de bon gust i afecte que constitueix una joia més entre les moltes que figuren en l'esmentada capella”,³⁸¹ com es descriuen al diari citat.

La confraria va pagar al fuster un total de 856'5 pessetes (785 per la realització dels bancs³⁸² i 71'5 per envernissar-los),³⁸³ entre l'abril i el juny del mateix any.

Aquests bancs encara es conserven, ja que es van salvar de la crema de la Guerra Civil perquè es van col·locar als carrers de la localitat com a mobiliari urbà.

Re-fonamentació (1919).

El conjunt de la catedral es troba en una zona inestable a causa del pendent i per les diferents intervencions que han rebaixat molt el nivell del terreny que actuava com a mur de contenció de l'edifici. Això va anar provocant patologies que van fer que s'hagués d'estudiar una proposta de re-fonamentació, per assegurar l'estabilitat del cambril. “El cert és que van sorgir problemes, ja que el 1919 s'ha de fer una re-fonamentació per cotes, i l'arquitecte director serà Bernardí Martorell”.³⁸⁴

³⁸⁰ Anònim. A: *Lacetania*. Solsona: 10-5-1915, p. 4. El cognom s'escriu en alguns documents amb V i en altres amb B.

³⁸¹ *Ídem*.

³⁸² “Pels bancs (12) de la capella, a Martí Vantolra”. 29-4-1915. Llibre de Caixa 32. Fons: ACMC.

³⁸³ “A Martí Vantolra per embornissar els bancs”. 25-6-1915. Llibre de Caixa 32. Fons: ACMC.

³⁸⁴ Mujal, N. *op. cit.*, p. 226.

No se'n conserven plànols però sí alguns documents, en els quals comprovem que en va dirigir l'obra Bernardí Martorell i la va executar, un cop més, Pere Mosella.

L'arquitecte escriu a Josep Mª Vicens (membre de la Vint-i-quatrena que seguia aquests treballs) el 12 d'abril del 1919 i li diu que la seva opinió és "fer la refonamentació de la capella de N. S. del Claustre per concurs de preus unitaris quina llista incloc junt amb el plec de condicions".³⁸⁵ Adjunta la plantilla de treballs i materials per a les quals es demanen els preus als diferents constructors i el plec de condicions, que descriu molt bé els detalls de com s'havien de dur a terme aquestes obres, i mostren el gran coneixement que tenia Martorell d'aquest sistema.

A la següent carta, l'arquitecte es lamenta que només s'hagi presentat un contractista a la subhasta de les obres: Pere Mosella. Es conserven els documents que aquest va presentar amb la nota de preus unitaris que l'arquitecte havia demanat per a dur a terme la re-fonamentació i les obres adjuntes de les façanes exteriors de la capella.³⁸⁶ Hi especifica els diferents materials i treballs, amb el preu per metre lineal, quadrat o cúbic: excavació de fonament conduint les terres al lloc destinat pel municipi, maçoneria de pedra i morter de ciment, formigó de ciment, enrajolat quadrat, "bordillo de pedra" i paviment de llosa de pedra.

A aquest se li va pagar en diferents fases: a part de les 2 pessetes per "les còpies de tractes de la subhasta", en la qual es va assignar l'obra a aquest constructor, a compte de les obres se li va pagar en quatre parts: a la primera entrega, 1700 pessetes; a la segona, 1500 pessetes més (aquestes dues primeres el mateix any 1919);³⁸⁷ a la tercera entrega, 3000 pessetes i, en la quarta, 3469'75 pessetes,³⁸⁸ a principis de l'any següent. En suma, cobrà doncs 9671'75 pessetes.

L'obra es va realitzar, doncs, segons les condicions establertes per Martorell, amb un sistema de fonamentació per cates, és a dir, per porcions de terreny de 60 centímetres de façana i 2,60 metres de gruix fins la fondària necessària per a trobar terra ferma, superant sempre els 2 metres des del nivell de carrer. Els materials que s'utilitzen per a la fonamentació són la maçoneria i el morter de ciment.

³⁸⁵ Carta a Josep Maria Vicens. 12-4-1919. Bernardí Martorell. Fons: APMC.

³⁸⁶ "Nota de Preus Unitaris". 23-4-1919. Pere Mosella. Fons: APMC.

³⁸⁷ "Refonamentació Camaril". 1919. Llibre de Caixa 32. Fons: APMC.

³⁸⁸ "Refonamentació Camaril". 1920. Llibre de Caixa 32. Fons: APMC.

Condicions per a la re-fonamentació de les
patxades exteriors de la capella de N. S. del
Claustre de Solsona.

1^a La re-fonamentació se farà per trassera
de 0'60 m. de fàbrica donant al fonament
2'60 m. de gruix fins a la fondària necessària
per a trobar terra ferma, no deixantlo menys
fondo de 2'00 m. del nivell del carrer, encara
que la terra ferma, hia mes sonera.

2ª Els nous fonaments se construiràn
de maçoneria amb morter de ciment ~~del~~
~~país~~, cobert el fonament vell amb
el fonament nou, i la part amb nivell
de maó i morter de ciment.

3ª Les cates deuran ficar a obrir-se al
costat d'una altra ja feta al menys un mes.

4^a La suma deura ser de 60 millo de
de la que s'usi en el país.

5^a La pedra serà feta del tot espolente
las que siguin defectuoses.

6ª Cada cota serà mesura al acabar-se d'obra
i després se mesuraran las diferents porcions
de maçoneria i d'obra de maó, sense abans
de treure'ls i s'hi a. La mesura serà efectuada
conjuntament pel Director i persona designada per
la Junta i el Contractista.

7^a El Contractista deura complir en tota
la construcció las indicacions que rebri del Arqui-
tecte Director i de la persona que en sa absència

Una de les pàgines redactades per Bernardí Martorell amb les condicions per a les obres de re-fonamentació. 1919. Fons: ACMC.

NOTA DE PREUS UNITARIS QUE REGIRAN PERA LA REFO-
NAMENTACIO I OBRAS ADJUNTAS DE LAS PATXADAS EXTERIORES
DE LA CAPELLA DE N. S. DEL CLAUSTRE DE SOLEONA.

J#####

	Pts.	Cts.
Excavació de fonament conduint las te- rras al lloc destinat pel Municipi, el metre cubic-----	7	50
Maçoneria de pedra i morter de ci- ment, el metre cubic-----	45	00
Obra de maó i morter de ciment, el metre cubic-----	65	00
Formigó de ciment, el metre cubic---	22	00
Enrajolat de cairó de 25 o 30 cen- tímetros en quadro per 4 cm. de griu el metre quadrat-----	5	55
El metro linial de bonjillo de pe- dra colocat-----	8	00
El metre quadrat de pavimento de lio- sa de pedra colocat-----	35	00

Solsona, 25 abril de 1919

Josep Mosella

Pressupost presentat per Mosella per a dur a terme les obres de re-fonamentació. 1919. Fons: ACMC.

El juny del 1919, l'arquitecte, conscient del preu elevat de les obres, escriu a Josep Mª Vicens per a expressar-li que si no sorgien dubtes durant les obres no caldria que ell anés a Solsona,³⁸⁹ i així no caldria finançar els desplaçaments.

Uns anys més endavant, també es va haver de re-fonamentar l'absis de la catedral, pels mateixos problemes que la capella de la Mare de Déu del Claustre.³⁹⁰

L'arquitecte demostra en aquests projectes al cambril de la Mare de Déu del Claustre la seva capacitat de treballar en diferents especialitats de l'àmbit de l'arquitectura. És interessant que en un mateix espai es concentrin elements tan diferents realitzats pel mateix personatge: les aquarel·les per al cambril manifesten la part artística de l'arquitecte, tant pel projecte que proposa (les teles, el baldaquí de ferro forjat amb elements escultòrics) com pel format amb el que el presenta, l'aquarel·la, amb ombres i tons diferents. Per altra banda, el plec de condicions sobre la re-fonamentació d'aquest mateix espai mostra una altra cara del mateix professional, molt més tècnica, on mostra un clar coneixement de materials, mètodes, terminis, etc. Per últim, al mateix lloc, observant els bancs, trobem una tercera faceta de l'arquitecte, que també dissenya mobiliari, com altres arquitectes del moment. La capella de la Mare de Déu del Claustre és doncs, un clar exemple del caràcter polifacètic dels arquitectes de l'època, i, en concret, de Martorell i Puig.

³⁸⁹ Carta a Josep Maria Vicens. 7-6-1919. Bernardí Martorell. Fons: ACMC.

³⁹⁰ Entrevista a Carles Freixes, 10-5-2018.

Projecte de trasllat del cor de la catedral de Solsona (1928) – No realitzat.

Bernardí Martorell va realitzar el projecte del trasllat del cor de la catedral de Solsona en un moment i en un context molt concrets: s'estava debatint molt fortament des de feia anys el tema del trasllat del cor de la catedral de Barcelona.

El projecte que va realitzar Bernardí Martorell va ser mostrat a l'Exposició d'Art Litúrgic³⁹¹ organitzada per l'Associació d'Amics de l'Art Litúrgic, de la qual, com s'ha dit, l'arquitecte era membre. En aquestes jornades Martorell va fer una conferència sobre el seu projecte,³⁹² vinculant-lo al disputat trasllat del cor de la catedral de Barcelona i mostrant-se a favor d'aquesta intervenció. En aquest context també va exposar una planta de la proposta, que una publicació de l'època qualificava de "raonat projecte".³⁹³

Trobem informació sobre aquest projecte, en primer lloc, a la pròpia conferència de Martorell, fins ara inèdita, de la qual aquesta tesi presenta per primera vegada el seu contingut (s'ha recuperat a l'arxiu familiar).³⁹⁴ Per altra banda, també fan referència a aquesta proposta els diversos diaris que esmenten l'exposició. Analitzarem més endavant altres aspectes del discurs, al capítol sobre la catedral de Barcelona,³⁹⁵ en aquestes pàgines només farem referència a les mencions que fa del seu projecte a Solsona.

Martorell explicava a una part de la seva conferència el recorregut històric de la catedral de Solsona i el seu cor. Parlava dels seus inicis, de les diferents dedicacions i consagracions del primitiu edifici, als segles XI i XII i de la implicació dels habitants de Solsona en la seva ampliació, destacant aquest últim apartat: "el poble s'expandeix en santa devoció, quan el temple ell el fa i ell el pot veure vivent, en el culte".³⁹⁶ Les contínues referències que feia al llarg de les pàgines que dedica a la història de la catedral de Solsona demostren la seva profunda documentació sobre el tema. Després de descriure el procés d'erecció de l'edifici primer com a abadia i després ja com a catedral, l'arquitecte exposava la història del seu cor. Explicava que el cor d'aquell moment es suposava que era la reconstrucció del cremat el 1811 a la Guerra del Francès. Després de les destrosses d'aquesta guerra, en la segona meitat del segle XIX es va reconstruir la part de la catedral

Interior de la catedral de Solsona des del cor. 1924. Fons: FFS-BC.

³⁹¹ Marchi, M.B. *Cercle Artístic de Sant Lluç 1893-2009: Història d'una institució referent per a la cultura barcelonina*. Directora: Vidal, M. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 2011, p. 148 (nota 500).

³⁹² Martorell, B. (1928), *op. cit.*

³⁹³ Gifreda, M. *op. cit.*

³⁹⁴ Transcripció completa de la conferència a l'Annex 2.

³⁹⁵ V. p. 205.

³⁹⁶ Martorell, B. (1928), *op. cit.*

destruïda pel foc, amb un retaule major dissenyat per Josep Oriol Mestres i el cadirat del cor construït per un fuster de Solsona, “conegut per l’Isclé”.³⁹⁷

Després de la introducció històrica, concretava algunes dades sobre el seu propi projecte: “Tot quedarà respectat. Tan el retaule que s’el deixarà sostingut en son mateix lloc i s’adelantarà l’altar amb el baldaquí d’esposició major, com el cadirat del cor, que pesa per pesa serà traslladat a l’absit amb tota el cuidado que mereix”³⁹⁸ amb l’objectiu, també amb paraules de l’arquitecte, de “donar tota la catedral al culto del poble, amb aquella fe sincera dels que l’han pujada i enriquida”.³⁹⁹ Els seients estaven plantejats recorrent l’àbsis, en hemicicle, amb el tro del prelat al centre, i els volia construir de fusta envellida, un material que defineix com a durader. La col·locació del cor en aquesta zona del presbiteri obligava a traslladar l’altar: “necessita un petit canvi d’emplaçament, que donarà al conjunt la vitalitat desitjada n’aquella Catedral”,⁴⁰⁰ ja que es trobava al fons del presbiteri.

També especificava que el projecte havia estat aprovat pel bisbe i pel capítol de la diòcesi solsonina i que els mitjans econòmics per dur-lo a terme eren ben pocs, però que estava convençut que es faria perquè “tots han vist el resultat de la Seu d’Urgell: no és una opinió sinó una realitat, que allí ara tenen catedral, mentres que abans era com si no en tinguessin”⁴⁰¹ i perquè, tot i trobar-se en una diòcesi pobra, “cal esperar que Déu beneirà l’obra”.⁴⁰²

En una crònica sobre la inauguració de l’exposició s’afirma que el projecte que presentava Bernardí Martorell era molt semblant al que proposaven un any abans Enric Sagnier i Bonaventura Bassegoda, sobre el trasllat del cor de la catedral de Barcelona,⁴⁰³ que consistia també en col·locar el cor al presbiteri, en forma de cadirat envoltant l’altar major, una idea proposada en diverses ocasions per diferents bisbes.

El cor, en el cas de la catedral de Solsona, com a Barcelona, es trobava a la part central de la nau, com es pot veure a fotografies anteriors a la Guerra Civil i a les marques que han quedat al paviment de la catedral.

No s’han trobat els documents gràfics del projecte, ni indicis que demostrin que es comencés el procés per a dur-lo a terme. A la diòcesi de Solsona tampoc hem trobat cap document sobre la proposta.

El cor de la catedral de Solsona no va ser traslladat, però l’any 1936 va ser destruït per la Colla del Mall durant la Guerra Civil. D’abans del conflicte només perviu un element d’aquest conjunt: l’orgue; que, com es veu a la fotografia, no es va destruir, sinó que, com diu la tradició, es va conservar per a poder fer balls a l’interior de l’edifici.⁴⁰⁴ Aquesta, un cop destruït el cor i els elements sagrats, va funcionar com a mercat i altres usos públics fins passada la Guerra Civil.

³⁹⁷ *Ídem.*

³⁹⁸ *Ídem.*

³⁹⁹ *Ídem.*

⁴⁰⁰ *Ídem.*

⁴⁰¹ *Ídem.*

⁴⁰² *Ídem.*

⁴⁰³ Anònim. Exposición de arte Liturgico. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 23-11-1928, p. 6.

⁴⁰⁴ Entrevista a Carles Freixes, 10-5-2018.

Interior de la catedral en l'actualitat. Al terra es pot veure la marca del cor destruït durant la Guerra Civil. Fotografia de l'autora (10-5-2018).

Interior de la catedral durant la guerra civil, funcionant com a mercat. Extret de: VVAA, *Solsona, 400 anys...*, p. 295.

3.2.2. Obres i projectes a la diòcesi de Solsona (altres municipis).

Antigament era competència de l'ordinari diocesà vetllar per la correcta conservació del patrimoni eclesiàstic. Amb les noves relacions església-estat de finals de segle, que hem comentat anteriorment, nasqué la *Junta Diocesana de Reparación Extraordinaria de Edificios Eclesiásticos*, un dels primers organismes de l'església que es dedicava a tot el relatiu als béns immobles de la diòcesi: reparació, ampliació i construcció d'esglésies, capelles, cases rectorals, escoles de catequesis, etc. Aquesta estructura eclesiàstica estava formada per diversos sacerdots, entesos en art i arquitectura, i autoritzava les diferents intervencions en aquests edificis. L'arquitecte diocesà no en formava part, però era a ell a qui la Junta encarregava la majoria de projectes, i qui, en molts casos, visitava els diferents edificis per a certificar-ne les obres o les reformes que després feien mestres d'obres dels pobles corresponents.

A l'ADS es troba el fons d'aquest organisme, on podem trobar els documents que fan referència a l'activitat d'aquesta Junta durant l'època de Bernardí Martorell. Entre totes les reformes i construccions que es sol·liciten a la Junta, trobem molts projectes, alguns dels quals estan signats per Bernardí Martorell, i d'altres, per mestres d'obres, però és molt probable que fos ell, com a arquitecte diocesà, qui els autoritzés.

Entre els anys 1915 i 1919 es van presentar informes per a reparar o construir els següents edificis eclesiàstics: l'església de Vallcebre (1915), l'església i la casa parroquial de Montmajor (1915), les esglésies de Gironella, Lladurs i Montornès (1916), la de Granyanella i la de Puig-Reig (1917), la casa rectoral de Preixana i l'església de Fígols Les Mines (1919). Martorell no va participar en totes: algunes les van dur a terme altres arquitectes, altres no es construeixen i algunes reparacions les realitzen mestres d'obres dels propis pobles, en alguns casos dirigits per ell i, en

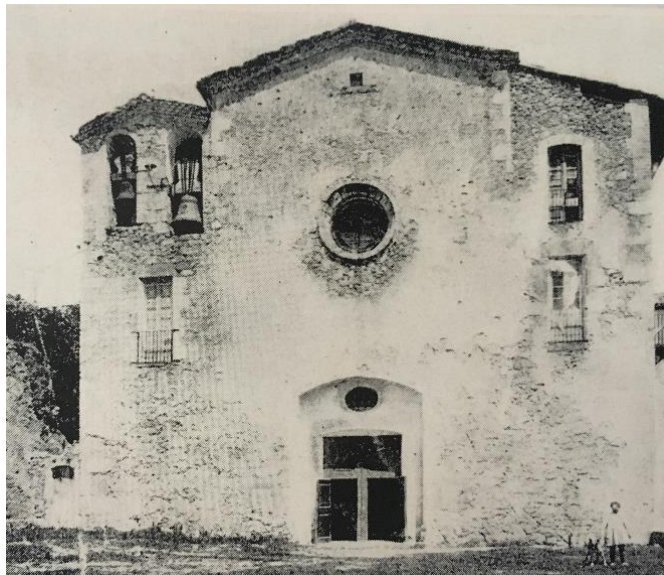
altres, no. Sobre aquesta etapa tenim documentació de Martorell dels projectes per a Montornès de Segarra, Puig-Reig i Fígols les Mines.⁴⁰⁵

Uns anys més tard, entre el 1928 i el 1936 tornem a trobar projectes de Martorell per a la diòcesi: el campanar de l'església de Navàs (1928) i el projecte d'església de Mollerussa (1928), que no es va construir però se'n conserven els plànols. També en aquesta etapa va realitzar projectes de més petita escala: la casa rectoral de Casseres (1936) i l'escola catequística de Puig-Reig (1936).⁴⁰⁶

Entre les obres d'aquest apartat, veurem que molts no es van arribar a construir, tot i que trobem els projectes, en alguns casos, molt definits i gairebé acabats. La inestabilitat política d'aquests anys anteriors a la Guerra Civil feia que les subvencions de l'estat (imprescindibles per a dur a terme les construccions, degut a la pobresa del bisbat i dels diferents municipis) fossin molt variables. Un any es prometia una subvenció, s'encarregava per tant el projecte, i es desenvolupava, i, quan ja es podia començar a construir, el govern anul·lava l'aportació econòmica. No obstant, analitzarem aquests projectes, ja que els plànols, gràfics, memòries i pressupostos que se'n conserven ens poden aportar una visió més profunda de la manera de projectar de Martorell i Puig. S'analitzen a continuació cada una de les obres per ordre cronològic.

Berga. Projectes al santuari de la Mare de Déu de Queralt (1913-1915).

Bernardí Martorell va realitzar un projecte de façana per al santuari de la Mare de Déu de Queralt, a Berga. Aquest projecte, encarregat el 1913, el mateix any en que havia estat nomenat arquitecte diocesà de Solsona, no es va construir. També va col·laborar amb el santuari amb motiu de la coronació de la Imatge de la Mare de Déu, el 1916: va realitzar el baldaquí,⁴⁰⁷ i en va encarregar, i potser dirigir, la restauració.

Façana del santuari a principis de segle XX. Extret de: Armengou, J. *El Santuari de la Mare de Déu de Queralt*. Granollers: Montblanc, 1971, làm. 8.

Retaule de l'església a principis de segle XX. Extret de: *L'Erol*, Berga: 2016, n. 129-130, p. 48.

⁴⁰⁵ Lligalls 70 i 71. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS.

⁴⁰⁶ Lligall 204. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS.

⁴⁰⁷ Armengou, J. *El Santuari de la Mare de Déu de Queralt*. Granollers: Montblanc, 1971, p. 57.

Projecte de façana per al santuari de la Mare de Déu de Queralt (1913) – No realitzat.

Tot i que els orígens del santuari de la Mare de Déu de Queralt es remunten al segle XIV, el temple que hi havia aleshores havia estat construït el 1725-1741, per l'arquitecte Josep Arnau Dias.⁴⁰⁸ Aquesta edificació era ja antiga, estava molt malmesa,⁴⁰⁹ i la façana antiga no s'avenia amb l'interior, que era barroc.

A principis del segle XX s'havien començat a fer propostes d'edificar una nova cova i altres elements per a millorar el santuari,⁴¹⁰ entre altres motius, en vistes a la Coronació Solemne de la Mare de Déu de Queralt, cerimònia que consistia en la imposició d'una corona (o corones) a la imatge de la Mare de Déu.

Amb motiu de la Coronació Solemne, el propi bisbe de Solsona i la Junta per la Coronació proposaven no solament obtenir les corones (en el cas de Queralt eren dues: per a la Mare de Déu i per al Nen Jesús), sinó també renovar la façana de l'església, dotar d'aigua el santuari, instal·lar-hi llum elèctrica i afermar la carretera que hi conduïa, entre altres obres.⁴¹¹

És en aquest context de renovar Queralt (uns anys abans, l'any en que estan signats els plànols és el 1913) que s'encarrega a Bernardí Martorell, el nou arquitecte diocesà, una proposta de façana. També Alexandre Soler i March va fer-ne un projecte de restauració el 1916 que tampoc es va dur a terme.⁴¹² Això ens fa deduir que realment pels voltants de la Coronació es van fer diversos estudis i propostes per a renovar el santuari.

A un dels monogràfics ja citats de la història de Queralt s'afirma que durant les festes de la Coronació de la Mare de Déu es va beneir la primera pedra d'una nova façana, que no es va arribar a construir. No sabem si es pensava realitzar segons un projecte concret (potser el de Martorell o el de Soler i March), o si es refereix a la primera pedra de la façana de la nova capella de la troballa. Diu així: "La primera pedra de la façana, que des que fou beneïda el 4 de setembre del 1916, esperava les pedres subsegüents (...)"⁴¹³ El fet és que la façana de l'església no va ser restaurada aquell any, i que va ser encara més destruïda, juntament amb l'interior de l'edifici, durant la Guerra Civil espanyola.

La restauració no es va dur a terme fins l'any 1966,⁴¹⁴ quan, després d'altres reformes a l'interior, al cambril i a la teulada, finalment es va realitzar la façana, amb un estil molt diferent del que proposava Bernardí Martorell: molt senzilla, neta, i més semblant a una façana de masia que d'església. Aquesta reforma la va dur a terme Josep Antoni Coderch, que també va afegir-hi un campanar exempt amb forma de torre, per commemorar que a Queralt antigament hi havia hagut el castell del trobador Guillem de Berguedà.⁴¹⁵

⁴⁰⁸ *Ibidem*, p. 54.

⁴⁰⁹ Rossinyol, J. M. Cronologia de Queralt. A: *L'Erol*, n. 129-130. Berga: 2016, p. 18.

⁴¹⁰ http://patmapa.gencat.cat/web/guest/patrimoni/arquitectura?articleId=HTTP://GAUDI_ELEMENTARQU_UITECTONIC_3049 (consulta: 9-2-2018).

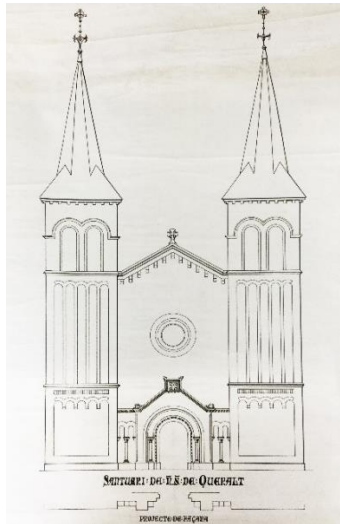
⁴¹¹ Noguera, J. Berga i la Coronació de l'any 1916. A: Consell Comarcal del Berguedà. *Queralt. 75 aniversari de la coronació de la Mare de Déu*. Barcelona: Sirius, 1991, pp. 23-24.

⁴¹² *Ibidem*, p. 24.

⁴¹³ Armengou, J. *op. cit.*, p. 66.

⁴¹⁴ *Ídem*.

⁴¹⁵ Felipó, R. *Queralt, el santuari de la Mare de Déu*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 2011.

Projecte de façana per al santuari de Queralt. Bernardí Martorell. 1913. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C20/131-127).

Façana actual del santuari de la Mare de Déu de Queralt. Fotografia de l'autora (23-7-2017).

El projecte de façana que presentà Bernardí Martorell es conserva, juntament amb altres documents referents a Queralt, a l'AHCOAC-G.⁴¹⁶ Consistia en un sol plànol (a l'arxiu hi ha diverses còpies, a llapis, a tinta, etc. però totes del mateix plànol) realitzat el 1913, on proposa una façana historicista, podríem dir neo-romànica.

La façana és totalment simètrica: consisteix en un cos central amb una portalada, una petita rosassa i la part superior acabada a dues aigües; flanquejada per dues torres-campanar.

L'accés a l'edifici es planteja a través d'un pòrtic que consisteix en un cos sobresortit de la façana principal, on hi ha una porta d'arc de mig punt amb arquivoltes decoratives i, a cada costat, una finestra coronella. Tota aquesta peça sobresortida està rematada amb una cornisa a dues aigües acabada amb un ornament floral a cada extrem i, a la part central, amb un relleu de forma quadrada amb una creu grega.

Uns metres més amunt, la façana és totalment llisa, sense decoració, i trobem, a la part central, una rosassa. És acabada a dues aigües, a la part superior amb decoració de modillons i un ornament al centre que té forma de creu.

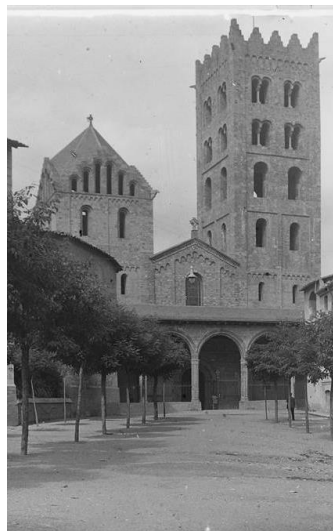
El cos central té, a cada costat, una torre, és a dir, dues torres idèntiques, que són gairebé tan amples com el cos central. A la part inferior, tenen arcuacions cegues i, després d'una cornisa horitzontal, trobem arcuacions llombardes amb lesenes que recorren la major part vertical de cada torre. A la part superior, cada torre té una finestra coronella, dividida en dos per un mainell. Finalment, sobre cada torre de planta quadrada, una cuculla esvelta que remata el conjunt donant-li verticalitat. Les torres-campanar recorden el campanar del monestir de Valldonzella, una obra que realitzarà Bernardí Martorell pocs anys més tard.

⁴¹⁶ Façana Santuari de Ntra. Sra. de Queralt. 1913. Bernardí Martorell. Santuari de Queralt. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C20/131-127).

Aquest tipus de campanar i l'estructura de la façana recorda altres edificis neoromànics que s'estaven construint en aquell moment a diversos països d'Europa: Alemanya, Polònia, Països Baixos, etc.⁴¹⁷ Per altra banda, també a Catalunya s'havia revitalitzat el romànic uns anys abans, quan, el 1893 s'havia consagrat de nou la basílica del monestir de Ripoll, recentment restaurat per Elias Rogent. La composició de la façana projectada per Martorell també recorda l'estructura de l'església d'aquest monestir: la part central amb coberta a dues aigües, coronada per una creu, un pòrtic d'entrada, i les dues torres laterals decorades amb arcuacions cegues, amb obertures d'arc de mig punt, i, una d'elles, rematada des de la restauració amb cuculla. A altres indrets d'Espanya s'havia fet servir també aquest estil: destaquem principalment la semblança del projecte amb la basílica de Covadonga, inaugurada el 1901, que, a part de característiques estètiques i compositives semblants, també comparteix amb Queralt l'emplaçament muntanyós.⁴¹⁸

Església de Santa Brígida, Geldrop, Països Baixos. Extret de: <http://rijksmonumenten.nl> (consulta: 19-3-2018).

Façana del Monestir de Ripoll. 1916. Fons: FFS-BC.

Façana del santuari de Covadonga. Fotografia de l'autora (23-1-2019).

Baldaqú per a la Mare de Déu (1915).

L'arquitecte diocesà va ser també qui va rebre l'encàrrec del baldaqú per a la imatge coronada de la Mare de Déu.

L'interior del temple era, en quant a estructura, com l'actual, però la principal diferència era el gran retaule barroc, obra de Pere Costa, que emmarcava la imatge de la Mare de Déu, molt ric i sumptuós:⁴¹⁹

La fornícula central tenia un cortinatge obert que centrava la Imatge de la Mare de Déu, revestida amb robes postisses. Per la Coronació foren suprimides aquestes robes, el cortinatge substituït

⁴¹⁷ Es pot veure una clara semblança del projecte amb esglésies com: església de Sant Lambert, Immerath (Alemanya, 1888-1891); església de Sant Josep, Weiden in der Oberpfalz (Alemanya, 1899-1903); església de l'Assumpció de Maria de Grunta, Kutná Hora (Polònia, 1905-1908); església de Sant Lambert, Maastricht (Països Baixos, 1914-1916); església de Santa Brígida, Geldrop (Països Baixos, 1889-1891); etc.

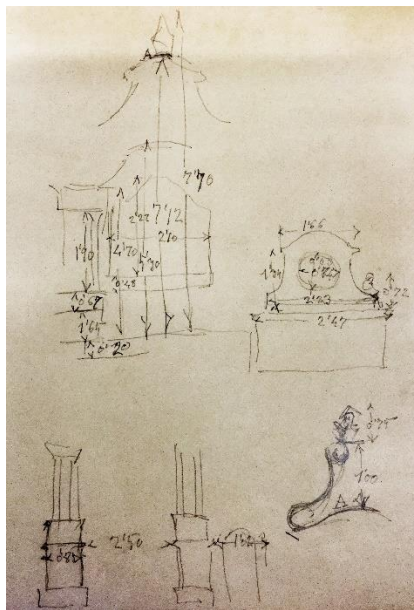
⁴¹⁸ <http://www.santuariodecovadonga.com/pagina.php?id=36> (consulta: 1-3-2018).

⁴¹⁹ Armengou, J. *op. cit.*, p. 56.

per una bella garlanda esculturada, i construït el baldaquí, obra de la casa Renart de Barcelona, segons el disseny de l'arquitecte diocesà Bernardí Martorell.⁴²⁰

El baldaquí que va dissenyar Bernardí Martorell, finançat per la Diputació Provincial de Barcelona,⁴²¹ consistia en un templet de sis columnes amb una part superior molt ornamentada amb volutes i coronada amb una creu.

No tenim plànols del baldaquí però sí que es conserven els esbossos amb les mides que prèviament va prendre Martorell del retaule del santuari. Les notes mostren dibuixos d'aquest amb les mides de l'obertura (des d'on es veuria la Mare de Déu amb el baldaquí), la distància des d'aquesta fins al paviment i fins al sostre, la distància entre els dos costats, la mida de les columnes laterals, etc.

Apunts amb mides del retaule. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell. AHCOAC- G (C20/131-127).

Fotografia de la cerimònia de la Coronació on es pot veure el baldaquí. 3-9-1916. Extret de: Felipó, R. *Queralt, el santuari de la Mare de Déu*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 2011, p. 69.

A les fotografies de la coronació es pot apreciar el baldaquí i el pedestal de marbre que el sostenia. Aquest va ser destruït a la guerra civil, "excepció feta de les sis columnes que van salvar-se".⁴²² L'actual és una reproducció.

[Restauració de la Imatge i altres feines per a la Coronació \(1916\).](#)

Va ser també Martorell qui va encarregar la restauració de la talla de la Mare de Déu al pintor i decorador Joaquim Renart, que traslladà al seu taller de Barcelona la imatge el maig de 1916.⁴²³ Aquest mateix parla de Martorell al seu diari:

⁴²⁰ *Ibidem*, p. 57.

⁴²¹ *Ídem*.

⁴²² *Ídem*.

⁴²³ Freixes, C. A la recerca dels colors de Queralt: Joaquim Renart i la restauració de la Mare de Déu. *L'Erol*, n. 129-130. Berga: 2016 B, p. 108.

21 d'agost 1921. Ha mort don Agustí Massana, (...) era fill del fundador de la botiga de dolços del carrer de Fernando, per on havia desfilat tota Barcelona. Quan férem nosaltres, per mediació de l'arquitecte Bernardí Martorell, la restauració de la verge romànica de Queralt ell fou qui més en pagà el cost de la corona, si bé prohibint que així és digués. Llavors vingué a la botiga per veure la Verge completament restaurada i dir-li una oració genolls en terra. Agraït de tot, l'endemà va fer-nos arribar una plata de dolços de la Confiteria Massana.⁴²⁴

La bibliografia sobre Martorell s'ha servit d'aquest fragment per a afirmar que fou ell qui pagà la coronació de la Mare de Déu, però no queda clar, si es llegeix el text sencer, si qui la pagà va ser Agustí Massana o el nostre arquitecte.

Algunes publicacions no limiten l'actuació de Martorell en l'encàrrec solament, sinó que li atribueixen també la direcció de la restauració.⁴²⁵ Té sentit, ja que l'arquitecte diocesà en aquella època era una figura que intervenia en força temes dins l'àmbit eclesiàstic, no només en els constructius.

És lògic, doncs, que durant les festes de la coronació, Bernardí Martorell participés en les celebracions, i que realitzés altres elements per a la solemnitat. Tal com queda reflectit al programa d'actes de la Coronació, va dirigir la decoració de l'interior de l'església de Santa Eulàlia per a les festes: "Missa pontifical en la parroquial de Santa Eularia, esplèndida i ricament adornada baix la direcció del distinguit arquitecte D. Bernardí Martorell".⁴²⁶ A l'església del Roser, on va ser coronada la imatge, s'hi havien col·locat també guirlandes i "milers de bombetes elèctriques",⁴²⁷ no s'especifica si ell hi va participar però també seria probable.

La coronació de la Mare de Déu de Queralt va ser el 3 de setembre de 1916. La població les recorda com "les més grans i més autènticament populars que hagi celebrat mai la ciutat de Berga".⁴²⁸

Aquest conjunt d'obres en relació a Queralt són una bona mostra del paper que tenia l'arquitecte diocesà, que no sols construïa edificis o projectava elements concrets, sinó que era responsable de dirigir els treballs d'altres professionals i assegurar, cara al bisbat, que aquests es duïen a terme. Ho veiem en la varietat d'encàrrecs que consten que va tenir al voltant de les festes de la coronació: la restauració de la imatge a càrrec d'un professional però supervisat i certificat per ell, la construcció del baldaquí, la decoració efímera a l'interior d'esglésies, etc.

Cementiri d'Olius (1916).

Es veurà al capítol arquitectura funerària.

⁴²⁴ Renart, J. *Diari 1918-1961*. Barcelona: Edicions Destino, 1975, pp. 92-93.

⁴²⁵ Felipó, R. *op. cit.*

⁴²⁶ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 91.

⁴²⁷ Armengou, J. *op. cit.*, p. 124.

⁴²⁸ *Ibidem*, p. 125.

Montornès. Reforma de l'estructura de l'església (1916).

L'església de Montornès és un edifici situat a dalt del turó del poble de Montornès de Segarra, documentada des de finals del segle IX, i, l'actual, construïda el segle XVIII aprofitant unes dependències de l'antic castell del segle XIII-XIV. L'edifici està inclòs a l'Inventari de Patrimoni Arquitectònic de Catalunya, com a BCIL.⁴²⁹

L'any 1916 l'edifici es trobava molt deteriorat, i el rector de la parròquia de Montornès demanà a Bernardí Martorell i Puig que emetés un dictamen sobre la seva estabilitat. Aquest va realitzar el reconeixement i va escriure el 23 de juny del 1916 a la Junta de Reparació d'Edificis Eclesiàstics sobre l'estat de l'edifici:

Certifico que habiendo reconocido la Iglesia parroquial (...) la he hallado en malísimo estado de conservación, tanto en sus elementos sustentantes como en los sustentados, amenazando un peligro muy inminente para los feligreses concurrentes; creyendo de absoluta necesidad el cierre de la misma.⁴³⁰

Detalla en el mateix document els diferents problemes que hi troba: “Los cimientos son defectuosos e insuficientes, los muros en gran parte han perdido su consistencia, los arcos y bóvedas van aumentando sus grietas rápidamente (...)”,⁴³¹ tot això agreujat per les filtracions de pluja i d'humitats del terreny. Tot seguit, especifica també la solució que ell proposa: aïllar l'edifici del terreny (diu “del monte”) formant una trinxera al seu voltant, renovar totes les parts estructurals que estan en mal estat i restaurar les restants. Preveu que el cost de les obres necessàries pujarà a 20.000 pessetes.

Al mateix document signa també Juan Mata, rector de la parròquia, afegint que s'ha tancat l'església i s'està fent servir per a les necessitats de la parròquia la petita capella del cementiri, que resulta totalment insuficient i incòmoda. També exposa que no disposa de recursos suficients per a sufragar les despeses de la reparació, només de 6.000 pessetes, de les quals 1.000 són la quantitat amb la qual contribuirà el poble, i 5.000 de José Balcells, benefactor de la parròquia. En aquest document, signat també per l'alcalde de Montornès, es demana que es presenti la instància quan abans al ministeri de Gràcia i Justícia per a ser aprovada i per a sol·licitar els fons necessaris per a dur a terme la reparació. A finals d'agost del mateix any, la Junta Diocesana presenta l'expedient al ministeri, sol·licitant 20.000 pessetes per a la reparació.

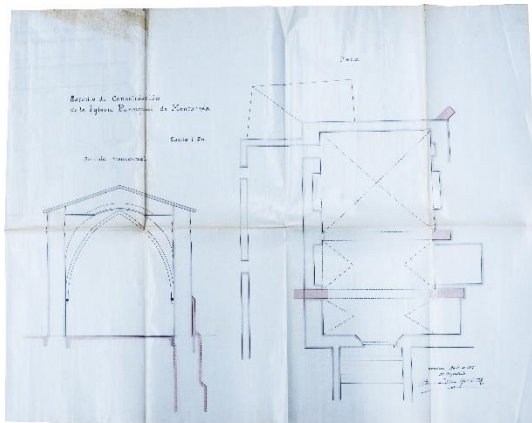
Els plànols per al projecte són tres, tots signats per l'arquitecte. El primer, que Martorell titula “Estudio de Consolidación de la Iglesia Parroquial de Montornés”, signat l'abril del 1916, presenta una planta i una secció transversal on marca els elements que pretén reforçar. El segon conté una secció longitudinal, on marca en vermell els fonaments, que és on es donarà la intervenció. El tercer plànol consisteix en l'estudi dels diferents arcs (un dels arcs gòtics i l'altre dels arcs de mig punt) amb el càlcul de les càrregues que suporten cada un, i, per tant, els reforços que necessiten, que també dibuixa en base al càlcul gràfic del pes que han de suportar. Aquest plànol és un dels primers càlculs gràfics que es conserven de Martorell, un sistema que farà servir

⁴²⁹ Número de Registre: 1070-I; 31/07/2001. <http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/FitxaGeneral?in dex=9&consulta=MSUxK21vbnRvc m7DqXMI MistMSU%3D&codi=19839> (consulta: 21-05-2018).

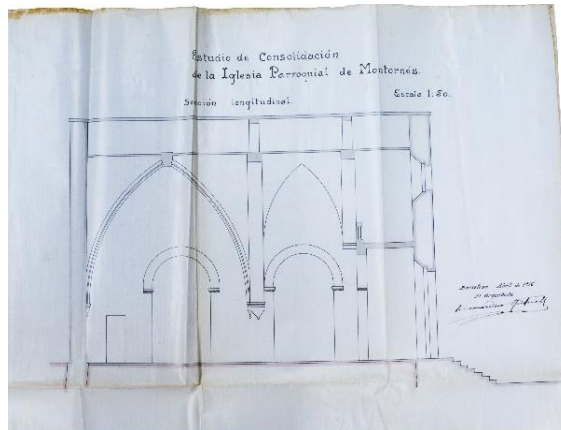
⁴³⁰ Dictamen. 23-6-1916. Bernardí Martorell. Copia del Expediente previo sobre reparación del Templo Parroquial de Montornés. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 71).

⁴³¹ *Ídem*.

posteriorment per a molts dels seus projectes (es veurà més endavant el sistema del càlcul gràfic i la seva relació amb Gaudí).

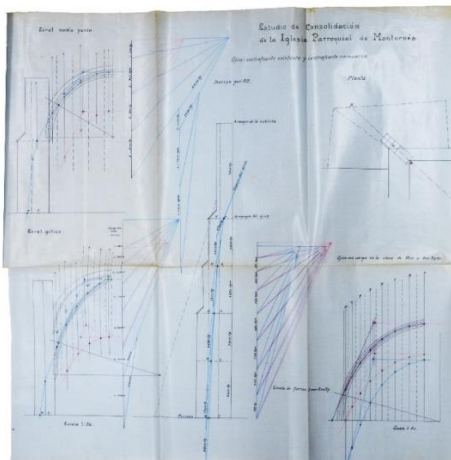

Secció transversal i planta de l'església de Montornès amb la intervenció en vermell. Bernardí Martorell. 1916. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 71).

Secció longitudinal de l'església de Montornès. Bernardí Martorell. 1916. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 71).

Martorell, amb aquests càlculs arriba a la conclusió que l'edifici necessita l'execució d'uns contraforts escalonats que reforcin tres zones de descàrrega dels arcs (els marca en vermell a la planta). També proposa la construcció d'un nou contrafort a una cantonada de l'edifici que té molt desnivell, per a reforçar-ne l'estabilitat.

(Fragment). Càlcul gràfic dels arcs i els contraforts de l'església de Montornès. 1916. Bernardí Martorell. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 71).

Vista de la part del darrere de l'església on es pot veure (a l'esquerra) el contrafort que proposava afegir Bernardí Martorell. Fotografia: Carles Freixes (18-6-2018).

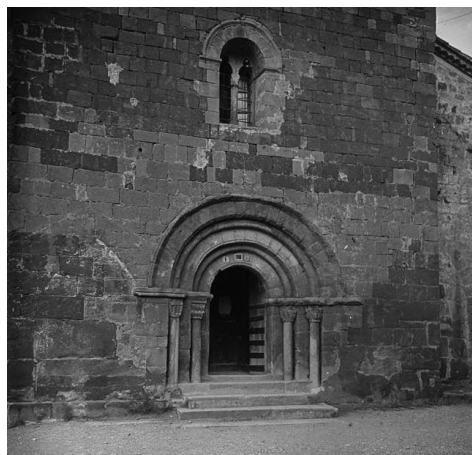
Aquesta proposta va ser realitzada, tal com es pot comprovar en visitar l'església de Montornès: un dels contraforts projectats es pot apreciar des de la part del darrere de l'església, a la cantonada esquerra. Els altres no es poden veure, ja que es troben sota terra (només es veu aquest, gràcies al desnivell d'aquesta banda del terreny), però s'entén que es devia fer la rehabilitació sencera, ja que els càlculs estan desenvolupats per a fer quatre contraforts i, només amb un, no s'hagués aconseguit el reforç de tot l'edifici.

Puig-Reig. Projecte d'ampliació de l'església (1917) – No realitzat.

L'església de Sant Martí de Puig-Reig és un edifici romànic que es troba a la part superior de la població. Tot i que hi ha documents de l'església des del segle X, l'edifici actual és una església romànica del segle XII.

El projecte d'ampliació es va elaborar l'any 1917, però no es va construir. Podem trobar informació d'aquest projecte a l'AHCOAC-G⁴³² i a l'ADS.⁴³³

Trobem la memòria escrita per l'arquitecte perquè l'any 1927, mossèn Antoni Farré Bacardí, rector de la parròquia, escrivia al bisbat per a exposar que el nombre de feligresos havia augmentat considerablement els últims anys, ja que la població de Puig-Reig havia crescut degut a les noves fàbriques, i l'església s'havia quedat petita. Aquesta tan sols tenia aforament per a 300 persones, i la població ascendia a les 3.000 (segons la mateixa carta).⁴³⁴ A més a més, deia que la població s'havia establert al voltant de l'estació del ferrocarril, quedant a uns kilòmetres de l'església, que dificultava que molts assistissin als actes religiosos. La carta acabava sol·licitant la construcció d'una nova església més gran i més a prop del nou nucli urbà. El bisbat li va contestar que deu anys abans Martorell havia estudiat l'ampliació de la parròquia, i sol·licità a l'arquitecte diocesà que enviés un altre cop els plànols i la memòria, que trobem, com ja és costum el 1927, escrita a màquina.

Façana de l'església romànica de sant Martí de Puig-Reig. 1917. Fons: FFS-BC.

Trobem la memòria escrita per l'arquitecte perquè l'any 1927, mossèn Antoni Farré Bacardí, rector de la parròquia, escrivia al bisbat per a exposar que el nombre de feligresos havia augmentat considerablement els últims anys, ja que la població de Puig-Reig havia crescut degut a les noves fàbriques, i l'església s'havia quedat petita. Aquesta tan sols tenia aforament per a 300 persones, i la població ascendia a les 3.000 (segons la mateixa carta).⁴³⁴ A més a més, deia que la població s'havia establert al voltant de l'estació del ferrocarril, quedant a uns kilòmetres de l'església, que dificultava que molts assistissin als actes religiosos. La carta acabava sol·licitant la construcció d'una nova església més gran i més a prop del nou nucli urbà. El bisbat li va contestar que deu anys abans Martorell havia estudiat l'ampliació de la parròquia, i sol·licità a l'arquitecte diocesà que enviés un altre cop els plànols i la memòria, que trobem, com ja és costum el 1927, escrita a màquina.

En la memòria explicativa del projecte, Martorell descriu l'església antiga com una construcció que "ha sido en diferentes épocas transformada por las exigencias de la capacidad y de los estilos en moda de los distintos tiempos que ha atravesado".⁴³⁵ Com a arquitecte, valorava l'accés al temple (una portalada romànica de dos grups de columnes, tres a cada banda, i, sobre els seus capitells, tres arcs de mig punt coronats per una senzilla arquivolta escacada) i l'absis, que desitjava conservar ("aunque sencillo, merece conservarse y restaurarse"),⁴³⁶ i així proposava una ampliació que consistia en aprofitar la nau de l'església romànica com a transepte del nou i més gran temple. Així aconseguia conservar les parts romàniques que tenien interès: "así se respetan los esfuerzos llevados a cabo por la piedad de nuestros antepasados y se educa al pueblo despertando el justo orgullo de guardar algo notable".⁴³⁷ Per a poder fer això, s'havien de suprimir els dos murs laterals de l'edifici, que, segons l'arquitecte, havien estat realitzades per "manos ignorantes sin estilo caracterizado, mérito alguno y ni tan solo buenos materiales".⁴³⁸ El que no

⁴³² Reforma de l'església de Puig Reig. (s.d.). Bernardí Martorell. Església de Puig-Reig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C14/66-73).

⁴³³ Documents sobre l'església de Puig Reig. 1916-1928. Diversos autors. Puig Reig. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 204).

⁴³⁴ Carta al bisbe de Solsona. 1927. Antoni Farré. Puig Reig. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 204).

⁴³⁵ Memoria y presupuesto. 11-1927. Bernardí Martorell. Puig Reig. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 204).

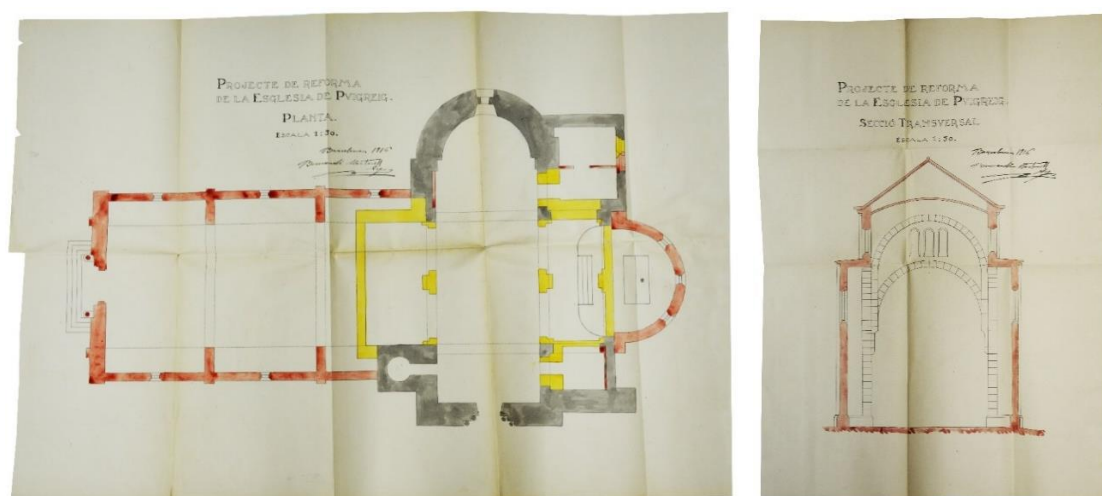
⁴³⁶ *Ídem.*

⁴³⁷ *Ídem.*

⁴³⁸ *Ídem.*

sabia Bernardí Martorell era que a l'arcosoli de la dreta del presbiteri, a un dels murs laterals que el projecte pretenia enderrocar, hi havia restes de pintures romàniques del segle XIII,⁴³⁹ que, més endavant, es van localitzar i restaurar. Trobem un plànol de la planta on està marcada en groc la zona que s'hauria d'enderrocar, en negre l'antiga construcció i, en vermell, la nova: l'edifici projectat per Martorell.

Aquesta ampliació la projectava seguint el mateix estil que l'edifici antic, amb el mateix llenguatge, seguint el paradigma de la unitat d'estil proclamat per Viollet-le-Duc, segons el qual les reformes havien de seguir l'estil i les característiques originals de l'edifici, en aquest cas, elements romànics com els arcs de mig punt, coberta a dues aigües, maçoneria, etc. Si s'hagués realitzat l'edifici, veuríem avui a Puig-Reig una església neoromànica amb una part antiga romànica (el transsepte, la portalada i l'antic absis).

Planta general i secció transversal del projecte de reforma de l'església de Puig-Reig. Bernardí Martorell. 1916. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 204).

La volumetria de l'ampliació consistia en un cos central de més altura i les naus laterals, tal com es veu a la secció, d'una altura inferior. Això es reflectia en la façana, que quedava dividida en una zona central de més altura, amb la portalada a la part inferior, una rosassa al centre, i acabada a dues aigües coronada per una creu. A la portalada d'inspiració romànica preveia una columna a cada costat de la porta i, al timpà, un relleu amb el Pantocràtor.

El cost per a dur a terme les obres suma 271.208,26 pessetes, incloent tots els detalls: vitralls, escultures, portes, barana del presbiteri, serralleria, etc. El pressupost es conserva realitzat a mà per l'arquitecte en un document de vuit pàgines amb les diferents partides ben desglossades.⁴⁴⁰

Bernardí Martorell no va cobrar res per l'elaboració d'aquest projecte, com es pot comprovar a una nota que s'envia a l'arquitecte de part del bisbe, en la que es constata també que el projecte va agradar al bisbat:

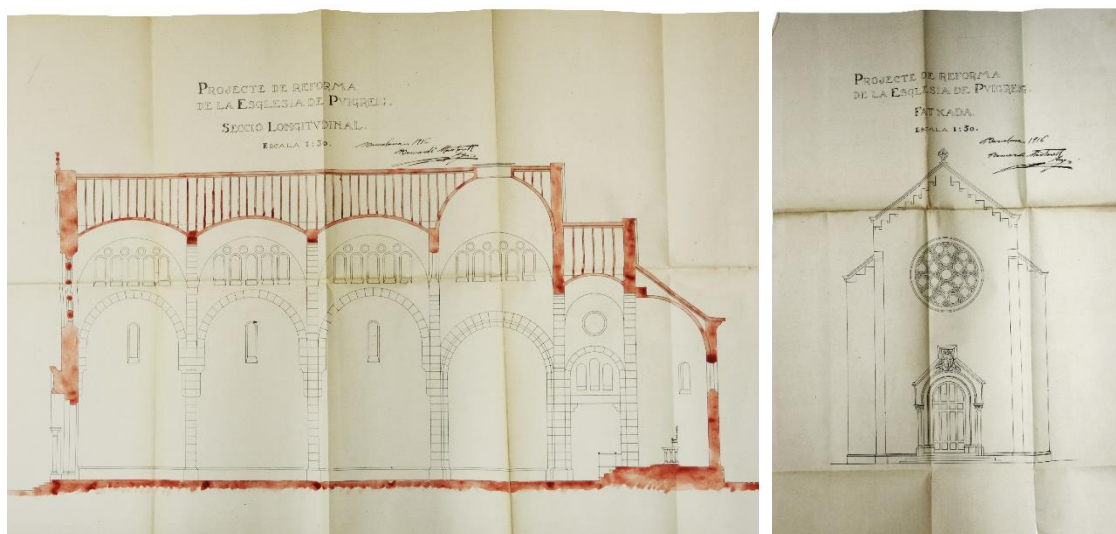
⁴³⁹<http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=6&consulta=MCUxK2VzZ2zDqXNpYSU0KzA4MTc1MSU=&codi=3594> (consulta: 19-3-2020).

⁴⁴⁰ Presupuesto del proyecto de reforma de la Iglesia Parroquial de Puigreig. 1917. Bernardí Martorell. Puig Reig. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 204).

Tengo el gusto de acusar recibo del magnifico plano proyecto de reforma de la Iglesia parroquial de Puigreig. Los honorarios que le corresponden se le abonaran a V. cuando los fondos de dicha parroquia permitan realizar el proyecto, según lo convenido verbalmente.⁴⁴¹

També s'agraeix a l'arquitecte l'interès amb que ha estudiat la reforma i la generositat d'elaborar el projecte sense cap benefici econòmic. Com sabem, aquest projecte mai es va dur a terme per falta de fons, per tant l'arquitecte no va arribar a rebre'n els honoraris corresponents.

El projecte es conserva al fons de l'ADS, amb els plànols signats el 1916, i una altra còpia d'alguns signada el 1917; i també al fons Martorell de l'AHCOAC-G, on els plànols, idèntics que els presentats al bisbat de Solsona, estan signats el setembre del 1917.

Secció longitudinal i façana del projecte de reforma de l'església de Puig-Reig. Bernardí Martorell. 1916. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 204).

Tot i que, com s'ha dit, es van tornar a rebre peticions del rector l'any 1927 per a ampliar l'església i es van donar les successives aprovacions, aquest projecte no es va dur a terme tampoc aquesta segona vegada. Això sí, l'any 1954 el servei de Conservació de Monuments de la Diputació Provincial de Barcelona, amb la intenció de protegir l'arcossoli de la nau i l'interessant conjunt de pintures murals romàniques que hem esmentat, va encarregar-ne la restauració a l'arquitecte Camil Pallàs.⁴⁴²

Fígols Les Mines. Projecte de nova església (1919) – No realitzat.

Fígols Les Mines era l'antic nom de l'actual Fígols, municipi del Berguedà que forma part del bisbat de Solsona. Aquesta població tenia una petita església romànica, Santa Cecília, consagrada al segle XII,⁴⁴³ que encara es conserva.

⁴⁴¹ Carta a Bernardí Martorell. (s.d.). Manuel Vilella. Puig Reig. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 204).

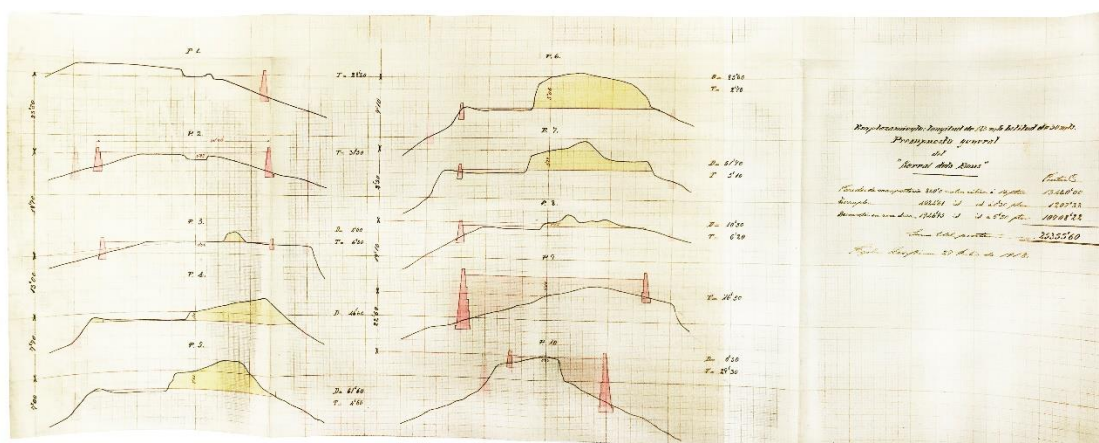
⁴⁴²<http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/FitxaGeneral?index=0&consulta=MSUxK3B1aWcgcmVpZyUyKy0xJQ==&codi=3594> (consulta: 22-5-2018).

⁴⁴³ <http://bisbatsolsona.cat/parroquies/figols/> (consulta: 23-5-2018).

La població de Fígols ha estat sempre molt escassa, però entre els anys 1910 i 1930, va arribar a tenir 385 habitants. És en aquesta franja en la qual s'encarrega a Bernardí Martorell el projecte de dissenyar una església per al municipi.

No es conserven cartes ni expedients que ens permetin saber quan i com es va dur a terme l'encàrrec d'aquest projecte, ni els motius pels quals es va dissenyar un edifici de tals dimensions, que són sorprenents tenint en compte que estem parlant d'un indret molt despoblat. Per altra banda, tot i no tenir documentació escrita, és un dels projectes no realitzats dels que disposem de més documentació gràfica: a l'ADS es conserven la planta general, la planta de detall dels despaxos parroquials, dos alçats, seccions longitudinals i transversals i càlculs gràfics dels arcs del cimbori, de la nau, i de l'absis.⁴⁴⁴ A l'AHCOAC-G es conserven, a més a més de còpies dels mateixos documents, esborranys dels plànols finals, plantes més àmplies amb l'estructura més detallada, plànols acotats, plantes d'emplaçament, seccions de zones concretes de l'edifici amb detalls i seccions del moviment de terres que calia per a la construcció de l'edifici.⁴⁴⁵ Amb tots els plànols es conserva també un document amb la cubicació de l'emplaçament, és a dir, les mesures i les quantitats totals de material que es necessitaran per al moviment de terres.

Els primers documents són del 27 de juliol del 1918,⁴⁴⁶ quan es signen els dibuixos sobre paper mil·limetrat on s'estudia el moviment de terres. Aquests plànols mostren un gran coneixement del lloc (es va haver mesurar detalladament per a poder elaborar-los) i de les tècniques constructives del moment.

"Secciones del movimiento de tierras necesario en el Serrat dels Bous". Bernardí Martorell. 1918. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C24/183-195).

És també d'aquesta data el pressupost d'aquestes feines d'adaptació de l'emplaçament: el Serrat dels Bous, on es desglossen les diferents tasques ("desmorte en roca dura", construcció de murs de contenció de maçoneria, terraplen, etc.) amb les corresponents quantitats i preus unitaris. Aquest pressupost puja a 42.153'08 pessetes.⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ Documents església de Fígols Les Mines. 1918-1919. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 71).

⁴⁴⁵ Església Parroquial de Fígols. 1918-1919. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C24/183-195).

⁴⁴⁶ Presupuesto general del "Serrat dels Bous". 27-7-1918. Bernardí Martorell. Església Parroquial de Fígols. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C24/183-195).

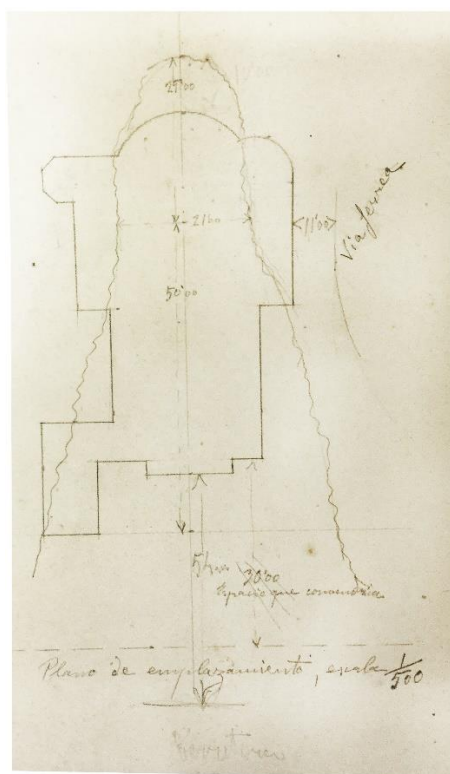
⁴⁴⁷ Resultado total de la cubicación del "Serrat dels Bous". 27-7-1918. Bernardí Martorell. Documents església de Fígols Les Mines. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 71).

Els plànols de l'església estan signats el mes de gener de 1919,⁴⁴⁸ mig any més tard. Aquests plànols mostren un projecte que, igual que el de Mollerussa, que veurem més endavant, cap dels dos construïts, recorda molt directament a les grans esglésies realitzades pel nostre arquitecte: el monestir de Valldonzella, les Oblates del Santíssim Redemptor i l'església de les Escoles Pies de Sabadell. De fet, si s'hagués construït, de ben segur que es podria considerar una obra mestra de l'arquitecte, amb la dificultat afegida d'estar ubicada a un indret muntanyós i amb desnivell.

El projecte consisteix en una església de grans dimensions que destaca, en primer lloc, per la seva ubicació, en un indret amb molt desnivell. L'emplaçament exacte de l'església no és clar als plànols ni als documents, només es pot conèixer que es trobava al Serrat dels Bous i, segons diu un dels documents, a "longitud 123 mts, latitud 30 mts", però no s'ha esbrinat respecte a quines coordenades. Aquesta localització de l'edifici exigia, com s'ha dit, un important treball de moviment de terres, de contenció i de fonamentació, fet que el fa un projecte molt ambiciós. Per altra banda, també destaca per les dimensions excepcionalment grans que tenia. L'edifici projectat proposava una nau enorme, que contrasta amb la petita població de Fígols.

Secció transversal del transsepte. Projecte d'església de Fígols Les Mines. Bernardí Martorell. 1919. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 71).

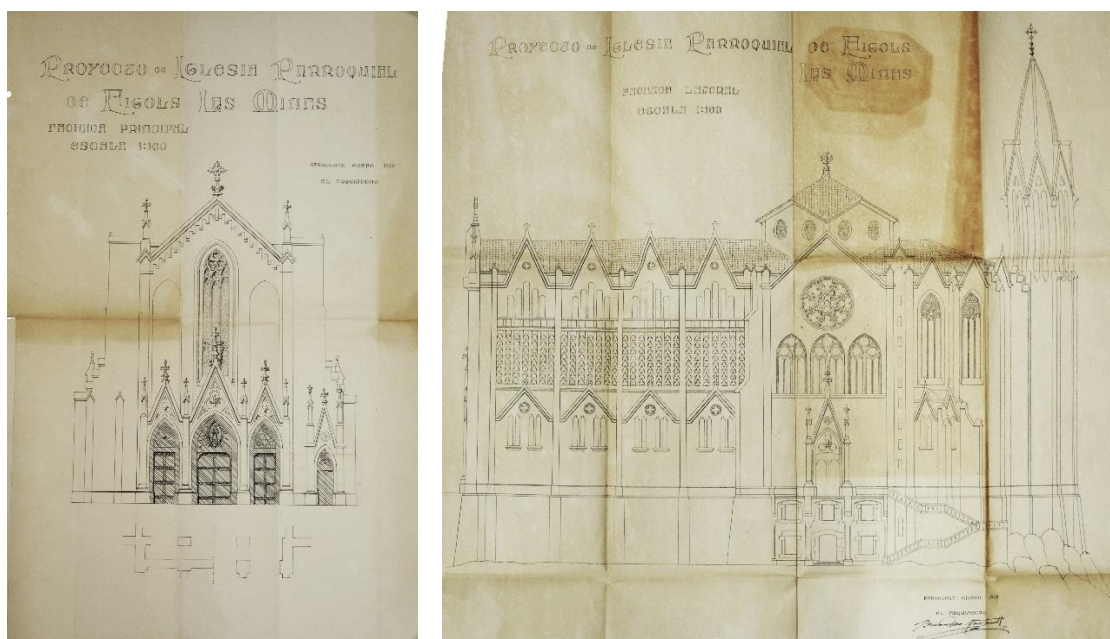
Plànol d'emplaçament. Bernardí Martorell. (s.d). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C24/183-195).

L'arquitecte aprofita aquest desnivell per a projectar una església amb la nau a una altura i els locals parroquials en un pis inferior, tal com es pot veure a la secció. Aquesta zona inferior consta de dos pisos, a un hi trobem els despatxos i, a l'altre, l'habitatge del rector, units per una escala de cargol entre ells i que puja un pis més, fins a l'església. S'accedeix a aquesta zona en planta

⁴⁴⁸ Proyecto de Iglesia Parroquial de Fígols Las Minas. 1-1919. Bernardí Martorell. Documents església de Fígols Les Mines. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 71).

baixa, ja que, des d'aquest costat, l'església queda a una cota superior, gràcies al desnivell del terreny. Els dos pisos es comuniquen també per una escala exterior que forma una terrassa-mirador.

La façana principal de l'església consta d'un sol cos vertical amb coberta a dues aigües. A la part inferior trobem una portalada que compren tres portes d'entrada, la central més gran. Les portes, amb forma d'arc apuntat, estan separades entre elles per pilastres acabades en pinacles coronats per florons. Cada una de les portes a la part superior té un gablet, ornamentats tots tres amb traseria calada i coronats també amb florons. El gablet central és el més alt, donant majestuositat a l'entrada principal. Per darrere d'aquesta portalada, la façana té un gran vitrall vertical que ocupa tota la façana i també és de traseria calada. La part superior de la façana, que és el remat d'una coberta a dues aigües, és de forma triangular, i està ornamentada amb una cornisa crestada. Als tres vèrtexs dels extrems trobem també florons coronant els pinacles i, al centre, una creu.

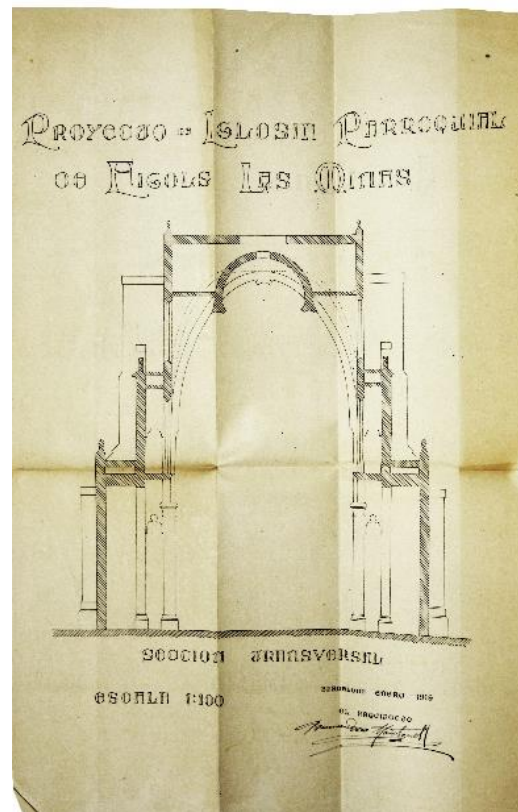
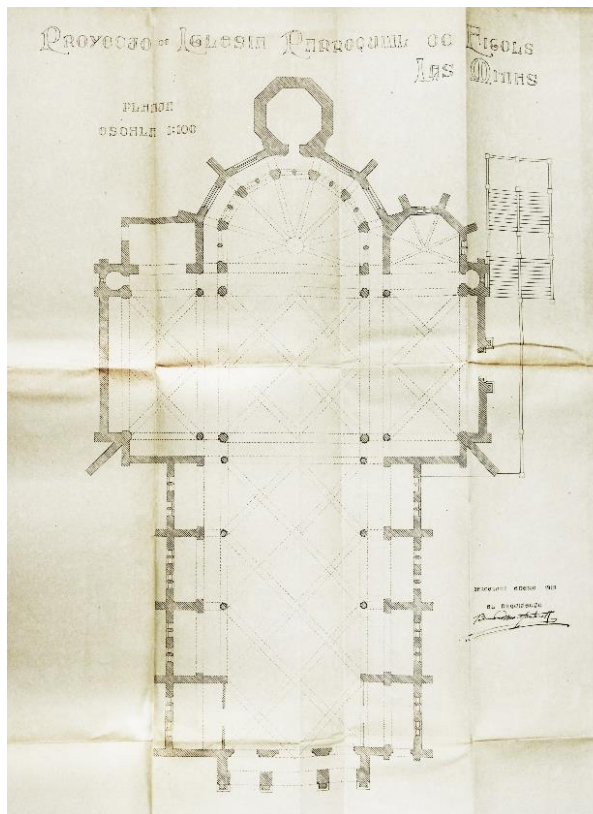

Façana principal i alçat lateral, projecte d'església de Fígols Les Mines. Bernardí Martorell. 1919. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 71).

Les naus laterals queden lleugerament endarrerides respecte a la façana principal. Des d'aquesta, tan sols es projecta, a una banda un mur cec, i, a l'altra, una petita entrada que copia la geometria de les anteriors, però de dimensions més reduïdes, amb menys ornamentació i que condueix a la nau lateral dreta.

Les façanes laterals tenen un ritme vertical marcat pels contraforts i estan dividides horitzontalment en tres parts: la zona inferior, que correspon a les capelles laterals, amb finestres, traseria calada i gablets; la zona central que és tota ella de vitralls, que correspon al trifori; i la zona superior, que consta, cada mòdul, de cinc finestres verticals i acaba també amb un gablet. Aquestes tres parts també es distingeixen en secció, generant una secció escalonada.

La planta de l'església és de creu llatina. A la nau principal, els contraforts es troben a l'interior de l'església, generant petites capelles laterals. Per sobre d'aquestes capelles, trobem un trifori que recorre tota la nau, amb obertures triples pel costat interior, i grans vitralls pel costat exterior.

Planta general i secció transversal, projecte d'església de Fígols Les Mines. Bernardí Martorell. 1919. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 71).

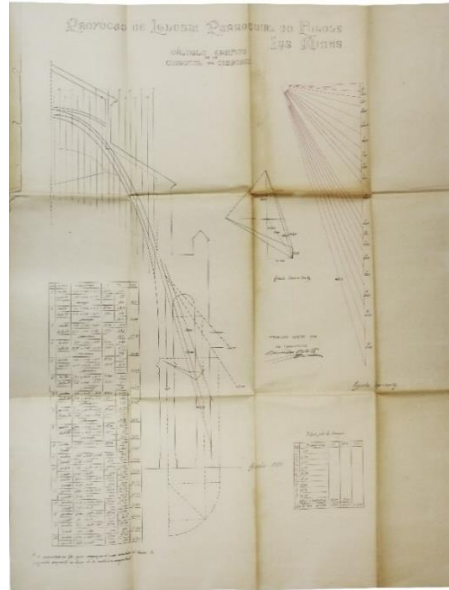
Al creuer, s'alça un cimbori de planta quadrada girada respecte a la planta, que actua també com a lucernari. El transepte de l'església genera dues capelles laterals, la de l'esquerra connecta amb la sagristia i, la de la dreta és l'accés secundari del que ja hem parlat, que connecta l'església amb els locals parroquials, al pis inferior.

Al voltant del presbiteri trobem la girola, que sembla que també es pot recórrer a dos nivells (pel nivell del presbiteri i per un nivell superior, connectat amb el trifori). Des de la girola es pot accedir al campanar, de planta octogonal, col·locat curiosament al darrere de l'absis, acabat amb cuculla.

L'estructura que subjecta l'edifici és d'arcs parabòlics, generant una volta molt semblant a l'església de Sabadell de Bernardí Martorell, amb els arcs creuats de dos en dos. Entre els documents sobre aquesta església trobem els càlculs gràfics dels diferents arcs: el de la diagonal de la nau, el de l'absis i el del cimbori. En aquests plànols trobem el disseny dels arcs a escala 1:50 amb els gràfics de forces superposats, i les taules de relació de material amb dimensions i amb pes, sobre la que calcula les diferents càrregues. És aquest un dels primers projectes del que es conserven documents de càlcul gràfic i el que conté més arxius amb el desenvolupament d'aquests estudis.

A una de les plantes a llapis es planteja també en el conjunt arquitectònic una escola. Al plànol es preveu un annex al costat esquerre de l'accés a l'església, un edifici de dues plantes amb una planta baixa dividida en zona per nens, zona per nenes i despatxos; i una planta superior amb menjador i dormitoris. Aquesta escola no apareix al projecte definitiu de l'església.

El projecte de la nova església de Fígols exposa una sèrie de conceptes que fan que sigui un projecte que, tot i no haver estat construït, sigui una proposta destacable de Martorell i Puig. En primer lloc, l'anàlisi del lloc, l'estudi de moviment de terres i de contenció i el pressupost d'aquesta etapa mostren un arquitecte que estudiava profundament l'emplaçament dels seus projectes. Per altra banda, veiem com aquest parteix d'uns criteris molt semblants als dels seus projectes més emblemàtics, però adaptant-los a la ubicació diferents (aprofitant, en aquest cas, el desnivell, per encabir a la planta inferior els locals parroquials) i amb nous experiments, com l'inclusió d'un trifori que recorre tota la nau o el campanar, col·locat curiosament a la part del darrere de l'absis.

Càlcul gràfic de la diagonal del cimbori i l'absis, projecte d'església de Fígols Les Mines. Bernardí Martorell. 1919. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 71).

Navàs. Campanar de l'església parroquial (1928-31).

Bernardí Martorell va realitzar el campanar de l'església de la Sagrada Família de Navàs entre els anys 1928 i 1931. Aquesta obra està molt poc documentada. Bassegoda no la menciona a l'article monogràfic i algunes referències bibliogràfiques contenen l'error que afirma que l'arquitecte va realitzar l'església sencera i les dues cases laterals.⁴⁴⁹ La realitat és que Bernardí Martorell va realitzar solament el campanar d'aquesta església, tal com afirma correctament Mazzanti, sense entrar en detalls.⁴⁵⁰

Trobem informació sobre aquest projecte a l'AHCOAC-G,⁴⁵¹ on es conserven diversos documents, entre ells el disseny del campanar en diverses versions, i el d'alguns elements estructurals. No hi ha documentació sobre aquesta obra a l'ADS, suposem que els plànols es devien conservar a l'arxiu parroquial, cremat el 1936.⁴⁵² Això sí, a l'Arxiu fotogràfic de Navàs (AFN a partir d'ara) hem trobat moltes imatges que ens han ajudat a la recerca. Trobem també algunes dades a dues publicacions sobre la vila, la d'Algué sobre l'època de la República i el franquisme, que acabem de citar,⁴⁵³ i la de Badia, dedicada exclusivament a la història de l'església.⁴⁵⁴

Navàs era un antic barri del municipi de Castelladral, que, des de finals del segle XIX va experimentar un fort creixement, arribant a tenir, a finals de segle, més habitants que el propi Castelladral. Gràcies a la construcció de noves fàbriques, es va convertir en una població

⁴⁴⁹ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, pp. 31 i 34.

⁴⁵⁰ Mazzanti, C. (2014), *op. cit.*, p. 136.

⁴⁵¹ Església de Navàs. 1928. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C9/39-45).

⁴⁵² Algué, J., Arceda, M., Llobet, E., Sellarés, R., Vilà, A., *Silencis. República, Guerra Civil i Repressió franquista a Navàs (1931-1945)*. Navàs: Ajuntament de Navàs, 2015, p. 133.

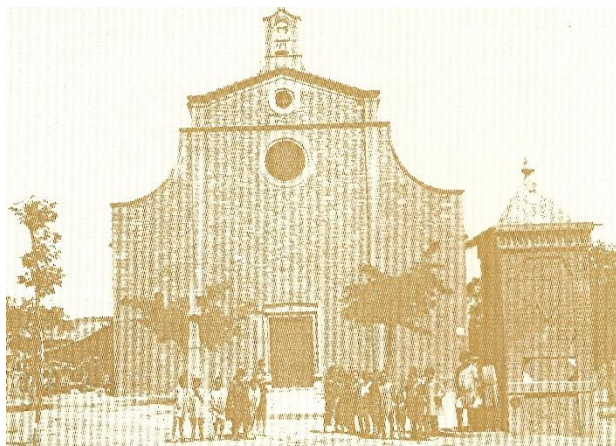
⁴⁵³ *Ídem*.

⁴⁵⁴ Badia, J.M. *op. cit.*

industrial, i això va fer créixer encara més el barri, convertint-se en els anys vint en el 46% de la població del terme, mentre que Castelladral només comptava amb el 15%. Aquesta superioritat demogràfica i econòmica respecte de Castelladral va fer que en aquesta època es traslladessin a Navàs les dependències administratives de l'ajuntament.⁴⁵⁵

En aquest context, els navassencs van decidir emprendre la construcció d'una nova església, ja que, fins aleshores havien d'anar a Missa a l'anterior centre municipal. Es va formar una comissió, la Junta de Construcción de la Iglesia de Navàs, que va escriure a Josep Morgades, bisbe de Vic i Administrador Apostòlic de la diòcesi de Solsona, sol·licitant el permís l'any 1892, justificant la petició per l'augment de població. Aquesta primera petició no va tenir efecte, però ho van tornar a intentar l'any 1896, i el bisbat va accedir.⁴⁵⁶

El terreny va ser una donació de Ramon Vall i Ferrer l'any 1897, i en aquell mateix any es va realitzar la construcció (d'arquitecte o mestre d'obres desconegut) sent beneïda el 29 d'agost de 1897,⁴⁵⁷ encara que no acabada.

La façana de l'església parroquial de Navàs. 1925-1927. Fons: Enrica Abillar, AFN.

La construcció es va anar completant els següents anys: el 1898 es va arreglar el presbiteri, la volta de la nau, l'enrajolat del terra, i es van començar a fer les voltes laterals. Més endavant es va fer el baptisteri. Les obres van estar parades durant tres anys, ja que en aquells moments es van centrar els esforços en construir la rectoria. El 1908 es va construir el petit campanar de cadireta que coronava la façana. El 1909 es va fer el cor de l'església; el 1910, diversos elements més petits: la barana del presbiteri i algunes portes.

L'última fase de les obres va consistir en l'enguixat, l'any 1911. La majoria d'aquestes intervencions les va realitzar el mestre d'obres Pau Duarri. En total, es tardà uns 17 anys en deixar llesta l'església. En paral·lel es va anar construint l'antiga rectoria. Més endavant, s'hi van fer algunes instal·lacions i ampliacions: l'any 1922 s'hi va instal·lar la llum elèctrica, una modernització important, i el 1928 el condicionament d'una capella lateral. En aquells moments, l'església tenia l'aspecte de la fotografia.

L'any 1928 entra en escena Bernardí Martorell, quan se li encarrega realitzar el nou campanar per a l'església. Deu anys abans, el rector Francesc Suau ja havia encarregat un primer projecte de campanar, que no es va dur a terme. L'any 1928, com a cloenda i record de la "santa Missió" que es va realitzar al poble, es va col·locar la primera pedra del nou campanar, i el bisbe va recordar el deure que tenien els fidels d'ajudar a la parròquia en la seva construcció, "cuyo

⁴⁵⁵ Badia, J.M. *op. cit.*, p. 23.

⁴⁵⁶ *Ibidem*, pp. 27-29.

⁴⁵⁷ *Ibidem*, pp. 31-33.

proyecto del Arquitecto Diocesano Sr. Bernardino Martorell va a ejecutarse ya desde luego con el apoyo del Sr. Obispo y con la cooperación de todos”.⁴⁵⁸

Bernardí Martorell en va fer els plànols l'agost del 1928, i les obres van durar fins el 1931. El mateix any del projecte, va cobrar 500 pessetes, tal com consta en els Comptes Parroquials, i va ser a Navàs com a mínim dues vegades, ja que se li pagaren 60 pessetes “por dos viajes de dicho Arquitecto”.⁴⁵⁹ Els constructors van ser Jaume i Josep Pons, el ferrer Josep Vilà, el fuster Josep Tarrés i el pintor Bartomeu Santamaria.⁴⁶⁰ En total la construcció va costar 17.158,84 pessetes, recollides principalment de donatius, i, els últims anys, del fons sobrant del culte i del cementiri. La inauguració del nou campanar va ser l'any 1931.

No es conserven plànols de com era l'església abans de la reforma i el projecte de Bernardí Martorell, però les fotografies ens permeten comprovar que el material era la pedra tallada de manera irregular. La façana era la que veiem actualment però sense el campanar: les naus laterals eren més baixes que la central, i tenia dos contraforts exteriors. La planta de l'església era basilical, amb tres naus: la nau central, amb volta de canó amb llunetes, era més ampla que les laterals, i aquestes, subdividides per contraforts interiors, generaven petites capelles de volta de creueria, amb altars més petits. L'interior, tot enguixat, era d'estil neoclàssic, amb pilastres estriades amb capitells corintis.⁴⁶¹ Un autèntic exemple de les esglésies de l'època, que sumaven diferents estils i models arquitectònics: la volta de canó típicament romànica, les voltes de creueria a les capelles laterals, elements com els capitells corintis, columnes neoclàssiques, etc.

Bernardí Martorell va rebre l'encàrrec de projectar el campanar de l'església, i va tenir molt en compte l'entorn urbà en el qual aquesta s'ubicava: una plaça en la qual desemboca una petita avinguda. Segurament per aquest motiu Bernardí projecta el campanar adossat al centre de la façana, una “façana-campanar” que genera un eix de simetria que ordena l'espai, el fa monumental i fa visible l'església ja des de l'avinguda. Aquesta tipologia demostra la clara influència de Joan Martorell en el nostre arquitecte, ja que aquest utilitza aquesta tipologia en esglésies com les Saleses i les Adoratius, les dues a Barcelona, una solució arquitectònica que tenia una clara influència gòtica, però plantejava un neogòtic més inspirat en els models europeus que en els de Catalunya. Aquestes façanes es caracteritzen per una base sòlida i regular, simètrica, amb el campanar al centre, sobresortint del conjunt com un element esvelt, i això fa que la façana hagi d'adaptar la composició i la robustesa dels seus murs a aquesta funció. Alcolea relaciona l'ús d'aquesta tipologia a una síntesi d'idees: per un costat permetia una justificació per accentuar la verticalització pròpia de l'arquitectura gòtica; i, per altra banda, permetia una perfecta simetria.⁴⁶²

Aquesta composició contribuïa a donar importància a la façana, que esdevenia majestuosa i imponent i a integrar l'edifici com a final del carrer de l'església, esdevenint-ne l'eix central.

⁴⁵⁸ *Ibidem*, p. 95.

⁴⁵⁹ *Ídem*.

⁴⁶⁰ *Ídem*.

⁴⁶¹ Badia, J.M. *op. cit.*, pp. 46-47.

⁴⁶² Alcolea, S. *op. cit.*, p. 231-232.

Carrer de l'església engalanat per a rebre la Mare de Déu de Fàtima. 1949. Fons: AFJVC-AFN.

Façana de l'església de Navàs. Fotografia de l'autora (23-7-2017).

El campanar, de totxo i de planta quadrada està adossat a la façana com un cos diferenciat des de la base. Es subdivideix en tres trams: el de la porta, el de les finestres i el de les campanes. El més ample és l'inferior, a través del qual s'accedeix a l'edifici. A cada un dels angles d'aquest tram hi ha adossada una pilastra amb base de pedra, i a cada banda un arc, formant un porxo d'entrada; al segon tram, una mica més estret i de planta quadrada, hi ha un gran finestral acabat en arc de mig punt i un ull de bou; i el tercer tram, més estret que el segon, és una torre de forma octogonal que conté pròpiament el campanar, i acaba amb una cúpula de ceràmica vidriada verda i groga, colors que, juntament amb el blau, repetirà Martorell a gairebé tots els edificis on fa servir aquest tipus de ceràmica, cúpula que inclou també un rellotge. La façana antiga, doncs, queda en un segon pla darrere del campanar, però aquest hi queda tan integrat (materialment i geomètrica) que sembla que formi part del mateix conjunt.

Es conserven al fons Martorell de l'AHCOAC-G dues versions del projecte de campanar, amb lleugeres variacions entre ells. Un planteja la reforma completa de la façana: proposa la col·locació del nou campanar, però preveu també reformar la façana existent afegint-hi cornises, florons i altres decoracions. El campanar té l'estructura de tres cossos que veiem actualment però amb algunes diferències, sobretot ornamentals: hi proposa col·locar cornises molt elaborades decorades amb volutes, pinacles i petites torretes. Al segon disseny, fet en paper vegetal, només dibuixa el campanar, sense la façana anterior, amb alguns canvis: proposa traslladar l'ull de bou a la part superior i, al seu antic lloc, col·locar una fornícula amb una escultura; i altres petites modificacions a la cúpula. Els dos projectes són diferents del que finalment es va construir, que té la mateixa estructura però barreja elements dels dos: col·loca dos ulls de bou (a la part inferior, com al primer plànol, i a la part superior, com al segon, que és on posteriorment es posà el rellotge); però la cúpula superior és més semblant a la del segon projecte; i elimina tots els elements decoratius que proposava (volutes, pinacles, escultures, etc.).

Projecte de campanar i façana per l'església parroquial de Navàs. 1928. Fons: Martorell, Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C9/39-45).

Projecte de campanar. Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C9/39-45).

Campanar de l'església de Navàs. 1940. Fons: AFJVC-AFN.

Campanar de l'església de Navàs en l'actualitat. Fotografia de l'autora (23-7-2018).

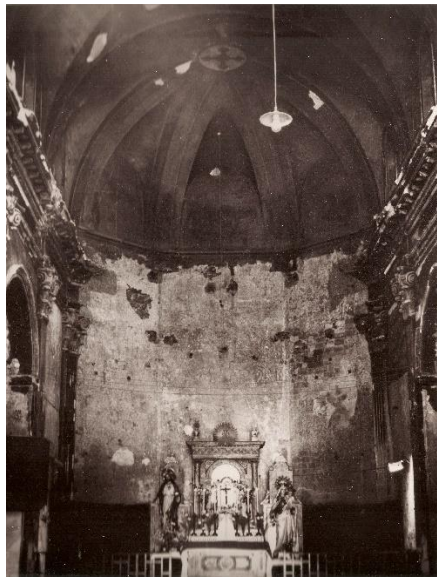
Entre els documents que es conserven sobre l'església de Navàs, hi ha també el plànol d'una secció constructiva de la fonamentació. Suposem que té relació amb els fonaments del nou campanar, però no s'ha pogut identificar a què correspon concretament, ja que és un dibuix molt senzill i fet a llapis.

A partir de l'any 1934 l'església va patir dos incendis: el 6 d'octubre d'aquest any, en el qual es van produir a Espanya i en concret a Catalunya molts fets revolucionaris, va ser incendiada, dia que va acabar, a la localitat, amb l'assassinat del rector, Mn. Morta.⁴⁶³ Dos anys més tard, el juliol de 1936, es va tornar a incendiar i, després, durant la Guerra, l'església va ser utilitzada com a magatzem de la construcció.⁴⁶⁴ Aquests fets provocaren que l'església quedés inutilitzada i molt malmesa, de manera que, en acabar-se el conflicte bèl·lic, el ple de l'ajuntament va decidir col·locar un nou rellotge al campanar i comprar quatre campanes; tres anys més tard, buscaven ajuts per obtenir una subvenció per a la reconstrucció del temple parroquial i feien una crida a la gent del poble per a que cooperés en aquesta obra. L'església es va reconstruir i ampliar a partir de l'any 1944, en el qual s'hi va afegir la cúpula posterior i es va construir també una nova rectoria, tot de la mà de l'arquitecte Alexandre Tintoré Oller. En els anys següents es van anar succeint

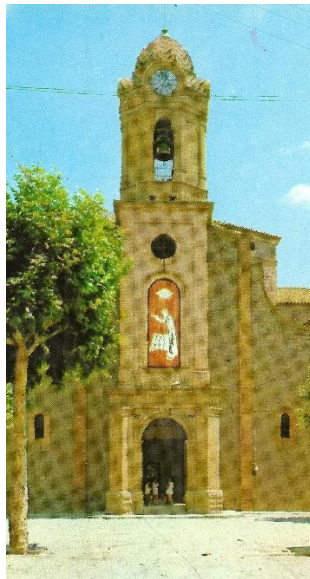
⁴⁶³ Badia, J.M. *op. cit.*, pp. 136-137.

⁴⁶⁴ Algué, J., *et al. op. cit.*, p. 135.

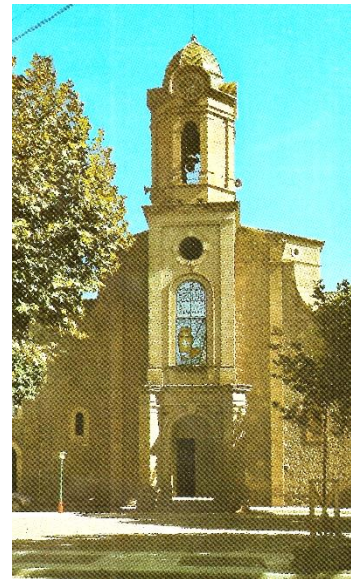
altres petites intervencions, algunes d'elles al campanar: el vitrall central d'aquest ha estat modificat diverses vegades, com es pot veure a les imatges dels diferents anys.

Interior de l'església cremat. 1934. Fons: AFJVC-AFN.

Façana de l'església parroquial de Navàs. 1967. Fons: Enrica Abillar, AFN.

Façana de l'església parroquial de Navàs. 1980. Fons: Enrica Abillar, AFN.

L'any 1972, es va construir La Llar, l'edifici situat a l'altre costat de l'església, simètric a la rectoria. Així doncs, aquests dos edificis laterals no van ser realitzats per Bernardí Martorell, tal com s'afirma a una publicació.⁴⁶⁵

En el cas de Navàs, la composició és de façana-campanar però l'arquitecte no escull el llenguatge neogòtic, sinó que més aviat emprà un llenguatge clàssic, adaptant-se a l'estil propi de l'edifici en el qual estava intervenint. Es podria dir que aquest projecte és un dels que està més en consonància amb els principis estètics del noucentisme de tota l'obra religiosa de Martorell.

Mollerussa. Projecte d'església parroquial (1928) – No realitzat.

El projecte no realitzat de l'església de Mollerussa és una obra gairebé inèdita, ja que no apareix al monogràfic de Bassegoda, i tan sols el mencionen breument un article de Mazzanti⁴⁶⁶ i el llibre de Puigvert, Lacuesta i Freixes sobre Martorell com a arquitecte diocesà de Solsona.⁴⁶⁷ En aquest apartat es pretén doncs reunir tota la informació històrica i descriptiva inèdita d'aquest projecte que, tot i que malauradament no es va construir, té molt interès.

L'església parroquial de Mollerussa era un senzill edifici de dimensions reduïdes que tenia una planta en forma de T amb coberta a dues aigües subjectada sobre arcs de mig punt a les naus laterals i arcs apuntats a la central.

⁴⁶⁵ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 34.

⁴⁶⁶ Mazzanti, C. (2012), *op. cit.*, p. 136.

⁴⁶⁷ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*

L'any 1922 es fa necessari ampliar i reforçar l'església, i un arquitecte que no hem pogut esbrinar⁴⁶⁸ proposa un projecte d'eixamplament, reforma i solidificació, que consisteix en ampliar l'església convertint la planta (que tenia forma de T) en un rectangle complert, i reforçar-ne la fonamentació. Aquest projecte no es va arribar a dur a terme, però els plànols ens permeten conèixer com era l'antiga església.

La població de Mollerussa seguia augmentant, i el mes de febrer de l'any 1928, el rector exposava la situació de la localitat al bisbat: "la actual Iglesia parroquial a más de insuficiente es indecorosa por la descomposición de sus materiales, amenazando ruina".⁴⁶⁹ Signats el mateix mes, trobem ja els plànols, la memòria i el pressupost d'una nova església elaborada per Bernardí Martorell. Aquest, després d'analitzar l'antiga església, afirmava que no tenia sentit conservar-la i reformar-la, sinó que es feia necessari construir-la de nou:

...un detenido estudio del mismo ha conducido a la triste convicción de que carece de todo mérito artístico; los muros son algunos de mampostería con mezcla de mortero, pero otros son de adobe y como la construcción se ha llevado a cabo en distintas épocas, todas de los dos últimos siglos, sin plan fijo ni criterio alguno litúrgico, constructivo, ni artístico, el conjunto carece de unidad.⁴⁷⁰

En aquesta memòria, escrita a màquina, a part de fer referència a l'estat de l'antiga església, també exposava dos criteris que destaquen d'aquest projecte i que veurem més endavant: l'aforament de l'església i els materials. El pressupost que presenta mostra també els honoraris que havia de cobrar l'arquitecte pel projecte i la direcció de l'obra: 20.381'68 pessetes,⁴⁷¹ que suposen aproximadament un 8% del cost total.

El 10 de març del mateix any es rep al bisbat de Solsona el projecte acompanyat de la memòria i el pressupost. A *La Vanguardia* del mes d'abril es menciona que l'arquitecte diocesà ja ha entregat els plànols de la reforma de l'església i s'elogia el projecte com una "joya del arte y de la estética".⁴⁷²

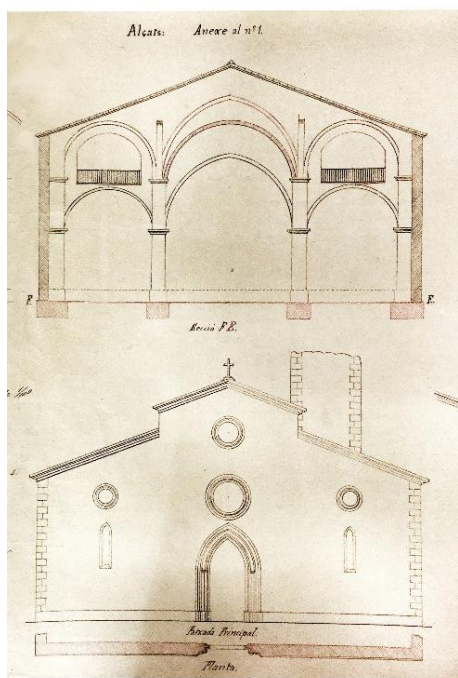
⁴⁶⁸ La seva firma als plànols és il·legible i no consta a les actes i documents que hem pogut consultar.

⁴⁶⁹ Carta al Obispo de Solsona. 2-1928. Mn. Joan Pintó. Documents església Mollerussa. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 204).

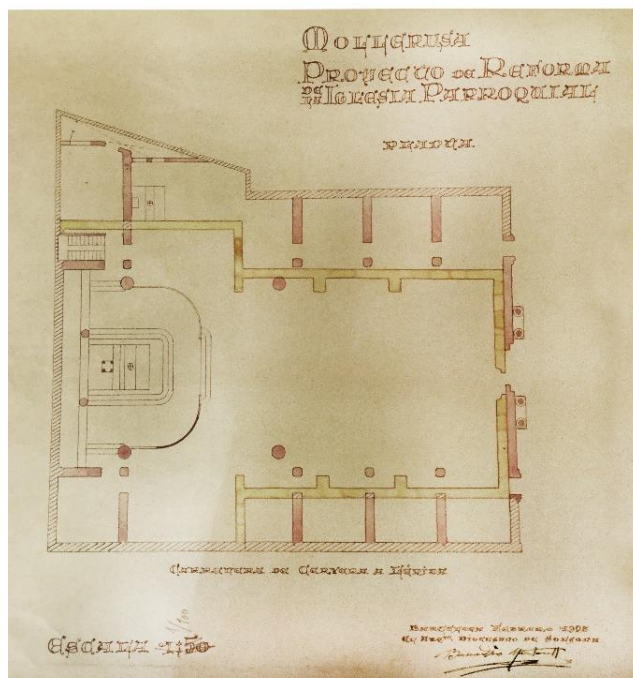
⁴⁷⁰ Memoria y presupuesto del proyecto para la iglesia parroquial de Mollerussa. 2-1928. Bernardí Martorell. Documents església Mollerussa. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 204).

⁴⁷¹ Resumen de presupuesto. Bernardí Martorell. 2-1928. Documents església Mollerussa. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 204).

⁴⁷² Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 10-4-1928, p. 31.

Església antiga (plànols per a la primera reforma). Autor no registrat. 1922. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C23/158-170).

Planta de l'església parroquial de Mollerussa. Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C23/158-170).

Els mesos següents es duen a terme els tràmits per aconseguir els permisos corresponents i els diners per a realitzar les obres. El pressupost, ja més desglossat i complet, que acompanya la documentació ja estava molt detallat, incloent totes les feines de construcció, materials, mà d'obra, fins als últims detalls: la barana de fusta, els remats en zinc del campanar, etc.⁴⁷³ Aquest sumava un total de 319.604'61 pessetes, de les quals els habitants del poble es comprometien, el mes d'agost, a obtenir 30.000 pessetes.⁴⁷⁴

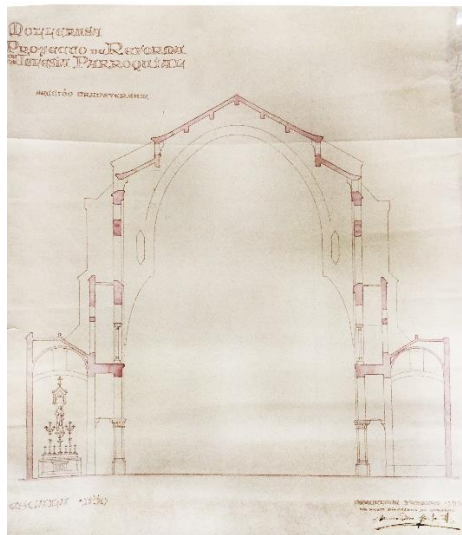
Des del punt de vista estilístic, l'arquitecte s'inspiraria, una vegada més, en el gòtic. Seguirà el seu llenguatge a la façana i al campanar, però el conjunt arquitectònic que proposa segueix l'estil propi de Martorell, ja consolidat en aquesta etapa de la seva vida, i ens recorda les esglésies del monestir de Valldonzella i de les Oblates del Santíssim Redemptor, ja que consisteix en un edifici majoritàriament de maó que inclou elements historicistes combinats, un cop més, amb arcs parabòlics. Ens trobem davant d'un projecte que, com el de l'església de Fígols, si hagués estat construït, seria un interessant exemple de l'estètica de Bernardí Martorell, una variació més dels principis que aquest aplica a les seves obres mestres.

La planta és rectangular, lleugerament deformada per un extrem. L'interior consta d'una nau central proporcionalment molt més gran que les naus laterals, coberta d'una volta generada per arcs parabòlics. A les naus laterals, que mesuren menys de la meitat d'altura que la central, els arcs són de mig punt i de dimensions molt reduïdes. Aquesta nau té als dos costats un trifori que recorre, per sobre de les capelles laterals, la zona intermèdia de l'altura dels murs, amb grans vitralls a la part superior. Aquest trifori recorre tota l'església, excepte els dos extrems del

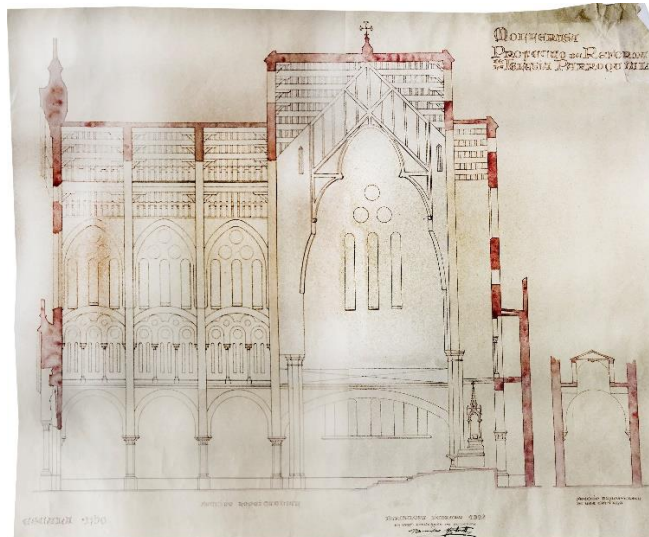
⁴⁷³ Presupuesto del proyecto de reforma de la Iglesia Parroquial de Mollerussa. 1928. Bernardí Martorell. Documents església Mollerussa. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 204).

⁴⁷⁴ Certificado. 4-8-1928. Jacinto Comellas y Canudas. Documents església Mollerussa. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 204).

transsepte, on es transforma en un balcó. Amb aquest espai afegit l'arquitecte aconseguia augmentar l'aforament de l'església, tal com explica a la memòria: "para suplir su falta de capacidad se ha visto obligado a proyectar un triforium o tribuna que, dando la vuelta al edificio, enlaza los dos coros altos que ocupan los dos brazos del crucero".⁴⁷⁵ És per aquest motiu d'aforament que l'arquitecte planteja un edifici molt vertical: el solar és petit per a construir l'església de les dimensions que farien falta per la quantitat d'habitants del poble. Creixent en verticalitat, l'arquitecte aconsegueix més espai i, per tant, aprofitant altres nivells, més aforament.

Secció transversal de la nau de l'església parroquial de Mollerussa. Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C23/158-170).

Secció longitudinal de l'església parroquial de Mollerussa. Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C23/158-170).

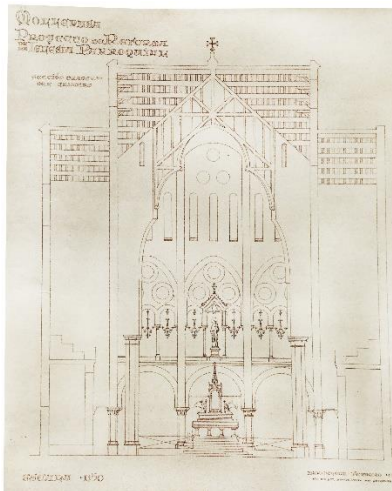
La nau central agafa encara més altura quan arriba al cimbori, on els arcs parabòlics es converteixen en trilobulats, els quals, a la part superior, podrien ser de fusta, com sembla que planteja l'estructura de tota la coberta, que l'arquitecte deixa vista. Aquesta combinació genera un projecte molt original dins l'obra de Bernardí Martorell i Puig, ja que és l'únic exemple en el qual combina l'estructura d'arcs parabòlics de maó amb elements de fusta. Aquesta combinació de materials que proposa no és habitual en els projectes de Bernardí Martorell, i ell la justifica dient que "para poder realizar la construcción por etapas, obtener mayor economía y adaptarse mejor a los materiales de construcción de la comarca, se empleará la fábrica de ladrillo como elemento principal y la madera para cubierta, empleando solamente la piedra para las columnas o pilastras".⁴⁷⁶ Sigui com sigui, aquesta combinació original fa del projecte de Mollerussa una de les obres de Martorell amb més interès a nivell de l'espai interior.

La façana consisteix en un cos central de més altura, amb coberta a dues aigües i dos cossos laterals a cada costat que decreixen respectivament, el primer, més estret i baix, que inclou dues

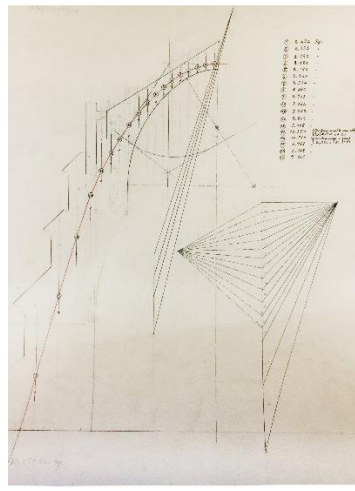
⁴⁷⁵ Memoria y presupuesto del proyecto para la iglesia parroquial de Mollerussa. 2-1928. Bernardí Martorell. Documents església Mollerussa. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 204).

⁴⁷⁶ Memoria y presupuesto del proyecto para la iglesia parroquial de Mollerussa. 2-1928. Bernardí Martorell. Documents església Mollerussa. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 204).

entrades secundaries (una a cada costat) i el segon, que correspondria a les capelles laterals. La portada té un estil molt semblant a la que analitzàvem a Queralt o a Puig-Reig: una porta central amb dues columnes a cada banda que subjecten un gablet ornamentat amb una creu a la part

Secció transversal del creuer de l'església parroquial de Mollerussa. Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, carpeta 23, AHCOAC-G (C23/158-170).

Càlcul gràfic d'un arc del cimbori, de l'església parroquial de Mollerussa. Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, carpeta 23, AHCOAC-G (C23/158-170).

Façana de l'església parroquial de Mollerussa. Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, carpeta 23, AHCOAC-G (C23/158-170).

superior. La porta té vàries arquivoltes apuntades i, al timpà, un relleu que sembla de la Mare de Déu. Més amunt trobem un gran vitrall com els de les naus laterals (tres finestrals allargats paral·lels i tres vitralls rodons a sobre).

El campanar, ubicat a l'extrem esquerra del presbiteri, (des de la nau central) és de planta quadrada, acabat amb un gablet per cada banda, entre els quals sobresurt la agulla, molt esvelta i coronada amb una creu.

Aquest projecte representa un pas més en l'estil de Bernardí Martorell, ja que el duu a terme quan ja té experiència, després d'haver realitzat totes les seves grans obres. Els plànols mostren el desig de l'arquitecte de seguir experimentant diferents combinacions de materials i inclús de geometries, tot i que en alguns elements no es deslliga mai del tot d'alguns esquemes molt historicistes.

Altres projectes com a arquitecte diocesà a la diòcesi de Solsona.

Troblem també al fons personal de l'arquitecte una sèrie de projectes relacionats amb la diòcesi de Solsona però que no són pròpiament esglésies, sinó projectes o projectes de reforma d'edificis vinculats a l'església.

Si seguim un ordre cronològic, trobem, en primer lloc, la reforma del "Pio Instituto de la Caridad de l'Immaculat Cor de Maria", a Cervera.⁴⁷⁷ Un projecte elaborat l'any 1931 que consistia en la reforma de l'edifici del carrer Major que actualment és la casa general i el noviciat de la

⁴⁷⁷ Reforma "Pio Instituto de la Caridad d'I.C. de Maria, Cervera. 1931. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C11/45-58).

congregació,⁴⁷⁸ que va ser fundat a la mateixa ciutat. Sabem també que la reforma va ser realitzada segurament pel contractista Magí Miret, tal com escriu el propi arquitecte en un dels plànols del projecte. La intervenció és molt senzilla i no se n'han trobat més documents, ja que l'arxiu de la comunitat va desaparèixer a la Guerra Civil i l'edifici també va quedar malmès.

Més endavant, de l'any 1936, tenim dos projectes. En primer lloc, el projecte d'escola catequística parroquial de Puig-Reig.⁴⁷⁹ No s'han trobat referències documentals de quan i qui va encarregar aquest projecte, però els documents estan signats el juliol del 1936, data que fa deduir que no es va arribar a construir, per coincidir amb l'inici de la Guerra Civil. Els plànols presenten un senzill edifici d'una sola planta, amb coberta a dues aigües, adossat a l'església projectada per l'arquitecte.

Del mateix any trobem el projecte de reforma de la casa rectoral de Casserres. Bernardí Martorell signava l'abril del 1936 els plànols que es conserven a l'AHCOAC-G.⁴⁸⁰ És difícil apreciar en què consistia exactament la reforma, ja que són plànols molt senzills, amb diverses versions de les reformes una sobre l'altra. Sembla que una de les reformes principals devia ser a l'escala, ja que és l'element dibuixat més vegades de diferents maneres. Una altra possible intervenció podria ser la fusteria de les finestres de l'edifici: a un dels plànols veiem anotacions a mà a cada obertura amb les mesures exactes de cada finestra. El projecte segurament també preveia un canvi de distribució, que no queda clar als plànols però se'n percep la intenció, ja que trobem dibuixos a llapis de diferents murs i divisions interiors unes sobre les altres. No sabem si es va realitzar el projecte, degut a la proximitat a l'inici de la Guerra Civil, però sent un projecte de tan petita envergadura podria ser que es realitzés. La casa rectoral es troba actualment al mateix lloc.

Bassegoda menciona a l'article sobre Martorell que aquest va realitzar un projecte de casa rectoral per al mossèn de Tàrraga.⁴⁸¹ A dia d'avui no s'han trobat documents ni cap més referència a aquesta possible intervenció de Bernardí Martorell. Potser en el seu moment es va confondre la documentació amb la casa rectoral de Casserres, que no consta al seu article.

⁴⁷⁸ <http://www.corazondemaria.org/catalunya> (consulta: 22-6-2019).

⁴⁷⁹ Escola catequística parroquial de Puig Reig. 1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C13/61-65).

⁴⁸⁰ Casa rectoria de Casserres. 1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C5/23-25).

⁴⁸¹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 47.

3.3. Arquitecte diocesà de Tarragona.

L'any 1919 Francesc d'Assís Vidal i Barraquer va ser nomenat arquebisbe de Tarragona⁴⁸², on es va traslladar i s'hi va endur els seus homes de confiança, entre ells, Bernardí Martorell i Puig. L'arquitecte mai va deixar de supervisar i dur a terme projectes per a la diòcesi de Solsona, però a la seva tasca professional es va afegir un nou àmbit: la diòcesi de Tarragona.

La intervenció de Bernardí Martorell com a arquitecte diocesà a Tarragona ha estat ben poc estudiada. Solament trobem un petit recull d'informació a *L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del cementiri d'Olius (1916-2016)*⁴⁸³, on es fa un breu recorregut per diverses obres però no s'estudia a fons la producció de l'arquitecte en aquesta diòcesi. Una de les obres més destacades d'aquesta època és la custòdia de la catedral, de la qual trobem una publicació monogràfica⁴⁸⁴, entre altres referències que veurem al capítol corresponent. Això sí, aquestes estan enfocades a descriure només aquesta obra i, per tant, no donen la visió de conjunt de la producció de Martorell a l'arquebisbat.

Aquest capítol s'ha pogut elaborar principalment gràcies a la informació obtinguda a l'AHAT, on es conserven diversos plànols i expedients i, sobretot, un important fons de cartes manuscrites inèdites entre l'arquitecte i el vicari general, més endavant bisbe auxiliar, el beat Manuel Borràs.⁴⁸⁵

Aquesta correspondència, més de dues-centes cartes i postals escrites entre els anys 1920 i 1936, manifesta una constant relació de l'arquitecte amb Borràs, amb qui s'escriu amb molta freqüència i a qui manté totalment informat de totes les gestions que va duent a terme. Les cartes són molt concretes, sovint entra en detall (com el tipus de teixit exacte que vol comprar i els dubtes que té entre preus,⁴⁸⁶ la seva opinió sobre com ha de ser un sòcol que estan reparant,⁴⁸⁷ l'explicació d'una situació personal,⁴⁸⁸ etc.). La major part d'aquest capítol, doncs, s'ha pogut realitzar a partir de l'anàlisi i l'estudi de totes aquestes cartes, que s'han transcrit una per una i s'han ordenat cronològicament els continguts i els noms de personatges i de localitats que hi apareixen. Gràcies a aquests continguts s'ha pogut traçar el recorregut de l'arquitecte per la diòcesi de Tarragona i descobrir alguns detalls de la seva relació amb certs professionals, dels constants viatges que realitzava a la ciutat i a altres punts de Catalunya, on tenia en marxa projectes paral·lels, i fins i tot trets del seu caràcter i de la seva vida familiar.

En aquest mateix fons, l'AHAT, s'han pogut consultar els exemplars antics del diari *La Cruz*, on hem trobat molta informació de la diòcesi.

A la mateixa seu de l'AHAT es troba l'Arxiu Capitular de la catedral de Tarragona (ACT a partir d'ara) on també s'han pogut trobar documents per a la investigació.

⁴⁸² Vidal-Barraquer, F. *op. cit.*

⁴⁸³ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, pp. 53-56.

⁴⁸⁴ Martínez, A. *op. cit.*

⁴⁸⁵ Cartes extretes de dos fons de l'AHAT. Per una banda, les cartes a Manuel Borràs, del fons: Vicariat i Oficiolot Eclesiàstic. Sèrie: Vicari General Dr. Manuel Borràs i Ferré. Subsèrie: relació amb laics. Correspondència amb Bernardí Martorell i Puig, arquitecte. Per l'altra, les cartes dirigides a Francesc d'Assís Vidal i Barraquer, del fons: Arquebisbe. Subsèrie: Pontificials. D. Francesc d'Assís Vidal i Barraquer (1919-1943). AHAT. A partir d'ara només AHAT.

⁴⁸⁶ Carta a Manuel Borràs. 4-11-1931. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁴⁸⁷ Carta a Manuel Borràs. 3-10-1934. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁴⁸⁸ Carta a Manuel Borràs. 19-11-1934. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

També s'ha consultat el fons del Museu Diocesà de Tarragona, MDT a partir d'ara, on, entre les fitxes dels diversos objectes, s'han trobat dades que han aportat informació per a la investigació. Moltes d'elles han estat elaborades per Sofia Mata, directora del museu, amb qui també s'han mantingut entrevistes.

Per a ordenar i analitzar tota la informació han resultat molt útils les entrevistes a Manuel Fuentes, de l'AHAT i a Antoni Martínez Subías, responsable de la Delegació de Patrimoni Artístic i Documental i d'Art Sacre de l'Arquebisbat de Tarragona.

En aquesta diòcesi, la intervenció més potent de l'arquitecte es centra a la catedral i al palau episcopal, on va realitzar nombroses reformes, restauracions i objectes per al bisbe, el bisbe auxiliar i per al culte. Podem dir que aquesta és una de les etapes més prolíferes de Bernardí Martorell en quant a elements de petita escala: trobem entre els seus projectes a Tarragona des de la mencionada custòdia amb els seus dos baldaquins, fins a bàculs, la càtedra del bisbe, canelobres, etc.

Els projectes arquitectònics més emblemàtics que va realitzar en aquesta etapa van ser el cementiri de Cambrils, descrit al capítol d'arquitectura funerària i el projecte no realitzat de l'Arxiu Metropolità de Tarragona, que, tot i que no es va construir, veurem més endavant que és una proposta molt innovadora en el moment en el qual es proposa. També en aquesta ciutat va construir l'edifici del col·legi de les Teresianes, però aquest no va ser un projecte diocesà sinó encarregat directament a l'arquitecte per la congregació religiosa. A part d'aquestes grans obres, l'arquitecte, com a Solsona, va realitzar feines de supervisió i restauració de diversos elements d'esglésies de l'arquebisbat, com la Canonja, les Borges del Camp o Vimbodí.

Desenvoluparem aquest capítol en quatre apartats: encàrrecs personals del bisbe (i bisbe auxiliar), projectes i reformes a la catedral i al palau episcopal, altres intervencions a esglésies de la diòcesi i, per últim, els projectes no realitzats o no localitzats de l'arquebisbat.

[3.3.1. Encàrrecs personals per al cardenal i el bisbe auxiliar.](#)

Escuts Heràldics (s.d.).

Troblem entre els documents de l'arxiu de Bernardí Martorell alguns dibuixos a tinta de l'escut heràldic del cardenal Vidal i Barraquer i del bisbe auxiliar, el beat Manuel Borràs.

Deduïm que aquest encàrrec es va dur a terme amb motiu de la consagració episcopal de Manuel Borràs, l'any 1934, ja que el dibuix de l'escut realitzat per Martorell apareix a la portada del fulletó de la cerimònia. És probable, doncs, que en haver de dissenyar un escut per al nou bisbe auxiliar Borràs, s'aprofités també per a demanar a l'arquitecte que redibuixés el del cardenal, fent-hi algunes petites modificacions respecte als anteriors. Els veurem a continuació.

Els dibuixos de l'arquitecte demostren que aquest es va documentar sobre les lleis de l'heràldica, que estableixen com s'han de representar els colors, com es col·loquen les figures, com es timbren els escuts, etc. Es conserven, d'ambdós escuts, la versió a llapis i a tinta, i, en el cas del de Borràs, també la versió a color.

Dibuix de l'escut del cardenal Vidal i Barraquer. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4/21-22).

Dibuix de l'escut del bisbe Manuel Borràs. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4/21-22).

Els escuts heràldics dels bisbes inclouen símbols relacionats amb el seu nom, la seva procedència, algun sant o altres elements familiars o religiosos concrets. Aquests elements són escollits per cada bisbe, i això fa que tots siguin diferents, però, per altra banda, tots comparteixen dos elements: el lema i el timbre.

El lema que apareix als escuts heràldics dels bisbes consisteix en una frase amb la qual volen definir el seu episcopat. La de Vidal i Barraquer està col·locada a la part inferior de l'escut i diu en llatí "Diligite alterutrum", que vol dir "estimeu-vos els uns als altres"; la de Manuel Borràs, escrita dins el propi escut, diu "Tuo sanguine redemisti", "(ens) vas redimir amb la teva sang".

El timbre és la insígnia que es col·loca a la part superior de l'escut d'armes per indicar el grau nobiliari de qui el posseeix. En el cas del clergat, consisteix en un capel amb forro i borles, els colors i el nombre de borles del qual corresponen als diferents graus de la jerarquia eclesiàstica. És per això que l'escut episcopal de Manuel Borràs té sis borles verdes a cada costat, disposades en tres ordres, que representen la figura del bisbe, com passa amb les primeres versions del de Vidal i Barraquer. En altres representacions de l'escut de Vidal i Barraquer entre el 1919 i el 1921, el timbre correspon al de l'arquebisbe: el capel amb deu borles a cada costat, disposades en quatre ordres. A aquest escut s'hi afegeix un altre símbol de l'arquebisbat: un bàcul de dues creus, en or, que surt per darrere de l'escut. A partir del 7 de març del 1921,⁴⁸⁹ data de la proclamació cardenalícia de Vidal i Barraquer, el capel passà a ser gules (vermell en terminologia heràldica) amb quinze borles també de gules a cada costat, disposades en cinc ordres, i es mantingué el bàcul d'arquebisbe. Aquest últim és el que apareix al dibuix de Martorell.

A la publicació sobre el centenari del Cementiri d'Olius s'afirma que l'arquitecte va ser el dissenyador de l'escut⁴⁹⁰ però, tot i que es conservin els dibuixos, no en tenim cap garantia, és més, no tenim cap document de Bernardí Martorell de la primera versió de l'escut.

⁴⁸⁹ Vidal-Barraquer, F. *op. cit.*

⁴⁹⁰ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 27.

L'escut heràldic de Vidal i Barraquer (s.d., segurament 1934).

L'escut de Vidal i Barraquer, mantenint els mateixos símbols, va patir algunes variacions al llarg de la vida del cardenal. Segurament no va ser Bernardí Martorell qui el va dissenyar, ja que no tenim dibuixos del primer escut realitzats per ell; però sí que podem afirmar que Vidal i Barraquer va demanar a l'arquitecte que el dibuixés quan ja era cardenal, potser va ser ell doncs qui en va dissenyar l'última variació. És possible també que l'encàrrec fos tan sols del dibuix, per a tenir-ne una versió a tinta per a poder posar-lo a documents, fulletons, sobres, etc.

L'escut dibuixat per Martorell és la versió de l'escut de quan Vidal i Barraquer ja era cardenal. Aquest es podria blasonar així: al primer quadrant, d'atzur, banda d'argent carregada per tres erminis; al segon, de gules, un cavall de plata; al tercer, d'atzur, xebro d'or amb tres flors,⁴⁹¹ i, al quart, d'argent, una guineu del seu color. Les dues càrregues de la dreta⁴⁹² (els erminis i el xebro amb les flors) formen Barraquer i les de la sinistra,⁴⁹³ "Gimbernat". A la punta central inferior de l'escut, de gules, la tau (de vegades d'or, de vegades d'argent), símbol de l'arquebisbat de Tarragona.⁴⁹⁴

L'escut anterior tenia les càrregues disposades de manera diferent, no estava quarterat, sinó partit: el primer camper d'atzur, amb una banda d'argent carregada per tres erminis i, sota la banda, un xebro d'or acompanyat de tres flors. Al segon camper, partit: de gules, el cavall d'argent, i, d'argent, la guineu del seu color. L'escudet de gules carregat d'una tau d'argent, estava col·locat al cap.⁴⁹⁵

Mostrem a continuació les quatre versions diferents de l'escut heràldic de Vidal i Barraquer, l'última correspon amb la versió dibuixada per Bernardí Martorell:

Escut del bisbe Vidal i Barraquer al vitral de l'antiga sala del tron de Solsona. Fotografia de l'autora (5-1-2017).

Escut de l'arquebisbe Vidal i Barraquer a un document (1931). Fons: Correspondència Vicari General (Borràs) amb Bernardí Martorell, arquitecte. AHAT.

Escut del cardenal Vidal i Barraquer a un tapís a l'AHAT. Fotografia: Joan M. Quijada (11-4-2018).

Escut del cardenal Vidal i Barraquer en la versió final. Extret de: Gramunt, J. *Armorial de los arzobispos de Tarragona*. Barcelona: Editorial Orbis, 1946, p. 273.

L'escut heràldic de Manuel Borràs (1934).

El beat Manuel Borràs va ser nomenat bisbe auxiliar del cardenal Vidal i Barraquer a la catedral de Tarragona el 2 de juliol del 1934.⁴⁹⁶

⁴⁹¹ Canvien de color depenent de l'escut.

⁴⁹² L'esquerra des del punt de vista de l'espectador, terme que s'utilitza en llenguatge heràldic.

⁴⁹³ La dreta des del punt de vista de l'espectador, terme que s'utilitza en llenguatge heràldic.

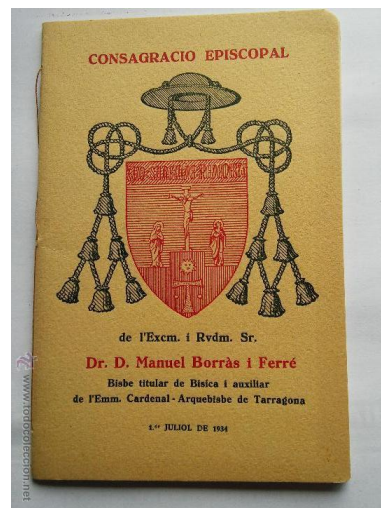
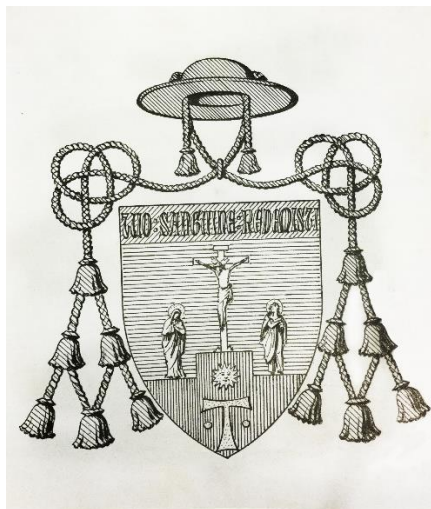
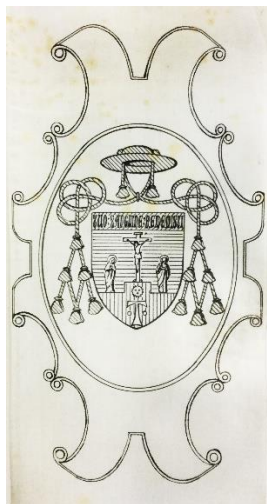
⁴⁹⁴ Gramunt, J. *Armorial de los arzobispos de Tarragona*. Barcelona: Editorial Orbis, 1946, p. 273.

⁴⁹⁵ *Ídem*.

⁴⁹⁶ Bergadà, A. Màrtirs del segle XX de la causa de Tarragona (1936-1939), Manuel Borràs Ferré, bisbe auxiliar de Tarragona. A: *Església de Tarragona*, n. 275. Tarragona: Arquebisbat de Tarragona, 8-2013, pp. 15-16.

L'escut heràldic de Manuel Borràs es va realitzar l'any 1934, any en que va ser consagrat bisbe auxiliar de Tarragona. Un cop més, no sabem si Bernardí Martorell en va ser el dissenyador o tan sols en va dibuixar la versió a tinta per als diversos documents que es van elaborar.

Troblem l'escut dibuixat per Martorell en diverses versions (a llapis, a tinta, a color, etc.). El seu disseny és el que es va fer servir per a la portada del fulletó de la cerimònia de consagració episcopal.

Dibuixos de l'escut del bisbe Manuel Borràs. Bernardí Martorell. (s.d.).
Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4/21-22).

Fulletó de la cerimònia de la consagració episcopal de Manuel Borràs. 1934. Extret de:
<http://www.todocoleccion.net>
(consulta: 2-10-2018).

L'escut de Manuel Borràs es pot blasonar així: d'atzur, un calvari: al centre Jesucrist a la creu flanquejat per la Mare de Déu i sant Joan, sostinguts per un peu cosit de gules carregat d'una tau acostada de dos besants i sobremuntada d'un sol d'or, el comble cosit de porpra amb la llegenda "Tuo sanguine redemisti" d'or.⁴⁹⁷

Borràs va ser bisbe auxiliar de l'arquebisbat de Tarragona durant dos anys, ja que el 12 d'agost de 1936 va morir assassinat. L'any 2013 va ser declarat beat per l'església catòlica juntament amb 521 persones més que moriren durant la Guerra Civil espanyola a causa de la seva fe.⁴⁹⁸

Bàculs i Mitra del bisbe auxiliar de Tarragona Manuel Borràs i Ferré (s.d., segurament 1934).

Troblem al tresor de la catedral dos bàculs, els quals anomenarem bàcul del Bon Pastor i bàcul de l'Anyell, per distingir-los. Les fitxes del Museu Diocesà no especifiquen les dates dels bàculs i registren que el del Bon Pastor era de Vidal i Barraquer i, el de l'Anyell, de Manuel Borràs.

A diverses publicacions se'n fa ressò, com a la del centenari d'Olius, en la qual s'atribueix també el bàcul del Bon Pastor a Vidal i Barraquer i s'afirma que és obra de Martorell.⁴⁹⁹ Per altra banda, la publicació monogràfica de Bassegoda, afirma que aquest va realitzar la creu i la mitra del cardenal i la creu de "Mons. Josep Borràs"⁵⁰⁰ referint-se a Manuel Borràs.

⁴⁹⁷ Entrevista a Xavier Garcia, expert en dibuix heràldic, 10-10-2018.

⁴⁹⁸ www.arquebisbattarragona.cat (consulta: 2-10-2018).

⁴⁹⁹ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, pp. 58-59.

⁵⁰⁰ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 39.

Bàcul del Bon Pastor. Fotografia de l'autora (4-1-2019).

Bàcul de l'Anyell. Fotografia de l'autora (4-1-2019).

Malgrat aquestes informacions hem pogut confirmar gràcies a aquest treball d'investigació, que ha consultat diversos documents de l'època i les inscripcions i escuts que hi ha als objectes litúrgics, que el bàcul de l'Anyell correspon a Manuel Borràs i va ser obra de Martorell. Per altra banda, es dedueix (no s'ha trobat el contrari i és versemblant) que el bàcul del Bon Pastor és obra de Martorell, tal com es diu a la bibliografia i correspon amb l'època, però que aquest no va ser de Vidal i Barraquer sinó també de Manuel Borràs.

Manuel Borràs va ser nomenat bisbe auxiliar el dia 1 de juliol del 1934,⁵⁰¹ i en els dies successius se li van regalar dos bàculs i una mitra, entre altres molts objectes. *La Cruz* recull una llista de tots els regals⁵⁰² i menciona que aquestes dues crosses van ser regalades, una, pels sacerdots de la diòcesi i l'altra, pels habitants del seu poble natal, La Canonja.

Bàcul de l'Anyell i Mitra (1934).

El dia 8 de juliol de 1934, uns dies després del nomenament episcopal de Borràs, es va organitzar, a La Canonja, un esplèndid acte per a homenatjar el nou bisbe, del qual es va fer ressò *La Vanguardia*⁵⁰³ i, per suposat, *La Cruz*.⁵⁰⁴ En aquest acte se li va lliurar el bàcul que s'havia adquirit per subscripció popular, després d'un discurs de l'alcalde en nom de tot el poble. El nou bisbe va contestar al discurs, fent al·lusió al bàcul: "Ajudant Déu procuraré fer-me digne del símbol que representa el formosíssim bàcul que m'heu ofrenat".⁵⁰⁵

⁵⁰¹ Anònim. Consagració episcopal. A: *La Cruz*. Tarragona: 1-7-1934, p. 1. Fons: AHAT.

⁵⁰² Anònim. Obsequios y regalos. A: *La Cruz*. Tarragona: 3-7-1934, p. 1. Fons: AHAT.

⁵⁰³ Anònim. Homenaje a un Obispo. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 10-7-34, p. 18.

⁵⁰⁴ Homenatge de La Canonja al seu Bisbe, l'Excm. Dr. Manuel Borràs i Ferré. A: *La Cruz*: 10-7-1934, p. 1. Fons: AHAT.

⁵⁰⁵ *Ídem*.

No concreta gaire la descripció de l'objecte, solament afirma que tot ell era de plata forjada “en un bell estil que respecta la funció dels metalls” i que

Acabat l'ofici, foren molts els que passaren per la sagristia a admirar el formós bàcul i la preciosa mitra del Bisbe Dr. Borràs. L'arquitecte Sr. Bernardí Martorell, que assistia a l'acte, autor del projecte d'aquestes dos joies d'art, explicà el simbolisme d'ambdós.⁵⁰⁶

L'article, per tant, confirma l'autoria de Bernardí Martorell, i, gràcies a una fotografia que publica *La Vanguardia* de l'entrega del bàcul podem comprovar que es tracta del bàcul de l'Anyell. La crònica de *La Cruz* acaba elogiant els dos objectes litúrgics: “No tenim espai per a lloar aquestes dues peces, que són veritables obres mestres de l'art religiós que mereixen comentari apart”.⁵⁰⁷

Manuel Borràs amb el nou bàcul a la cerimònia d'homenatge a La Canonja. 8-7-1934. Extret de: *La Vanguardia*. 10-7-1934.

Aquest bàcul és de plata sobredaurada, amb decoracions vegetals de fulles i tiges que s'enrotllen a la crossa. A sota la voluta, trobem l'escut del bisbe d'esmalt i, a l'interior de la voluta, un Anyell (Agnus Dei en llatí, signe de Jesucrist) de plata en el seu color que sosté un filacteri amb la divisa “pau eterna” en llatí (pax aeterna). El bàcul es remata amb una creu de quatre braços amb esferes de malaquita als extrems.⁵⁰⁸

De la mitra no en sabem res més a dia d'avui. No hem trobat cap fotografia ni cap descripció que ens ajudi a saber com era. En tot cas, el diari, com s'ha vist, també confirma que era obra de Bernardí Martorell.

Bàcul del Bon Pastor (1934).

El bàcul del Bon Pastor és anomenat gairebé a tot arreu bàcul de Vidal i Barraquer, però no trobem cap referència ni bibliogràfica ni documental que ho confirmi, és més, el disseny de la crossa i la seva cronologia ens fa pensar que aquesta no era, com es diu popularment, de Vidal i Barraquer, sinó de Manuel Borràs.

En primer lloc, podem deduir-ho perquè en aquesta hi apareixen dos escuts episcopals, per una banda el de Vidal i Barraquer amb atributs de cardenal i, per l'altra, el de Manuel Borràs. Té sentit que al bàcul del nou bisbe aparegués l'escut de Vidal i Barraquer, perquè Borràs sempre va concebre el seu episcopat com un servei al cardenal.

Per altra banda, a la part central del nus del bàcul, podem veure una inscripció: “Tuo sanguine redemisti”, que correspon a la divisa de l'escut episcopal del beat.

⁵⁰⁶ *Ídem*.

⁵⁰⁷ *Ídem*.

⁵⁰⁸ Mata, S. Bàcul pastoral del bisbe auxiliar Manuel Borràs i Ferré (1934-1936). Fitxa del MDT (T-036).

Per últim, el número de *La Cruz* publicat el 8 de juliol, dia del nomenament episcopal de Borràs, presenta un article titulat “La curvatura del bàcul episcopal”⁵⁰⁹ en el qual parla repetidament del Bon Pastor, i fa referència a aquest símbol per descriure la figura del bisbe: el ramat de Crist, les ovelles, els braços amorosos del pastor, etc., relacionant aquestes reflexions amb el nou bàcul.

Per últim, les dates confirmen que no pot ser una obra anterior, ja que l’escultura del bon pastor que trobem a dins la voluta està datada del 1934, obra de Joan Salvadó i Voltes, tal com s’afirma a la fitxa del Museu Diocesà⁵¹⁰ i a la publicació del cementiri d’Olius.⁵¹¹

La crossa és de plata sobredaurada, amb esmalts de tipus Champlevé⁵¹² i ivori. La part inferior es continua i llisa. A la part superior, trobem, en primer lloc, esmalts blaus, amb bandes de plata gravades que separen sis rombes, corresponents a cada arxiprestat de la diòcesi de Tarragona de l’època. Justament a sobre, la secció es fa més ampla i allà hi trobem, a una banda, l’escut de Vidal i Barraquer esmaltat (amb el timbre de cardenal); i, a l’altra, l’escut de Manuel Borràs. Envoltant aquesta part més ampla del bàcul trobem la inscripció esmentada: “tuo sanguine redemisti”, també esmaltada. El bàcul es torna a estrènyer amb formes sinuoses i, a la part superior, es cargola formant la voluta superior alternant la plata amb el marfil. A dins d’aquesta voluta trobem una escultura també de plata sobredaurada del Bon Pastor, amb una ovel·la als seus braços i altres als seus peus que el segueixen. Les arrugues de la túnica del bon pastor i el gest dels seus braços i cames generen un interessant dinamisme. Al costat d’aquesta figura podem veure-hi una gran creu esmaltada en vermell. El conjunt té una interessant composició i un gran contrast cromàtic.

Bàcul del Bon Pastor. Extret de: Fitxa del MDT (T-035).

Càtedra per l’arquebisbe i baldaquí (1924).

Vidal i Barraquer també va encarregar a Bernardí Martorell l’elaboració de la seva càtedra episcopal.

Troblem sobre aquest projecte diversos documents. En primer lloc, a l’AHAT es conserva una aquarel·la signada l’any 1924 on proposa l’alçat i la secció de la càtedra amb el seu propi baldaquí (un gran cortinatge) a escala 1/20.⁵¹³ Aquest dibuix va ser restaurat l’any 1995 per la Càtedra Gaudí.⁵¹⁴ Per altra banda, trobem a l’AHCOAC-G un plànol més detallat del que és la pròpia cadira, a una escala més gran (1/5) i amb molt detall.⁵¹⁵

⁵⁰⁹ Poblet, J. La curvatura del bàcul episcopal. A: *La Cruz*. Tarragona: 8-7-1934, p. 1. Fons: AHAT.

⁵¹⁰ Mata, S. Bàcul pastoral del cardenal Francesc d’Assís Vidal i Barraquer (1919-1943). Fitxa del MDT (T-035).

⁵¹¹ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, pp. 58-59.

⁵¹² Mata, S. Bàcul pastoral del cardenal Francesc d’Assís Vidal i Barraquer (1919-1943). Fitxa del MDT (T-035).

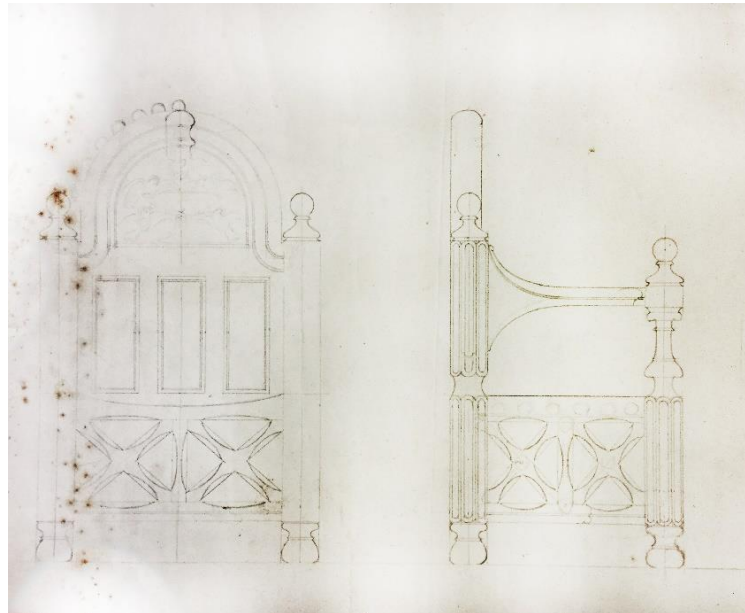
⁵¹³ Trona de l’arquebisbe de la catedral de Tarragona. 1924. Bernardí Martorell. Fons: AHAT (UC: 557).

⁵¹⁴ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.* p. 39.

⁵¹⁵ Alçat i perfil de la Càtedra episcopal. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4/21-22).

Trona de l'arquebisbe de la catedral de Tarragona. Bernardí Martorell. 1924. Fons: AHAT (UC: 557).

Càtedra episcopal. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4/21-22).

El conjunt va ser dissenyat l'any 1924, tal com demostra l'aquarel·la, però no sabem quan es va acabar de realitzar i estrenar. En una carta de l'arquitecte a Borràs l'any 1930 li diu que portarà “els dibuixos dels tronos i del faldisteri amb pressupostos”, i acompanya la nota una suma on surt: “sillón grande, sillón pequeño, faldisteri” i tot puja un total de 1150 pessetes.⁵¹⁶ Segueix parlant d'aquests elements en altres cartes de finals de novembre i principis de desembre del mateix any⁵¹⁷.

La següent aparició del conjunt a la correspondència entre l'arquitecte i la seu és una carta del 1931, en la qual parla d'una cortina del baldaquí “giratòria”, i que també esmenta diferents tipus de teixits: tisú, satí, seda, vellut, borles, etc. entrant en molt detall de les característiques i els preus de cada teixit.⁵¹⁸

La cadira és d'un disseny monumental i robust, de fusta massissa. A la part inferior les potes estan unides per elements de fusta treballada. El respall també està ornamentat amb petites esferes de fusta al perímetre i, a la part central, amb uns ocells bevent d'una font realitzat en marqueteria. El moble és elegant i auster, i combina el material principal esmentat amb coixins de vellut vermell amb serrells.

⁵¹⁶ Carta a Manuel Borràs. 24-11-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵¹⁷ Carta a Manuel Borràs. 28-11-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT; Carta a Manuel Borràs. 11-12-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵¹⁸ Carta a Manuel Borràs. 4-11-1931. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

Càtedra episcopal (al palau episcopal de Tarragona). Bernardí Martorell. Fotografia de l'autora (28-3-2019).

Detall de la marqueteria de la càtedra episcopal (al palau episcopal de Tarragona). Bernardí Martorell. Fotografia de l'autora (28-3-2019).

El baldaquí s'assembla molt al que Martorell projectava l'any 1915 per la Mare de Déu del Claustre: cortinatges caiguts formant corbes sinuoses. En aquest cas, per l'estampat que podem veure als dibuixos i les referències de teixits que esmenta a les cartes, sembla que es tractava de domàs. Una part llisa de fons, sobre la qual l'arquitecte projectava que es bordessin dues claus i la mitra papal, i, a la part superior, la mateixa cortina dirigida per dues cordes cap endavant, de manera que cobria el seient. Aquesta corba que generava la cortina provocava que la tela caigués de manera lliure generant plecs i ombres. Tota aquesta part superior també es projecta de color vermellós amb la vora blava, segurament també de domàs. A la part central superior, corona el conjunt un escut amb una Tau, símbol del capítol de Tarragona. A sota, al centre, hi ha un escut papal.

Actualment, la càtedra està col·locada al palau episcopal i no a la catedral.

[3.3.2. Projectes i reformes a la catedral de Tarragona i al palau episcopal.](#)

Les cartes de l'AHAT reflecteixen un gran nombre d'intervencions de Bernardí Martorell a la catedral i al palau de l'arquebisbe de Tarragona. Moltes d'elles són solament de direcció d'obra o de supervisió d'industrials o artesans concrets. Es tracta, doncs, en molts casos, de petites reparacions o instal·lacions que no les duia a terme directament l'arquitecte. Altres són projectes de rehabilitació o disseny realitzats o projectats per ell mateix.

Borràs, com a vicari general, informava l'arquitecte dels desperfectes o les necessitats de la catedral o el palau, li demanava pressupostos, mostres, contactes d'artesans, etc., i aquest li feia arribar amb detall aquesta informació i molt sovint es traslladava a Tarragona per supervisar personalment les obres o l'arribada d'algun dels objectes que encarregaven. També cal esmentar la figura de Peret Tomàs, que s'encarregava del manteniment de l'edifici i, per tant, de molts dels arranjaments o reparacions que dirigia Bernardí Martorell, de Magí Albaigés, vicari de la catedral, que també apareix molt a la correspondència i artesans i industrials com Sanosa, plater, González,

daurador i bronzista, i Mugarolas, serraller que va ser fabricant de molts elements de ferro del palau i de la catedral.

Segons Josefa Martorell, una de les filles de l'arquitecte, "la catedral de Tarragona era com la nina dels seus ulls, tot ho feia amb il·lusió".⁵¹⁹

Bernardí Martorell no només realitzava els estudis particulars de cada capella o reforma concreta, sinó que tenia un coneixement profund de l'edifici sencer de la catedral, tal com mostren els dibuixos, realitzats per ell mateix en aquella època, d'una perspectiva seccionada de l'edifici on es mostren amb molt detall la façana, l'estructura interior, els diferents arcs, el cimbori, el claustre, etc.

Perspectiva seccionada de la catedral de Tarragona. Bernardí Martorell. (s.d.). Còpia del dibuix original. Fons: Bernardí Martorell. ACG-ETSAB.

Esbós de la perspectiva seccionada de la catedral de Tarragona. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4/21-22).

Hem inclòs en aquest apartat la custòdia de la catedral amb els seus baldaquins. Aquest element és una de les obres més destacades de Bernardí Martorell, la més important quant a orfebreria.

Veurem primer les intervencions a la catedral i després les del palau episcopal. A cada espai, ordenem les intervencions per zones i, dins de cada zona, per ordre cronològic.

Custòdia de la catedral de Tarragona (1922).

La custòdia de la catedral de Tarragona és l'obra d'orfebreria més emblemàtica de Bernardí Martorell i Puig. Aquesta joia ser realitzada l'any 1922 per encàrrec de Vidal i Barraquer com a arquebisbe de Tarragona. Desenvoluparem en aquest capítol la cronologia de la seva execució i els diferents elements del monumental conjunt eucarístic que emmarquen aquesta custòdia, també dissenyats per Bernardí Martorell: l'ostensori, el baldaquí, la corona, el seient i la carrossa.

Troblem sobre aquesta obra una publicació monogràfica, el citat llibre de Martínez Subías *La Custòdia modernista de la Seu de Tarragona*,⁵²⁰ que es va escriure amb motiu de la reconstrucció del seu baldaquí l'any 1994 (la publicació és de l'any següent). Després d'aprofundir en el significat religiós de l'obra i en la importància de la festa del Corpus Christi, Martínez Subías descriu l'ostensori, el baldaquí i la seva reconstrucció i la carrossa que formava part del conjunt processional. De les dues primeres peces desenvolupa amb detall el context històric, la descripció artística, l'estil i el simbolisme.

⁵¹⁹ Records biogràfics de Bernardí Martorell i Puig. (s.d.). Josefa Martorell Jordà. Fons: AFM.

⁵²⁰ Martínez, A. *op. cit.*

Altres publicacions sobre temes més genèrics mencionen l'objecte litúrgic: per un costat, l'al·ludit llibre *L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)*, que resumeix la seva obra a Tarragona, menciona la custòdia i en mostra dos plànols i una fotografia;⁵²¹ per altra banda, també apareix a *Millenium. Història i Art de l'Església catalana*,⁵²² entre altres objectes litúrgics de la història de l'art sacre de

La custòdia sortint de la catedral a la processó del Corpus. 2017. Extret de vídeo: <https://www.youtube.com/watch?v=Xu7URKfEj0> (consulta: 23-1-2017).

Catalunya, amb una descripció de Martínez Subías. Al capítol sobre joieria modernista del volum 4 de la col·lecció de llibres sobre el modernisme, editada per Fontbona, també esmenta i presenta una fotografia d'aquesta obra.⁵²³ Per últim, a la publicació *Tarragona segle XX a través de les postals* també apareix, al volum VII (la Catedral, 1892-1964), una imatge de la custòdia amb una petita explicació.⁵²⁴

En alguns articles a diaris antics també apareix la descripció d'aquesta obra, principalment a *La Cruz*, en el qual es fa referència a nombrosos articles del mes de juny de 1922, quan va ser estrenada i en diversos exemplars entre els anys 1922 i 1932, en els quals es van desenvolupant temes sobre la custòdia (descripcions, simbolisme, esmalts, etc.) al voltant del mes de maig o juny, és a dir, amb motiu de la festa del Corpus.⁵²⁵ També al *Diari de Tarragona* trobem referències a la nova custòdia de la catedral, en relació a la seva inauguració⁵²⁶ i un article de Martínez Subías amb motiu de la restauració del baldaquí l'any 1994.⁵²⁷

⁵²¹ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, pp. 53, 65-67.

⁵²² Martí, J.M. *Millenium: història i art de l'Església catalana*. Barcelona: Arquebisbat de Barcelona i Comissionat de Millenium, 1898, p. 606, cat. 517.

⁵²³ Fontbona, F. (ed), *et al.* (2002 B), *op. cit.*, pp. 152-153.

⁵²⁴ Calle, R., Benages, J. *Tarragona segle XX a través de les postals VII. La Catedral. 1892-1964*. Tarragona: Societat Filatèlica i Numismàtica de Tarragona, 1996, p. 178.

⁵²⁵ Anònim. A: *La Cruz*. Tarragona: 15-6-1922, pp. 1-3; Capdevila, S. La nova custòdia. A: *La Cruz*. Tarragona: 15-6-1922, p. 3; Trens, M. La nova custòdia de la Catedral de Tarragona. A: *La Cruz*. Tarragona: 21-6-1922, p. 1; Capdevila, S. El simbolisme angèlic de la nostra novella custòdia. A: *La Cruz*. Tarragona: 31-5-1923, p. 1; Capdevila, S. El nou moble litúrgic de la Seu. A: *La Cruz*. Tarragona: 16-6-1927, p. 1; Capdevila, S. Els esmalts de la custòdia tarragonina. A: *La Cruz*. Tarragona: 11-6-1932, p. 1. Fons: AHAT.

⁵²⁶ Anònim. A: *Diario de Tarragona*. Tarragona: 7-6-1922, p. 2; Anònim. A: *Diario de Tarragona*. Tarragona: 14-6-1922, p. 2.

⁵²⁷ Martínez, A. Un nou baldaquí per a la custòdia modernista de la Seu. A: *Diari de Tarragona*. Tarragona: 22-6-1994, p. 57

A part de totes aquestes publicacions, hem trobat també informació rellevant a diversos arxius. A l'AHCOAC-G, al fons de l'arquitecte, trobem plànols a escala real amb molts detalls de la custòdia:⁵²⁸ un d'ells, dibuixat a llapis, defineix l'alçat i la planta de l'ostensori, dibuixat només fins a la meitat, donant a entendre que és un element simètric. Descriurem més endavant aquest projecte comparant-lo amb l'obra realitzada finalment. Trobem també en aquesta carpeta del fons un detall a escala real del que serà el baldaquí.

A l'AHAT es conserven, en canvi, dos plànols de l'objecte a escala 1/10, és a dir, molt més reduïda.

Alçat i planta de custòdia per la catedral de Tarragona. Bernardí Martorell. 1920. Fons: AHAT. (UC: 556).

Un dels dissenys,⁵²⁹ el signat el 1920, l'arquitecte presenta un projecte general de tot el conjunt i, a l'altre plànol,⁵³⁰ signat el 1927, de la custòdia es dibuixa només la silueta (ja estava construïda) i el disseny que presenta es centra en un baldaquí diferent de l'anterior.

Per últim, també trobem en aquest últim arxiu, entre la correspondència de l'arquitecte amb el bisbe Borràs,⁵³¹ diverses referències a la custòdia, al baldaquí i a la carrossa que ens ajuden a reconstruir el procés cronològic del seu disseny i altres fets curiosos, que veurem més endavant.

Notes històriques

La catedral de Tarragona havia perdut la seva antiga custòdia i altres joies valuosíssimes a causa de la Guerra del Francès, el 1811, i la desamortització de Mendizàbal, el 1835.⁵³² És

en l'episcopat de Vidal i Barraquer quan, per fi, se'n farà una de nova per a la seu de Tarragona.

La cronologia descrita per Martínez Subías comença l'any 1922, quan es va acabar de fabricar i es va estrenar la custòdia, però, com hem dit, es troba a l'AHAT un dibuix de Martorell anterior a aquesta data: del 1920. Suposem doncs que l'encàrrec es va fer a l'arquitecte aquell any, de

⁵²⁸ Custòdia Catedral Tarragona. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4, 21-22).

⁵²⁹ Alçat i planta d'una Custòdia de la Catedral de Tarragona. 1920. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT (UC: 556).

⁵³⁰ Custòdia. Alçat, planta i perfil, Catedral de Tarragona. 1927. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT (UC: 558).

⁵³¹ Cartes a Manuel Borràs (AHAT).

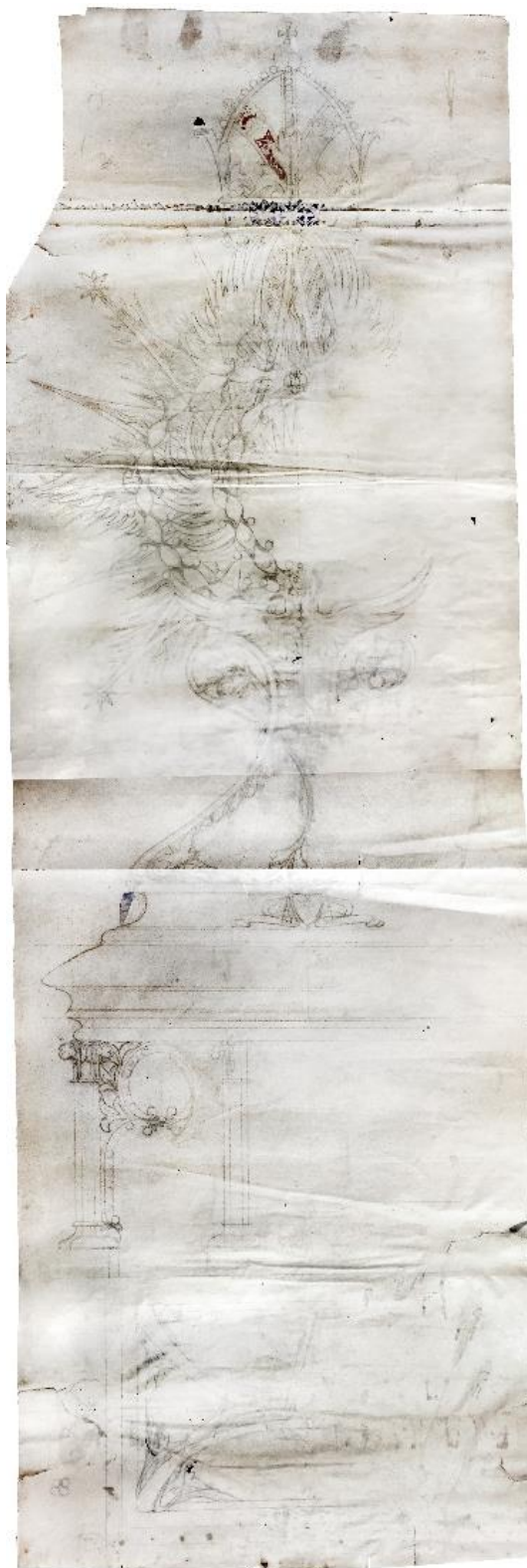
⁵³² Martínez, A. *op. cit.*, p. 41.

manera que va tardar dos anys en elaborar el projecte i dur-lo a terme amb orfebres i joiers fins que, el 1922, es va estrenar.

Aquest primer projecte proposa ja tots els elements que trobarem a l'obra final (excepte la carrossa), fet que demostra que, des del principi, l'encàrrec incloïa la custòdia pròpiament (amb l'ostensori, el peu i la peanya), el seient sobre la qual es recolza, així com el baldaquí i la corona, que es proposava que pengés del baldaquí. Aquest primer disseny, però, realitzat a escala general, no inclou alguns detalls que trobarem a la custòdia definitiva i, per altra banda, hi queden molt marcats els dos cercles que es tallen a la part central, que, en la versió final de l'objecte passen més desaparecebuts a causa de la quantitat de joies i esmalts incrustats.

Al segon plànol que trobem, del 1922, veiem ja un disseny detallat gairebé idèntic a la custòdia que finalment es va realitzar: la peanya té la mateixa geometria, el peu també té les mateixes corbes que les de l'objecte definitiu, i els rajos, ales i flames que surten des del centre són d'una disposició molt similar, incloent també el disseny dels dibuixos i els esmalts. El dibuix també inclou la planta de la peça, de geometria rectangular, amb l'objecte centrat.

D'aquesta època es conserven solament dues cartes que facin referència al projecte. A la primera, l'arquitecte escriu a Vidal i Barraquer el 6 de febrer del 1922, quan el cardenal es troba a Roma, al conclave: "Per la premsa s'ha sabut aquest migdia la proclamació papal de S.S. Pius XI, l'ex arq (sic) de Milà, laus Deo. Convé que no torni sense l'escut amb els colors indicats per a la custòdia perquè l'estan esperant per a esmaltar-lo i suposo que deu posar-s'hi el Papa regnant".⁵³³ A la segona, el 24 d'abril del mateix any, Martorell demana a Borràs "faci'm enviar tot seguit la inscripció de la custòdia doncs fa anar malament no tenir-la i el temps passa".⁵³⁴ Efectivament, a la part

Plànol de la custòdia de la catedral de Tarragona a escala 1/1. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G. (C4/21-22).

⁵³³ Carta a Francesc d'Assís Vidal i Barraquer. 6-2-1922. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵³⁴ Carta a Manuel Borràs. 24-4-1922. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

inferior de l'ostensori hi trobem l'escut papal de Pius XI, juntament amb altres escuts que veurem més endavant, però la segona carta no sabem a quina inscripció fa referència.

El projecte proposava també una corona. Al plànol de detall, aquest és l'únic element que té color (sembla que l'arquitecte proposava que tingués esmalts blaus i vermells). En l'anterior plànol la corona que es proposava era més gran, en aquest segon disseny es va redimensionar en proporció amb el conjunt, això sí, en la construcció de la custòdia es va mantenir la idea inicial que aquest element anés penjat del baldaquí.

El 18 de maig de 1922, el cardenal Vidal i Barraquer es va desplaçar a Roma al capdavant d'una

Detall del plànol de la custòdia. Es poden veure els detalls dels dos esmalts (pelicà i Anyell) i tots els rajos i ales. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4/21-22).

Detall del plànol de la custòdia. Es pot veure el detall de la corona. Bernardí Martorell (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4/21-22).

peregrinació de l'arquebisbat, amb motiu del XXVI Congrés Eucarístic Internacional convocat pel nou Papa Pius XI. Al seu retorn, comunicà al capítol de la seu que un donant –llavors anònim– s'havia fet càrrec de les despeses de la fabricació de la nova custòdia, i així ho va fer publicar al *Boletín Eclesiástico Extraordinario*, “un alma noble, generosa, entusiasta de nuestro Templo Metropolitano y Primado (...) nos hace obsequio de valiosísima y artística Custodia para nuestra Catedral Basílica”.⁵³⁵ Aquest donant va romandre anònim i sempre en segon pla, fins al punt que, en acabar l'obra, els argenters el convidaren a veure-la abans que fos exposada i que així fos el primer en admirar-la i aquest va respondre que “ya lo contemplaría cuando el Señor de cielos y tierra tuviese en ella su divino asiento”.⁵³⁶ Més endavant s'ha sabut que el donant fou Mn. Josep Massahub Benamet Rifi,⁵³⁷ majordom i hereu de l'arquebisbe Tomàs Costa i Fornaguera.⁵³⁸

La custòdia va ser realitzada a la Fàbrica de Plateria Sanosa i Cia. de Barcelona. En aquesta creació col·laboraren, a part de l'arquitecte, els argenters Sanosa, Miralles i Bagués.⁵³⁹ Miralles, de fet, s'anuncia com a joier a diversos diaris dels anys 20 i als seus anuncis apareixen fotografies de la custòdia com una de les seves obres mestres,⁵⁴⁰ com es pot veure a la imatge del diari *Correo de Tortosa*, un dels quals publicava l'anunci.

⁵³⁵ *Boletín Eclesiástico Extraordinario*, tomo XXXVII, n. 40. Tarragona: 1922, pp. 609-614.

⁵³⁶ Martínez, A. *op. cit.*, p. 42.

⁵³⁷ A altres publicacions s'escriu Massahub Ben-Ahamet Riffi.

⁵³⁸ Calle, R., Benages, J. *op. cit.*, p. 178.

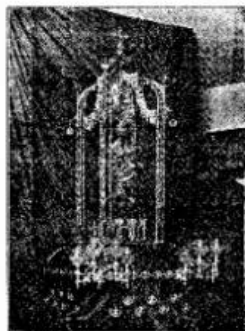
⁵³⁹ Martínez, A. *op. cit.*, p. 42.

⁵⁴⁰ Anunci de José Miralles, joier. A: *Correo de Tortosa*. Tortosa: 2-9-1922, p. 2.

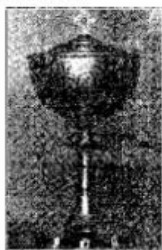
Joyería, Platería, Relojería y Optica, Orfebrería Religiosa y Artística de Nuestra Señora de la Cinta

El establecimiento recientemente inaugurado en la calle del Angel, núm. 3, se pone incondicionalmente a las gratas órdenes para todo cuanto pueda convenir al público en general.

Especialidad en los artículos religiosos y artísticos, al mismo tiempo que toda clase de restauraciones, siendo buena prueba de ello los grabados adjuntos, cuyos ejemplares han sido construidos, en la fábrica de su propiedad situada en Barcelona de los más adelantados de España en el ramo de Orfebrería.

CUSTODIA DE TARRAGONA
Inaugurada en Corpus 1922

COPÓN

COPÉ DE SPORT

CUSTODIA DE CAPELLA
Inaugurada en Septiembre de 1921

JOSE MIRALLES - Angel, 3. - Tortosa

Anunci de Jose Miralles, joier, on mostra la custòdia de la catedral de Tarragona (esquerra). 1922. Extret de: *Correo de Tortosa*. Tortosa: 2-9-1922, p. 2.

L'11 de juny de 1922, uns dies abans de Corpus, a les 11.15h del matí, el cardenal Iliurà oficialment al capítol catedralici el conjunt eucarístic al saló del tron del palau. En aquest acte també hi fou present l'arquitecte, el qual explicà als assistents aspectes tècnics i artístics de l'obra. Durant tota la tarda altres persones i entitats de la ciutat s'acostaren a palau a contemplar-la. Al cap de dos dies es va traslladar a la catedral, on va ser exposada a la capella de la Puríssima Concepció, perquè tots els tarragonins poguessin veure-la.⁵⁴¹

El conjunt (la custòdia amb el baldaquí) sorprenia per les seves grans dimensions, 1'5 metres aproximadament, amb motiu de les quals es deia que "habrá necesidad de levantar la puerta de la artística verja del altar mayor",⁵⁴² i també per la seva riquesa i originalitat, de manera que els ciutadans van quedar molt impressionats. Els mitjans de comunicació de la ciutat se'n feien ressò elogiosament: el *Diario de Tarragona* la definia com "la magnífica y valiosa custodia"⁵⁴³ i la *Veu de Tarragona* en deia:

(...) sols podem sospitar que la Processó aquest any revestirà els esplendors del Divendres sant (...). Aquest any la Processó de Corpus està en son lloc més que mai (...). El cardenal calificà la custòdia d'hermosa, artística i monumental, al sotscriure els calificatius de nostre savi Prelat, hi afegim el de l'originalitat de qui la concebí i la munificència de qui la donà. Vagi el nostre ferm elogi al arquitecte don Bernardí Martorell i al desconegut donant.⁵⁴⁴

⁵⁴¹ Anònim. A: *Diario de Tarragona*. Tarragona: 14-6-1922, p. 2.

⁵⁴² Anònim. A: *Diario de Tarragona*. Tarragona: 7-6-1922, p. 2.

⁵⁴³ *Ídem*.

⁵⁴⁴ Anònim. La nova Custòdia. A: *Veu de Tarragona*, 17-6-22, p. 3.

Segons Martínez Subías, va agradar tant a tota la població que van demanar a les autoritats que s'ampliés el recorregut del Corpus fins a la rambla de Sant Joan (avui Rambla Nova).⁵⁴⁵ La processó va ser un èxit, i es va realitzar el recorregut ampli que els tarragonins havien demanat. Bernardí Martorell va assistir a aquesta primera i a diverses processons i octaves de Corpus d'altres anys (1925 i 1928).⁵⁴⁶

En aquesta primera processó, el conjunt va ser carregat pels preveres, que van portar el pes d'aproximadament 192 kg a les seves espatlles, però el mateix donant de la custòdia de seguida va encarregar, també a Martorell i Puig, el disseny d'una carrossa que facilités el moviment del conjunt processional.⁵⁴⁷ La carrosseria d'aquesta va ser realitzada l'any 1923 per Joan Marrugat i Almirall seguint el projecte del nostre arquitecte.⁵⁴⁸ El sistema rodat va ser molt innovador, de manera que va arribar a altres diòcesis, com es pot veure a les cartes que Don Luis Blanco, de la catedral de Tudela (Navarra), escrivia a Manuel Borràs:

(...) sabemos que existe un sistema de conducción muy notable y por indicación del mismo Sr Obispo me dirijo a usted para que si es posible nos facilite algún diseño o instrucciones del sistema empleado (...) para ver si podemos adoptarlo aquí, aunque no sea con la riqueza y lujo que Vs tengan ya que nuestra situación es más modesta.⁵⁴⁹

Avui en dia encara es fa servir la mateixa carrossa a les processons del Corpus, en una versió menys decorada, com es veurà a la descripció.

A causa del valor material i artístic del conjunt, calia garantir-ne la seguretat, de manera que es presentaren diversos projectes d'armaris amb reixes i vidres dissenyats per tallers de Barcelona sota la supervisió de Martorell. L'elevat pressupost que proposaven tots va fer que fossin refusats i que s'acabés sol·licitant la feina a un industrial de Tarragona.⁵⁵⁰ Finalment es va instal·lar un armari a la paret est de l'estança anterior a la Sala Capitular, on segueix actualment la custòdia.

Ostensori de la custòdia de la catedral de Tarragona el dia de la seva inauguració (sense les joies). 1922. Extret de: *La Cruz*. Tarragona: 15-6-1922, p. 1.

⁵⁴⁵ Martínez, A. *op. cit.*, p. 42.

⁵⁴⁶ Carta a Manuel Borràs. 27-5-1925. Bernardí Martorell. Fons: AHAT; Carta a Manuel Borràs. 7-6-1928. Mercè Jordà. Fons: AHAT.

⁵⁴⁷ Martínez, A. *op. cit.*, p. 114.

⁵⁴⁸ *Ibidem*.

⁵⁴⁹ Carta a Manuel Borràs. 16-1-1931. Don Luis Blanco, degà de la santa catedral de Tudela, Navarra. Fons: AHAT.

⁵⁵⁰ Martínez, A. *op. cit.*, pp. 42-43.

Descripció

Descrivim a continuació el conjunt eucarístic, del qual trobem a la publicació que acabem de citar una descripció molt minuciosa de l'objecte i de tots els seus detalls,⁵⁵¹ per tant, aquí ens cenyirem als trets més importants.

La custòdia és l'únic element que es conserva del conjunt original (excepte alguns petits detalls). Consisteix en la peanya, el peu i l'ostensori.

La peanya, de planta rectangular està ornamentada, al centre de cada costat, per esmalts amb els escuts de Pius XI (a la part davantera), del difunt arquebisbe Tomàs Costa (lateral dret), de la seu tarragonina (part posterior) i del cardenal Vidal i Barraquer (lateral esquerre). A la part del darrere trobem també la inscripció al·lusiva als autors de la joia: "Sanosa, Miralles et Bagués fecerunt. Barcinone, 1922. Bernardinus Martorell, architectus".

L'ostensori, element central i més important de la custòdia, és de plata sobredaurada amb joies i esmalts encastats. Es recolza sobre aquest peu i consta de dues estrelles: una de set puntes, coronada cada una d'elles amb una estrella i decorades amb rajos, i l'altra de sis puntes, més senzilla. En total conformen una sola estrella de tretze puntes. Davant d'aquestes estrelles trobem vuit ales, i, encara un pla més endavant, dos cercles entrecreuats decorats amb joies i esmalts de colors (vermells, verds, turqueses i perles blanques). A les dues interseccions entre els cercles trobem dos esmalts policromats: el Bon Pelicà i l'Anyell Diví, ambdós símbols de Jesucrist. A la zona intermèdia dels dos cercles hi ha el viril, la peça on es col·loca l'hòstia per a l'exposició del santíssim o les processons, decorat amb raigs flamejants i rectes. El primitiu viril era d'or massís i va desaparèixer durant l'espòli del 1936, l'actual és d'argent sobredaurat.⁵⁵²

Detalls dels esmalts (Bon Pelicà i Anyell Diví, respectivament) i joies que decoren la custòdia. Fotografies de l'autora (5-1-2017).

Podem veure també en l'objecte altres detalls d'ornamentació de caire simbòlic, entre els quals destaquen, a part dels dos esmalts esmentats, les decoracions amb símbols eucarístics com el raïm i el blat i les ales d'àngels, en concret de serafins i trons (dos tipus de criatures angèliques representades a la custòdia). Sanç Capdevila publica l'any 1923 a *La Cruz* una descripció del simbolisme angèlic de la custòdia, molt detallada també a la publicació de Martínez Subías.⁵⁵³

⁵⁵¹ Martínez, A. *op. cit.*, p. 47.

⁵⁵² Martínez, A. *op. cit.*, p. 51.

⁵⁵³ Martínez, A. *op. cit.*, pp. 52-58.

Ostensori de la custòdia de la catedral de Tarragona. 1922. Fotografia de l'autora (5-1-2017).

Les joies que componen la decoració de la custòdia estan encastades, com es pot veure, superficialment. Això es deu al fet que s'hi afegiren més endavant, quan Eulàlia Segarra (vídua de Foxà) les va lliurar a Vidal i Barraquer el mes de novembre del 1922. Les joies van ser traslladades a Barcelona, juntament amb la custòdia, on Martorell i els tres argenters mencionats van responsabilitzar-se de la seva col·locació. L'objecte, ja farcit de pedres precioses, va ser retornat a la seu el març del 1923.⁵⁵⁴ Com es pot comprovar, a les fotografies del 1922 no es veuen les joies ni els esmalts. Es diu també que aquestes joies van ser donades a Vidal i Barraquer, però que una altra persona va impugnar-les, i es van haver de col·locar superficialment perquè no sabien com es resoldria el plet.⁵⁵⁵

⁵⁵⁴ Martínez, A. *op. cit.*, pp. 51-52.

⁵⁵⁵ Entrevista a Manuel Fuentes, 24-10-2018.

La custòdia està emmarcada per un baldaquí format per una base decorada amb arcs lobulats als quatre costats. Sobre la base es col·loca la custòdia i el baldaquí que la cobreix, que té columnes amb capitells daurats i decorats amb filigrana d'or. Des dels capitells arrenquen quatre arcs acabats en quatre volutes que s'uneixen i queden coronades per una creu, tot amb formes sinuoses molt naturalistes. Des de la part central fins als capitells dels quatre pilars penjaven cadenes amb medallons decoratius i les lletres de "sanctus", i, al centre, la corona. Des dels extrems dels capitells cap enfora, sobresurten quatre penjolls amb la Tau símbol de l'arxiprestat de Tarragona.

Vista de la part superior del baldaquí actual. Fotografia de l'autora (24-10-18).

Fotografia del conjunt eucarístic. 1922. Fons: Arxiu d'Imatges MDT.

Detall del plànol original del baldaquí. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4, 21-22).

Aquest baldaquí, com s'ha dit, desaparegué durant la Guerra Civil i va ser reconstruït per Jordi Borràs i Fà l'any 1994, en base a les dues fotografies antigues que es conservaven, sobre les quals va treballar per a dissenyar els plànols d'un baldaquí el més semblant possible a l'original de Martorell i Puig. Aquest baldaquí reconstruït és el que podem contemplar avui.

El conjunt incloïa també 24 plaques de coure esmaltat amb temes eucarístics que estaven col·locats a la meitat del fust i al basament cilíndric de les columnes del baldaquí. La realització i col·locació d'aquests elements, tot i que es va pagar l'any 1922, es va allargar,⁵⁵⁶ de manera que es van acabar entre el 1930 i el 1931, tal com podem veure en diferents cartes d'aquests anys: "quan s'hagin portat els esmalts es veurà si's pot enriquir quelcom més (...). Cal que em donin els 24 asuntos pels 24 esmalts (...). la setmana entrant continuarem proves amb en Sanosa perla

⁵⁵⁶ Entrevista a Sofia Mata, 14-11-2018.

custòdia”⁵⁵⁷ i, l’any següent, “estem treballant en els esmalts de la custòdia, malgrat tot el temps passat encara no m’han enviat el 8è miracle (...), la custòdia la deixarem, si Déu vol, molt bé”.⁵⁵⁸

Aquestes plaques representaven vuit miracles eucarístics de Tarragona, cadascun explicat per dos esmalts figurats amb escenes i un altre amb el títol del miracle, en total 24. La breu descripció de cada miracle està explicada a la mateixa publicació que estem citant.⁵⁵⁹

Placa amb la inscripció “El Santíssim Sagrament rescata els cristians segrestats pels moros, 1398”. Sobre una escena representada a dues plaques: una nau turca i una nau de vela, amb una custòdia i sacerdots a bord. Extret de: Fitxa MDT (D-0072-02).

Placa amb la inscripció “A l’incendi de l’església de Gratallops el Santíssim Sagrament va quedar sense consumir, 1423” Sobre una escena representada a dues plaques: una església en flames i una església en ruïnes amb la custòdia enmig dels tions. Extret de: Fitxa MDT (D-0072-08).

Placa amb la inscripció “Un ferotge incendi a la ciutat de Tarragona és extingit pel Santíssim Sagrament, any 1401.” Sobre una escena representada a dues plaques: la ciutat de Tarragona i una processó per les escales de la catedral. Extret de: Fitxa MDT (D-0072-01).

El conjunt original era transportat per una carrossa, com ja hem dit, també dissenyada per l’arquitecte. La carrossa consta d’una plataforma quadrada que serveix de suport a la taula de cantells convexos fet de fusta massissa. Aquesta armadura es recolza sobre una carrosseria mòbil, que disposa, al davant i al darrere, de barres de fusta paral·leles que permeten manipular la plataforma. La carrosseria estava coberta amb un bastiment bombat, decorat a la part superior, per llengües de cuir, sota les quals penjava una falda de vellut granat. A la part inferior, l’estructura tenia tres rodes, de manera que es podia dirigir el conjunt, fent-lo girar. Aquestes són les característiques del que ha quedat de la carrossa, però la que es va realitzar antigament era molt més ornamentada. No en tenim fotografies ni més informació que la que descriu Martínez Subías:

Els antics llistats de cuir eren cenyits al bastiment de caoba mitjançant trenta-sis estels floriformes d’argent, clavats a la fusta sobre una sanefa perimetral de vellut; els extrems de les llengües llueïen cantoneres lobulars, també de plata, capçades en flor de lis. Als escaires de la carrossa figuraven dos jocs de quatre fanals neogòtics formats per sengles braços-arbotants vinclats cap a l’exterior i laborats en plata massissa i cristall de Bohèmia. L’intrados dels arbotants allotjava fulla d’heura (...). Uns tambors helicoïdals com els de les columnes, però sense el perlat, enlairaven els fanals de tipus bulbós tallats al bisll segons l’esitl txecoslovac; els cobria una corona d’argent i de fulles acantines amb la corresponent bitlla cimera. Els quatre jocs es subjectaven als espais angluars

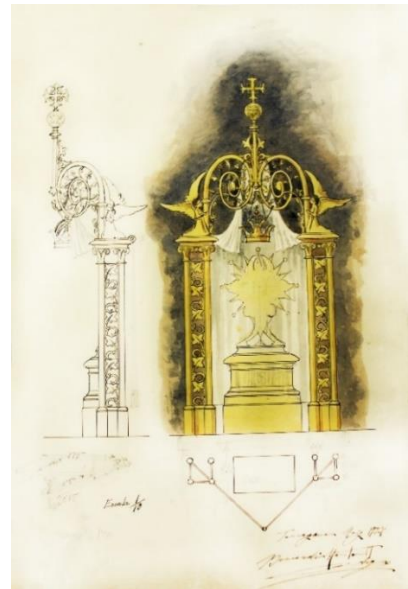
⁵⁵⁷ Carta a Manuel Borràs. 24-7-30. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵⁵⁸ Carta a Manuel Borràs. 14-4-31. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵⁵⁹ Martínez, A. *op. cit.*, pp. 61-62.

mitjançant cantoneres argentines, tot imitant cuiros retallats i traspassades per set reblons en folrma de margarida. Els actuals són de bronze cromat i mostren un disseny molt més simplificat.⁵⁶⁰

La segona intervenció de l'arquitecte en l'obra eucarística és de l'any 1927. Se'n conserva un plànol signat el mes de maig en el qual Martorell proposa una peanya i baldaquí per que, segons consta a la descripció que es fa del nou moble a *La Cruz*, estava previst que servís per a l'exposició major del Santíssim Sagrament a l'altar major de la seu.⁵⁶¹ El projecte consisteix en el pedestal central sobre la qual es recolza l'ostensori (sense l'altre baldaquí) i dos pilars metàl·lics (un a cada costat) formats cada un de quatre columnes unides per decoracions de fulles de parra. Les dues columnes, a la part superior, estan coronades per dos àngels que sostenen unes volutes també decorades amb motius vegetals que s'uneixen al centre i de les quals penja la corona i un vel blanc que decora el fons la custòdia. Tot el conjunt està coronat per una bola i una creu.

Alçat, perfil i planta del nou baldaquí per a la custòdia. Bernardí Martorell. 1927. Fons: AHAT (UC: 558).

Aquest baldaquí es va construir el mateix any als tallers del bronzista de Barcelona Artur González amb l'ajuda del tallista Pere Riera,⁵⁶² l'esmentada descripció que fa *La Cruz*

coincideix totalment amb el plànol per tant ens confirma que es va realitzar i estrenar, fet que es publica per primera vegada en el present estudi. No hem aconseguit imatges de l'objecte, que segurament va desaparèixer durant la Guerra Civil espanyola.

El conjunt va desaparèixer durant la Guerra Civil. Després del conflicte, la custòdia va ser retornada a la catedral el desembre de 1940,⁵⁶³ sense el viril i algunes pedres precioses. Els dos baldaquins van desaparèixer. Dels complements només en va quedar "el fragment de l'aresta dels nervis de la volta, cartel·les esmaltades corresponents a la base de les columnes i diverses llengües de cuir de la carrossa".⁵⁶⁴

Tot i que la custòdia va sobreviure, en acabar la Guerra Civil, des de l'any 1940, la processó de Corpus no es realitzava amb aquesta, ja que estava incompleta. L'any 1991, essent Martínez Subías degà-president de la catedral, va començar els tràmits amb el joier Jordi Borràs i Fà, que, després de diversos estudis tècnics, i amb l'ajuda de fotografies antigues, va reconstruir el templet o baldaquí de la custòdia (juntament amb la corona i el peu) segons el projecte de Bernardí Martorell. El nou conjunt eucarístic s'inaugurà en la festa del Corpus de l'any 1994. El procés d'anàlisi i restauració està explicat a la mencionada publicació monogràfica amb molt detall. Amb motiu de la restauració de l'objecte es van editar unes estampes amb la fotografia per una cara i, per l'altra, una descripció de Felicià Pagès sobre el simbolisme ja esmentat dels diversos elements. A la nota de la inscripció veiem com citen l'arquitecte original de l'obra com

⁵⁶⁰ Martínez, A. *op. cit.*, pp. 115-116.

⁵⁶¹ Anònim. El nou moble litúrgic de la Seu. A: *La Cruz*. Tarragona: 16-6-1927, p. 1. Fons: AHAT.

⁵⁶² *Ídem*.

⁵⁶³ Calle, R., Benages, J. *op. cit.*

⁵⁶⁴ Martínez, A. *op. cit.*, p. 45.

“Bernabé Martorell”, tret que demostra el poc coneixement del personatge objecte d’aquesta tesi.

Quant a les plaques esmaltades, durant la Guerra Civil no van ser destruïdes, però passat el conflicte es van exposar al costat de l’ostensori a dins la mateixa vitrina, fins que, el mes de març de 1980, van ser robades, deixant només les dels rètols, que de forma massa evident estaven relacionades amb Tarragona i no s’haguessin pogut revendre. Aquestes actualment es conserven en dipòsit al Museu Diocesà.⁵⁶⁵

La custòdia de la catedral de Tarragona és una joia en la qual el seu dissenyador expressà una gran creativitat i força expressiva. L’objecte té un gran simbolisme i, a la vegada, hi trobem moltes de les característiques que definiren el modernisme: l’expressió plàstica, l’ornamentació vegetal i naturalista, les sinuositats i corbes, el color, etc. Els joiers i orfebres que la van dur a terme van unir les seves tècniques sota la direcció de Bernardí Martorell creant una joia única.

Restauració i il·luminació de la capella de la Mare de Déu del Pilar del palau episcopal (1928).

Entre les cartes que estem seguint trobem dues referències a la capella del palau arquebisbal i un plànol. A una primera carta, escrita el 30 d’octubre de l’any 1927 l’arquitecte afirma que quan acabi algunes feines urgents es dedicarà completament als pressupostos de la capella.⁵⁶⁶ No especifica a quina capella fa referència, però, tenint en compte que dos mesos més tard torna a fer referència als pressupostos de la capella, i demana que li deixin una escala i una canya per a poder prendre mides,⁵⁶⁷ i que, uns mesos després signa el plànol que es conserva a l’AHAT del retaule de la Mare de Déu del Pilar,⁵⁶⁸ deduïm que aquestes cartes fan referència a la capella del palau arquebisbal.

No hem pogut saber què es va realitzar d’aquest projecte, perquè posteriorment la capella va ser destruïda durant la Guerra Civil i actualment hi trobem un altre retaule.

L’únic element que és probable que sigui de Bernardí Martorell són les làmpades. Trobem en aquesta capella tres làmpades molt semblants a les de la capella del Crist de Lepant i l’Església de Torrebonica (les dues amb làmpades que són obra de Bernardí Martorell), i comprovem al plànol, que el projecte de Martorell incloïa la instal·lació d’elements d’il·luminació.

⁵⁶⁵ Entrevista a Sofia Mata, 14-11-2018.

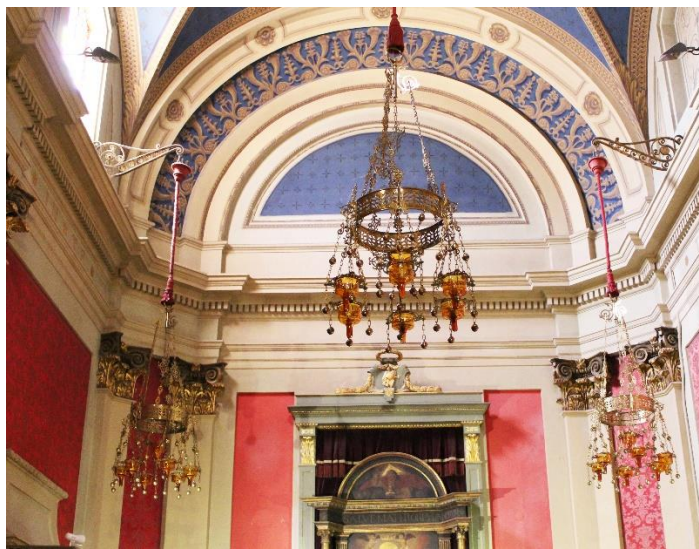
⁵⁶⁶ Carta a Manuel Borràs. 30-10-1927. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵⁶⁷ Carta a Manuel Borràs. 2-12-1927. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵⁶⁸ Altar de la capella del Palau Arquebisbal. 1928. Bernardí Martorell. Fons: AHAT (UC: 549).

Altar de la capella del palau arquebisbal. Bernardí Martorell. 1928. Fons: AHAT (UC: 549).

Il·luminació de la capella personal del bisbe de Tarragona, al palau episcopal. Bernardí Martorell. (1928). Fotografia de l'autora (28-3-2019).

Més endavant, el 18 d'octubre de 1930 Martorell escriu a Borràs per a demanar-li que envii els poms de la porta de la capella en un paquet a Artur González, bronzista, al carrer Pere Serafí 34. Segons explica, s'havia d'ajustar el ferro al nou pany i donar el to del bronze uniforme.⁵⁶⁹ A la mateixa carta, en relació a un altre tema afirma que el pintor daurador que li deien no era el que "ens ha fet el portal de la capella de palau",⁵⁷⁰ confirmant així que ell havia intervingut en aquesta capella.

Canelobres de la capella de la Immaculada, catedral (1931).

L'any 1931 diu a una carta que adjuntava el dibuix d'un canelobre, del qual demana aprovació per a explicar ja a Mogarolas els detalls de construcció.⁵⁷¹ No tenim el document adjunt, però tenint en compte que Mogarolas era un serraller que feia moltes coses de ferro per la catedral, hem analitzat els diferents candelers de ferro que trobem a l'edifici que fossin construïts en aquella època. Trobem els dos canelobres de la capella de la Immaculada i un canelobre al claustre, tots tres de ferro forjat amb motius vegetals i elements corbats i enroscats, que recorden altres obres en ferro del nostre arquitecte.

Sofia Mata, directora del Museu Diocesà, ens ha confirmat que els candelers de la capella de la Immaculada, efectivament de ferro forjat, consten com a obra de Bernardí Martorell.

Aquests canelobres són elements allargats amb quatre peus en forma de volutes. A la part superior, semblant a un arbre, sobresurten diferents branques també decorades amb volutes i altres elements corbs que acaben en plats arrodonits amb ondulacions sobre els que es recolzen les espelmes. A la fitxa del museu també consta que tenien penjolls de ferro daurat amb les lletres AVE MARIA, que actualment no hi podem veure.

⁵⁶⁹ Carta a Manuel Borràs. 18-10-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵⁷⁰ *Ídem*.

⁵⁷¹ Carta a Manuel Borràs. 6-4-1931. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

L'altre candeler és una obra de la qual no s'ha identificat l'autor, però sí que va ser realitzada a la serralleria Vda. Baró de Tarragona a la mateixa època que les anteriors. No sabem si Bernardí Martorell hi va tenir part.

Candelers de la capella de la Immaculada. catedral de Tarragona. Bernardí Martorell. 1931. Fotografies facilitades per Sofia Mata (11-12-2018).

Candeler al claustre de la catedral de Tarragona. Autor desconegut. (aprox. 1920). Fotografia de l'autora.

Reformes i restauracions a capelles i elements de la catedral.

La catedral de Tarragona és un edifici medieval del segle XIV d'estil tardogòtic amb una llarga història i intervencions en cadascun dels seus espais. Això fa de la catedral un edifici complex que, en plantejar-se, a finals de segle XIX, la restauració, va haver d'implicar una profunda documentació i anàlisi de tot el conjunt arquitectònic i artístic. Aquest projecte es va encarregar l'any 1882 a Elias Rogent i a August Font, arquitectes que, per a elaborar la proposta, van generar tres volums escrits a mà, en els quals es desenvolupava un profund estudi crític de l'edifici i de totes les seves capelles i elements, les propostes del que caldria fer en cada cas i, al tercer volum, un estudi de l'edifici amb fotografies i plànols.⁵⁷² Aquesta proposta no es va dur mai a terme, però l'apartat d'anàlisi i d'estudi dels diferents elements de la catedral, essent tant completa i detallada, va ser de gran ajuda per a les decisions que posteriorment es van haver de prendre en petites restauracions a la catedral.

S'ha de dir també que la restauració que proposaven Rogent i Font estava, com explica Urbano a un article sobre el tema,⁵⁷³ contaminada pel pensament romàntic d'aquests dos arquitectes: en diferents intervencions que proposen podem comprovar que no es basen en l'estat de conservació de les capelles per a tirar-les a terra, sinó en l'estil artístic, eliminant tots els elements que no els semblaven medievalitzants, especialment els barrocs "desenfadats, irreverents i xoriguerescos", com ells els anomenen. Es pot veure, per exemple, a la capella barroca de sant Cosme i Damià, que opinen que la seva construcció va ser una profanació del monument i que

⁵⁷² Rogent, E., Font, A. *Catedral de Tarragona. Proyecto de restauración. Memoria*. 3 volums. Tarragona: 1884. Fons: ACT.

⁵⁷³ Urbano, J. El seminari pontifici i el projecte de restauració no executat de la catedral de Tarragona. A: *Kesse. Butlletí del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver*, n. 47. Tarragona: 2013 B, pp. 38-44.

s'ha de demolir i tornar a col·locar com anteriorment. Es pot veure, en aquests plantejaments, la influència directa de Viollet-le-Duc, que, a més, no és amagada, ja que l'esmenten i posen exemples de les seves teories. Clarament, els criteris de restauració han canviat molt i el que proposaven Rogent i Font actualment no es podria acceptar. De totes maneres, el projecte que elaboren és un gran estudi detallat de l'estat de la catedral, que servirà de base per a que, anys més endavant, s'intervingui en diferents punts.⁵⁷⁴

Ramon Salas (1846-1926), arquitecte diocesà de Tarragona, anys després, va desenvolupar petites intervencions seguint el projecte citat, però molt reduïdes (el mur de tanca, unes reixes de ferro i les cases dels canonges, a la part del darrere). La resta no es va construir mai. Al voltant dels anys 30, Manuel Borràs comença a encarregar a Bernardí Martorell diferents restauracions, mostrant una gran preocupació per la millora tant de la catedral com del palau episcopal, actitud que elogiava *La Hormiga de Oro*: “a pesar de sus múltiples quehaceres se preocupa y se ocupa inmensamente en el mayor esplendor del culto y en el embellecimiento de nuestra Seo Metropolitana”.⁵⁷⁵

Aquesta preocupació de Borràs es fa patent a les nombroses restauracions que va impulsar de diferents espais de la catedral, les quals, en molts casos, no feia directament el nostre arquitecte sinó que s'encarregaven a artesans especialitzats gairebé sempre recomanats, dirigits i coordinats pel professional. Per altra banda, l'arquitecte també actua en aquest entorn amb petits projectes no tant de restauració sinó de reparació i solució de problemes: humitats, il·luminació, etc.

En una de les cartes esmentades, Martorell expressa la seva actitud davant aquestes feines a la Catedral: “Emocionat segueixo les obres (no dirigeixo, perquè *digitus Dei est hic*).⁵⁷⁶ Veuré o aniré a veure a *n'en Geroni*⁵⁷⁷ exposant-li i brindant-li el pla, si ell no el vol diré que serà meu per encàrrec del capítol, però jo sempre disposat a desaparèixer. Encomanant-ho a Déu”.⁵⁷⁸ Es considerava treballador de la catedral però no “director”, ja que considerava que era Déu mateix qui dirigia les obres.

La major part de la informació d'aquestes reformes és inèdita, no ha estat mai publicada fins aquesta tesi. Hem obtingut aquestes dades a partir de l'anàlisi de la nombrosa correspondència entre Martorell i Borràs especialment entre els anys 1930 i 1934.

[Restauració de vitralls: la/les rosassa/es del creuer \(1931\) i altres vitralls indefinits.](#)

Bassegoda menciona a l'article monogràfic la restauració de “la rosassa de l'absis”, entre altres elements, com a obra de Martorell i Puig. Entre les cartes de l'arquitecte amb Manuel Borràs esmenta el “rosetó”, però no sabem a quin dels dos fa referència (o si fa referència als dos); i les

⁵⁷⁴ Urbano, J. (2013 A), *op. cit.*, pp. 49-53.

⁵⁷⁵ Anònim. La restauración de la Capilla de las Santas Vírgenes, de la Catedral de Tarragona. A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 8-2-1934, p. 85.

⁵⁷⁶ “Aquest és el dit de Déu”.

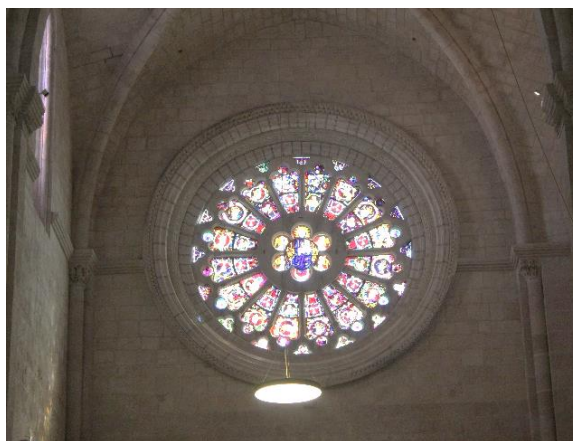
⁵⁷⁷ Veurem que Jeroni (o Geroni, tal com és mencionat a les cartes) Martorell apareix diverses vegades a la correspondència i documents que estem analitzant. Jeroni Martorell i Terrats va ser un arquitecte contemporani a Bernardí Martorell i Puig que va ser cap del Servei de Conservació de Monuments de la Generalitat de Catalunya i, per tant, supervisor d'algunes de les feines de restaurador de Bernardí Martorell. Tot i que tenen el mateix cognom no tenien relació de parentiu. Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 55.

⁵⁷⁸ Carta a Manuel Borràs. 9-9-1932. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

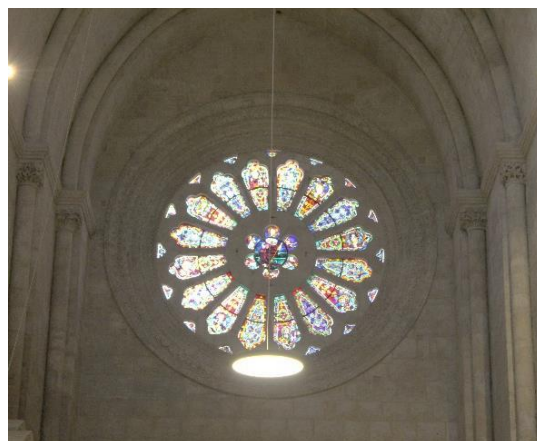
vidrieres en general, de les quals no dóna més detall i, per tant, no sabem quines va fer restaurar ell en concret.

L'any 1930 en una carta sobre un altre tema diu que “g a D [gràcies a Déu] vaig deixar ben encaminada la restauració de vidrieres”⁵⁷⁹ però no hem trobat cap altra referència anterior.

Aquestes dues rosasses, grans vitralls circulars amb motius cristològics i mariològics que es troben als dos extrems del creuer, són obres del segle XIV o principis del XV i, segons alguns experts, ambdós del mateix vitraller.⁵⁸⁰ La monografia sobre els vitralls de la catedral explica que tots dos han patit moltes restauracions, però no entra en detall de les dates d'aquestes.

Rosassa sud (Rosassa de la Verge Maria). Fotografia de l'autora (25-10-2018).

Rosassa nord (Rosassa de la Resurrecció de Jesús). Fotografia de l'autora (25-10-2018).

La restauració es va dur a terme a Barcelona, al taller can Prat, al carrer Calabria número 91, tocant al carrer les Corts, on es van portar els vidres amb el camió.⁵⁸¹

Aquest vidrier Prat és el mateix que, segons un article del 1934 a *La Hormiga de Oro*, en va restaurar també altres de la mateixa catedral: “el vidriero de Barcelona, José Prat, ha construido este ventanal que tanto embellece la capilla”,⁵⁸² es diu referint-se a la capella de les Verges de la catedral. Suposem doncs, en ser de la mateixa època i el mateix industrial de Barcelona, i en ser els vitralls d'una capella en la que va intervenir el nostre arquitecte, també devia ser ell qui els va fer restaurar.

Capella del Crist de la Salut (1930-1932).

La devoció al Crist de la Salut és quelcom ben arrelat des de fa segles a Tarragona. La capella on es troba està situada al transsepte, la cantonada sud-est, té unes dimensions reduïdes i unes formes senzilles.

La capella on es troba el Crist de la Salut és tardo-gòtica (amb arcs apuntats, decoracions de filigrana i una delicada policromia). Tot el conjunt, tant la capella com les escultures, es van realitzar a finals del segle XV principis del XVI. Hi trobem tres escultures del 1502: el Crist

⁵⁷⁹ Carta a Manuel Borràs. 10-5-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵⁸⁰ Ainaud, J., Vila-grau, J., Virgili, M.J., Companys, I., Vila, A. *Els vitralls del Monestir de Santes Creus i la Catedral de Tarragona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1992, p. 270.

⁵⁸¹ Carta a Manuel Borràs. 25-5-1931. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵⁸² La restauración de la Capilla... *op. cit.*

crucificat, al centre, flanquejat per la Mare de Déu Dolorosa i sant Joan Evangelista, que constitueixen la típica composició d'un Calvari.

Vista general de la capella del Crist de la Salut de la catedral de Tarragona. Fotografia de l'autora (25-10-2018).

Detall del conjunt escultòric del calvari. Fotografia de l'autora (25-10-2018).

Al principi del segle XIX, es va realitzar per a la capella un retaule de línies clàssiques flanquejat per dues columnes i un frontó a la part superior, tot de fusta daurada. S'hi va col·locar el Crist però les imatges laterals, considerades antiquades, es van retirar a la capella de Santa Tecla la Vella. Algunes postals mostren com es podia veure la capella, amb un contrast entre el goticisme arquitectònic i el classicisme del nou retaule. A finals de segle s'hi va afegir una Dolorosa.

Segons una nota del capítol del juliol del 1930, es va rebre una almoina per a fer millores en l'altar del Sant Crist de la Salut, en concret es va proposar que es comprés una corona de plata per a la imatge, que el fons del retaule es decorés amb un domàs i els dels laterals es rentessin i es tornessin a col·locar.⁵⁸³ Aquesta va ser la reforma que Bernardí Martorell va dur a terme en aquesta capella, tal com podem comprovar a la carta que l'arquitecte escriu a Borràs a mitjans de setembre.

Postal de la catedral. (s.d.). Fons: AQM.

En aquesta li explica que en Sanosa ha enviat dilluns per recader la corona i l'INRI. Parla també del domàs, del qual diu "que sigui semblant amb els laterals sense que calgui que sigui exacte perquè no *tenen de posarse* de costat a tocar".⁵⁸⁴

Uns mesos abans, quan se li havia encarregat la restauració, Martorell expressava clarament la seva opinió sobre l'estat de la capella: "si tenen quartos facin donar preus de daurar de nou el

⁵⁸³ Actes capitulars, 15-7-1930. Fons: ACT.

⁵⁸⁴ Carta a Manuel Borràs. 17-9-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

templet (...). L'actual blanc i negre funerari sembla que es tracti d'un mort humà".⁵⁸⁵ Així doncs, la restauració en la qual va participar l'arquitecte també incloïa tornar a daurar el retaule, que, segons ell mateix, havia de fer-se fer al mateix daurador que el del portal de la capella de palau.

Aquestes intervencions es van realitzar entre setembre i octubre, com podem comprovar un cop més a les actes capitulars "se está restaurando el altar del Cristo de la Salud y que es de desear vayan restaurándose otros altares o capillas",⁵⁸⁶ però per la festa de Crist Rei sembla que l'obra encara no estava acabada: "per la festa de Crist Rei presentem el sant Crist amb els domassos que tenim".⁵⁸⁷

L'any següent, el capítol va fer retirar la imatge de la Mare de Déu Dolorosa i va proposar que s'hi col·loquessin les originals gòtiques. Per a aquesta obra es va demanar consell a Bernardí Martorell, que escrivia el 18 de març de 1932 que "quant a la col·locació de les imatges en l'altar del Sant Crist de la Salut, jo sols recordo que quedava bé sense elles. Per a contestar-li si quedaria millor amb les imatges, no tinc més que dos camins: anar-hi a mirar-ho a *puesto* o que em facin una fotografia".⁵⁸⁸ Finalment les figures inicials van tornar a ser col·locades damunt la base del retaule girades mirant el Crist. En aquest mateix moment de recol·locar les figures, es van fer restaurar i policromar a l'artista Joaquim Renart, el qual va fer gratuïtament la seva labor.⁵⁸⁹ No sabem si Bernardí Martorell també va intervenir en aquesta etapa, no en tenim constància a cap carta.

Quan va esclatar la Guerra Civil, l'any 1936, es van guardar les imatges per a protegir-les. L'any següent es va desmuntar el retaule, que més endavant va desaparèixer de l'església on s'havia amagat. L'any 1939, en acabar la Guerra, la imatge del Crist va ser la primera que es va tornar a col·locar a la seva capella. Sense el retaule, ara ja destruït, els murs de la capella es van recobrir amb domassos vermells.

Capella del Sant Sepulcre (1930).

A la mateixa època que la capella del Crist de la Salut (entre els segles XV i XVI) es va construir la capella del Sant Sepulcre, en la qual trobem una escultura de Jesús mort estirat sobre una taula de pedra protegit per una urna de vidre transparent al voltant del qual hi ha set personatges: al centre la Mare de Déu, amb les altres tres santes dones, sant Joan Evangelista, Josep d'Arimatea i Nicodem, els dos personatges que van ajudar a baixar Jesús de la creu i posar-lo al sepulcre, un al cap i l'altre als peus de l'escultura de Jesús.

⁵⁸⁵ Carta a Manuel Borràs. 24-7-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵⁸⁶ Actes capitulars, 15-10-1930. Fons: ACT.

⁵⁸⁷ Carta a Manuel Borràs. 9-9-1932. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵⁸⁸ Carta a Manuel Borràs. 8-10-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵⁸⁹ Mata, S. El Sant Crist de la Salut i la seva capella de la Catedral de Tarragona. A: *Setmana Santa 2015 Tarragona*. Tarragona: 2015, p. 55.

Capella del Sant Sepulcre. Fotografia de l'autora (25-10-2018).

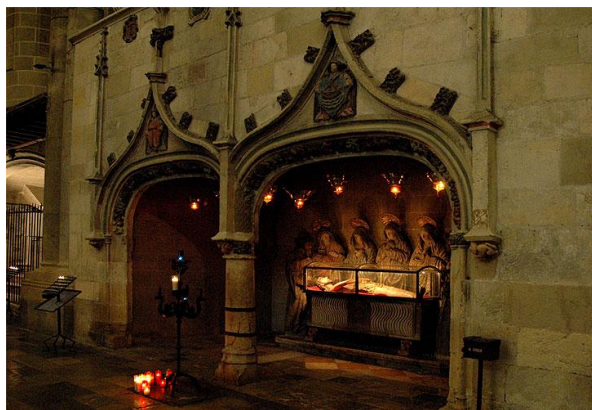

Foto on es veu la il·luminació antiga. Extret de: <https://www.monestirs.cat/monst/tarra/tr17cate.htm> (consulta: 24-10-2018).

Aquest espai va ser restaurat tot seguit que la capella del Crist de la Salut, seguint un desig del capítol que queda reflectit a les Actes Capitulars: “Manifestó el Sr. Presidente que, como sabe el Exmo. Cabildo, se está restaurando el altar del Sr. Cristo de la Salud y que es de desear vayan restaurándose otros altares o capillas”.⁵⁹⁰ Aquesta restauració en concret no consta a les actes però sí a les cartes entre Martorell i Borràs. El 22 d'octubre del mateix any el nostre arquitecte escrivia:

(...) el cristall corbat per al sant sepulcre amb *batge* i tot costa 460 pessetes, faltaran els transports a Tarragona. Els 12 llantions a 45 p. un total de 420 p. Els cristalls del cap i dels peus els tractaríem a Tarragona mateix. Convindria poder restaurar el decorat de les figures, cosa molt delicada i que s'hauria de vigilar molt bé però tot plegat d'un resultat esplèndid. Me sembla que es podria dir que compto amb no passar de les 2500 ps. si no es pot fer tot que es faci el que es pugui, començant pels llantions.⁵⁹¹

Com es pot veure en aquest fragment, l'arquitecte proposava que la restauració d'aquesta capella fos quelcom integral: des dels vidres del sepulcre, fins a la policromia de les figures i la il·luminació. En l'últim aclariment de “començar pels llantions” es dona a entendre aquests elements també van ser instal·lats/restaurats per l'arquitecte, fet molt probable ja que són molt semblants als altres elements d'il·luminació que veurem de Bernardí Martorell. No sabem si es van dur a terme les altres intervencions, ja que no consta a cap altre document.

Actualment, amb motiu del pla director de restauració de la catedral, començat l'any 1998, les llànties van ser retirades i substituïdes per una il·luminació més indirecta.

Capella de les Santes Verges, actual baptisteri (1934).

Sobre la restauració duta a terme en aquest capella no se'n conserven documents autògrafs de Martorell ni referències a cartes, només tenim una referència en un article publicat a *La Hormiga de Oro* del 8 de febrer del 1934, on es diu que va ser ell qui va dur a terme aquesta restauració.

⁵⁹⁰ Actes capitulars, 15-10-1930. Fons: ACT.

⁵⁹¹ Carta a Manuel Borràs. 22-10-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

Capella de les Verges (actual baptisteri). Catedral de Tarragona. Fotografia de l'autora (4-1-2019).

La capella de les Santes Verges de la catedral de Tarragona és l'espai on actualment es troba el baptisteri. Se l'anomena capella de les Santes Verges perquè primerament fou dedicada a santa Úrsula i les onze mil verges, una devoció propagada el segle XIV, any en el qual va ser construïda. Aquestes verges les veiem en diverses escultures i, especialment, a les voltes estrellades del sostre, on hi ha relleus de caps de les verges. L'any 1821, després de la devastació francesa, durant la qual va quedar malmesa, es va convertir l'espai en baptisteri.

El juny de l'any 1933 l'escultor Joan Salvador i Voltes era a Tarragona amb motiu de reproduir una estàtua de la Verge que es trobava al Museu Arxidiocesà per un encàrrec particular. Agraït al capítol, que li va facilitar la feina, va completar una estàtua decapitada d'una altra Verge que es trobava al

mateix Museu. Aquesta obra va agradar tant que li va ser encarregada la reconstrucció d'altres sis estàtues mutilades de la capella que ens ocupa, a les quals els faltaven mans, cap i fins i tot, a alguna, parts del cos. Com afirma la mateixa publicació, aquest encàrrec li va fer Manuel Borràs i la reconstrucció va ser realitzada amb la direcció de l'arquitecte Bernardí Martorell.⁵⁹²

En aquella mateixa època es va realitzar també la restauració dels vitralls d'aquesta capella, que, tot i que no n'hem trobat documentació, és probable que també la dirigís Bernardí Martorell. Per una banda, perquè ens consta que estava treballant a la capella i, per l'altra, perquè el vidrier a qui s'encarreguen aquestes reformes és el mateix que Martorell menciona com a artesà a qui ell encarrega la restauració de les rosasses: Josep Prat, de Barcelona. Aquests vitralls estaven molt deteriorats: "De aquellos ventanales góticos que tanta belleza dan a los templos que los poseen, no queda ni uno entero. Con varios fragmentos de ellos y una parte nueva ha sido reconstruido el de la capilla de las Vírgenes. De los seis cuadros que lo completan, tres son nuevos y tres antiguos".⁵⁹³

Finestra de la sagristia (1932).

La sagristia de la catedral va patir algunes reformes entre 1931 i 1934 en algunes de les quals va prendre part Bernardí Martorell, tal com podem deduir de la seva correspondència amb Borràs, tot i que no sabem amb exactitud en què van consistir, ja que la majoria de referències són genèriques, com la del mes d'octubre de 1931, en la qual l'arquitecte demanava a Borràs que digués a Mn. Serra "que li expliqui el pla d'aprofitament de sagristies i de magatzem, per si pogués desenvolupar-se".⁵⁹⁴ El pla no està desenvolupat a la carta, però la frase mostra que l'arquitecte treballava en aquesta zona de la seu.

⁵⁹² La restauración de la Capilla... *op. cit.*, pp. 84-86.

⁵⁹³ *Ibidem*, p. 85.

⁵⁹⁴ Carta a Manuel Borràs. 14-10-1931. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

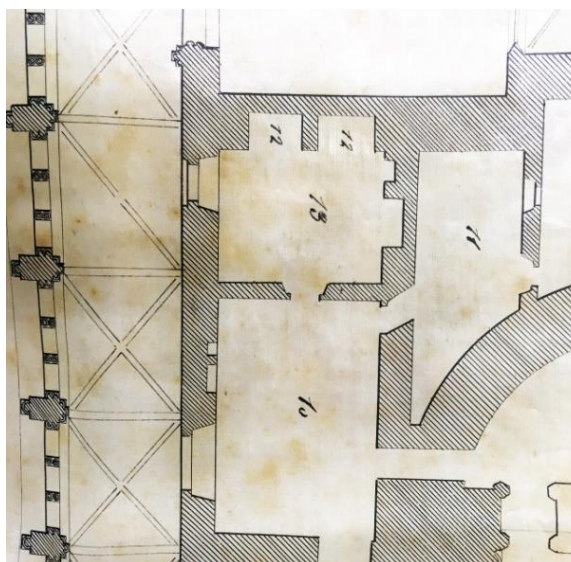

Vista de les obertures amb reixes des del claustre.
Fotografia de l'autora (25-10-2018).

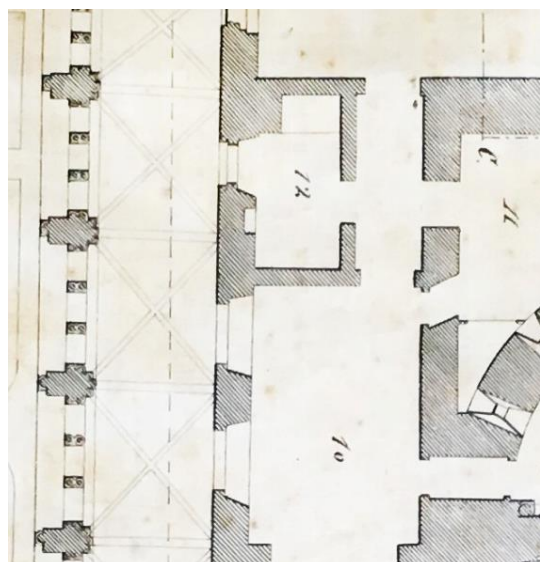

Vista de les obertures des de l'interior de la sagristia.
Fotografia de l'autora (25-10-2018).

Un any més tard, apareixen a les cartes les obertures de la sagristia. “Ahir vaig entregar a n'en Geroni el dibuix de les finestres i finestral de la sagristia”.⁵⁹⁵ Uns dies més endavant, el 12 de desembre, avisava al Peret i a l'Arana que enllestissin ràpidament “la finestra sobre el claustre amb la forma en que quedarem aprofitant la reixa que vaig triar”,⁵⁹⁶ apunt que confirma que l'obra es va realitzar.

Detall de la sagristia. Plànol de l'estat de la sagristia. Elias Rogent i August Font. 1884. Fons: ACT.

Detall de la sagristia. Projecte de reforma de la catedral. Elias Rogent i August Font. 1884. Fons: ACT.

La sagristia és un espai vinculat al claustre que consisteix en una sala gran i una petita, el tresor. El fet és que la sagristia tenia solament un finestral a la zona principal i un altre a la sala del tresor. Com es pot veure a l'anàlisi de la catedral d'Elias Rogent i August Font⁵⁹⁷ (plànol de l'esquerra), apareixen només aquestes dues obertures. La tercera ja la plantejaven aquests dos arquitectes com una intervenció per millorar l'espai de la sagristia (imatge de la dreta) i, segons el *Butlletí Arqueològic*, va ser oberta en temps contemporanis però afirma que va ser “sota la direcció de

⁵⁹⁵ Carta a Manuel Borràs. 24-11-1932. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵⁹⁶ Carta a Manuel Borràs. 12-12-1932. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁵⁹⁷ Rogent, E., Font, A. *Catedral de Tarragona. Proyecto de restauración. Proyecto*. Tarragona: 1884. Fons: ACT.

l'arquitecte Salas".⁵⁹⁸ Aquest arquitecte, Ramon Salas i Ricomà, va intervenir en la reforma de la catedral fins l'any 1926, és doncs possible que ell plantejés algunes qüestions que s'acabessin de realitzar els anys següents, alguna de la mà de Martorell i Puig. No hem trobat documents que confirmin qui dels dos ho va dur a terme.

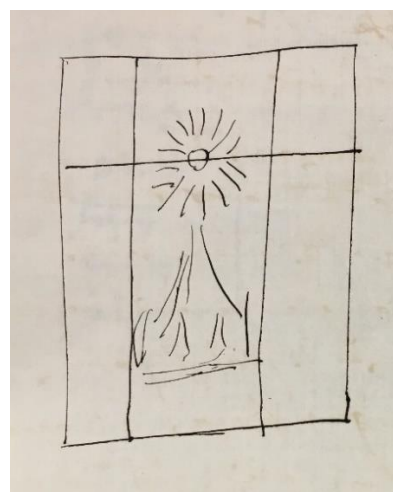
Tresor: il·luminació, elaboració de vitrines (1930) i restauració de l'enteixinat (1933).

La sala del tresor és contigua a la sagristia. Destaca d'aquesta sala el sostre, decorat amb un enteixinat gòtic, i la presència de tres grans armaris vitrina, on s'exposen joies de la catedral, com bàculs (actualment els dos que hem esmentat), custòdies i altres objectes litúrgics.

La primera aparició del tresor a les cartes de Martorell és l'any 1930 quan, el 16 de juliol escriu per a recordar que serà Clauchet qui farà la il·luminació de la sala.⁵⁹⁹ Uns dies més tard, el 24 del mateix mes, escriu per a dir que "a la tornada acabaré d'arreglar el tresor".⁶⁰⁰

Armaris-vitrina de la sala del Tresor. Fotografia de l'autora (25-10-2018).

Detall a una carta a Manuel Borràs. 7-9-30. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

Del setembre del mateix any és la curiosa carta que ens permet saber que també va ser ell qui va dirigir la construcció dels nous armaris-vitrina. Martorell mostra en aquesta missiva un gran disgust i explica que va ser ell qui va donar l'ordre que es realitzessin les vidrieres dels armaris, sense intervenir en el detall del travesser, que, tal com podem veure actualment, escau en mig de la custòdia que un d'ells guarda. El disgust es devia a que li havia arribat a l'arquitecte que dos canonges havien trobat malament aquell disseny, ja que el travesser tallava la visió de la preciosa custòdia gòtica pel punt més important, el viril. Al final de la carta, després de defensar-se "els arquitectes i fins i tot els canonges som pobres criatures fràgils",⁶⁰¹ proposa canviar l'armari: treure el travesser del tram central i que el vidre sigui sencer. Aquest projecte no es va realitzar, tal com podem veure actualment.

L'interior dels armaris també l'estava elaborant o modificant ell, com consta a una carta de 10 dies més endavant: "al paquet hi trobarà un altre *bulto* que son 2 peuetes per a sostenir un *crystal*

⁵⁹⁸ Serra, J. Archivo y librería capitulares de la santa metropolitana iglesia de Tarragona, primada de las Españas. A: *Butlletí Arqueològic*, n. 44. Tarragona: 1944, p. 108.

⁵⁹⁹ Carta a Manuel Borràs. 16-7-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶⁰⁰ Carta a Manuel Borràs. 24-7-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶⁰¹ Carta a Manuel Borràs. 7-9-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

de prestatge en el tresor”.⁶⁰² Per altra banda, a diferents documents parla de teixits (velluts, panes, domassos, etc.), sense especificar per on són. Possiblement algunes d’aquestes cartes fa referència també als teixits per a les vitrines de la sala del tresor.

Gràcies a les cartes de l’arquitecte, al llibre *Embigats gòtico-mudèjars al Tarragonès*⁶⁰³ i a un estudi monogràfic sobre l’enteixinat de la sala del tresor escrit per Conejo,⁶⁰⁴ deduïm que el nostre arquitecte també va intervenir en la restauració d’aquest. En aquesta última publicació monogràfica, l’autor n’analitza les característiques arquitectòniques i pictòriques i els canvis que ha sofert al llarg de la història i defineix l’obra d’art com “un dels teginats gòtics pintats més bonics i lluits del Principat”.⁶⁰⁵ Aquest, segons la mateixa font, tot i que avui funciona com a sostre, en el seu origen possiblement havia format part d’una tribuna o d’un cor elevat de fusta. Hi ha moltes hipòtesis diferents sobre les diverses transformacions que ha anat patint aquest espai al llarg de la història, les seves funcions, com s’hi accedia, etc. És per això que en aquest capítol ens centrarem exclusivament en la descripció de l’enteixinat i en la intervenció del nostre arquitecte.

L’enteixinat de la sala del tresor, datat del segle XIV, està format per deu bigues de fusta unides entre sí mitjançant cabirons col·locats transversalment i sobre les quals descansa un empostissat pla. Està tot decorat amb símbols heràldics que són els que han permès datar l’obra: la imatge principal és la Tau o creu de Santa Tecla de sable sobre camp de gules, símbol del Capítol de Tarragona, acompanyada de tres escuts que es repeteixen, que tenen a veure amb les famílies i clergues que segurament van finançar l’obra⁶⁰⁶ (sobre aquests simbolismes hi ha diferents opinions, entre les quals no ens pronunciarem perquè no és l’objectiu del nostre tema). Entre aquests elements simbòlics trobem altres decoracions vegetals, animals, éssers fantàstics, geometries “de caràcter islamitzant (...) i, per descomptat, escenes narratives que en aquest cas posen l’accent en el fet festiu i musical”.⁶⁰⁷

Enteixinat gòtic de la sala del tresor. Catedral de Tarragona. Fotografia de l’autora (25-10-2018).

L’article esmentat exposa que almenys s’ha actuat en l’enteixinat en dues ocasions “1931, probablement en el marc d’una intervenció a la sagristia a càrrec de l’arquitecte Bernardí Martorell”⁶⁰⁸ i a principis dels 90. Aquesta intervenció de Martorell està efectivament registrada en les seves cartes, tot i que uns anys més tard. En una de l’any 1933 explica: “Geroni em va dir que ens havíem de posar d’acord per a la restauració de l’enteixinat normand”.⁶⁰⁹ Explica que aquest li recomanava a Veciana per

⁶⁰² Carta a Manuel Borràs. 17-9-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶⁰³ Companys, I. *Embigats gòtico-mudèjars al Tarragonès*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1983.

⁶⁰⁴ Conejo, A. De cor a sostre. El teginat de la sala del tresor de la catedral de Tarragona. A: *Quaderns del MEV*, n. VI. Vic: Museu Episcopal de Vic, 2013, pp. 99-118.

⁶⁰⁵ *Ibidem*, p. 100.

⁶⁰⁶ *Ibidem*, p. 104 i entrevista a Antoni Martínez Subías, 28-3-2019.

⁶⁰⁷ *Ibidem*, p. 106.

⁶⁰⁸ *Ibidem*, p. 116 (nota 52)

⁶⁰⁹ Carta a Manuel Borràs. 2-5-1933. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

a la restauració, ja que ja havia treballat en enteixinats de l'Ajuntament de Barcelona. Dos o tres dies més tard, el nostre arquitecte ja s'havia informat i afirmava que havia trobat bons informes de Veciana.⁶¹⁰

Podem dir doncs que té sentit que fos Bernardí Martorell qui, a més a més d'il·luminar la sala del tresor i dissenyar-ne els armaris-expositors, dirigís la restauració de l'enteixinat. No n'hem trobat més proves documentals, però és evident que la restauració va ser realitzada i tampoc s'han trobat documents que justifiquin la intervenció d'un altre arquitecte.

Altres intervencions a la catedral (dubtoses, no rellevants o no localitzades).

Troblem per últim altres indicis de petites intervencions de Martorell a la catedral que, en no ser rellevants i, en alguns casos, tenir dubtes de la seva autoria o realització, les unim totes en un mateix apartat ordenades cronològicament.

Bassegoda afirma que Martorell va dur a terme el retaule de Sant Fructuós,⁶¹¹ però no n'hem trobat cap referència documental. Tot i així, és una intervenció que és bastant versemblant que sigui de Bernardí Martorell, perquè el 1922, mateix any en que Bernardí Martorell estava realitzant la custòdia de la seu, Vidal i Barraquer va portar les relíquies de sant Fructuós des de Gènova i això va motivar que l'altar fos complementat amb una grada i un sagrari de marbre blanc per reservar-hi les relíquies.⁶¹² No s'exclou, doncs, la possibilitat que fos Bernardí Martorell qui s'encarregués de dissenyar i fer col·locar aquests elements de la capella de Sant Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs de Tarragona.

Vista general de la capella dels Màrtirs de Tarragona. Catedral de Tarragona. Fotografia de l'autora (28-3-2019).

Detall del sagrari de la capella dels Màrtirs de Tarragona. Catedral de Tarragona. Fotografia de l'autora (28-3-2019).

Per altra banda, consta des de setembre de 1926 que l'arquitecte està donant voltes a la climatització del palau episcopal. En la primera carta on parla del tema explica que se li ha ofert amb tota garantia el sistema dels Missioners de Madrid.⁶¹³ Sembla que la resposta de palau tarda en arribar i l'arquitecte dedueix que serà negativa, de manera que proposa una altra alternativa, amb el mateix objectiu d'evitar el fred a l'interior de l'edifici. En aquest segon intent proposa col·locar unes vidrieres que impedeixin l'entrada d'aire fred, col·locades al voltant de l'escala de

⁶¹⁰ Carta a Manuel Borràs. 4-5-1933. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶¹¹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 39.

⁶¹² Capdevila, S. *Capella de Sant Fructuos, Auguri i Eulogi*. Tarragona: 1935, p. 62.

⁶¹³ Carta a Manuel Borràs. 28-9-1926. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

l'accés del palau. Afirmar que "si es fan ben ajustades" aquesta millora serà de gran ajut.⁶¹⁴ A la carta adjunta un dibuix de la seva proposta.

No podem saber si aquesta reforma es va dur a terme, ja que no n'hem trobat cap document i actualment l'edifici està modificat, ja que, durant la Guerra Civil es va ocupar el palau i es van enderrocar tots els envans de la planta noble,⁶¹⁵ on havien d'estar col·locades aquestes vidrieres.

No és una reforma rellevant a nivell arquitectònic però ens mostra les diverses funcions que tenia l'arquitecte diocesà: des del disseny d'un petit element fins a un edifici passant per tot tipus de reformes i propostes.

Un altre cas de possible intervenció que no hem pogut concretar és a la capella de la Mare de Déu del Claustre, on sembla, per les cartes entre 1930 i 1931, que també va intervenir en temes d'il·luminació i en la realització del sagrari,⁶¹⁶ però no hem pogut saber si es va dur a terme. A la sagristia d'aquesta mateixa capella sí que hi va haver d'intervenir l'any 1931, per pal·liar unes humitats que segueixen vigents avui en dia. L'arquitecte escriu que no pot entrar en dissensions sobre la distribució de la sagristia (suposem que en carta anterior se li devia demanar algun consell al respecte) però sí que donava alguns consells per a solucionar els problemes d'humitat, demostrant experiència i coneixement dels materials constructius:

Puc donar-li com a remei segur de la humitat la construcció d'un envà aïllant que inclús podríem aprofitar les irregularitats si hi fossin. Tractant-se de parets humides persistentment i a més orientades al nord inclús *deu tenir-se conte* de no fer els lligams amb la paret amb *mahons*, sinó amb pedres o formigó, perquè el maó sempre és porós i ha arribat a establir la capillaritat en molts casos.⁶¹⁷

En relació amb la catedral, tenim també altres petites intervencions no rellevants i no localitzades: l'any 1930 el nostre arquitecte fa enviar a González (carrer Pere Serafí, 34) dos salamons⁶¹⁸ i un mes més tard una altra caixa amb "tots els salamons".⁶¹⁹ No sabem de quins salamons es tracta però per data podrien ser de la capella de la Mare de Déu del Claustre o tenir a veure amb els de la Canonja, que veurem més endavant. El fet que les enviés a González, daurador i bronzista, ens confirma que estava fent restaurar aquests objectes.

El mateix any l'arquitecte escriu:

Ja és hora que les columnes quedin visibles però també ha de quedar visible el mausoleu i el portal de l'altra banda. Aquestes coses són tan importants per a decidir un conjunt que si se'm crida hi destinaré un parell de dies per fer tots els estudis i proves necessaris. En totes les catedrals els ropatges sols decoren els paraments llisos dels murs sense tapar l'arquitectura.⁶²⁰

Els cortinatges als quals fa referència són segurament unes grans teles de vellut del segle XVI-XVII que decoraven les parets de la catedral. Aquestes cortines, segons una entrevista a Manuel

⁶¹⁴ Carta a Manuel Borràs. 3-10-1926. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶¹⁵ Entrevista a Antoni Martínez Subías, 28-3-2019.

⁶¹⁶ Carta a Manuel Borràs. 17-9-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶¹⁷ Carta a Manuel Borràs. 27-10-1931. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶¹⁸ Carta a Manuel Borràs. 11-2-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶¹⁹ Carta a Manuel Borràs. 24-3-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶²⁰ Carta a Manuel Borràs. 10-5-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

Fuentes, arxiver de l'AHAT, es van vendre al voltant d'aquella època per a poder tenir diners per a treure endavant les obres de restauració de l'edifici.⁶²¹

El 1932 demana permís per a començar a estudiar la distribució dels lavabos, que ja menciona amb el terme anglosaxó WC.⁶²² En aquella època van ser modernitzats, per tant, és possible que Martorell intervingués en la nova distribució de l'espai. No tenim més detalls del projecte.

El 1933 en un petit paràgraf esmenta alguns detalls de dues obres que estan en marxa que no sabem exactament on són: "s'ha d'acabar la cornisa de la sagristia nova on hi havia la xemeneia i completar la vidriera del absis que tapava la teulada del que ara és pati, potser podria *emplearsi* un tros de vella".⁶²³

D'aquest mateix any tenim també referències documentals de la relació de Bernardí Martorell amb la troballa i restauració de les pintures murals d'una zona del cor, quan se'n va retirar l'altar de Santa Llúcia.⁶²⁴

Per últim, l'any 1934 Bernardí Martorell envia el plànol del detall d'afegir 5 graons a un presbiteri, i demana pressupost de fabricació i de col·locació. Proposa que el preu de la intervenció es divideixi entre cinc i es reparteixi entre diverses famílies, de les quals es posaria el nom als esglaons "perpetuant el seu nom".⁶²⁵ Podria semblar que es refereix a l'altar de la Mare de Déu de Montserrat, al qual fa referència més endavant a la mateixa carta, però aquest altar no té cinc esglaons ni a l'accés ni en el propi presbiteri, potser perquè la reforma no es va dur a terme o potser perquè es tractava d'una altra capella.

Aquest mateix 1934 segueix fent petites intervencions i revisions: l'opinió sobre un sòcol de pedra per a un retaule,⁶²⁶ la col·locació d'unes finestres,⁶²⁷ i també algunes intervencions a la capella de Montserrat, on es planteja que es trobin pintures antigues.⁶²⁸

Per últim, trobem un objecte sense data que no hem localitzat, però se'n conserva una fotografia a l'AHCOAC-B,⁶²⁹ com a obra de Bernardí Martorell, juntament amb les imatges de la custòdia realitzada per ell. Es tracta d'un creu per a un altar, que deduïm que va dissenyar per Tarragona, perquè la fotografia està referenciada així al fons personal de l'arquitecte i perquè té doble creu, símbol de l'arquebisbat. Aquest tipus de creu anomenada també creu patriarcal té també influència bizantina, que tant va marcar el nostre arquitecte. Ens plantejem també que sigui una creu antiga en la qual l'arquitecte va intervenir com a restaurador, per a convertir-la en relicari per a un Lignum Crucis (un fragment de la Creu de Jesús), al qual fa referència a una de les seves cartes: "En Sanosa diu que el reliquiari de Lignum pot costar unes 40 pt. pera lo que s'hauria d'enviar la creu pera ajustarho i per lo tant si li convé entregui la creu a n'en Pepe i enviila per recader".⁶³⁰

⁶²¹ Entrevista a Manuel Fuentes, 24-10-2018.

⁶²² Carta a Manuel Borràs. 1-1-1932. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶²³ Carta a Manuel Borràs. 18-3-1933. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶²⁴ Pintures Murals del Chor i de la capella de la Mare de Déu o "dels Sastres". 25-3-1933. Joan Sutrà i Viñas, col·lecció fotogràfica i arxiu. Figueres. Fons: Martorell, AHCOAC-G (documents variats, Fitxa nº 216-P).

⁶²⁵ Carta a Manuel Borràs. 19-11-1934. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶²⁶ Carta a Manuel Borràs. 3-10-1934. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶²⁷ Carta a Manuel Borràs. 17-11-1934. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶²⁸ Carta a Manuel Borràs. 19-11-1934. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶²⁹ Fotografia: Creu d'altar. Bernardí Martorell. Tarragona. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B (SC-32).

⁶³⁰ Carta a Manuel Borràs. 14-10-1931. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

Com podem veure, les intervencions de Martorell a la catedral de Tarragona són de tot tipus, i portava diversos projectes a la vegada, tot i que molts d'ells fossin de detalls molt petits. Podem dir, doncs, que Bernardí Martorell era clarament, amb paraules de Joaquim Puigvert, l'arquitecte de capçalera de l'arquebisbe de Tarragona.

3.3.3. Projectes a altres municipis de l'arquebisbat de Tarragona.

Com s'ha vist anteriorment, el càrrec d'arquitecte diocesà no es limitava a la ciutat on es trobava el bisbe i als seus encàrrecs personals. Els arquitectes diocesans desenvolupaven projectes, objectes, reformes, visites, etc. a temples parroquials de tot el territori de la diòcesi.

En el cas de Tarragona, no trobem, fora de la ciutat, cap projecte d'edificació, com trobàvem a la diòcesi de Solsona. En aquest capítol, veurem principalment dos tipus de projectes: objectes i mobles per a esglésies i reformes dels propis temples. Les reformes normalment consistien en supervisar edificis religiosos que estaven en mal estat, plantejar solucions i coordinar diferents artesans per a que intervinguessin en la restauració de l'element o l'edifici malmès.

L'únic projecte diocesà arquitectònic que Martorell duu a terme en un municipi diferent de Tarragona és el cementiri de Cambrils, que desenvoluparem al capítol sobre arquitectura funerària.⁶³¹

Objectes litúrgics.

La Canonja: restauració d'altar i altres elements de l'església (1929).

El vicari general i després bisbe auxiliar Manuel Borràs era originari de La Canonja, un municipi situat a prop de Tarragona. Aquesta localitat apareix repetidament a la correspondència entre aquest i el nostre arquitecte durant l'any 1929, ja que aquest va realitzar o al menys supervisar la restauració d'un altar de la parròquia.

El 27 de maig d'aquest any l'arquitecte escriu que l'altar de la Canonja s'està daurant,⁶³² sabem, per una altra carta, que va ser al taller del daurador Serra, al carrer Aribau número 7 interior, de Barcelona.⁶³³ El dia 11 de juny confirmava que l'altar ja estava a punt⁶³⁴ i a finals d'aquell mes s'enviava a Barcelona un transportista per a traslladar l'obra a l'església.⁶³⁵

L'agost següent Martorell confirma que l'altar ja ha quedat del tot pagat, del qual queda un romanent de 165 ptes, amb el que l'arquitecte proposa intervenir en la restauració de la capella: "Me va dir el fuster que el rest de la capella resultava que farà cert mal efecte (...) per lo atrotinat en que's trobaven i el contrast de l'altar restaurat".⁶³⁶ Afirmar que ha preguntat ja a Baldirà el pressupost de repintar la capella, segons explica, marcant pedres "per l'estil de la capella del S.S.

⁶³¹ V. p. 333.

⁶³² Carta a Manuel Borràs. 27-5-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶³³ Carta a Manuel Borràs. 9-6-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶³⁴ Carta a Manuel Borràs. 11-6-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶³⁵ Carta a Manuel Borràs. 19-6-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶³⁶ Carta a Manuel Borràs. 4-8-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

i pintant la part baixa a l'oli".⁶³⁷ El preu total de la restauració seria de 700 pessetes, per tant, tenint en compte els diners sobrants de l'altar, encara quedaria un dèficit de 525 pessetes per a dur-ho a terme. Després d'exposar tota la informació i la seva opinió a favor, demana permís. Sembla que ningú va contestar a aquesta petició, ja que el 23 d'agost escriu a Borràs "quan hagi format V. concepte de lo de la Calonja, ja'm dirà lo que tinc de fer",⁶³⁸ afegint que potser es pot demanar pressupost a un pintor de Tarragona, que sortiria més barat que el que ell proposava.

No apareix cap més referència a les cartes ni trobem a l'arxiu parroquial cap informació sobre el tema.

A finals del mateix any apareix una altra referència de petita intervenció a l'església de la Canonja: la col·locació o la restauració dels salomons. El desembre proposa anar a la parròquia per treure els antics, i al cap de dos mesos, ja s'intueix que és a prop l'enviament d'aquests: "Guardin les caixes pera fer l'envio dels actuals salomons a la Canonja doncs no sur a conta retornarlos",⁶³⁹ es fan servir els embalatges d'algun altre element per a palau per a enviar els salomons nous (o restaurats) a la Canonja.

Un tret curiós d'aquest apartat és que el nostre arquitecte escriu sempre el nom del municipi amb L enlloc de N: La Calonja. En una de les últimes cartes queda plasmada la rectificació: apareix el nom mal escrit, amb la lletra equivocada tinxada i ben escrita al costat.⁶⁴⁰ A partir d'aquesta, Martorell escriu correctament el nom a la resta de cartes.

Vimbodí: Llitera de la dormició de la Verge per l'església (1930).

Troblem a l'AHAT tres plànols (dos aquarel·les i un dibuix a llapis)⁶⁴¹ d'un element poc convencional. Al propi Arxiu estan tots tres catalogats com a "Sepultura sense identificar". Segons les característiques dels plànols, la comparació amb altres elements semblants de l'època i les referències a algunes cartes deduïm que aquests plànols no es tracten d'una sepultura ni estructura per a vetllar difunts, sinó que es podria tractar d'una llitera per a una escultura de la dormició de la Mare de Déu. S'ha trobat, en aquesta investigació, una carta del propi arquitecte a Manuel Borràs on diu: "Sobre el projecte de llitera pera poderse deixar bé convindria arribarse a les 200 ps. Sino's pot de cap manera sa fara lo mes just possible i jo hauré treballat pera la Verge".⁶⁴²

Ens confirma també que el projecte no és una sepultura un petit detall a llapis en un dels dibuixos: l'arquitecte va dibuixar, al voltant del cap del que sembla un cos estirat, una corona d'estrelles, fet que ens fa deduir que efectivament es tracta de la Mare de Déu o d'un sant, i no d'un difunt.

La tradició cristiana ha representat l'escena de la dormició de la Mare de Déu des de l'antiguitat, recordant el moment en el qual aquesta va morir (o es va adormir, segons la tradició sobretot oriental, que intenta així expressar que va ser quelcom més semblant a adormir-se que a morir,

⁶³⁷ *Ídem*.

⁶³⁸ Carta a Manuel Borràs. 23-8-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT

⁶³⁹ Carta a Manuel Borràs. 2-2-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT

⁶⁴⁰ Carta a Manuel Borràs. 4-10-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT

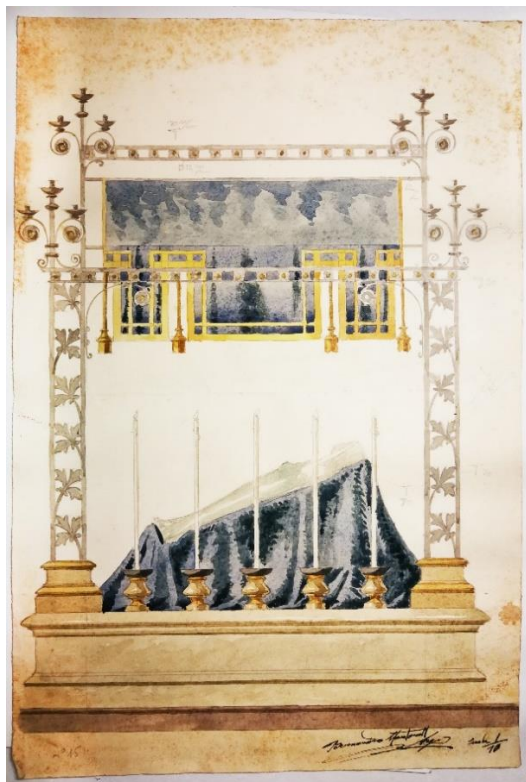
⁶⁴¹ Alçat de sepultura no identificada (aquarel·la). (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Planimetria, AHAT (UC: 471); Perfil de sepultura no identificada (aquarel·la). (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Planimetria, AHAT (UC: 472); Planta de sepultura no identificada (dibuix a llapis). (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Planimetria, AHAT (UC: 473).

⁶⁴² Carta a Manuel Borràs. 9-6-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

abans de la seva Assumpció). Es representa normalment amb la Mare de Déu adormida sobre un llit amb espelmes envoltada pels apòstols. Quan aquesta s'expressa en arquitectura o escultura, la llitera sembla un altar amb espelmes als voltants, de manera que la Mare de Déu sembla una difunta ajaçada al llit. Aquest és el cas del nostre projecte.

Trobem en els plànols el disseny d'una estructura que consisteix en una peanya sobre la qual es recolza un baldaquí metàl·lic i, a la part central, una plataforma inclinada coberta d'un teixit blau, sobre la qual es recolzaria l'escultura de la Mare de Déu. Aquest cos central està envoltat per setze espelmes, cinc a cada costat longitudinal i tres més a cada extrem. A una carta, l'arquitecte especifica que "tot es ferro, fusta i pana amb galó de seda".⁶⁴³

El baldaquí està format per quatre pilars que pugen des dels quatre extrems de la base, decorats amb motius vegetals del mateix material, semblants als del segon baldaquí de la custòdia de la catedral de Tarragona. A la part superior, els pilars s'uneixen formant una estructura que, coberta per un teixit blau marí, genera una "coberta" a dues aigües. Als vèrtexs d'aquesta estructura sobresurten elements decoratius també vegetals i geomètrics.

Alçat lateral. Llitera de la dormició de la Mare de Déu. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Planimetria. AHAT (UC: 471).

Alçat frontal. Llitera de la dormició de la Mare de Déu. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT (UC: 472).

Les cartes de Martorell amb Borràs parlen d'una llitera els mesos de juny i juliol del 1930. En primer lloc parla dels preus, com ja hem dit anteriorment, i a finals de juliol anuncia que el dia 30 es facturarà l'objecte a nom del rector de Vimbodí, confirmant-nos que l'encàrrec és per a l'església d'aquesta localitat. En la mateixa, anuncia que "Demà s'entregaran els bultos de la llitera a l'Agència Aixelà (...), es pot prevenir al Sr Rector de Vimbodí que tan punt rebí els bultos m'avisi que jo penso sortir al matí immediat (...) per arribar a Vimbodí cap a les 19".⁶⁴⁴ Finalment,

⁶⁴³ Carta a Manuel Borràs. 9-6-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶⁴⁴ Carta a Manuel Borràs. 24-7-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

en una carta de finals de mes, l'arquitecte afirma que té previst aviat visitar la població.⁶⁴⁵ No trobem cap altra referència a la realització de l'objecte fins que, l'1 de setembre, el *Vimbodí Butlletí Cultural (Vimbodí i Poblet)* ens confirma que va ser estrenat, però en menciona un altre arquitecte: "En el temple parroquial s'ha estrenat aquest any una artística llitera obra de l'arquitecte Sr. Jeroni Martorell, de l'estil ojival que s'adiu admirablement amb el conjunt de l'Església. Fa un efecte majestuós i tothom n'ha fet elogis".⁶⁴⁶ No hem trobat cap projecte d'aquest tipus signat per Jeroni Martorell, no sabem si realment es va fer el de Jeroni o si el periodista es va confondre de nom. Actualment la llitera està desapareguda, segurament va ser destruïda durant la Guerra Civil.

Altres restauracions i reparacions d'objectes.

Una carta del juliol de 1930 revela que l'arquitecte també va autoritzar la reparació del salamonet-llantió de la parròquia de Rourell, "malgrat l'exiguo pressupost, se pot fer".⁶⁴⁷

També va autoritzar la restauració d'unes vidrieres per l'església de Sant Quintí de Mediona,⁶⁴⁸ les quals les porta a Sutrà, que apareix a altres cartes com a restaurador. No sabem a quines vidrieres fa referència, no apareix a cap altra carta ni document.

L'any 1935 esmenta l'arquitecte que ha d'anar a Reus a visitar l'escultor del retaule del Morell.⁶⁴⁹ L'any anterior, el 6 d'octubre, la parròquia d'aquesta localitat havia estat cremada, i el bisbat va enviar a la vila el retaule de la capella del Corpus de la catedral.⁶⁵⁰ Segurament l'arquitecte visitava l'escultor que estava preparant l'obra per a ser traslladada o que estava modificant alguns elements de l'obra per a ser col·locada a la seva nova ubicació. El retaule va ser cremat durant la Guerra Civil.

Reformes de temples parroquials.

Com a la diòcesi de Solsona, l'arquitecte diocesà també realitzava la funció de supervisar, reformar i proposar restauracions de diverses esglésies de tot el bisbat.

Bràfim. Reformes a l'església (1934).

L'any 1934 Martorell va realitzar uns informes i propostes de reforma de l'església de Bràfim.

El 14 de novembre, l'arquitecte enviava a Borràs una extensa carta sobre l'estat en el qual es trobava l'església. La descripció és una bona mostra de la precisió amb la qual l'arquitecte va revisar tot l'edifici, en base a la qual en proposa la restauració, ordenada en tres intervencions: el paviment, l'escala del campanar (i el rellotge d'aquest) i la coberta.⁶⁵¹

⁶⁴⁵ Carta a Manuel Borràs. 27-7-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶⁴⁶ Noticiari. A: *Vimbodí Butlletí Cultural (Vimbodí i Poblet)*. Vimbodí: 1-9-1930, p. 10. Fons: ACCB.

⁶⁴⁷ Carta a Manuel Borràs. 20-7-1935. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶⁴⁸ Carta a Manuel Borràs. 4-5-1933. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶⁴⁹ Carta a Manuel Borràs. 24-7-1935. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶⁵⁰ Entrevista a Manuel Fuentes, 24-10-2018.

⁶⁵¹ Carta a Manuel Borràs. 14-11-1934. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

Sorprèn també, a la part final, com aquest no es conforma solament amb un informe tècnic, sinó també “moral”, és a dir, la seva impressió sobre la poca cura que tant el rector com els feligresos tenen de l'església: “La meva impressió moral de la visita a Bràfim, dec dirli que és mes trista que la tècnica”.⁶⁵² Fa referència a un estat de deixadesa total que, a més a més, “fou escoltada pel sr. Rector amb l'indiferència de cosa que no li pertocava”.⁶⁵³

De totes les reformes que proposa a la primera carta, no sabem quines es van realitzar, només consta que el mes de març de l'any següent es van dur a terme obres per a reparar la coberta del temple a causa de vents. Suposem que l'estat crític de la teulada, amb un fort episodi de vents, degué precipitar la necessitat de la seva restauració. D'aquesta reforma es conserven a l'AHAT factures i rebuts diversos entre març i maig de 1935.⁶⁵⁴

Les Borges del Camp. Reformes a l'església (1934).

L'únic projecte de rehabilitació que està documentat a l'AHAT al fons de Secretaria de Cambra i Govern, a la sèrie de Reparació de Temples que tingui a veure directament amb Bernardí Martorell és la reparació del paviment del temple parroquial de les Borges del Camp,⁶⁵⁵ que, curiosament, no apareix a les cartes. L'arquitecte solament en va realitzar l'informe per a autoritzar-ne la reforma, duta a terme per un altre professional.

Trobem en primer lloc la carta del rector de la parròquia de les Borges del Camp exposant la situació de l'església “una cuarta parte aproximadamente del pavimento de la Iglesia (...) está tan deteriorado que apenas hay una baldosa que esté entera”⁶⁵⁶ i sol·licitant l'autorització per a realitzar una reparació immediata. A més, suggereix comptar amb l'aportació econòmica de la fundació Garravé-Iglesias per al sosteniment del culte i aporta a la mateixa carta un pressupost elaborat pel mestre d'obres. Afegeix finalment que si es veu convenient s'hi enviï l'arquitecte diocesà per a fer les comprovacions que es necessitin. Al pressupost que s'adjuntava, signat per José Pàmies el 2 d'octubre, sumava un total de 727'5 pessetes.

El 28 d'octubre Bernardí Martorell signa un informe resum de la seva inspecció de la parròquia, en la qual, a més a més de manifestar-se a favor de la reforma, afegeix que es tingui en compte que, en aquesta, es respectin les sepultures que hi ha al paviment, del qual concreta més el material: “El nou paviment serà de cairons de rajoles de la mateixa mida del antich disposat amb combinació adequada al edifici, que'l Sr Rector sortosament havia comensat ja a estudiar”.⁶⁵⁷ Proposa també que la pavimentació es realitzi per etapes, perquè, dins de la senzillesa del projecte, quedi realitzat amb una “intel·ligent atenció”.⁶⁵⁸ Afegeix també que ha aprofitat la visita per a aconsellar alguns detalls més en la reparació del temple i en l'urbanització de la zona, que “podrien beneficiar l'edifici i l'aspecte de la via pública”.⁶⁵⁹ Afirmar, per últim, que tan sols ha hagut

⁶⁵² *Ídem.*

⁶⁵³ *Ídem.*

⁶⁵⁴ Factures i rebuts diversos per reparar la coberta del temple a causa de forts vents. 12-3-1935 a 7-5-1935. Fons: Secretaria de Cambra i Govern. Sèrie: Reparació de Temples. Subsèrie: 17, 3.5.1.3.27, AHAT.

⁶⁵⁵ Sobre la reparació del paviment del temple parroquial de les Borges del Camp. 1934. Fons: Secretaria de Cambra i Govern. Sèrie: Reparació de Temples. Subsèrie: Borges del Camp, caps 11, n. 179. AHAT (Ref. 25662). [A partir d'ara només: Fons: Reparació de Temples, AHAT].

⁶⁵⁶ Carta al Exm. Sr. Cardenal Arquebisbe de Tarragona. 3-10-1934. Miguel Saludes, rector. Fons: Reparació de Temples, AHAT.

⁶⁵⁷ Carta a Magí Albaigés. 28-10-1934. Bernardí Martorell. Fons: Reparació de Temples, AHAT.

⁶⁵⁸ *Ídem.*

⁶⁵⁹ *Ídem.*

de completar tècnicament la iniciativa, ja que estava molt acurada per part del rector. L'arquitecte, doncs, en aquest cas, només va fer un paper més aviat burocràtic, de donar la seva opinió perquè des de l'arquebisbat es pogués autoritzar l'obra.

Finalment trobem el 30 d'octubre l'autorització de l'arquebisbat per a dur a terme les obres de reforma, afegint que es realitzin segons les instruccions que han rebut de l'arquitecte i dins del pressupost esmentat, a càrrec de la fundació.

Riudoms. Reformes a la rectoria (1935).

L'any 1935 apareixen a diverses cartes entre l'arquitecte i Borràs algunes intervencions a Riudoms.

En primer lloc, el 20 de juliol, afirma que ha rebut el disseny de la façana de la rectoria de Riudoms, de la qual diu que no pot donar l'aprobació sense visitar-la.⁶⁶⁰ Uns dies més tard avisa per carta que té previst anar físicament a Riudoms a finals de mes,⁶⁶¹ segurament per veure l'estat de la façana ell mateix en persona. Un mes després, en una carta sobre diversos temes diu que ja ha fet la visita: "l'anada a Riudoms com una seda, veurem si serà sincera".⁶⁶² No sabem en què va consistir concretament la intervenció en aquesta façana ni si realment es va arribar a realitzar.

Aquest possible projecte, com tants d'altres, no consta al fons de Reparació de Temples, sinó solament, uns mesos abans, les restauracions de diversos elements en mal estat (la coberta, la sagristia, etc.) realitzades per mestres d'obres.⁶⁶³

3.3.4. Altres projectes diocesans no realitzats o no localitzats.

Per acabar aquest capítol no podem deixar d'esmentar els diversos projectes a la diòcesi de Tarragona dels quals hem trobat referències però no van ser realitzats o, en un cas, no hem localitzat.

Obra Pia Montserrat. (s.d.) – No realitzada/localitzada.

Al fons personal de Bernardí Martorell, a l'AHCOAC-G, trobem els plànols de l'Obra Pia Montserrat,⁶⁶⁴ un edifici per les religioses que es dedicaven a Tarragona a atendre persones sense sostre i altres necessitats, com orfes o pobres.

L'Obra Pia Montserrat és actualment una fundació que depèn del bisbat que gestiona la casa de Transeünts de Tarragona, amb seu a la plaça Peixateries Velles, n. 11.

L'edifici, com es veu als plànols (avui ja molt gastats, no els mostrem perquè a les fotografies gairebé no s'aprecien les línies), tenia tres pisos i estava ubicat a un passeig que no hem

⁶⁶⁰ Carta a Manuel Borràs. 20-7-1935. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶⁶¹ Carta a Manuel Borràs. 24-7-1935. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶⁶² Carta a Manuel Borràs. 26-8-1935. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶⁶³ Carta al Emmo. Sr. Cardenal Arzobispo de Tarragona. 20-5-1935. Francisco D., cura-párroco de Riudoms. Fons: Reparació de Temples, AHAT.

⁶⁶⁴ Obra Pia Montserrat, Tarragona. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C29, 271-279).

identificat. A la planta baixa es plantejaven principalment la zona de menjadors i la capella. La primera zona inclou dos espais amplis de menjador per als pobres, un d'ells vinculat a la cuina i un petit menjador per a les religioses; la segona, una capella amb la seva petita sagristia. En aquesta planta trobem també els quatre accessos diferents a l'edifici des del carrer: l'entrada per als menjadors de pobres, amb el seu propi vestíbul; una entrada que dirigeix a un petit espai que l'arquitecte anomena "vestíbul de l'asil", i es connecta directament amb l'escala que porta a la planta superior; un tercer accés directe a la capella, i l'últim que condueix al rebost i la carbonera, especial per a proveïdors.

A la planta primera trobem diferents espais: a l'esquerra, una zona d'infermeria, habitacions individuals (potser de les germanes, ja que en una hi diu M. Superiora), i, a la zona de la dreta de l'escala, uns espais més grans: una classe, un altre menjador i una zona on diu "capilla" i "coro", que sembla que correspon a un cor en balcó (un doble espai des de la capella del pis inferior).

A la segona planta trobem els dormitoris per nens (o nenes, no es llegeix bé), i una habitació que diu "H. Vigilante", amb finestra al gran dormitori, per a la religiosa que vigilava els infants. A l'altra banda hi ha una zona d'habitacions més petites, anomenades "habitaciones HH", és a dir, que corresponien a les religioses.

És un edifici molt senzill, segurament elaborat amb baix o cap pressupost, i sense cap inclinació concreta cap a cap estil o interès estètic. No hem pogut saber si va ser construït.

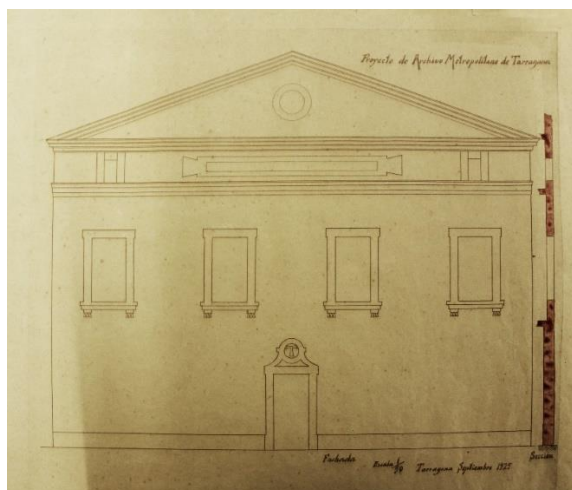
Arxiu Metropolità de Tarragona (1925) – No realitzat.

El cardenal Vidal i Barraquer no només encarrega al nostre arquitecte edificis de caire religiós. El clergue tenia una gran preocupació pel patrimoni històric i documental de l'Arquebisbat, de manera que el 1921 va demanar a Mn. Sanç Capdevila l'ordenació de l'Arxiu Episcopal i, per primera vegada a Espanya, la concentració de documents històrics d'arxius parroquials.⁶⁶⁵ Coincideix també en aquesta mateixa època, l'any 1925, que s'estableixen una sèrie de directrius papals en relació a fomentar la conservació del patrimoni documental, bibliogràfic i artístic de l'Església a través de museus, biblioteques i arxius.⁶⁶⁶ En aquest context, el cardenal va encomanar a Martorell el projecte d'un Arxiu Metropolità de Tarragona. Aquest va elaborar-ne els plànols, signats el setembre de 1925, però mai es va dur a terme.

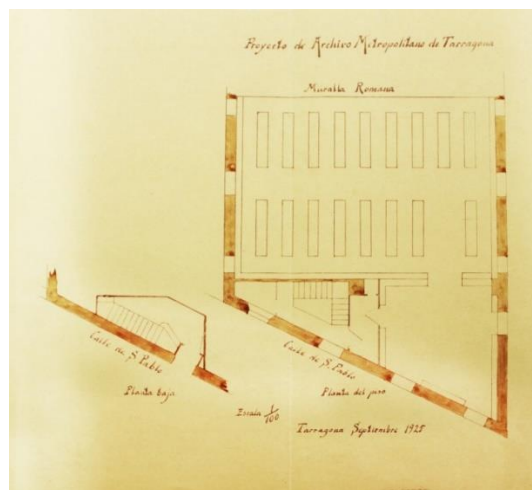
L'edifici no té gran interès a nivell arquitectònic, però sí a nivell de l'encàrrec en sí mateix. És molt innovador que l'any 1925 es proposi un edifici creat amb aquesta funció exclusiva, i no simplement s'habiliti com a arxiu una sala d'un edifici ja existent.

⁶⁶⁵ Capdevila, S. *El archivo parroquial y su ordenación. Estudio y normas prácticas para ordenar, catalogar y conservar los archivos parroquiales*. Barcelona: Eugenio Subirana editor, 1926.

⁶⁶⁶ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 54.

Alçat general. Projecte d'Arxiu Metropolità de Tarragona. 1925. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT (UC: 622).

Planta general. Projecte d'Arxiu Metropolità de Tarragona. 1925. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT (UC: 624).

El projecte es proposava que estigués situat al carrer Sant Pau i consistia en un edifici de línies clàssiques, en consonància amb el seu entorn, amb forma de petit temple amb frontó, tal com mostra l'alçat.⁶⁶⁷ Tal i com esmenta Puigvert, l'edifici té un paral·lelisme amb algunes biblioteques populars creades per la Mancomunitat de Catalunya, de la mateixa època.⁶⁶⁸ L'alçat també mostra que, sobre la porta d'accés, es plantejava un relleu d'una tau, que ja s'ha mencionat que es símbol de l'arxiprestat de Tarragona. Entre els plànols que es conserven trobem també l'alçat a escala 1/20 de la porta i d'una finestra de l'edifici.⁶⁶⁹

El projecte està distribuït en dues plantes. A la planta d'accés trobem tan sols un petit rebedor amb una escala que condueix al pis superior, on trobem l'arxiu pròpiament, amb un reduït lavabo, una sala i un ampli espai amb armaris i prestatgeries distribuïts linealment.

El plànol mostra també com es plantejava que l'edifici aprofités com a mur l'antiga muralla romana a la zona posterior.⁶⁷⁰

Com s'ha dit, l'edifici no es va arribar a construir, però actualment trobem l'Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona (AHAT) a la mateixa ubicació plantejada al projecte, al mateix carrer Sant Pau, actualment número 2, entre el palau Episcopal i el Seminari i tocant la muralla a la part posterior.

Retaule de Sant Francesc. 1928. – No realitzat/localitzat.

Troblem també a l'AHAT un plànol de 1928 en el qual Bernardí Martorell dissenya el retaule de Sant Francesc d'Assís.⁶⁷¹ Francesc era el nom de pila del cardenal Vidal i Barraquer, aquesta

⁶⁶⁷ Alçat general. Projecte d'Arxiu Metropolità de Tarragona. 1925. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT (UC: 622).

⁶⁶⁸ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 54.

⁶⁶⁹ Detall de porta i finestra. Projecte d'Arxiu Metropolità de Tarragona. 1925. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT (UC: 623).

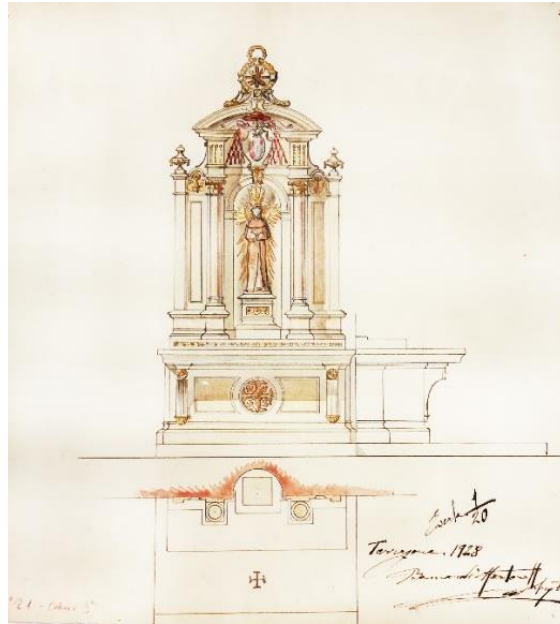
⁶⁷⁰ Planta general. Projecte d'Arxiu Metropolità de Tarragona. 1925. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT (UC: 624).

⁶⁷¹ Altar de Sant Francesc. 1928. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT (UC: 460).

relació i la imatge d'un escut episcopal semblant al del cardenal a la part superior del retaule ens fa deduir, doncs, que podria ser una petició personal d'aquest.

El plànol està a escala 1/20 i mostra l'alçat, en el qual podem veure un templet clàssic, amb decoracions historicistes, i la planta, de formes senzilles. A la part central del retaule trobem un esbós d'una gran escultura de sant Francesc, amb el seu hàbit marró. A la part superior del sant, l'escut que hem esmentat.

No hem pogut localitzar el retaule ni saber si es va dur a terme aquest projecte.

Altar de Sant Francesc. Bernardí Martorell. 1928. Fons: AHAT (UC: 460).

3.4. Arquitecte diocesà de Barcelona.

En l'última etapa de la seva vida, entre el 1928 i el 1937, Bernardí Martorell va realitzar diversos encàrrecs per la diòcesi de Barcelona.

En aquest context, va fer diferents intervencions a la catedral: va ser el responsable del trasllat del Sant Crist de Lepant des del deambulatori fins a la seva ubicació actual, un fet molt important a l'època; va dissenyar els elements d'il·luminació d'aquest espai i probablement els que serviren de làmpada i Via Crucis a la nau principal de la catedral. També va estar implicat en l'estudi del trasllat del cor de la catedral, tema que havien proposat Enric Sagnier i Bonaventura Bassegoda però que, un temps després, el nostre arquitecte va reprendre juntament amb Francesc Folguera i Grassi, arquitecte diocesà de Barcelona en aquella època. Es conserven també plànols signats d'aquests dos arquitectes de la façana del claustre des del carrer del Bisbe,⁶⁷² fet que ens fa pensar que van treballar junts en algunes intervencions a la catedral.

A més a més, Bernardí Martorell sembla que no era un professional extern contractat per una intervenció concreta: a una de les factures que hem trobat es fa referència a Bernardí Martorell com a "Arquitecte de la Catedral de Barcelona"⁶⁷³ i, també trobem, en aquest cas recollit per Bassegoda, que Charles Post, arquitecte americà, va visitar l'any 1933 la catedral de Barcelona i va ser el nostre arquitecte qui el va passejar per l'edifici i li va explicar, a qui l'estatunidenc va elogiar.⁶⁷⁴

Per altra banda, trobem un altre tipus de projectes de Martorell en l'àmbit diocesà de Barcelona. Els anys 30 van ser uns anys de ràpid creixement de la ciutat i aquest fet va provocar que les parròquies antigues no donessin abast i, per tant, se n'haguessin de construir de noves.

En aquest context Martorell va realitzar els projectes de, com a mínim, dues esglésies, de les quals només es van construir les escoles parroquials d'una de les dues, com es veurà més endavant: la parròquia de Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa (1934), no realitzada; i les escoles parroquials de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies (1934-1937), que es van acabar en plena Guerra Civil, gràcies a accions que comentarem al capítol corresponent. Seguint el mateix procediment, va realitzar també durant la Guerra l'escola vinculada a l'església de la Mare de Déu del Roser (1936-1937).

D'aquesta època i obra en tenim molt poca informació: a l'ADB només trobem alguns documents sobre la vida parroquial,⁶⁷⁵ però no plànols o certificats que documentin la intervenció del nostre arquitecte. A l'ACB tampoc hem pogut trobar informació, solament una referència a una de les restauracions de la catedral,⁶⁷⁶ però res més, ja que no es poden consultar documents que tinguin menys de 100 anys d'antiguitat, franja en la qual es troben totes les intervencions a la diòcesi de Barcelona del nostre arquitecte. S'ha de dir, també, que tampoc es pot consultar el document d'actes del Capítol, ja que en aquells anys convulsos no es reunien, i si es reunien era de manera clandestina i per tant no en tenim documents oficials. Per sort, l'AHOCAC-G conserva al fons personal de l'arquitecte alguns plànols que ens confirmen que Martorell va realitzar els projectes

⁶⁷² Alçat de la façana de la catedral de Barcelona al c/ Bisbe. (s.d.). Francesc Folguera i Bernardí Martorell. Fons: Arxiu de la Diputació de Barcelona, ADiBa (510/20/9/1).

⁶⁷³ Presupuesto. 18-3-1932. Tomás Marqués escultura. Fons: Martorell, AHOCAC-G (correspondència).

⁶⁷⁴ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 50.

⁶⁷⁵ Parròquies: Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa. Fons: ADB (parròquia 31, docs. 1, 2, 6-9); Parròquies: Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Fons: ADB (parròquia 12, docs. 1, 3, 6).

⁶⁷⁶ Restauració vitralls. Comptes de l'obra, Llibre 2. Fons: ACB.

que hem comentat: el fons custodia el projecte de l'església i escola de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies⁶⁷⁷ i el projecte d'església i escola de Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa.⁶⁷⁸ Per altra banda, a l'AHCOAC-B es conserven al fons de Bernardí Martorell molts documents del desenvolupament del projecte de l'escola de la primera església i de la seva construcció,⁶⁷⁹ i de la vinculada a l'església del Roser,⁶⁸⁰ però no registrades com a escoles parroquials sinó com a escoles del Consell de l'Escola Nova Unificada, CENU a partir d'ara, una institució nascuda durant la República, el juliol del 1936, que promovia una educació gratuïta, laica, única, de coeducació i en català.⁶⁸¹ Veurem als respectius capítols els avantatges d'aquest fet.

Bibliogràficament, hem pogut consultar diverses publicacions sobre els temes que estudiarem (el Crist de Lepant, el cor de la catedral, la història d'algunes esglésies, etc.)⁶⁸² però en cap d'elles apareix el nom de Bernardí Martorell i Puig. L'article monogràfic sobre Martorell de Bassegoda menciona algunes intervencions a la catedral (projecte del trasllat del cor de la catedral, trasllat del Sant Crist de Lepant, Via Crucis, Llànties)⁶⁸³ i les tres esglésies amb escoles parroquials que hem esmentat, però afegint-ne una quarta, de la qual no hem trobat cap referència documental: l'església parroquial i dependències de Nostra Senyora del Pilar (1934), que afirma que va construir i va ser destruïda el juliol del 1936.⁶⁸⁴

3.4.1. Intervencions a la catedral de Barcelona.

Les intervencions documentades de Bernardí Martorell a la catedral es realitzen entre els anys 1932 i 1934. Les intervencions sobre les quals hem trobat més informació i desenvoluparem de manera més completa, són, d'una banda, el trasllat del Sant Crist de Lepant i la il·luminació d'aquesta capella i, per l'altra, la restauració de dos vitralls de l'absis. En tercer lloc, el nostre arquitecte va estudiar i defensar amb força el tema del trasllat del cor d'aquesta catedral, tema que comentarem també en aquest capítol.

Fora d'aquestes obres de les que tenim més material, és probable que l'arquitecte participés en més restauracions, però, com que ho hem pogut documentar-les prou, només les esmentarem a continuació.

Trobem al fons personal de l'arquitecte a l'AHCOAC-G, un pressupost que conservava Bernardí Martorell entre les seves cartes personals que fa referència a una estàtua de santa Elena per a la catedral de Barcelona (1932) on s'especifica que es ell qui en dirigeix la instal·lació:

Estudio de modelo adecuado a la presentación de santa Elena destinada a la S. I. Catedral, bajo la dirección del arquitecto Sr. Martorell, y reproducción de la obra a la medida de

⁶⁷⁷ Església parroquial de Ntra. Sra. Medianera de todas las Gracias, Barcelona. 1935. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C5/196-209).

⁶⁷⁸ Parròquia N. Sra. Medalla de la Miraculosa. 1932. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C19/118-126).

⁶⁷⁹ Escoles CENU 120. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B.

⁶⁸⁰ Escoles CENU 149. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B.

⁶⁸¹ Companys, L. *Projecte d'ensenyament de l'escola nova unificada*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 18-9-1936.

⁶⁸² Les veurem als capítols corresponents.

⁶⁸³ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 47, 49-50, 52.

⁶⁸⁴ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 47.

dos metros d figura, más de 10 centímetros de peana para encajar en el pedestal, construida en madera tallada, flandes especial y decorada de conformidad con los siguientes apartados.⁶⁸⁵

Als apartats següents de la carta es desenvolupen els detalls de l'escultura: el vestuari daurat i amb sanefes policromades, una diadema tallada, l'aureola de metall daurat; les mesures del pedestal, etc. Martorell segurament només va supervisar aquesta obra, però el fet que sigui ell a qui va dirigit el pressupost ens fa entendre que tenia un càrrec en relació a la catedral.

Per altra banda, la coneguda revista *La Hormiga de Oro* publicava el mes d'octubre del 1934 un article en el qual s'exposaven les diferents restauracions que s'estaven duent a terme a la catedral de Barcelona,⁶⁸⁶ on es dedicaven dues pàgines amb fotografies al retaule barroc i la capella de Sant Pere Nolasc, que acabava de ser restaurat. S'explica a l'article que aquesta restauració va ser a càrrec de l'arquitecte Bernardí Martorell i els artistes Francesc Llorens i Rafael Forcada, una altra intervenció del nostre arquitecte a la catedral.

Tenim també constància d'una possible intervenció al claustre o, com a mínim, a la seva façana des del carrer del Bisbe, a la zona del portal de Santa Eulàlia.⁶⁸⁷ No sabem en què va consistir el projecte però en aquesta època es va realitzar la plaça Garriga i Bachs, situada al davant, i és probable que s'hagués d'intervenir en aquest mur del claustre que donaria a la nova plaça. El plànol està signat sense data per Bernardí Martorell i Francesc Folguera, arquitecte diocesà de Barcelona.

Per últim, trobem a la catedral de Barcelona un element que Bassegoda afirma que és obra de Bernardí Martorell, però no en tenim constància documental: el via crucis. L'autoria d'aquests elements apareix a diverses publicacions, la majoria de Bassegoda⁶⁸⁸ i una de Mazzanti.⁶⁸⁹

Troblem al llarg de tota la catedral, com a moltes esglésies, les estacions del via crucis: catorze plaques que recorden els passos de Jesús fins al Calvari, a cada una de les quals es recorda una escena des de la seva condemna a mort fins a la seva sepultura. Bassegoda afirma que aquest element també va ser realitzat per Bernardí Martorell i Puig, i pensem que és una hipòtesi molt versemblant, per l'època i per l'estil amb que estan dissenyades les estacions: de ferro forjat cargolat, semblant a altres elements del mateix tipus que són obra de Bernardí Martorell; amb la il·luminació en forma de llànties penjants, amb vidres grogosos, molt semblants als que utilitza també l'arquitecte a la capella del Crist de Lepant i a altres projectes.

⁶⁸⁵ Presupuesto. 18-3-1932. Tomás Marqués escultura. Fons: Correspondència, Martorell, AHCOAC-G.

⁶⁸⁶ Anònim. El altar y la capilla de San Pedro Nolasco en la catedral de Barcelona. A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona, 18-10-1934, pp. 664-665.

⁶⁸⁷ Alçat de la façana de la catedral de Barcelona al c/ Bisbe. (s.d.). Francesc Folguera i Bernardí Martorell. Fons: ADiBa (510/20/9/1).

⁶⁸⁸ Bassegoda, J. *Els treballs i les hores a la Catedral de Barcelona*. Barcelona: Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, 1995, p. 137.

⁶⁸⁹ Mazzanti, C. (2012), *op. cit.*, p. 98.

Llàntia Via Crucis a la catedral de Barcelona. IX estació.
Fotografia de l'autora (27-2-2019).

Perfil de la llàntia Via Crucis a la catedral de Barcelona. XIII estació. Fotografia de l'autora (27-2-2019).

Cada un d'aquests catorze elements està format per una placa amb el número de l'estació escrita, coronada per una creu i complementada amb dues llànties, unides al conjunt per elements de ferro forjat que també són ornamentals.

Trasllat del Sant Crist de Lepant de la girola a la capella de Sant Oleguer (1932) i il·luminació de la capella.

El Sant Crist de Lepant és una de les peces més conegudes de la catedral de Barcelona: una escultura de fusta probablement del segle XVI⁶⁹⁰ que representa a Jesús Crucificat de mida natural. Segons la tradició, aquesta imatge presidia una de les naus que va vèncer a la batalla de Lepant (1571), en la qual l'escultura es va corbar per esquivar una canonada dels adversaris. Una altra tradició afirma que aquesta escultura, guardada a la bodega, es va moure per a tapar un forat per on hagués entrat aigua durant la batalla i hagués enfonsat la galera.⁶⁹¹

La importància d'aquesta imatge, però, s'ha anat forjant durant segles de veneració a la catedral de Barcelona, on, a finals del segle XIX, en va augmentar la devoció i l'any 1883 es va treure per primera vegada en processó i es va popularitzar ràpidament entre molts més habitants de la ciutat. En aquella època la talla estava ubicada a la capella central de la girola del temple. Va ser l'any 1932 quan, amb motiu de la creixent popularitat del Crist entre els barcelonins, va ser traslladat a la seva actual ubicació, la capella de Sant Oleguer o del Santíssim Sagrament. Aquest espai era més gran i més accessible, ja que es troba a l'entrada de la catedral, i s'hi podien dur a terme amb més comoditat els actes piadosos.

⁶⁹⁰ Solà, F. *El Sant Crist de Lepant: prodigiosa imatge venerada a la catedral de Barcelona*. Barcelona: Mª Montserrat Borrat ed., 1950, p. 18.

⁶⁹¹ *Ibidem*, pp. 17-22.

Antiga ubicació del Crist de Lepant a la catedral, a una de les capelles del deambulatori. 1920. Fons: FFS-BC.

Estat de la capella on actualment es troba el Sant Crist de Lepant abans del trasllat. 1914. Fons: FFS-BC.

El 4 de febrer del 1932 *La Vanguardia* expressa que s'estan ultimant les obres de la capella del Santíssim de la catedral per a poder traslladar-hi el Sant Crist de Lepant,⁶⁹² fet que es va dur a terme el següent Dimecres de Cendra, 10 de febrer, a les cinc de la tarda.⁶⁹³ Durant tots els divendres de quaresma d'aquell any es va fer vetlla davant la prodigiosa imatge "en su nuevo emplazamiento en la capilla del Santísimo de la Catedral".⁶⁹⁴

Com s'ha dit, el diari esmentat menciona les obres a la capella per a poder dur a terme el trasllat. En aquest punt és on probablement va intervenir Bernardí Martorell i Puig, de la qual no hem trobat cap referència a l'ACB, pel motiu d'antiguitat dels documents que s'ha exposat abans, ni a l'ADB.

Capella del Sant Crist de Lepant a la catedral de Barcelona. Fotografia de l'autora (27-2-2019).

La intervenció en aquest trasllat del nostre arquitecte consta a diverses publicacions de Bassegoda,⁶⁹⁵ però només hem pogut trobar una referència documental sobre el tema, quan

⁶⁹² Anònim. Vida Religiosa. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 4-2-1932, p. 11.

⁶⁹³ Anònim. Vida Religiosa. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 10-2-1932, p. 11.

⁶⁹⁴ Anònim. Vida Religiosa. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 6-2-1932, p. 9.

⁶⁹⁵ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 47, 49, 52; Bassegoda, J. (1975), *op. cit.*, p. 12.

Bernardí Martorell escriu a Manuel Borràs, el desembre de l'any 1932 per a dir-li que “convé que V vegi la il·luminació del S Crist de Lepant. A la Sagristia de la Catedral demani per en Magi (Sagrístà o monjo) a qui he parlat de la visita de V per a que li fassi veure tots els efectes d'il·luminació”,⁶⁹⁶ text que demostra que probablement Martorell va intervenir en la il·luminació de la capella, i, per tant, seria lògic que, com a arquitecte de la catedral, en més elements del conjunt.

És molt probable aquesta hipòtesi, ja que l'estètica de les làmpades és molt semblant a altres del mateix autor, com per exemple, les de l'església de Torrebonica de Terrassa⁶⁹⁷ o les que l'arquitecte col·loca a la capella del palau episcopal de Tarragona.⁶⁹⁸ La publicació monogràfica sobre el Crist de Lepant que estem citant corrobora que en aquella època es va intervenir en la il·luminació de la sala: “el sant Crist és (...) rodejat d'artístiques i encertades corones de llum, que són el flam de la fe i de l'amor de la ciutat”,⁶⁹⁹ no n'especifica l'autoria però confirma que són una novetat de l'època.

Bassegoda també menciona aquesta intervenció, juntament amb el Via Crucis, al llibre *Els treballs i les hores a la Catedral de Barcelona*.⁷⁰⁰

Sistema d'il·luminació de la capella del Sant Crist de Lepant. A la fotografia de l'esquerra es poden veure quatre elements: les llànties que pengen sobre el Crist, un dels dos llums que trobem a banda i banda de l'escultura, al mateix retaule, un dels llums grans que il·luminen l'espai i un dels laterals. A la dreta, un dels dos llums que il·luminen la part del posterior de la capella. Fotografies de l'autora (27-2-2019).

Restauració de dos vitralls de l'absis (1934).

L'única intervenció de Martorell i Puig a la catedral que s'ha pogut trobar a l'ACB consisteix en l'estudi dels finestrals de l'absis, el dictamen, els pressupostos per la seva reparació i la direcció de la restauració de dos d'ells.

Trobem, sorprenentment (no tenen 100 anys encara), a l'ACB tots els documents referents a aquesta intervenció que ens permeten seguir el desenvolupament del projecte.⁷⁰¹

⁶⁹⁶ Carta a Manuel Borràs. 12-12-1932. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁶⁹⁷ V. p. 525.

⁶⁹⁸ V. p. 175.

⁶⁹⁹ Solà, F. *op. cit.*, p. 98.

⁷⁰⁰ Bassegoda, J. (1995), *op. cit.*, p. 137.

⁷⁰¹ Comptes de l'Obra, 1926-1935. Llibre 2. Fons: ACB.

En primer lloc podem veure l'informe general de les finestres amb la proposta d'intervenció signat el juliol de 1934 pel propi arquitecte, document en el qual Martorell exposa l'estat crític de les obertures i en proposa la restauració per fases, començant per les que estan pitjor i seguint durant diversos estius fins a restaurar-les totes.

De seguida es va posar en marxa l'obra, que reclamava la intervenció de professionals de set gremis diferents, coordinats tots per l'arquitecte, que reuneix les set factures quan l'obra ja està acabant, pocs mesos més tard. Els diferents artesans que hi van participar van ser un constructor, Riera; un picapedrer, Daura; un vitraller, Granell; un autor de ferros artístics, Gorgoll; un ferrer, Torras (podria tractar-se de la ferreria Torras, amb qui va treballar en molts projectes); i una fàbrica de galvanitzats, Farrero. La setena factura és la que l'arquitecte presenta per la direcció dels treballs, el 14 de febrer del 1935, data en la qual deduïm que acaben les obres, que havien començat l'anterior mes de juliol, quan es van encarregar a Gorgoll les noves estructures de ferro, continuant les diferents obres a partir de setembre (les altres factures són d'a partir d'aquesta data). Aprofitant la intervenció, l'arquitecte va aplicar als nous finestrals un sistema per a poder obrir-los,⁷⁰² i, així, aconseguir més ventilació a l'interior de la catedral.

La restauració dels dos vitralls que es van realitzar aquell any va pujar a 14.058'85 pessetes, 2.687'21 pessetes més econòmic que el pressupost realitzat inicialment. D'aquesta quantitat, l'arquitecte va cobrar 1.390 pessetes, com a honoraris per a l'estudi, el dictamen, i la direcció de la restauració de dos vitralls, tal com diu la factura.⁷⁰³

Tenint en compte que només es van restaurar dos finestrals i que, els que Bernardí Martorell veia més deteriorats i proposava que fossin els primers eren els de la capella de Sant Esteve, deduïm que aquests van ser els objectes de la restauració que hem analitzat.

Trasllat del cor de la catedral de Barcelona (propostes i conferències al voltant del 1928).

Bernardí Martorell va tenir també relació amb la proposta de trasllat del cor de la catedral de Barcelona, un tema convuls que va ser comentat a diverses publicacions i articles de l'època, a favor i en contra de la intervenció. Donen una visió general del tema una publicació de l'any 1929 de Josep Tarré⁷⁰⁴ i l'*Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic*,⁷⁰⁵ entre altres.

El cor de la catedral es trobava (i es segueix trobant) al mig de la nau, de manera que els canonges es plantejaven si calia moure'l per a facilitar la visió del presbiteri i l'aforament del recinte i van demanar a Sagnier Villavecchia i Bassegoda Amigó que, l'any 1927, realitzessin una proposta. La maqueta d'aquest projecte, que encara no era definitiu ni estava aprovat, es va mostrar a l'Exposició dels Amics de l'Art Litúrgic d'aquell any, fet que va generar molta controvèrsia sobre el tema: per una banda, hi havia els que volien mantenir el cor i, per l'altra, els partidaris del trasllat, entre ells el nostre arquitecte i l'esmentada Associació, els quals afirmaven que "no sacrificarem el culte d'un temple al culte de la pedra",⁷⁰⁶ intentant expressar que era prioritària la funció de l'església (facilitar el culte dels fidels) sobre un "principi més o menys convencional

⁷⁰² Carta al Dr. Mariano Vilaseca, Canonge. 30-1-1935. Bernardí Martorell. Comptes de l'obra, Llibre 2. Fons: ACB.

⁷⁰³ Honorarios. 14-2-1935. Bernardí Martorell. Llibre 2. Fons: ACB.

⁷⁰⁴ Tarré, J. *El trasllat del cor de la nostra Catedral serà una destrucció o bé una reconstrucció?* Barcelona: Herder, 1929.

⁷⁰⁵ Redacció. El trasllat del cor de la catedral de Barcelona. A: *Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic 1929-1930*. Barcelona: Cercle Artístic de Sant Lluc, 1930, pp. 99-107.

⁷⁰⁶ *Ibidem*, p. 104.

d'arqueologia",⁷⁰⁷ és a dir, per sobre el fet que s'hagi o no de conservar el cor. Al·legaven, a més a més, com recull el mateix article, motius estètics (perspectives de l'edifici, visuals, "desigualtat d'estil" formada pels nous elements que han anat "trencant" l'estètica del cor), motius d'ús ("l'única idea que ha empès aquest projecte és la de donar a Barcelona una catedral que no té o que no pot utilitzar")⁷⁰⁸ i motius litúrgics (la centralitat i visualitat de l'altar, la unió del cadirat amb la càtedra episcopal, etc.). Altres arquitectes també es posicionaven en nom propi, com Soler i March, que deia que "a la nostra catedral no li escau el cor al centre. Això la perjudica més que a qualsevulla d'altra (...) la solució arquitectònica, l'única que sota el punt de vista artístic pot marcar l'emplaçament, el rebutja".⁷⁰⁹ Bernardí Martorell va seguir amb detall tot el procés, guardant retalls de diaris en els quals experts en el tema donaven la seva opinió.⁷¹⁰

Maqueta del projecte del trasllat del cor de la catedral de Barcelona. 1927. Enric Sagnier i Bonaventura Bassegoda. Fotografia de Guillem F. Gel. Fons: ACB.

Catedral de Barcelona: perspectiva que tindria sense el cor. 1928. Extret de: *Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic 1929-1930*. Barcelona: Cercle Artístic de Sant Lluc, 1930, p. 103. (Pàgina conservada per Bernardí Martorell al seu arxiu personal).

Segons el mateix anuari, aquest projecte va ser novament estudiat, més tard, per Bernardí Martorell i Francesc Folguera, als quals es va traspasar el projecte per motius de salut i d'edat de Sagnier i Bassegoda Amigó. L'article de l'anuari acaba expressant que aquest estudi s'estava realitzant amb tota cura, amb tota documentació i amb tot assessorament i prometia una bona solució.⁷¹¹ El fet és que aquest segon estudi no sabem on es va conservar o publicar però no l'hem pogut localitzar.

El que sí que es conserva, com s'ha dit, és la conferència que Bernardí Martorell va pronunciar a l'Exposició d'Art Litúrgic organitzada per l'Associació d'Amics de l'Art Litúrgic el mes de desembre del 1928.⁷¹² El discurs es divideix en tres parts: en primer lloc, fa una sèrie de reflexions sobre la litúrgia, el sentit del misteri i la llum a les esglésies, idees que veurem reflectides als seus projectes, i n'exposa algunes referències i vivències personals. També parla del concepte de cor i

⁷⁰⁷ *Ídem*.

⁷⁰⁸ *Ídem*.

⁷⁰⁹ Tarré, J. *op. cit.*, p. 4.

⁷¹⁰ Fons: Martorell. AHCOAC-G (documents variats).

⁷¹¹ El trasllat del cor de la catedral... (1929), *op. cit.*, p. 107.

⁷¹² Martorell, B. (1928), *op. cit.*

el seu sentit a les esglésies, i exposa la situació en que es troba el conflicte en relació al trasllat del cor de la catedral de Barcelona. Per últim, explica el seu propi projecte del trasllat del cor de la catedral de Solsona, com un exemple que animi a fer el mateix a la capital catalana.

Hem exposat ja les seves reflexions i idees sobre el projecte a la catedral de Solsona, al capítol corresponent, en aquest ens centrarem en l'apartat que fa referència al cor de la catedral de Barcelona. La resta d'article i la seva anàlisi en conjunt es comentarà més endavant.⁷¹³

Després de l'apartat en que parla de la llum i la litúrgia, la conferència es centra en dades històriques i algunes reflexions sobre quin és el sentit original dels cors de les catedrals. En aquest apartat, l'arquitecte es posiciona amb contundència en contra que aquests elements estiguin al centre de la nau, defensant principalment l'argument que dóna importància als fidels a l'edifici: "les epoques passades que ocuparen les nostres catedrals amb els cors, tragueren d'elles el poble".⁷¹⁴

Explica que les catedrals, al voltant del segle XII, tenien un doble objecte civil i religiós, "els prelats havien volgut oferir als seus diocesans, grans locals en els quals les cerimònies del culte i fins assemblees civils poguessin desenvolupar-se amb esplendidesa".⁷¹⁵ En aquests primers moments, com que els bisbes volien que les festes religioses fossin festes de tots, volien que "res tapés la vista". En alguns casos, es van col·locar cadirats a l'interior de les catedrals, però aquests no s'aixecaven massa sobre el nivell de la nau ni es tancaven del tot, permetent la vista de l'altar des de tota la nau, com seguim veient, per exemple (la referència és també del text de Martorell) a l'església de Santa Maria in Cosmedì, a Roma. A totes les catedrals primitives, el seient del bisbe es trobava al fons de l'absis, a l'eix central de l'edifici, i, en molts casos, els dels que celebraven amb ell la Missa, a dreta i esquerra formant un semicercle. Aquesta disposició justifica el nom original del cor, que ve de corona.

En aquest punt, Martorell recorda que a la catedral de Barcelona, la càtedra del prelat és de pedra i es troba al centre, presidint l'eix de la catedral, com es pot veure actualment. Fa a continuació un recorregut històric de l'espai, començant per un moment històric que s'hi va viure: la vigília de la conquesta de Mallorca, Jaume I amb religiosos i nobles es van reunir a la catedral per "demanar al cel les llums i medis".

Segueix la cronologia recordant que a la segona meitat del segle XIII, els bisbes van començar a renunciar a fer servir les catedrals per a grans reunions populars, i els capítols, cadirats que es trobaven a la nau central, es trobaven "massa al descobert en els cors accessibles per totes parts", es va establir una tanca davant dels cors, i després, més tard, una gran tanca massissa, protegint els cadirats fixos. En aquest moment, quan es van tancar els cors, i al seu interior es celebraven les cerimònies, els fidels van quedar privats de la vista i per tant participació en aquestes, i per això es van originar a les catedrals les nombroses capelletes laterals al voltant de les naus, a les que el poble sí que podia accedir: "en menys d'un segle la major part dels cors d'aquests grans temples foren tancats i els fidels privats de veure les cerimònies de culte". Martorell justifica el tancament dels capítols defensant que era un clar interès dels membres d'aquests, que, fins i tot amb mitjans propis, van finançar les obres necessàries per aconseguir-ho, com queda clar, segons el discurs, a les inscripcions a la catedral de Notre Dame de París. També explica que

⁷¹³ V. p. 582.

⁷¹⁴ Martorell, B. (1928), *op. cit.*

⁷¹⁵ *Ídem.*

indubtablement la vida conventual dels capítols va afavorir aquest tancament, com era el cas de Tarragona, una altra catedral en que treballaria també molt el nostre arquitecte, a partir del 1930.

En aquest punt el nostre arquitecte enumera algunes de les dificultats que es generen del tancament del cor, totes en relació a l'argument que presentava al principi: treure el poble de la catedral. Explica que a nivell d'acústica no té cap sentit, ja que, per una banda, els fidels assistents a les cerimònies no poden cantar sense poder veure per on van els oficis i, per altra, la paraula divina que es proclama des de l'interior del cor no pot arribar a tot l'espai de la catedral: "no hi ha manera de fer arribar la veu humana desde el creuer al trascor". Parla així del so, de l'espai lliure i fins i tot de l'incens: "Si al incens se li pren l'aire, per ahon voldrem que voli?". Per últim, exposa un argument important, les visuals:

Si lògicament tinguessim de decidir l'emplaçament del cor en una catedral que'ns presentessin sense ell, crec no s'en trobaria una sola que amb sa criteri tinguessim de resoldre ocupant la visual principal de la nau central i destruint tota la grandiositat que'l creuer pot donar a l'absit amb l'amplada del seu espai.⁷¹⁶

Més endavant farà pensar un cop més sobre aquest tema de les visuals, fent referència a les esglésies gregues i bizantines: "en sa magnificència (...) ens corprenen, fent sentir la petitesa humana davant de la casa de Déu, es perquè totes elles donen la grandesa total de la seva concepció". Explica també que no és fàcil sentir l'harmonia d'un edifici si no "impressiona en les seves condicions adequades".

Després d'intercalar algunes referències de catedrals on s'ha dut a terme la reforma amb èxit (Mallorca, Oviedo o Seu d'Urgell) de les que diu "més que millora, ha semblat l'erecció d'una catedral nova", i de la seva intervenció en aquest sentit al monestir de Sant Cugat (l'eliminació del cor), imagina com serà la catedral de Barcelona si es du a terme aquesta obra, consient de les reaccions negatives que provocarà en molts:

la meravella que resultarà l'absit de la catedral de Barcelona, un cop les filigranades agulles del nostre cor se barregin en les penombres i contrallums del nostre absit, serà també motiu per a que amb desolació farisaica s'estripin algunes vestidures. Pero al cap d'un any, ningú s'atrevera a tornar-ne a treure el poble, del verdader cenacle de la paraula divina.⁷¹⁷

Aprofitant l'ocasió que té, Martorell afegeix una idea de reforma a la catedral, "per a que compreguin el partit que se'n pot treure de les bellesa ignorades en les catedrals, especialment en la nostra". Convida a contemplar el, com diu ell, màgic efecte del trifori del cimbori, i proposa imaginar com seria que a tot el trifori que va de cap a cap de la nau central s'obrissin els forats ("que son ben possibles") per produir el mateix efecte de llum. Segons, l'arquitecte: "donaria la sensació que les voltes s'aguanten en l'aire". Acaba dient que, si es duguessin a terme aquestes dues reformes, i es treballés en les vidrieries ("com si enjoïessin la reina de Saba") amb colors i llum, "ja'm sabriau concedir si tinc raó de opinar que a Barna presentaríem una catedral petita però que fora un exemplar perfecte de interior".

⁷¹⁶ *Ídem.*

⁷¹⁷ *Ídem.*

Trifori de la catedral de Barcelona. A l'esquerra el del cimbori, obert (entra llum), al centre i cap a la dreta, el de la nau principal (tapat). Fotografia de l'autora (1-2-2020).

Després d'intercalar altres exemples i l'explicació de la seva proposta de trasllat del cor de la catedral de Solsona, que ja hem comentat, i que serveix a l'arquitecte per donar solidesa al seu discurs, Martorell acaba la seva conferència interpel·lant amb força els oients:

Benemerits Amics de l'Art Litúrgic: que am el vostre impuls i guiatge heveu ajudat a portar a cap aquestos projectes de reivindicacions de nostre catedrals; quan, si Deu vol l'any vinent, veyeu que a Solsona tota una catedral es el digne vestíbol de la riquíssima capella de N.S. del Claustre, dieu que's obra vostra; quan a la catedral de Barcelona veyeu l'or dels sitials del nostre cor, brillar com brasas que encenen les flames d'aquells ventals dieu que'l sant caliu vosaltres l'haveu brandat; quan en el pròxim gran Pontifical, omplin de cap a cap d'aquelles naus, las armonies del cant gregorià, per milers de veus entonades; podeu dir que vosaltres las hi heu reunit; i quan en mitg d'aquella magnificencia hi hagin animes corpreses, que enmudeixin sense saberte explicar lo que veuen, lo que senten i lo que gosen; podreu dir que en la creació d'aquell cel, vosaltres hi teniu part.⁷¹⁸

3.4.2. Projectes diocesans a la ciutat de Barcelona.

Com s'ha dit, la segona faceta de Bernardí Martorell en la seva etapa d'arquitecte diocesà de Barcelona consisteix en el projecte de noves esglésies o espais parroquials com escoles o cases rectorals, en el marc de la Barcelona dels anys 30, la qual estava creixent molt ràpidament i demanava la construcció de nous temples per donar abast a l'augment de la població.

A la carta de quaresma del bisbe Irurita de l'any 1931 en trobem una bona prova: "Hay que levantar los templos de las nuevas parroquias, como las de Nuestra Señora del Pilar, Santa Teresita del Niño Jesús, San Antonio Abad y Nuestra Señora de los Ángeles, Virgen de la Medalla Milagrosa y otras varias que, con la ayuda de Dios se erigiran".⁷¹⁹ Cinc esglésies (i "otras varias") en construcció a la vegada són el reflex d'una època de ràpid creixement.

⁷¹⁸ *Ídem.*

⁷¹⁹ Irurita, M. Carta Pastoral de Cuaresma sobre parroquias y hospitales. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 12-2-1931, p. 12.

Molts d'aquests projectes van ser dissenyats i fins i tot aprovats però en molts casos no es van dur a terme o acabar, a causa de la Guerra Civil i els anys convulsos per a l'església que la van precedir, on es va trancar la construcció de molts d'aquests edificis i altres van ser destruïts.

Els projectes plantejats per Bernardí Martorell i Puig en aquest context són tres, i tots es desenvolupen de maneres diferents: l'església de Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa amb les dependències parroquials (1934) no es va arribar a realitzar, però l'analitzarem perquè planteja una església original i diferent de molts dels seus projectes; en segon lloc, de l'església i les escoles parroquials de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies (1934-37), només es van construir les escoles; per últim, Martorell realitza la reforma com a escola de la cremada església de la Mare de Déu del Roser (1936-37). És interessant comprovar que en aquests dos últims projectes, l'arquitecte registra les obres com a escoles del CENU, per poder seguir endavant amb les obres durant la Guerra Civil.

Per altra banda, el monogràfic de Bassegoda sobre el nostre arquitecte esmenta la seva participació en un altre projecte que no hem pogut documentar: l'església de Nostra Senyora del Pilar, també el 1934,⁷²⁰ de la qual no hem trobat cap referència documental que la relacioni amb Bernardí Martorell.

Església de Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa i dependències parroquials (1934) – No realitzada.

Bernardí Martorell realitzà un projecte per a la nova parròquia de Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa que no va ser construït, però que volem analitzar perquè és un projecte bastant desenvolupat que presenta algunes característiques certament originals.

L'església de Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa es va erigir l'any 1931 amb motiu del creixement de la població i de la ciutat de Barcelona, tal com es pot comprovar en un dels documents que trobem a l'ADB: "a fin de atender debidamente al servicio espiritual de los fieles residentes en el cuadro formado por las calles Cortes, Viladomat, Provenza y Tarragona",⁷²¹ que, segons el mateix document, no podien ser atesos a les parròquies properes per la gran quantitat de fidels que tenien. L'església que tractem es va erigir com a tal el novembre del 1931 sense disposar encara d'un edifici propi.

Juntament amb l'expedient on es va sol·licitar l'erecció, s'adjuntaven unes perspectives de l'arquitecte Eduard Maria Balcells, signades l'abril del 1931, d'una proposta de l'habilitació del local provisional.⁷²² Aquest projecte es va dur a terme i l'església es va inaugurar el 28 de febrer del 1932, quedant oberta al culte dos dies després.⁷²³

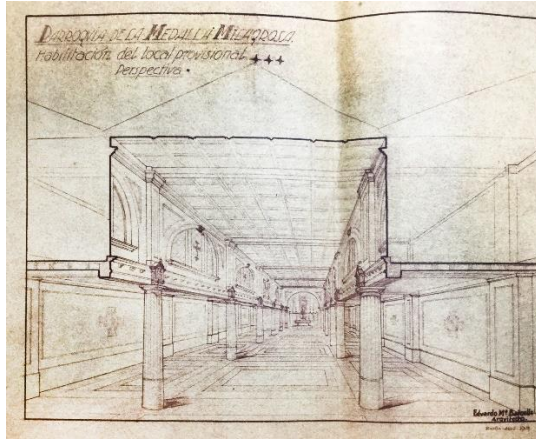
⁷²⁰ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 47.

⁷²¹ Document d'erecció de la parròquia de Santa Maria de la Medalla Miraculosa. 17-11-1931. Manuel Iruruita, bisbe de Barcelona. Parròquies, Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa. Fons: ADB (parròquia 31, doc. 1).

⁷²² *Ibidem*, (parròquia 31, doc. 2).

⁷²³ Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 2-3-1932, p. 9.

Tot just un any i mig més tard, la matinada del 30 d'agost del 1933, l'església va ser incendiada i va quedar completament destruïda.⁷²⁴ Segons el llibre monogràfic sobre la història d'aquesta parròquia,⁷²⁵ les causes de l'incendi són desconegudes: podria haver estat fortuït o, degut a l'època agitada en que ens trobem, provocat, però no es va saber mai.

Parroquia de la Medalla Milagrosa. Habilitación del local provisional. Perspectiva. Eduardo Balcells. 04-1931. Fons: Parròquies, 31- Medalla Miraculosa, doc. 2, ADB.

Nau de l'església després de l'incendi. 08-1933. Fons: APR.

És per aquest motiu que, el mes de novembre de l'any 1933 es van posar en marxa les peticions de permisos a l'ajuntament per tornar a construir un edifici.⁷²⁶ L'expedient presentat a l'Ajuntament de Barcelona per adquirir el permís de construcció de l'església incloïa els plànols dissenyats per l'arquitecte Bernardí Martorell i Puig, que semblaven desapareguts,⁷²⁷ tal com afirma el llibre monogràfic. Gràcies a aquest estudi s'han pogut localitzar els plànols inèdits proposats per Bernardí Martorell a l'arxiu personal del nostre arquitecte, actualment a l'AHCOAC-G.⁷²⁸

Els plànols de Martorell de la Parròquia de Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa estan signats el 17 de novembre del 1933, i presenten una proposta d'església amb casa rectoral, escola per nens i escola per nenes, ocupant una parcel·la en forma de T, de manera que tenia accés des de tres carrers, tal com es pot veure al plànol d'emplaçament.

⁷²⁴ Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 31-8-1933, p. 3.

⁷²⁵ Hidalgo, B. *Història de la parròquia de la Mare de Déu de la Medalla Miraculosa*. Barcelona: Scire, 2007.

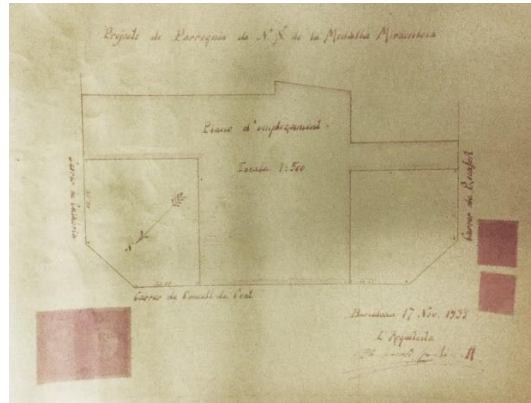
⁷²⁶ Sol·licitud a l'Ajuntament. 24-11-1933. Manuel Irurita, bisbe de Barcelona. Parròquies, Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa. Fons: ADB (parròquia 31, doc. 7).

⁷²⁷ Hidalgo, B. *op. cit.*, p. 27.

⁷²⁸ Parròquia de Nostra Senyora de la Medalla de la Miraculosa. 1932. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C19/118-126).

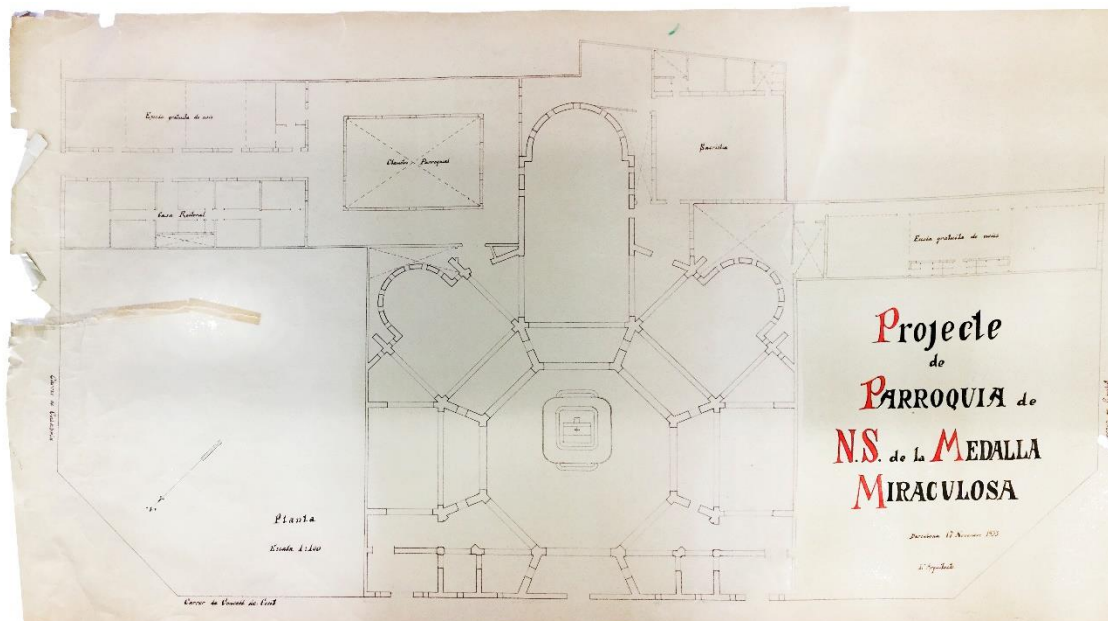
Aquest projecte, com s'ha dit, mai va ser realitzat, però analitzarem la proposta de l'arquitecte perquè presenta una tipologia molt poc habitual.

Podem consultar, entre altres documents, un plànol general a escala 1/100⁷²⁹ dibuixat amb molt detall on s'entenen els diferents espais que proposava l'arquitecte i les connexions entre ells. L'església es trobava a la part central del projecte, ocupant la major part de la parcel·la, amb façana al carrer Consell de Cent, a l'actual número 110. Aquesta, tot i estar col·locada en un solar de planta més aviat quadrada, està configurada per una planta octogonal, una disposició molt poc habitual a l'època i més aviat forçada per la geometria i dimensions de l'emplaçament. L'arquitecte planteja un altar central amb set capelles laterals i l'accés (els vuit costats). Destaquen també les dimensions de l'absis, molt allargat, i la col·locació de l'altar al centre de l'espai.

Església de la Parroquia de N. S. de la Medalla Miraculosa. Planta emplaçament. 17-11-1933. Bernardí Martorell i Puig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C19/118-126).

Al darrere de l'església (a la part posterior de l'absis) hi podem veure, cap a un costat, el claustre, que comunicava amb la casa rectoral i l'escola per a nois, formant un bloc allargat al qual es podia accedir des del carrer Calàbria (en aquesta zona és on es trobava l'antiga església incendiada) i, per l'altra banda, l'escola per a noies, més petita i allargada, amb accés des del carrer Rocafort i connexió, a través d'un pati, amb l'església.

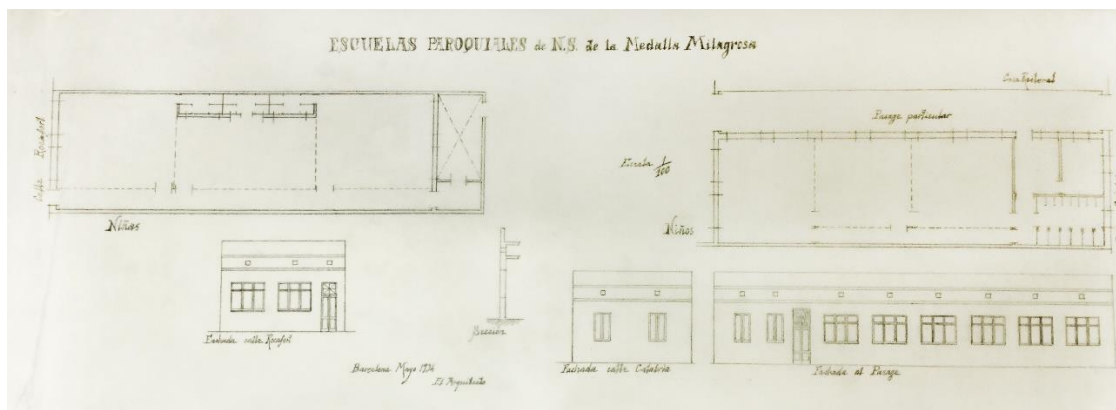

Projecte de Parròquia de N. S. de la Medalla Miraculosa. 17-11-1933. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C19/118-126).

Les escoles eren senzills edificis de planta rectangular que consistien, tant la de nois com la de noies, en un passadís longitudinal amb accés a tres classes. En el cas de la de noies, es tracta d'un

⁷²⁹ Planta parròquia N.S. Medalla Miraculosa. 17-11-1933. Bernardí Martorell. Parròquia de Nostra Senyora de la Medalla de la Miraculosa. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C19/118-126).

edifici entre mitgeres amb accés directe des del carrer, de manera que només tenien finestres dues de les classes, la que donava a façana (al carrer Rocafort) i la de l'altre extrem, que donava a un pati interior de ventilació. L'escola femenina tenia accés als lavabos des de cada classe. L'edifici dedicat a l'escola dels nois, en canvi, es trobava, per una banda, amb mitgera, però, per l'altra, amb un passatge privat que donava accés a l'edifici i a la rectoria, de manera que totes les classes tenen finestres al passatge. Al plànol general es veu que també es plantejava un passadís amb accés a cada classe i, al final d'aquest, als lavabos. No sabem quina era la proposta definitiva, perquè al plànol general trobem que es planteja un edifici amb tres classes però totes tres tenen accés des del propi passatge, estalviant-se el passadís que apareix al plànol detallat. Sigui com sigui, l'edifici no va ser realitzat.

Escoles parroquials de la parròquia de N. S. de la Medalla Miraculosa. 05-1934. Bernardí Martorell i Puig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C19/118-126).

Les peticions i els permisos sol·licitats van trigar en ser tramitats, ja que, com podem comprovar en diversos documents,⁷³⁰ es van generar diversos problemes legals i administratius.

Façana de l'actual parròquia de Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa. Fotografia de l'autora (27-2-2019).

Tots aquests factors van fer que el començament de les obres s'endarrerís i, més endavant, l'esclat de la Guerra Civil i la mort de Martorell el 1937 van fer que, definitivament, aquest projecte no es dugués a terme. Després de la Guerra, es va restablir el culte de la parròquia, que no va començar a ser reconstruïda fins els anys 40, de la mà de l'arquitecte Joan Padrós, i inaugurada finalment l'any 1966, després de diverses propostes,⁷³¹ a la mateixa ubicació, carrer Consell de Cent número 110.

Escoles parroquials (i església –no construïda–) de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies, escola 120 CENU (1934-37).

Bernardí Martorell va projectar el conjunt d'església i escoles de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies, l'església mai es va construir però sí les escoles, com veurem a continuació.

⁷³⁰ Cartes a l'Ajuntament i al Tribunal Económico Administrativo. 24-11-1933. Manuel Irurita, bisbe de Barcelona. Parròquies, Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa. Fons: ADB (parròquia 31, doc. 7).

⁷³¹ Hidalgo, B. *op. cit.*, pp. 46-52 i 64-69.

Trobem tots els plànols del projecte a l'AHCOAC-G,⁷³² i també altres plànols i altres documents relacionats amb l'obra a l'AHCOAC-B.⁷³³ També es conserven alguns documents de la construcció de les escoles (plànols, fulls de càlculs de les estructures i factures) al fons de Torras Herrería, a l'ANC.⁷³⁴ Aquest expedient confirma que les obres es van començar, ja que inclou factures, i també que el tècnic que va col·laborar amb aquest projecte amb Martorell és Josep Amargós, qui signa alguns plànols.

Aquest és un altre exemple d'església projectada els anys 30 amb motiu del creixement demogràfic de Barcelona i la necessitat "d'atendre la vida espiritual d'una barriada faltada completament de tota assistència espiritual".⁷³⁵ La ubicació de l'església es plantejava a una porció de l'Eixample que encara no estava urbanitzada però ja tenia molts habitants, la majoria en barraques, a l'actual zona de Sants i Les Corts, en aquell moment una de les zones més pobres de la ciutat.

En aquest context, el bisbat va demanar a Bernardí Martorell que, com a arquitecte diocesà, realitzés un projecte d'església i escoles parroquials al terreny que es trobava fent cantonada entre els carrers Entença i Còrsega. Aquest va desenvolupar els plànols del conjunt l'any 1934, plantejant una església amb un edifici adossat que incloïa les escoles i la casa rectoral.

A meitat del 1935 van començar les obres de construcció de les escoles parroquials, per ordre de Mossèn Lorenzo Castells i "siguiendo planos e instrucciones del Arquitecto Diocesano Don Bernardino Martorell".⁷³⁶

Les escoles estaven situades a la cantonada del solar a la qual corresponia el xamfrà. L'edifici, segons els plànols, era de planta baixa més un pis, amb una disposició senzilla dels diferents espais: les classes i la casa rectoral. Els materials emprats van ser molt pobres, ja que l'arquitecte volia aconseguir un pressupost mínim: fàbrica de totxo, sostres amb revoltos i entramat metàl·lic i paraments enguixats.⁷³⁷ Podem saber, gràcies a algunes factures d'Amargós (el contractista de les obres) que el fuster va ser Joan Campañá i que el nostre arquitecte cobrava com a honoraris cada setmana entre 78 i 156 pessetes.⁷³⁸

L'església que plantejava l'arquitecte tenia planta amb forma de L, amb l'accés principal des del carrer Entença i sortida també pel carrer Còrsega, deixant les escoles entremig, al xamfrà.

⁷³² Església parroquial de Ntra. Sra. Medianera de todas las Gracias. 1935. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C5/196-209).

⁷³³ Escoles CENU 120. 1935-1937. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B.

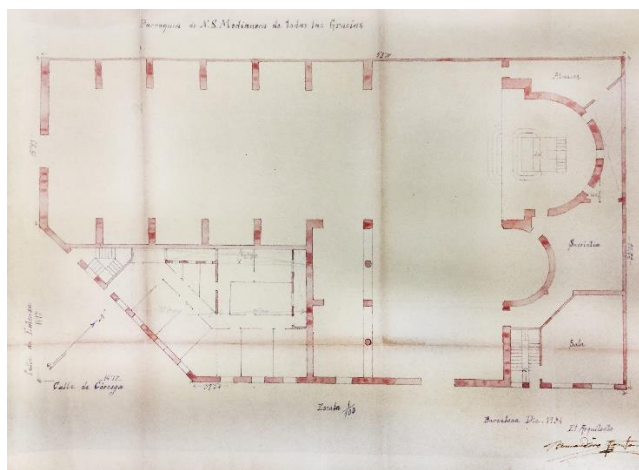
⁷³⁴ Projecte d'unes estructures metàl·liques corresponents a la construcció d'una escola associada a la parròquia de Nuestra Señora Medianera de Todas las Gracias. 1935-1936. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (631-T-1085).

⁷³⁵ Memòria. 4-1944. Arquitecte no identificat. Parròquies: Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Fons: ADB (parròquia 12, doc. 1).

⁷³⁶ Sol·licitud al bisbe de la diòcesi de Barcelona. 6-6-1940. J. Amargós, L. Castells. Parròquies: Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Fons: ADB (parròquia 12, doc. 1).

⁷³⁷ Factura. 18-7-1936. J. Amargós. Parròquies: Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Fons: ADB (parròquia 12, doc. 1).

⁷³⁸ Factures. 1936-1937. Escoles CENU 120. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B.

Planta general església i escoles parroquials de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Bernardí Martorell. 12-1934. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C5/196-209).

Alçat església i escoles parroquials de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Bernardí Martorell. 10-1935. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C5/196-209).

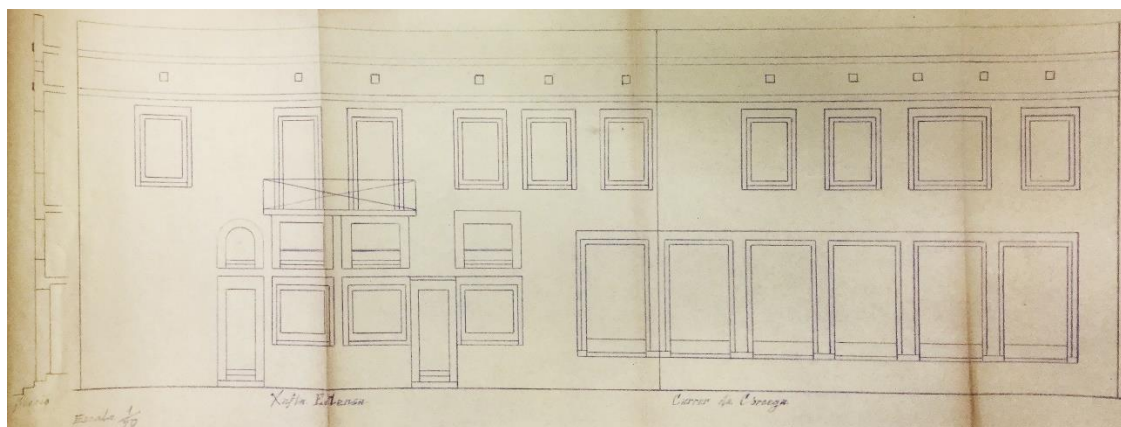
L'any 1936, en esclatar la Guerra Civil, l'edifici de l'església no s'havia ni començat i les escoles constaven de planta baixa i un pis, faltant encara totes les obres interiors i instal·lacions auxiliars. A un document del 1940 s'afirma que el 19 de juliol del 1936 quedava pendent de liquidació un saldo de més de trenta mil pessetes, per obres anteriors.⁷³⁹ Al mateix escrit s'explica que, tot i que l'edifici, com a propietat de l'església, va ser incautat per la Generalitat, l'arquitecte Martorell va fer que es continuessin les obres per compte de "dicho organismo".⁷⁴⁰ L'estratègia que es va seguir per a poder avançar amb la construcció va ser la de registrar el col·legi al CENU. Amb aquest canvi de titularitat de l'escola, la Generalitat es va fer càrrec de les despeses i va pagar metòdicament totes les factures de construcció de l'edifici,⁷⁴¹ setmana rere setmana, durant gairebé tot el conflicte bèl·lic. El concepte d'aquestes factures va variar però sempre té relació amb les obres: materials, instal·lacions, assegurances, etc.; el que les signa és Bernardí Martorell, com a arquitecte encarregat, fins el 9 de juliol del 1937, data en la qual la factura queda sense signar durant unes setmanes i, el 13 d'agost, ja apareix signada per un altre arquitecte: Joan Amigó. El fet és que Bernardí Martorell va morir el 7 d'agost d'aquell any, sabem que després d'un setmanes detingut, que deuen correspondre a aquestes dates. L'edifici es va acabar per complet el 26 de gener del 1939 amb instal·lacions auxiliars i fins i tot material escolar (taules, cadires, etc.).

Actualment tot el conjunt ha estat completament transformat: les escoles han estat destruïdes i substituïdes per edificis de pisos i a la zona de l'església en trobem una de posterior.

⁷³⁹ Sol·licitud al bisbe de la diòcesi de Barcelona. 6-6-1940. J. Amargós, L. Castells. Parròquies: Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Fons: ADB (parròquia 12, doc. 1).

⁷⁴⁰ *Ídem*.

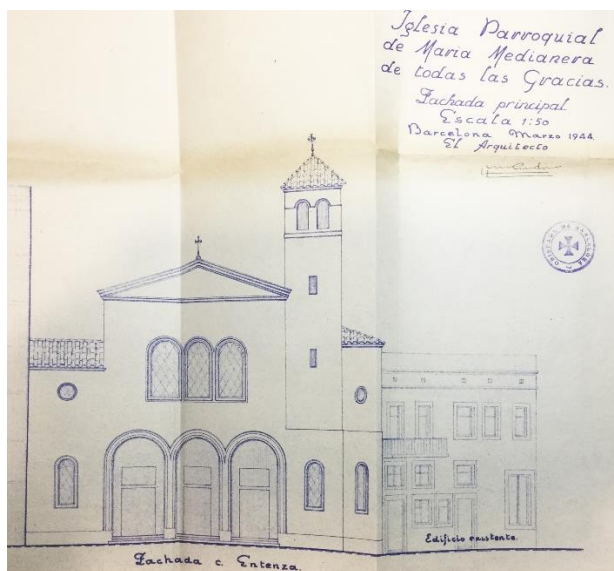
⁷⁴¹ Factures. 1936-1937. Escoles CENU 120. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B.

Alçat escoles parroquials de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C5/196-209). També trobem una còpia a l'AHCOAC-B (referent a escola CENU 120, fons Bernardí Martorell).

En acabar la Guerra Civil, es va habilitar una zona de les escoles com a església parroquial, i de seguida es van activar un altre cop els permisos i documents per a tornar tirar endavant la construcció de l'església. En primer lloc, l'any 1940, el contractista d'obres J. Amargos Pellicer juntament amb l'antic rector de la Parròquia (de quan es va començar a construir), doctor Lorenzo Castells, demanaven al bisbat un crèdit per liquidar el deute que havien adquirit abans de la Guerra. Quatre anys després, es presentava un nou projecte d'església acompanyat d'una memòria descriptiva que fa referència a les escoles: "existe en este solar un edificio destinado a escuelas y casa parroquial que deberán prestar inmejorable servicio y por cuyo motivo es necesario supeditar a ella la nueva construcción".⁷⁴²

L'arquitecte planteja una església de planta semblant a la de Bernardí Martorell (angular, amb accés des dels dos carrers perpendiculars). Als plànols d'aquesta apareixen dibuixades les escoles de Bernardí Martorell amb el nom "edificio existente".

Alçat projecte nova església de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Arquitecte no identificat. 3-1944. Fons: ADB (parròquia 12, doc. 3).

Façana de l'edifici actual. Fotografia de l'autora (27-2-2019).

⁷⁴² Memòria. 4-1944. Arquitecte no identificat. Parròquies: Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Fons: ADB (parròquia 12, doc. 1).

Escoles Parroquials de l'Església de la Mare de Déu del Roser, escola 149 CENU (1936-1937).

La parròquia de la Mare de Déu del Roser, situada al 796 de la Gran Via entre els carrers Lepant i Padilla havia estat construïda el 1923 segons un projecte d'Enric Sagnier⁷⁴³ i va ser destruïda en un incendi sacríleg l'any 1936.⁷⁴⁴

El mes de juliol del 1936, Bernardí Martorell signa una planta d'un projecte que titula "grup escolar"⁷⁴⁵ però que presenta una planta d'església amb un edifici adossat per a locals i escola parroquial. Sembla una proposta de reconstrucció de l'església sense mencionar les funcions religioses del conjunt, segurament amb la intenció d'aconseguir els permisos per restaurar-la. Podria ser també un dibuix de l'estructura que havia quedat de l'incendi, sobre la qual, gairebé un any més tard, l'arquitecte presenta diverses adaptacions del dibuix anterior.

En aquest segon projecte,⁷⁴⁶ l'arquitecte planteja amb línies negres el que se suposa que està construït (que coincideix amb el plànol anterior), en vermell el que proposava afegir (sobretot espais que vinculen els dos edificis mencionats) i en groc el que modificaria, que principalment consisteix en l'adaptació de la zona de l'església com a escola.

L'escola que proposa també consta a l'AHCOAC-B com un edifici del CENU, fet que ens fa deduir que es va fer en condicions similars a l'anterior: registrant l'escola parroquial com a escola del CENU, s'aconseguia que la Generalitat en pagués la construcció i que, malgrat la Guerra Civil, no es paralitzessin les obres.

Troblem a l'ANC, al fons de l'empresa Torras Herrería, el projecte d'estructura per a aquesta reforma, amb còpia dels plànols de Martorell amb les mesures i pressupostos dels materials que calien per dur-la a terme. Aquests documents es conseven en dos expedients diferents, un a nom d'escoles associades a l'església de Nostra Senyora del Roser, del 1936⁷⁴⁷ i un altre sota el nom de Grup Escolar Corts-Lepant, de la Generalitat, de l'any següent.⁷⁴⁸ El primer expedient confirma que també en aquest cas va ser Josep Amargós qui col·laborar amb el nostre arquitecte.

El projecte consisteix en un edifici que aprofita l'estructura de l'anterior (que no sabem fins a quin punt havia quedat obsolet) però creix ocupant tot l'espai de la parcel·la. Planteja una escola de planta baixa més dos pisos. A la planta baixa, trobem els accessos i algunes aules, tres d'elles ocupant el que seria la nau de l'església, i dues més allargant aquesta zona central fins als extrems de la parcel·la a la Gran Via i fins a la mitjanera, fent una forma de L. A l'espai intermedi entre l'església i la casa parroquial originals, que en aquest projecte està ocupada per despatxos (direcció, biblioteca, etc.), es proposava un vestíbul amb una escala ampla per donar accés als diversos pisos. Al primer pis es repeteix una estructura similar, i, al següent, la nau sencera de l'antiga església es deixa oberta com a "sala de festes", ocupant tota la planta.

⁷⁴³ Arboix, A. *Barcelona. Esglésies i construcció de la ciutat*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2018, p. 71.

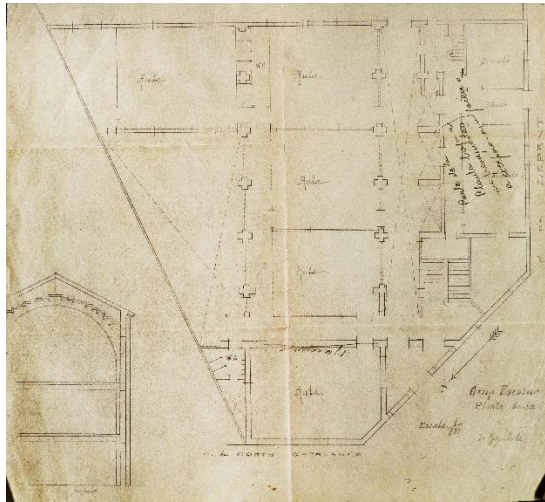
⁷⁴⁴ *Ídem*.

⁷⁴⁵ Planta Grup escolar. 07-1936. Bernardí Martorell. Escoles CENU 149. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B.

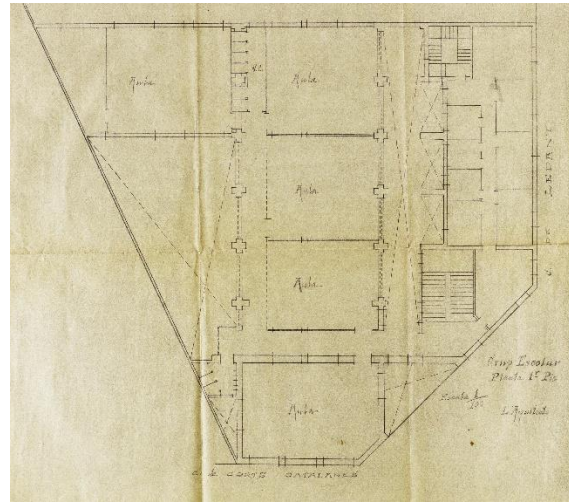
⁷⁴⁶ Planta Grup escolar. 05-1937. Bernardí Martorell. Escoles CENU 149. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B.

⁷⁴⁷ Projecte d'estructures metàl·liques per escola de Nostra Senyora del Roser, Barcelona. Generalitat de Catalunya. 1936. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (631-T-1084).

⁷⁴⁸ Generalitat de Catalunya. Projecte d'unes estructures metàl·liques per a les instal·lacions d'un Grup Escolar Corts-Lepant. 1937. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (631-T-4619).

Planta baixa. Grup Escolar. Bernardí Martorell. (s.d.).
Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (631-T-4619).

Planta primer pis. Grup Escolar. Bernardí Martorell.
(s.d.). Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (631-T-4619).

La secció projectada presenta una estructura molt senzilla de planta baixa més dos, amb coberta a quatre aigües i un segon pis bastant més alt, amb coberta corba, segurament pensant en, en un futur, tornar a utilitzar l'edifici com església.

La construcció d'aquest conjunt escolar es va desenvolupar de manera semblant al de les escoles CENU del carrer Entença (l'inicialment escola parroquial de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies). Es comencen a signar factures l'11 de juny del 1937, amb pagament per part de la Generalitat i vist-i-plau de l'arquitecte Martorell durant diverses setmanes seguides, en aquest cas durant pocs mesos, ja que el 6 d'agost ja queden sense signar, i, a partir del 27 del mateix mes (Martorell ja difunt) signa Joan Amigó durant un any mes, fins el 9 de setembre del 1938, data de l'última factura signada.⁷⁴⁹ La duració de les obres i els documents trobats ens confirmen que l'edifici es va dur a terme. Més endavant, es va construir una nova església en aquest solar.

⁷⁴⁹ Factures. 1937-1938. Escoles CENU 149. Fons: Martorell, AHCOAC-B.

4. Edificis per a comunitats religioses.

En aquest capítol s'estudien les quatre obres principals de Bernardí Martorell: el monestir de Valldonzella, l'antic asil de Sant Alfons de les Oblates del Santíssim Redemptor (actual seu de la universitat Abat Oliba CEU), l'escola de les Teresianes de Tarragona i l'església de Sant Agustí de l'Escola Pia de Sabadell.

Aquestes quatre obres acompanyen l'arquitecte al llarg de gairebé tota la seva vida professional, ja que el primer dels tres encàrrecs el rep l'any 1912, quan comença la seva etapa de més producció arquitectònica, 10 anys després d'acabar els estudis. Quan encara està en plena construcció del monestir, l'any 1919, rep l'encàrrec de les Oblates del Santíssim Redemptor per a començar les obres del convent, molt proper a l'anterior, com veurem més endavant. Tres anys més tard, mentre s'inaugura l'acabat monestir de Valldonzella, comença el projecte de l'escola de Tarragona, que s'allargarà fins als anys trenta. Per últim, abans d'haver acabat aquestes dues obres comença l'església dels Escolapis de Sabadell, que, tot i que "s'inaugura" el 1933, l'acompanyarà fins la seva mort, ja que no es va acabar mai (segueix inacabat, com veurem).

Com ja s'ha comentat, hem considerat aquests quatre projectes les obres mestres de Martorell, ja que en elles s'expressen de manera clara els principis que l'arquitecte defineix als seus escrits. Trobarem altres obres amb importància, com l'església de Torrebonica, però hem decidit no incloure-la en aquest conjunt d'obres mestres perquè, tot i ser un edifici de gran interès, presenta unes característiques diferents que les altres quatre, és de dimensions molt més reduïdes i, a més, té un origen diferent, no vinculat a cap ordre religiós. Aquests edificis, com veurem, són també el seu laboratori, on l'arquitecte, partint dels mateixos principis (l'estàtica i el treball del totxo, entre altres), va experimentant diferents maneres de posar-los en pràctica. Veurem les característiques d'aquest estil propi de l'arquitecte a les diverses anàlisis de les esglésies i a les conclusions, on analitzem aquests edificis a la llum dels escrits de Bernardí Martorell.⁷⁵⁰

Apareix també en aquest capítol (és una obra per a una comunitat religiosa) l'altre projecte que relaciona el nostre arquitecte amb sant Enric d'Ossó: l'escola de les Teresianes de Vinebre. Aquest edifici sempre s'ha atribuït a ell, però sembla que podria haver sortit del despatx d'Antoni Gaudí, com veurem.

S'ha de dir que els projectes que hem analitzat de les esglésies de Fígols (1919) i de Mollerussa (1928) són propostes molt semblant a les tres esglésies que estudiarem aquí. Els plànols de l'església de Fígols coincideixen en el temps amb la construcció de l'església de les Oblates del Santíssim Redemptor; i el projecte de Mollerussa és contemporani als últims anys de la construcció de l'església de Sabadell. Aquests dos projectes de la diòcesi de Solsona podrien haver estat (si s'haguessin construït) dos experiments més en el mateix procés projectual, i segurament dues obres mestres més, ja que contenen els mateixos principis però els aplica de maneres diferent que a les tres que veurem.

Ordenem els projectes per ordre cronològic.

⁷⁵⁰ V. p. 571.

4.1. Escola de les Teresianes de Vinebre (1888-1892-1904).

A la comarca de la Ribera d'Ebre es troba Vinebre, la petita població on va néixer sant Enric d'Ossó i Cervelló (1840-1896),⁷⁵¹ fundador, el 1876, de la Companyia de Santa Teresa de Jesús, coneguda popularment com les Teresianes, amb la finalitat específica de l'educació.⁷⁵²

Sant Enric d'Ossó, que va fundar col·legis per tot el món, tenia la il·lusió que hi hagués una petita escola-convent de l'orde al seu poble natal, i per això, al voltant del 1884,⁷⁵³ va posar en marxa la fundació a Vinebre.

Aquest col·legi va funcionar (a l'edifici) des del 1904⁷⁵⁴ fins el 1995.⁷⁵⁵ Tres anys després, les darreres religioses que hi vivien van marxar. Actualment està en desús i segueix pertanyent a la congregació Teresiana.

Façana principal de l'edifici Fotografia de l'autora (10-11-2017).

Vista general de l'escola. (s.d.). Fons: cedida per Josep Maria Pros.

És una de les primeres obres atribuïdes a Bernardí Martorell, tanmateix, l'autoria d'aquest edifici és confusa, i no es pot afirmar amb seguretat que sigui una obra seva, ja que no hi ha documents que ho demostrin.

L'edifici és reconegut com un Bé Cultural d'Interès Local (BCIL), i és mencionat a diferents llibres i catàlegs d'arquitectura modernista de Tarragona. A tots ells es coneix com a obra de Bernardí Martorell, encara que alguns admeten el dubte.

Diverses publicacions, elements divulgatius (webs, cartells, fulletons, etc.), i la tradició popular de Vinebre, afirmen que Bernardí Martorell va ser l'arquitecte del col·legi, però no hi ha plànols ni

⁷⁵¹ Gabernet, J. *El Lleial Contestatari Enric d'Ossó i Cervelló*. Barcelona: Ediciones S.T.J., 1979.; González, M. *Don Enrique de Ossó o La Fuerza del Sacerdocio*. Barcelona: Ediciones S.T.J., 1967.

⁷⁵² Fundació Escola Teresiana, *Carta fundacional de la Fundació Escola Teresiana*. Barcelona: Ediciones S.T.J., 2010.

⁷⁵³ *Cartas del Siervo de Dios Enrique de Ossó, Fundador de la Compañía de Santa Teresa de Jesús*. Barcelona: Ediciones S.T.J., 1969, n. 312, p. 356.

⁷⁵⁴ Anònim. Nuevo Colegio de las Hermanas de la Compañía Teresiana. A: *Revista Teresiana*, any XXXIII, n. 391. Barcelona: 11-1904, p. 1.

⁷⁵⁵ Orensanz, T. Las teresianas dejan el pueblo donde nació esta orden religiosa. A: *La Vanguardia, Vivir en Tarragona*. Barcelona: 28-11-1998, p. 4.

expedients que ho puguin demostrar, ja que, durant la Guerra Civil espanyola es va saquejar l'escola i es van cremar tots els llibres i documents que contenia, entre els quals hi havia els plànols i altres documents de les obres de l'edifici.⁷⁵⁶

Hem pogut realitzar aquest estudi principalment gràcies a les cartes de sant Enric d'Ossó a les religioses de l'orde de diversos convents, a les que va explicant el desenvolupament de les obres.⁷⁵⁷

En aquesta recerca s'ha trobat la data real de l'inici de la construcció del col·legi: el 1892, any que no és esmentat per cap publicació, i que aclareix bastant les coses, ja que, en aquell moment, Martorell tenia 15 anys (encara no havia començat els estudis per a ser arquitecte), i això fa impossible que projectés ell l'edifici. Aquesta data, igual que altres informacions d'interès per la recerca, s'ha trobat a les cartes de sant Enric d'Ossó.

Com s'ha vist a la biografia de Bernardí Martorell, l'arquitecte va començar els seus estudis el 1894 i obtingué el títol d'arquitecte el 1902. Per tant, sabent que l'any d'inici de les obres és el 1892, és impossible que fos Bernardí Martorell l'arquitecte del col·legi, almenys, el que signà formalment el projecte. Per altra banda, podria haver-hi participat dirigit per Gaudí essent estudiant, o bé, (tenint en compte que el col·legi fou inaugurat el 1904),⁷⁵⁸ es pot deduir també que hi participés entre els anys 1902 i 1904, quan podria haver acabat les obres; és a dir, possiblement Martorell participés en l'edifici, encara que no en sigui l'arquitecte original.

Les fonts d'informació sobre aquest tema són confuses: la pròpia placa que s'ha col·locat a la porta del col·legi ja deixa entreveure el dubte si es coneix la vida de Bernardí Martorell: "EDIFICI: COL·LEGI TERESIÀ – B. Martorell – La primera pedra es posà el 23 de setembre de 1888. Sant Enric dirigí les últimes obres i la construcció s'acabà el desembre de 1895".⁷⁵⁹ A part que les dates són incorrectes (la primera pedra no es col·locà el 1888 ni s'acabà l'obra el 1895), és impossible que en aquestes dates Martorell signi el projecte.

El col·legi, però, sempre s'ha considerat obra de Bernardí Martorell, fins que, amb motiu de l'any Gaudí, es van realitzar una sèrie d'investigacions al voltant del tema de la presència d'obres de l'arquitecte a terres de l'Ebre. Arrel d'aquesta recerca Antoni López Daufí i Jordi March Barberà van descobrir les incerteses que hi havia al voltant de l'edificació de l'escola, i, a partir de llavors, apareix el dubte – o la relació amb Gaudí – a totes les publicacions posteriors al 2002, any en què, a l'octubre, aquesta investigació es va presentar a una conferència a les Jornades Gaudí de Tortosa.⁷⁶⁰ Només hi ha una publicació electrònica sobre aquests estudis⁷⁶¹ i una referència periodística.⁷⁶²

Bassegoda afirma, el 2003, que Bernardí Martorell fou l'autor del convent-col·legi de les Teresianes de Vinebre però que aquest "es considerà obra de Gaudí arran de les visites fetes per

⁷⁵⁶ Entrevista a Josep Maria Pros, 28-1-2018: "...els documents, llibres (...) que van arrabassar del col·legi i de l'església ho van cremar a la plaça de l'església".

⁷⁵⁷ *Cartas del Siervo de Dios... op. cit.*

⁷⁵⁸ Arnavat, A., Cabré, T. *op. cit.*, p. 120.

⁷⁵⁹ Placa col·locada al mur de l'entrada del col·legi.

⁷⁶⁰ Jornades Gaudí, 21 al 23 d'octubre del 2002. Seu de la Demarcació de l'Ebre del COAC. Tortosa.

⁷⁶¹ López, A., March, J. *La construcció del col·legi teresià a la població natal de Sant Enric d'Ossó*. Recurs electrònic. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 2002.

⁷⁶² Marsal, J. Gaudí inédito en el Ebro. A: *La Vanguardia. Vivir en Tarragona*. Barcelona: 26-10-2002, portada.

ell mateix a Tortosa en el moment de la construcció de l'edifici".⁷⁶³ Explica que aquest va ser establert per sant Enric d'Ossó el 1887, i el data el 1904. Però, a part d'una breu descripció, no aporta més dades ni la font d'aquesta informació.

A la guia d'arquitectura de la demarcació de l'Ebre editada pel Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, s'afirma que:

aquesta edificació li fou encarregada a Antoni Gaudí –gran amic del sant– però les creixents ocupacions del primer van impedir la seva participació i Bernardí Martorell (1870-1937), un dels seus col·laboradors, es fa càrrec del projecte. 1888-1904.⁷⁶⁴

Podria ser factible el que apunten, però amb alguns matisos: s'equivoquen en la data de naixement (1877), i, per tant, és impossible que Martorell s'encarregués del projecte des del 1888, ja que en aquell moment tenia 11 anys. El que sí que seria possible és que Martorell, ja d'estudiant, col·laborés en aquest projecte de Gaudí, dirigint-ne la construcció i potser la fase final ja com a arquitecte.

A un tercer llibre sobre arquitectura modernista de la zona, es parla també de la possibilitat que fos Gaudí l'arquitecte que va "dibuixar però no fer" l'edifici.⁷⁶⁵ No seria estrany, ja que el sant fundador de les Teresianes tenia una estreta relació amb aquest arquitecte, i per la cronologia de l'edifici, era una època en la que estaven molt en contacte, gràcies al col·legi de Barcelona del mateix orde, i, sent una obra tan petita, podria haver-la projectat i deixat en mans d'un estudiant d'arquitectura que col·laborava amb ell.

Claudio Mazzanti també afirma que Martorell va construir el convent de Vinebre, però ell dóna la data de 1904, explicant que no es descarta que Gaudí "inspirés el projectista, quan, en ocasió d'un desplaçament a Tortosa, va visitar el terreny del convent en construcció".⁷⁶⁶

Per altra banda, a la pàgina web de la Diputació de Tarragona,⁷⁶⁷ es descriu el convent-col·legi com un BCIL i se'n fa una descripció física i una històrica, que és pràcticament la mateixa que a una de les publicacions que hem citat anteriorment,⁷⁶⁸ on s'afirma que Gaudí en podria ser l'arquitecte però que va portar les obres Bernardí Martorell. Afirma que el convent es començà el 1888 i s'acabà el 1895.

Per altra banda, a cartells i altres elements de difusió també es dóna informació sobre el col·legi: a part de la placa a la porta de l'edifici, que ja s'ha comentat, hi ha un altre cartell informatiu a Vinebre on es diu "el colegio de las Teresianas, construido por el arquitecto modernista Bernat Martorell, colaborador de Gaudí",⁷⁶⁹ que afirma que és obra de Martorell però, en aquest cas, s'equivoca en el nom.

⁷⁶³ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 32.

⁷⁶⁴ López, A. *op. cit.*, p. 21.

⁷⁶⁵ Arnavat, A., Cabré, T. *op. cit.*, p. 120.

⁷⁶⁶ [Traduït de l'italià] Mazzanti, C. (2012), *op. cit.*, p. 98.

⁷⁶⁷ <http://www.diputaciodelatarragona.cat/marc/web/diputacio-de-tarragona/vinebre/col-legi-de-les-teresianas> (consulta: 28.11.2017).

⁷⁶⁸ Arnavat, A., Cabré, T. *op. cit.*

⁷⁶⁹ Cartell informatiu sobre el "Camino Natural del Ebro GR 99", situat a l'Avinguda Francesc Macià de Vinebre.

Com es veu, cada document especifica dates diferents de l'inici de la construcció de l'edifici, de la finalització de les obres, etc. i cada un enfoca també de manera diferent la relació de Martorell i de Gaudí amb aquesta obra.

Per tant, segons les diferents fonts, podria haver-hi tres hipòtesis del que va passar:

1. El projecte va ser realitzat per Gaudí però el va deixar en mans de Bernardí Martorell i va ser aquest últim qui en va dirigir les obres.
2. El projecte va ser realitzat per Gaudí i, en la última fase, Bernardí Martorell, ja arquitecte, en va dirigir les obres finals (fins a la inauguració, el 1904).
3. El projecte i les obres foren realitzats per Bernardí Martorell, segurament recomanat i potser inspirat en el projecte per Gaudí.

Els únics documents contemporanis que es conserven sobre la construcció de l'edifici són les cartes que sant Enric d'Ossó escrivia a les seves filles (les monges de la Companyia de Santa Teresa) en les quals els anava explicant les idees que tenia sobre el col·legi, els avenços, les necessitats econòmiques, etc. Les trobem publicades a un llibre⁷⁷⁰ o a l'Arxiu General de Santa Teresa de Jesús (AGSTJ a partir d'ara) que es pot consultar en línia. No inclouen la solució de qui va ser realment l'arquitecte, però ens ajuden a descartar alguna d'aquestes hipòtesis i a aclarir quin va ser el procés cronològic de construcció, ja que cada font diu unes dates diferents.

L'aparició de la fundació de Vinebre a les cartes del fundador es remunta al 1884: "Hemos arreglado la fundación de mi pueblo de Vinebre. Deo gratias",⁷⁷¹ escriu el 15 de desembre d'aquest any des de Tarragona a la Mare Montserrat Fitó, monja teresiana que residia a Portugal.

Però la instal·lació de les germanes a la vila i les obres de l'edifici no van començar fins més endavant, com es pot entreveure a les cartes dels anys següents: el 1886, sant Enric escriu des de Tortosa a la superiora de Barcelona preguntant-li qui pot anar "a explorar"

a Vinebre, donant a entendre que no s'ha posat encara en marxa la fundació i recomanant-li que portin medalles, estampes i llibres, entre altres coses.⁷⁷²

El 1887 ja viatgen cap al poble les tres "germanes fundadores de Vinebre": Dª Mercedes, Teresa i Àngela. Els dona indicacions per carta de com arribar fins al poble, amb qui poden parlar per a que les ajudi i afegeix que ell també hi anirà amb un altre capellà, la superiora general i una altra religiosa.⁷⁷³ La fundació de Vinebre va ser el dia 6 de novembre de 1887.⁷⁷⁴

Vista de l'edifici: façana est (Fotografia: Mariola Borrell, 10-11-2017).

⁷⁷⁰ *Cartas del Siervo de Dios... op. cit.*

⁷⁷¹ *Ibidem*, n. 312, p. 356.

⁷⁷² *Ibidem*, n. 353, p. 401.

⁷⁷³ *Ibidem*, n. 379, p. 427.

⁷⁷⁴ Carta de sant Enric d'Ossó. 22-11-1887. Vol. 19, p. 48. Fons: AGSTJ.

Aquell mateix any van començar les classes. Com es pot llegir a una carta del sant a la mare superiora general de la companyia, van tenir ja des del principi molta acollida al poble:

se nos ha llenado la casa de angelitos. Hoy, segundo día de clase, había en la grada de párvulos, mitad niños, 96, y en la otra clase con ya cerca de 50. Así es que no hay local bastante (...).⁷⁷⁵

Explica que han començat les classes però encara no ha mencionat res sobre la construcció del col·legi, ja que aquestes es realitzaven a la llar familiar.⁷⁷⁶ Podem dir doncs que és correcta la data que menciona Bassegoda (1887)⁷⁷⁷ com a data de l'establiment del col·legi (és la data de l'inici de les classes), però no és la del començament de les obres del nostre edifici encara.

A d'altres cartes de l'any 1887, el fundador mostra alegria per la labor que s'està fent a Vinebre: 100 pàrvuls, 50 adultes i 60 a l'escola dominical.⁷⁷⁸ En aquesta mateixa missiva, exposa una llista de subscriptors, que mensualment donaran diners, s'entén que per a la construcció del col·legi: "3 duros, el Sr. Cura; 1 ½ duros, Tía Dolores; 1 duro, Tía Agustina; 1 duro, primo Antonio; 1 duro, Manet; (...). Además, todo lo que saquen de las niñas".⁷⁷⁹

El 21 de setembre de 1888 van signar l'escriptura del terreny per a construir el col·legi.⁷⁸⁰

Uns mesos més tard, a l'abril del 1889, Enric d'Ossó mostra el seu clar desig que Gaudí sigui l'arquitecte del nou col·legi de Vinebre: "así que esté libre el arquitecto que nos hace las obras del colegio de San Gervasio en Barcelona, iré con él para hacer el plano, ver materiales y prepararlo todo para la obra". Aquesta carta és molt significativa, ja que se'n dedueix que el projecte havia estat encarregat a Gaudí, i que el 1889 encara no s'havien començat les obres, dada que confirma que moltes publicacions sobre el col·legi estan equivocades.⁷⁸¹

Al maig escriu a les germanes de Vinebre "estamos ya para venir con el arquitecto de ésta y contratista de obras".⁷⁸² L'arquitecte de "ésta", ja que escriu des de Barcelona, és Gaudí. Al cap d'un mes, escriu "no podremos ahora ir con el arquitecto Gaudí a ésa, porque ha de hacer el Palacio del Señor Obispo de Astorga".⁷⁸³ El mes de setembre comunica sant Enric a les de Vinebre que l'arquitecte encara no ha tornat, que de seguida que torni "iremos a ésa para empezar de firme el colegio".⁷⁸⁴ Podem afirmar doncs, que la idea d'Enric d'Ossó era que Gaudí fos l'arquitecte del col·legi de Vinebre, i que aquest hi podria haver anat al voltant de maig per a començar-ne els plànols, però que després, la gran quantitat d'ocupacions de l'arquitecte no li estaven permetent fer-se'n càrrec.

Segurament per aquests motius, la construcció no es va posar en marxa de seguida. Per altra banda, els faltaven recursos econòmics: el 1890 recorda a la Superiora de Vinebre que agraeixin als benefactors els diners que estan donant.⁷⁸⁵ El febrer del 1892 escriu a les de Montevideo:

⁷⁷⁵ *Cartas del Siervo de Dios...* op. cit., n. 380, p. 428.

⁷⁷⁶ Rius, L. Enric d'Ossó i Cervelló, fill de Vinebre i sant. A: *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre*, n. 14. Tortosa: 2000, p. 59.

⁷⁷⁷ Bassegoda, J. (2003), op. cit., p. 32.

⁷⁷⁸ *Cartas del Siervo de Dios...* op. cit., n. 381, p. 429.

⁷⁷⁹ *Ibidem*, p. 430.

⁷⁸⁰ Carta de sant Enric d'Ossó. 21-9-1888. Vol. 1, p. 111. Fons: AGSTJ.

⁷⁸¹ S'afirma a molts documents que el col·legi va començar a construir-se el 1888.

⁷⁸² López, A., March, J. op. cit., p. 13.

⁷⁸³ *Ibidem*, p. 14.

⁷⁸⁴ *Cartas del Siervo de Dios...* op. cit., n. 414, p. 465.

⁷⁸⁵ *Cartas del Siervo de Dios...* op. cit., n. 422, p. 472.

“Estamos para empezar el Colegio de Vinebre. ¿No mandaréis unas piedrecitas, unas limosnas?”⁷⁸⁶ donant a entendre que la construcció encara no ha començat, però el mateix any, el 10 d’abril, escriu: “irá el sr. Antonio a ésa para señalar los cimientos y empezar luego a llenarlos. Si puedo, yo le acompañaré”,⁷⁸⁷ i, un mes més tard, el 5 de maig, la frase “escribid cómo están las obras”⁷⁸⁸ en carta a les de Vinebre ens confirma que ja s’havia començat la construcció. Per tant, podem afirmar que les obres del col·legi van començar l’any 1892, data que, com s’ha dit, no s’esmenta en cap publicació. El senyor Antonio al que es refereix, podria ser Antoni Gaudí, però també és possible que fos Antoni Asens, personatge que apareix en altres cartes del sant referents a Vinebre.

Aquesta informació ens permet descartar la tercera hipòtesi: si les obres van començar l’any 1892, és impossible que fos Bernardí Martorell l’arquitecte i el director d’obres des del principi, ja que aquest tenia 15 anys i no havia començat els estudis d’arquitectura.

Les obres, doncs, es van començar el 1892, però el mateix any es van haver d’aturar⁷⁸⁹ per manca de recursos econòmics, fins el 1895. El 4 de juliol del 1892, diu: “Estoy en Vinebre, que han empezado el colegio, aunque lentamente por falta de recursos. 3.000 duros bastarán de sobra para todo con el favor de Dios”.⁷⁹⁰ Sant Enric escriu a diverses comunitats de Teresianes demanant diners fins que, ja el 1895, es reprenen les obres. En una carta a les germanes del 8 de setembre de 1895 escriu: “estamos en ésta con siete albañiles, que van a empezar las obras de este colegio, tres años parado, hasta cubrir a lo menos, porque se echan a perder las maderas y demás”.⁷⁹¹

Relleu de Jesús amb els nens a la façana principal. Fotografia de l'autora (10-11-2017).

Aquest mateix any, sant Enric es trasllada a viure a la vila i “En la solitud de Vinebre el P. Ossó passa uns mesos fent d’arquitecte, de paleta, de manobre o del que calgui per acabar el col·legi d’una vegada: un treball, evidentment, subordinadíssim a la tasca sacerdotal”.⁷⁹² Molts veïns col·laboraven la construcció del col·legi portant sorra, fustes, maons, etc.⁷⁹³

L’edifici creix ràpidament, pocs mesos més tard afirma que “está ya cubierto, gracias a Dios”.⁷⁹⁴ El 4 de desembre “Ya flota la bandera sobre el Colegio, que diuen la maravilla de Vinebre”.⁷⁹⁵ Però,

⁷⁸⁶ Carta de sant Enric d’Ossó. 15-2-1892. Vol. 3, p. 148. Fons: AGSTJ.

⁷⁸⁷ López, A., March, J. *op. cit.* p. 18.

⁷⁸⁸ *Ibidem*, p. 19.

⁷⁸⁹ *Ibidem*, p. 21.

⁷⁹⁰ *Cartas del Siervo de Dios... op. cit.*, n. 433, p. 481.

⁷⁹¹ Carta de sant Enric d’Ossó. 8-9-1895. Vol. 8, p. 137. Fons: AGSTJ.

⁷⁹² Gabernet, J. *op. cit.*, p. 298.

⁷⁹³ Rius, L. *op. cit.*, p. 64.

⁷⁹⁴ *Cartas del Siervo de Dios... op. cit.*, n. 509, p. 558.

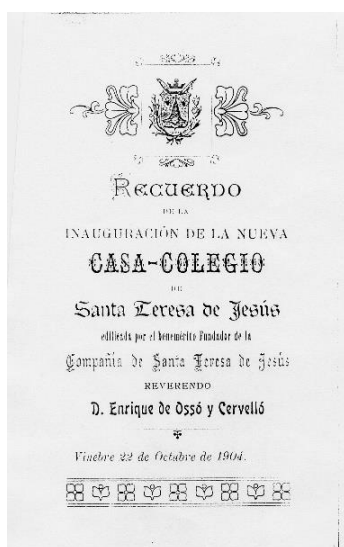
⁷⁹⁵ Carta de sant Enric d’Ossó. 4-12-1895. Vol. 9, p. 133. Fons: AGSTJ.

com especifica en una altra carta, “el Colegio ya se cubre, però aún faltará después mucho”.⁷⁹⁶ Aquest mateix mes, escriu des de Vinebre a les germanes de Tortosa:

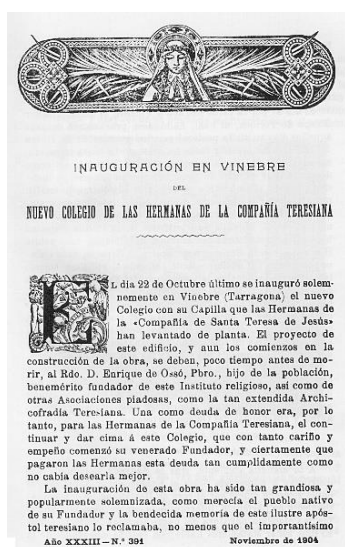
Los chiquitos y chiquitas esperan con ansia que de dentro de una piedra muy gruesa (pesa 140 quintales) de la fachada salga un grupo de niños y niñas y el buen Jesús que los bendiga. Carmeta dice que ya les saldrá. Michelet dice que no, que ha de venir de Barcelona un hombre barbudo para hacerlos salir. Entre tanto están cerrados.⁷⁹⁷

No sabem si l’home barbut és Gaudí o Bernardí Martorell o si els nens es referien a l’escultor. El relleu del que parlen no es va col·locar fins el 1996,⁷⁹⁸ any del centenari de la mort de sant Enric d’Ossó, fins llavors, la pedra va romandre sense cap relleu. El fet que ens confirma l’anterior cita, però, és que els alumnes ja acudien al col·legi encara que no estigués finalitzat.

En l’última carta del sant (del 28 de desembre de 1895), moriria un mes més tard, explica la situació en que està l’escola: “Estoy en ésta de Vinebre, ha mucho tiempo, haciendo hermoso aunque pequeño colegio, cerquita de mi casa natal. Solo nos faltan 1.000 duros para rematarlo, pues está ya cubierto”,⁷⁹⁹ i els implora que demanin almoïna per a aquesta obra.

Còpia del document original de Recordatori de la inauguració del col·legi. Fons: AGSTJ; Cedida per Antoni López.

Inauguración en Vinebre. Extret de: Nuevo Colegio de las Hermanas... *op. cit.*

Fotografia de la inauguració del col·legi. López, A., March, J. *op. cit.* p. 26.

Enric d’Ossó morí el 27 de gener de 1896.⁸⁰⁰ No veí acabat el convent-col·legi, per al qual abans de morir deia que només faltaven 1000 duros per finalitzar-lo. Les obres es van paraitzar, tot i que faltés tan poc.⁸⁰¹ Vuit anys més tard, el 22 d’octubre de 1904, s’inaugurà l’edifici.⁸⁰²

Bernardí Martorell no apareix en cap carta de sant Enric d’Ossó. Podem decantar-nos, doncs, tenint en compte aquest fet i el recorregut històric de la construcció del col·legi, per la segona hipòtesi que es plantejava al principi: el projecte va ser realitzat per Antoni Gaudí i no per Bernardí

⁷⁹⁶ Carta de sant Enric d’Ossó. 6-12-1895. Vol. 18, p. 95. Fons: AGSTJ.

⁷⁹⁷ *Cartas del Siervo de Dios...* *op. cit.*, n. 505, p. 554.

⁷⁹⁸ Entrevista a Josep Maria Pros, 28-1-2018.

⁷⁹⁹ *Cartas del Siervo de Dios...* *op. cit.*, n. 510, p. 559.

⁸⁰⁰ Gabernet, J. *op. cit.*, p. 310.

⁸⁰¹ Rius, L. *op. cit.*, p. 67.

⁸⁰² Nuevo Colegio de las Hermanas... *op. cit.*

Martorell, i segurament aquest últim en va dirigir la fase final. Els arguments principals són, primer, que el col·legi es va començar a construir el 1892, per tant és impossible que Martorell en fes els plànols, i, segon, que estava gairebé acabat el 1895, any en que Martorell tot just portava un any estudiant ciències exactes, és a dir, encara no era arquitecte. Segurament fou Martorell qui, des que es van reprendre les obres (potser sent encara estudiant d'arquitectura) fins el 1904 en va acabar la construcció, probablement en aquesta fase final, treballant en l'acabament dels interiors i alguns últims elements.

Al convent hi acudien a classes les noies d'Ascó i de la Torre de l'Espanyol, a més de les de Vinebre. Més endavant, passà a ser una escola mixta, amb alumnes nens i nenes.

Durant la Guerra Civil, el juliol del 1937, es va produir la confiscació de l'edifici.⁸⁰³ Per testimonis directes es sap que la roba del col·legi va ser portada al magatzem de la col·lectivitat; els documents, llibres, estampes, quadres i imatges de fusta es van cremar a la plaça de l'església; i les imatges de pedra o guix es van carregar en un carro i va fer una processó bufa fins el riu (a 2 km aproximadament) on les van llançar.⁸⁰⁴

Evidentment les germanes van abandonar el col·legi. Anys més tard, després de la Guerra Civil, es va tornar a la normalitat, reprenent les classes el 1941.

Les germanes de la companyia van residir al col·legi fins l'any 1998, quan, 3 anys després de tancar definitivament l'escola, van traslladar-se al municipi de Flix, ja que l'edifici ja no reunia les condicions adequades.⁸⁰⁵ En aquell moment quedaven només tres religioses al poble. Actualment el col·legi, que està en desús, segueix pertanyent a la congregació.

Façana principal vista des de la casa natal de sant Enric d'Ossó (a l'esquerra se'n veu l'entrada).
Fotografia de l'autora (10-11-2017).

Descripció

L'escola es troba al número 5 de l'avinguda Enric d'Ossó, davant de la casa natal del sant, al número 37 del carrer Major. Tot el col·legi està envoltat d'una tanca de pedra, igual que la dels seus murs.

L'edifici és de gran senzillesa i sobrietat arquitectònica, i de reduïdes proporcions. La planta té forma de L. El cos principal és de planta rectangular, consta de 3 pisos. Els murs són de maçoneria alternada amb maó, tot vist. La composició de les façanes està dividida en tres pisos, remarcats per cornises decoratives de pedra polida.

A la façana principal, a la planta baixa, hi ha un gran arc apuntat al centre, dins el qual s'hi obre el portal d'arc de mig punt on hi ha la porta d'entrada. Aquesta és de fusta, amb els escuts, a l'esquerra, de la Companyia de Santa Teresa (el mont Carmel coronat per la creu i l'estrella, i el cor de Jesús i de santa Teresa, un a cada costat del mont), i, a la dreta, el de la família de sant

⁸⁰³ Acta de la Incautació. 16-7-1937. Còpia del document cedida per Josep Maria Pros.

⁸⁰⁴ Entrevista a Josep Maria Pros, 28-1-2018.

⁸⁰⁵ Orensanz, T. *op. cit.*

Enric: l'escut Ossó Donzell (un ós brau i un pi donzell, i, al costat, les quatre barres catalanes). Al timpà de la porta hi ha un detall decoratiu en forma de creu de traceria calada, a les fotografies antigues es veu que en aquest lloc hi havia l'escut de les Teresianes. A cada costat de l'entrada, hi ha una finestra acabada en arc apuntat, amb reixa de ferro forjat. Sobre aquests elements, hi ha la primera cornisa (en línia recta amb decoració alternada de quadrats girats del mateix material). Sobre aquesta franja, al centre del segon pis, presideix l'entrada una placa de pedra esculpida en alt relleu amb una imatge de Jesús envoltat d'infants col·locada, com s'ha dit, el 1996 (abans era una pedra polida que esperava el relleu). A cada costat d'aquest trobem dues finestres, acabades en punta d'angle recte. Les dues finestres tenen vitralls. Al pis de sobre hi ha també tres finestres iguals, alineades amb les de sota.

Façana est del col·legi. Fotografia de l'autora (10-11-2017).

Façana est des del pati est. Fotografia de l'autora (10-11-2017).

La façana est, que es veu des de la carretera, també està dividida en tres pisos. Les finestres de les tres són del mateix estil: acabades en punta d'angle recte, però, a cada nivell estan disposades de manera diferent i tenen diferències de mida, tot i que tota la façana és simètrica. A la planta baixa hi ha una finestra gran a cada costat i, entre mig, sis finestres col·locades de tres en tres (compartint el brancal), deixant un espai enmig dels dos grups on hi ha una petita porta. A la franja de sobre, sis finestres iguals, col·locades entre elles a la mateixa distància. A la tercera planta hi ha una galeria continua d'onze finestres més petites, algunes de les quals estan tapiades. Els tres pisos estan també marcats amb cornises, com a la façana principal.

Entre aquesta façana i la tanca de pedra, es forma un dels patis de l'escola, i en aquest hi ha un pou, segurament també part del projecte. L'anomenem pati est.

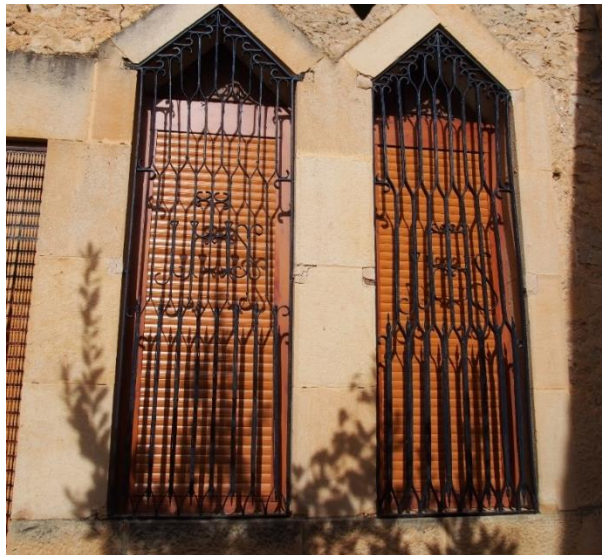
La façana oest no està treballada com les altres dues. Els tres pisos s'aprecien per les finestres, però no estan marcats amb cornises, no és una façana simètrica i presenta una pedra menys polida i acabada. Aquesta façana tanca al pati oest de l'escola. A la planta baixa, el sòcol té incorporat un banc de pedra. La façana té tres finestres, d'esquerra a dreta: una més petita i quadrada, una com les de la façana principal, acabada en punta d'angle recte, que actualment està tapiada i, a l'altre costat d'una porta, la tercera, que és igual que la segona però no està tapiada i té una reixa. Al segon i tercer pis es poden veure sis finestres alineades, però no col·locades simètricament respecte al conjunt, i del mateix estil que les de la façana principal. A sobre dues petites finestres romboïdals de ventilació que correspondrien, per altura, a les golfes. A la part superior de la façana hi ha un petit campanar de cadireta.

La façana nord d'aquest cos principal de l'edifici és totalment cega.

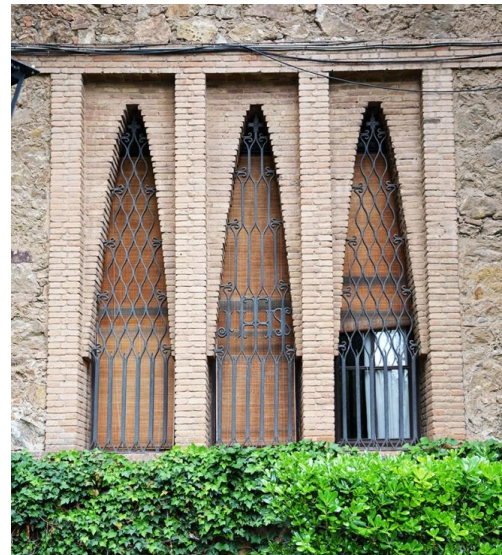
El segon cos de l'edifici, més petit, està col·locat en perpendicular fent forma de L i tancant el pati oest de l'edifici. Aquest té només l'altura de dos pisos. La façana sud d'aquest cos, que és la que dona al pati, té, a la planta baixa, quatre finestres iguals que les dels pisos superiors del cos principal, i al centre, una porta, acabada també en punta d'angle recte. Aquestes finestres tenen unes reixes molt semblants a les que Gaudí va dissenyar per a les Teresianes de Ganduxer. Alguns articles afirmen que les va realitzar ell mateix, altres que Bernardí Martorell es va inspirar en les de Gaudí. Són els elements de l'edifici que més fan relacionar-lo amb l'arquitecte de la Sagrada Família. Al segon pis hi ha dues finestres, alineades amb la segona i la quarta del pis inferior, que fan que la façana no sigui simètrica.

Façanes oest i sud, des del pati oest. Fotografia de l'autora (10-11-2017).

Reixes de les finestres el pati interior. Escola de les Teresianes de Vinebre. Fotografia de l'autora (10-11-2017).

Reixes de les finestres el pati interior. Escola de les Teresianes de Ganduxer, Barcelona. Antoni Gaudí. Extret de: López, A., March, J. *op. cit.*

L'interior de l'edifici no s'ha pogut visitar, però contenia les aules, una petita zona de residència per a les monges i una capella.

Breu comparació amb l'escola de les Teresianes de Gaudí, a Barcelona

A part de la semblança de les reixes, podem trobar en el col·legi de Vinebre altres semblances amb el que Gaudí va projectar i realitzar a Sant Gervasi, Barcelona, per a la mateixa congregació.

En primer lloc, el tret més comú és que els dos edificis segueixen el mateix criteri d'austeritat i sobrietat que tant caracteritza les religioses teresianes. És com si l'arquitecte volgués que tot l'edifici expressi aquesta condició. Tot i que, sobretot el de Barcelona, acaben sent edificis ornamentats, destaquen per la seva senzillesa, tant geomètrica (prismes: plantes rectangulars poc complicades), com de materialitat (els dos edificis són de pedra no polida vista, en el cas de Vinebre combinada amb pedra polida, i en el cas de Barcelona, amb maó, tot vist).

Façana de les Teresianes de Ganduxer. Fotografia de l'autora (14-5-2018).

Façana de les Teresianes de Vinebre. Fotografia de l'autora (10-11-2017).

La composició de les façanes és molt semblant: els pisos separats per cornises horitzontals interrompudes amb elements decoratius, a Vinebre amb quadrats girats, a Sant Gervasi amb quadrats amb l'anagrama de Jesús (JHS), que es repeteix a tot l'edifici. Als dos edificis, les finestres dels pisos inferiors són rectangulars allargades acabades en punta: angle recte (a Vinebre) i arc apuntat (a Barcelona), i, en els dos casos, el pis superior té una galeria de finestres més petites, algunes tapiades en els dos casos. A les quatre cantonades dels dos edificis, una franja del mateix material de la cornisa remarca l'aresta de dalt a baix.

Les dues escoles tenen també un campanar de cadireta a la part superior d'una de les façanes no principals (a Vinebre, a la façana del pati oest; a Sant Gervasi, a la façana lateral que dona al carrer Ganduxer).

Per altra banda, la façana principal del col·legi de Vinebre té trets que es poden relacionar amb el cos que sobresurt de la façana principal del de Barcelona. Les dues són rectangulars allargades, simètriques, amb l'entrada principal en arc (a Vinebre, apuntat; a Barcelona, parabòlic), amb dos pisos de finestres i amb un relleu al mig: en el cas de Vinebre, els nens al voltant de Jesús, relleu col·locat el 1996, però que estava previst des de l'inici; en el de Barcelona, l'escut de la Companyia de Santa Teresa, que ja s'ha descrit anteriorment.

Com hem dit al capítol anterior, a quatre finestres del pati oest de l'escola de Vinebre, les reixes recorden a les de la planta baixa del col·legi de Barcelona: el ferro forjat està trenat formant rombes i intercalant-hi l'anagrama JHS.

Entrada principal del col·legi de Ganduxer. Fotografia de l'autora (14-5-2018).

Façana principal de l'escola de les Teresianes de Vinebre. Fotografia de l'autora (10-11-2017).

4.2. Monestir de Santa Maria de Valldonzella (1911-1922).

El Monestir de Valldonzella, situat al carrer del Císter número 41-45, a Barcelona, és una de les obres més importants i conegudes de Bernardí Martorell i Puig, el primer projecte d'envergadura que va dur a terme, després de la casa Laplana.

Consisteix en un gran conjunt arquitectònic situat al barri de Sant Gervasi, en una zona on coincideix amb diverses obres rellevants del moment: la torre Bellesguard, de Gaudí; l'hospital per invidents de Santa Llúcia, actual museu Cosmo-Caixa, construït per Domènech i Estapà;⁸⁰⁶ el col·legi de Sant Ignasi, dels jesuïtes, projectat per Joan Martorell; i l'església de l'antic monestir de les Oblates del Santíssim Redemptor, construïda també, com s'ha dit, per Bernardí Martorell.

El complex és de grans dimensions, i destaca principalment per la seva materialitat: està construït gairebé exclusivament de totxo vist. És difícil classificar-lo dins d'un estil arquitectònic, ja que presenta reminiscències neogòtiques, i, a la vegada, s'hi veu clarament la influència gaudiniana. Per altra banda, mostra també semblances en alguns elements amb edificis religiosos d'Itàlia, com el campanar de la plaça de Sant Marc, a Venècia; d'Alemanya, com la catedral d'Espira; i d'Anglaterra, com el monestir de Quarr Abbey, construït també a principis del segle XX per albergar una comunitat cistercenca centenària, com en el cas de Valldonzella. Entre els papers de l'arquitecte s'han trobat diverses fotografies d'aquest monestir,⁸⁰⁷ que segurament va estudiar o fins i tot visitar quan projectava Valldonzella.

Entrada al Monestir de Quarr Abbey, Regne Unit, 1912. Extret de: <https://www.catholicnews.org.uk> (consulta: 23-1-2017).

Accés al Monestir de Valldonzella Extret de: Google Earth (consulta: 23-1-2017).

El llibre *El reial Monestir de Santa Maria de Valldonzella (1147-1922)*, publicat el 2003 per Antoni Albacete i Margarida Güell⁸⁰⁸ és un monogràfic sobre la comunitat de Valldonzella, que descriu amb molt detall la seva història, i, per tant, inclou també una extensa descripció tant històrica com física del monestir de Bernardí Martorell. A part d'aquesta publicació hi ha també altres

⁸⁰⁶ Fuentes, S. *José Domènech y Estapà (1858-1917). Eclecticism, architecture and modernity*. Directors: Coll, I., Molet, J. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 2016, p. 230.

⁸⁰⁷ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.* p. 52.

⁸⁰⁸ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*

obres menys complertes però també interessants que descriuen la trajectòria de les monges cistercenques de Valldonzella i la seva forma de vida.⁸⁰⁹

També s'ha de destacar que és un dels pocs edificis de Bernardí Martorell sobre els quals ell mateix escriu: hi ha un article publicat a *L'Abella d'Or*,⁸¹⁰ revista d'arts i construcció, on descriu la relació entre aquest edifici i les Oblates del Santíssim Redemptor i compara la trajectòria de les comunitats i la del lloc on estan situades actualment, que té també connotacions històriques. És un article que parla d'arquitectura, d'història (mostra que l'arquitecte no només projectava l'edifici sinó que estava documentat sobre el seu significat històric i social) i d'espiritualitat, ja que és un article on es percep la profunda religiositat de l'arquitecte, com veurem a continuació i també a les conclusions de la tesi, on s'analitza aquest escrit en relació amb els dos edificis als que fa referència.

Aquest edifici apareix a gairebé totes les referències bibliogràfiques de l'arquitecte⁸¹¹ com un exemple de la seva manera d'entendre l'arquitectura i com una de les seves obres mestres, i, en ser una obra rellevant a la ciutat i tenir tanta importància la comunitat per a la qual va ser construït, hi ha també diversos articles i publicacions específics sobre el tema⁸¹² o senzillament publicacions sobre arquitectura de la ciutat en les quals es fa referència a l'edifici.⁸¹³

Figura també al catàleg monumental de l'Ajuntament de Barcelona com a BCIL⁸¹⁴ i Bassegoda en va reclamar la qualificació de Monument Històric Artístic "que representaria el reconeixement oficial de la seva indubtable qualitat arquitectònica",⁸¹⁵ ja que opinava que és, juntament amb l'església de les Oblates del Santíssim Redemptor, l'obra mestra de l'arquitecte.

Al llibre *L'Art Català* se'l qualifica de conjunt "goticista"⁸¹⁶ però, en canvi, Bassegoda s'atreveix a afirmar que és una "obra plenament modernista",⁸¹⁷ i Lacuesta també ho afirma, però tenint en compte que és una obra que ja està cronològicament fora del període pròpiament modernista: un edifici "plenamente vigente dentro de los postulados estéticos del mejor Modernisme a pesar de lo tardío de su fecha de realización".⁸¹⁸

⁸⁰⁹ Paulí, A. *Els Monestirs cistercencs a la Catalunya nova*. Barcelona: Germandat de Valldonzella, 1967; Paulí, A. (1972), *op. cit.*; Altisent, A. *op. cit.*

⁸¹⁰ Martorell, B. (1932 A), *op. cit.*

⁸¹¹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*; Mazzanti, C. (2012), *op. cit.* són monogràfics sobre Bernardí Martorell. Per altra banda, també apareix a obres més genèriques sobre el modernisme o l'arquitectura de l'època com a una de les obres mestres de Martorell: Garrut, J.M. (1952), *op. cit.*; Bergós, J., Benet, R., Selva, J., Cirici, A. *op. cit.*; Bohigas, O. *op. cit.*; Lacuesta, R. (1997), *op. cit.*; Pons, V., Bassegoda, J. *op. cit.*; Fontbona, F. (ed), *et al.* (2002 A), *op. cit.*; Lacuesta, R., González, X. *op. cit.*; Pladevall, A., Navarro, A. *op. cit.*; Fontbona, F. (2011), *op. cit.*; Mazzanti, C. (2014), *op. cit.*; etc.

⁸¹² Paulí, A. (1967), *op. cit.*; Paulí, A. (1972), *op. cit.*; Bassegoda, J. (1975), *op. cit.*; Altisent, A. *op. cit.*; Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*

⁸¹³ Miralles, R. *Barcelona, arquitectura modernista i noucentista 1888-1929*. Barcelona: Edicions Polígrafa, 2008, p. 168-169; Flores, C., Amann, E. *La arquitectura de Barcelona, 3*. Madrid: Hogar y arquitectura, 1964, p. 113.

⁸¹⁴ Hernández-Cros, J.E. (dir), *op. cit.*, p. 124.

⁸¹⁵ Bassegoda, J. (1975), *op. cit.* p. 14.

⁸¹⁶ Bergós, J. et al. *op. cit.*, p. 427.

⁸¹⁷ Bassegoda, J. (1975), *op. cit.*, p. 11.

⁸¹⁸ Lacuesta, R. (1997), *op. cit.*, p. 188, nota 9.

Sabem que existeix l'Arxiu del Monestir de Valldonzella (AMV), però no ens ha estat permès consultar-lo per l'estat de l'edifici, que actualment s'està rehabilitant en algunes zones. La majoria de documents rellevants d'aquest arxiu són citats per la monografia sobre el monestir d'Albacete i Güell o en trobem còpies al fons de la Càtedra Gaudí. També hem trobat documentació gràfica de la construcció d'aquest edifici a l'AMF-IAAH, que veurem a continuació.

Aquest edifici, malgrat que ha estat menystingut pels crítics, constitueix una obra excepcional dintre de la història de l'arquitectura del primer quart del segle XX a Barcelona, com afirma Bassegoda a diverses publicacions.⁸¹⁹ El conegut arquitecte Josep Antoni Coderch de Sentmenat, que tenia el despatx molt a prop, també l'elogiava, com ja s'ha dit en capítols anteriors.⁸²⁰

Notes històriques i importància.

L'origen de la comunitat de Valldonzella es remunta als segles XII-XIII. Fins el 1911, any en que es va començar a projectar l'edifici que es vol analitzar, les germanes de Valldonzella tenen una història convulsa i molt moguda: van ser víctimes de guerres, revolucions, incendis i altres esdeveniments de la ciutat, que van fer que les monges canviessin de seu quatre vegades. Descriure tots aquests fets no és l'objectiu del capítol, ja que està ben detallat al monogràfic d'Antoni Albacete i Margarida Güell,⁸²¹ però en farem un breu resum per a entendre la importància de l'encàrrec i de l'edifici.

És el 1175 que es documenta per primer cop l'església de la comunitat de Valldonzella, situada a Collserola, a Santa Creu d'Olorda. El 1237 es va produir la constitució canònica del monestir cistercenc. El 1259, per diversos conflictes bèl·lics, les monges s'hagueren de refugiar a Barcelona, i arrel d'això, es va proposar que deixessin de viure en despoblat, on estaven desprotegides, i es va elaborar un projecte de convent a la Creu Coberta.⁸²² Aquest convent, a prop de la muralla d'entrada de la ciutat, fou hostatge per a personatges importants, com Joan I, de la Corona catalanoaragonesa (rei del 1381 al 1397); o el rei Martí l'Humà, que hi morí l'any 1410.⁸²³

Com relata el mateix Bernardí Martorell,⁸²⁴ l'any 1652, el convent fou assaltat i destruït, i les monges, després d'un període d'incertesa, s'instal·laren al Priorat de Natzaret, tercera seu de la comunitat. El Priorat de Natzaret era una propietat del Monestir de Poblet a Barcelona. Hi van viure dos segles, durant els quals aquest va passar a ser propietat definitiva la comunitat. Estava situat al carrer de Natzaret, que actualment es diu carrer de Valldonzella. Però les penúries van continuar, ja que el 1810, en plena guerra del Francès, van haver de tornar a marxar del monestir. Anys més tard, hi tornaren i el reformaren, però el 1835-1853 l'hagueren d'abandonar novament⁸²⁵ degut a les cremes de convents, les successives desamortitzacions i altres esdeveniments. El 1876 es plantejà la possibilitat de construir un monestir de nova planta, però no va prosperar.⁸²⁶ Romangueren a l'antic priorat de Natzaret fins el 1909, en el qual, durant la

⁸¹⁹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 36.

⁸²⁰ *Ídem.*

⁸²¹ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*

⁸²² *Ibidem*, pp. 38 i 245-247.

⁸²³ Altisent, A. *op. cit.*, p. 1.

⁸²⁴ Martorell, B. (1932 A), *op. cit.*

⁸²⁵ Altisent, A. *op. cit.*, p. 2.

⁸²⁶ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, p. 308.

Setmana Tràgica, la persecució religiosa va irrompre al convent amb un incendi i altres destrosses, i va fer que les monges abandonessin definitivament l'edifici del carrer de Valldonzella.⁸²⁷ Aquestes, després d'unes primeres setmanes refugiades en diverses cases de famílies properes, es van traslladar provisionalment a la Torre dels Pardals, on romangueren 4 anys, a l'espera de la construcció d'un nou monestir.⁸²⁸

Arran dels fets de la Setmana Tràgica, el propòsit del 1876 de construir un nou monestir es va posar en marxa: el 27 de maig de 1911 es va encarregar el projecte a l'arquitecte Bernardí Martorell i es va comprar el terreny a Sant Gervasi,⁸²⁹ prop de Bellesguard. La principal capdavantera i impulsora del projecte fou l'abadessa Esperança Roca i Roca, aconsellada pel director espiritual de la comunitat, el futur bisbe Torras i Bages.

Com es pot veure, la comunitat de monges de Valldonzella és una comunitat que ha perviscut al llarg de molts segles d'història amb no poques dificultats. Durant tots aquests anys la comunitat sobrevisqué, i, amb ella, la Mare de Déu del Cor, que s'anomena així perquè presideix aquesta part de l'església, on celebraven (i segueixen celebrant) l'ofici diví. És una imatge del segle XIV que es venera encara i que ha acompanyat la comunitat en tota la seva història.⁸³⁰

L'emplaçament per al nou convent va ser triat el 1911. S'havien visitat altres terrenys i també antics convents expropiats, però es va prendre la decisió d'ocupar el terreny actual per diversos motius: l'abadessa havia determinat que el convent havia de ser "en un bon barri, fora de la ciutat, però ben comunicat; en un indret tranquil, ocupant una illa de cases isolada, que no permetés la construcció de cases adossades"⁸³¹ i aquesta finca, a més a més d'acomplir totes aquestes característiques, estava situada a la falda del Tibidabo, on s'estava construint des de 1902 el temple expiatori dedicat al Sagrat Cor, al qual l'abadessa tenia molta devoció.

Un cop s'havia triat el terreny, va ser possible el pagament de l'inici de la construcció gràcies a que les monges havien venut a l'ajuntament els terrenys de l'antic monestir, on més endavant s'hi va construir la casa Golferichs, obra de l'arquitecte Rubió i Bellver de també destacada importància modernista.⁸³²

Es desconeixen els motius exactes pels quals es va triar a Bernardí Martorell i Puig com a arquitecte. Certament pertanyia a un cercle de persones vinculades a Valldonzella: la seva tia Mercè Martorell i Falp i la seva germana Antònia eren monges de la comunitat. També tenia bona relació amb l'església de Barcelona, sobretot pel seu parentesc amb Joan Martorell, que tenia contacte amb molts eclesiàstics, entre ells, era amic del bisbe Torras i Bages; per familiars que eren religiosos o sacerdots; i també pel seu entorn social i les associacions a les que pertanyia, com per exemple la Lliga Espiritual de la Mare de Déu de Montserrat.⁸³³ Malgrat que tenia tots aquests contactes, encara no tenia aleshores cap obra d'envergadura, tan sols alguns edificis d'habitatge, com la casa Enric Laplana o la de la Campana; la resta d'obres eren reformes o

⁸²⁷ *Ibidem*, pp. 296-303.

⁸²⁸ *Ibidem*, pp. 303-304.

⁸²⁹ *Ibidem*, p. 310.

⁸³⁰ *Ídem*.

⁸³¹ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, p. 310.

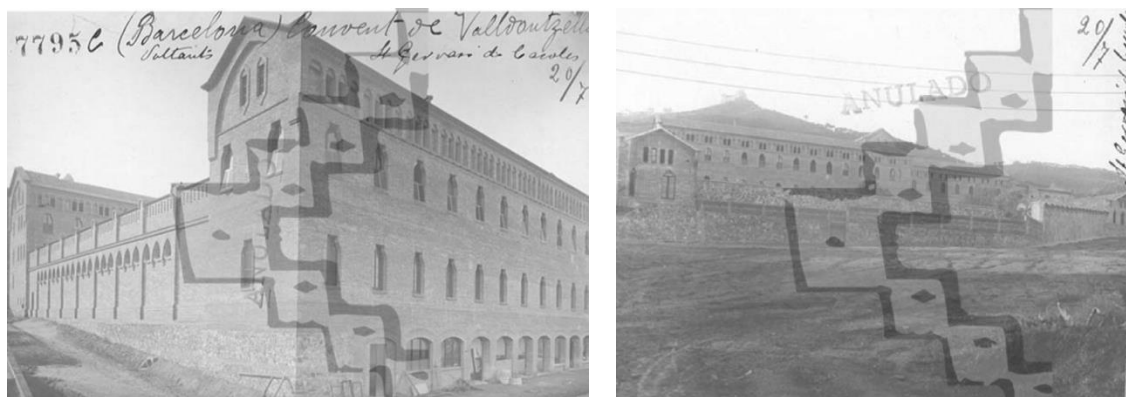
⁸³² Més informació sobre la relació de Valldonzella amb Golferichs, Rubió i Bellver, i altres personatges modernistes: Bassegoda, J. (1975), *op. cit.*

⁸³³ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, pp. 313-315.

construccions de petites dimensions (com coberts o panteons); i, en quant a l'arquitectura religiosa, només havia col·laborat en acabaments d'obres del seu oncle-avi. Valldonzella va ser doncs el primer projecte religiós d'envergadura de Bernardí Martorell. Durant el procés de construcció del monestir, però, l'arquitecte va realitzar altres obres religioses, sobretot com a arquitecte diocesà.

Bernardí Martorell va dissenyar el projecte, i el presentà el 1912, sense l'església. Aquell mateix any van començar les obres,⁸³⁴ que realitzà el conegut constructor Josep Bayó i Font, que havia construït la casa Milà, de Gaudí, entre altres edificis, i que era germà de Jaume Bayó i Font, arquitecte col·laborador de Martorell.⁸³⁵ Sobre el procés de construcció no en tenim gaires detalls, tan sols algunes petites explicacions d'una entrevista que Bassegoda va realitzar a Josep Bayó, en la qual parla del procés de construcció de l'església.⁸³⁶

Les obres començaven al voltant del claustre, construint primer el monestir, amb una capella provisional. Al cap d'un any, el 1913, ja s'hi instal·laven les monges, reunides finalment totes al nou monestir de Sant Gervasi el 2 de maig de 1913.⁸³⁷ La *Revista Montserratina* relata aquest trasllat destacant que va ser el propi arquitecte qui va portar personalment amb el seu automòbil

Fotografies de les obres del Monestir, 1913. Fons: AM-IAAH (7793C, 9234 SC).

la mare abadessa al nou monestir, juntament amb la mare superiora i una religiosa d'edat avançada.⁸³⁸ El convent es va construir seguint les indicacions del bisbe Torras i Bages, com explica l'arquitecte al seu article⁸³⁹ i com veurem més detalladament a la descripció.

Les religioses es van instal·lar al monestir, encara sense església, i dos anys més tard, l'arquitecte va presentar a la comunitat els plànols del temple, concretament el 10 de desembre del 1915. El dia 18 del mateix més es posà la primera pedra. Hi ha uns segons plànols datats el gener del 1916, i un projecte ja definitiu, de l'octubre del mateix any, que demostren que el projecte va anar patint diverses variacions. La versió final presenta ben poques diferències amb l'edifici que ara

⁸³⁴ "La data exacta és incerta i divergeix en les diferents fonts. La més probable és l'anotació de la monja secretària, que apuntava que el 4 de març de 1912 es feren els solcs per als fonaments i el 21 de març s'iniciaren les obres". Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, p. 317.

⁸³⁵ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 35.

⁸³⁶ Cinta. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

⁸³⁷ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 35.

⁸³⁸ Anònim. Noticias de la Orden. A: *Revista Montserratina*, any VII, n. 6. Barcelona: 8-6-1913, p. 307.

⁸³⁹ Martorell, B. (1932 A), *op. cit.*

coneixem, l'única diferència és que el projecte mostra finestres reduïdes al cimbori enlloc dels grans finestrals que es van fer.

Tot el monestir es va construir tenint en compte les orientacions del bisbe Torras i Bages, com s'ha dit, mentor de la Comunitat, com es pot veure en una de les seves cartes a l'abadessa del Monestir:

Farà bé l'arquitecte d'adequar el temple a la forma monacal, puix aquestes formalitats externes de la tradició monàstica tenen la *seua* eficàcia en la formació de l'esperit dels deixebles de sant Benet...⁸⁴⁰

L'església s'inaugurà i es beneí el 29 d'abril de 1919, encara que no estava acabada del tot, dos anys més tard es van acabar les capelles i els altars secundaris i probablement l'any següent es va acabar l'altar major i es va col·locar, el 10 de febrer, l'escultura de la Mare de Déu. L'església fou consagrada pel Bisbe de Barcelona Ramon Guillaumet i Coma el 22 d'octubre de 1922.⁸⁴¹ Tot i donar per acabada la construcció en aquesta data, els contractes entre la comunitat i el constructor demostren que es va seguir treballant en algunes zones del convent fins l'any 1929.⁸⁴²

Durant la Guerra Civil, l'Ajuntament de Barcelona projectà transformar l'edifici en un sanatori,⁸⁴³ per la qual cosa es va reformar, obrint la façana sud-est amb terrasses, i s'hi va afegir una ala (l'actual zona de la universitat) tot seguint el mateix llenguatge formal que la resta de l'edifici; també es va dividir la nau de l'església en dos pisos, per a fer-hi habitacions i altres dependències, entre altres modificacions.⁸⁴⁴ La reforma la varen dur a terme l'any 1937 els arquitectes Josep Plantada i Forés, Arnau Calvet i Peytonill i Salvador Sellés i Baró⁸⁴⁵ i va servir durant la Guerra Civil d'hospital de sang del bàndol republicà.⁸⁴⁶ Durant la guerra, les monges van abandonar el monestir, repartint-se a diferents habitatges familiars per a protegir-se. Algunes van marxar a l'exili.⁸⁴⁷

Entre els anys 1939 i 1943, l'empresa de Josep Bayó Font s'encarregà de restaurar les parts malmeses durant la guerra,⁸⁴⁸ amb un projecte a càrrec de l'arquitecte Josep Maria Pericas i Morros.⁸⁴⁹

Fins fa poc, la major part del convent estava en desús: tot i que seguia habitat per les monges, hi havia molts espais lliures. Actualment, hi viuen 7 monges cistercenques, que, en ser tan poques, habiten només una part reduïda del gran edifici. És per això que s'han habilitat algunes zones del monestir per a acollir grups, fer trobades, etc. i això fa que alguns espais del monestir tinguin un aspecte més modern. Algunes zones, a més a més, des del 1999, estan habitades per aules i dependències de la Universitat Ramon Llull. Des d'un acord que s'ha fet l'any 2017 amb els

⁸⁴⁰ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, p. 320.

⁸⁴¹ *Ibidem*, p. 321.

⁸⁴² *Ídem*.

⁸⁴³ Hernández-Cros, J.E. (dir) *op. cit.*, p. 124.

⁸⁴⁴ Corella, C., Font, J. *op. cit.*, pp. 9-10. Reprodueix imatges dels plànols de la transformació del Monestir en hospital.

⁸⁴⁵ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, p. 309.

⁸⁴⁶ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 36.

⁸⁴⁷ Entrevista a la germana Núria, Comunitat de Valldonzella, 26-1-2018.

⁸⁴⁸ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 36.

⁸⁴⁹ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, p. 309.

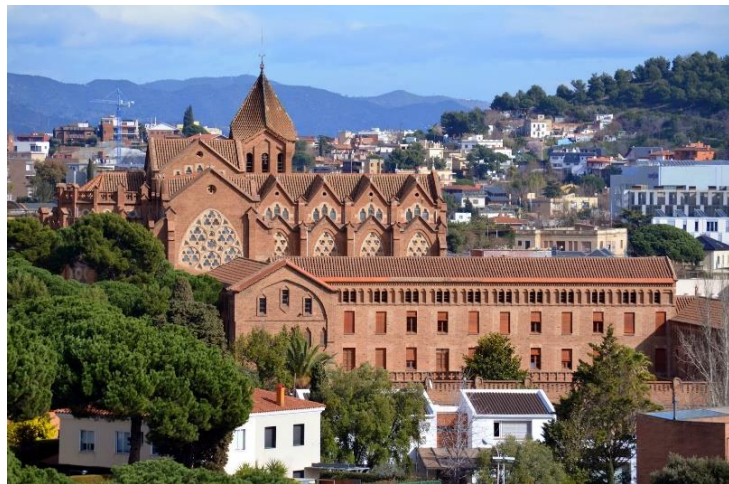
germans de l'Hospital de Sant Joan de Déu i la Direcció General d'Atenció a la Infància i l'Adolescència (DGAIA), una de les ales del claustre s'ha cedit per a realitzar-hi un centre per a nens amb deficiències psíquiques.⁸⁵⁰

El 2001 es va instal·lar a una de les capelles de l'església, l'oratori neogòtic que Joan Martorell tenia a casa seva a l'edifici del passatge Bernardí Martorell.⁸⁵¹

Descripció.

El projecte del monestir té algunes característiques generals importants que cal remarcar, abans de passar a descriure l'edifici en sí.

El primer punt és que aquest es basa molt clarament en el model prototípic del monestir cistercenc. És evident que es construís així, ja que l'encàrrec era per a una comunitat cistercenca, que es regia per les normes de la regla de Sant Benet, i, tenint l'oportunitat construir el monestir de nova planta, es podia facilitar molt el funcionament de la vida monàstica si es construïa l'edifici segons els seus principis: "El conjunt havia de permetre viure amb austeritat, recolliment i silenci, afavorint la pregària".⁸⁵²

Vista general del Monestir. Extret de: <https://laspiedrasdebarcelona.blogspot.com.es/2014/02/santa-maria-de-valldonzella.html> (consulta: 19-3-2017).

Alguns d'aquests principis són els següents: l'auto abastiment, per a evitar desplaçaments a l'exterior, qüestió que va fer que es dissenyés al propi terreny del monestir un espai per a horts i dos pous; la col·locació dels diferents espais tenint en compte la forma de vida i els moviments diaris de les monges, de manera que s'eliminin desplaçaments superflus i s'optimitzin les circulacions interiors "de cara a una vida millor bolcada en l'espiritualitat";⁸⁵³ l'existència d'espais pensats per a la vida monàstica: les cel·les, la sala de costura i de treball manual (com marquen les constitucions), la comunicació amb l'església, la sala capitular, etc.; el claustre com a element central al voltant del qual s'articulen totes les estances; l'església amb la tradicional planta de creu llatina i amb alguns elements simbòlics propis del Císter (sant Benet i sant Bernat, monges cistercenques d'arreu d'Europa, etc.).

En segon lloc, es podrien enumerar algunes característiques pròpies d'aquest edifici, que demostren la qualitat de l'arquitecte i la innovació que va suposar a l'època, trets que exposa el

⁸⁵⁰ Entrevista a la germana Núria, Comunitat de Valldonzella, 26-1-2018.

⁸⁵¹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 34.

⁸⁵² Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, p. 324.

⁸⁵³ *Ibidem*, p. 323.

propi Martorell al citat article “Bellesguard i Valldonzella”, entre altres explicacions més de caire històric i espiritual.

El primer tret que cal destacar és la seva sobrietat, que és a la vegada una característica essencial de les monges del Císter, que fan el vot de pobresa. Aquesta característica es manifesta principalment en la materialitat, que es basa en l'explotació de tot el poder expressiu del totxo (el propi material constructiu) com a gairebé l'única decoració. És interessant l'ús del maó per a una església, ja que és un material pobre, que s'amagava i es tapava amb algun revestiment, i, a més, els temples s'acostumaven a construir amb materials nobles. Podem veure en aquest aspecte una clara influència de Joan Martorell, que va fer servir el totxo per a l'església de les Saleses, o d'altres arquitectes de l'època, en la qual s'havia revalorat el totxo com a material útil per a edificis emblemàtics i monuments, com Josep Vilaseca, que l'havia fet servir l'any 1888 per a l'Arc de Triomf, o Domènech i Montaner, a molts dels seus edificis, com l'editorial Montaner i Simon (1879-1885) o l'hospital de Sant Pau (1905-1930). L'ús del maó com a element constructiu i expressiu va ser un dels trets característics de molts edificis modernistes, i de diversos edificis de Bernardí Martorell.

El bisbe Torras i Bages havia aconsellat “sobrietat sense mesura, perquè deia haver-hi moltes menes de belleses: la de la dama ricament abillada i enjoiada, i la de la majestat de l'austera cogulla religiosa”.⁸⁵⁴ L'arquitecte va captar aquesta idea i la va aplicar a tota la construcció del monestir, fent que aquest fos elegant sense “afegir-hi joies”, sinó a través de la seva essència molt ben treballada. Ell ho diu així parlant de l'església: “la pobresa dels materials s'exalta en formar el temple”.⁸⁵⁵ Aquesta és l'estratègia de Bernardí Martorell per a l'estètica de l'edifici: no afegir-hi ornamentacions exagerades ni exuberants, sinó només treballar magistralment el totxo, traient partit de les seves característiques i del seu cromatisme, i jugar amb diferents aparells (anglès, gòtic, al llarg i mixt),⁸⁵⁶ combinats en algunes zones amb pedra artificial, i fent així que els murs, cornises, sostres (...) tinguin textura i elegància, sense necessitat de gaires elements decoratius. Són significatius, per exemple, el mur del monestir que es veu des de l'entrada (a la primera imatge), on es col·loquen totxos entrecreuat deixant uns centímetres cap enfora, de manera que es genera una textura molt interessant; o la paret de l'hostatgeria, que forma cornises amb els totxos col·locats de costat, entrellaçats. L'edifici és descrit també com una “esplèndida exploració de les possibilitats de les fàbriques de maó”,⁸⁵⁷ ja que combina no només diferents aparells sinó també diferents tipus de totxo. Aquest tret també és mostra de l'alt nivell dels paletes del moment.⁸⁵⁸ Aquesta característica sinceritat dels materials i de les estructures és segell de diversos edificis de Bernardí Martorell, com veurem a les successives descripcions i a les conclusions.

⁸⁵⁴ Martorell, B. (1932 A), *op. cit.*

⁸⁵⁵ *Ídem.*

⁸⁵⁶ Aparell anglès (anomenat també aparell de pam i mig): es disposen els totxos de manera alternada, a una filada de llarg, a la següent, de través, i així successivament; aparell gòtic o flamenc: es forma alternant un maó de llarg, amb un de través, quedant les juntes de les peces de través alineades (les peces de través es col·loquen a la part central de les peces de llarg); aparell al llarg: tots els maons es col·loquen mostrant el seu costat llarg o cantell; aparell mixt: barreja diferents aparells.

⁸⁵⁷ Pladevall, A., Navarro, A. *op. cit.*, p. 122.

⁸⁵⁸ *Ídem.*

Diferents exemples de combinacions de maó. Fotografies de l'autora (11-5-2018).

Podríem dir que en aquest projecte hi ha una petita excepció, perquè inclou un element on clarament busca l'ornamentació: els vitralls. Aquests ocupen gran part de tots els murs de l'església, amb grans dibuixos i símbols de colors molt vius, que es descriuran més endavant.

Dins encara del concepte de sobrietat, cal explicar també que, tant a l'església com al convent, Bernardí Martorell va voler reutilitzar elements d'interès artístic i estètic de l'antic monestir: a l'església, alguns capitells en relleu i l'antiga clau de volta amb la Mare de Déu de Misericòrdia que es trobava a l'anterior església es van reaprofitar; a la sala capitular, les rajoles també provenen de l'antic priorat, entre altres elements.⁸⁵⁹

Una segona característica important que es va tenir en compte en el projecte de l'edifici van ser certs criteris de sostenibilitat de l'època, amb paraules del propi arquitecte:

A més de les condicions necessàries a la vida monàstica, volgueren [fa referència a l'abadessa i a Torras i Bages] tenir present les més avançades teories modernes d'assolellament, salubritat, higiene, etc.⁸⁶⁰

Això va fer que l'edifici es construís amb una orientació poc habitual: l'absis de l'església està orientat a nord-oest, en lloc de cap a l'est (on s'acostumen a orientar les esglésies, perquè és d'on surt el sol, símbol de Jesucrist). Aquesta orientació, a part de dirigir el convent precisament cap al temple del Sagrat Cor de Jesús, al Tibidabo, que no sembla casualitat, va permetre a l'arquitecte situar les estances a sud, liderades pel claustre, de manera que s'aprofitava millor a tot el convent la llum i la calor solars. Per a acabar d'afavorir l'aprofitament de la llum solar, les tres naus de l'edifici que envolten el claustre (es veurà més endavant) tenien les altures corresponents per aconseguir el màxim d'assolellament a totes les estances al llarg del dia.

El propi Torras i Bages deia, en veure com havia quedat el monestir "Gràcies a Déu que s'hagi pogut obtenir un monestir antic fet a la moderna",⁸⁶¹ fet que demostra que Bernardí Martorell va ser un arquitecte amb gran capacitat d'observar i estudiar la tradició i, a la vegada, de reinterpretar el concepte de monestir des d'una perspectiva moderna, amb la tecnologia, els materials i els criteris del segle XX.

⁸⁵⁹ Corella, C., Font, J. *op. cit.*, p. 4. La clau de volta es va aprofitar per a decorar, no com a clau de volta del nou monestir (la que hi ha al creuer del nou edifici és una imitació).

⁸⁶⁰ Martorell, B. (1932 A), *op. cit.*

⁸⁶¹ *Ídem.*

El conjunt consisteix en el propi edifici del monestir, l'església i algunes petites construccions que depenien d'aquest. Tot el complex està envoltat d'un mur de pedra irregular, coronat de totxo, amb esglaonaments per a salvar el desnivell dels carrers. A gairebé tot el perímetre és continu, ja que protegeix l'interior del monestir de clausura, però en una part del carrer Císter està alternat amb reixa, que deixa

Visió aèria del conjunt del Monestir de Vallbona de Noya. Extret de: Google Earth (consulta: 23-1-2017).

veure a través la zona pública del convent, on precisament trobem la principal porta d'entrada. El mur que envolta tota l'illa està obert per aquest accés principal, que condueix a un pati on trobem, al fons, l'entrada de l'església, a la banda esquerra, l'entrada del monestir, i, a la dreta, les portes d'un petit edifici annex. Per altra banda, trobem tres obertures més al llarg del perímetre de la reixa, que donen accés a diferents edificis annexos: a la banda del carrer del Císter, dues, que són l'antiga caseta de l'hortolà i la de l'hostatgeria, comunicada interiorment amb el monestir. Des de la plaça Calvó es pot veure una altra petita casa, que era l'habitatge del capellà, que, vivint al mateix recinte, per a facilitar l'atenció pastoral de les monges, tenia una zona totalment separada amb la seva pròpia entrada des de l'exterior de la finca.

A part d'aquests tres accessos, actualment també té un ingrés independent la zona de la universitat, que, tot i estar a l'interior de l'àmbit del monestir, està totalment aïllada d'aquest, i s'hi accedeix pel carrer de Claravall. Per altra banda, com s'ha dit, s'han cedit els espais de l'ala sud del claustre per a un projecte social, cosa que està provocant una sèrie de reformes en la relació d'aquesta zona amb la resta del convent i ha fet obrir un altre accés al carrer Jesús i Maria.

El propi monestir s'articula, com s'ha dit, al voltant del claustre. Annexa a l'edifici, s'alça l'església, més alta que tot el conjunt, amb planta de creu llatina. Unint els dos elements (el claustre i l'església) i allargant-se fins al carrer Císter, hi ha un tercer cos, a través del qual s'accedeix al conjunt monacal.

Quan s'entra per l'entrada principal es pot trobar, com s'ha dit, l'accés a l'església i al monestir pròpiament, a través d'una entrada ampla amb el torn i l'antic locutori. Entrant pel monestir, a l'interior trobem un passadís ampli amb algunes sales de visita i despatxos a l'esquerra i la porta per accedir a l'església per la nau principal, a la dreta. Aquest cos té tres pisos.

A continuació (al final d'aquest passadís) es troba el claustre, el centre del monestir, que és de planta quadrada, de 30 metres de costat.⁸⁶² Al voltant d'aquest, les ales nord i est de l'edifici tenen planta baixa més tres pisos, mentre que la sud només en té dues (i un soterrani, que pel desnivell del solar és planta baixa al nivell dels horts) i l'ala oest, només la planta baixa, el porxo. Aquest desnivell entre les diferents ales del claustre afavoreix, com s'ha dit, l'assolellament de totes les estances. Aquest edifici conté les sales específiques que necessita un monestir cistercenc, totes amb accessos des de la galeria del propi claustre. A la planta baixa es troben les dependències comuns: la sala capitular, l'antic refectori, el taller, etc. Als pisos superiors es troben les cel·les, a les quals s'accedeix a través d'escales que es troben a les dues cantonades.

Vista del claustre durant les obres. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

Vista del claustre des de la cantonada sud. Fotografia de l'autora (6-3-2017).

A la planta baixa, el claustre consisteix en una galeria porticada amb columnes esveltes de maó amb base i capitell de pedra sense decorar, però amb formes sinuoses que trobarem a altres projectes de Bernardí Martorell i que destaquen per la seva influència gaudiniana. Al centre hi ha un jardí amb una estàtua del Sagrat Cor de Jesús, instal·lada per a celebrar el cinquantè aniversari dels vots de l'abadessa Esperança Roca, el juny del 1914.⁸⁶³

Al primer pis (sobre el porxo de la planta baixa) hi ha una terrassa contínua a tot el perímetre que acaba amb una balustrada amb perforacions quadrilobulades, tota elaborada amb el mateix material: la ceràmica. El balcó és continu, interromput només al vèrtex nord, on hi ha una tribuna que ocupa tota la cantonada, amb obertures més grans que les de la resta de la façana. Aquesta tribuna correspon a l'abadia, la zona de l'abadessa, on hi ha la seva cel·la, un despatx i una sala. La resta de façana té portes i finestres regulars que s'obren a aquesta terrassa contínua, totes antigament amb forma angular a la part superior. Al següent nivell hi ha finestres alineades amb les obertures del pis inferior. Per sobre d'aquests pisos hi ha les golfes, de les quals

Vista de les columnes del claustre. Fotografia de l'autora (6-3-2017).

⁸⁶² Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, p. 327. Mesura del perfil interior.

⁸⁶³ *Ídem.*

es poden veure a la façana una galeria de finestres petites (algunes obertes, altres cegues), que es troben sota les cobertes a dues aigües. El conjunt queda rematat per una cornisa de diverses filades de totxo, girat i col·locat en diferents posicions.

Les tres ales tenen finestres a ambdós costats: de cara al claustre, per una banda, i de cara al bosc, per l'altra, a la façana nord-oest; o als horts, a la façana sud-est. Aquesta última façana exterior va ser un dels elements reformats el 1937 per a la transformació de l'edifici en hospital: es va obrir a l'exterior a través de terrasses, per a fer tractaments d'helioteràpia als malalts ingressats.⁸⁶⁴

L'església és de planta de creu llatina. L'accés de les monges és per la part inferior de la nau, des de la qual accedeixen al cor,⁸⁶⁵ que ocupa la nau principal, separat per una reixa del transsepte. L'accés dels feligresos és precisament per la part inferior dreta del transsepte, sota un nàrtex de planta quadrada fet de dos arcs parabòlics subjectats per columnes de pedra artificial. Aquest element, abans de la guerra, tenia una coberta a quatre aigües i una fornícula a la cantonada que contenia una escultura de sant Bernat.

Visió de l'entrada de l'església des del carrer (pels feligresos) i campanar. Fotografia de l'autora (6-3-2017).

Sobre l'entrada dels feligresos, darrere del porxo, hi ha el campanar, de reminiscències alemanyes i italianes, com apunten Gascón i Güell.⁸⁶⁶ Aquest element és de planta quadrada, amb arcuacions llombardes verticals que presenten petites obertures allargades. Sobre aquestes arcuacions, trobem tres ulls de bou i tres obertures a cada una de les quatre façanes, a través de les quals es poden veure les campanes. El campanar acaba amb una coberta a quatre aigües de base girada respecte a la torre rematada a les arestes amb ceràmica vidriada de color verd.

L'exterior de l'església és també tot de maó amb alguns elements de pedra. Els elements estructurals són els que marquen el ritme dentat de la construcció, dividida pels contraforts, coronats per pinyons triangulars. La coberta es pot dir que és molt irregular, a una publicació es parla d'una "agitada volumetria".⁸⁶⁷

L'interior de l'església es caracteritza per la gran altura de la nau i la llum dels vitralls, que modelen un espai molt original. El material principal és el totxo, alternat amb pedra artificial. És un edifici d'una sola nau de 45 metres de longitud total i 10 metres de llum, dividida en cinc trams per voltes parabòliques. Entre vitrall i vitrall, hi ha pilastres (el que, per fora, són els contraforts), que es van fent amples a mesura que creixen en altura. Les pilastres, fetes de totxo alternat amb peces

⁸⁶⁴ Es pot veure a les fotografies d'abans de la Guerra que era una façana tancada, i en l'actualitat té finestres més grans i terrasses contínues. Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, fig. 17.

⁸⁶⁵ Es parlarà del cor més endavant.

⁸⁶⁶ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, pp. 333-334.

⁸⁶⁷ Lacuesta, R. (1997), *op. cit.*, p. 35.

de pedra artificial decorades amb creus, s'uneixen formant arcs parabòlics, uns més gruixuts que separen els diferents trams i uns més reduïts que es creuen al centre de cada tram. Sobre aquests arcs, hi ha un mur perforat amb petites arcuacions que formen el pendent de la coberta. Les voltes damunt d'aquests murets són de maó. El sostre de la volta està pintat de blau amb detalls d'estrelles.

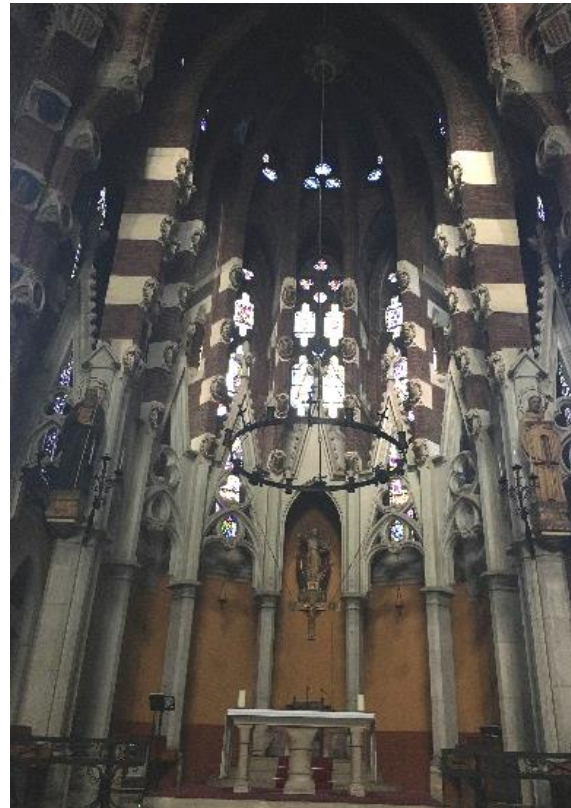
Interior de l'església del Monestir. Fotografies de l'autora (11-5-2018).

El transepte té dos trams a cada costat, també marcats per arcs parabòlics de totxo amb la mateixa estructura superior que a la nau principal. Al creuer, els dos arcs conflueixen en la clau de volta, on hi ha una rèplica exacta de la Mare de Déu de la Misericòrdia, que havia estat la clau de volta del monestir del Priorat de Natzaret (l'autèntica es va col·locar com a decoració a un dels murs de l'església). Al transepte es troben quatre capelles (dues a cada banda) obertes per arcs parabòlics i dedicades a sant Benet, al Sagrat Cor, a la Mare de Déu de Montserrat i a sant Josep.

L'absis és heptagonal, està envoltat per vuit columnes, unides entre elles per set arcs apuntats de traceria calada i coronats amb gablets amb florons. Sobre aquests, trobem vuit contraforts que són, com els de la nau, de totxo alternat amb pedra amb escuts de les famílies nobles que tenien filles professes en l'orde cistercenc. Entre els contraforts, els set costats de l'absis estan decorats amb vitralls de colors vius, que antigament quedaven amagats darrere el gran baldaquí que emmarcava l'altar major i la imatge de la Mare de Déu. Els vitralls d'aquesta zona de l'església tenen símbols cristològics, segurament per la seva proximitat a l'altar on es celebra l'eucaristia.

Vista del presbiteri i l'antic baldaquí i altar, 1930. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

Vista del presbiteri i l'antic baldaquí i altar. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

El presbiteri estava separat de la nau per cinc esglaons (actualment sis, ja que després de les destrosses de la guerra es va reformar tot) i té una geometria semicircular. Al centre del presbiteri es troba l'altar, cobert antigament per un baldaquí i amb una escultura de l'Assumpció de la Mare de Déu, obra de Josep Maria Camps i Arnau,⁸⁶⁸ tot destruït a la Guerra Civil. La imatge de la Mare de Déu, però, va ser reconstruïda pel mateix escultor després de la guerra, aquest cop sense àngels i amb canvis en la policromia. Aquesta és la imatge que actualment presideix l'església.⁸⁶⁹

A la nau principal, com hem dit, es troba el cor. Bassegoda afirma que aquest és l'antic cor del monestir de Sant Cugat, que va ser traslladat a Valldonzella per Bernardí Martorell el 1918, després d'una discussió entre ell i Josep Puig i Cadafalch, partidari de no desplaçar-lo⁸⁷⁰ i finalment es va traslladar sense els seients gòtics del Prior i de l'Abat.⁸⁷¹ Martorell parla d'aquest trasllat a la conferència que va pronunciar l'any 1928 amb motiu de l'Exposició d'Art Litúrgic, sense especificar que traslladés el cor concretament a Valldonzella, però donant-ne alguns detalls:

Fa casi vinticinc anys va(ig) tenir el goig de passar un verdader calvari per atreure el cor del centre de la nostra catedral del Vallès, el monestir de Sant Cugat. Mercès al nostre venerat Bisbe Laguarda que vegé la grandiositat que'n resultaria i ben assessorat i assistit incondicionalment per tan il·lustres autoritats en l'Arquitectura com D. Lluís Domenech i Muntaner que era de la comissió restauradora, D. Antoni Gaudí i el Marquès de Sagnier, va(ig) poder portar cap a aquella obra, ahon no va faltar qui amb esperit arqueologic no

⁸⁶⁸ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 35.

⁸⁶⁹ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, p. 337.

⁸⁷⁰ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 35.

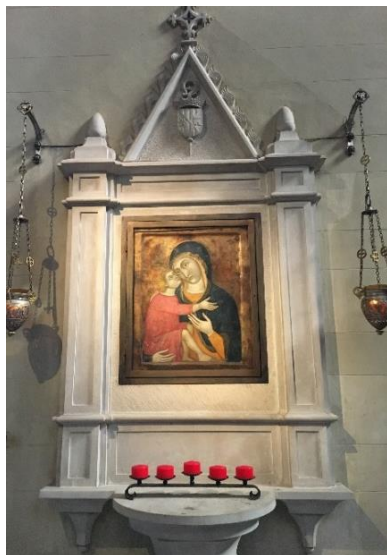
⁸⁷¹ Paulí, A. (1972), *op. cit.*, p. 122.

m'ho va perdonar mai. Ja recordareu també les oposicions que desperta a són temps el Motu Propi.

Ara després de tants anys, puc dirvos que no he sentit a dir ningú que malgrat la magnificència de les seves tres naus anyoreés aquell ambalum central. Si ara s'intentés tornar-lo, com se deia allavors, a guardar el respecte de lo que era l'any 35, ens treurien del temple fins els més indiferents a la litúrgia.⁸⁷²

No hem trobat més informació sobre el tema però ens sembla interessant aquesta tercera intervenció del nostre arquitecte en relació a un cor. Va fer el projecte de trasllat del cor de la catedral de Solsona, va defensar amb vehemència el trasllat del cor de la de Barcelona i va participar en l'eliminació del cor del monestir de Sant Cugat, intervenció que va fer servir en el seu discurs davant els Amics de l'Art Litúrgic, d'on hem tret la referència, com un argument més per demostrar la importància d'aquesta operació a la catedral de la ciutat comtal.

Tornant a la descripció, en aquesta part de l'església es troba la històrica imatge de la Mare de Déu del Cor, antigament situada a la pròpia reixa, presidint la zona de la clausura, en un altar neogòtic, segurament també obra de Bernardí Martorell,⁸⁷³ que va desaparèixer a la Guerra Civil. Actualment la Mare de Déu del Cor segueix en aquesta zona de l'església, col·locada en un retaule lateral.

Imatge de la Mare de Déu del Cor a la seva ubicació actual. Fotografia de l'autora (6-3-2017).

Part superior de la reixa que separa la zona del cor de la zona pública. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

Troben en aquest àmbit dos elements destacables: la reixa i les làmpades, tots dos elements de ferro forjat. La reixa és molt regular a la part central, amb barres verticals i horitzontals, però conté, a les parts inferior i superior, un treball molt elaborat del ferro, aconseguint un efecte de tres dimensions, unes formes que fan que sembli un material tou. Tot el conjunt està coronat per una creu central, també de ferro forjat molt treballada, amb rajos cargolats que surten del centre d'aquesta en diagonal. El mateix efecte trobem als llums del cor que, també de ferro forjat, es recargolen formant una corba de la que pugen dues bombetes en forma de flors, tot recordant una planta.

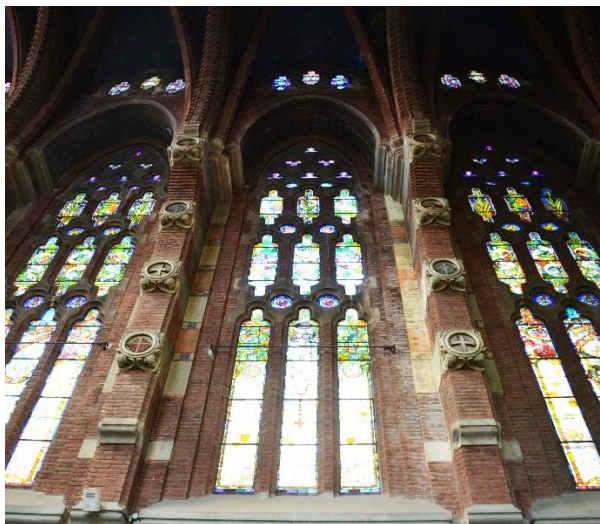
⁸⁷² Martorell, B. (1928), *op. cit.*

⁸⁷³ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, p. 340. Ara es troba al mur lateral dret (mirant a l'altar major des del cor).

Troblem entre els retalls que conservava l'arquitecte una pàgina de revista on es mostren tres fotografies de la casa Vicens, de Gaudí (realitzada entre 1878 i 1880), en les quals es veu la coneguda reixa de l'arquitecte (actualment col·locada al Park Güell), amb elements sobresortits i recargolats a la part superior. Martorell havia rebut una clara influència de Gaudí quan va projectar aquests elements metàl·lics per al cor de l'església de Valldonzella.

Cor de Sant Cugat amb làmpades de Bernardí Martorell. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

Vitralls. Fotografia de l'autora (6-3-2017).

Els vitralls, que recorren tota la nau, el transsepte i l'absis, s'alternen amb traceria calada. L'església conté en total 553 obertures amb vidrieres.⁸⁷⁴ La simbologia del que mostren és molt rica: els de la nau central estan dedicats a santes i beates relacionades amb l'orde del Císter, i també tenen elements cristològics i marians; els del transsepte, col·locats al costat nord-est, contenen imatges de sants relacionats amb la història contemporània de Valldonzella i de Jesús. Les rosasses, que es troben als dos extrems del transsepte i de la nau central, tres en total, mostren l'anyell pasqual i dos sacerdots contemporanis a la construcció del temple: Torras i Bages, director espiritual de la comunitat; i Joan Josep Laguarda, bisbe de Barcelona, que va seguir de prop les obres del nou monestir. Els de l'absis ja han estat esmentats. Tots els vitralls estan ricament decorats amb elements florals: roses, espigues de blat, flors blanques, etc., que són símbols de la vida cristiana i de la Mare de Déu, a qui està dedicada l'església. Es pot trobar una detallada descripció de tots els motius dels vitralls al llibre monogràfic d'Albacete i Güell.⁸⁷⁵

Cal recordar que l'arquitecte, a la mateixa conferència que citàvem abans, entre les diverses consideracions sobre els cors, fa un parèntesi en el que parla dels vitralls com l'element d'ornamentació per excel·lència, parlant d'una proposta per a la catedral de Barcelona, però que podríem aplicar perfectament aquí, a l'interior de Valldonzella:

(...) dongin-lis tot l'enfilall d'esmalts transparents que son les vidrieres com si enjoïessin la Reina de Saba, doneu la riquesa suficient de coloració als macissos per a armonitzar la riquesa de la llum irradiant amb la reflexada com se pot veure a la Sta. Capella de Paris, i

⁸⁷⁴ *Ibidem*, p. 345.

⁸⁷⁵ Albacete, A., Güell, M. *op. cit.*, pp. 345-363.

ja'm sabriau concedir si tinc raó de opinar que a Barna presentariem una catedral petit, pero que fora un exemplar perfecte de interior.⁸⁷⁶

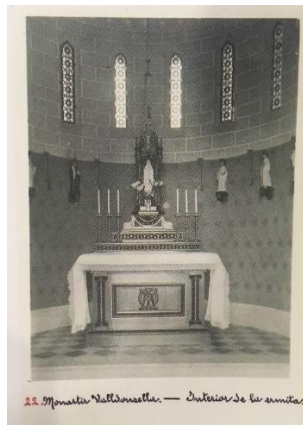
L'arquitecte, en aquest comentari, destaca la importància de la llum de colors i també del cromatisme de les superfícies interiors, que han de ser il·luminades per aquesta llum. La comparació amb la Santa Capella de París és gairebé literal a Valldonzella, on, com a la capella francesa, l'arquitecte centra tota la força cromàtica en els vitralls i pinta els sostres de color blau marí amb elements daurats, suggerint un cel estrellat.

Al voltant de l'edifici, hi ha bosc i horts. A la cantonada oest del terreny es situa la capella dedicada a la Mare de Déu de Lourdes, un edifici exempt, a prop del monestir però independent, al qual es pot accedir a través d'un petit bosc i una escala de pedra i fusta. La devoció a la Verge de Lourdes era relativament recent, ja que va ser el 1862 quan Pius IX en va autoritzar la veneració.⁸⁷⁷ És una capella petita de totxo amb planta rectangular i coberta a dues aigües. La façana inclou una petita portalada flanquejada per dos columnes idèntiques que les del claustre que subjecten unes arquivoltes totes de totxo amb un timpà on es pot veure un relleu de les aparicions de la Mare de Déu de Lourdes a la gruta. Sobre les arquivoltes, la portalada està coronada per l'anagrama MA de la Mare de Déu, realitzat en ferro forjat. La part superior de la façana també està coronada per una creu de ferro forjat, sobre el carener de la coberta a dues aigües. L'interior va desaparèixer, i ara és diferent de l'original, però es pot veure a la fotografia el detall de com era antigament.

S'ha de destacar també que l'arquitecte no va dissenyar tan sols el monestir i la seva església, sinó que va entrar en el detall de tots aquests elements secundaris que formaven part del complex: des de l'ermita esmentada, fins l'hostatgeria o la casa del capellà. Aquest últim edifici és una petita casa que es troba a la cantonada sud del terreny, amb accés independent des del carrer. Tot i ser un petit habitatge sense importància, trobem un edifici del mateix estil que el monestir, en el qual l'arquitecte va aplicar també els mateixos criteris i les mateixes influències que veiem en el gran edifici: l'ús del maó per a resoldre les diferents necessitats constructives i les cobertes a dues aigües (sobretot la de la cantonada) que recorden els edificis d'algunes ciutats nòrdiques.

Ermita de la Mare de Déu de Lourdes, al bosc del monestir.

Interior de l'ermita de la Mare de Déu de Lourdes, 1930. Fons: AMV.

Casa per al mossèn de la comunitat Fotografia de l'autora (11-5-2018).

⁸⁷⁶ Martorell, B. (1928), *op. cit.*

⁸⁷⁷ *Ibidem*, p. 330.

El monestir de Valldonzella, juntament amb el de les Oblates del Santíssim Redemptor, que es troba a pocs metres físicament i que es va construir amb pocs anys de diferència (de fet, entre el 1919 i el 1922 Martorell estava construint les dues obres a la vegada), són dos projectes que marquen la producció arquitectònica de Bernardí Martorell. En elles es consoliden els principis estètics que podem considerar l'estil propi d'aquest arquitecte, que també veurem en altres obres. L'encàrrec de construir dos monestirs de nova planta va ser una gran oportunitat per a Bernardí Martorell d'experimentar i posar en pràctica les seves teories sobre la construcció. És per això que veiem en aquests dos edificis algunes característiques molt pròpies de Martorell i Puig expressades de manera radical: la sinceritat com a estratègia de projecte⁸⁷⁸ i la combinació de la influència modernista amb la historicista i eclèctica. També per aquest motiu d'experimentació i de proximitat en el temps i en l'espai, trobem entre aquests dos projectes grans similituds: tots dos exploten tot el poder expressiu i constructiu del totxo, amb diferents combinacions d'aparells i de textures per generar una gran diversitat d'elements; tenen una volumetria exteriorment molt agitada, els contraforts marquen un ritme de façana molt semblant als dos projectes; tots dos tenen una gran verticalitat interior generada per una volta molt alta feta d'arcs parabòlics també de maó, generant un espai interior molt original en els dos casos, etc.

Aquest estil que explora gràcies a aquests dos projectes es convertirà més endavant en una teoria sobre com ha de ser l'arquitectura, redactada per l'arquitecte amb motiu de la inauguració de l'església de Sant Agustí de l'Escola Pia de Sabadell, un altre exemple de la mateixa teoria però ja amb un estil més depurat i senzill i amb unes línies més lleugeres. Es pot veure relació també, com s'ha dit, entre aquests principis i diversos projectes per esglésies projectades però no construïdes a la diòcesi de Solsona: el mateix interès per l'arc parabòlic i per la verticalitat, les mateixes reminiscències neogòtiques, italianes i alemanyes a elements com el campanar, els contraforts o les façanes i el gust per la ceràmica. També trobarem aquests elements en una altra obra que potser no fan referència directa a les dues esglésies que comentem, però sí que se n'intueixen els mateixos conceptes teòrics: l'escola de les Teresianes, a Tarragona.

Com ja s'ha dit, aquest projecte és un dels pocs edificis sobre els quals Martorell va escriure. Ja s'han fet alguns esments a aquest article publicat a l'*Abella d'Or*, i sobre Valldonzella només fa referències històriques que ja s'han comentat, però s'ha de mencionar la reflexió que fa l'arquitecte sobre la importància de la relació entre la construcció del monestir per a aquesta comunitat i la seva ubicació: prop de Bellesguard, on tal vegada hi havia hagut "un punt d'irradiació de força humana (...), lloc de poder i d'esplendor",⁸⁷⁹ posant en contrast el que antigament era poder i glòria, del qual ja no queda res; amb el que sempre ha estat una tasca humil i oculta (la de les monges) però han passat els anys i han sobreviscut a molts perills i atacs. Al final de l'article conclou "Les potestats de la terra han passat: sols el gra de mostassa viu perennement. Aquesta és l'obra humil d'unes pobres verges que, consagrades al Senyor, vetllen i preguen, i ha romàs vivent durant set segles i pogut oferir a Déu un temple i una nombrosa

⁸⁷⁸ V. p. 574.

⁸⁷⁹ Martorell, B. (1932 A), *op. cit.*

comunitat”.⁸⁸⁰ Sobre l’edifici destaca una idea: “la pobresa dels materials s’exalça en formar el temple, que constitueix un niu sagrat que s’aixopluga sota l’enramada que pels finestrals s’enfila i queda completat amb la perfecció dels cants gregorians”,⁸⁸¹ frase que suggereix dos conceptes: En primer lloc la importància de la sobrietat, que s’ha vist anteriorment, i que ell va posar en pràctica a través del totxo (un material senzill i humil que, formant una església, s’exalça); i, en segon lloc, la seva convicció que els espais no els configuren només el totxo, la construcció, sinó sobretot la vida que l’habita, el dia a dia de les monges, les oracions, la música gregoriana. Aquest article fa també altres referències arquitectòniques sobre el monestir de les Oblates del Santíssim Redemptor i s’analitza més a fons en relació als dos edificis a les conclusions.⁸⁸²

El monestir de Valldonzella significa també per Martorell i Puig una obra en la qual pot posar en joc totes les seves qualitats com a arquitecte polifacètic: és un encàrrec que conté un projecte gairebé d’ordenació urbanística (la conjugació de diferents elements: església, monestir, cases, hostatgeria, jardins, bosc i horts), un pròpiament d’edificació, i després, desenes de petits projectes de detalls: els vitralls, l’ornamentació interior de l’església com la reixa, el baldaquí o les làmpades, els diferents elements del claustre, l’ermita, etc. Valldonzella é permet a Martorell desplegar tota la seva capacitat creativa i professional i així fer un dels edificis que seran considerats una de les seves obres mestres.

⁸⁸⁰ *Ídem.*

⁸⁸¹ *Ídem.*

⁸⁸² V. p. 571.

4.3. Monestir i església de les Oblates del Santíssim Redemptor, antic asil de Sant Alfons (1919-1926).

El conjunt de les Oblates del Santíssim Redemptor comprenia un edifici de residència de la congregació i d'asil i una església, l'actual seu de l'aula magna de la Universitat Abat Oliba. Aquesta última, que és el que queda de l'original edifici de l'arquitecte, és qualificada per Bassegoda com una de les més insignes construccions de Bernardí Martorell, "un exemple d'una manera de fer arquitectura amb art, elegància, saviesa i coneixement de l'ofici".⁸⁸³

Vista general de la Universitat Abat Oliba (església de les Oblates del Santíssim Redemptor). Extret de: <https://www.uaoceu.es/rey-martin-humano-catedra> (consulta: 22-6-2019).

Com s'ha dit, aquest és un edifici molt vinculat al monestir de Valldonzella. En primer lloc, estèticament: són dos edificis molt semblants en estil, materials, tècniques constructives i disposició dels diferents espais. En segon lloc, geogràficament, estan ubicats a cinc-cents metres de distància. En tercer lloc, Bernardí Martorell va fer un article comentant aquestes dues obres, relacionant també els seus significats històrics i religiosos.⁸⁸⁴ L'àmbit en el qual es troba aquest edifici és veí d'una altra construcció emblemàtica (literalment al costat): la torre Bellesguard, d'Antoni Gaudí, construïda entre 1900 i 1909.⁸⁸⁵ La proximitat d'aquests dos edificis devia ser un repte per Bernardí Martorell, autèntic admirador de Gaudí.

Hem pogut trobar diferents documents sobre l'edifici a diversos arxius: principalment a l'ACG-ETSAB,⁸⁸⁶ l'únic arxiu on hem localitzat plànols, i a l'Archivo Histórico de las Oblatas del Santísimo Redentor, AHOSR a partir d'ara, on s'han trobat diverses fotografies i altres documents d'interès.⁸⁸⁷ També a l'ANC, al fons de l'empresa Torras Herrería, es conserven alguns documents de càlculs i comandes de material per a la contrucció d'una part del projecte, entre febrer i maig

⁸⁸³ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 31.

⁸⁸⁴ Martorell, B. (1932 A), *op. cit.*

⁸⁸⁵ <http://www.bellesguardgaudi.com/ca/bellesguard> (consulta: 15-3-2019).

⁸⁸⁶ Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

⁸⁸⁷ Monasterio Santísimo Redentor Barcelona. Fons: AHOSR.

del 1926.⁸⁸⁸ Per últim, a l'AHCOAC-B⁸⁸⁹ trobem algunes referències al terreny i a l'edifici vinculades a intervencions d'altres arquitectes, com veurem més endavant.

Troblem diverses referències a aquest edifici en algunes publicacions. En primer lloc, evidentment trobem l'obra a la publicació monogràfica de Bassegoda,⁸⁹⁰ on fa una breu explicació de dues pàgines que recull trets històrics i una descripció general de l'edifici i dels elements més significatius. Qui analitza més a fons aquesta obra és l'italià Claudio Mazzanti en dos dels seus articles,⁸⁹¹ on (amb explicacions molt semblants) descriu breument la història del conjunt i les seves característiques. També hem trobat informació a la tesi doctoral de Josep Maria Vall, *Bellesguard: origen, esplendor, decadència i transformació*,⁸⁹² on l'autor fa un estudi del recinte de Bellesguard des dels seus orígens i menciona, al final del relat, la intervenció de Martorell.

Per altra banda, trobem també moltes mencions a l'edifici en publicacions més genèriques com una de les obres més emblemàtiques de Martorell, que la classifiquen en diferents estils. La més antiga és *Itinerarios de Piedad en Barcelona*, on, en un dels recorreguts que es proposen, considera la capella d'aquesta obra (fent referència a l'església) com una obra interessant de la qual es destaquen la sobrietat i la personalitat.⁸⁹³ En un dels volums de *L'art català*, fent referència al modernisme, es menciona de Bernardí Martorell aquesta obra, juntament amb Valldonzella, i es considera l'arquitecte, juntament amb Joan Rubió i Bellver, "els més funicularis dels gaudinistes".⁸⁹⁴ És interessant la referència que apareix a *El Modernisme: a l'entorn de l'arquitectura*, on s'engloba l'obra de Martorell, concretament fent referència a aquest edifici, en el grup d'obra religiosa de l'estil de Joan Martorell i Gaudí, que buscaven "trobar formes noves que permetin anar més enllà del neogoticisme".⁸⁹⁵ A *Això és Catalunya*, en canvi, l'església és definida com un edifici que "rememora els millors moments del modernisme, ja quasi oblidat en el moment en que es va construir".⁸⁹⁶

Apareix també en puntuals referències a algunes guies d'arquitectura modernista, com la *Guia de arquitectura Modernista en Catalunya*,⁸⁹⁷ *Inventari general del Modernisme*⁸⁹⁸ i *Modernisme a l'entorn de Barcelona: arquitectura i paisatge*⁸⁹⁹ com una obra important del nostre arquitecte. Com veiem, és una de les obres considerades més gaudinianes de Bernardí Martorell, com demostra també el fet que estigui citada al llibre *El Gran Gaudí*,⁹⁰⁰ on és descrita com una obra interessantíssima inspirada en les tècniques constructives de l'arquitecte de la Sagrada Família.

La *Gran Enciclopèdia Catalana*⁹⁰¹ la cita també com una de les cinc obres de referència del nostre arquitecte.

⁸⁸⁸ Religiosas Oblatas. Projecte d'unes estructures metàl·liques per a les dependències de la congregació situades a Sant Gervasi. 1926. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (631-T-8141).

⁸⁸⁹ Diversos fons. AHCOAC-B (es veuran a continuació).

⁸⁹⁰ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, pp. 45-46.

⁸⁹¹ Mazzanti, C. (2012), *op. cit.*, pp. 116-118; Mazzanti, C. (2014), *op. cit.* pp. 134-135.

⁸⁹² Vall, J.M. *Bellesguard: origen, esplendor, decadència i transformació*. Director: Serrano, J. (Tesi). Universitat Abat Oliba CEU, Facultat de ciències socials, 2017.

⁸⁹³ Garrut, J.M. *op. cit.*, p. 144.

⁸⁹⁴ Bergós, J., Benet, R., Selva, J., Cirici, A. *op. cit.*, pp. 427-429.

⁸⁹⁵ Fontbona, F. (ed), *et al.* (2002 A), *op. cit.*, p. 105.

⁸⁹⁶ Pladevall, A., Navarro, A. *op. cit.*, p. 121.

⁸⁹⁷ Lacuesta, R. (1997), *op. cit.*, p. 20, obra n. 10.

⁸⁹⁸ Pons, V., Bassegoda, J. *op. cit.*

⁸⁹⁹ Lacuesta, R., González, X. *op. cit.*, p. 344.

⁹⁰⁰ Bassegoda, J. (1989 A), *op. cit.*, p. 440.

⁹⁰¹ *Gran Enciclopèdia Catalana* (1997), *op. cit.*

Notes històriques

La finca de Bellesguard té una història molt vinculada a la de Catalunya: el rei Martí l'Humà va establir-hi, l'any 1408, la seva residència, la Torre Reial de Bellesguard. Va transformar l'edifici que ja hi havia per a convertir-lo en residència reial, un lloc on passar la recta final de la seva vida. El fet que Martí l'Humà s'instal·lés a Bellesguard en aquell moment va fer que aquest lloc es convertís en el centre de tota l'activitat reial a inicis del segle XV.⁹⁰²

El mes de maig del 1410 el rei Martí l'Humà es traslladà amb la seva esposa i la seva cort al monestir de Valldonzella (l'antic, a prop de l'actual Creu Coberta), segurament per anar a Saragossa a pacificar la situació del regne d'Aragó.⁹⁰³ Va ser en aquesta estada a Valldonzella quan el rei va morir. Un vincle més entre Valldonzella i Bellesguard, que la història uniria anys més endavant.

Bellesguard, malgrat la relativa modèstia de l'edifici, va convertir-se llavors en un símbol de prestigi, i durant els segles posteriors, les famílies amb més poder de Barcelona van intentar posseir la torre.⁹⁰⁴ Més endavant, com altres edificacions emmurallades situades en punts estratègics de Barcelona, va ser utilitzada com a fortificació militar durant diferents guerres entre els segles XVII i XVIII. Per tots aquests esdeveniments la torre Bellesguard va quedar molt deteriorada.⁹⁰⁵ Tot i així, la finca va anar traspasant diferents generacions de famílies i diferents comunitats.⁹⁰⁶ Als segles XVIII-XIX, tot i que la residència pràcticament havia desaparegut, el record de Bellesguard seguia viu en els barcelonins, que l'anomenaven "castell de Bellesguard" i en visitaven les ruïnes i els jardins abandonats.⁹⁰⁷

Després d'aproximadament un segle de decadència, la finca de Bellesguard va ser afectada per la desamortització de Mendizábal, l'any 1836 i es va expropiar als seus últims amos, la comunitat de Sant Just i Pastor. Els anys següents, el conjunt es va tornar a posar a la venda, i va anar passant per diferents mans fins que la congregació de les Oblates del Santíssim Redemptor s'hi va establir definitivament el 24 de febrer del 1895.⁹⁰⁸ Des d'un any abans, quan la comunitat havia arribat a Barcelona, ja havien llogat la finca amb l'objectiu de fundar-hi una colònia agrícola, però un incendi ocorregut el novembre del 1894 a la casa on vivien va precipitar el canvi d'ubicació definitiu de les monges i el seu establiment a Bellesguard.

En aquest terreny, on ja només quedava "una casa palaciega, una capilla pequeña y buena extensión de terreno para jardín y para huerta",⁹⁰⁹ van establir l'asil de Sant Alfons, l'últim asil bastit per Antònia M. de Oviedo (va morir el 1898), cofundadora amb Josep M. Serra (administrador apostòlic de Perth, Austràlia, mort l'any 1860) de la congregació. En aquest asil es treballava, com deia *La Vanguardia*, per la instrucció de joves desemparades,⁹¹⁰ en concret, donaven asil i formació a noies que vivien en condicions precàries,⁹¹¹ especialment les que havien caigut en la prostitució.

⁹⁰² Vall, J.M. *op. cit.*, pp. 37-60.

⁹⁰³ *Ibidem*, pp. 70-74.

⁹⁰⁴ *Ibidem*, p. 82.

⁹⁰⁵ *Ibidem*, p. 103.

⁹⁰⁶ *Ibidem*, p. 104.

⁹⁰⁷ *Ibidem*, p. 105.

⁹⁰⁸ *Ibidem*, p. 111.

⁹⁰⁹ De Felipe, D. *Ayer y hoy de las oblatas: 1864-1964*. Madrid: El Perpetuo Socorro, 1968, p. 85.

⁹¹⁰ Anònim. Vida religiosa. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 8-12-1920, p. 6.

⁹¹¹ El nuevo templo de Bellesguart. A: *Diario de Barcelona*. (s.d.). Còpia manuscrita. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

El maig del 1896, gràcies a diverses donacions i una hipoteca, la congregació comprà la finca per 60.000 pessetes.⁹¹² Abans, una part dels terrenys havia estat venuda a Maria Sagués i Molins, vídua Figueras. Aquesta última va ser qui va encarregar més endavant a Antoni Gaudí la construcció de la Torre Bellesguard o Casa Figueras a la seva porció de terreny.

Torre de Bellesguard, viaducte i, a l'esquerra, l'edifici on segurament es van establir les Oblates. (s.d.). Extret de: <http://www.barcelonarutas.com/bellesguard-d-del-rey-marti/> (consulta: 22-6-2019).

Viaducte de Gaudí i església de les Oblates del Santíssim Redemptor al fons. Fotografia de l'autora (17-9-2019).

La ubicació de la nova finca de les Oblates (i de la futura torre Bellesguard de Gaudí) es trobava al camí del cementiri de Sant Gervasi. Aquest camí va ser rectificat en el seu traçat l'any 1906, amb projecte d'Antoni Gaudí (que per aquest fi va construir el viaducte que encara podem veure), signant un conveni entre tots els propietaris de la zona, entre ells també la comunitat religiosa.⁹¹³

En aquest moment les germanes es van establir a l'edifici existent, tot esperant a tenir diners i contactes per a poder bastir-ne un de nou. Uns anys més tard, el 1915, la Congregació de les Oblates va conèixer Francisca Balart, vídua de Baró, que es va oferir per fer-se càrrec de la despesa de la nova església i residència encarregada a Bernardí Martorell. Aquest conjunt va ser anomenat "Asil de Sant Alfons".

En primer lloc es va construir la residència, de la qual el 27 de juny del 1919 es va col·locar la primera pedra.⁹¹⁴ Aquesta constava d'un edifici de planta baixa i tres pisos. A partir dels anys vint comencem a trobar referències als diaris en les quals podem comprovar que l'asil ja funcionava, la més antiga que hem localitzat és del desembre del 1920, quan s'organitza un sorteig per aconseguir fons pel sosteniment de l'entitat.⁹¹⁵ Els anys posteriors segueixen sortint mencions als diaris,⁹¹⁶ on podem veure que l'asil, tot i segurament no estar acabat, ja funcionava. Trobem a l'AHCOAC-B que també va tenir relació amb el projecte l'arquitecte Josep Maria Jujol,⁹¹⁷ ja que entre els anys 1921-22, aquest va fer un estudi del terreny (anotacions, acotacions, esborranys, etc.) i es va cartejar amb la superiora de la congregació. A part de l'estudi del terreny, també trobem una proposta de Jujol de vitralls per al claustre: per una banda, podem veure dibuixos de finestres amb els vitralls esmentats, i, per altra, el desglossament de tots els triangles que formen

⁹¹² Vall, J.M. *op. cit.*, p. 111.

⁹¹³ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 45.

⁹¹⁴ Vall, J.M. *op. cit.*, p. 112.

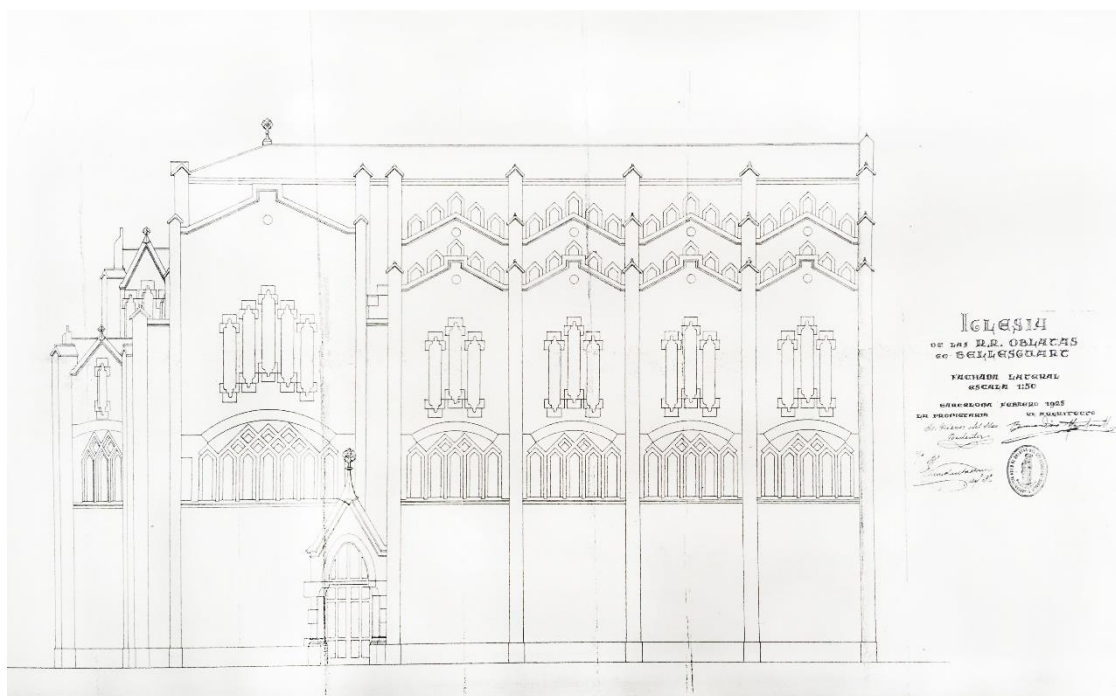
⁹¹⁵ Anònim. Vida religiosa. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 8-12-1920, p. 6.

⁹¹⁶ Anònim. Vida religiosa. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 8-6-1922, p. 13; Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 5-2-1922, p. 22.

⁹¹⁷ Reforma de l'edifici de les RR. Oblates de Bellesguard. 1921-22. Josep Maria Jujol. Fons: AHCOAC-B (C1197/21, H102A/10/21.1, H102A/10/21.2, H102A/10/21.4, H102A/10/21.5, H104F/1/21.3).

els vitralls, amb mesures i amb pressupost. No hem pogut saber per què va realitzar aquests dos estudis ni si es van dur a terme.

La construcció es va allargar fins el 25 de juny de 1924, quan es va inaugurar oficialment.⁹¹⁸ Segons la crònica de la casa de religioses, va començar llavors l'etapa de construcció de l'església, les obres de la qual van començar el 2 de febrer de l'any 1925.⁹¹⁹ El mateix document explica que hi treballaven dos directors i vint-i-cinc paletes.⁹²⁰ A la concessió del permís municipal, s'aprova la construcció de l'edifici segons un projecte signat per Bernardí Martorell el febrer del 1925 i amb el vist i plau de l'arquitecte diocesà Enric Sagnier i Villavecchia.⁹²¹

Alçat lateral de l'església. 2-1925. Bernardí Martorell. (Còpia del plànol original, no localitzat). Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

En aquesta crònica és interessant veure com es remarca l'actitud de l'arquitecte:

una persona ilustre en todos los conceptos, por su grandiosa fortuna espiritual y temporal, tiene en Barcelona una forma extraordinaria de ser un sabio en su carrera. Goza de la celebridad de hacer sus obras muy sólidas, pues tiene la sabiduría mejor, la de ser persona de buena conciencia, que unidas estas cualidades dan por resultado un realce bien acabado de su persona, de sus buenas obras construidas. Esto es una garantía sobre todo en beneficio de Dios, muy grande en empresas de tanta responsabilidad.⁹²²

La construcció de l'església es va iniciar més endavant, el 2 de febrer del 1925.⁹²³ La crònica de les germanes segueix descrivint com anaven avançant les obres. El mes de desembre seguia en

⁹¹⁸ Vall, J.M. *op. cit.*, p. 112.

⁹¹⁹ Anònim. La iglesia de Bellesguard, su consagración. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 18-8-1926, p. 9.

⁹²⁰ Crònica de la casa. 1925. Comunitat Oblates del Santíssim Redemptor. Transcripció de l'original. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

⁹²¹ Vall, J.M. *op. cit.*, p. 112.

⁹²² Crònica de la casa. 1925. Comunitat Oblates del Santíssim Redemptor. Transcripció de l'original. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

⁹²³ Vall, J.M. *op. cit.*, p. 112.

construcció, “empezando ya a cubrir parte de las bóvedas que forman los brazos de la cruz”.⁹²⁴ Sembla que exteriorment ja està avançada, ja que afirmaven “hace mucho gozo el exterior. Esperamos que el interior sea mucho más magnífico”.⁹²⁵

Mentre l'església creixia, la senyora Baró, que finançava les obres, va demanar a l'arquitecte que li fes una petita casa al costat, per viure sempre a prop d'allí. Així va ser, i la benefactora va viure a un pavelló annex al convent fins que va morir, mesos després de la seva inauguració.⁹²⁶ Des d'aquesta casa, anomenada casa de la benefactora, la senyora Baró tenia accés directe a l'església, com veurem més endavant, gràcies a una connexió que va idear l'arquitecte. Aquesta petita construcció és, del projecte de Martorell, l'únic edifici que es conserva fora de l'església, i actualment s'hi troben oficines de la universitat.

Visió general de l'asil de Sant Alfons i l'església de les Oblates del Santíssim Redemptor. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

L'església es va inaugurar el cap de setmana del 14 i 15 d'agost del 1926.⁹²⁷ A les cinc de la tarda del dia 14, el bisbe Miralles va beneir l'església, i el dia següent a les deu del matí el bisbe de la Seu d'Urgell, doctor Justí Guitart, oficià la Missa Solemne, juntament amb el Pare Marcelino Gil, superior de la residència dels Reverendos Pares Redentoristas de Madrid. El mateix dia, a les sis de la tarda, es va resar el rosari amb exposició del Santíssim, amb cants i un solemne *Te Deum* d'acció de gràcies. En tota aquesta cerimònia la part musical va ser a càrrec de la capella de música que dirigia el mestre Brunet Recasens, organista del monestir de la Visitació de les Saleses.⁹²⁸ Van assistir també a la celebració la mare superiora general de la congregació,⁹²⁹ entre altres benefactors i representants de comunitats religioses.

⁹²⁴ Crònica de la casa. 1925. Comunitat Oblates del Santíssim Redemptor. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

⁹²⁵ *Ídem*.

⁹²⁶ Esquela. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 13-3-1927, p. 2.

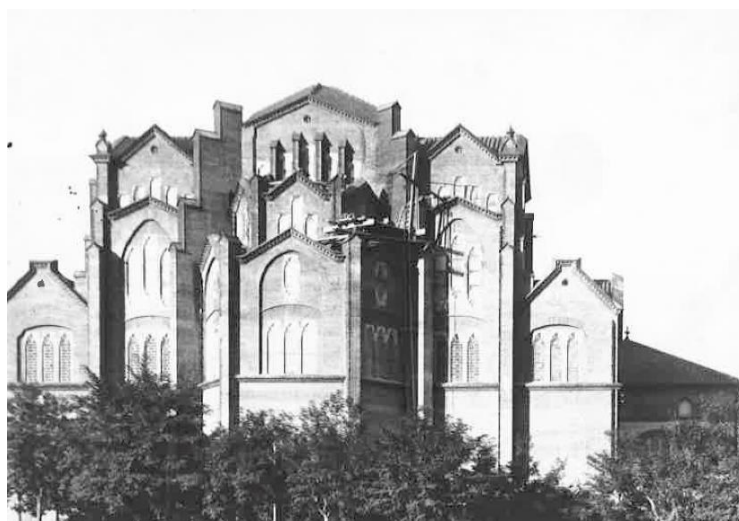
⁹²⁷ Invitació a la inauguració de l'edifici. 8-1926. Monasterio del Santísimo Redentor, Barcelona. Fons: AHOSR.

⁹²⁸ Anònim. La iglesia de las Oblatas. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 13-8-1926, p. 6.

⁹²⁹ “La Reverendísima Madre Superiora General, la Superiora y Comunidad de Religiosas Oblatas del Santísimo Redentor, tienen el honor de invitar a usted y familia a los solemnes cultos que, con motivo de la inauguración de la nueva Iglesia de su Asilo de San Alfonso (Bellesguard), se celebrarán el día 15 de agosto, con arreglo al siguiente programa. Barcelona, agosto de 1926”. Invitació a la inauguració de l'edifici. 8-1926. Monasterio del Santísimo Redentor, Barcelona. Fons: AHOSR.

Invitació a la inauguració de l'edifici. 8-1935. Fons: AHOSR.

Església de les Oblates del Santíssim Redemptor en construcció. (s.d.). Fons: AHOSR.

Amb motiu de la inauguració, el mateix *Diari de Barcelona* feia un elogi de l'arquitecte en el qual es destaca, un cop més, el seu domini del totxo: "...activo e inteligente arquitecto Don Bernardino Martorell, bien conocido en nuestra Ciudad: genial artista, verdadero poeta del ladrillo policromo, a la vez que apóstol convencido del más puro arte cristiano".⁹³⁰

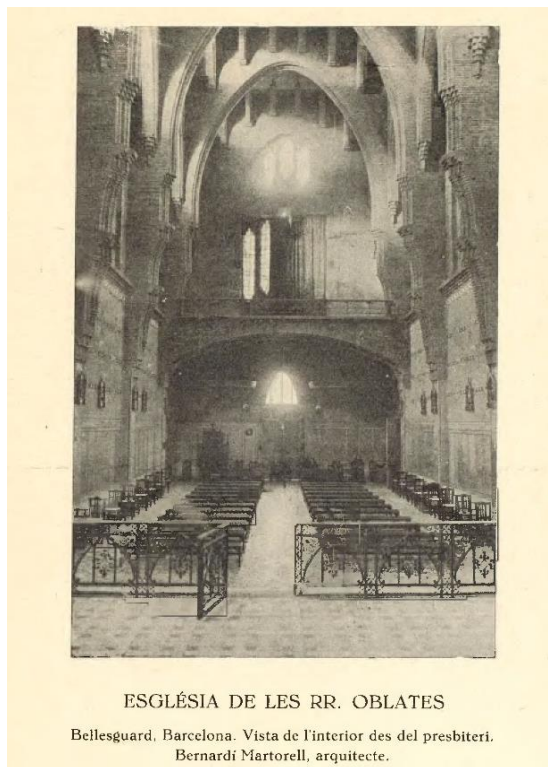
S'estrenava també en aquest moment tota l'ornamentació interior de l'església, de la qual *La Vanguardia* destaca alguns elements: un altar de marbre, un artístic baldaquí de talla daurada i un ric sagrari d'alabastre obra de Claudi Rius. No consta si aquests elements van ser dissenyats per Bernardí Martorell, però sent ell l'arquitecte director és molt probable que fos així o que al menys els supervisés.⁹³¹

L'Anuari de l'AAAL publicava aquell any dues fotografies de l'estrenada església,⁹³² entre altres imatges i projectes d'esglésies contemporànies. És interessant tenir en compte que és l'única obra de Martorell de la que es publiquen fotografies en un anuari de l'AAL.

⁹³⁰ El nuevo templo... *op. cit.* Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

⁹³¹ La iglesia de Bellesguard... *op. cit.*

⁹³² Art cristià contemporani a Catalunya. A: *Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic 1926-1928*. Barcelona: Altés, 1928, làmines VI-VII.

ESGLÉSIA DE LES RR. OBLATES

Bellesguard, Barcelona. Vista de l'interior des del presbiteri.
Bernardí Martorell, arquitecte.

ESGLÉSIA DE LES RR. OBLATES

Bellesguard, Barcelona. Interior. Bernardí Martorell, arquitecte.

Dues vistes de l'interior de l'església de les Oblates del Santíssim Redemptor. 1926. Extret de: Art Cristià Contemporani a Catalunya. *Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic 1926-1928*. Barcelona: Altés, làmines VI-VII. (A la part inferior de la imatge de la dreta es pot veure la finestra de connexió de l'església amb la casa de la benefactora).

L'any 1936, durant la Guerra Civil espanyola, l'església i la residència van ser saquejades, destruint-se les imatges del Redemptor, la Immaculada, sant Josep, els altars laterals dedicats a sant Alfons i a la Mare de Déu del "Perpetuo Socorro" i els relleus del Via Crucis.⁹³³

Després del conflicte, l'església va ser recuperada per la congregació, on van seguir treballant, primer, com a reformatori i presidi femení, fins a finals dels anys seixanta, quan la llei de reforma d'establiments penitenciaris va fer que es reconvertís en escola religiosa per a nenes. En aquesta etapa, que es va allargar fins els anys vuitanta, trobem un interessant projecte d'aire gaudinià de Bonet i Garí, de l'any 1972, que proposava una tanca i un edifici pel capellà,⁹³⁴ que es va realitzar però de manera molt més senzilla que als plànols del projecte. El recinte va seguir funcionant com a escola femenina, fins que, als anys vuitanta, un empresari va comprar l'immoble per a fer-hi una residència geriàtrica, projecte que no prosperà i finalment es va tornar a posar en venda.⁹³⁵

L'any 1992, l'antic convent va ser adquirit per la Fundació Universitària Sant Pau – CEU, obra de l'Associació Catòlica de Propagandistes i de Sant Pau.⁹³⁶ L'any següent es va encarregar a l'arquitecte Miquel Àngel Armengou i López que en dirigís les obres de reforma i ampliació. Aquesta intervenció va consistir en una notable ampliació de l'edifici, respectant però a la vegada actualitzant els estils originals. Es va configurar el claustre, recreant-lo i, a sota, s'hi va ubicar la biblioteca. L'església va ser restaurada i remodelada per adequar-la a les activitats

⁹³³ Entrevista a Ana Barandiarán, responsable de l'AHOSR, 9-5-2019.

⁹³⁴ Projecte de porteria per al convent de les germanes Oblates del Santíssim Redemptor de Bellesguard. (10 plànols de plantes, seccions, alçats, façanes i una perspectiva). 1972. Bonet Garí. Fons: AHCOAC-B (H128D/6/311).

⁹³⁵ Vall, J.M. *op. cit.*, p. 114.

⁹³⁶ *Ibidem*, p. 115.

acadèmiques.⁹³⁷ Aquestes obres van iniciar-se el 21 d'abril del 1994 i van acabar el 13 de juny del 1996.⁹³⁸

Com diu la placa que trobem a l'edifici, el curs 1995-96 hi va ser traslladat el Centre Universitari Abat Oliba, adscrit a la Universitat de Barcelona i creat el 1973. Quan la Universitat Abat Oliba CEU va ser reconeguda oficialment com a tal per la llei del Parlament de Catalunya del 4 de juliol de 2003, el conjunt de Bellesguard passà a ser-ne la seu oficial.⁹³⁹

Descripció

Ens centrarem en aquesta descripció en l'obra de Bernardí Martorell i Puig, sense entrar en les diferents modificacions que ha patit el conjunt ni en el nou edifici de la universitat.

El terreny on s'ubicava el projecte constava de dues parcel·les a banda i banda del passeig del cementiri de Sant Gervasi. A un dels dos costats d'aquest passeig es trobava tot el conjunt edificat amb algunes zones d'horts i jardins, i, a l'altre, més terreny per cultiu. A la zona edificada s'hi podia trobar l'església que veiem actualment, un conjunt d'edificis ordenats al voltant d'un pati central o claustre, la casa de la benefactora, unida a l'església, i una casa aïllada per al capellà.⁹⁴⁰

El monestir on residien les monges sembla que seguia la mateixa estructura que el claustre actual, ja que s'afirma que la reforma posterior va respectar la disposició inicial de l'edifici. Aquest edifici constava de planta baixa i dos pisos amb golfes i la seva entrada estava "construïda con todo el lujo y confort modernos".⁹⁴¹ Aquesta zona, segons un dictamen de Martorell, tenia 1268'25 metres quadrats. Per altra

Vista general de l'església de les Oblates del Santíssim Redemptor, al costat de la Torre Bellesguard de Gaudí. Extret de: Google Earth (consulta: 18-5-2019).

banda, també hi havia un espai (molt més petit: 318 metres quadrats) que només tenia planta baixa i pis, amb golfes; i una tercera zona, que no arribava als 180 metres quadrats, de planta baixa i golfes. Segons la tesi sobre Bellesguard, d'aquesta construcció en forma de claustre només se'n va edificar la meitat: l'ala que mira a l'actual ronda i bona part de l'oposada a la façana de l'església i la casa de la benefactora.⁹⁴²

Fora d'aquestes mencions als documents que hem trobat, no sabem res més sobre l'edifici del monestir i asil, que, a més a més, va ser transformat per a convertir-lo en aules i despatxos per a

⁹³⁷ Placa. Universitat Abat Oliba – CEU. Fotografia de l'autora (15-3-2019).

⁹³⁸ Vall, J.M. *op. cit.*, p. 115.

⁹³⁹ Placa. Universitat Abat Oliba – CEU. Fotografia de l'autora (15-3-2019).

⁹⁴⁰ Dictamen. 4-2-1929. Bernardí Martorell. Monasterio del Santísimo Redentor, Barcelona. Fons: AHOSR.

⁹⁴¹ *Ídem*.

⁹⁴² Vall, J.M. *op. cit.*, p. 113.

la Universitat Abat Oliba i no el podem veure actualment. És per això que ens centrarem en aquesta descripció en l'anàlisi de l'església.

L'església és d'una tipologia gairebé igual que la del Monestir de Valldonzella. Externament, de fet, són molt semblants: les dimensions, la materialitat, el sistema constructiu i estructural, etc. En aquest cas, l'aspecte extern també és agitat i geomètric, amb diferents contraforts que marquen un ritme intens i amb diferents altures que generen una volumetria original.

Vista de l'església de les Oblates del Santíssim Redemptor. Fotografia de l'autora (22-6-2019).

Vista de l'església del monestir de Valldonzella. Fotografia de l'autora (15-9-2019).

Tot i ser edificis que semblen iguals, hi trobem algunes diferències concretes. Una d'elles és l'orientació: en aquest cas, l'església tampoc està orientada a l'est, com acostumen a orientar-se els temples, sinó a sud-oest. Segurament aquesta col·locació de l'edifici es deu a l'aprofitament de la parcel·la per als diversos usos d'aquesta.

Per altra banda, també és molt diferent el campanar. El que a Valldonzella era tota una obra d'arquitectura, una torre construïda de planta, aquí és un petit campanar de cadireta que trobem sobre la façana principal que consisteix en un petit muret escalonat coronat per una creu amb una obertura on hi ha una petita campana.

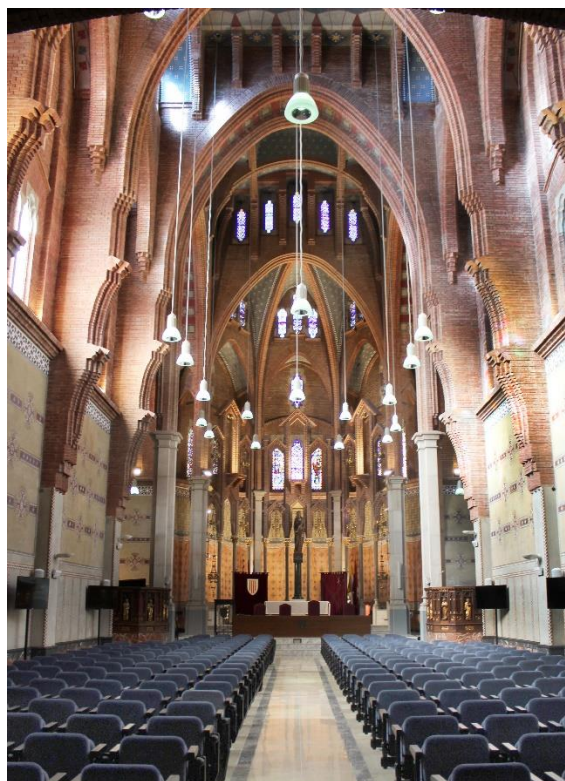
Detall del la part superior de la façana i el campanar de cadireta. Fotografia de l'autora (15-3-2019).

Aquesta façana on es troba el campanar també és sorprenent: està molt poc ornamentada.

Troblem, a la part de baix, la porta emmarcada per dos arcs parabòlics de totxo i, a sobre, un altre arc del mateix tipus que inclou els vitralls: cinc a la part de baix i tres a dalt, tots allargats. La façana no té cap altra decoració ni cap joc de totxos o combinació amb altres elements, com trobem a Valldonzella. L'explicació probablement és que es tractava de l'accés des del convent, i no d'un accés públic.

Façana. Fotografia de l'autora (15-3-2019).

Visió interior. Fotografia de l'autora (17-9-2019).

Quant a l'edifici en general, com s'ha vist, podem destacar-ne algunes característiques molt semblants a les que s'esmentaven al capítol sobre Valldonzella, però s'ha de dir que en aquesta obra l'arquitecte dóna un pas més: parteix dels mateixos principis però experimenta. Veiem en diferents exemples que fa servir estructures i conceptes molt semblants als de l'anterior projecte, però els acaba o els combina de manera diferent, buscant diversos efectes que mostren el desig de l'autor d'explorar noves possibilitats. És per això que trobem en aquesta obra els conceptes que hem estudiat a Valldonzella però amb aplicacions i resultats diferents.

Una de les principals característiques que trobem en ambdues obres és el tema de la sobrietat, manifestada un cop més en la materialitat, que es basa en l'ús del totxo i les seves combinacions i col·locacions variades.

La materialitat de l'edifici, que es concreta en aquest treball magistral del totxo, també és remarcada al diari de Barcelona, on es parla de l'arquitecte com a "poeta del ladrillo",⁹⁴³ i se n'elogia la ràpida construcció "sin detrimento de la solidez y en ventajosas condiciones económicas",⁹⁴⁴ els avantatges que tenia construir amb maó. Aquest material, a més a més, generava un aspecte modern, que el diari també lloava "un material que, empleado por arquitectos como el Señor Martorell, produce automáticamente un estilo nuevo sin ruptura con el pasado, que nos dará sin duda verdaderas maravillas, pues contamos con artifices capaces de crear las catedrales y basílicas del siglo XX".⁹⁴⁵ Com ja s'ha dit, el treball del totxo era, a part d'obra de l'arquitecte, en gran mesura obra dels operaris, que també eren valorats a la crònica de la

⁹⁴³ El nuevo templo... *op. cit.* Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

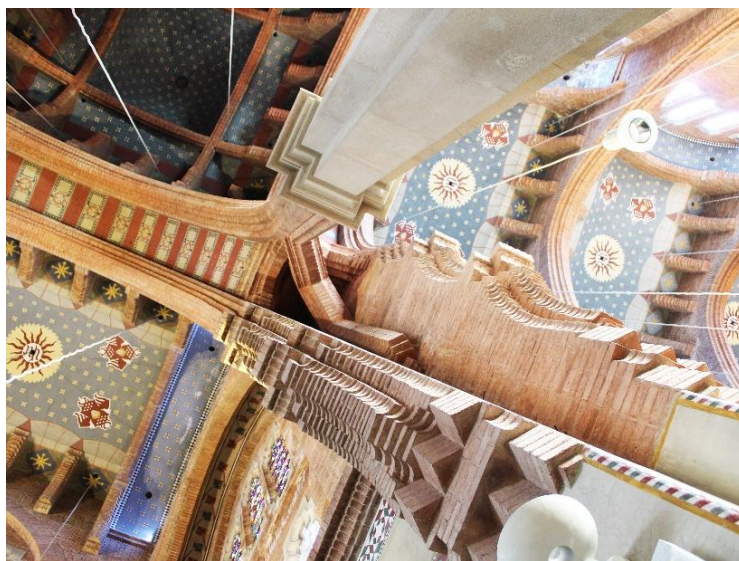
⁹⁴⁴ *Ídem.*

⁹⁴⁵ *Ídem.*

casa: “la labor del paleta en el interior dicen tiene dibujos muy bien formados y acabados y en el exterior son muy de admirar”.⁹⁴⁶

Per altra banda, com a característica general de l'edifici, s'ha de parlar de la combinació d'estils que presenta: hi veiem influències gaudinianes (arcs parabòlics), bizantines (les ornamentacions principalment), gòtiques i neoclàssiques. Les monges mencionen aquesta barreja en diferents moments de les cròniques de l'obra: “son preciosas todas las formas, tanto las de estilo bizantino como la gòtica”,⁹⁴⁷ fins i tot Mazzanti s'atreveix a parlar de la influència àrab.⁹⁴⁸ És veritat que és difícil qualificar l'edifici com d'un estil concret, perquè, efectivament, s'hi poden trobar elements de diversos tipus, com veiem també a les altres obres mestres de Martorell, fet que les fa en cert sentit, eclèctiques.

Una altra característica que cal remarcar d'aquesta obra és que l'arquitecte dóna un pas endavant cap a la decoració, que no restringeix als finestrals i al joc amb el totxo, com a Valldonzella, i dissenya també per les parets i els sostres molt variats elements decoratius, combinats amb els ja coneguts jocs de totxos. Als sostres de cada tram trobem, per exemple, un sol amb la inscripció JHS al centre, i quatre àngels als costats; als intradossos dels arcs trobem colors variats: blaus estrellats, franges vermelles i blanques amb dibuixos i sanefes, etc. Per últim, a les parets també trobem pintures que decoren la meitat inferior, sota els vitralls, alternant creus i sanefes amb elements de diferents colors: grocs, verds i vermells. Veiem doncs en aquesta obra molta més varietat de color que a Valldonzella, on es podria dir que el cromatisme es trobava gairebé exclusivament als vitralls.

Punt de trobada entre dos contraforts i un dels pilars del creuer. Es poden veure les decoracions dels intradossos i dels sostres i la col·locació del totxo. Fotografia de l'autora (17-9-2019).

Un dels contraforts de la nau principal i decoració a banda i banda. Fotografia de l'autora (17-9-2019).

Com a Valldonzella, la coberta de l'església es recolza sobre arcs parabòlics també de totxo, però en aquest cas, també com un pas més, aquests són molt més estrets i esvelts. Tot i que el conjunt té una aparença semblant que la del monestir cistercenc, la proporció entre l'altura i l'estretesa

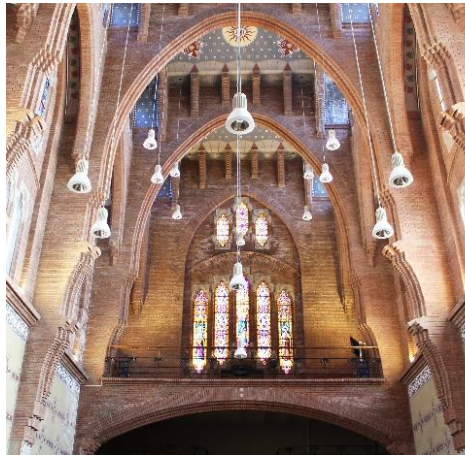
⁹⁴⁶ Crònica de la casa. 1926. Comunitat Oblates del Santíssim Redemptor. Transcripció de l'original. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

⁹⁴⁷ Crònica de la casa. 12-1925. Comunitat Oblates del Santíssim Redemptor. Transcripció de l'original. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

⁹⁴⁸ Mazzanti, C. (2012), *op. cit.*, p. 118.

de les columnes i els nervis de les voltes donen la sensació de més lleugeresa. Així com els arcs i els nusos de Valldonzella són gruixuts i fermes, els de les Oblates del Redemptor són lleugers, generant un efecte semblant però més delicat.

L'edifici és d'una sola nau amb planta de creu llatina, on la nau principal està dividida en quatre trams per voltes parabòliques i el transepte té dos trams a cada costat. A cada tram, i també al creuer, els arcs no s'entrecreuen formant una volta d'aresta, com vèiem a Valldonzella, sinó que es col·loquen de dos en dos en paral·lel i en perpendicular, formant unes voltes originals, emmarcades per quatre arcs amb reforços de petites mènsules també parabòliques i de totxo.

Visió de la nau principal des del presbiteri (es veu el cor). Fotografia de l'autora (17-9-2019).

Voltes de la nau principal. Fotografia de l'autora (17-9-2019).

A la nau principal trobem els murs dividits verticalment en tres trams: a la part inferior, trobem un mur llis, ornamentat amb decoracions geomètriques: creus, estrelles, sanefes, l'anagrama de Jesús i el de la Mare de Déu, tot amb colors verds i vermells sobre un fons ocre. No sabem si inicialment eren aquests els colors, perquè les fotos antigues són en blanc i negre. A sobre d'aquesta zona de mur pintat, trobem un mur de totxo dividit en vertical pels contraforts amb, a cada tram, tres vitralls a un primer nivell i tres vitralls més a un segon, tots allargats verticalment. Aquesta composició de vitralls no es va realitzar com estava plantejada al plànol, tot i que el concepte és semblant. A la part superior dels murs laterals trobem arcs parabòlics perpendiculars al mur (els contraforts) i també arcs parabòlics paral·lels al mur, amb obertures a la part superior, que donen un dinamisme molt interessant a l'espai interior.

Secció longitudinal amb fotografia d'un tram. Fotografia cedida per Claudio Mazzanti.

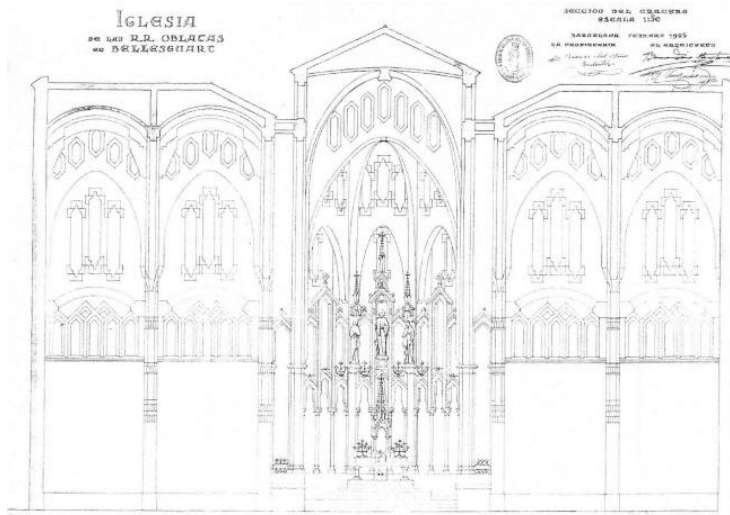

Visió dels murs laterals, separats en diferents trams per contraforts que acaben en arc parabòlic formant les voltes del sostre. Fotografia de l'autora (17-9-2019).

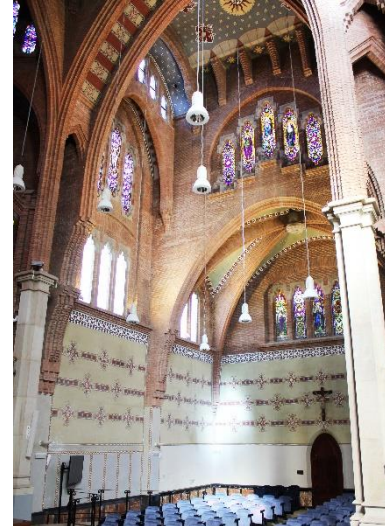
Aquesta estructura es repeteix als quatre trams de la nau principal (un d'ells és el cor i és una mica diferent), i cada un d'ells està separat per un contrafort, que, a la base, és de pedra artificial

i, a la part superior, es convertirà en arc parabòlic, de totxo tallat i col·locat formant una textura molt original.

El transepte té dos trams a cada costat, els immediatament continus al creuer, una mica més baixos que aquest, per aconseguir l'entrada de llum; i els dels extrems, que són encara més baixos, fet que genera una altra entrada de llum natural. Aquesta zona no es va fer com proposaven els plànols, que plantegen les dues capelles laterals de la mateixa alçada, tal com es pot veure a la imatge.

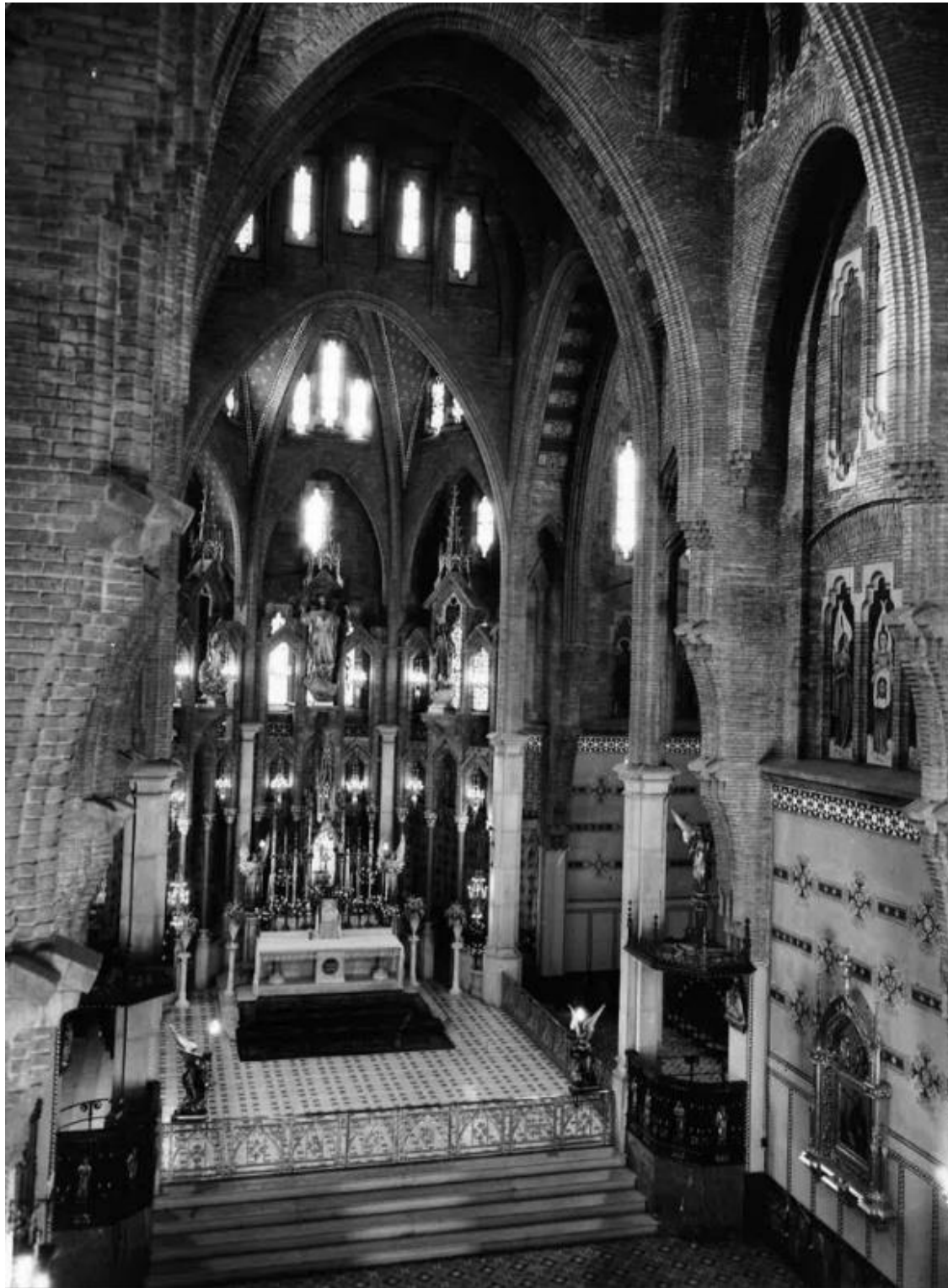

Secció transversal. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

Visió del transepte, amb la zona final més baixa. Fotografia de l'autora (17-9-2019).

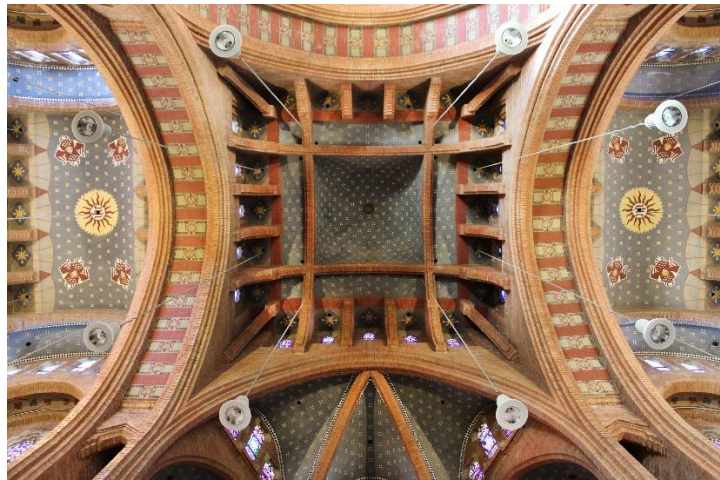
Al creuer es necessitaria més secció als arcs parabòlics, però l'arquitecte soluciona aquesta necessitat estructural d'una manera diferent que a Valldonzella, on trobàvem els arcs més gruixuts: en aquest cas, duplica els arcs generant uns cordons laterals fets d'arcs parabòlics del mateix gruix que tots els de l'església (molt prims, de manera que es manté la sensació de lleugeresa). L'espai que queda entre aquests parells d'arcs està decorat amb tons vermells i icones dels tres claus i la corona d'espines. Cada un dels quatre arcs que emmarquen el creuer es recolza sobre una de les quatre columnes de pedra que es troben a les quatre cantonades d'aquest espai, el creuer. En aquesta zona es trobava el presbiteri, ocupant-ne tota la planta, és a dir, com es pot veure a la fotografia següent, on acabava la nau principal començaven les escales que pujaven al nivell del presbiteri, que ocupava tota la zona del creuer, amb l'altar al fons. Aquest espai central de planta quadrada més elevada que ocupava tot el creuer, separava la nau central dels dos braços del transepte. A les cantonades podem veure també com l'arquitecte havia previst dos púlpits, un a cada extrem, coronats per àngels.

Vista interior de l'església. (s.d.). Fons: AHOSR.

A la part superior del creuer es forma sobre els quatre dobles arcs parabòlics, i reforçat amb mènsules també parabòliques, un cimbori de planta quadrada, amb vitralls que permeten l'entrada de llum per tres de les quatre bandes.

Al fons del presbiteri s'hi trobava l'altar, que estava emmarcat per una estructura decorativa que podem seguir contemplant actualment.

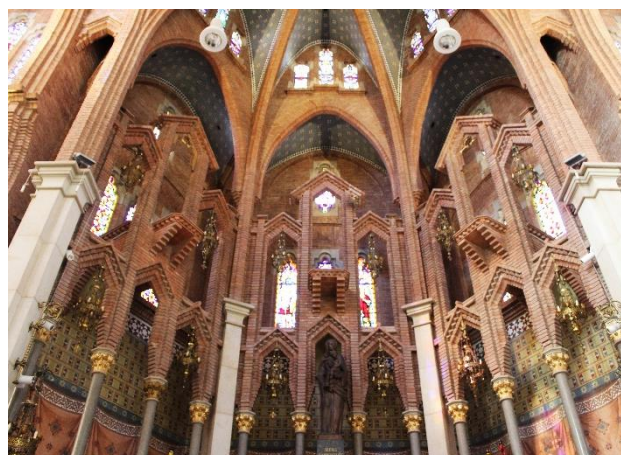
Cimbori. Fotografia de l'autora (20-9-2019).

Aquesta estava formada per quatre columnes de pedra: dues d'elles corresponen al creuer i les altres dues es troben al darrere de l'altar. Les quatre estan unides entre elles per arquets apuntats de totxo, recolzats sobre columnes esveltes amb base de pedra i capitells clàssics daurats.

Cada un dels tres costats (separats per aquestes quatre columnes) té tres arquets de totxo, sobre els quals trobem tres arquets més, on estava previst que es col·loquessin escultures de sants, com es pot veure a la fotografia antiga. A la part superior, s'alcen des de les quatre columnes principals quatre arcs parabòlics que conflueixen en un punt, aquests, a la vegada, estan units entre ells formant arcs parabòlics. Tota aquesta estructura separada del mur principal (de l'absis) genera una petita girola més ornamental que funcional. La geometria de l'absis, també a diferents altures, fa que l'espai tingui una interessant riquesa volumètrica i de llum, ja que en dues altures diferents trobem al mur vitralls amb molt color. Tot aquest conjunt funciona decorativament com un retaule, que emmarca l'altar major. Al centre del conjunt es trobava l'escultura de Jesús Santíssim Redemptor, que donava nom a la congregació, i actualment no hi trobem escultures, excepte, a un pilar central afegit més tard, una escultura moderna de la Mare de Déu amb la inscripció *Sedes Sapientiae*.⁹⁴⁹

Presbiteri. (s.d.). Fons: AHOSR.

Vista del "retaula" del presbiteri. Fotografia de l'autora (17-9-2019).

⁹⁴⁹ Seu de la Saviesa, en llatí.

Aquesta geometria de l'absis es reflecteix a l'exterior formant una façana escalonada a tres nivells, amb vitralls a cadascun d'ells i dividits verticalment en tres trams, separats per contraforts.

A la zona esquerra del transsepte (mirant l'altar des de la nau), trobem la solució que va realitzar l'arquitecte per a la senyora Balart, que donava accés a aquesta a les funcions religioses des de la seva residència, annexa a l'església. Consisteix en una petita tribuna de fusta i vidre al mur, amb un balcó i una escaleta per a accedir-hi.

Accés des de la casa de la benefactora al transsepte de l'església.
Fotografia de l'autora (17-9-2019).

Als plànols del projecte apareix també una entrada secundària des d'aquesta ala (esquerra) del transsepte. No sabem si es va dur a terme o si es va clausurar més tard, en construir-hi la

casa de la benefactora, que està a la mateixa zona. Actualment l'església té una petita porta d'accés des de l'ala dreta, que ja no es fa servir.

Hem parlat al principi del cromatisme de l'església: al sostre del transsepte és un dels llocs on se'n pot veure el màxim exponent. Al creuer els tons són blaus amb estrelles daurades (grogues), els cordons que el reforcen tenen sanefes vermelles i grogues amb detalls verds, al primer tram del transsepte la decoració és també groga i vermella sobre fons blau i, al segon tram, el més baix, el sostre és verd amb creus grogues i sanefes decoratives vermelles. Una gran varietat de colors que, combinats amb el totxo, provoquen un efecte molt interessant

Quant a mobiliari litúrgic, al presbiteri s'hi trobaven els elements que hem esmentat (altar, sagrari, etc) i als dos costats de la reixa que protegia aquesta zona, dues escultures d'àngels subjectant elements d'il·luminació. Als plànols de Bernardí Martorell trobem també el disseny dels canelobres que es trobarien a l'altar i a la zona del presbiteri. No sabem si es van dur a terme, però actualment han desaparegut.

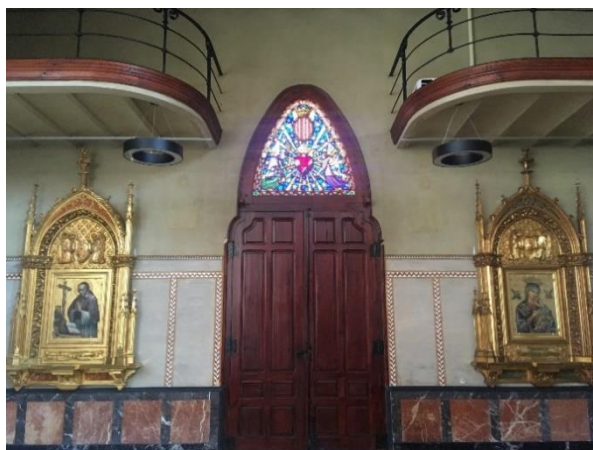
Seguint amb altres elements no arquitectònics, als murs laterals de la nau principal hi havia dos retaules: un de la Mare de Déu del Perpetu Socors i un altre de sant Alfons, a qui estava dedicat l'asil. Aquests altars, desapareguts durant la Guerra Civil, han estat substituïts per dos retaules neogòtics daurats en honor a aquestes dues advocacions. Com es pot veure a la fotografia, es troben als dos costats de la porta de l'església, a la part del fons de la nau principal.

Altar de la Mare de Déu del Perpetu Socors.
Fons: AHOSR.

Altar de Sant Alfons.
Fons: AHOSR.

Retaules de Sant Alfons i la Mare de Déu del Perpetu Socors en l'actualitat. Fotografia de l'autora (15-3-2019).

Per acabar, la casa de la benefactora és un petit edifici molt senzill de planta baixa més un pis i golfes, de totxo amb coberta a quatre aigües de ceràmica. A la façana podem veure dos pisos de color blanc amb les finestres emmarcades de totxo i, després d'una cornisa també de maó, una franja més estreta tota de totxo amb les obertures de les golfes. Totes les finestres són de punta d'angle. Es troba ubicada a la part inferior del braç esquerre de l'església, per on connectaven interiorment els dos recintes. Fora de la importància que té que sigui l'únic element del projecte de Martorell (a part de l'església) que es conserva, no té cap altre interès artístic.

Accés a l'actual universitat i vista de la casa de la benefactora. Fotografia de l'autora (17-9-2019).

Casa de la benefactora. Fotografia de l'autora (17-9-2019).

4.4. Convent-escola de les Teresianes de Tarragona (1922-1937).

Com s'ha vist anteriorment, Bernardí Martorell va tenir certa relació amb les Teresianes, comunitat religiosa fundada per sant Enric d'Ossó, des dels seus primers passos com a arquitecte. La tradició el vincula amb l'escola inaugurada a Vinebre l'any 1904,⁹⁵⁰ tot i que ja s'ha exposat que no és del tot clara quina va ser concretament la seva aportació. Uns anys més endavant, però, sí que sabem del cert que va ser ell qui va construir l'edifici per la institució a la Rambla de Tarragona.

En el moment de rebre l'encàrrec d'aquesta escola, l'arquitecte portava ja deu anys treballant en el monestir de Valldonzella, que es va inaugurar al cap de pocs mesos de començar aquesta obra; i tres al monestir de les Oblates del Santíssim Redemptor i durant el seu procés començarà la construcció de l'església de Sabadell. S'entén, doncs, que aquest projecte tingui certa vinculació, sobretot en quant a la materialitat i a l'estil, amb les tres esglésies principals de Bernardí Martorell.

Façana principal del col·legi de les Teresianes de Tarragona. Fotografia: Yury Issarevich, 2019.

Aquest edifici, tot i ser tardana la seva data de construcció, és considerat com una de les obres modernistes de Tarragona. El llibre *El Modernisme a Tarragona* l'anomena i n'exposa la informació bàsica com un dels exponents d'aquest estil a la ciutat.⁹⁵¹ Curiosament, però, a la pàgina on es parla dels arquitectes modernistes que intervingueren a Tarragona, la fotografia principal és de l'edifici de l'escola que ens ocupa, però sorprenentment no s'esmenta a Bernardí Martorell. Aquest exemple és una demostració del que passa amb l'edifici: és conegut i es reconeix com a patrimoni de la ciutat, però no se'n coneixen els detalls, la importància, l'arquitecte, etc. La Fundació Trencadís, que impulsa el reconeixement del modernisme a Tarragona, l'intenta donar a conèixer i l'inclou en la ruta modernista de la ciutat.⁹⁵² Josep M.

⁹⁵⁰ V. p. 221.

⁹⁵¹ Buqueras, J.M. (2015), *op. cit.*, pp. 50-53.

⁹⁵² <https://www.tarragonaturisme.cat/ca/rutes/ruta-modernista> (consulta: 30-5-2019).

Buqueras, que presideix l'entitat, en parla també a dos articles, publicats a *El Diario Español*, que reivindiquen la importància de l'edifici.⁹⁵³

Troblem plànols d'aquest projecte al fons personal de l'arquitecte, a l'AHCOAC-G:⁹⁵⁴ en paper mil·limetrat, els primers esbossos de l'edifici en general, i l'evolució de la idea inicial fins al projecte definitiu, diferents plantes, alçats i seccions i també detalls d'alguns elements. D'aquesta obra també hi ha documentació a l'AHCOAC-B, a Barcelona.⁹⁵⁵ Per altra banda, també hem pogut trobar informació d'aquesta obra a l'ACG-ETSAB, on hi ha fotografies i retalls de diaris.⁹⁵⁶

La cronologia d'aquesta escola és posterior a la mort de sant Enric d'Ossó i per tant no hem trobat referències d'aquesta a la correspondència del sant amb les religioses, que tanta informació ens havia aportat al capítol de Vinebre.

Troblem sobre aquest edifici poques referències bibliogràfiques. En primer lloc, a la publicació monogràfica escrita per Ramon Giner, *Les Cases-col·legi teresianes a Tarragona*, es descriuen les diferents seus que van tenir les Teresianes fins a construir-se el convent de Bernardí Martorell,⁹⁵⁷ i n'explica la història. En aquesta obra, se'ns confirma un cop més el desconeixement general de Martorell: només se'n diuen unes poques frases generals, algunes d'elles errònies.⁹⁵⁸ Això sí, quant a la informació de l'edifici és molt complet, i ens basarem en aquesta publicació per a estudiar-ne la cronologia. La segona obra més extensa sobre el tema és l'article de Mazzanti sobre Bernardí Martorell,⁹⁵⁹ on dedica dues pàgines a descriure l'edifici. Fora d'aquestes dues obres, la resta de referències a publicacions són molt puntuals: Bassegoda, a l'article monogràfic que ja coneixem,⁹⁶⁰ en dona la informació bàsica i en fa una breu descripció que veurem més endavant; la *Guia de arquitectura Modernista en Catalunya*, esmenta l'obra a una nota sobre l'arquitecte,⁹⁶¹ sense donar-ne més informació; igual que l'*Inventari General del Modernisme*,⁹⁶² on apareixen les dades bàsiques; o el llibre *El Gran Gaudí*,⁹⁶³ que esmenta l'obra i l'autor. A la vegada que trobem la referència a l'edifici en totes aquestes obres sobre arquitectura modernista, també és esmentat al llibre *Arquitectura noucentista del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre*.⁹⁶⁴

Ens han ajudat, per últim, a entendre l'edifici les diferents visites que s'hi ha pogut realitzar i les entrevistes que s'han mantingut amb Francisco Sardaña, director de l'escola i amb Ramon Giner, autor de *Les Cases-col·legi teresianes a Tarragona*, que també ha posat a la nostra disposició el seu arxiu fotogràfic (ARG a partir d'ara).

⁹⁵³ Buqueras, J.M. Homenaje a la albañilería catalana. A: *El Diario Español*, 19-7-1969, p. 5.; Buqueras, J.M. A: *El Diario Español*, 14-6-1975, p. 2.

⁹⁵⁴ Edifici i capella de les Teresianes, Tarragona. 1922. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C26/210-226 i C26/227-246).

⁹⁵⁵ Planimetria de la Casa de la Companyia de Santa Teresa. (s.d.). Bernardí Martorell i Puig. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B (C1001/163).

⁹⁵⁶ Teresianes Tarragona. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

⁹⁵⁷ Giner, R. *op. cit.*

⁹⁵⁸ *Ibidem*, p. 73. Esmenta el convent de Sant Agustín de Cabezal com una obra de Martorell (que no existeix) i fa referència també a la incertesa sobre la data de naixement de l'arquitecte.

⁹⁵⁹ Mazzanti, C. (2012), *op. cit.*, pp. 106-108.

⁹⁶⁰ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 39.

⁹⁶¹ Lacuesta, R. (1997), *op. cit.*, p. 188, nota 9.

⁹⁶² Pons, V., Bassegoda, J. *op. cit.*

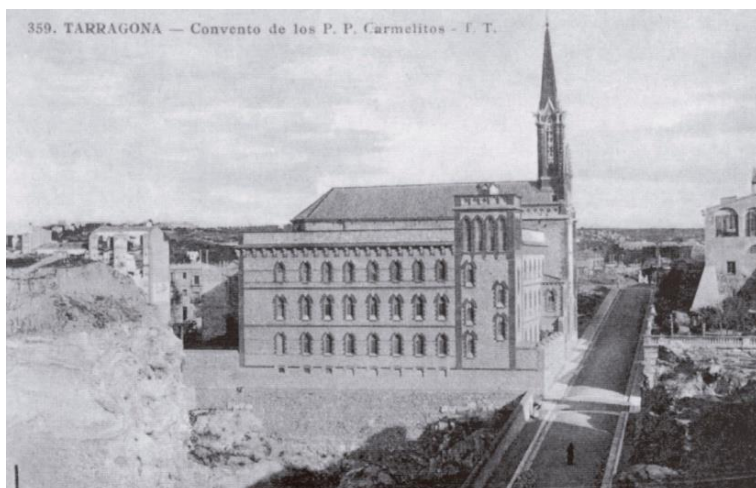
⁹⁶³ Bassegoda, J. (1989 A), *op. cit.*, p. 323.

⁹⁶⁴ Arnavat, A., Cabré, T. *Arquitectura Noucentista del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 2011, p. 83.

Notes històriques

Com explica Ramon Giner al llibre que hem esmentat,⁹⁶⁵ la institució religiosa, des de la seva fundació, sempre s'havia establert en cases llogades, que sovint quedaven petites i feien que constantment s'haguessin de canviar de domicili. Arran d'algunes males experiències en relació a aquests canvis de residència, que en alguns casos havien estat desafortunats, les religioses es van començar a plantejar la necessitat de tenir una casa pròpia. Davant aquesta situació tenien dues opcions: comprar un edifici que reunís les condicions que necessitaven i que fos capaç de transformar-se i de créixer o construir un edifici de nova planta, opció que tenia l'avantatge que es podria adaptar a les seves necessitats i construir-se segons els seus interessos, tal com s'havia fet a Barcelona.

El 16 de desembre de l'any 1919, després de visitar diversos terrenys, es va acordar la compra d'un solar situat a l'actual Rambla Nova de Tarragona, per un preu de 86.400 pessetes aproximadament.⁹⁶⁶ Al costat del lloc triat es trobava el convent dels pares carmelites, als quals no va agradar la idea, de manera que van fer certa pressió amb l'ajuda també d'alguns veïns per a que les Teresianes no el comprassin. No obstant, després d'una llarga carta escrita per la mare superiora a l'arquebisbe de Tarragona, en la qual defensava la seva elecció exposant que no havia estat possible l'adquisició de cap altre terreny, entre altres motius, el 9 de març de l'any 1921 es van signar les escriptures de la compra del solar, que es caracteritzava per una gran roca que ocupava bona part del terreny.⁹⁶⁷

Vista del terreny i l'edifici dels pares Carmelites al fons. (s.d.). Fons: Jaume Benages, ARG.

Després d'algunes dificultats, a finals del mateix any la Mare procuradora va fer un esborrany de com hauria de ser el nou col·legi i, un cop ideat, el canonge D. José Vives, mossèn del col·legi, va insistir perquè encarreguessin els plànols a l'arquitecte Bernardí Martorell i Puig, "pensant que possiblement el parentesc (amb el cardenal de Tarragona, Francesc

Vidal i Barraquer) afavoriria molt l'obtenció del permís eclesiàstic".⁹⁶⁸

Bernardí Martorell devia rebre l'encàrrec amb gran entusiasme, ja que un dels seus grans mestres, Antoni Gaudí, havia estat l'arquitecte de la mateixa escola a Barcelona, i va presentar els plànols de seguida, de manera que la llicència de construcció fou aprovada el 2 de gener de l'any següent, 1922, segons consta al Libro de Actas Municipales, que diu textualment:

Autorizar a Dª Francisca Duran Perpiñá, Superiora del Colegio de la Compañía de Santa Teresa de Jesús para que pueda construir la Compañía que representa un colegio en el

⁹⁶⁵ Giner, R. *op. cit.*

⁹⁶⁶ *Ibidem*, p. 34.

⁹⁶⁷ *Ibidem*, pp. 36-37.

⁹⁶⁸ *Ibidem*, p. 39.

solar comprendido entre las calles del Asalto, Augusto, fachada lateral izquierda de la casa nº 91 de la Rambla San Juan y con la misma.⁹⁶⁹

Al mateix document s'especificaven les condicions de la construcció, com la presentació del projecte complet a l'ajuntament abans de començar les obres, algunes consideracions sobre la reixa i l'obligació de millorar les condicions de la façana lateral esquerra de la casa veïna (número 91 de la Rambla), de la qual s'exigia que es presentés un projecte juntament amb els plànols de l'edifici que es desitjava construir.

L'arquitecte seleccionat, Bernardí Martorell, havia manifestat, segons el mateix escrit, que "se trata de construir un edificio con todos los adelantos higiénicos y pedagógicos, prometiéndole que la compañía constructora se sujetará a las condiciones que imponga el Ayuntamiento con referencia al ornato público".⁹⁷⁰ L'arquitecte portava ja deu anys treballant en el monestir de Valldonzella, que estava a punt de ser inaugurat, i tres al monestir de les Oblates del Santíssim Redemptor.

Els plànols definitius que va presentar Martorell estan signats el mes de març del 1922 i consisteixen en les plantes de l'edifici (planta baixa, planta pis, planta segon pis, planta coberta i planta semi-soterrani), i tres alçats.⁹⁷¹ En aquests documents es veu la idea de Martorell de realitzar un edifici monumental, amb presència a la Rambla, molt simètric (més del que finalment es va fer) i amb alguns elements gaudinians que veurem més endavant.

El 28 de març del 1922 va ser la cerimònia de benedicció de la primera pedra, recollida el dia següent en una crònica al diari *La Cruz*: "Ayer tarde, conforme anunciamos, efectuóse con gran solemnidad, la bendición de la primera piedra del nuevo Colegio de las Religiosas de la Compañía de Santa Teresa de Jesús que ha de realizarse en la Rambla de San Juan".⁹⁷² Assistiren a la cerimònia diverses autoritats i l'arquitecte director del projecte, Bernardí Martorell, a més a més d'una gran multitud de persones, segons el mateix article.

Un any després de la col·locació de la primera pedra, les obres de l'edifici ja estaven molt avançades. El repte era acabar-lo abans del mes d'octubre del 1923, com a mínim la zona de residència de les germanes, ja que aquestes havien d'abandonar abans d'aquesta data la casa on vivien. Així doncs, el 29 de setembre d'aquest any es van traslladar al nou edifici, tot i que encara en condicions força precàries: no tenien porta (varen posar unes fustes) ni finestres (que van tapar amb paper), ni la cuina instal·lada del tot.⁹⁷³ El mes d'octubre, doncs, ja van començar les classes a l'edifici, mentre seguien les obres.

El juny del 1926, 50è aniversari de la Companyia, encara no estava acabada l'escola, però sí l'església, que va ser beneïda, tal com indica el diari *La Cruz* el dia 18, amb una llarga descripció de l'església que acaba explicant l'estat de l'escola: "Todavía falta buena parte por construir; pero con muy buen acierto y estando muy en carácter con la naturaleza de la Institución, en la terminación de la obra se ha dado preferencia a la casa del Señor (...)." ⁹⁷⁴

⁹⁶⁹ *Ibidem*, p. 41-42.

⁹⁷⁰ *Ídem*.

⁹⁷¹ Planimetria de la Casa de la Companyia de Santa Teresa. (s.d.). Bernardí Martorell i Puig. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B (C1001/163).

⁹⁷² Anònim. A: *La Cruz*. Tarragona: 29-3-1922. Fons: AHAT.

⁹⁷³ Giner, R. *op. cit.*, p. 47.

⁹⁷⁴ Anònim. A: *La Cruz*. Tarragona: 18-6-1926. Fons: AHAT.

La descripció explicava que la capella s'havia col·locat al centre de tot l'edifici, de manera que en fos la part més important. El mateix article la definia com d'estil eclèctic, sense fer servir aquest concepte:

gótico en el fondo, modernizado en sus elementos: abundan los arcos rebajados combinados con ojivas peraltadas y angulares que con su armónica variedad dan a la construcción una espiritualidad muy propia de objeto a que se destina y en consonancia con lo restante de la construcción.⁹⁷⁵

La construcció va seguir durant els següents anys, en els quals l'arquitecte visitava sovint l'obra, seguint-ne els avenços i els possibles problemes, tal com mostren les seves cartes a Manuel Borràs, per exemple: "sols he passat una hora i mitja a eixa pera passar per l'obra de les Teresianas, sense temps de venir i saludarlos"⁹⁷⁶ de camí a Saragossa el 1925; "aniré a dinar am V. per a ocupar-me de l'obra Teresiana"⁹⁷⁷ el 1929; "per a l'obra de les Teresianes no tinc d'anar a eixa fins passat l'estiu",⁹⁷⁸ l'any següent, etc. Les obres s'allargarien molt més temps.

Als anys 30, tot i que l'edifici no estava encara acabat (només estava construïda la part central, la part esquerra i la planta baixa de la part dreta) l'escola ja funcionava: hi vivien vint-i-tres religioses, nou de les quals atendien les cent-vuitanta alumnes que acudien a classes.⁹⁷⁹ Amb la proclamació de la República, l'any 1931, l'agitació popular va començar a augmentar, fins que, amb l'esclat de la Guerra Civil, el 1936, les germanes van haver d'abandonar l'edifici del col·legi per refugiar-se en un pis que havien llogat uns mesos abans i en diverses cases particulars, una d'elles al davant mateix de l'escola, on es van refugiar dues germanes, que van veure com un grup d'homes s'acostava a l'escola per a incendiar-la. El Sr. Pàmies, propietari de la casa on es trobaven, va trucar a l'ajuntament per a evitar-ho i, poca estona després, uns homes s'hi van acostar amb cotxe i hi van penjar el cartell "Respetad este edificio para Escuelas Públicas", fet que va evitar-ne la destrucció. Uns dies més tard, l'edifici va ser saquejat i ocupat per membres de l'UGT.⁹⁸⁰ En les fotografies que es conserven del juliol del 1936 podem comprovar que l'escola no s'havia acabat de construir.

Inauguració de l'església. 18-6-1926. Fons: Ramon Vallvè, ARG.

⁹⁷⁵ *Ídem*.

⁹⁷⁶ Carta a Manuel Borràs. 27-5-1925. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁹⁷⁷ Carta a Manuel Borràs. 4-10-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁹⁷⁸ Carta a Manuel Borràs. 10-5-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.

⁹⁷⁹ Giner, R. *op. cit.*, p. 61.

⁹⁸⁰ *Ibidem*, pp. 62-63.

L'escola inacabada (es pot veure que a l'ala dreta només hi ha construïda la planta baixa). 7-1936. Fons: Ramón Vallvé, ARG.

En un dels registres que es realitzaren durant la Guerra Civil al pis on es trobaven les germanes, els milicians van fer una foguera amb tots els documents que conservaven les religioses, respectant solament els plànols i les escriptures del col·legi i una llibreta d'estalvi.

La persecució religiosa va ser llarga i molt perillosa per les Teresianes durant tot el conflicte, però sobretot per l'edifici de l'escola: "el primer any patí el seu màxim espoli: finestres, portes, vidres, foren enderrocats envans; desaparegueren totes les cel·les".⁹⁸¹ En aquest temps també se'n va destruir la capella, el 28 d'abril del 1937, que fou utilitzada després com a dormitori de presoners. Uns dies mes tard va ser l'escenari d'un tiroteig entre els milicians afiliats a l'UGT i els de la CNT. Els anys següents va rebre encara més atacs i bombardejos, dels quals tres bombes el van afectar directament (sobretot a la teulada i l'interior, sense alterar-ne els fonaments).⁹⁸²

Durant la Guerra doncs, l'edifici (encara inacabat) va ser encara més malmès i, a més a més, va morir l'arquitecte. Un cop acabat el conflicte, l'any 1939, la situació de la comunitat canvià radicalment, i van començar a dedicar els seus esforços a reconstruir la seva seu, per a, ben aviat, poder reprendre un altre cop les classes i les obres i, per fi, enllestir l'edifici. Les classes es van començar de seguida a un local provisional a la mateixa Rambla, cedit per la Guàrdia Civil, mentre l'antic col·legi va ser habilitat con "Auxilio Social", on es servia menjar als necessitats, i a poc a poc, s'hi van anar col·locant portes i finestres gràcies a les aportacions econòmiques realitzades pel Governador militar de la ciutat i d'altres benefactors.

L'1 d'abril del 1939 les germanes es van tornar a fer càrrec del col·legi, el qual, gracies a la gran quantitat d'ajuts que van rebre dels tarragonins, i al Servicio Nacional de Regiones Devastadas y Reparaciones⁹⁸³ van poder començar a reconstruir. En aquest context, l'arquitecte municipal Josep M. Pujol redactà el 23 de juny del mateix any una memòria de l'estat actual de la finca i el pressupost per a la seva reconstrucció. Gràcies a aquest document, recollit a la publicació de Giner,⁹⁸⁴ podem saber exactament el desolador estat en que es trobava l'edifici. La reconstrucció de l'edifici i el projecte per a acabar l'obra va ser realitzats per aquest arquitecte (Pujol), però tampoc va ser ell qui el va acabar, ja que va morir poc després. Les obres doncs, l'any 1949, van passar a mans d'Antoni Pujol Sevil, fill de l'anterior, que va acabar l'edifici seguint el mateix criteri i estil que el projecte inicial de Martorell, tot i que amb algunes variacions.

⁹⁸¹ *Ibidem*, pp. 65-66.

⁹⁸² *Ibidem*, p. 67.

⁹⁸³ Entrevista a Ramon Giner, 10-6-2019.

⁹⁸⁴ Giner, R. *op. cit.*, pp. 68-70.

Descripció

Seguint la línia dels dos edificis comentats anteriorment, trobem en aquesta obra criteris molt semblants però aplicats de manera diferent, perquè la tipologia de l'edifici varia.

En primer lloc podem veure-hi, com en les altres obres que hem esmentat, els temes de la sobrietat i de la sinceritat. La sobrietat és evident a cop de vista, ja que tot l'edifici és senzillament de totxo, element amb el que es formen tots els efectes decoratius. La sinceritat, com hem vist en altres projectes, consistia, per Martorell, en que l'edifici es mostrés tal com és, que mostrés la raó de la seva estabilitat, sense revestiments. Un cop més, Martorell segueix aquesta estratègia gràcies al totxo: l'edifici és completament de maó, rematat també amb ceràmica a la coberta (teules i detalls de ceràmica vidriada que donen un toc de color al conjunt). L'ús del totxo com a

Detall d'un costat de la façana principal del col·legi. Fotografia de l'autora (23-1-2018).

material i tècnica permet a Martorell jugar amb aquest material de la mateixa manera que a altres edificis, generant textures i efectes decoratius sense haver "d'afegir ornaments". En aquesta obra en concret, el joc del totxo és més sobri que el que fa, per exemple, a Valldonzella, on els gira, els talla i crea textures. Al col·legi de Tarragona, el treball del maó està més plantejat des del totxo sencer, col·locat de manera que genera elements arquitectònics amb cert interès estètic. En concret, veiem com l'arquitecte fa diverses combinacions del totxo per a que treballi de diferents maneres i així generi finestres, pilastres, cornises, capitells, porxos, etc. Com diu l'article de Buqueras:

la diversidad de soluciones constructivas responde en cada uno de los casos a las más sencillas teorías mecánicas y estéticas. (...) Todos los elementos cumplen su función específica constituyendo, sin embargo, un conjunto arquitectónico de admirable factura.⁹⁸⁵

De fet, desplaçant la mirada per la façana trobem les més diverses solucions constructives totalment a la vista: murs, pilars, arcs, porxos, sòcols, portes amb llindes i montants, ràfecs, trencaaigües, etc. Qualsevol dels conceptes teòrics que hi ha darrere d'aquests elements "logran aquí su explicación práctica más eficiente".⁹⁸⁶

El mateix totxo és, per exemple, el que genera les pilastres que sostenen el ràfec, però no de qualsevol manera, sinó col·locats formant mènsules amb una curvatura parabòlica, element que, repetit diverses vegades a la part superior de la façana provoca un efecte molt interessant.

⁹⁸⁵ Buqueras, J.M. (1975), *op. cit.*

⁹⁸⁶ *Ídem.*

Aquesta estratègia la fa servir també Gaudí a l'interior de les Teresianes de Barcelona, on de ben segur el nostre arquitecte es devia inspirar. Veurem aquest element a altres obres de Martorell.

Mènsoles de la façana. Fotografia de l'autora (23-1-2018).

Mènsoles a l'interior del col·legi de les Teresianes de Barcelona (Gaudí). Fotografia de l'autora (14-5-2018).

Un altre exemple d'aquest poder expressiu de la col·locació del totxo sencer el trobem, en aquest projecte, a l'entrada. L'accés al col·legi es duu a terme a través del cos central, que sobresurt i forma, a la part inferior, un porxo al qual s'accedeix per un gran arc parabòlic central i dos laterals. Aquests estan formats totalment de totxos, girats mínimament per a que el conjunt vagi agafant la curvatura i es formi l'arcada. A l'espai interior del porxo també trobem diferents efectes: obertures també generades per arcs parabòlics, totxos col·locats formant els capitells de les columnes (molt semblants, per cert, a les del claustre de Valldonzella però gruixudes), i altres elements arquitectònics fets també de totxo, com la llinda de la porta i els seus suports a banda i banda, un conjunt que, podent ser molt senzill, està realitzat amb molt detall.

Detall del porxo d'accés al col·legi. Fotografia de l'autora (29-3-2019).

Porxo d'entrada a l'escola. Fotografia de l'autora (23-1-2018).

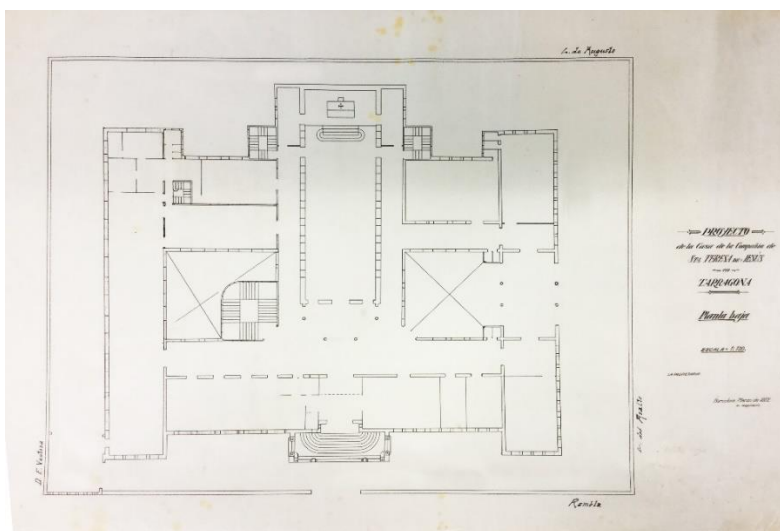
En aquest edifici, Martorell també fa servir l'arc parabòlic, com hem vist i veurem en diferents punts, però no de la mateixa manera que a les esglésies que hem esmentat, sinó en detalls més

concrets: les arcades de l'entrada, les d'un porxo que proposava però no es va realitzar i a l'interior de l'església.

El convent-escola de les Teresianes havia de ser molt funcional, i per això l'arquitecte el dissenya tenint en compte les necessitats del programa que contindrà: una zona àmplia per classes, una zona més privada per a residència de les monges, l'església com a centre de tot el conjunt, connexions tenint en compte els diversos graus de privacitat dels diferents espais.

Com s'ha vist, l'edifici no es va acabar segons el projecte de Martorell, ja que la seva construcció es va veure interrompuda per la Guerra Civil i es va acabar posteriorment adaptant l'edifici a noves necessitats, i per tant, no és del tot igual que el que trobem als plànols originals, però analitzant els documents i l'edifici existent, que es conserva prou bé, podem veure gairebé tots els trets que Martorell havia previst per a l'edifici.

El conjunt arquitectònic que proposava l'arquitecte per a l'escola de les Teresianes és senzill de comprendre. En línies generals consistia en una quadrícula: dos cossos allargats paral·lels a la Rambla creuats per tres cossos en sentit perpendicular, generant dos patis interiors. El cos transversal central és l'església, centre de tot el conjunt, i proporcionalment, l'element més gran de tot l'edifici.

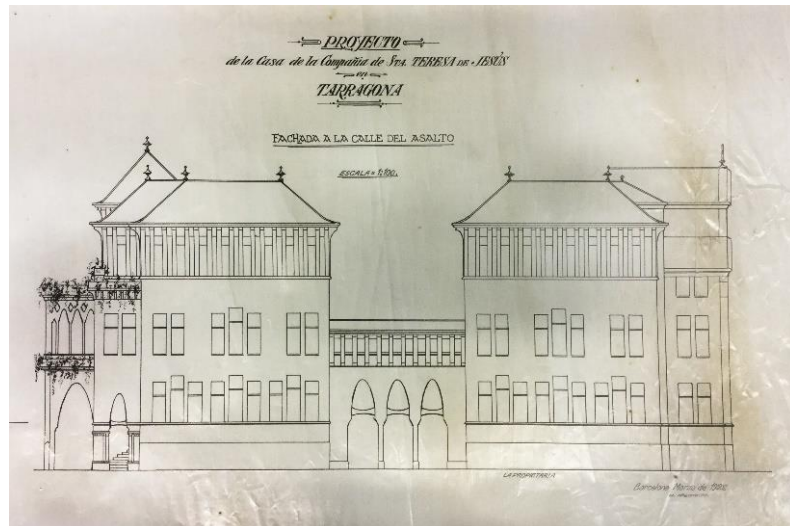
Planta Baixa de l'escola de les Teresianes de Tarragona. 3-1922. Bernardí Martorell i Puig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C26/227-246).

La distribució dels espais va ser pensada, com diu el propi arquitecte, amb els més moderns criteris higiènics i pedagògics.⁹⁸⁷ De fet, aquest es plantejava que l'edifici tingués dos patis interiors, que permetessin la llum i ventilació naturals a totes les sales de l'escola i havia previst, seguint criteris pedagògics, els diferents espais per als diferents usos i les seves connexions. Tot i que actualment els criteris són diferents, l'edifici s'ha anat adaptant als usos moderns i segueix fent servir tots els seus espais.

Com s'ha dit, l'escola no va ser acabada en temps de l'arquitecte i, per tant, el projecte va patir diverses variacions respecte a la proposta inicial. La zona esquerra del plànol sí que segueix la mateixa estructura (pati interior i edifici al voltant) i al centre trobem l'església, però la zona de la dreta no es va fer segons el projecte, sinó tenint en compte altres necessitats que van sorgir en moments posteriors, quan s'havia d'acabar: en aquest espai, l'edifici va quedar reduït a la part de la façana (construïda en temps de Martorell), i a un cos d'edifici continu a l'església, sense tornar a girar al voltant d'un pati. Aquesta geometria en "L" ha permès que en aquest espai es trobi el pati de l'escola. Per altra banda, a sota d'aquest pati, s'ha construït el poliesportiu.

⁹⁸⁷ Giner, R. *op. cit.*, p. 42.

En aquesta ala dreta del projecte inicial hi trobàvem un element molt interessant no realitzat. L'arquitecte preveia que aquesta part de l'edifici a l'entorn d'un claustre central, només fos a la primera planta, generant així un porxo a la planta baixa (al pati). Aquest porxo estava previst que es recolzés sobre arcs parabòlics estrets, que ens recorden també a l'escola de les Teresianes de Barcelona, obra d'Antoni Gaudí.

Façana lateral de l'escola de les Teresianes de Tarragona. 3-1922. Bernardí Martorell i Puig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C26/227-246).

La façana principal consisteix en un element allargat del qual sobresurten cap a la Rambla tres cossos: els dos dels extrems, de la mateixa altura, i el central, que també s'avança uns metres generant en planta baixa el porxo d'entrada a l'edifici, amb tres arcs parabòlics, recordant a les Teresianes de Ganduxer, de Gaudí, a les quals també s'accedeix a través d'un arc d'aquest tipus. Els arcs es recolzen sobre columnes de pedra molt semblants a les del claustre de Valldonzella: arrodonides i amb capitells corbats. Aquest cos central només té l'alçada de planta baixa més un pis, que té una fornícula al centre, feta de maó, amb tres finestres a cada banda.

A banda i banda de l'element central, l'edifici té finestres a quatre nivells, a la planta baixa grans i arrodonides a la part superior; i als dos pisos de dalt allargades i estretes, totes amb llindes de totxos i unides per cornises del mateix material. El nivell més alt consisteix en petites finestres que es troben entre les mènsules que hem esmentat que sostenen el ràfec de la coberta, d'una interessant forma parabòlica, excepte a la zona central, que aquestes finestres són més grans, creixent uns centímetres l'edifici, com es pot veure a la fotografia però segueix presentant la mateixa disposició mènsula-finestra, que trobarem repetida també a altres projectes de Martorell. Els cossos de les cantonades, com hem dit lleugerament sobresortits cap a la Rambla, segueixen el mateix esquema que la façana.

Part central de la façana. Fotografia de l'autora (23-1-2017).

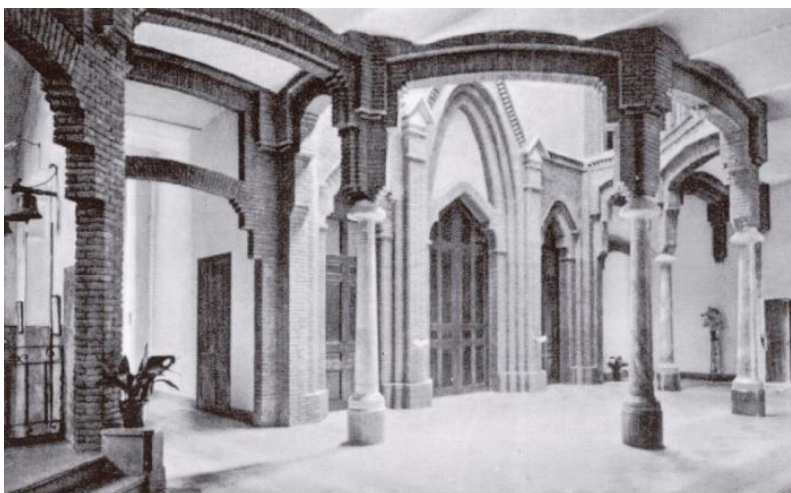
Cos lateral de la façana. Fotografia de l'autora (23-1-2017).

Porxo d'entrada a l'escola. Fotografia de l'autora (23-1-2017).

Tot l'edifici té les cobertes de ceràmica. L'element principal és la teula àrab, però trobem que les teules careneres són de ceràmica vidriada de color verd. Antigament, a les cantonades de les crestalleres hi havia elements decoratius també de ceràmica vidriada verda, rematant la coberta.

Un cop a l'interior de l'edifici, trobem un vestíbul ben original: diverses columnes semblants també a les del claustre de Valldonzella i a les de l'accés a l'escola, amb capitells arrodonits, semblants a bolets, es reparteixen per l'espai de manera circular i subjecten arcs de totxo, sobre els quals hi ha obertures del pis superior, generant un doble espai, i una claraboia que hi permet l'entrada de llum natural. Aquesta idea del doble espai ens recorda un cop més a les Teresianes de Gaudí, a Barcelona, on l'arquitecte jugava amb aquesta mateixa tècnica per fer arribar llum natural als espais inferiors i provocant un espai superior gairebé místic. En aquest cas, al pis de dalt no trobem la mateixa estructura que a l'obra de Gaudí sinó senzillament obertures de totxo que generen un balcó des del pis superior al vestíbul, però com que a sobre trobem una claraboia, entra llum a l'espai.

Vestíbul d'accés. Fons: APJA.

Dues de les columnes. Fotografia de l'autora (23-1-2018).

Aquesta zona lluminosa interior dirigeix el visitant cap a la capella, a la part central, emmarcada per una triple portalada de totxo, la central, d'arc parabòlic, o cap a les diferents zones de l'escola,

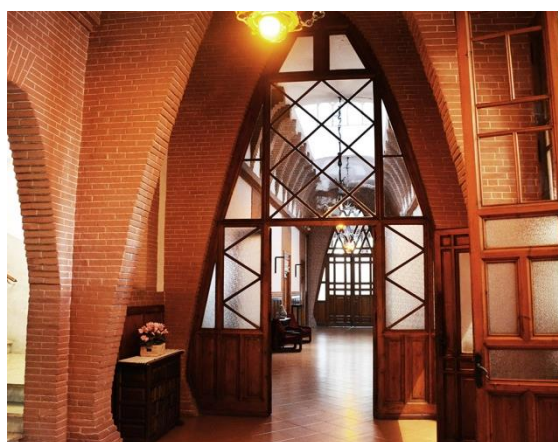
a dreta i esquerra. Des del mateix vestíbul d'entrada trobem també dues escales, que condueixen als pisos superiors, la de l'esquerra és exactament al lloc on estava prevista als plànols, ocupant part del pati interior; la de la dreta és una mica més petita. Totes dues tenen la barana de ferro forjat i obertures verticals que hi permeten l'entrada de llum natural. Aquest tipus de finestra que trobarem a l'escala és un tipus d'obertura interior que trobarem també a altres obres de Martorell.

Des d'aquest espai central, ens desplaçem a l'esquerra, que és la zona construïda durant l'època de l'arquitecte, i per tant, que és més propera al projecte inicial.

En aquesta zona esquerra de l'edifici, a la planta baixa, veiem elements molt semblants a les Teresianes de Barcelona, es nota un cop més que el nostre arquitecte s'inspirava en aquell edifici. Alguns exemples són les portes que alternen fusta i vidre, de manera que passa la llum i els interiors que combinen totxo amb zones enguixades de color blanc.

Interior de totxo i portes de vidre i fusta a les Teresianes de Tarragona. Fotografia de l'autora (23-1-2017).

Interior de totxo i portes de vidre i fusta a les Teresianes de Barcelona. Antoni Gaudí. Fotografia de l'autora (14-5-2018).

L'ala esquerra de l'escola es troba al voltant del pati interior que hem esmentat, amb obertures cap aquest espai des dels pisos superiors i el semi-soterrani. Aquest pis inferior a la planta baixa ja estava previst als plànols inicials de l'arquitecte, només per a aquesta meitat de l'edifici. Actualment hi trobem el saló d'actes, un menjador i un espai que ens permet veure el terreny sobre el qual es va edificar l'edifici, de "roca viva".⁹⁸⁸

La façana d'aquest pati interior és també molt elaborada, cada pis té els finestrals diferents i estan separats entre ells per cornises fetes de totxos girats. Al nivell que correspon a la planta baixa trobem finestres allargades i, a sobre, petites obertures més quadrades del fals sostre, de diferents geometries alternades; una cornisa les separa del següent pis, on les finestres estan més espaiades i són d'arc rebaixat. A la part superior, les finestres són quadrades amb petites balustrades de totxo. Les successives reformes que s'han hagut de dur a terme en aquest espai han respectat l'estètica inicial i han incorporat el maó, com per exemple al banc que s'ha construït al pati interior, que s'ha fet d'aquest material de manera que no trenqui l'estètica del conjunt.

⁹⁸⁸ *Ibidem*, p. 34.

Escales de l'ala esquerra de l'escola. Fotografia de l'autora (23-1-2018).

Roca, a la planta semi-soterrani. Fotografia de l'autora (29-3-2019).

Pati interior. Fotografia de l'autora (29-3-2019).

L'interior dels pisos és molt senzill: passadissos amples amb llum natural que ve dels patis interiors i classes al llarg de tot el perímetre de l'edifici. Antigament estaven distribuïts els espais en tres zones: la zona d'escola, amb classes i altres serveis, la zona de les internes, amb grans habitacions comuns; i la zona de les religioses, amb petites cel·les i les seves zones privades. Actualment tot l'edifici té classes i serveis de l'escola i les religioses habiten a una zona independent a la part superior de l'ala dreta de l'edifici.

Hem descrit l'ala esquerra, i a la dreta, segons el projecte de Martorell, trobaríem un espai molt semblant a l'anterior, ja que, excepte l'element de porxo que hem esmentat, estava previst que fos gairebé simètric. Malgrat això, el projecte no es va realitzar segons els dissenys inicials, i aquesta zona de l'edifici queda, com s'ha dit, en forma de "L", deixant un espai de pati a la zona del darrere. Aquest cos no té elements destacables: les finestres són totes iguals, rectangulars, amb llindes i cornises que els uneixen imitant la façana principal, tot fet de totxo.

Cantonada posterior de la zona dreta de l'edifici. Fotografia de l'autora (29-3-2019).

A les dues cantonades trobem l'element que vèiem a la part superior de la façana principal: cobertes a quatre aigües que sobresurten formant ràfecs amb mènsules de totxo, del mateix estil que els de la façana.

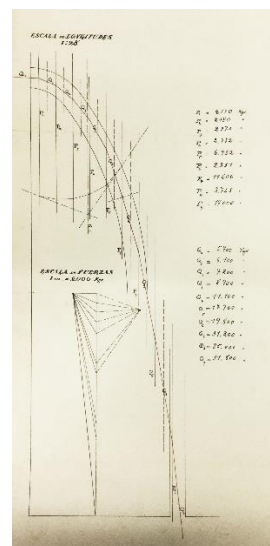
Per últim, passem a descriure l'element central de l'edifici: l'església. A primera vista sembla dissenyada amb un criteri diferent que la resta de l'escola, sobretot per la materialitat, que amaga el totxo, que està revestit. Les parets són blanques (antigament per les poques fotografies que hem pogut veure semblen pintades també, amb algunes decoracions als arrambadors), i les

columnes són de pedra amb capitells clàssics. Malgrat això, ens pot recordar a les altres esglésies que hem comentat i que està projectant Martorell en aquesta època, gràcies a dos elements: per una banda, l'arc parabòlic, recolzat sobre pilastres laterals (com trobem a Valldonzella o a l'església del Santíssim Redemptor); per altra banda, l'estructura de l'església és també semblant a aquelles dues: la planta és de creu llatina, amb un cor a la part posterior, a un nivell més alt, al qual s'accedeix des del pis superior de l'escola. La nau principal té tres trams i el transsepte, amb accessos des dels dos costats. Al creuer trobem un cimbori que permet l'entrada de llum natural. El presbiteri ocupa la zona de l'absis arribant a ocupar una part del creuer. Al darrere de l'altar trobem sis columnes amb capitells clàssics unides per arcs rebaixats, que subjecten els arcs parabòlics que conflueixen en un punt. L'absis té doncs una part inferior al voltant de les columnes que hem esmentat, i, a sobre, vitralls a dos nivells.

Es conserven tots els plànols de l'església a l'AHCOAC-G, al fons personal de Bernardí Martorell,⁹⁸⁹ i entre ells hi ha un càlcul gràfic dels arcs parabòlics de l'interior d'aquesta, que reproduïm a continuació.

Interior de l'església de l'escola de les Teresianes de Tarragona. Extret de: <https://tarragona.escolateresiana.com/colegi/instal-lacions> (consulta: 30-5-2019).

Càlcul dels arcs parabòlics de l'església de l'escola de les Teresianes de Tarragona. (s.d.). Bernardí Martorell i Puig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C26/210-226).

Per últim, volem comentar quelcom sobre un element que podria ser insignificant, però que l'arquitecte va dissenyar també fins l'últim detall: la reixa que envolta tot el complex. Les condicions de l'ajuntament per a la construcció de l'edifici esmentaven dues clàusules per a la construcció d'aquest element, al qual es donava certa importància:

Juntamente con los planos se presentará un dibujo de la verja que rodeará el solar donde ha de emplazarse el edificio, cuya verja descansará sobre un murete de sillería, cemento o ladrillo de una altura máxima de un metro veinte centímetros, que se situará en la línea

⁹⁸⁹ Església Escola Teresianes de Tarragona. 1922. Bernardí Martorell. Edifici i capella de les Teresianes, Tarragona. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C26/210-226).

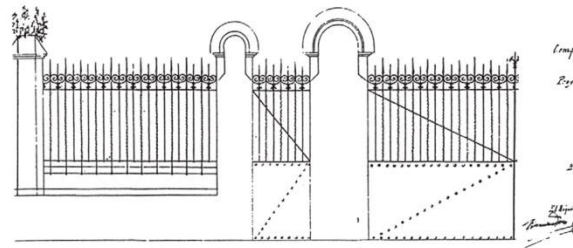
de los edificios de la rambla de San Juan y sitio que designe en las calles de Asalto y Augusto el Sr Arquitecto municipal.⁹⁹⁰

Ja es veu doncs, que la reixa no era un element superflu, sinó que aquesta havia d'estar dissenyada d'una manera concreta per a que la nova Rambla tingués una imatge homogènia. L'altra condició que s'esmentava sobre el tema era que, per no perjudicar la visualitat de l'edifici des del carrer, "en manera alguna se consentirà que entre la verja y el edificio se coloquen parapetos, biombos, celosías y toda clase de aditamentos que perjudiquen la visualidad del edificio a través de la verja".⁹⁹¹

L'edifici de les Teresianes estava cridat a ser un edifici que visualment lluís i engalanés la nova Rambla de la ciutat, i que cap reixa o element exterior en dificultés la visualitat. La tanca que dissenya Martorell és senzilla, però no es conforma amb complir aquestes condicions de no destorbar la vista, sinó que la projecta en total sintonia amb el conjunt: la base, de l'altura demanada per les condicions, és de maçoneria rematada a la part superior per elements de totxo seguint el mateix llenguatge que l'edifici, col·locats de manera inclinada a dues aigües. Cada certs metres trobem pilones, també de totxo, coronades per rajoles de ceràmica verda, com a la coberta. Aquests capitells no són simplement decoratius, sinó que estan fets de manera que s'hi pot plantar a l'interior, convertint-se així en testos, com es pot veure a la fotografia, tot i que ara estan tapats i ja no fan aquesta funció. A la part central, les pilones que custodien l'entrada a l'escola, estan rematades de manera diferent: totxos col·locats formant semicircumferències que juguen amb les curvatures de l'edifici del darrere. Entre pilona i pilona trobem pròpiament la reixa de ferro forjat, i la porta central, que segueix el mateix llenguatge. A les bandes laterals del terreny, les façanes que no donen a la Rambla, tenen una reixa que segueix els mateixos criteris però resolta de manera més senzilla, amb totxos també col·locats a dues aigües.

Reixa de l'accés al col·legi de les Teresianes de Tarragona. Bernardí Martorell i Puig. Fotografia: Joan Bassegoda (s.d.). Fons: ACG-ETSAB.⁹⁹²

Plànol de la reixa. Bernardí Martorell i Puig. 1924. Fons: ACG-ETSAB.

Per últim, cal fer referència a un tema prou important: els constructors de l'edifici. Una obra plantejada com les Teresianes no seria possible de realitzar sense un bon projecte però tampoc sense uns obrers que fossin gairebé artesans, capaços de treballar i col·locar el totxo de manera tan exacta i detallada. Un dels dos articles en que Buqueras elogia l'edifici al *Diario Español* es titula "Homenaje a la albañilería catalana"⁹⁹³ i compartim totalment la seva opinió sobre la importància d'aquests professionals.

⁹⁹⁰ *Ibidem*, p. 42.

⁹⁹¹ *Ídem*.

⁹⁹² Fem servir fotografia d'arxiu i no pròpia perquè actualment la part superior de les pilones estan tapades i no es pot apreciar que són testos.

⁹⁹³ Buqueras, J.M. (1969), *op. cit.*

4.5. Església de Sant Agustí de les Escoles Pies de Sabadell (1924-1932).

Bernardí Martorell i Puig va realitzar l'encàrrec de construir l'església per a l'Escola Pia de Sabadell. L'edifici que va projectar i construir és una altra de les que podríem considerar obres mestres de Bernardí Martorell, juntament amb les tres obres comentades anteriorment. En aquestes obres l'arquitecte treballa conceptes i materials molt semblants però, mantenint els mateixos principis, els explora de maneres diferents.

Troblem sobre aquest projecte una de les fonts d'informació més interessants: un article escrit pel propi Bernardí Martorell publicat al diari *La Ciutat*⁹⁹⁴ amb motiu de la inauguració de l'edifici. Aquest article està publicat també al diari *El Matí*⁹⁹⁵ sense signatura. En aquest text, l'arquitecte fa una descripció no només física sinó també de les intencions i conceptes del projecte: la importància de la llum, la simbologia dels espais, etc., que ens dóna molta informació no només d'aquest edifici, sinó de la manera d'entendre l'arquitectura de Martorell. En aquest capítol analitzarem aquest escrit en comparació amb aquesta església, i el trobarem també comentat en relació a l'arquitectura en general de Bernardí Martorell a les conclusions.⁹⁹⁶ El text complet es troba a l'Annex 2.

Vista general de l'església. Jordi Contijoch. (s.d.). Extret de: <https://calaix.gencat.cat/handle/10687/53660> (consulta: 2-10-2019).

Quant a fonts primàries, trobem també a alguns arxius diversos documents sobre el projecte. En primer lloc, a l'Arxiu Provincial de l'Escola Pia de Catalunya (APEPC a partir d'ara) es conserva una crònica de la construcció de l'edifici redactada a mà des de l'any 1923 fins el 1940,⁹⁹⁷ que inclou tots els detalls del projecte, de la construcció, de com ho van viure els Escolapis, els alumnes, els sabadellencs, etc. En aquest mateix document, s'inclouen també fotografies i retalls de diaris que parlaven del tema. Gràcies a aquesta crònica hem pogut entendre tota l'evolució del projecte. Per altra banda també es conserven, en aquest arxiu, alguns plànols de l'església: molts són còpia dels originals, que es troben a l'AHCOAC-G, però a l'APEPC trobem alguns plànols que no estan enlloc més: la planta, alguns detalls, i uns documents molt interessants que podríem deduir que són els plànols d'obra, és a dir, aquells dissenys on l'arquitecte dibuixava, a sobre, algunes modificacions que es van anar fent durant la construcció de l'edifici i que veurem més endavant.⁹⁹⁸ Podem dir que el projecte sencer es troba entre aquest arxiu i l'AHCOAC-G, on es conserva el fons personal del nostre arquitecte. En aquest segon arxiu hi ha la major part de

⁹⁹⁴ Martorell, B. (1932 B), *op. cit.*

⁹⁹⁵ Anònim. La nova Església de Sant Agustí a l'Escola Pia de Sabadell. A: *El Matí*. Sabadell: 31-7-1932, p. 14.

⁹⁹⁶ V. p. 574.

⁹⁹⁷ Crònica. 1923-1940. Escoles Pies de Sabadell. Fons: APEPC.

⁹⁹⁸ Plànols. (Dates variades). Escoles Pies de Sabadell. Fons: APEPC (Carpeta 12. Sabadell, 24.13).

documents de l'obra,⁹⁹⁹ entre els quals trobem, a part d'alguns plànols generals, l'aquarel·la d'un altar lateral i diversos documents de càlcul gràfic dels arcs parabòlics, entre ells un de més de 2'5 metres. A altres arxius trobem a més a més altres documents variats que ens han ajudat a completar la cronologia i els detalls del projecte: a l'AHS es troben les sol·licituds de permís per a la construcció de l'església i una còpia dels plànols;¹⁰⁰⁰ a l'AHCOAC-B trobem una col·lecció de fotos de l'edifici acabat d'inaugurar,¹⁰⁰¹ l'ACG-ETSAB, a part de conservar còpies d'alguns d'aquests plànols i documents que trobem en els arxius anteriors, conté retalls de diaris, targetes per demanar "ajuda per acabar la construcció del temple", recordatoris de la inauguració, fotos antigues i un treball universitari dels anys setanta,¹⁰⁰² en el qual es descriu l'edifici en base a l'article de Martorell i s'expressen les diferències entre el projecte inicial i l'edifici en el moment de realitzar el treball.

La bibliografia sobre el tema es redueix a algunes mencions a diversos llibres, no existeix cap publicació monogràfica sobre l'edifici. Algunes d'aquestes obres són la citada publicació de Bassegoda sobre Martorell,¹⁰⁰³ on es fa una descripció bastant extensa d'aquest projecte; la publicació de Puigvert, Lacuesta i Freixes,¹⁰⁰⁴ en la qual no s'entra a fons en aquesta obra però la menciona com un edifici molt interessant i en publica la façana, la secció transversal i l'aquarel·la d'una de les capelles laterals (els plànols de l'AHCOAC-G), juntament amb algunes fotografies. Trobem també referències a l'edifici als dos articles de Mazzanti que s'han comentat a l'Estat de la Qüestió: *Architettura religiosa in Catalogna: progetti e realizzazione di Bernardí Martorell i Puig*,¹⁰⁰⁵ on l'autor fa un estudi històric i arquitectònic de l'edifici, que citarem més endavant. A l'altre estudi de Mazzanti, *L'architettura religiosa nel Modernismo Catalano, cambiamento e tradizione*,¹⁰⁰⁶ també hi apareix.

Al llibre *L'art sabadellenc*, on es fa un recorregut per tot l'art d'aquest municipi des dels primers segles, s'esmenta l'església de Sant Agustí dins l'apartat de postmodernisme,¹⁰⁰⁷ i aquesta és qualificada com una obra "medievalista".¹⁰⁰⁸

Per altra banda, també s'ha de dir que aquesta església apareix a diferents catàlegs d'edificis modernistes: al llibre *Modernisme a l'entorn de Barcelona: arquitectura i paisatge*, es menciona l'edifici a l'apartat de modernisme a Sabadell, publicant dues fotografies i sintetitzant quatre idees que diuen molt del projecte: té trets comuns amb les esglésies dels convents de Valldonzella i del Redemptor, és una mostra de la influència dels seus dos mestres, Antoni Gaudí i Joan Martorell, i dos trets a destacar: la racionalitat dels arcs equilibrats i "l'aprofitament de la capacitat estructural i expressiva del maó".¹⁰⁰⁹ A altres obres apareix l'església mencionada, sense descriure-la, però el fet que aparegui a catàlegs d'edificis modernistes en demostra la seva

⁹⁹⁹ Església de les Escoles Pies de Sabadell. 1924. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C30/280-285).

¹⁰⁰⁰ Escoles Pies de Sabadell. 1924. Fons: AHS (AMH 301, U.A. 372).

¹⁰⁰¹ Església dels Pp. Escolapis (Sabadell). (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B (SC 33/11).

¹⁰⁰² Pi, L., Sansaloni, P. Iglesia de San Agustín, Escuelas Pias de Sabadell. 6-1974. (Treball no publicat). Universitat Politècnica de Catalunya, s.d. Fons: ACG-ETSAB. (Continuació del treball de Corella, Santias).

¹⁰⁰³ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, pp. 40-44.

¹⁰⁰⁴ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, pp. 41-44.

¹⁰⁰⁵ Mazzanti, C. (2012), *op. cit.*, pp. 109-113.

¹⁰⁰⁶ Mazzanti, C. (2014), *op. cit.* pp. 131-133.

¹⁰⁰⁷ Entenent postmodernisme en sentit cronològic, no estilístic: els anys posteriors al modernisme.

¹⁰⁰⁸ Castells, A. *L'art sabadellenc, assaig de biografia local*. Sabadell: Riutort, 1982 (1961), pp. 614-615.

¹⁰⁰⁹ Lacuesta, R., González, X. *op. cit.*, p. 334.

importància: a la *Guía de Arquitectura Modernista en Cataluña*, on es fan “fitxes” de diferents obres, aquesta no apareix amb fitxa pròpia sinó a una nota d’aclariment de l’arquitecte Bernardí Martorell, on s’esmenta juntament amb l’edifici de les Teresianes de Tarragona i se’n diu “fiel a los principios estructurales y plásticos que presiden su obra, sin caer en retóricas manieristas, lo que hace que sean obras plenamente vigentes dentro de los postulados estéticos del Modernisme a pesar de lo tardío de su fecha de realización”.¹⁰¹⁰ També és mencionat a l’*Inventari General del Modernisme*¹⁰¹¹ i a *Joies del modernisme català*,¹⁰¹² on apareix al quadre final d’edificis protegits. Per últim, cal destacar que quan es presenta la figura de Bernardí Martorell a l’*Enciclopèdia Catalana*¹⁰¹³ només se’n mencionen sis obres i aquesta és una.

Notes històriques

L’Escola Pia de Sabadell va ser construïda l’any 1882 per Miquel Pascual i Tintorer.¹⁰¹⁴ Amb els plànols originals de l’edifici es plantejava ja la construcció d’una església, de la qual es van fer els ciments, però no va ser construïda. S’explica a les cròniques que a principis del segle XX, quan ja semblava propera la construcció de l’església, que els sabadellencs desitjaven tant, va ser destruïda l’església parroquial de Sant Fèlix, la principal de Sabadell. Es va prioritzar, per tant, la construcció de l’església parroquial de la ciutat i es va retardar uns anys més la de l’Escola Pia.¹⁰¹⁵

Consta a la crònica que el mes de març de l’any 1923 es va posar en marxa una comissió per emprendre el projecte.¹⁰¹⁶ Aquesta comissió volia, tal com queda escrit, escollir un arquitecte “que ofreciera la garantía de realizar una obra digna y, en cuanto fuese posible, majestuosa”.¹⁰¹⁷ La comissió es decantà per Bernardí Martorell, en primer lloc per ser ex-alumne de les Escoles Pies; i, en segon lloc, per la seva fama, que, com diuen “su fama y competencia se pueden comprobar con la inspección de algunas iglesias por él construidas”.¹⁰¹⁸ Abans de comunicar-li, però, la comissió va decidir visitar algunes de les obres del nostre arquitecte i preguntar als propietaris com era Martorell en quant a “solicitud y cariño con que mira sus obras”.¹⁰¹⁹ La resposta degué ser positiva, perquè de seguida se li va encarregar l’edifici.

L’any 1924, quan feia poc que s’havia inaugurat el monestir de Valldonzella (1922) i estava en procés l’església de les Oblates del Santíssim Redemptor (1926), l’arquitecte va elaborar els plànols del projecte que ens ocupa, després d’un temps de reflexió i estudi per trobar la manera de resoldre’l, ja que, segons les cròniques, va ser quelcom difícil per Martorell, que va escriure al rector demanant-li oracions “para que el Señor me dé el quid divinum que aún no vislumbro para la Casa de Dios cuya construcción se me ha encargado”.¹⁰²⁰ Finalment va arribar la inspiració i l’arquitecte va entregar els plànols el mateix mes d’abril, data en la qual estan signats els documents.

¹⁰¹⁰ Lacuesta, R. (1997), *op. cit.*, p. 188.

¹⁰¹¹ Pons, V., Bassegoda, J. *op. cit.*

¹⁰¹² Fontbona, F. (2011), *op. cit.*, p. 448.

¹⁰¹³ *Gran Enciclopèdia Catalana* (1997), *op. cit.*

¹⁰¹⁴ <http://www.sabadell.net/Fitxes/FitxesPepps/pagines/107-A.htm> (consulta: 6-5-2019).

¹⁰¹⁵ Crònica. 1923-1940. Escoles Pies de Sabadell, p. 1. Fons: APEPC.

¹⁰¹⁶ *Ibidem*, p. 2.

¹⁰¹⁷ *Ibidem*, p. 3.

¹⁰¹⁸ *Ídem*.

¹⁰¹⁹ *Ídem*.

¹⁰²⁰ *Ídem*.

El mes de maig, Eloi Vidal, Rector de l'Escola Pia de Sabadell, sol·licitava el corresponent permís a l'ajuntament de la ciutat per començar la construcció de l'església.¹⁰²¹ Al mateix document exposava que dita construcció es faria per subscripció i amb donatius dels alumnes i les famílies de l'escola. Demanava, doncs, que se li perdonés el pagament dels drets municipals. De seguida es va concedir el permís, tal com resumeix un document signat per l'alcalde, l'arquitecte (Martorell) i el propietari (Vidal), entre altres, en el qual queda també clar que no s'hauran de pagar els drets municipals, "en atención a los fines benéficos y culturales a que se dedica la citada institución".¹⁰²²

Un deixeble de l'Escola Pia escrivia uns dies abans d'aquest acte de col·locació de la primera pedra, movent als sabadellencs a ser generosos per a col·laborar amb la construcció:

Tota la ciutat té un deute impagable a l'Escola Pia. (...) Seria una mesquinesa blasmable i vergonyosa que fóssim avars en ajudar-los. Fan un temple no per ells sinó per Déu i per als fills de la ciutat. (...). El fan per retornar a la ciutat el cent per u de les almoines amb què hi contribuïrem.¹⁰²³

El 25 de maig del 1924 es va col·locar la primera pedra de l'edifici, tal com recullen els diaris de l'època i com trobem a un recordatori que conserva la família i que podem veure a la imatge.

Benedicció de la primera pedra. 25-5-1924. Fons: APEPC. Crònica 1923-1940. (Es pot veure l'arquitecte darrere el senyor que toca la pedra).

Recordatori de la cerimònia. 25-5-1924. Fons: AFM.

Projecte de l'interior de l'Església de St. Agustí de la Escola Pia de Sabadell

A partir d'aquesta data van començar les obres, durant el desenvolupament de les quals es van introduir varies modificacions en el projecte, realitzant un edifici amb diferències respecte els plànols originals, tal com reflecteixen també els plànols d'obra. Segons referències, l'arquitecte va tenir un gran col·laborador en aquest procés: Ramon Hostench, un dels pares Escolapis del col·legi que era un gran admirador de les tècniques constructives, "un veritable obrer i artista de l'Església".¹⁰²⁴ També va participar en la construcció Josep Vila Juanico, jove estudiant d'arquitectura originari de Sabadell.¹⁰²⁵ Altres noms que cal tenir en compte són el del contractista que va dur a terme la construcció, Josep Espanyol, successor d'A. Vinyes, els quals

¹⁰²¹ Sol·licitud de permís. 6-5-1924. Eloi Vidal. Fons: AHS (AMH, 301-1924-Exp. 372).

¹⁰²² Sol·licitud de permís. 10-6-1924. Ayuntamiento de Sabadell. Fons: AHS (AMH, 301-1924-Exp. 372).

¹⁰²³ Carreras, L. A: *Juventut*. Sabadell: 22-5-1924.

¹⁰²⁴ Anònim. Benedicció del nou Temple de l'Escola Pia. A: *La Ciutat*. Sabadell: 1-5-1932, p. 1.

¹⁰²⁵ Castells, A. *op. cit.*, p. 614.

Imatges de diferents etapes de les obres: les bastides, la construcció de les voltes i la construcció del cimbori.
Fons: APEPC. Crònica 1923-1940.

van rebre molts elogis per part dels entesos;¹⁰²⁶ Nicolau Molina, responsable de la pedra;¹⁰²⁷ Fèlix Chust, autor dels ferros artístics amb que es va decorar l'altar major i els canelobres;¹⁰²⁸ Granell i Companyia, autors dels vidres artístics; Feliu Serrats, autor de les fusteries; Vicenç Pacreu, encarregat de la serralleria de l'obra i Miquel Oriol Masoliver, a qui va correspondre la realització dels mosaics.¹⁰²⁹ La majoria d'aquests industrials (tots excepte Granell i Companyia) eren de la pròpia localitat de Sabadell.

L'any 1925, quan l'edifici encara estava en construcció, el projecte es va mostrar a l'exposició de l'Associació d'Amics de l'Art Litúrgic,¹⁰³⁰ tal com es pot comprovar al catàleg de la mostra. En aquesta es van exposar els plànols del projecte que, segons la crònica, van agradar molt i van merèixer elogis com aquest: "és un edifici presidit per un pensament estructural: l'ossamenta arquitectònica feta estil",¹⁰³¹ un interessant comentari que té molt a veure amb les idees de l'arquitecte, com veurem. L'any 1928, a una altra exposició organitzada per la mateixa entitat, s'exposaren fotografies de l'edifici, encara inacabat "no poden donar-nos una clara idea de l'obra a causa de les nombroses bastides que hi ha en aquesta església en construcció".¹⁰³²

Les dificultats econòmiques van fer que les obres s'allarguessin fins l'any 1932, així com diferents situacions que reflecteixen les cròniques: defuncions de pares Escolapis importants en el procés, visites del bisbe (per exemple, el mes de maig del 1927), accidents d'obres, faltes de donatius, ajudes econòmiques dels propis alumnes de l'escola, etc.

¹⁰²⁶ La nova Església de Sant Agustí... *op. cit.*

¹⁰²⁷ Castells, A. *op. cit.*, p. 614.

¹⁰²⁸ Martorell, B. (1932 B), *op. cit.*

¹⁰²⁹ *Ídem.*

¹⁰³⁰ *Catàleg de la 1ª Exposició General d'Art Litúrgic.* Barcelona: 11/12-1925, p. LV.

¹⁰³¹ Crònica. 1923-1940. Escoles Pies de Sabadell, p. 13. Fons: APEPC.

¹⁰³² Anònim. Exposició d'Art Litúrgic. A: *La Publicitat.* Barcelona: 15-12-1928, p. 4.

El sostre es va anar construint de manera una mica especial. Com que el projecte inicial preveia una sèrie de llanternons (un a cada tram de la coberta), es van anar construint els arcs de les voltes però sense tancar els rombes centrals (els espais entre els arcs diagonals que sortien de les columnes, on estava previst col·locar els lucernaris). Ja acabant la construcció es va decidir que no es realitzarien aquestes claraboies, ja que augmentaven considerablement el preu de l'obra i el temps que es tardaria en acabar-la.¹⁰³³ Es va decidir doncs tancar aquells forats i protegir les voltes amb

Les voltes de la coberta sense teulada. Fons: APEPC. Crònica 1923-1940.

dues o tres capes de totxo, per invertir els diners i el poc temps que quedava en l'habilitació de l'interior. La poca protecció de la coberta va fer que hi hagués inundacions i problemes d'humitats, de manera que es va col·locar una capa de ciment per a protegir-la¹⁰³⁴ i, sense haver fet la teulada que protegiria definitivament la volta i faltant altres elements importants, com la façana i els vitralls, es va decidir inaugurar l'edifici.

La cerimònia de benedicció i consagració del temple va ser el dia 1 de maig del 1932, cinquè diumenge de Pasqua (que coincidia amb la mateixa festa litúrgica en que l'any 1924 era beneïda la primera pedra).¹⁰³⁵

Aquesta cerimònia és recordada per molts sabadellencs com una festa incomparable: eren anys de l'esplendor del moviment litúrgic, i el nou temple s'havia projectat i construït "segons les exigències dels principis inspirats en el desig de dignificar el culte sagrat i d'acostar els fidels a la participació activa i conscient a la sagrada litúrgia".¹⁰³⁶ Seguint aquests criteris i buscant aquesta idea de dignificar el culte i a la vegada acostar els fidels, s'havia aconseguit un espai sorprenent, majestuós a la vegada que sobri, que va agradar molt als sabadellencs: "no s'havia vist aleshores res semblant".¹⁰³⁷ L'acte va ser molt solemne, acompanyat de cants gregorians de la Schola Cantorum de l'Acadèmia Catòlica amb altres organismes gregorians de Terrassa i Manresa. Concretament, l'acte va ser dirigit pel pare Miquel Altisent i el mestre de cerimònies Josep Franquesa, i oficiat pel pare provincial dels Escolapis, Joan M. Vives, assistit per altres capellans.¹⁰³⁸

El mateix dia a les cinc de la tarda van seguir les celebracions: es va resar el mes de Maria i el Pare Hostench va rebre l'abat Marcet de Montserrat, que va unir-se oficiant les Vespres, cantades també per la Schola Cantorum. Després d'un discurs de l'ex-alumne i consiliari de l'Acadèmia Catòlica doctor Lluís Carreras, es va procedir a la benedicció eucarística i al cant del Virolai de la

¹⁰³³ Crònica. 1923-1940. Escoles Pies de Sabadell, pp. 22-23. Fons: APEPC.

¹⁰³⁴ Crònica. 1923-1940. Escoles Pies de Sabadell, p. 26. Fons: APEPC.

¹⁰³⁵ Anònim. Benedicció del nou Temple... (1932), *op. cit.*, p. 1.

¹⁰³⁶ Dordal, E. La festa del cinquantenari de l'església de Sant Agustí de l'Escola Pia. A: *Diario de Sabadell*. Sabadell: 20-11-1982, p. 19.

¹⁰³⁷ *Ídem*.

¹⁰³⁸ *Ídem*.

Mare de Déu de Montserrat. Uns dies més tard *La Ciutat* descrivia l'acte d'inauguració com una de les més altes fites espirituals de Sabadell.¹⁰³⁹

Uns dies més tard, el diari *La Ciutat* publicava un extens article escrit per l'arquitecte titulat "El Temple de l'Escola Pia",¹⁰⁴⁰ que feia una descripció profunda de l'edifici però no només física, sinó també de significats, simbolismes, idees de projecte, etc. El mateix text va ser publicat uns dies més tard al diari *El Matí*, en aquest cas sense signatura i amb el títol "La nova Església de Sant Agustí a l'Escola Pia de Sabadell".¹⁰⁴¹ Analitzarem aquest text més endavant.

L'edifici doncs ja estava consagrat i inaugurat, però no s'havia acabat de construir del tot: faltava encara, a part de la coberta definitiva, l'acabament de la façana, la construcció del campanar i la col·locació dels vitralls de les capelles laterals. Mazzanti afirma, amb raó, que el fet que aquests últims no fossin instal·lats ha provocat una greu mancança per a l'edifici, ja que aquests vitralls constituïen un dels elements més importants per a aconseguir l'atmosfera mística que volia l'arquitecte a l'interior del temple.¹⁰⁴² Aquestes finestres van ser tapiades i, al voltant dels anys setanta es van obrir i es van posar vidres transparents, de manera que va poder començar a entrar la llum, però tampoc en aquest cas de la manera prevista per l'arquitecte. Quant a la façana, que incloïa l'element de campanar, es va tancar de manera ràpida per a poder començar a fer servir l'edifici, però no es va acabar la seva decoració: el porxo, les arcades a la part superior, el campanar, etc. Descriurem més endavant com estava prevista i com és actualment. La façana lateral, en canvi, sí que va ser acabada, i podem veure que es va dur a terme segons els plànols originals, excepte l'entrada lateral, que té alguns detalls diferents. Es conserva, com s'ha dit, el plànol de l'obra on van ser plantejats aquests canvis per l'arquitecte.

L'església de Sabadell va funcionar des de la seva inauguració fins la Guerra Civil, quan, a diferència d'altres edificis religiosos, gairebé no va patir les conseqüències del conflicte, ja que es va fer servir com a centre socio-cultural. Als plànols de l'habilitació de l'escola durant la Guerra Civil, que va canviar el nom a "Escola La Renaixença", l'espai de l'església es va marcar com a "sala de festes".¹⁰⁴³ L'altar va ser retirat a un magatzem de la ciutat i, un cop finalitzat el conflicte, va ser instal·lat un altre cop al seu lloc i de la mateixa manera.¹⁰⁴⁴

Troblem, per últim, unes estampes editades l'any 1948 en les quals es demana als sabadellencs la seva aportació per a poder acabar la coberta. Com s'ha dit, aquesta no havia estat acabada (les voltes de maó estaven fetes i protegides amb ciment i totxo però no la coberta exterior) i, per tant, seguia sent molt precària. En aquestes estampes s'explica que l'església de Sant Agustí "ha estado hasta hoy en peligro",¹⁰⁴⁵ i que l'arquitecte, l'any 1932 havia insistit per a que es procedís a cobrir la volta amb una teulada, senyalant un màxim de 10 anys per acabar-la, termini que ja havia vençut (1948). Sabem posteriorment va ser construïda però amb data desconeguda.

Actualment l'ús de l'espai és molt escàs, segueix donant servei a l'escola, però els actes religiosos d'aquesta s'han reduït a una eucaristia familiar al mes i, en altres moments, les cerimònies de

¹⁰³⁹ Anònim. L'Església de Sant Agustí. Benedicció del Temple de l'Escola Pia. A: *La Ciutat*. Sabadell: 3-5-1932, p. 1.

¹⁰⁴⁰ Martorell, B. (1932 B), *op. cit.*

¹⁰⁴¹ La nova Església de Sant Agustí... *op. cit.*

¹⁰⁴² Mazzanti, C. (2012), *op. cit.*, p. 116.

¹⁰⁴³ Planta general del Grup Escolar "Renaixença". 1936-39. Sr. Pascual. Fons: APEPC (Carpeta 12. Sabadell, 24.13).

¹⁰⁴⁴ Mazzanti, C. (2014), *op. cit.*, p. 133.

¹⁰⁴⁵ Estampa. Escuelas Pías de Sabadell. Ayudadnos a terminar el edificio de la Casa del Señor. 1948. Fons: ACG-ETSAB.

primeres comunions i actes acadèmics d'inici o de fi de curs. Fora d'això l'edifici està molt poc utilitzat, només se'n fa servir una zona com a espai polivalent per a diversos usos de l'escola.¹⁰⁴⁶

El manteniment de l'església és car i costós, i ni l'escola ni l'ajuntament de la ciutat hi inverteixen. Això fa que l'interior d'aquesta estigui molt deteriorat: hi podem veure humitats, esquerdes i zones despintades o trencades. Les esquerdes es troben sobretot a la part interior de la façana principal, fet que fa pensar que aquestes siguin conseqüència que aquesta no fos acabada i, per tant, estructuralment no acabi de funcionar bé i l'edifici se'n ressent.

Descripció

L'Escola Pia de Sabadell ocupa una illa sencera del barri de Gràcia, entre els carrers Garcilaso, Corominas, Estrella i el carrer de l'Escola Pia, pel qual s'accedeix al conjunt. El cantó est de la parcel·la, (que dona al carrer Corominas) és l'espai on es troba l'església.

L'església mesura 60 metres d'allargada per 18'5 d'amplada i es troba en una parcel·la molt estreta, per una banda llinda amb l'edifici de l'escola i, per l'altra, amb el carrer mencionat.

Visió aèria del conjunt de les Escoles Pies. Extret de: Google Earth (consulta: 10-5-2019).

El criteri principal que fa servir l'arquitecte, com a les altres obres d'aquest tipus, és el de la sinceritat. En aquest projecte, en concret, ho explica fent una comparació amb l'ofici del mestre:

Si algú al món ha de donar testimoni de la veritat, ningú com el mestre pot prescindir-ne. El mestre ensenya no sols amb les seves paraules, amb l'exemple de la totalitat dels seus actes. Així, en traçar el nou temple s'ha tingut en compte que la sinceritat de la construcció havia de ser la seva norma, havent-s'hi de manifestar clarament la raó de la seva estabilitat, amb la qual cosa necessàriament s'obtingria una bellesa en la forma; per això el seu equilibri no depèn d'una ossada metàl·lica amagada; depèn, purament i exclusivament, dels materials, la pedra i el maó, treballant en la compressió en murs per ser el treball més adequat a la seva naturalesa.¹⁰⁴⁷

En aquest paràgraf Bernardí Martorell ens dona a entendre un principi que aplica constantment a moltes de les seves obres: la sinceritat, és a dir, la teoria que si la construcció es mostra tal com és, donant raó de la seva estabilitat, necessàriament s'obté la bellesa en la forma, i l'edifici no necessitarà ornaments o revestiments. Martorell proposa que el propi material amb el qual s'alça l'edifici sigui el seu acabat.

¹⁰⁴⁶ Entrevista a Jordi Fontoba, director de l'Escola Pia de Sabadell, 23-5-2019.

¹⁰⁴⁷ Martorell, B. (1932 B), *op. cit.*

Aquesta teoria s'explica a fons a les conclusions, en relació a les diferents obres de l'arquitecte, així que aquí ens centrarem en descriure els dos elements en que es concreta en aquesta obra específicament.

En primer lloc, ho realitza a través de la materialitat que, un cop més, es concreta principalment en el totxo, col·locat de diferents maneres, combinant aparells diversos i així generant textures variades. Per altra banda, en aquest projecte trobem també en alguns trams el totxo combinat amb pedra o treballat i tallat en formes molt variades, com diu l'arquitecte "amb les seves combinacions emmotlla i subratlla els diferents elements sense necessitat d'escultura".¹⁰⁴⁸

Detalls de totxo a l'interior. Fotografies de l'autora (23-5-2019).

Per altra banda, la sinceritat que vol aconseguir l'arquitecte el fa dissenyar, també per a aquesta obra, arcs parabòlics. En aquest autor l'ús dels arcs parabòlics no és només una qüestió de moda o d'experimentació. A l'article que estem seguint afirma:

Els seus arcs i puntals tenen el traçat natural resultant dels esforços que actuen sobre ells i prescindint de la línia geomètrica de l'arc apuntat, l'espontània veritat ha produït unes línies suaus perquè les ha produït la naturalesa de les coses en lloc de les abstraccions geomètriques.¹⁰⁴⁹

Segons Martorell, com havia après de Gaudí, l'edifici seria bell quan les línies que el formessin fossin l'efecte de la naturalesa de les seves pròpies forces. Bernardí Martorell, com hem vist a altres projectes, dissenyava i calculava els edificis a la vegada, utilitzant l'estratègia del càlcul gràfic, amb la qual, mesurant les càrregues que s'acumulen a cada punt de l'estructura es va dibuixant el traçat de l'arc, i aquest acaba sent el resultat natural de les càrregues i no una abstracció.

¹⁰⁴⁸ *Ídem.*

¹⁰⁴⁹ *Ídem.*

Visió general de l'interior de l'església. Jordi Contijoch. (s.d.). Extret de: <https://calaix.gencat.cat/handle/10687/53660> (consulta: 2-10-2019).

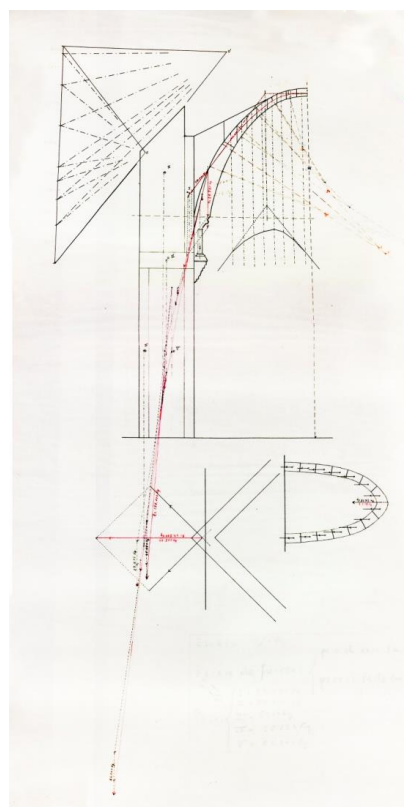

Detall dels arcs parabòlics del cimbori. Fotografia de l'autora (23-5-2019).

En aquest cas, l'arquitecte dissenya a través del càlcul gràfic en documents d'escala molt grans, trobem per exemple un plànol d'un arc a escala 1:25 que, per tant, mesura 2,60 metres.¹⁰⁵⁰

El resultat obtingut d'aquesta sinceritat genera unes superfícies i uns espais molt interessants, que l'arquitecte comenta com "el premi a la pobresa i a l'amor fervent de l'Escola Pia per la seva església".¹⁰⁵¹ És a dir, el resultat de la pobresa, de la sobrietat, de realitzar cada element amb el mínim material possible per a que sigui estàtic i amb materials senzills, dona aquest aspecte a l'edifici.

Passem ara a la descripció de l'edifici. Començant pel seu exterior, trobem que, com s'ha dit, la façana principal no està acabada. Aquesta estava previst que tingués dues parts: una primera façana, amb un porxo d'accés amb la portalada amb forma d'arc parabòlic, una galeria superior d'arcs i coronada amb un timpà triangular acabat amb una creu. Aquest mateix cos contenia, a la part dreta, el campanar de l'església. La segona part, una façana retirada uns metres, més alta que la primera, estava previst que tingués pròpiament l'accés, amb un triple vitrall al timpà, i, a la part superior, la façana acabada a dues aigües de manera escalonada, coronada per unes arcades semblants a les del porxo i acabada també amb una creu.

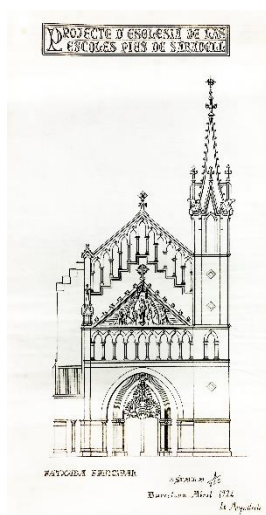
Càlcul gràfic d'un arc. Bernardí Martorell. 1924. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C30/280-285).

¹⁰⁵⁰ Càlcul gràfic d'un arc. Església de les Escoles Pies de Sabadell. 1924. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C30/280-285).

¹⁰⁵¹ Martorell, B. (1932 B), *op. cit.*

El campanar projectat havia de fer més de 40 metres d'alçada, amb planta quadrada i coronat per una cuculla molt esvelta. Aquest element tampoc es va construir.

A la façana actual podem veure doncs un mur cec de totxo amb la porta retallada però sense cap tipus d'ornamentació. La part superior de la façana està resseguida per un arc parabòlic amb una finestra rodona a la part de dalt, intentant d'alguna manera que la façana tingui una mica més d'aparença monumental.

Alçat de la façana principal. 4-1924. Bernardí Martorell i Puig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C30/280-285).

Perspectiva de l'església. 1941. Pedro Marra. Fons: APEPC (12. Sabadell, 24.13. Projecte façana església).

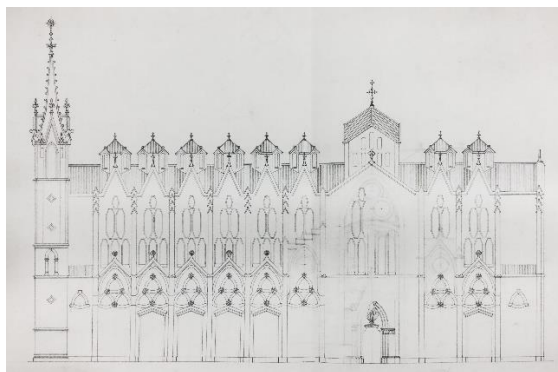
Façana inacabada. Fotografia de l'autora (23-5-2019).

La façana lateral està feta de totxo combinat amb pedra. L'arquitecte explica a l'article del diari que es va trobar amb una dificultat en aquest solar: tenia molt poc espai i havia de fer-hi encabir l'estructura, perquè el terreny es trobava al costat d'un carrer que no podia ser envaït (per contraforts, per exemple). Aquest obstacle va fer que Martorell ideés una estratègia: que els murs laterals estiguessin reforçats de manera que suportessin les càrregues de les estructures interiors, funcionant com a contraforts. Aquests murs, doncs, els va realitzar amb "unes cartel·les que suportin el coll fals, com els braços d'una balança, equilibrant els arcs de l'interior i els contraforts de l'exterior",¹⁰⁵² combinant la pedra i el totxo. L'autor ho explica d'aquesta manera:

tot el joc d'arcs, pinyons i cornises que enriqueixen la façana lateral, no es cregui pas que sigui fruit de la vanitat o solament goig per als ulls, és un acoblament de materials pesants, tots útils, que contribueixen a l'equilibri estable de les altes voltes sobre minsos i reduïts puntals, resultant-ne providencialment una gala per a la via pública.¹⁰⁵³

¹⁰⁵² *Ídem.*

¹⁰⁵³ *Ídem.*

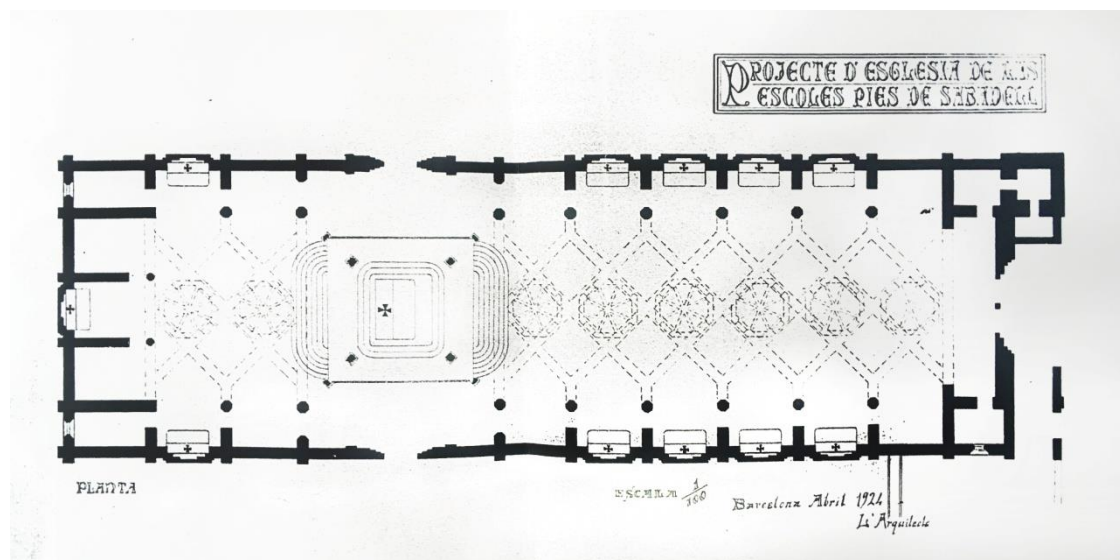
Façana lateral. Plànol de l'obra amb modificacions a llapis a l'accés lateral. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: APEPC (12. Sabadell, 24.13. Projecte façana església).

Façana lateral. Fotografia de l'autora (24-5-2019).

La façana lateral, doncs, tenia la missió estructural de generar un mur pesat que recollís les càrregues dels arcs i dels contraforts, i per això té el gruix i el pes que podem veure. És interessant veure-hi com l'arquitecte no es conforma amb l'ús de materials pesants, sinó que els col·loca de manera estètica, generant textures i volums interessants, que fan de la façana no només un element estructural sinó també una "gala per la via pública",¹⁰⁵⁴ com diu ell mateix. Aquesta part del projecte és la més fidel als plànols originals: tota la façana segueix l'esquema que proposava l'arquitecte al projecte, excepte la portalada de l'accés lateral, que ara veurem més detalladament.

La porta lateral (actualment tapiada) que trobem en aquesta façana donava accés a l'església per la zona del transsepte. Aquesta es va desenvolupar de manera diferent a com estava previst als plànols, que plantejaven una portalada més quadrada i dues fileres de vitralls allargats, on actualment hi trobem una portalada emmarcada per arcs, una fila de vitralls allargats i una triple rosassa a la part superior.

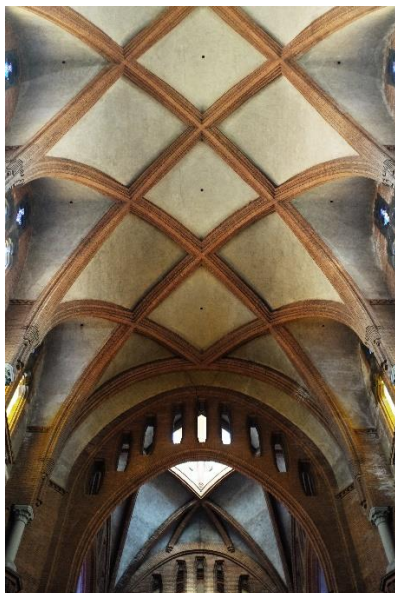
Planta de l'església Bernardí Martorell. 4-1924. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

L'església, segons el propi Martorell, té planta de creu grega allargada pel cap i pels peus (ho diu així pel fet que hi ha naus a les dues bandes de l'altar, fent-lo exempt) però ens sembla més correcte afirmar que l'església té planta basilical. El cas és que l'espai interior queda dividit en

¹⁰⁵⁴ Martorell, B. (1932 B), *op. cit.*

tres naus: una nau principal de 24 metres d'alçada amb dues fileres de columnes i contraforts a dreta i esquerra, generant un espai secundari a cada costat, més estret i de menys altura amb petites capelles als diferents trams, que són, en concret, nou i estan marcats pels arcs parabòlics i els contraforts on es recolzen, tots de totxo. El primer tram és el d'accés, després en trobem quatre amb capelles laterals, un d'intermedi, un tram més ampli, on es troba el presbiteri, i després dos trams més.

L'espai interior destaca per les seves grans arcades i la seva materialitat i per la llum.

Voltes del sostre. Fotografia de l'autora (23-5-2019).

Columnetes on es recolzen els arcs parabòlics i vitralls del fons de la nau. Fotografia de l'autora (23-5-2019).

Quant al primer element, els arcs equilibrats, ja hem parlat del sistema de càlcul i de l'objectiu que tenien. S'ha de dir que aquests elements provoquen un espai que en el moment va ser sorprenent i molt elogiat, el diari *La Ciutat*, per exemple, comentava "la serena elegància d'aquelles arcades, miracle de l'equilibri, d'art i de bon gust".¹⁰⁵⁵

Aquests arcs, que reposen sobre columnes de pedra d'estil clàssic (corínties), s'eleva creuant-se entre ells de dos en dos en diagonal, formant una volta parabòlica amb llunetes. El fet curiós és que les diagonals no uneixen els arcs seguits sinó els següents, de manera que es genera una coberta de rombes. En aquesta coberta, el projecte plantejava un lucernari a cada rombe, segurament d'estructura semblant que el cimbori. Aquests elements il·luminadors mai van ser construïts.

El segon aspecte que destaca de l'interior del temple és la llum. L'arquitecte tenia el desig, en aquest projecte, d'acostar-se al "tipus bizantí de la il·luminació natural per assolir el tan desitjat misteri de la llum".¹⁰⁵⁶ El "misteri de la llum" és un dels temes que Martorell desenvoluparà a la conferència que dona el desembre del 1928 als Amics de l'Art Litúrgic, on s'entén la importància que tenia per a ell aquest fenomen, i la seguretat que tenia de la seva rellevància a l'arquitectura religiosa.¹⁰⁵⁷ En aquest edifici vol aconseguir-lo jugant amb la llum natural que venia principalment del cimbori i dels altars laterals i combinada amb la llum generada per les que ell

¹⁰⁵⁵ L'Església de Sant Agustí. *op. cit.*

¹⁰⁵⁶ Martorell, B. (1932 B), *op. cit.*

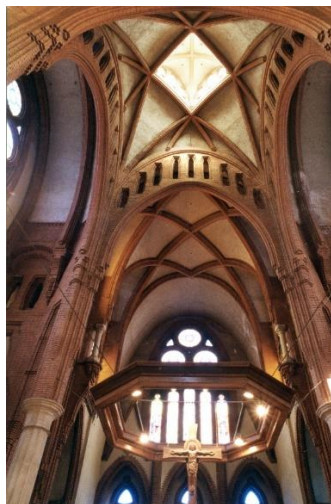
¹⁰⁵⁷ Martorell, B. (1928), *op. cit.*

anomena aranyes de la nau central. Volia que aquests diferents tons de llum generessin tal sensació que no fes falta cap altra decoració: “per donar la sensació de llum del cel i com a tal, perfecta, sense necessitat de les gales terrenals de la decoració”.¹⁰⁵⁸

El cimbori, principal element il·luminador, és encara més alt que tota la nau principal, i té quatre obertures a través de les quals entra a l’interior de l’edifici la llum natural. Com es descriu a *La Ciutat*, el cimbori es converteix en “la gran llanterna del temple, ull màgic que posa tons canviants de llum a l’ara santa, filigrana arquitectònica en la qual hi abocà l’artista director, la seva anima de poeta cristià”.¹⁰⁵⁹

Concretament, aquest element consisteix en un cimbori quadrangular de dotze finestral, col·locats de tres en tres. Per fora, cada un dels costats sobresurt en forma de gablet, i entre ells estan units per una piràmide coronada per una creu de ferro. A l’interior, el cimbori el trobem col·locat al centre de les quatre voltes que formen l’espai central de l’església.

L’arquitecte volia aconseguir, com explica ell mateix, la sensació que “la terra va aixecant les seves línies en contínua ascensió, fins a assolir la pura llum celestial, com per rebre el Fill de Déu i possessionar-lo del seu soli a l’altar”.¹⁰⁶⁰

Vista del cimbori. Jordi Contijoch. (s.d.). Extret de: <https://calaix.gencat.cat/handle/10687/53660> (consulta: 2-10-2019).

Visió general de la nau principal i el presbiteri. Fotografia de l’autora (23-5-2019).

A sota el cimbori, a la part central de l’edifici, es troba el presbiteri, al centre del qual es troba l’altar major, completament aïllat, de marbre d’una sola peça, sostingut per quatre columnes, i en el seu centre es guardava l’urna, també de marbre, amb les relíquies de santa Severina, màrtir,¹⁰⁶¹ que actualment no podem veure. És aquest el primer altar “coram populo” que fa l’arquitecte, és a dir, col·locat de manera que es podia celebrar la Missa de cara als feligresos, una novetat litúrgica de l’època que en aquell moment va portar a Martorell més d’una crítica, però que va dur a terme gràcies al recolzament del pare escolapi Lluís Carreras, que va ser important en la reforma litúrgica de l’època.¹⁰⁶² Pi i Sansaloni, que entrevistaren alguns fills de Martorell,

¹⁰⁵⁸ Martorell, B. (1932 B), *op. cit.*

¹⁰⁵⁹ *Ídem.*

¹⁰⁶⁰ *Ídem.*

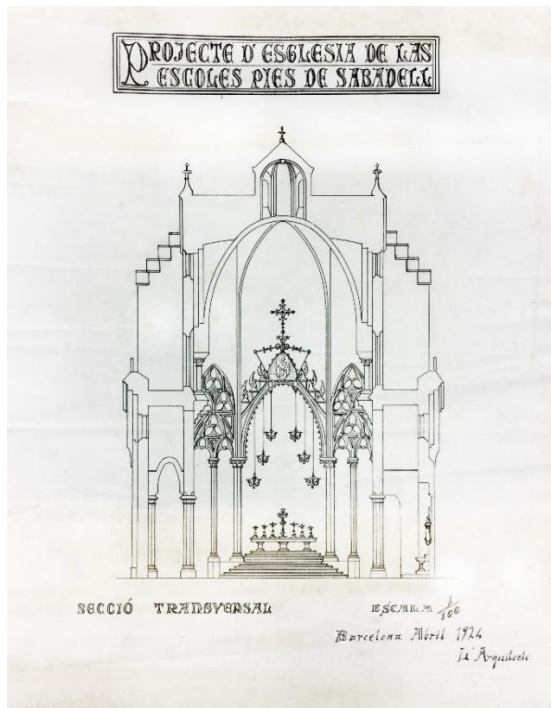
¹⁰⁶¹ *Ídem.*

¹⁰⁶² Pi, L., Sansaloni, P. *op. cit.* p. 3.

recullen que aquests recordaven que la novetat de l'altar va causar impacte i va rebre moltes crítiques. L'arquitecte, com hem dit, tenia la intenció de realitzar un projecte “segons les exigències dels principis inspirats en el desig de dignificar el culte sagrat i d'acostar els fidels a la participació activa i conscient a la sagrada litúrgia”,¹⁰⁶³ i la col·locació d'un altar d'aquest tipus era una manera de fer-ho.

La zona del presbiteri es va realitzar de manera diferent a com proposava el projecte inicial. De fet, també se'n conserven els plànols d'obra,¹⁰⁶⁴ on es veu que l'arquitecte va decidir eliminar els elements de traseria calada que estava previst que unissin els diferents arcs i afegir uns arcs parabòlics més amples semblants als de Valldonzella (recolzat sobre columnes).

Tot aquest espai central quedava protegit i decorat amb alguns elements de ferro forjat: als costats tenia uns canelobres de ferro que sostenien tapisseries i que li donaven fons i, a sobre, un lampadari de ferro de forma quadrilobulada que estava previst que sostingués vint-i-quatre llànties i del qual penjava un baldaquí de domàs, rematat amb tres cercles entrellaçats, imatge de la Trinitat, que es pot veure a les imatges antigues. Aquests elements de ferro i teles són molt propis de Bernardí Martorell, que acostumava a jugar amb aquests elements.

Secció transversal. 4-1924. Bernardí Martorell i Puig.
Fons: Martorell, AHCOAC-G (C30/280-285).

Presbiteri. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B (SC 33/11).

A banda i banda del presbiteri, al transepte, estava previst que es trobessin dos accessos: un des de l'escola (que finalment es va fer des del lateral de la nau), i un des del carrer, que ja hem comentat. A l'extrem superior del temple, darrere del conjunt de l'altar i separat per una cortina col·locada en uns elements també de ferro, trobem una segona nau més petita on es trobava la capella del Santíssim Sagrament, que ocupava el fons de l'església.

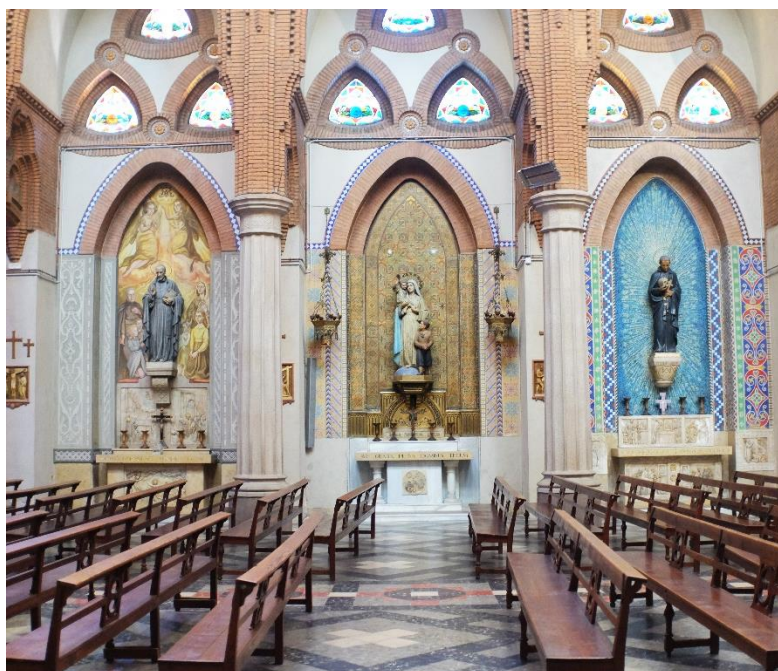
¹⁰⁶³ Martorell, B. (1932 B), *op. cit.*

¹⁰⁶⁴ Escoles Pies de Sabadell. (Dates variades). Plànols de l'Església Nova. Fons: APEPC (Carpeta 12. Sabadell, 24.13).

Al llarg de tota la nau, trobem capelles laterals separades per contraforts amb altars on l'arquitecte incloïa, ara sí, color. Tot l'edifici destaca per la sobrietat i per la poca ornamentació, però l'arquitecte volca en aquestes capelles laterals tota la creativitat per al color i l'ornament, preveient per a elles una decoració en forma d'estucs i mosaics, que recorden a l'estil bizantí que el mateix arquitecte citava a l'article sobre l'església. Aquestes decoracions de les capelles laterals havien de ser, segons Martorell, "com la irisació acolorida que a través dels vapors d'encens harmonitzi perfectament la llum irradiant de les vidrieres, amb la llum reflectida dels estucs, tenint-hi com a mitja tinta d'enllaç el to adomassat del maó".¹⁰⁶⁵ Aquestes capelles no van ser realitzades fins més endavant.

Altar d'una capella lateral. 1924. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C30/280-285).

Capelles laterals. Fotografia de l'autora (23-5-2019). La de la dreta és la de sant Pompili, que segueix el projecte de Martorell.

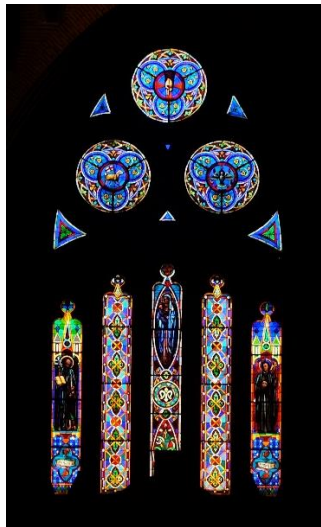
Troblem el projecte aquarel·lat d'un d'aquests altars, concretament el dedicat a sant Pompili, llavors beat, un sant escolapi. Aquesta capella, tot i que es va construir molt més tard, es va fer seguint el projecte de Martorell, de manera que inclou les decoracions que ell havia previst, tal com es pot veure a la imatge. De les altres capelles no en tenim plànols originals i són totes posteriors, però segueixen la mateixa estructura: un altar, una imatge de la Verge o d'un sant emmarcada per dos arcs parabòlics, i tres vitralls a la part superior. Aquests tampoc es van posar, sinó que van quedar tapiats fins els anys 70, quan es va procedir a la seva instal·lació,¹⁰⁶⁶ però en aquell moment tampoc es van col·locar els previstos per l'arquitecte, sinó uns molt més transparents, que permetien l'entrada de molta llum donant al conjunt una atmosfera diferent de la que el projectista s'havia plantejat.

Els vitralls de les finestres superiors (les allargades de la part de dalt de la façana lateral) són també posteriors a la inauguració del temple, ja que en el moment de la seva col·locació també

¹⁰⁶⁵ Martorell, B. (1932 B), *op. cit.*

¹⁰⁶⁶ Pi, L., Sansaloni, P. *op. cit.* p. 3.

se'n van tapiar moltes: "hoy se han colocado las vidrieras de la parte alta de la nave. Faltan muchas, y se han tapiado aberturas en espera de mejores tiempos".¹⁰⁶⁷

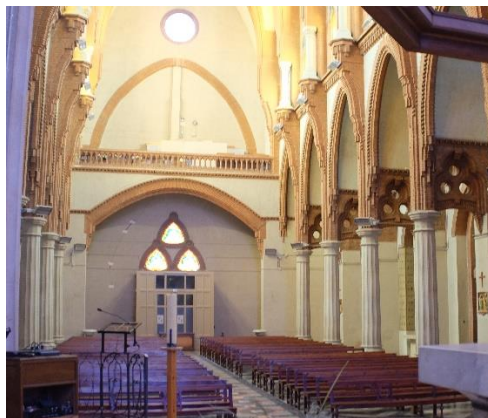

Vitralls del fons de la nau principal (equivalent a l'absis). Fotografia de l'autora (23-5-2019).

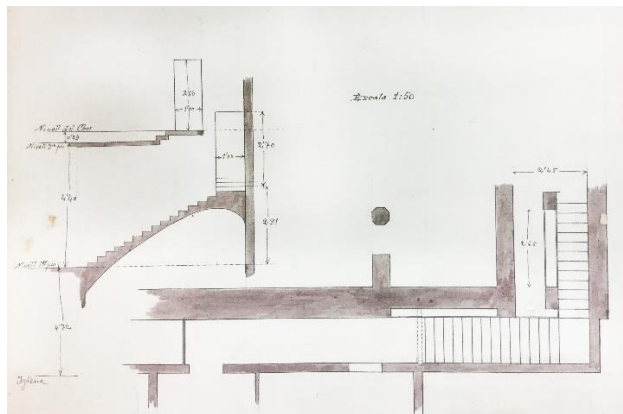
La simbologia prevista per als vitralls (no sabem quins es van col·locar) eren: al fons de la nau, la Trinitat, la Mare de Déu de les Escoles Pies, el fundador (sant Josep de Calassanç) i el, en aquell moment, beat Pompili, ara sant. Al creuer, estava previst col·locar imatges dels sants dels noms dels rectors de l'escola, sant Joan Baptista i sant Eloy; del titular de l'església, sant Agustí; i els dotze apòstols.¹⁰⁶⁸

Els altres vitralls, realitzats posteriorment, tenen decoracions geomètriques i anagrames de Jesús i Maria, entre altres elements vegetals i decoratius.

Per últim, no podem deixar d'esmentar el cor: un espai col·locat a un nivell superior. Actualment podem veure-hi, a la paret posterior (que correspon a la façana), un gran arc parabòlic tapiat. Si s'hagués construït la façana principal, segurament aquest no estaria bloquejat, sinó que hagués quedat al mig del cor. L'arquitecte va dissenyar, per al cor, no només l'estructura que el sostenia, sinó també l'accés a aquest des de l'escola.

Visió del cor des del presbiteri. Fotografia de l'autora (23-5-2019).

Plànol de l'escala d'accés al cor des de l'escola. Fons: APEPC (12. Sabadell, 24.13. Plànols església nova).

S'ha de comentar, per acabar, que en aquesta obra, molts dels elements que constituïen criteris importants del projecte (els lucernaris i vitralls, la façana, etc.) no van ser realitzats per falta de pressupost, de manera que trobem un resultat final de l'edifici que, tot i ser molt suggeridor, no arriba a ser exactament la idea de l'arquitecte.

És difícil enquadrar aquest edifici en un estil concret. Com s'ha dit se'l classifica com a modernista, neogòtic (li diuen medievalista), eclèctic, etc. L'article escrit per Martorell parla al final d'algunes influències en l'estil de l'edifici, que confirma que es podria classificar com a eclèctic, ja que barreja elements de diferents estils: quant a la llum, buscava una imatge bizantina; en altres aspectes buscava seguir la tradició oriental dels edificis catalans i afegeix "amb detalls llombards

¹⁰⁶⁷ Crònica. 1923-1940. Escoles Pies de Sabadell, p. 33. Fons: APEPC.

¹⁰⁶⁸ *Ídem*.

i normands, que tants exemples esplendorosos han quedat en l'antic regne d'Aragó i Sicília".¹⁰⁶⁹ Trobem a alguns llibres que hem citat diferents definicions de l'estil, i l'engloben dins el post-modernisme (en el sentit d'un modernisme cronològicament tardà) o el neomedievalisme. Podem dir, en resum, que ens trobem davant un edifici amb una gran riquesa i interès, que es pot incloure en el grup d'obres mestres de Martorell.

¹⁰⁶⁹ *Ídem.*

5. Arquitectura funerària.

Les obres funeràries de Bernardí Martorell i Puig s'ha d'emmarcar en una època històrica concreta en quant a l'arquitectura funerària. Antigament els cementiris havien crescut de manera natural al voltant de les esglésies, sense gaire plantejament urbanístic, amb tombes al terra afegides una al costat de l'altra. Al final del segle XVIII va néixer un nou concepte de cementiri, a causa d'una Reial Cèdula¹⁰⁷⁰ que, per millorar la higiene i la salubritat, ordenà el trasllat dels cementiris parroquials a llocs allunyats de les zones habitades.

Aquesta nova tipologia dels espais funeraris allunyada de la ciutat, en recintes més amples, tancats, obligava a planificar urbanísticament els espais, i això va provocar que nasqués una nova idea sobre els cementiris, que van començar a ser "un reflex de la moderna planificació urbana i de l'arquitectura coetània: l'arquitectura d'autor".¹⁰⁷¹ En aquest context es construïren cementiris de diferents tipologies, principalment condicionades per la topografia específica de cada terreny: la dels cementiris construïts al pla, en recintes ordenats a un mateix nivell, amb poc pendent; i la dels construïts en muntanya, aprofitant el desnivell per generar terrasses i escalinates.¹⁰⁷²

Al segle XIX, el Romanticisme influí també en el disseny dels cementiris, proposant uns espais més informals, fusionats amb la natura, més semblants a jardins o parcs que a recintes urbanitzats. Poc a poc, aquest concepte derivà en el cementiri paisatgístic que trobem a principis del segle XX, que troba en la natura no tan sols un afegit, sinó un element essencial de l'urbanisme funerari.

Troblem, entre les obres de Bernardí Martorell, dos projectes de cementiris que podrien considerar-se un de cada tipus: el cementiri d'Olius (1916), un cementiri integrat totalment en la muntanya i el cementiri de Cambrils (1922), com a exemple de cementiri pla; tots dos, especialment el primer, ja influïts per aquesta idea del cementiri paisatgístic, que integra la natura com a element rellevant.

Aquestes dues obres de Martorell destaquen per la seva concepció de la mort. Així com la majoria de cementiris de l'època dissenyaven els espais tenint en compte jerarquies, és a dir, zones diferents en funció de l'escala social del difunt, Martorell planteja a tots dos cementiris tipologies que unifiquen a tots els difunts, sense distinció de classes, però a cadascun ho fa d'una manera diferent. Es veurà més endavant als capítols respectius.

Els cementiris de l'època, com deia Lacuesta, es van convertir de seguida en un espai "d'arquitectura d'autor", on arquitectes, escultors i altres artistes van desenvolupar la seva creativitat, fent que es transformessin en llocs realment interessants i fins i tot artístics.¹⁰⁷³ Quedaren enrere les tradicionals i senzilles tombes a terra per a donar pas als mausoleus i als

¹⁰⁷⁰ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 104.

¹⁰⁷¹ Galcerán, M., Lacuesta, R. *Arquitectura funeraria en Cataluña: del ochocientos al noucentisme*. A: *Una arquitectura para la muerte. Primer Encuentro Internacional sobre los cementerios contemporáneos*. Sevilla: Consejería de Obras Públicas y Transportes, 4/7-6-1991, p. 4.

¹⁰⁷² *Ídem*.

¹⁰⁷³ Barey, A. *L'Arquitectura funerària com a mirall d'una complexitat*. A: *Cuadernos de arquitectura y urbanismo. Barcelona: de la ciutat preindustrial al fenomen modernista II*, n. 139. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 1980, pp. 32-41.

panteons: es va monumentalitzar la mort, demanant als arquitectes que, en els edificis de sepultures (hipogeus, panteons, etc.) quedés manifesta la glòria terrenal i celestial dels difunts. Per altra banda, aquesta arquitectura d'autor, com a les ciutats, va utilitzar solucions estilístiques diferents segons el client, fent que trobem entre les diferents sepultures obres de tot tipus, convertint-se així els cementiris en espais on es van consagrar l'eclecticisme i el modernisme funerari. Martorell també va ser un d'aquests arquitectes que va rebre encàrrecs de sepultures a diversos cementiris, realitzant-ne de diversos tipus i estils al cementiri de Montjuïc, a Barcelona i al cementiri de Sant Nicolau, a Sabadell.

El cementiri de Montjuïc, conegut també com Cementiri del Sud-Oest o Cementiri Nou, actualment considerat BCIL a l'Inventari de Patrimoni Cultural de Catalunya, va ser inaugurat el 1883, obra de Leandre Albareda (1852-1912), arquitecte municipal de Barcelona. Aquest cementiri es troba en la vessant sud-oest de la muntanya de Montjuïc, de cara al mar, aprofita el desnivell del terreny com a clau per al projecte, establint una sèrie de vies corbes que van ascendint, generant terrasses i espais entre elles. Es podria dir que és un bon exemple dels cementiris de muntanya amb aquesta influència dels jardins anglesos, que essent parcs dissenyats, no semblen jardins formals, sinó que tenen un aspecte desordenat, amb diferents espais, racons i camins. En aquest cementiri, Martorell hi construeix una tomba, un panteó, un hipogeu i probablement una altra sepultura que no hem pogut localitzar, que segons Bassegoda¹⁰⁷⁴ es trobava al cementiri de Poblenou, però hem comprovat que no és així, com veurem més endavant.

Per últim, tenim també dos panteons de Bernardí Martorell al cementiri de Sant Nicolau, a Sabadell, un altre exemple de cementiri en pla, que mostra una clara estructura jeràrquica, en la qual una de les obres de Martorell constitueix una fita important, al centre d'una plaça.

Considerem, en aquestes pàgines, el panteó quan ens trobem davant d'una sepultura de planta construïda com un petit edifici; l'hipogeu quan aquest està excavat a la roca o paret; i la tomba quan és a terra. Veurem, en primer lloc, els diferents panteons i hipogeus que va dissenyar l'arquitecte, ordenats cronològicament; i, en segon lloc, els dos cementiris.

¹⁰⁷⁴ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 48.

5.1. Sepultures.

Les sepultures realitzades per Bernardí Martorell i Puig es troben al cementiri de Montjuïc, a Barcelona; i al cementiri de Sant Nicolau de Sabadell, les ordenem cronològicament.

Tomba per a Joaquim Mestres i Morer (1905-1907). Cementiri de Montjuïc, Barcelona.

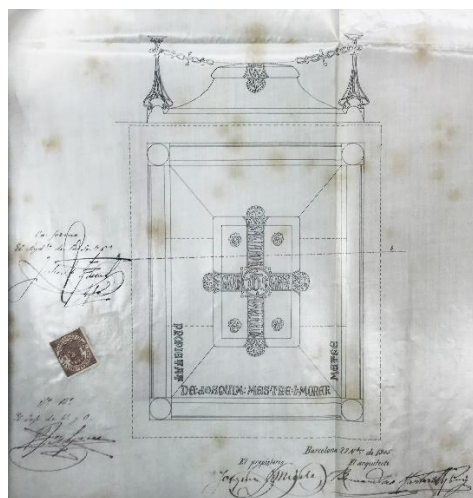
La primera obra funerària de Bernardí Martorell es troba a la via de Sant Oleguer, agrupació 5ª, número 26; del cementiri de Montjuïc.

Als documents que hem trobat a l'AMCB sobre aquesta obra podem trobar el permís d'obres, que va ser sol·licitat el 27 de novembre del 1905,¹⁰⁷⁵ amb plànols signats la mateixa data. Segons el mateix expedient de l'AMCB, la construcció va acabar el 27 de juliol del 1907, quan l'arquitecte signa el document final en el qual també afirma que s'ha construït sense arribar el seu import a la quantitat pressupostada.¹⁰⁷⁶

Prenem com a vàlides aquestes dates (1905-1907), tot i que, segons l'arxiu del cementiri¹⁰⁷⁷ és una obra del 1903, potser data de quan es va adquirir el terreny. La publicació del cementiri on fa el recull de les sepultures amb més interès la cita com a obra del 1905 i recull també que és obra de Martorell i Puig.¹⁰⁷⁸ Aquesta sepultura no apareix referenciada com a obra de l'arquitecte a cap altra publicació, tampoc al monogràfic de Bassegoda.¹⁰⁷⁹

Vista general de la sepultura. Fotografia de l'autora (2-10-2017).

Planta i alçat. Tomba Joaquim Mestres Morer. Bernardí Martorell. 27-11-1905. Fons: AMCB (Exp. 5864-1905).

Joaquim Mestres i Morer (als diaris el seu cognom apareix de diferents maneres: Mestre, Mestres o Maestre) era un reconegut metge de Barcelona, cap del servei d'urologia de l'Hospital General

¹⁰⁷⁵ Joaquim Mestre Morer sol·licita construir un Panteó al solar número 26 de la via de Sant Oleguer, Agrupació 5ª del Cementiri del Sud-Oest (Montjuïc). 1905-1907. Fons: AMCB (Exp. 5864-1905).

¹⁰⁷⁶ Certificat d'acabament de les obres. 27-7-1907. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 5864-1905).

¹⁰⁷⁷ *Llibre de sepultures originals*. Fons: ACBSA.

¹⁰⁷⁸ Martí, E. *op. cit.* És possible que una sigui la data d'adquisició del terreny i, l'altra, la data de construcció.

¹⁰⁷⁹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*

de Catalunya,¹⁰⁸⁰ nom amb què es conegué entre el 1936 i el 1939 l'hospital de la Santa Creu i de Sant Pau. Estava casat amb Josefa Sancho Condis, germana de José Sancho Condis, marit de Maria Felícia Casas Amorós, que també va encarregar la seva sepultura familiar a Bernardí Martorell, com veurem més endavant.

Joaquim i Josefa van tenir sis fills: Joaquim, Felip, els dos també doctors, Pepita, Clara, Maria de la Concepció, i Josep. El 17 de febrer de 1901, morí la seva filla Pepita a l'edat de 17 anys,¹⁰⁸¹ i va ser enterrada al Poblenou, juntament amb la seva tia, (germana de Joaquim) Dolores Mestre Morer. El Doctor Mestre va fer construir la tomba familiar el 1905, amb plànols de Bernardí Martorell, i, l'any 1907, quan ja estava construïda, les dues difuntes de la família hi van ser traslladades. El 1908 s'hi va enterrar a Maria Concepció, el 1930 la seva dona, Josefa¹⁰⁸², i el 1938 ell mateix.¹⁰⁸³

Més endavant es va enterrar també en aquesta tomba a altres familiars: Fernando "Quiles?" Pérez, el 1938; José Linares "Lias?", el 1958; potser marits de filles. Els fills també hi van ser enterrats: el 1960, Josep; l'any següent, Joaquim; 10 anys després, el 1971, Clara; i, per últim, el 1980, Felip. Consten també altres enterraments entremig, alguns de néts, i altres segurament de consorts: 1973 Isabel Mestre "Pi?", 1974 Emilio "Beiadó Bataus?", 1977 Josefina Armengol Rouras, 1999 Joaquim Mestre Gomez.¹⁰⁸⁴

La sepultura de Joaquim Mestres és una tomba de pedra, de planta rectangular, amb una llosa a sobre, una mica més elevada i petita, que té quatre anelles per a obrir-la. En aquesta llosa està escrit, amb lletra de tipus medieval, en forma de creu: SATIABOR CUM APPARUERIT (a la franja horitzontal) GLORIA TUA – Ps. 16, v. 15 (a la part vertical). La frase és l'última del salm 16, que significa "estaré satisfet quan aparegui la glòria". On es creuen les dues franges es forma un cercle amb les sigles JHS, anagrama de Jesucrist.

Detall de la cadena de la sepultura. Fotografia de l'autora (2-10-2017).

Vista superior. Fotografia de l'autora (2-10-2017).

¹⁰⁸⁰ Esquela. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 19-1-1938, p. 5.

¹⁰⁸¹ Esquela. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 1-3-1901, p. 1.

¹⁰⁸² Esquela. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 15-6-1930, p. 2.

¹⁰⁸³ Esquela. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 19-1-1938, p. 5.

¹⁰⁸⁴ *Registre de defuncions*. Fons: ACBSA.

Al perímetre del rectangle inferior (no a la llosa, sinó a la base), hi apareix la inscripció “FAMILIA DE JOAQUIM MESTRE(S) I MORER METGE”, tot i que, segons el projecte original, estava previst posar-hi “PROPIETAT DE JOAQUIM MESTRE I MORER METGE”.¹⁰⁸⁵

La sepultura està envoltada per una cadena decorativa de ferro (actualment molt rovellat) de forma molt original, subjectada als quatre extrems per pilones del mateix material recolzades a les quatre cantonades de la base de la tomba.

A la secció¹⁰⁸⁶ podem veure que la sepultura s'enfonsa a terra fins a tres nivells, de manera que, a dins, hi ha tres nínxols.

És interessant el projecte en relació a les altres tombes i panteons que té al voltant, ja que té una estructura molt similar, però ja inclou elements de certa influència modernista, com les superfícies corbes i, sobretot, la cadena que la protegeix, que provoca una imatge que, sent abstracta, té un aspecte vegetal, com de planta enfiladissa. No es un panteó monumental, més aviat és discret, però sí que té un marcat segell modernista, ja que incorpora tots els aspectes formals característics del modernisme funerari: “volúmenes cóncavo-convexos, abultando las formas pétreas, combinando diversos materiales, dando mayor expresividad y movimiento a las esculturas y utilizando inscripciones en relieve de piedra o de bronce de caracteres gotizantes”.¹⁰⁸⁷ Com es pot veure, la sepultura té totes les característiques que s'esmenten, a les quals es podria afegir també “los elementos superpuestos que toman prestados de la naturaleza”¹⁰⁸⁸ i “los elementos de forja, con verjas retorcidas (...)”, referint-nos a la cadena.

[Tomba per a Joaquim Carol i Artigas \(1910\). Cementiri de Sant Nicolau, Sabadell.](#)

El cementiri de Sant Nicolau de Sabadell va ser inaugurat l'any 1864,¹⁰⁸⁹ i els primers constructors de panteons i altres obres funeràries són els mestres d'obres. Els tres primers arquitectes que consta que van construir al cementiri de Sabadell són Juli Batllevell Arús, Eduard Maria Balcells Buïgas i Bernardí Martorell i Puig.¹⁰⁹⁰ Evidentment aquests últims van començar a intervenir al cementiri d'una manera molt variada, segons les possibilitats de cada família que els encarregava panteons.

La primera obra de Martorell al cementiri de Sabadell és el panteó per a Joaquim Carol i Artigas,¹⁰⁹¹ una tomba que es troba al departament de Sant Oleguer número 34 d'aquest cementiri. És una obra molt desconeguda, no la menciona ni el monogràfic de Bassegoda ni cap publicació sobre l'arquitecte, només hi ha una referència a aquesta obra de Martorell i Puig al monogràfic d'Ana Fernández sobre aquest cementiri, on és qualificada com a “important i interessant exemple”¹⁰⁹² del modernisme funerari “d'una execució molt simple que no desdiu de

¹⁰⁸⁵ Planta i alçat. 27-11-1905. Bernardí Martorell. Tomba Joaquim Mestres Morer. Fons: AMCB (Exp. 5864-1905).

¹⁰⁸⁶ Secció. 27-11-1905. Bernardí Martorell. Tomba Joaquim Mestres Morer. Fons: AMCB (Exp. 5864-1905).

¹⁰⁸⁷ Galcerán, M., Lacuesta, R. (1991), *op. cit.*, p. 6-7.

¹⁰⁸⁸ *Ídem*.

¹⁰⁸⁹ Fernández, A. *El Cementiri de Sant Nicolau*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 17.

¹⁰⁹⁰ *Ibidem*, p. 34.

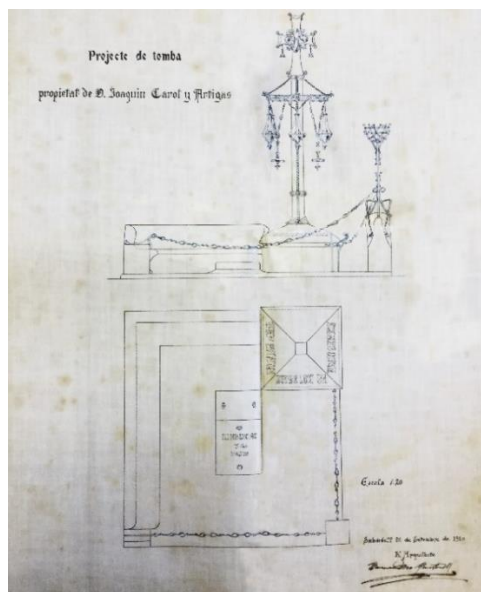
¹⁰⁹¹ Expedient i plànols del projecte de sepultura de Joaquim Carol i Artigas. 1910. Fons: AHS (exp. 1/1910, capsa AMH2747/75).

¹⁰⁹² Fernández, A. *op. cit.*, p. 44.

la vistositat i l'elegància de l'obra".¹⁰⁹³ En algunes pàgines web s'atribueix a Eduard Balcells,¹⁰⁹⁴ i en altres es confon l'any de construcció.

Vista general de la sepultura. Fotografia de l'autora (13-7-2018).

Alçat i planta de la sepultura. 26-9-1910. Bernardí Martorell. Fons: AHS (exp. 1/1910, capsa AMH2747/75).

Joaquim Carol demanava permís per a la construcció de la sepultura el 3 de setembre del 1910,¹⁰⁹⁵ adjuntant els plànols de Bernardí Martorell. Els següents mesos es va construir (finals del 1910, potser principis del 1911) i, posteriorment, s'hi van enterrar diversos familiars de Joaquim Carol: l'any 1911 Jaime Gusi Carol, el 1912 el propi Joaquim Carol Artigas, i els anys posteriors, altres familiars del titular.¹⁰⁹⁶

Troblem també en aquest projecte, com al de Joaquim Mestres, un clar segell modernista, amb els mateixos elements que es mencionaven: formes còncau-convexes, volums corbats, combinació de diferents materials, expressivitat i moviment, inscripcions amb lletres de tipus gòtic, elements copiats de la natura i treballs en forja amb molta expressivitat. Aquesta empremta fa que el panteó destaquí al cementiri de Sant Nicolau, on el neoclàssic és l'estil més representat.

La sepultura consisteix en una plataforma de pedra sobre la que hi ha la làpida amb la inscripció del nom difunt amb tipografia gòtica. També inclou, abastant dos costats de la base, un banc en angle recte de formes arrodonides, simulant una roca, amb una columna de pedra que arrenca des d'una cantonada coronada amb una creu de ferro forjat. A la base d'aquesta, de planta quadrada però elaborada també amb contorns corbs, trobem gravat a la pedra amb lletres també de medieval gòtic la inscripció llatina "*Deus tu conversus vivificabis nos et plebs tua laetabitur in te*", que és un versicle del Salm 84 de la Bíblia, i es pot traduir com "La teva mirada, oh Déu, ens donarà vida i el teu poble s'alegrarà en Tu". D'aquesta base arrenca la columna, decorada amb un elaborat treball de ferro forjat: ressegueixen tot el pilar tires de ferro enroscat i a la part superior trobem una anella de la qual pengen cadenes ornamentades amb creus i elements per

¹⁰⁹³ *Ídem*.

¹⁰⁹⁴ http://www.salillas.net/Modernisme_Cerdanyola (consulta: 26-6-2018).

¹⁰⁹⁵ Permiso para construir en cementerio. 1910. Joaquim Carol. Expedient i plànols del projecte de sepultura de Joaquim Carol i Artigas. Fons: AHS (exp. 1/1910, capsa AMH 2747/75).

¹⁰⁹⁶ Llista de difunts a la sepultura Panteó nº 0034, departament St. Oleguer. *Llibre de Registre del Cementiri Municipal de Sabadell*.

col·locar ciris, tot del mateix material molt treballat. La creu que corona el pilar té les sigles JHS també de ferro. Tot el conjunt de ferro forjat té una plasticitat i expressivitat molt gaudinianes.

Detalls: el treball en ferro forjat a la creu, detall de la reixa, nom del titular a la làpida. Fotografies de l'autora (13-7-2018).

A l'altre costat de la planta s'aixeca un altre pilar, aquest cop de pedra i més baix, sobre el qual trobem una estructura també de ferro forjat que servia per a col·locar espelmes o flors. Des d'aquest segon pilar fins als dos extrems del banc, penegen dues cadenes d'una forma semblant que les que hem vist a l'obra anterior, recargolades.

La sepultura (sobretot la columna coronada per la creu) recorda als polèmics fanals que el mateix 1910 s'havien construït a la plaça del Mercat de Vic, obra de Gaudí i alguns arquitectes col·laboradors. La columna de pedra massissa, amb la creu superior i els penjolls de ferro forjat són gairebé idèntics.

Fanal de la plaça del Mercat de Vic. 1910 (any de la fotografia). Fons: AHCO.

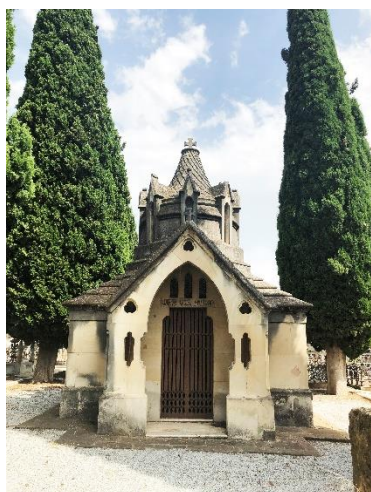
Sepultura de Joaquim Carol. Fotografia de l'autora (13-7-2018).

La tomba per a Joaquim Carol i Artigas representa, juntament amb la sepultura de Joaquim Mestres, una tipologia de sepultura molt clarament marcada per la influència de Gaudí.

Panteó per a Maria Gusi Arimón (1912). Cementiri de Sant Nicolau, Sabadell.

Al cementiri de Sant Nicolau trobem també una altra obra de l'arquitecte, el panteó-capella per a Maria Gusi Arimón, que es troba al departament de Sant Salvador, número 11.

És una obra, com l'anterior, molt poc documentada com a projecte de Martorell i Puig. No apareix al monogràfic de Bassegoda ni a publicacions sobre l'arquitecte. Al citat llibre sobre el cementiri de Sant Nicolau sí que s'hi fa referència però inclou un error de data, ja que afirma que és una obra de 1919¹⁰⁹⁸ i a l'arxiu del cementiri hi ha difunts documentats en aquest panteó des del 1912.¹⁰⁹⁹ S'afirma en aquesta publicació que és "una de les obres més interessants del cementiri",¹¹⁰⁰ descrivint-ne alguns elements que veurem més endavant. Raquel Lacuesta també el menciona a un article sobre aquest cementiri, on sí que afirma correctament que és una obra del 1912, però no la descriu.¹¹⁰¹

Vista general de la sepultura.
Fotografia de l'autora (13-7-2018).

Vista general del cementiri, a una postal de l'època. 1905-1910.¹⁰⁹⁷ Extret de: Lacuesta, R. Los valores patrimoniales del cementerio histórico de Sant Nicolau de Sabadell. A: *Papeles del partal*, n. 7. Barcelona: 5-2015, p. 165.

El panteó va ser encarregat per Maria Gusi l'any 1912, quan va sol·licitar permís a l'ajuntament per dur-lo a terme, amb còpia dels plànols.¹¹⁰² L'ajuntament atorgava el sol·licitat permís el juliol del mateix any, en el qual es va construir, ja que consten difunts exhumats a la sepultura d'aquell moment. L'obra va ser realitzada amb els picapedrers germans Barceló.¹¹⁰³ Es va estrenar el 1912 amb l'enterrament de Jaime Formosa Viñas, marit de Maria Gusi, que havia mort el 1910,¹¹⁰⁴ i segurament s'havia enterrat a un altre lloc. El mateix any s'hi enterraren Joaquim Formosa i Esperanza Viñas, pares del difunt. Maria Gusi i la seva germana Gabriela van ser-hi enterrades el

¹⁰⁹⁷ La data que aquesta publicació atribueix a la postal és errònia. L'any 1910 encara no estava construït el panteó. La postal hauria de ser d'a partir del 1912.

¹⁰⁹⁸ Fernández, A. *op. cit.*, pp. 46 i 49.

¹⁰⁹⁹ Llista de difunts a la sepultura mausoleu nº 0011, departament St. Salvador. *Llibre de Registre del Cementiri Municipal de Sabadell*.

¹¹⁰⁰ Fernández, A. *op. cit.*, p. 46.

¹¹⁰¹ Lacuesta, R. Los valores patrimoniales del cementerio histórico de Sant Nicolau de Sabadell. A: *Papeles del partal*, n. 7. Barcelona: 5-2015, p. 177.

¹¹⁰² Expedient i plànols del projecte de sepultura de Maria Gusi Arimón. 1912. Fons: AHS (exp. 2/1912, capsa AMH2747/77).

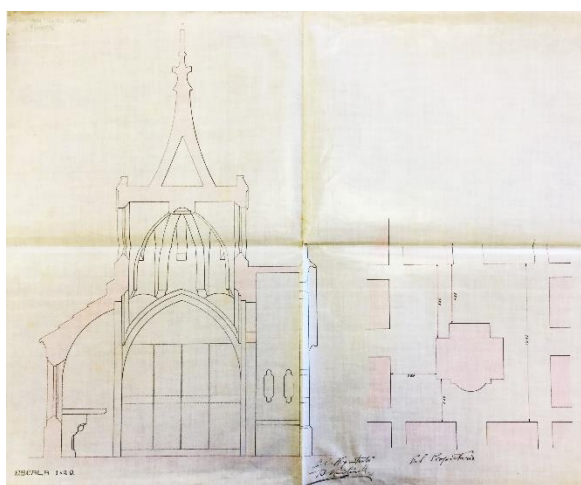
¹¹⁰³ Fernández, A. *op. cit.*, p. 46.

¹¹⁰⁴ Esquela. A: *La Vanguardia*. Edición de la mañana. Barcelona: 25-10-1910, p. 1.

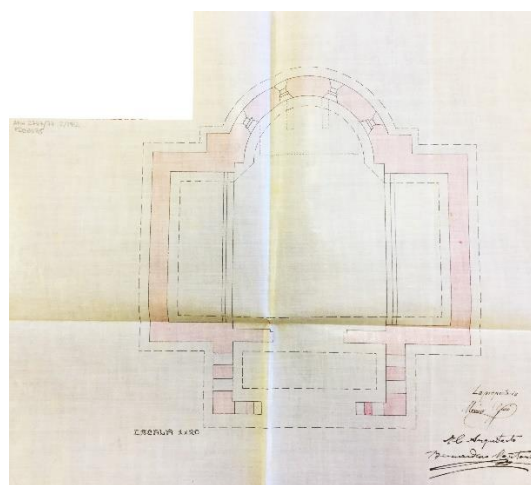
1969 i 1972, respectivament.¹¹⁰⁵ No sabem per quin motiu es va fer l'encàrrec a Bernardí Martorell i Puig, però consta que al panteó de Joaquim Carol (descriu a l'anterior apartat del capítol) es van enterrar l'any 1911 Jaime Gusi Carol i l'any 1958 a Joaquim Gusi Arimon,¹¹⁰⁶ per tant veiem que eren dues famílies emparentades.

Com s'ha dit, la distribució urbanística dels cementiris no era casualitat, sinó quelcom molt vinculat a la importància social dels difunts. El panteó de Maria Gusi es troba al centre d'una de les places principals del cementiri de Sant Nicolau, esdevenint una de les fites més importants del cementiri, que destaca per sobre de la majoria de sepultures, sobretot en el moment en que va ser construït. Actualment la vegetació i els nínxols fan que quedi més amagat, però es conserva una postal antiga on el veiem imposar-se per sobre de tota la zona del cementiri, podem dir, doncs, que era un dels panteons de primera categoria.

Ens trobem davant d'un panteó-capella de planta de creu grega, amb absis circular. Fernández afirma que és una de les obres més interessants del cementiri.¹¹⁰⁷

Secció i emplaçament de la sepultura. Bernardí Martorell. (1912). Fons: AHS (exp. 2/1912, capsa AMH2747/77).

Planta de la sepultura. Bernardí Martorell. (1912). Fons: AHS (exp. 2/1912, capsa AMH2747/77).

És un edifici que presenta un estil molt més sobri que els dos que hem descrit anteriorment, aquesta senzillesa ornamental l'atribueix Fernández al tarannà sabadellenc, on "no hi ha hagut mai excessos".¹¹⁰⁸

L'entrada es realitza per un arc apuntat que dona accés a un nàrtex amb coberta a dues aigües coronat per una petita creu a l'extrem. Des d'aquest porxo trobem una porta amb la inscripció de la titular "Maria Gusi Arimon" a la llinda, amb una tipografia modernista. Sobre la llinda trobem tres finestres estretes i verticals amb vitralls de colors i ferro. A l'absis també trobem quatre obertures del mateix tipus amb vitralls semblants, de colors molt vius i motius geomètrics espigats.

Al centre de la coberta s'alça un petit cimbori circular amb vuit vitralls verticals allargats al perímetre, cadascun coronat per un gablet. Des de la part superior d'aquests vitralls puja una cuculla corba ornamentada amb escates que al projecte s'alçava gairebé dos metres, coronada

¹¹⁰⁵ Llista de difunts a la sepultura masoleu nº 0011, departament St. Salvador. *Llibre de Registre del Cementiri Municipal de Sabadell*.

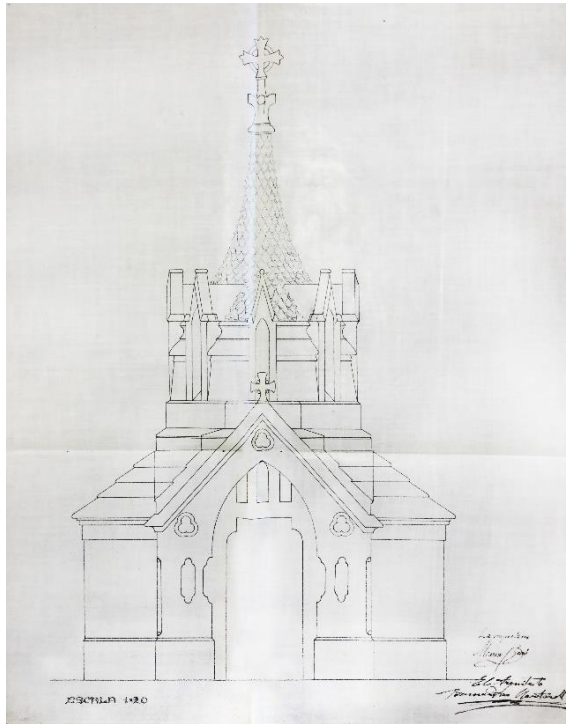
¹¹⁰⁶ *Ídem*.

¹¹⁰⁷ Fernández, A. *op. cit.*, p. 46.

¹¹⁰⁸ *Ídem*.

per una creu ornamentada. Actualment, però, veiem la cuculla tallada a la meitat, i coronada amb una creu. La postal antiga que s'ha mostrat anteriorment demostra que la construcció es va realitzar segons el projecte, i, per tant, la cuculla que veiem actualment, més baixa, està tallada en una reforma posterior.

A l'interior trobem un espai arrodonit format per quatre arcs apuntats que generen una zona central des del qual es veu, al fons, una zona de presbiteri, amb l'altar de marbre; i, als costats, dos espais laterals, on hi ha els enterraments. La llum interior és de color, ja que hi entra a través dels diferents vitralls.

Alçat de la sepultura. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AHS (exp. 2/1912, capsa AMH2747/77).

Detalls de la sepultura: inscripció a l'entrada i coberta del cimbori. Fotografia de l'autora (13-7-2018).

[Panteó per a Agustí Manaut \(1912-13\) cementiri de Montjuïc, Barcelona](#)

A l'article monogràfic de Martorell i Puig obra de Bassegoda apareix una referència al panteó "Manau": afirma que és una obra de l'arquitecte de data incerta que es troba al Cementiri de l'Est de Barcelona, Poblenou. Aquesta informació és errònia: el panteó Manaut és un projecte realitzat per Martorell al cementiri de Montjuïc (sud-oest) de Barcelona, tal com hem pogut esbrinar gràcies a la referència d'un document de l'AMCB: sol·licitud d'Agustín Manaut i Taberner per a construir un Panteó a l'arc-cova número 113 de la via de Sant Josep, agrupació 2ª del Cementiri del Sud-Oest (Montjuïc), amb plànols signats per Bernardí Martorell i Puig, arquitecte, el 6 d'agost del 1912 i documents fins el 8 de juliol del 1913.¹¹⁰⁹ Aquest document, tot i estar registrat, està extraviat i, per tant, no s'ha pogut consultar.

¹¹⁰⁹ Sol·licitud d'Agustín Manaut i Taberner per a construir un panteó. 1912. Fons: AMCB (9018, S139 obres i ornamentació, 2-F-1-C-58387).

Abans de trobar la referència a l'AMCB, s'havia consultat l'Arxiu dels Cementiris de Barcelona s.a. (ACBSA a partir d'ara) i entrevistat el responsable de Comunicació de Cementiris de Barcelona, que ha aportat molta informació sobre els anteriors capítols. S'ha consultat bibliografia específica sobre cementiris de Barcelona (ja citada) i sobre arquitectura funerària i no s'ha trobat cap referència a aquesta obra. També s'havia entrevistat a l'arquitecte Antoni Vilanova, responsable de l'ampliació del cementiri de l'Est, i tampoc ha pogut aportar informació a la recerca. S'ha visitat el cementiri de l'Est, on es creia que era l'obra, i també s'ha parlat amb els responsables i els treballadors d'aquest. No s'havia trobat cap informació rellevant. També s'havia entrevistat a Raquel Lacuesta, experta en arquitectura modernista i en obres funeràries, i va aportar una informació que podria aclarir els dubtes: tenia documentat del 1991 el panteó de Martí Manaut, que es troba al cementiri de Poble Nou, obra de Salvador Soteras i Taberner, que tenia una interessant reixa modernista.¹¹¹⁰ Potser aquest panteó Manau és el que va fer que Bassegoda situés aquesta obra al cementiri de Poble Nou i no al de Montjuïc.

[Panteó per a Maria Felícia Casas i Amorós \(1913-1918\). Cementiri de Montjuïc, Barcelona.](#)

Aquest panteó, que consisteix en una petita capella, es troba al cementiri de Montjuïc, a la via de Sant Oleguer, agrupació 5ª, número 16, molt a prop de la sepultura de la família Mestres Morer. En aquesta zona es troba el panteó de l'arquitecte del cementiri, Leandre Albareda; des d'aquest monument, que queda al centre d'una plaça, es traça un eix que divideix la zona en dos, és en aquest eix on es troba el panteó de Maria Felícia Casas i Amorós.

L'espai, segons el llibre de sepultures originals del cementiri, va ser adquirit el 1913, i donat d'alta el 1918.¹¹¹¹ Trobem també a l'AMCB l'expedient de la seva construcció,¹¹¹² que ens confirma que la compra del solar va ser signada el 15 de gener del 1913, la sol·licitud de permís per a construir-hi és del 2 de maig del 1914, amb els plànols signats per Bernardí Martorell signats l'anterior mes d'abril.¹¹¹³ No tenim constància que comencessin les obres fins l'any 1917, quan el constructor, Jaime Condenimas, sol·licita a l'ajuntament que hi faci arribar aigua.¹¹¹⁴ Les obres van acabar el 25 d'octubre del 1918,¹¹¹⁵ quan l'arquitecte envia el certificat a l'ajuntament.

Aquesta petita construcció només apareix a la publicació sobre els monuments del cementiri de Barcelona, on es diu que és una obra de 1914-1918¹¹¹⁶ i també hi ha una referència al monogràfic de Bassegoda, on apareix amb data equivocada (1903).¹¹¹⁷

¹¹¹⁰ Entrevista a Raquel Lacuesta, 25-7-2018.

¹¹¹¹ *Llibre de sepultures originals*. Fons: ACBSA.

¹¹¹² Expediente relativo al permiso para construir un panteón en el solar número 16 de San Olegario, agrupación 5ª del Cementerio S.O. solicitado por Doña María F. Casas Amorós, Vª de Sancho. 1913-1918. Fons: AMCB (Exp. 9715-1914).

¹¹¹³ Alçat principal, alçat lateral, secció. 4-1914. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 9715-1914).

¹¹¹⁴ Sol·licitud a l'Ajuntament de Barcelona. 29-5-1917. Jaime Condenimas. Fons: ACMB (Exp. 9715-1914).

¹¹¹⁵ Certificat d'acabament de les obres. 25-10-1918. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 9715-1914).

¹¹¹⁶ Martí, E. *op. cit.*

¹¹¹⁷ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 32.

Vistes generals del panteó . Fotografies de l'autora (2-10-2017).

Com podem comprovar als diaris de l'època, Maria Felícia Casas i Amorós era l'esposa de José Sancho Condis, que va morir el 15 de març de 1912.¹¹¹⁸ A l'esquela de José Sancho apareix també que el seu cunyat és el doctor Joaquim Mestre Morer (en posteriors esqueles dirà Mestre), que hem citat anteriorment. José Sancho va ser enterrat a Montjuïc, a la tomba menor 191 de la via de la Santa Creu, agrupació 3^a. El 1918, un cop acabada la construcció, les seves despulles van ser traslladades al nou panteó. José Sancho va ser l'únic difunt que hi va estar enterrat.

L'esquela del primer i segon aniversari de la mort segueix anomenant la vídua,¹¹¹⁹ que no tenim constància de quan va morir. Tot i que, curiosament, a la porta del panteó hi havia un gravat amb el seu nom, no consta a l'ACBSA que hi fos mai enterrada. El 1963 el títol de la sepultura es traspassà a Juan Sancho Casas, per tant, s'entén que la Maria Felícia va morir prop d'aquest any. L'any següent, les restes de José Sancho es van traslladar al cementiri de Palma de Mallorca, on es dedueix que podria estar enterrada Maria Felícia.

Actualment, des del 2003, el titular es Jose Maria Dalmases i Teresa Cuadros, que, en adquirir-lo, el van reformar: van treure la inscripció amb el nom de Maria Felícia Casas i van canviar-ne la porta per una de vidre, amb les inicials dels seus cognoms: DC.

El panteó de Maria Felícia Casas consisteix en una petita capella que sobresurt entre els altres panteons més baixos de la seva zona. És la primera obra funerària de l'arquitecte que no presenta les característiques pròpies del modernisme, sinó un estil semblant als panteons de finals del segle XIX, en els quals el moviment de la Renaixença havia mogut a un estil historicista medieval, en aquest cas d'inspiració gòtica. Com diu Lacuesta, aquest llenguatge neomedieval va arrelar tan profundament que va sobrepassar els límits cronològics de l'època i s'ha continuat cultivant fins a l'actualitat. Trobem doncs en aquest templet tots els elements típics del neogòtic: gablets, traceria calada, vitralls, pinacles, arquivoltes, etc.

¹¹¹⁸ Esquela. A: *La Vanguardia*. Edición de la mañana. Barcelona: 16-3-1912, p. 1.

¹¹¹⁹ Esquela. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 16-3-1913, p. 2.; Esquela. A: *La Vanguardia*. Edición de la mañana. Barcelona: 19-3-1914, p. 1.

La construcció consisteix en una capella de planta basilical d'una sola nau, amb absis poligonal de tres costats.

A la façana principal, la porta està emmarcada per un pilar a cada costat, tots dos coronats per petits gablets amb florons decoratius. La construcció està signada al sòcol d'un d'aquests pilars per l'arquitecte "Bernardino Martorell Arquitecto", juntament amb el número d'identificació del panteó (16); i, a l'altre, per l'escultor, que és Juyol. Al centre de la façana, envoltant la porta, trobem dues arquivoltes apuntades decorades amb fruites (una arquivolta és de magranes i l'altra, de raïms). Al timpà trobem un relleu del Sagrat Cor envoltat de la corona d'espines, de la qual surten rajos, i les sigles N, O, M.¹¹²⁰ Antigament, entre el relleu del sagrat cor i les arquivoltes hi havia la inscripció "Maria Felicia Casas i Amorós".¹¹²¹ Al gablet hi podem veure un detall decoratiu quadrilobulat amb un relleu d'un pelicà alimentant les seves cries, imatge que es feia servir per a representar Jesucrist, ja que és una au que sembla que alimenti les cries amb la seva pròpia sang, símbol de l'eucaristia. A la part superior del gablet, coronant la coberta a dues aigües, hi ha una creu.

Alçat principal. Panteó Maria Felícia Casas Amorós. Bernardino Martorell. 4-1914. Fons: AMCB (Exp. 9715-1905).

Detalls de la façana. Fotografies de l'autora (2-10-2018).

A l'absis, emmarcat per un arc parabòlic, el primer del nostre arquitecte (o el segon, hi ha dubtes de l'any exacte de la seva construcció), hi ha tres finestres apuntades amb decoració de traceria. Els vitralls tenen ornaments florals de colors i l'anagrama JHS, amb les lletres entrelligades i coronades al centre per la creu.

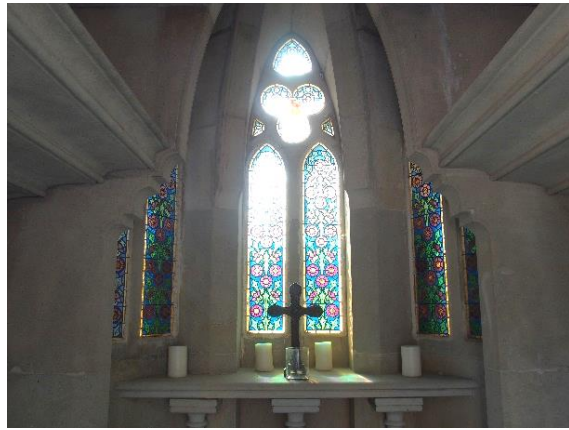
El panteó va ser reformat, segurament amb motiu del canvi de titularitat, i es va col·locar una porta moderna, de vidre, que, en ser transparent, permet veure l'interior.

¹¹²⁰ Aquestes inicials és possible que remetin a l'adagi d'Horaci "*Non Omnis Moriar*", que s'ha utilitzat en contextos funeraris moderns. Si la N superior fos una D (no es veu clar), podria ser "D.O.M." de "*Deo Optimo Maximo*", que es podria traduir com "Per a Déu, el Millor i el Més Gran", una dedicatòria molt freqüent en inscripcions funeràries, sobretot a Itàlia.

¹¹²¹ Actualment no hi és, ja que, a causa del canvi de titularitat, es van fer reformes al panteó, com es pot veure a la fotografia de l'ACG-ETSAB.

Detall del relleu del timpà (s'hi pot veure cartell de "sepultura en restauració"). Fons: ACG-ETSAB.

Vista de l'interior. Fotografia de l'autora (2-10-2017).

Pel que sembla a la secció, no hi havia més espai de sepultura que els dos nínxols a la part superior dels bancs. Actualment trobem una placa al paviment que suggereix l'existència d'un possible espai inferior per a més enterraments.

Al fons, l'altar de marbre blanc està recolzat sobre tres columnes. Al centre, al paviment hi ha una trapa feta del mateix marbre del paviment, que permet baixar a baix, on hi ha els difunts.

Com s'ha dit, aquesta obra segueix uns principis del tot historicistes, amb una estructura goticista. Això sí, és un projecte que permet a l'arquitecte fer un "petit edifici" en el qual ja pot experimentar, i aquest inclou a l'interior del panteó un arc parabòlic. Aquesta obra també ens recorda la importància de la col·laboració de l'arquitecte amb altres artistes. En aquest cas, Martorell va encarregar a Alfons Juyol les escultures i relleus que incloïa la sepultura, tal com es pot comprovar a la signatura que aquest va esculpir a l'entrada del panteó.

Secció. Panteó Maria Felícia Casas Amorós. Bernardí Martorell. 4-1914. Fons: AMCB (Exp. 9715-1905).

[Hipogeu Tormo \(1915-1916\). Cementiri de Montjuïc, Barcelona.](#)

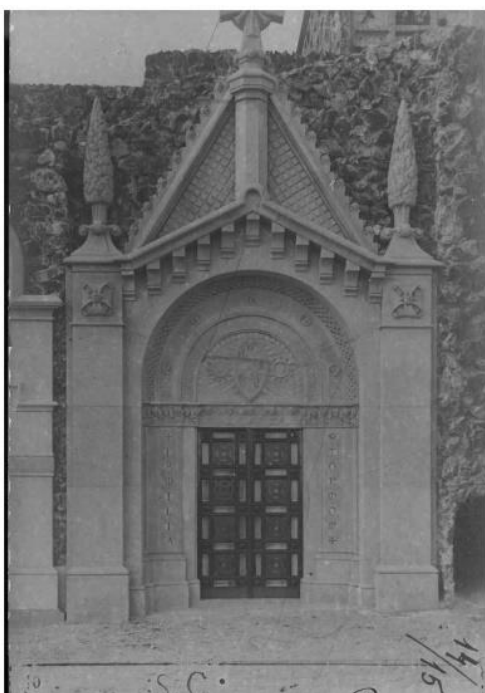
La sepultura de la família Tormo es troba també al cementiri de Montjuïc, a l'agrupació 9^a, via de Sant Francesc, arc cova 28. Va ser construït entre el 1915 i el 1916. No apareix com a obra de Bernardí Martorell a l'arxiu del cementiri ni a la publicació d'aquesta institució, però sí que el menciona Bassegoda a l'article sobre l'arquitecte, com un panteó de data incerta i no localitzada.¹¹²² Hem confirmat que és obra de Martorell gràcies a la firma que té a la part inferior de la façana. En aquest capítol li direm hipogeu perquè presenta les condicions d'aquesta tipologia funerària: un panteó en part soterrat, excavat a la roca, en aquest cas, al mur.

¹¹²² Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 48.

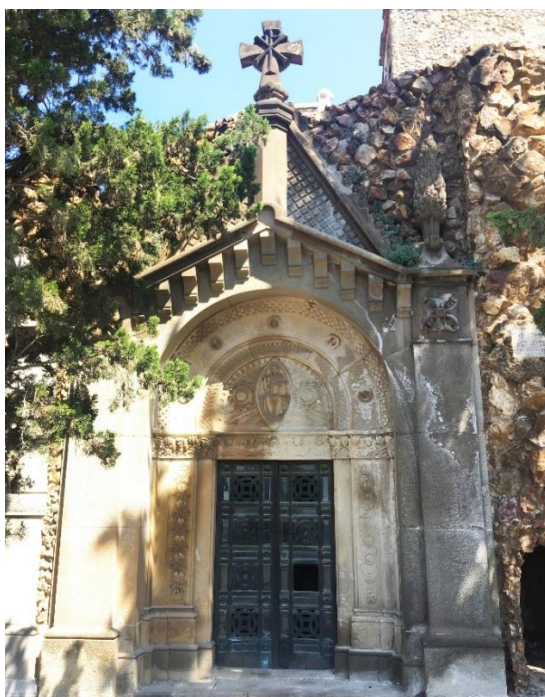
La sepultura va ser un encàrrec de José Tormo Rico. Ell i la seva dona, Matilde Pérez García, van tenir quatre fills: Matilde, José, Ricardo i Ángeles. Segurament Josep Tormo va fer construir la sepultura a causa de la mort dels seus dos fills grans el 1914: Josep i Matilde Tormo Pérez van morir amb divuit i dinou anys amb pocs dies de diferència.¹¹²³

Al panteó familiar hi ha enterrat el matrimoni (el 1923, José; i el 1927, Matilde), els dos fills mencionats, amb noms idèntics als dels pares, i altres familiars: Matilde Tormo Mas-Sardá (néta, filla de Ricardo), Josefa Mas-Sardá Sells (dona de Ricardo), i Ricardo Tormo Pérez.¹¹²⁴

En l'actualitat segueix pertanyent a la família però està clausurada,¹¹²⁵ no s'hi pot accedir. De totes maneres, com que es troba en molt males condicions, una de les zones de vidre de la porta està trencada i permet veure i fotografiar l'interior.

Vista general de la sepultura. 1916. Fons: AM-IAAH (16400).

Vista general de la sepultura en l'actualitat. Fotografia de l'autora (12-7-2018).

L'hipogeu està inserit en un mur de pedra. L'accés és per una porta central, als brancals de la qual hi ha una inscripció: Família (a l'esquerra) Tormo (a la dreta), paraules gravades a la pedra. Al sòcol dels dos brancals trobem les firmes dels dos autors: a un costat, la de l'arquitecte, i, a l'altre, la de l'escultor, que, com en el cas del panteó per a Maria Felícia Casas, és Alfonso Juyol.

A sobre la porta, sobre la llinda, que té relleus d'àngels, raïms i blat, hi ha un timpà amb un relleu d'un Cosmocràtor (un Pantocràtor amb un sol i una lluna als seus costats). Sobre el timpà, trobem tres arquivoltes de mig punt decorades amb relleus: la primera amb una sanefa; la segona amb la inscripció en llatí del versicle de l'evangeli de sant Mateu (XXIV, 35): "El cel i la terra passaran, però les meves paraules no passaran". Entre aquests mots trobem relleus de les cinc llagues de

¹¹²³ A: *La Vanguardia*. Barcelona: 4-12-1915, p. 2. (Notícia de la celebració de la Missa del primer any de la seva mort).

¹¹²⁴ *Llibre de sepultures originals*. Fons: ACBSA.

¹¹²⁵ L'any 1985 van pagar els drets per a tenir la sepultura a perpetuïtat i per a que, un cop morissin Josefa Mas Sardá i Ricardo Tormo, es clausurés. Per tant, des del 1992, any en el qual va ser enterrat Ricardo Tormo, no s'hi pot enterrar ningú més. Font: Entrevista a Adrià Querol, Àrea de Comunicació de Cementiris de Barcelona, 23-1-2018.

Jesús: els peus, les mans i el cor. La tercera arquivolta té un relleu escacat i tanca la portalada, que té un estil molt semblant a totes les del seu voltant, d'inspiracions historicistes. Tota la portada s'emmarca amb dues pilastres amb un relleu d'una creu a la part superior i coronades per xiprers, símbols de l'eternitat, com si fossin pinacles. La façana es corona amb un gablet apuntat travessat a la part central per una columna que acaba en forma de creu.

Vista general de l'interior del panteó Tormo. Fons: AM-IAAH (16400).

Escultura de Josep Llimona. Tomba de Gabriel Yelletisch, Manresa. Extret de: <https://www.patrimonifunerari.cat> (consulta: 23-7-2018).

Escultura de Josep Llimona. Tomba de Mercedes Casas de Vilanova, Montjuïc. Fotografia de l'autora (2-10-2017).

A l'interior, la capella és presidida per una escultura de marbre: una Mare de Déu Dolorosa que s'ha atribuït a Josep Llimona o al seu taller, semblant a la que va realitzar l'escultor per al panteó de Gabriel Yelletisch, al cementiri de Manresa.

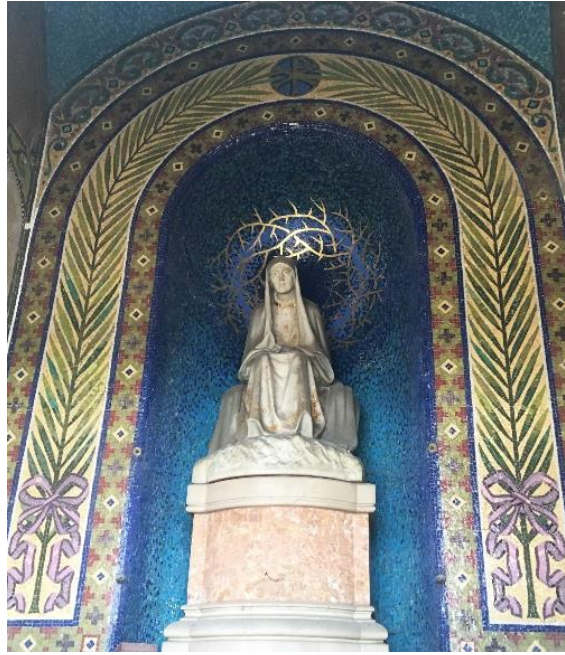
Figura femenina panteó Tormo: recorda la imatge de la Mare de Déu dels Dolors que actualment es conserva a la Capella de la Soledat de Montserrat (cat. 088), podent-se considerar obra que surt del taller de l'escultor ja sigui feta per les seves mans o per algun dels seus deixebles.¹¹²⁶

Hi ha algunes confusions sobre aquesta obra autoria: al llibre de Josep M. Infiesta sobre aquest escultor es parla d'una obra seva a l'interior del panteó de la família Tormo, però la descripció no es correspon amb la que trobem.¹¹²⁷

¹¹²⁶ Esquinas, N. *Josep Llimona i el seu taller*. Directora: Rodríguez, C. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 2016, fig. 222, p. 301.

¹¹²⁷ Infiesta, J.M. (coord), Escalas, M., Monedero, M. *Josep Llimona y Joan Llimona: Vida y obra*. Barcelona: Ediciones de Nuevo Arte Thor, 1977, p. 75.

Aquesta escultura de marbre blanc policromada amb daurat, està col·locada sobre una peanya de marbre polit, i dins d'una fornícula de mosaic blau amb una corona d'espines daurada, també de mosaic, envoltant el seu cap com una aureola. Emmarcant la figura de la Verge, el mosaic forma un arc de mig punt amb fulles de palmera, llaços i sanefes. El sostre també és tot de mosaic de tons blaus amb detalls decoratius d'estrelles. El conjunt es completa amb l'altar, també de marbre blanc. A banda i banda, hi ha els diferents nínxols per a col·locar els difunts, amb les respectives inscripcions.

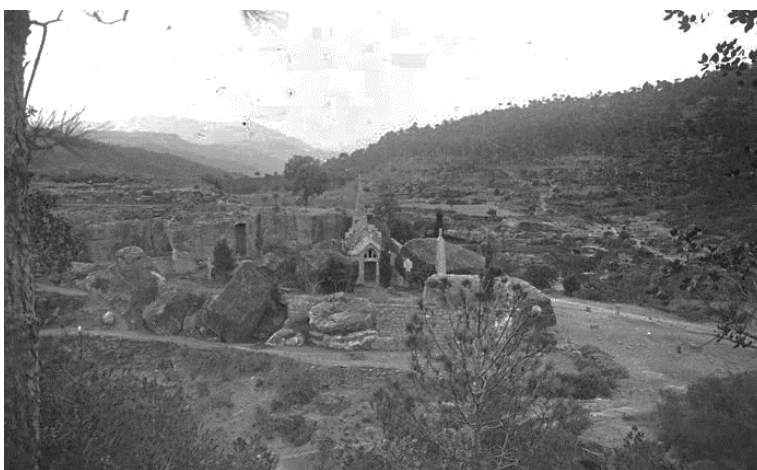
Escultura de la Mare de Déu Dolorosa. Fotografia de l'autora (12-7-2018).

5.2. Cementiris.

Cementiri d'Olius (1915-16). Olius, Solsona.

El Cementiri d'Olius és una de les obres més destacades i reconegudes de Bernardí Martorell i Puig. Com s'ha dit a l'Estat de la Qüestió, apareix com a obra de referència a gairebé totes les publicacions on es parla de l'arquitecte: a publicacions genèriques com la *Gran Enciclopèdia Catalana*,¹¹²⁸ es citen cinc obres referents a l'arquitecte, i una és aquest cementiri; a *Joies del Modernisme Català*,¹¹²⁹ es fa referència també al cementiri entre les poques obres que es mencionen, de la mateixa manera apareix a *l'Inventari General del Modernisme*,¹¹³⁰ al llibre *Modernismo en España*,¹¹³¹ on se'l descriu dins l'apartat de modernisme fora de context com una obra fantàstica, a la *Guia de Arquitectura Modernista en Cataluña*,¹¹³² a *El Modernisme, a l'entorn de l'arquitectura*,¹¹³³ on s'hi fa referència com a mostra de la influència de Gaudí en el plantejament naturalista de l'arquitectura; a la publicació de Mazzanti *Architettura religiosa nel modernismo catalano, cambiamento e tradizione*¹¹³⁴ i, per suposat, a l'article monogràfic sobre l'arquitecte escrit per Bassegoda.¹¹³⁵

En aquesta bibliografia es destaca l'obra però no es descriu ni s'estudia, només es fan breus anotacions sobre ella. La majoria en destaquen que mostra "la influència de Gaudí en el plantejament naturalista de l'arquitectura",¹¹³⁶ o el mencionen entre obres en les quals es segueix la manera d'entendre l'arquitectura de Gaudí:

Vista general del cementiri. 1924. Fons: FFS-BC.

Mireia Freixa afirma que segueix la "línia expressionista de Gaudí, entroncant amb els plantejaments de Rubió i Bellver".¹¹³⁷ No hi ha dubte que el cementiri d'Olius és un molt interessant exemple de la concepció naturalista de l'arquitectura i que mostra clarament la influència del gran arquitecte de Reus en Martorell i Puig.

¹¹²⁸ *Gran Enciclopèdia Catalana* (1997), *op. cit.*

¹¹²⁹ Fontbona, F. (2011), *op. cit.* p. 67.

¹¹³⁰ Pons, V., Bassegoda, J. *op. cit.*

¹¹³¹ Freixa, M. (1986), *op. cit.* p. 122.

¹¹³² Lacuesta, R. (1997), *op. cit.* p. 188. Cita al cos del llibre unes altres dues obres de l'arquitecte, però a nota, com a exemple d'obra rellevant de l'arquitecte, menciona Olius.

¹¹³³ Fontbona, F. (ed), *et al.* (2002 A), *op. cit.*, p. 64.

¹¹³⁴ Mazzanti, C. (2014), *op. cit.*

¹¹³⁵ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*

¹¹³⁶ Fontbona, F. (2011), *op. cit.*, p. 64, nota 6.

¹¹³⁷ Freixa, M. (1986), *op. cit.*, p. 122.

Per altra banda, hi ha una publicació monogràfica, també citada anteriorment, que es va realitzar concretament arran del centenari de la construcció d'aquest cementiri, en la qual es dedica un capítol a analitzar-lo a fons.¹¹³⁸ Aquesta és la publicació més completa sobre el tema, en la qual no només es descriu físicament l'obra sinó que es fa també un estudi històric de com es va construir, les influències, els documents que hi ha sobre aquest, el simbolisme que presenta, etc. comparant-lo també amb una altra obra funerària de Martorell: el cementiri de Cambrils.

Notes històriques

El cementiri d'Olius es troba en un àmbit de certa importància històrica: al mateix indret trobem elements ibèrics (murs, estructures d'antics habitatges i un camp de sitges ibèriques) i elements medievals (l'església romànica amb elements preromànics de Sant Esteve d'Olius, datada, l'església primitiva, del segle IX, amb campanar del segle XII; la Torreta, edifici també probablement de l'època medieval; i el molí dels Cups).¹¹³⁹

En aquest entorn trobem el cementiri d'Olius, vinculat a la parròquia de Sant Esteve, coneguda com la cripta d'Olius. Antigament, el cementiri es trobava a recer de l'església.¹¹⁴⁰ Segons una carta publicada al diari *La Verdad*,¹¹⁴¹ el rector de la parròquia d'Olius, mossèn Melitó Perarnau, veient necessari construir un nou cementiri, per motius d'espai i d'higiene, va convocar l'any 1915 els propietaris Josep Reig, Valentí Torrescasana, Miguel Tarrés i Antón Viladrich per decidir si era millor arreglar el cementiri antic o construir-ne un de nou. Decidiren fer un cementiri nou, per al qual van demanar l'ajuda econòmica del bisbat. El bisbe Vidal i Barraquer, comproment-se a pagar el que paguessin els quatre propietaris junts, va encarregar el projecte "a un Arquitecte de la seva confiança al objecte de fer el plano i es va fer un pressupost de dos mil pessetes".¹¹⁴² Es va convenir també en fer una col·lecta pel poble, que va realitzar el propi rector, mossèn Perarnau, en la que cada família d'Olius va fer un donatiu "segons la seva possibilitat o voluntat".¹¹⁴³

L'encàrrec va arribar a l'arquitecte de confiança del bisbe, Bernardí Martorell, a principis de l'any 1915,¹¹⁴⁴ ja arquitecte diocesà de Solsona. Com que en aquella època el trasllat a Solsona no era fàcil, l'arquitecte, després d'haver visitat el terreny, va dirigir el projecte a través de cartes, i això facilita que tinguem documentació que situï la construcció del cementiri en la història. Es

¹¹³⁸ Lacuesta, R. El Cementiri d'Olius, un poema líric en pedra. A: Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, pp. 100-134.

¹¹³⁹ Documents sobre el projecte de rehabilitació i millora del cementiri d'Olius, 2010. Credits per Marc Manzano, arquitecte.

¹¹⁴⁰ Freixes, C. (2011), *op. cit.*, p. 122.

¹¹⁴¹ Kukablanka. Tot passant. A: *La Verdad*, any II, n. 11. Solsona: 4-7-1919, p. 2. Fons: ACS. Els articles citats són fragments d'una discussió entre l'anònim "Kukablanka" i el Sr. Torrescasana, que va quedar plasmada a les cartes al director de *La Verdad* i de *Lacetania*, l'any 1919. La informació que se n'extreu és només l'objectiva, no en canvi els comentaris i les opinions personals que s'exposen.

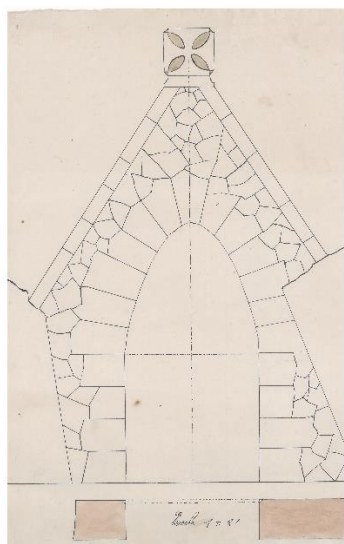
¹¹⁴² *Ídem*.

¹¹⁴³ Torrescasana, V. Al Sr. Kukablanka. A: *Lacetania*, any VI, n. 135. Solsona: 23-7-1919, p. 2. Fons: ACS.

¹¹⁴⁴ S'afirmava que la reunió va tenir lloc el 1915, però Martorell el dia 11 de febrer d'aquest any ja envia una carta amb plànols del cementiri. Havia d'haver rebut l'encàrrec, doncs, al voltant d'aquesta data. Això fa que deduïm que fos a finals del 1914 o principis del 1915.

conserven dues d'aquestes cartes, escrites per l'arquitecte i dirigides a mossèn Joan Serra i Vilaró, director del Museu Diocesà.

La data de la primera carta que es conserva és l'11 de febrer del 1915, i hi diu que s'envia el projecte de portal de cementiri (un dels plànols que es conserven) i alguns detalls de com s'han de construir els diferents elements de tancat, fent aclariments que indiquen la voluntat de l'arquitecte de reduir costos, de complir les normatives vigents de l'època a la zona i d'assegurar-se que els operaris entenguessin els plànols. Al voltant d'aquesta data, doncs, van començar les obres del cementiri, que consistien, en primer lloc, en tancar el recinte.

Plànol de l'arc d'entrada al cementiri. (s.d.). Sense signatura.¹¹⁴⁵ Fons: Lluís Parcerisa, MDCS.

Porta d'entrada al cementiri d'Olius. Fotografia de l'autora (10-5-2018).

El 2 de novembre del mateix any, després de nou mesos, l'arquitecte comença la carta felicitant i felicitant-se per les bones noves que ha rebut; deduïm que les obres ja estan en marxa. Afirmar també que envia adjunt "els projectes del cementiri d'Olius i una plantilla de l'arc de la capella" i declara en aquesta carta que l'ecònom d'Olius li ha demanat els dibuixos "per a començar el paleta". Entenem doncs que és al voltant d'aquesta data quan es va realitzar la capella del cementiri i potser algunes sepultures més, segurament ja en la fase final del conjunt funerari.

El 2 de febrer del 1916, mossèn Melitó Perarnau, el rector de la parròquia, explica que el nou cementiri ja està acabat i sol·licita al bisbe de Solsona la declaració d'aquest com a cementiri oficial, anul·lant l'anterior.¹¹⁴⁶ Les obres, doncs, van realitzar-se en menys d'un any, o ben just. El 12 de juny del mateix any va ser benèit.¹¹⁴⁷ Hi van assistir el bisbe de Solsona, el vicari general i altres autoritats eclesiàstiques, el rector del seminari de Solsona, a més de diversos rectors de parròquies i la gent del poble.

¹¹⁴⁵ Els plànols del fons Lluís Parcerisa, del MDCS, no tenen signatura ni data. Dels quatre documents, tres inclouen la paraula "escala" amb la cal·ligrafia de Bernardí Martorell, el quart és d'un altre tipus de paper i tinta i no té cap lletra.

¹¹⁴⁶ Carta. 2-2-1916. Melitó Perarnau. *Olius*. Fons: ADS (carpeta 461, doc. 13).

¹¹⁴⁷ Anònim. A: *La Veu del Seminari*. Solsona: 15-6-1916, p. 4.

Els plànols que es conserven (del fons Lluís Parcerisa) són plantes, seccions i alçats de la porta del cementiri, la capella i uns nínxols hipogeus, a escala 1/20 i 1/50,¹¹⁵¹ segurament part d'un conjunt de documentació més complert que no s'ha conservat, alguns d'aquests dibuixos no està comprovat que siguin de Martorell.

Consta també a un altre document que, a petició de l'alcalde d'Olius, el bisbat i el rector es van posar d'acord en fer una pròrroga de manera que aquelles persones que havien realitzat un donatiu no haguessin de pagar les taxes per a enterrar difunts.¹¹⁵²

Descripció

Els terrenys que es van posar a disposició de l'arquitecte tenien una topografia que no facilitava una urbanització clàssica: l'àmbit es trobava en un pendent, entre roques caigudes que formaven un espai molt irregular. En aquest context, Martorell dóna una lliçó d'arquitectura, aconseguint que, amb les mínimes intervencions, siguin les pròpies roques i les imperfeccions del terreny les protagonistes del projecte, les que modelin l'espai, encabint entre elles les diferents tombes, i les escales (també de pedra) per a accedir als diferents nivells.

El conjunt és un espai que queda tancat, però no sembla que tingui murs: la mateixa roca serveix de mur de contenció o de mur de tanca en algunes parts del perímetre. En altres zones, l'arquitecte construeix petits murs de pedra seca, molt típics de la zona. Tal com explica a una de les cartes que es conserven, la normativa vigent a l'època establia que aquests murs havien de ser de 3 metres d'altura.¹¹⁵³ Aquesta distància l'aconsegueix en alguns trams gràcies a les pròpies roques caigudes i, a altres, amb murs de contenció.

Accés i mur de contenció del cementiri. Fotografies de l'autora (10-5-2018).

Del conjunt destaquen dos elements construïts: la porta que dóna accés al cementiri i la capella. La resta d'elements arquitectònics són hipogeus, panteons o tombes construïts a les pròpies roques o entre elles, fusionades amb el paisatge. Tot i ser un cementiri del tot original, veiem que l'arquitecte coneix bé la tipologia de cementiri, on sempre (en les tipologies del segle XIX i XX) s'organitza tot al voltant d'aquests dos elements que configuren l'espai: el portal i la capella.

¹¹⁵¹ Plànols del cementiri d'Olius. (s.d.). Bernardí Martorell? Fons: Lluís Parcerisa, MDCS.

¹¹⁵² Carta al Obispo de la Diócesis. 6-3-1917. Miguel Tarrés. *Olius*. Fons: ADS (carpeta 461, doc. 15).

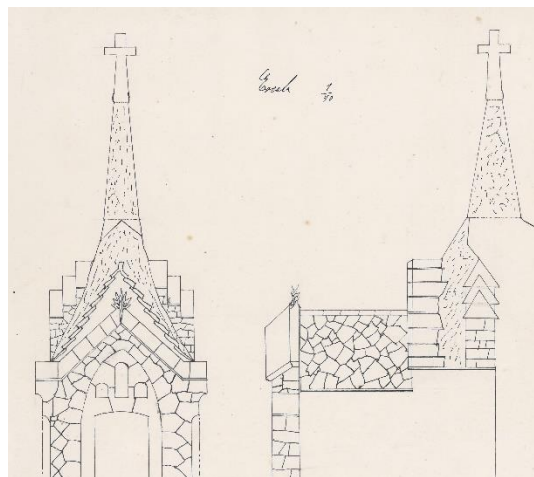
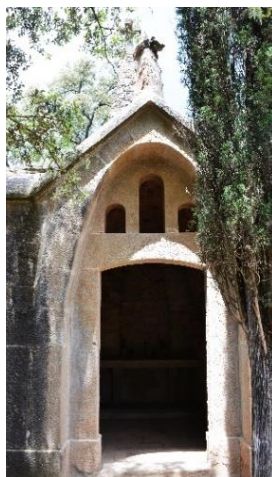
¹¹⁵³ Carta a Mn. Joan Serra. 11-2-1914. Bernardí Martorell. Fons: Lluís Parcerisa, MDCS.

L'accés es realitza a través d'un arc parabòlic de pedra retallat dins un mur pedres irregulars acabat a dues aigües i coronat amb una creu de pedra fosca. La porta es sosté entre dues grans roques. La tradició del poble diu que Bernardí Martorell va fer construir diverses vegades aquest arc, ja que quedava massa polit i ell volia que quedés rugós i irregular com la pedra natural. La porta és de ferro forjat i consta de dues fulles opaques calades amb ovals i cercles, que acaben formant un arc còncau a la part superior, tot creant un joc amb l'arc parabòlic on es troba, que és convex. L'arquitecte especifica a les cartes la manera de construir aquestes portes, per a les quals proposava que no fossin només de barres de ferro forjat sinó que fossin de planxes del mateix material per protegir el recinte de l'entrada de gossos.¹¹⁵⁴ El forrellat amb que es tanca la porta es cargola en un nus, donant una imatge de material molt plàstic, com veiem a molts projectes de Gaudí.

Forrellat de la porta. Fotografia de l'autora (31-5-2018).

Quan s'accedeix al recinte es troba una petita esplanada des de la qual es veu, a la dreta, la capella, algunes tombes de diferents tipus, i els diversos recorreguts que es poden prendre per a accedir a diferents zones del petit recinte.

Dos detalls de la capella: l'accés i la coberta amb la creu de quatre braços. Fotografies de l'autora (31-5-2018).

Alçat i secció de la capella. (s.d.). Sense signatura. Fons: Lluís Parcerisa, MDCS.

La capella, tot i ser molt petita, és l'element més visible del cementiri. La porta d'accés té a sobre tres finestres que donen llum a l'interior, tot emmarcat en un arc parabòlic de pedra. A dins trobem una volta parabòlica de ceràmica que genera un espai que recorda la capella de les bodegues Güell al Garraf, obra de Gaudí. Aquest arc parabòlic és, amb el del panteó per a Maria

¹¹⁵⁴ *Ídem*.

Felícia Casas, un dels dos primers de Bernardí Martorell. Els murs de l'interior són tots de pedra irregular. La coberta és de dues vessants de teules de pedra, i, al vèrtex del carener, té un pinacle coronat per una estrella de set puntes,¹¹⁵⁵ feta de llosetes de pedra. Podem trobar en alguns elements del cementiri, com aquesta estrella, paral·lelismes amb l'obra de Jujol. L'església del Sagrat Cor de Vistabella també està rematada amb pedres escairades irregulars generant una geometria molt similar. Un altre paral·lelisme el podríem trobar als jardins Artigas, construïts uns anys abans per Antoni Gaudí, que segur que Martorell havia visitat: l'element que estructura tot el parc, com al cementiri d'Olius, és la barreja de la pedra irregular amb la natura. Com la cuculla de la nostra capella, la glorieta dels jardins Artigas està construïda a base de pedres irregulars sense polir.

A la part posterior de la coberta, la mateixa geometria a dues aigües puja uns centímetres, com escalonada, i, a sobre, hi trobem l'emblema del cementiri, l'element que domina tot l'espai sagrat: una cuculla també de pedra irregular que sobresurt de la coberta uns dos metres, coronada per una gruixuda creu de quatre braços, referència també a l'arquitecte de la Sagrada Família.

Pinacle coronat per estrella de set puntes. Fotografia de l'autora (31-5-2018).

Detall de la coberta de l'església del Sagrat Cor de Vistabella. Jujol. Fotografia de l'autora (22-9-2019).

Glorieta dels jardins Artigas, Gaudí Extret de: <https://www.poblalilet.cat> (consulta: 23-7-2018).

Aquest element arquitectònic es trobava molt deteriorat i la pedra de l'arc parabòlic de l'accés s'havia separat gairebé 15 centímetres del cos de la petita edificació. L'any 2015 es va dur a terme una rehabilitació gràcies a la qual la capella es troba actualment en molt bones condicions.¹¹⁵⁶

Seguint el recorregut pel cementiri, trobem diversos escenaris: zones planes, trams d'escales, passatges entre roques que condueixen a sepultures més amagades, etc. Aquest modelatge de l'espai aconsegueix que el cementiri, tot i ser un espai molt reduït, pugui tenir racons i àmbits de més intimitat, i que no es vegi tot com a conjunt sinó que s'hagi de recórrer per anar-lo descobrint. La major part del recorregut es dona en el mateix nivell. Al projecte original, tan sols s'accedia a un segon nivell des del fons del recinte, on s'arribava (per darrere) a la part de la

¹¹⁵⁵ L'estrella pot ser símbol de la Mare de Déu, o també, el número 7 és molt simbòlic: es relaciona amb la perfecció, l'eternitat, els 7 dies de la creació, els 7 dons de l'Esperit Sant, els 7 sagraments, etc.

¹¹⁵⁶ Documents sobre el projecte de rehabilitació i millora del cementiri d'Olius, 2010. Cedits per Marc Manzano, arquitecte.

coberta de la capella, on hi havia alguna tomba més. Actualment es pot accedir també, a través d'una escala que es troba al costat de la capella, a una zona que es troba a un nivell superior, on hi ha alguns nínxols més. També trobem una zona afegida al fons del cementiri, on s'ha ampliat l'espai funerari amb una zona a un nivell intermedi on trobem diversos nínxols que segueixen el mateix llenguatge que el de Martorell. Totes dues ampliacions es van realitzar als anys 70.¹¹⁵⁷

Diferents racons del cementiri. Fotografies de l'autora (31-5-2018).

Tot i que les sepultures del cementiri són totes diferents, no hi ha una jerarquia, es a dir, no trobem en aquest cementiri que l'arquitecte doni més importància a unes sepultures que a altres, al contrari: com dèiem a la introducció, l'arquitecte intenta transmetre als seus dos cementiris la idea que, davant la mort, tots els homes són iguals. A Cambrils ho farà de manera literal, aquí, al cementiri d'Olius, ho fa a través de sepultures diferents, però no tenen més importància unes que altres. Podem classificar aquestes sepultures en tres tipus: excavades directament a la roca (nínxols individuals, grutes on hi ha diversos nínxols, hipogeus semi construïts a la roca), al terra (tombes) o en petits blocs de nínxols exempts, aïllats de les grans roques però construïts també de pedra, en conjunts de dos, tres i fins a cinc nínxols, amb coberta a dues aigües coronades amb creus. El cementiri esdevé un catàleg de sepultures de tot tipus, on es fa patent que l'arquitecte coneixia bé el llibre *Architecture funéraire contemporaine, Spécimens de Tombeaux*¹¹⁵⁸ que havia heretat del seu oncle avi, Joan Martorell, un compendi de models de sepultures que conté més de cent làmines de monuments funeraris¹¹⁵⁹ i, a la vegada, els va elaborar tots amb condicions molt semblants, sense donar més valor a unes que a altres. Les diferents sepultures es van anar construir a poc a poc: a les fotografies més antigues veiem la porta d'entrada, la capella i alguns sepulcres més. Més endavant, en successives ampliacions, es van anar afegint nínxols, panteons, etc., de manera que el cementiri s'ha anat construint al llarg del temps amb el mateix llenguatge que va establir l'arquitecte.

¹¹⁵⁷ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 117.

¹¹⁵⁸ Daly, C. *Architecture funéraire contemporaine, spécimens de tombeaux, chapelles funéraires, mausolées, sarcophages, stèles, pierres tombales, croix, etc.* Paris: Ducher et Cie, 1871.

¹¹⁵⁹ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 117.

Diferents tipus de sepultures al cementiri. La imatge inferior dreta correspon a una de les ampliacions dels anys setanta. Fotografies de l'autora (31-5-2018).

Al cementiri hi trobem creus de tot tipus: escultures exemptes que sobresurten de les construccions (planes, de quatre braços; de pedra, de ferro forjat; amb diferents geometries: ornamentades, senzilles, amb forma de tronc d'arbre), relleus i marques a la pròpia roca de diferents tipus (dibuixades, enfonsades o superposades a la roca).

Diferents creus del cementiri. Fotografies de l'autora (31-5-2018).

Una de les sepultures més emblemàtiques és la dels rectors de la parròquia, que es troba a la zona més recollida del cementiri, a recer de la coberta de la capella, on s'accedeix des d'una escala al fons del cementiri. Es tracta d'una tomba a terra senyalada per una estela funerària circular amb una creu i coberta amb una làpida que mostra en relleu els atributs dels rectors: l'estola i el bonet. També hi ha gravada la declinació llatina del verb morir.

Les imatges anteriors a la construcció del cementiri mostren un paisatge àrid, sense vegetació, això sí, envoltat d'alzines i altres matolls. Aquestes plantes han anat envoltant i en alguns punts

envaint l'espai del cementiri, on Martorell va afegir xiprers, el simbòlic arbre dels cementiris que representa l'eternitat.¹¹⁶⁰ Aquests delimiten el recinte i també es troben en diferents punts de l'interior, dialogant amb l'agulla de la capella. La manera en que ha envellit la pedra i ha crescut la vegetació fa d'aquest cementiri un lloc gairebé místic, ja que, tot i que és un espai perfectament estructurat arquitectònicament, a la vegada sembla un espai generat per la mateixa natura, com els parcs anglesos. L'arquitecte va disposar els elements essencials del recinte de manera que la natura els pogués transformar i és ella qui ha conformat l'espai.

El simbolisme del cementiri és molt viu: es pot fer una comparació evident amb el calvari, el lloc de pedra dura, despullada on Jesucrist va morir a la creu. També es pot analitzar des del contrast de la pedra caiguda (les grans roques semblen despreses), imatge de la mort, amb els xiprers verds, esvelts, vius, imatge de la vida eterna.

Com s'ha vist, trobem en aquesta obra una evident influència de Gaudí. Per començar, a la capella, que recorda una obra d'aquest arquitecte. Per altra banda, podria també recordar-nos el primer misteri de Glòria de Montserrat, que sabem que Martorell coneixia,¹¹⁶¹ que es construeix en un petit indret de roca enmig de vegetació, jugant l'arquitectura amb la natura. En tercer lloc, l'estructura de "parc anglès", en el qual es generen diferents recorreguts, que es perden entre la natura, també és un plantejament que Gaudí aplica al Park Güell i als mencionats jardins Artigas, a la Pobla de Lillet. Trobem també al cementiri altres elements gaudinians: els arcs parabòlics, la creu de quatre braços, el treball amb el ferro forjat com un material plàstic, etc. Mireia Freixa es referia a aquesta influència de la línia expressionista de Gaudí en el cementiri d'Olius "entroncant amb els plantejaments de Rubió i Bellver".¹¹⁶²

No podem deixar de mencionar un clar referent quant a disseny de cementiris de l'època, que segons Lacuesta, de ben segur era conegut per l'arquitecte: el "Cementiri Ideal"¹¹⁶³ que Teodoro Anasagasti (1880-1938) va presentar a la "Exposición Nacional de Bellas Artes" de Madrid el 1910 i a l'Exposició Internacional de Roma el 1911, premiat a les dues, que presentava una arquitectura com "nascuda de de les entranyes de la terra".¹¹⁶⁴ Al cementiri d'Olius es pot veure clarament la influència d'aquest projecte, que també es podria descriure amb aquesta mateixa expressió. Segons Girbés, "el Cementerio Ideal de Teodoro Anasagasti anula por completo la concepción tradicional del Cementerio que se tenía, y entra en una configuración romántica",¹¹⁶⁵ en la qual, segons el mateix autor, hi ha una integració total de l'element arquitectònic i el paisatge que envolta les construccions, i, amb una distribució i localització concreta de la vegetació, aconsegueix una integració plena. Aquestes mateixes característiques les trobem, en versió reduïda, al cementiri d'Olius.

¹¹⁶⁰ Gràcies a la seva forma, que és molt allargada i la seva fulla perenne.

¹¹⁶¹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.* p. 49.

¹¹⁶² Freixa, M. (1986), *op. cit.* p. 122.

¹¹⁶³ Saguar, C. Arquitectura para soñar: el cementerio ideal de Teodoro Anasagasti. *Una Arquitectura para la muerte. Primer Encuentro Internacional sobre los cementerios contemporáneos*. Sevilla: Consejería de Obras Publicas y Transportes, 4/7-6-1991, pp. 29-33.

¹¹⁶⁴ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 106.

¹¹⁶⁵ Girbés, J. La Arquitectura funeraria, del Cementerio Neoclásico, al Cementerio Ideal de Teodoro Anasagasti Algan. A: *Concursos de Arquitectura. Actas del 14 Congreso Internacional de Expresión Gráfica Arquitectónica*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 2012, p. 123.

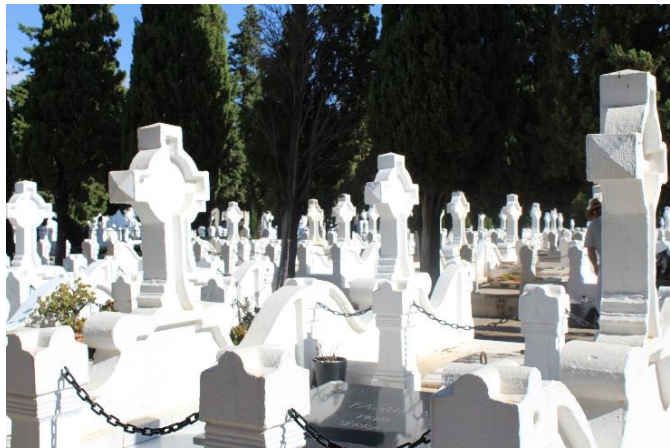
Al llarg del seu segle de vida, el cementiri ha estat modificat en diferents moments: als anys 70 es va ampliar la superfície d'enterraments, com s'ha especificat a la descripció. Als anys 90, la zona del davant es va rebaixar per formar una gran plaça d'accés al cementiri i, per tant, la rampa a través de la qual s'accedia al recinte va ser substituïda per una escala de pedra. La col·locació d'aquestes escales va fer que el complex no complís la normativa d'accessibilitat, motiu pel qual, l'any 2015, es va haver de construir una rampa lateral amb barana. En aquest mateix any es van dur a terme les altres intervencions de rehabilitació de la capella i d'altres espais del cementiri per a la seguretat i accessibilitat al seu interior a càrrec de l'arquitecte Marc Manzano, com per exemple la col·locació de baranes o l'arranjament d'escales i paviments.

S'ha d'afegir que a l'entrada d'aquest cementiri es troba una placa informativa on s'exposen algunes dades importants sobre l'obra. En aquest expositor es diu que l'arquitecte és Bernardí Martorell i Rius, una prova més de la poca informació que hi ha sobre l'arquitecte.

[Cementiri de Cambrils \(1922\). Cambrils, Tarragona.](#)

El cementiri de Cambrils és una obra poc coneguda de Bernardí Martorell. Gairebé cap document sobre l'arquitecte fa referència a aquest projecte, ni tan sols l'article monogràfic de Bassegoda,

el més complet, el menciona. Les referències que es troben en les publicacions que sí que en parlen són principalment històriques, no pas descriptives. Podem trobar-ne a *Cambrils, Dictadura i República (1923-1939)*,¹¹⁶⁶ on es fa una breu descripció històrica i en menciona l'arquitecte; i a *Èlits i control social al Cambrils de la Restauració Borbònica (1874-1923)*,¹¹⁶⁷ on no es parla de l'autor ni del projecte, sinó principalment de les trifulgues que hi hagueren al voltant de la

Vista d'una zona del cementiri de Cambrils. Fotografia de l'autora (17-10-2018).

titularitat del cementiri. Per últim, la publicació ja citada sobre el centenari del cementiri d'Olius és l'única que inclou, al capítol redactat per Lacuesta, una descripció i valoració d'aquest projecte, tot fent una comparació d'aquests dos recintes funeraris.¹¹⁶⁸

El cementiri d'Olius i el de Cambrils són dos cementiris molt diferents que mostren l'adaptació de l'arquitecte a dos entorns totalment contraris: així com el primer està situat en un terreny accidentat, en plena muntanya, el segon es troba en un pla extens. El d'Olius és un cementiri de població rural, de muntanya, amb pocs nínxols; el de Cambrils, en canvi, és un projecte més gran, tant espacialment com en nombre de sepultures. Analitzant aquests cementiris veiem doncs una

¹¹⁶⁶ Bertran, J. *op. cit.*

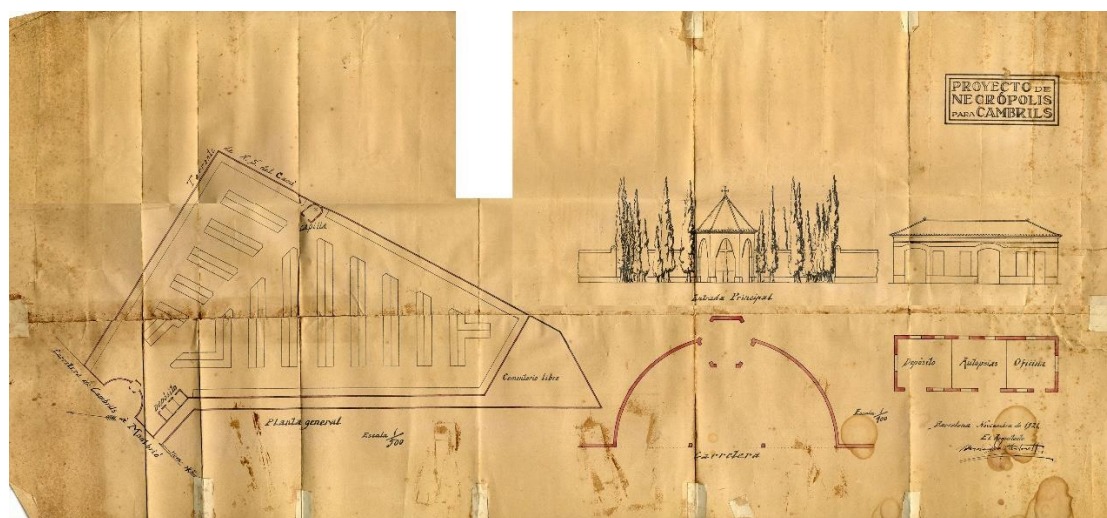
¹¹⁶⁷ Martí, I. *Èlits i Control social al Cambrils de la Restauració Borbònica (1874-1923)*. Cambrils: Ajuntament de Cambrils, 2007.

¹¹⁶⁸ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 135-141.

altra característica de l'arquitecte, que sap adaptar-se a cada entorn i té en compte el lloc i les necessitats de cadascun.

El cementiri de Cambrils és un encàrrec que Bernardí Martorell va rebre com a arquitecte diocesà de Tarragona, on ja treballava des del 1919, any en que el bisbe Vidal i Barraquer s'hi havia traslladat, però Martorell ja havia tingut relació amb Cambrils, ja que la família del bisbe, que, com s'ha dit, també tenia relació de parentesc amb l'arquitecte, era de la localitat i Martorell i Puig hi havia passat diverses temporades a la seva casa pairal. És per aquesta relació també que el sindicat agrícola havia demanat a l'arquitecte el projecte del seu celler, que es va construir entre el 1920 i el 1922.¹¹⁶⁹ Entre aquestes dues coses (la relació amb la família Vidal i l'encàrrec del Celler de la Cooperativa agrícola), Martorell coneixia bé el municipi.

Únicament es conserven dos documents sobre el projecte de Martorell i Puig: un plànol i una memòria. El plànol es troba a l'Arxiu Municipal de Cambrils (AMCAM a partir d'ara), i una còpia a l'AHAT, i consisteix en una única làmina signada el mes de novembre de 1922, que inclou la planta general de la necròpolis i dos detalls: l'alçat i la planta de la placeta d'entrada al cementiri i l'alçat i la planta del petit edifici per oficines, autòpsies i dipòsit. Per altra banda s'ha pogut consultar, gràcies a Raquel Lacuesta, la memòria escrita a màquina per l'arquitecte, on s'exposen els motius pels quals es realitza el projecte, les condicions del terreny i la seva composició, tot signat el 28 de novembre de 1922.¹¹⁷⁰ Aquesta memòria inclou també un pressupost de l'obra.

Projecte de cementiri de Cambrils. Bernardí Martorell. 1922. Fons: AMCAM (01/06.07.01/Plan-000001).

Notes històriques.

A finals del segle XIX, a Cambrils els enterraments es continuaven fent a l'antic cementiri, que es trobava adossat a l'ermita de la Mare de Déu del Camí. Aquest cementiri ja es trobava allunyat del nucli urbà, i per això no van haver de traslladar-lo quan, arran de les noves lleis del segle XVIII, s'havia ordenat aïllar els cementiris. El recinte, doncs, ja era molt antic, i a mitjans del segle XIX es trobava en un estat que amenaçava la seva integritat i la salubritat de l'entorn, tal com mostra la cita que inclou Bertran escrita pel capellà l'any 1866 "Una de las paredes del cementerio

¹¹⁶⁹ Siuró, J.M. *op. cit.* pp. 29-30.

¹¹⁷⁰ Memòria del cementiri de Cambrils. 28-11-1922. Bernardí Martorell. Fons: Desconegut (còpia del document facilitada per Raquel Lacuesta).

amenaza ruina, la pared de la carretera se está desmoronando (...)”,¹¹⁷¹ aquesta situació crítica es perllongava i l’ajuntament, després de repetides denúncies, va veure la necessitat imperiosa de treure endavant el projecte. Tot i així, per manca de recursos econòmics i per no trobar un indret adequat, el nou cementiri es seguia retardant. Davant aquesta situació, l’any 1920 Carles Roig va comprar i cedir gratuïtament l’actual terreny a la parròquia. Com que aquesta tampoc disposava de suficient pressupost, va ser el bisbe Vidal i Barraquer qui facilità els diners per a la construcció¹¹⁷² i, per tant, de seguida va derivar l’encàrrec a Bernardí Martorell, el seu arquitecte de confiança. El projecte es va realitzar l’any 1922, tal com corroboren les signatures del plànol i la memòria, però es va enviar a l’ajuntament el mes de març del 1923, amb una carta del rector:

Ante la necesidad evidente de un nuevo Cementerio Católico en esta población atendiendo al deplorable estado en que se halla el actual, en el que ya no es posible cual practicar un solo enterramiento (...) aparte de las malas condiciones higienicas que reúne; previo permiso del Exmo Sr. Cardenal arzobispo he resuelto emprender la construcción de dicha obra por cuenta exclusiva de esta fábrica parroquial, cuyo proyecto adjunto.¹¹⁷³

En paral·lel a l’elaboració del projecte, havia començat una forta discussió sobre si el nou cementiri havia de ser municipal o parroquial, però com que finalment, com s’ha vist, havien estat la pròpia parròquia i el ja cardenal Vidal i Barraquer qui n’havien assumit la construcció, la titularitat d’aquest es va fer indiscutible. Deu dies després de l’enviament de l’anterior carta i els documents, s’aprovava el projecte del nou cementiri i a l’agost el consistori reconeixia la seva incapacitat de portar a terme aquest projecte, de manera que cedia la titularitat a l’església,¹¹⁷⁴ i així es van concedir els permisos per dur a terme les obres. La construcció del cementiri va començar el mateix any 1923 i es va allargar fins el 1925, ja que, el 23 de juny d’aquest últim any, s’informava al Governador Civil de l’acabament de les obres, així com se li demanava autorització per realitzar-hi enterraments i per clausurar el vell.¹¹⁷⁵ Uns mesos més tard, el 2 de novembre, el cardenal el va beneir,¹¹⁷⁶ amb l’assistència de les autoritats locals i del veïnat, en un acte “de gran solemnitat i emoció”.¹¹⁷⁷

Com s’ha dit, malgrat l’oposició d’alguns regidors, la titularitat del cementiri es va atribuir finalment a l’església, la qual l’ha mantingut fins a l’actualitat, excepte en els anys 1932-1939, en els quals, amb l’adveniment de la República, es va implantar la Llei de Secularització dels cementiris (30-1-1932).¹¹⁷⁸ Aquesta Llei va fer que alguns sectors de la localitat exigissin a les autoritats de Cambrils la municipalització i secularització del cementiri, mentre que els sectors més conservadors seguien apostant pel seu caire parroquial, generant novament molta polèmica. Finalment l’any 1933 es va secularitzar el cementiri, aplicant les condicions que imposava la Llei, entre les quals es demanava que desaparegués el mur que dividia els dos departaments de la necròpolis (el catòlic i el lliure), que es veuran més endavant a la descripció.¹¹⁷⁹ En aquest context

¹¹⁷¹ Bertran, J. *Aspectes socio-econòmics del segle XIX i inicis del XX A Cambrils*. Tarragona: El Mèdol, 1992, p. 24.

¹¹⁷² Bertran, J. (1989), *op. cit.*, pp. 51-52.

¹¹⁷³ Martí, I. *op. cit.*, p. 73.

¹¹⁷⁴ *Ídem*.

¹¹⁷⁵ Bertran, J. (1989), *op. cit.*, pp. 52.

¹¹⁷⁶ Placa a l’entrada del Cementiri de Cambrils.

¹¹⁷⁷ Bertran, J. (1989), *op. cit.*, pp. 52.

¹¹⁷⁸ *Ibidem*, p. 53.

¹¹⁷⁹ *Ídem*.

de secularització també es va enderrocar la creu que presidia el cementiri¹¹⁸⁰ (suposem que la que coronava porxo d'entrada). A Cambrils també s'explica que, en aquest context, es van fer treure totes les creus del cementiri, però eren tantes que, en lloc de treure les creus de les sepultures, només van tapar les que hi havia a les plaques del nombre de cada tomba.¹¹⁸¹ D'aquesta manera, els visitants del Cementiri distingeixen les tombes fetes abans de la Guerra i les de les successives ampliacions, que es van tornar a marcar amb plaques amb creus.

Plaques amb la numeració de les tombes. A la de l'esquerra es pot comprovar com s'ha tret la creu. Fotografia de l'autora (17-10-2018).

L'arquitecte adjuntava amb la memòria del 28 de novembre de 1922 el pressupost de les obres, en el qual incloïa des del moviment de terres, fins els últims detalls: paviments, voreres, revestiments, etc. Per últim, incloïa també un apartat de direcció de l'obra, per la qual establia el preu de 8.664 pessetes. El pressupost total preveia una despesa de 166.206,95 pessetes.

Descripció.

Troblem en aquest projecte una versió molt diferent del cementiri que hem vist a Olius, però també aquest planteja la mateixa idea: la igualtat de totes les persones en relació amb la mort. A tots dos cementiris trobem tombes on no es distingeix la importància del difunt, a Olius amb tombes molt diferents, però totes amb el mateix nivell d'importància, i a Cambrils amb una gran claredat: tot l'espai és igual, i totes les tombes són idèntiques, no hi ha persones més o menys importants, no hi ha distincions. Això fa que el cementiri destaquï per la seva homogeneïtat.

Dues vistes del cementiri. Fotografies de l'autora (17-10-2018).

¹¹⁸⁰ Carpeta Cementiri Municipal Carta i plec d'unes 500 signatures amb data 15-5-1933.

¹¹⁸¹ Entrevista a Gerard Martí, director del Museu d'Història de Cambrils, 17-10-2018.

Tal com recull Bernardí Martorell a la memòria de la necròpolis,¹¹⁸² el cementiri es troba a una zona plana aïllada de la vila, delimitada pel barranc de Santa Maria del Camí, en un espai una mica elevat, gràcies als torrents que l'envolten, condicions òptimes per a garantir la seguretat, salubritat i ventilació del recinte. Aquestes bones característiques de l'emplaçament es recullen en un dels informes tècnics sobre el terreny, on també es valorava la composició geològica d'aquest, argilosa i calcària, i la lleugera inclinació del terreny, que facilitava que no hi hagués inundacions.

Juntament amb la descripció minuciosa de tots aquests factors, l'arquitecte afirma a la memòria que és realment un terreny de condicions òptimes, "con dificultad encontraría otro terreno que en medio de la llanura general, pudiese reunir las condiciones de plataforma elevada i completamente aislada que reúne el terreno elegido".¹¹⁸³ Respecte a la quantitat de superfície, també l'arquitecte es mostra satisfet: "pocos casos se presentan tan franca y holgadamente resueltos como el presente".¹¹⁸⁴ Aquesta amplitud ha permès al llarg dels anys que l'obra s'anés ampliant.

Tot el recinte queda tancat per un mur que, segons la memòria del projecte, també és mur de contenció de terres. L'accés es realitza des de l'antiga "carretera de Madrid", que actualment és el carrer del cementiri, a través d'una placeta semi-circular, com un atri que acull el visitant i el dirigeix al porxo d'entrada, que està col·locat al centre i envoltat de xiprers. Aquest porxo és un templet hexagonal amb sis arcs apuntats i amb la coberta revestida exteriorment de ceràmica vidriada de color vermellós amb les arestes de ceràmica vidriada blava i coronada per una creu. Els plànols del projecte plantejaven els arcs del porxo com parabòlics, però els realitzats són més aviat apuntats.

Atri d'entrada al cementiri amb porxo d'accés.
Fotografia de l'autora (17-10-2018).

Interior de la coberta del porxo d'accés al cementiri.
Fotografia de l'autora (17-10-2018).

Un cop dins del cementiri, a la dreta, l'arquitecte proposava un petit edifici de planta rectangular amb tres espais: un dipòsit de cadàvers, una sala realitzar autòpsies i un tercer espai per a oficines, cadascun amb la seva pròpia entrada independent des de l'exterior. Era un edifici de línies clàssiques que va ser demolit i substituït per un petit edifici amb una oficina, al mateix lloc. Per altra banda, al projecte no està indicat, però entrant, a l'esquerra, trobem un edifici semblant coronat per una creu que també conté un espai (actualment de magatzem, però podria ser una

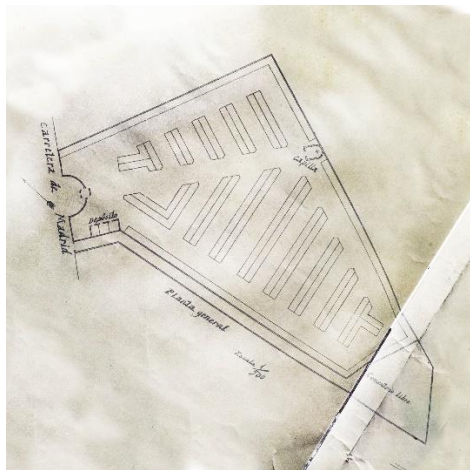
¹¹⁸² Memòria del cementiri de Cambrils. *op. cit.*

¹¹⁸³ *Ídem.*

¹¹⁸⁴ *Ídem.*

petita capella) i l'antiga sala d'autòpsies. No hem pogut saber si aquest edifici va ser construït el 1922 juntament amb el cementiri o si s'ha afegit posteriorment.

La distribució del cementiri pretén adaptar a un terreny de geometria irregular la típica tipologia d'ordenació dels cementiris en pla, que normalment consistien en un recinte rectangular amb dos eixos ortogonals principals que marcaven la disposició simètrica de les tombes, un dels quals unia els dos elements més representatius del cementiri: la porta d'entrada i la capella.¹¹⁸⁵ Martorell no va poder establir exactament aquests principis a causa a la geometria del terreny, però sí que en veiem la influència al projecte, en la proposta de disposar un eix principal al voltant del qual s'ordena l'espai i que relaciona l'entrada amb la capella.

Planta general del cementiri. 1922. Fons: AMCAM (01/06.07.01/Plan-000001).

Vista general del cementiri. Extret de: Google Earth (consulta: 26-6-2018).

Com es pot veure al plànol, la zona nord proposava una sèrie de files totes ordenades respecte a l'eix principal; però a la zona sud, que és la més àmplia, l'arquitecte va planificar d'una banda quatre fileres més que també estaven vinculades a l'eix però al costat n'afegia quatre més, aquestes situades en paral·lel amb les anteriors però sense relacionar-se directament amb l'eix central. El projecte proposava aquesta disposició dels sepulcres per a aprofitar tot l'espai de la parcel·la, però finalment, no sabem per quin motiu, les fileres es van acabar col·locant d'una altra manera, tal com es pot veure a la fotografia aèria, de manera molt més ortogonal i, per tant, sense eixos principals, qüestió que afavoreix encara més la idea de la igualtat entre totes les sepultures.

A l'extrem sud-est de la parcel·la l'arquitecte delimitava a la planta una zona que anomenava "cementerio libre", que era l'espai funerari que es reservava per a l'enterrament de persones que no pertanyien a l'Església catòlica. Aquesta separació d'espais, que tenia el seu origen en la consideració del cementiri com a terra sagrada, era molt freqüent als cementiris abans del segle XX. Aquesta zona tenia el seu propi accés independent, a través d'un passatge lateral separat del cementiri, com es veu al plànol. Com ja s'ha vist, uns anys més tard, el cementiri lliure va ser incorporat al cementiri.

¹¹⁸⁵ Galcerán, M., Lacuesta, R. (1991), *op. cit.*, p. 4.

La capella, segons la planta inicial, es trobava a l'altre extrem de l'eix principal, esdevenint, juntament amb l'entrada, els dos elements essencials del recinte, com es feia a l'època. No es va arribar a construir mai.

Les sepultures que proposa no són els típics blocs de nínxols verticals, que l'arquitecte creia que provocaven un "efecte desagradable i monòton",¹¹⁸⁶ sinó tombes al terra, que segons l'autor donen un efecte "respectuós i sagrat".¹¹⁸⁷

No tenim plànols però pel que diu la memòria comprovem que és el mateix arquitecte qui dissenya les sepultures, totes iguals, agrupades en blocs de 12 aproximadament (alguns blocs són més grans i d'altres més petits, per adaptar-se a la geometria del solar). Aquests blocs generen una trama molt ortogonal. Això també desmarca Martorell dels principis vigents a l'època en quant a construcció de cementiris: a totes les necròpolis, com a les ciutats, es distribuïen els panteons (com els edificis) en funció de l'escala social dels difunts, però en aquest cas, Martorell elimina aquesta distinció, no només, com dèiem, proposant tots els sepulcres iguals, sinó sense cap tipus de jerarquia tampoc en quant a la col·locació d'aquests en l'espai funerari, tot lineal. A la memòria, però, sí que recorda que s'ha de tenir en compte la distinció al cementiri d'algunes zones: zona d'enterrament d'infants, de sacerdots, etc. Tot i així, aquestes zones no les distingeix ell al projecte, que és tot homogeni, sinó que ho deixa en mans de l'administració del cementiri, reafirmant doncs, que tot el cementiri seria igual.

No se indica en el presente proyecto la distribución de zonas especiales dentro del mismo, (de gloria o de párvulos, de sacerdotes, etc.) pues la misma Administración del Cementerio una vez ejecutado el proyecto, puede determinar las más apropiadas que la disposición en grupos facilitará extraordinariamente.¹¹⁸⁸

Això sí, Martorell coneix la societat en la que viu, i ofereix, dins l'estructura regular de les tombes, la llibertat de cada família de decorar la part interior de la seva, segons les seves possibilitats econòmiques: "hay campo ilimitado de formas de perpetuar la memòria de los que han existido adaptandose a todas las posibilidades económicas".¹¹⁸⁹

Dos exemples de tombes iguals amb la part interior diferent. Fotografia de l'autora (17-10-18).

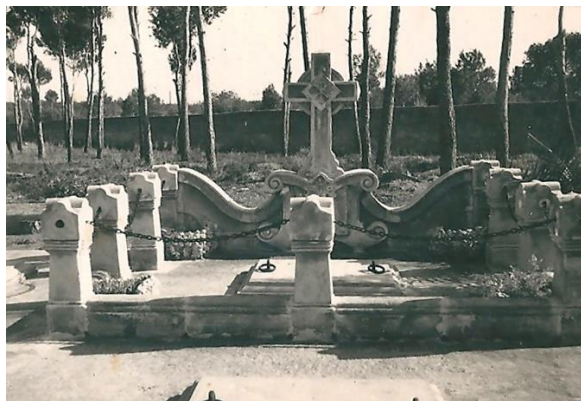
¹¹⁸⁶ Memòria del cementiri de Cambrils. *op. cit.*

¹¹⁸⁷ *Ídem.*

¹¹⁸⁸ *Ídem.*

¹¹⁸⁹ *Ídem.*

Els sepulcres són definits per Lacuesta com a elements “de línies noucentistes”,¹¹⁹⁰ i és que veiem en el seu disseny l'estil més mediterrani i clàssic de Bernardí Martorell, i és un dels projectes d'aquest que es troba més proper a les línies estilístiques del noucentisme. És raonable ja que ens trobem ja a la segona dècada del segle XX, en la qual els arquitectes ja es decanten per aquest estil.

Una sepultura. 1947 (data de la fotografia). Fons: AFPV.

Tomba no pintada. Fotografia de l'autora (17-10-18).

No trobem entre els plànols del projecte el disseny de les sepultures, i, per tant, no podem corroborar que fossin dissenyades completament per l'arquitecte, però deduïm que, ja que havia elaborat ell tot el projecte del cementiri i hi fa referència a la memòria, devia haver arribat ell mateix als últims detalls, com feien els arquitectes de l'època, que desenvolupaven el projecte a totes les escales. Totes les tombes estan realitzades amb els mateixos elements arquitectònics i amb les mateixes dimensions rectangulars. Estan aixecades uns centímetres del terra i aïllades individualment per un costat per un mur de línies corbes coronat amb una creu amb el crismó dibuixat al mig i amb les sigles R.I.P. (*Requiescat In Pace*, descansi en pau) a la part inferior, tot de color blanc amb l'escriptura negra. Als vèrtexs de la planta, sobresurten uns pilars de capcers ondulats units per una cadena de ferro, tot amb un disseny homogeni. L'espai interior de cada parcel·la és la zona que cada família o individu pot triar lliurement, i és on s'estenen les làpides amb els noms dels difunts i les dates.

El color blanc no sabem si formava part del projecte o s'ha anat afegint amb el temps, ja que l'única fotografia antiga mostra una tomba de pedra, sense color. Actualment les tombes es repinten constantment i la imatge general del cementiri és del tot blanca, recordant a altres cementiris de viles costeres de Catalunya, com, per exemple, el de l'Escala, el de Premià de Dalt o el de Roses.

L'excepció confirma la regla, i al cementiri trobem dues sepultures que són diferents: per un costat, la de la família Roig Mariner, que es troba a la cantonada d'una filera i té com a estela funerària una creu emmarcada per dues columnes a cada banda unides per dues arquivoltes, tot de pedra. El sepulcre inclou també una placa que explica el motiu de la distinció: “Aquí yacen los herederos de quien donó este cementerio a la parroquia del pueblo de Cambrils, Carlos Roig”. Per altra banda, la tomba de Rovira Cavallé, alcalde del municipi en temps de construcció del cementiri, també és diferent, i aquesta és més monumental que l'anterior. Consisteix en una base de pedra sobre la que s'estén la tomba pròpiament, i una làpida de pedra blanca de dos metres

¹¹⁹⁰ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 137.

acabada en arc de mig punt amb una creu i la inscripció amb el nom de la família. No sabem si el disseny és obra del nostre arquitecte, ja que aquesta tomba està aïllada.

Sepultura de la família Roig Mariner. Fotografia de l'autora (17-10-18).

Sepultura de la família Rovira Cavallé. Fotografia de l'autora (17-10-18).

Entre aquestes files de sepultures Martorell preveu un arbrat que protegeixi la visió directa sobre les tombes: en primer lloc, manté els pins que envolten el terreny i un pinar que hi havia a l'interior (que més endavant es va eliminar per ampliar el cementiri) com a recurs de protecció i d'higiene, i, per altra banda, afegeix també xiprers al voltant de les fileres de sepultures, aportant també el simbolisme ja comentat que tenen aquests arbres a l'espai funerari. Trobem doncs que en aquest cementiri Martorell fa servir un cop més el recurs de la vegetació com a element de configuració arquitectònica de l'espai.

Posteriorment s'ha hagut d'ampliar diverses vegades el cementiri. A la primera intervenció, a la segona meitat del segle XX, se seguí la mateixa disposició en filera que els originals, imitant també la parcel·lació i la forma dels sepulcres. La segona ampliació, que es va dur a terme els anys 90, trenca amb l'estètica inicial del projecte i construeix blocs de nínxols de cinc pisos que tanquen el recinte a manera de mur a la zona nord-est.

Una de les avingudes de xiprers intercalades amb les tombes. Fotografia de l'autora (17-10-18).

Vista del cementiri en relació amb l'ampliació (nínxols a la dreta). Fotografia de l'autora (17-10-18).

6. Altres projectes religiosos no realitzats o no localitzats.

Trobem, a part de tots els edificis i elements religiosos que hem citat en aquest capítol, alguns projectes o elements no localitzats que tenen a veure amb l'àmbit religiós. Per una banda trobem projectes signats per ell però no hem pogut localitzar-los o esbrinar si van ser construïts; per altra, trobem elements que s'atribueixen a Bernardí Martorell però no n'hem trobat documentació.

6.1. Capelles, altars, retaules.

Al fons personal de Bernardí Martorell a l'AHCOAC-G trobem els plànols d'una capella per la Congregació de les Filles de Maria,¹¹⁹¹ un altar i retaule de Santa Maria de Cervelló¹¹⁹² i un altar i retaule per una església de Figueres.¹¹⁹³ Cap dels tres projectes han estat localitzats; no sabem, per tant, si es van arribar a dur a terme.

El projecte de capella per la Congregació de les Filles de Maria consisteix en un conjunt de plànols (planta, seccions i perspectiva) sense data que desenvolupen un oratori en un espai rectangular de dimensions reduïdes (no és una església com a tal, sembla que sigui un projecte per adaptar un espai existent com a oratori) per a la congregació.

Perspectiva de la capella. Bernardí Martorell. (s. d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C17/94-104).

Hi ha diverses congregacions que s'anomenen Filles de Maria, però suposem, per l'època i els contactes de l'arquitecte, que en aquest cas es tracta de les Filles de Maria Escolàpies. Deduïm que aquestes són les clientes de l'arquitecte per diversos motius: en primer lloc per la relació de l'arquitecte amb la família Montal, per a qui va realitzar un edifici a Arenys de Mar. La família Montal eren parents de Paula Montal,¹¹⁹⁴ fundadora de la congregació que estem comentant, i tenien, des de la mort de la beata, la tradició d'ajudar la comunitat religiosa.¹¹⁹⁵ Per altra banda, podem tenir en compte també la relació

de l'arquitecte amb les Escoles Pies, institució en la qual estava inspirada la congregació femenina.

¹¹⁹¹ Capella de la Congregació Filles de Maria. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C17/94-104).

¹¹⁹² Sta Maria de Cervelló. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C2/13-14).

¹¹⁹³ Església Figueres. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C28/266-270).

¹¹⁹⁴ Labarta, M. L. *Beatificación de Paula Montal de San José de Calasanz: 18 de abril de 1993*. Zaragoza: Edelvives, 1993.

¹¹⁹⁵ Padilla, A. Els Montal, una nissaga clau a Catalunya amb beates, industrials i presidents del Barça. A: *Ara*. Font: http://www.ara.cat/esports/Montal-Catalunya-industrials-presidents-Barca_0_1763823783.html (consulta: 23-7-2017).

La capella és de planta rectangular allargada, amb tres petites naus: la central, principal, i dues naus laterals més estretes que estan separades de la central per una filera de columnes.

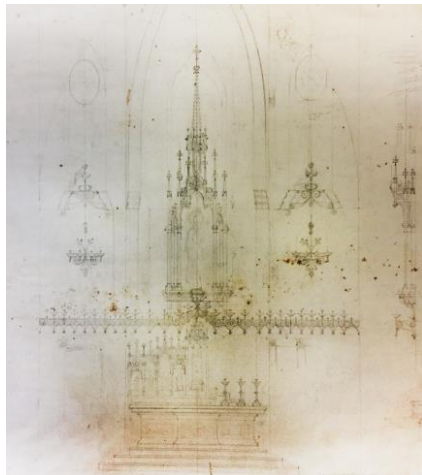
Secció longitudinal de la capella. Bernardí Martorell. (s. d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C17, 94-104).

En aquest projecte trobem elements neoclàssics, com les columnes corínties; gòtics, com els vitralls, que tenen una geometria que recorda a un claustre, amb traceria; i arcs parabòlics, que separen els diferents trams.

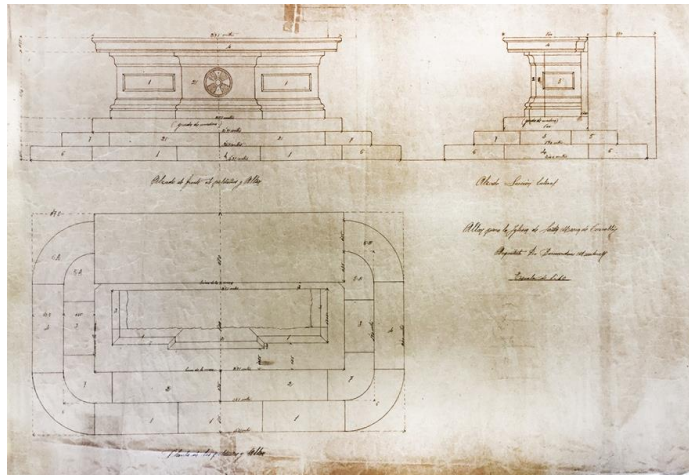
Per altra banda, trobem el projecte d'altar i retaule de Santa Maria de Cervelló. Aquest projecte consisteix en alçats i seccions de l'altar, un alçat del retaule i un detall a escala 1/10.¹¹⁹⁶

No sabem si es tracta d'un altar per a l'església de Santa Maria de la localitat de Cervelló (on no l'hem localitzat) o si és un altar de Santa Maria de Cervelló (una santa que té aquest nom i cognom) per un altre municipi.

El projecte té les característiques de les primeres obres del nostre arquitecte, la principal de les quals és la clara influència de Joan Martorell, que es pot veure en neogòtic dels diferents elements del projecte: fornícula, ornamentació del retaule, etc. Per altra banda, l'arquitecte va dissenyar l'altar amb molt detall, amb totes les mesures i fins i tot la numeració de les diferents pedres que formen el paviment.

Alçat del retaule de Santa Maria de Cervelló. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C2/13-14).

Planta, secció i alçat de l'altar de Santa Maria de Cervelló. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C2/13-14).

¹¹⁹⁶ Alçat del retaule de Santa Maria de Cervelló. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C2/13-14); Planta, secció i alçat de l'altar de Santa Maria de Cervelló. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C2/13-14).

Per últim, trobem un altre projecte de retaule. Als plànols no hi apareix la ubicació de l'obra ni la data, però a la carpeta on es guarden hi figura "església de Figueres".¹¹⁹⁷ Aquest projecte és possible que fos realitzat, tot i que no l'hem localitzat. En un dels plànols hi trobem l'anotació: "aquest suplement de pedra d'Avinyonet, el tenim fet, però no col·locat encara. Si convingués podríem suprimir-lo".¹¹⁹⁸

Aquest projecte consisteix en un altar i un retaule, al qual es pot accedir per una escala posterior. Aquest retaule està format per una base de pedra, amb llànties ornamentals i dues peanyes amb escultures de sants, i, a la part central, un templet de quatre columnes unides per arcs de mig punt, i tot coronat per una creu i amb dues (o quatre) llànties penjants. A l'interior del templet estava previst col·locar-hi una estàtua a la qual es plantejava que es pogués pujar a venerar per l'escala.

Planta i alçat altar i retaule. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C28/266-270).

¹¹⁹⁷ Església Figueres. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C28/266-270).

¹¹⁹⁸ *Ídem*.

6.2. Altres objectes litúrgics.

Hem analitzat en aquest capítol alguns objectes litúrgics realitzats per l'arquitecte, però hem trobat també entre diaris i publicacions antigues que Bernardí Martorell va intervenir, com a mínim, en dues obres més: una custòdia (al voltant del 1919) i unes canadelles (al voltant del 1928).

Custòdia. Extret de: *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 8-3-1919, p. 143.

La custòdia, realitzada segons disseny de l'orfebre Ramon Sunyer amb "la aprobación de D. Bernardino Martorell, arquitecto del santuario del Corazón de María"¹¹⁹⁹ era de plata daurada i repujada i enriquida amb pedreria i esmalts policroms. Aquest objecte litúrgic, d'inspiració medievalitzant, no s'ha localitzat.

La referència a les canadelles apareix al diari *La Publicitat*, on explica que les va exposar a l'Exposició d'Art Litúrgic del 1928, juntament amb fotografies de dos projectes i altres "atuals d'orfebreria",¹²⁰⁰ que, segons l'opinió de la publicació, "no ens sembla gaire afortunat".¹²⁰¹

¹¹⁹⁹ Anònim. *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 8-3-1919, p. 143.

¹²⁰⁰ Anònim. Exposició d'Art Litúrgic. A: *La Publicitat*. Barcelona: 15-12-1928, p. 4.

¹²⁰¹ *Ídem*.

6.3. Restauracions.

Bassegoda afirma que Bernardí Martorell va restaurar la trona barroca de la parròquia d'Arenys de Mar.¹²⁰² Com veurem més endavant, Martorell va realitzar en aquesta vila obres d'habitatge a personatges importants de la ciutat, que podrien estar vinculats amb l'església. A l'arxiu de la localitat no s'hi conserva cap expedient, i tampoc n'hem trobat a l'arxiu parroquial, però al llibre *L'església de Santa Maria d'Arenys i la seva restauració*,¹²⁰³ hem esbrinat en què va consistir concretament la intervenció de Bernardí Martorell:

L'altra actuació arquitectònica d'aquesta època, potser la més rellevant, és l'obertura dels actuals finestrals neogòtics, obra que coincideix amb la primera restauració del retaule major de Pau Costa, dirigida per l'arquitecte Bernardí Martorell, iniciada el 1921.¹²⁰⁴

Així doncs, es confirma que la direcció de la restauració del retaule va ser obra de Martorell. Aquesta obra va ser restaurada i inaugurada el 10 de desembre del 1922, tal com recull el diari *Arenys i sa comarca* del dia 24 del mateix mes,¹²⁰⁵ on esmenta que l'arquitecte director de les obres Sr. Martorell assistí a l'acte.

Segons el mateix autor, l'obertura dels finestrals neogòtics que il·luminen l'interior també va ser obra de Martorell. Exposa que els

Nau principal de l'església d'Arenys de Mar i retaule. Fotografia del'autora (28-1-2020).

primers finestrals que es van obrir van ser els dos del presbiteri, per donar llum natural al restaurat retaule. L'èxit d'aquests finestrals va fer que durant els següents anys, s'anessin obrint els altres, fins l'any 1932, no sabem si tots amb projecte de Bernardí Martorell.

També en aquest moment (entre 1921 i 1922, que es va inaugurar el retaule) es van pintar totes les parets i l'absis de la capella major, amb temes geomètrics i sanefes als finestrals i pillastres. Aquestes pintures es van conservar fins als anys setanta.¹²⁰⁶ En aquesta època es van dur a terme altres intervencions, entre les quals es troba la instal·lació de noves trones. És probable que aquestes fossin també obra de Martorell, o que en dirigís la col·locació, però no hem trobat els documents que ho confirmin. El que sí que sabem és que aquests elements van desaparèixer durant la Guerra Civil, i el cadirat, altar i les trones que trobem actualment a la parròquia són obra dels anys quaranta de Cèsar Martinell.¹²⁰⁷

¹²⁰² Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 48.

¹²⁰³ Fané, M. *L'església de santa Maria d'Arenys i la seva restauració*. Arenys de Mar: D.A.U., 1995.

¹²⁰⁴ *Ibidem*, p. 49.

¹²⁰⁵ Anònim. Acabament de les obres de l'església. A: *Arenys i sa comarca*, n. 131. Arenys: 24-12-1922, p. 5.

¹²⁰⁶ Fané, M., p. 49.

¹²⁰⁷ *Ibidem*, pp. 58-59.

Bassegoda també esmenta la intervenció de Martorell en la restauració de l'ermita romànica de Darnius,¹²⁰⁸ de la qual només hem trobat una altra breu referència: apareix una ressenya a un diari de l'època que diu "Darnius (Gerona). Restauración de la Iglesia romànica. (Arquitecto: D. Bernardino Martorell.)".¹²⁰⁹ No n'hem trobat documents però és una intervenció versemblant, ja que Darnius es tractava del poble d'estiueig de la seva família i allí va realitzar-hi l'escola municipal, com veurem més endavant.

¹²⁰⁸ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 48.

¹²⁰⁹ Anònim. Inauguraciones. A: *La Construcción Moderna*, n. 7. Barcelona: 15-4-1927, p. 11.

II. Arquitectura d'habitatge.

1. Obra menor.

Podem trobar, al llarg de tota la carrera professional de Bernardí Martorell, i principalment els primers anys, quan encara no tenia encàrrecs d'envergadura, alguns projectes de coberts a patis o de cambres a terrats. A continuació esmentarem els diferents projectes d'aquest tipus per a tenir-ne una referència, però no els descriurem ni analitzarem, perquè no tenen cap interès arquitectònic.

L'any 1904, Martorell va projectar els coberts per al pati d'Eduard Balcells, situats al carrer Sant Ignasi, 7 amb Princesa;¹²¹⁰ el 1906, un cobert interior per a Josep Maria Marquès, al carrer Bellafila, 3.¹²¹¹ Entre els anys 1906 i 1908 va intervenir al Palau Robert, però, tot i que la reforma és petita, per l'interès que té aquest edifici es comentarà a l'apartat corresponent a reformes d'aquest capítol.¹²¹² L'any 1909 va realitzar un cobert a la casa de Miquel Monclús, al carrer Pau Claris, 114.¹²¹³ Més endavant, el 1921 construirà un cobert per a Antònia Mumburú, al carrer Cuyàs, 5, a Sarrià,¹²¹⁴ que Bassegoda no havia citat a la seva publicació.

Aquest mateix autor afirma que, l'any 1905, Martorell va fer construir un cobert per a Francesc Planas, al carrer Pere IV número 89 cantonada amb Padilla,¹²¹⁵ però no se n'ha trobat l'expedient a l'AMCB, ja que l'autor el referencia a l'antic Arxiu Municipal Administratiu (AMA a partir d'ara), desaparegut, i els codis no es corresponen amb els actuals i no s'ha pogut localitzar a l'AMCB ni per adreça, ni per arquitecte, ni per propietari. El mateix passa amb un possible projecte de cambres per al terrat de la casa d'Eulalia Regordosa, al carrer Ausiàs Marc amb el carrer Girona, de l'any 1912;¹²¹⁶ un cobert al carrer Bailén amb València l'any 1918, per a Josep Maria Busquets,¹²¹⁷ per a qui realitzaria un edifici de pisos uns anys més endavant, que veurem en les properes pàgines; un cobert per a la vídua Vilaseca al carrer Diputació, realitzat suposadament el 1919;¹²¹⁸ un cobert per a Josep Veleta, al carrer Entença número 600 entre Gran Via i Diputació l'any 1920;¹²¹⁹ unes cambres al terrat de Josep M. Barrau, al carrer Fusina, 6, el mateix any;¹²²⁰ un cobert per a Emili Borràs, construït al carrer Mallorca, 499 l'any 1921,¹²²¹ i un últim cobert l'any 1921, per a Modest Font, entre els carrers Mallorca i Dos de Maig,¹²²² que tampoc hem pogut

¹²¹⁰ Dos coberts construïts a l'interior del solar número 7 del carrer Sant Ignasi. 11-1904. Fons: AMCB (ob. part. 10137); Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 32.

¹²¹¹ Expediente de denuncia contra don Jose Mª Marqués, construyendo sin permiso un cubierto en el terrado de la casa n° 3 de la calle de Bellafila. 1906. Fons: AMCB (1322, 6p). Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*

¹²¹² V. p. 441.

¹²¹³ Planos de d. Miguel Monclús, 1909. A: Expediente de permiso a Don Leopoldo Terol López (apoderat de Miquel Monclús). 1909. Fons: AMCB (849 especial; EIX11955-1909); Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 33.

¹²¹⁴ Permiso a Antonia Mumburú para construir cobertizo casa calle Cuyás, n° 5. 1920. Fons: AMDS (236, 105, n. 485).

¹²¹⁵ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 32.

¹²¹⁶ *Ibidem*, p. 36.

¹²¹⁷ *Ibidem*, p. 37.

¹²¹⁸ *Ibidem*, p. 38.

¹²¹⁹ *Ídem*.

¹²²⁰ *Ídem*.

¹²²¹ *Ibidem*, p. 39.

¹²²² *Ídem*.

confirmar, tot i que és probable que siguin projectes realitzats, la documentació dels quals ha estat extraviada. Per últim, trobem una petita intervenció a la casa de Concepció Maristany, al carrer Mallorca, 237, en el qual Martorell projecta una senzilla reforma interior d'unes bigues de ferro. No esmentem aquesta reforma al capítol corresponent perquè no té rellevància.¹²²³

Altres projectes de cambres o coberts vinculats a edificis que són obra del nostre arquitecte els hem referenciat als capítols corresponents.

¹²²³ Obra en calle Mallorca 237 para Concepció Maristany. 1929. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (T-631-6141).

2. Habitatges unifamiliars.

En aquest apartat veurem els projectes de Bernardí Martorell d'habitatge unifamiliar. Martorell va tenir molta producció d'aquest tipus de projecte, realitzant obres que generalment corresponen a una tipologia de torre o xalet aïllat. En alguns casos realitza projectes més petits d'habitatges entre mitgeres situats a nuclis urbans més densos, però la majoria de projectes que veurem a continuació són cases aïllades amb jardí.

Molts d'ells han desaparegut, especialment les obres que es troben a la zona de Sarrià-Sant Gervasi i Pedralbes, a Barcelona, on l'especulació immobiliària va fer que es demolissin molts xalets unifamiliars per construir en el seu lloc edificis de pisos.

Veiem en aquest tipus de projecte que l'arquitecte combina dos estils diferents, per una banda, en algunes cases, opta per un estil neoclàssic, amb tots els seus trets característics: l'encoixinat de les façanes, les columnes i pilastres d'ordres clàssics, etc., com veiem també a obres civils del seu oncle, Joan Martorell. Per altra banda, molts dels seus edificis ens parlen més aviat d'eclecticisme, ja que barregen elements variats d'inspiració modernista, gaudiniana, clàssica, etc. Aquests trets són per exemple la combinació del totxo amb altres materials, especialment la ceràmica vidriada verda; els ràfecs i cornises de maó combinat de diferents maneres generant textures; les mènsules de subjecció dels ràfecs de totxo generant una petita curvatura, com veiem a la façana de les Teresianes de Tarragona, element que veurem a molts dels seus edificis; i l'ús de les arts aplicades, com era típic en el modernisme, incloent als seus edificis portes i finestres realitzades per artesans, esgrafiats, paviments de mosaic o de rajola hidràulica, etc. A alguns edificis veurem com l'arquitecte inclou torres, cúpules o glorietses a la part superior de les construccions, com era típic en la nova construcció de l'època en barris com Pedralbes o Sarrià, generant les típiques construccions unifamiliars anomenades "torre". Veiem també com un element comú als seus edificis el ferro forjat, que trobem a balcons, reixes i ornamentacions de les cobertes i permet a l'arquitecte experimentar amb formes d'inspiració gaudiniana.

Aquest capítol l'hem ordenat per localitats i per ordre cronològic. Els edificis d'habitatge unifamiliar els trobem distribuïts per diversos indrets: la majoria a la ciutat comtal (especialment a Sarrià, en aquella època municipi independent de la ciutat), però també altres a Sitges, Sant Feliu de Guíxols, Arenys de Mar, Camprodon i Taradell.

A part de tots els edificis que veurem a continuació, apareix també al monogràfic de Bassegoda una casa per a Patrici Fargas,¹²²⁴ construïda, segons l'autor, a L'Hospitalet de Llobregat l'any 1935. La referència només diu que es trobava al carrer Holanda, que era de planta baixa i el número de visat del COAC. No hem trobat cap referència a l'AMHL d'aquesta construcció, però trobem a l'AHCOAC-G, entre els plànols de l'escola que Martorell va projectar a L'Hospitalet per a Pablo Estapé, que feia cantonada amb el carrer Holanda, com veurem més endavant,¹²²⁵ un document on apareixen planta i alçat d'un senzill edifici de planta baixa dibuixat a llapis. Potser es tracta d'aquest edifici, del qual no hem trobat cap més informació.

¹²²⁴ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.* p. 47.

¹²²⁵ V. p. 473.

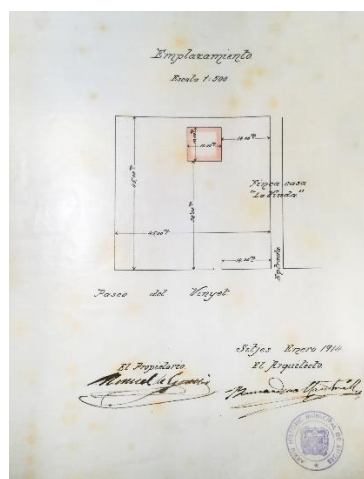
2.1. Sitges.

Casa Gomis (1914) – desapareguda o no construïda.

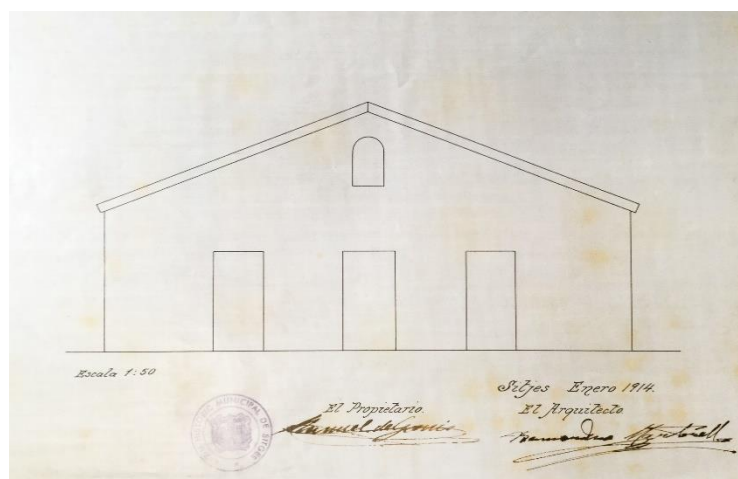
Troblem a l'Arxiu Històric Municipal de Sitges (AHMS a partir d'ara) l'expedient d'un projecte de casa unifamiliar situat al passeig del Vinyet d'aquest municipi.¹²²⁶ L'emplaçament no inclou el número del carrer i és molt poc concret (una parcel·la quadrada), de totes maneres, s'ha recorregut tota l'avinguda i no hi trobem cap edifici que correspongui amb aquest projecte, per tant confirmem que, si va ser construït, es va demolar per construir-hi altres edificis, com va passar amb molts habitatges aïllats, o potser finalment no es va construir.

No trobem referències bibliogràfiques d'aquest projecte, és, per tant, una obra inèdita que es dona a conèixer per primer cop gràcies a aquest estudi.

Manuel de Gomis i Ferran, veí de Barcelona, sol·licitava permís a l'Ajuntament de Sitges per construir aquest edifici, el 15 de gener del 1914. El permís va ser concedit el dia 22 del mateix mes, en el qual s'afirma que les obres s'havien de dur a terme en el termini d'un any.

Emplaçament. Bernardí Martorell. 1-1914. Fons: AHMS (6/1914).

Alçat. Bernardí Martorell. 1-1914. Fons: AHMS (6/1914).

Els plànols que s'adjunten presenten una construcció molt senzilla, de planta quadrada situada al fons d'una ampla parcel·la d'aproximadament 2000 metres quadrats. Aquesta parcel·la està marcada com a "finca casa La Viuda", que es trobava a l'avinguda del Vinyet, des del 1926 anomenada avinguda de Nostra Senyora del Vinyet.¹²²⁷

L'habitatge en sí, tenia una planta quadrada de 10 metres de costat, amb planta baixa i golfes i coberta a dues vessants. A la façana principal es plantegen tres portes i una finestra acabada en arc de mig punt a la part superior. La distribució és estranya: a la façana principal hi té tres entrades, la del mig condueix a un àmplia sala central i, les dels costats, a dos passadissos laterals amb accés a tres sales cada un. Des de les façanes laterals també trobem un accés a cada banda: un condueix a un tercer passadís horitzontal, amb també diverses habitacions; l'altre a una de les sales.

¹²²⁶ Expedient casa Manuel Gomis. 1-1914. Bernardí Martorell i Manuel Gomis. Fons: AHMS (6/1914).

¹²²⁷ Muntaner, I.M. *El terme de Sitges i la seva rodalia. Els seus noms de lloc*, vol. 2. Sitges: Grup d'Estudis Sitgetans, 2016, p. 617.

No sabem exactament l'ús d'aquest edifici. Per la zona on es troba i el tipus de client podria semblar un habitatge d'estiueig, però la distribució interior és confusa.

Els plànols són molt senzills, presenten solament les línies bàsiques de la forma de l'edifici i la distribució, però, com veurem a altres projectes, moltes vegades els plànols amb que es demanaven els permisos eren així de senzills i, sobre aquesta base, l'arquitecte demanava la intervenció de diferents artesans que feien que l'edifici tingués més interès.

Com ja hem dit, la casa Gomis no ha arribat als nostres dies.

2.2. Sant Feliu de Guíxols.

Casa Josep Roca o casa de la Campana (1911).

La casa de Josep Roca és coneguda també com a casa de la Campana. Es troba a la rambla del Portalet número 9-11 de Sant Feliu de Guíxols, a la província de Girona. Va ser realitzada per Bernardí Martorell l'any 1911 per encàrrec de Josep Roca i Rabell.

Aquest edifici està catalogat com a BCIL i, per tant, inclòs en el *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic i Elements d'interès històric i artístic* de l'Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols.¹²²⁸

Trobem sobre aquest projecte poques referències bibliogràfiques: apareix al monogràfic de Bassegoda sobre l'arquitecte, on se'n destaca el "balcó corregut en forma de lògia de columnes de pedra i arcs de totxo amb mènsules de trencadís"¹²²⁹ (com veurem, no es tracta de mènsules sinó del coronament de la façana) i també a l'*Inventari general del Modernisme*, del mateix autor.¹²³⁰ També hi fa referència Gerard Bussot al llibre *Carrers, cases i arquitectes. Sant Feliu de Guíxols, des dels inicis fins el 1931* amb dues simples mencions,¹²³¹ a la segona de les quals es diu incorrectament el nom de l'arquitecte. Per

altra banda, a *Passejades per Sant Feliu de Guíxols. Itineraris arquitectònic i d'evolució urbana*, Joaquim Díaz i Jordi Gaitx fan una breu descripció, per una banda, sobre la rambla del Portalet,¹²³² i, per altra, sobre la casa de la Campana, en poques línies.¹²³³

Per últim, trobem un document publicat on-line en el qual l'autora, Annie Unland, estudia l'amistat entre Joan Baptista Coromina, ceramista, i l'arquitecte Rafael Masó, a través de diverses cartes,¹²³⁴ en algunes de les quals es fa referència a Bernardí Martorell i Puig i a la casa de la Campana, com veurem.

Trobem tota la informació sobre el projecte a l'Arxiu Municipal de Sant Feliu de Guíxols (AMSG) a partir d'ara), on podem consultar diversos documents: en primer lloc, l'expedient en el qual es

Vista lateral de la casa de la Campana. Fotografia de l'autora (11-2-2020).

¹²²⁸ Reverendo, N., Ginesta, J. *op. cit.*

¹²²⁹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 33.

¹²³⁰ Pons, V., Bassegoda, J. *op. cit.*

¹²³¹ Bussot, G. *Carrers, cases i arquitectes. Sant Feliu de Guíxols, des dels inicis fins el 1931*. Sant Feliu de Guíxols: Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, Diputació de Girona, 2000, pp. 153 i 407.

¹²³² Díaz, J., Gaitx, J. *op. cit.*, pp. 94-96.

¹²³³ *Ibidem*, p. 18.

¹²³⁴ Unland, A. *op. cit.*

sol·licita permís per a enderrocar el que hi ha a la parcel·la;¹²³⁵ en segon lloc, el document principal, l'expedient de llicència d'obra i dos plànols¹²³⁶ (les façanes i secció a un, i les plantes a l'altre); i, en tercer lloc, l'expedient de tramitació de la connexió de l'edifici amb el clavegueram.¹²³⁷ Hem pogut consultar també altres expedients posteriors per a saber quines intervencions s'han anat fent a l'edifici.¹²³⁸ Per altra banda, gràcies als diaris locals de l'època que es conserven al mateix arxiu es pot anar seguint el procés dels permisos de construcció de l'edifici¹²³⁹ i alguns trets de les posteriors reformes i usos.¹²⁴⁰

No hem pogut esbrinar el motiu pel qual la casa té el nom "de la Campana", i tampoc els guixolencs que hem entrevistat han sabut explicar-nos ho.

Notes històriques

El 4 de gener del 1910, Josep Roca i Rabell va sol·licitar permís a l'ajuntament per a demolir i reconstruir les cases de la seva propietat, situades a la Rambla de Pi i Margall números 3-5 (actualment Rambla del Portalet número 9-11).¹²⁴¹ El permís va ser concedit a finals del mateix mes.

Roca i Rabell era resident a Barcelona. El cognom Rabell és comú a Sant Feliu de Guíxols i deduïm que podria tenir parents o avantpassats a la localitat que fessin que l'escollís com a lloc segurament d'estiu.

L'any següent, el 1911, el propietari va demanar a Bernardí Martorell i Puig que realitzés el projecte. Els plànols d'aquest edifici estan signats el mes d'octubre del mateix any, i el 6 de novembre següent, Roca els presentava a l'ajuntament per a sol·licitar el permís de construcció,¹²⁴² que va ser concedit al cap de pocs dies. Aquest procés apareix també reflectit a la premsa local: el diari *El Programa* recull els tràmits de Roca¹²⁴³ i el corresponent permís.¹²⁴⁴

Les obres van començar les següents setmanes. No tenim constància del procés de construcció de l'edifici, només una referència de Joan Baptista Coromina, ceramista que estava col·laborant en l'obra. Com podem veure a la publicació d'Unland, aquest escriu a Rafael Masó aquell any "he treballat en les probes pera el Sr Bernardí Martorell (que Déu li toqui el cor) i demà quedaran llestes. Tan bon punt sigan cuytes te les enviaré perquè les remetis al teu amic".¹²⁴⁵ En aquesta

¹²³⁵ Expedient de llicència d'enderroc d'edifici. 1-1910. Fons: Obres particulars, AMSFG (3/1910).

¹²³⁶ Expedient de llicència de construcció d'una casa. 11-1911. Fons: Obres particulars, AMSFG (52/1911).

¹²³⁷ Expedient de llicència de connexió d'una casa amb el clavegueram. 10-1912. Fons: Obres particulars, AMSFG (50/1912).

¹²³⁸ Expedient de reforma a la casa av. José Antonio, 7-11. 11-1961. Fons: Obres particulars, AMSFG (1192/1962); Expedient d'ampliació i reforma hotel a la rambla José Antonio, 5. Fons: Obres particulars, AMSFG (2446/1967); Expedient de llicència per rehabilitació de façanes. 26-8-1993. Fons: Obres i instal·lacions particulars, AMSFG (251/1993); Expedient de llicència per repicar i renovar instal·lacions elèctriques i modificació d'envà a l'edifici situat a la rbla del Portalet 9-11. 4-11-1996. Fons: Obres i instal·lacions particulars, AMSFG (1989/1996).

¹²³⁹ *El Programa*. Sant Feliu de Guíxols. Fons: AMSFG.

¹²⁴⁰ Extracto de los acuerdos municipales. A: *Ancora*. Sant Feliu de Guíxols: 28-3-1963, p. 3.

¹²⁴¹ Carta a l'Ajuntament. 4-1-1910. Josep Roca i Rabell. Fons: Obres particulars, AMSFG (3/1910).

¹²⁴² Carta a l'Ajuntament. 6-11-1911. Josep Roca i Rabell. Fons: Obres particulars, AMSFG (52/1911).

¹²⁴³ Anònim. A: *El Programa*. Sant Feliu de Guíxols: 11-11-1911, p. 3. Fons: AMSFG.

¹²⁴⁴ Anònim. A: *El Programa*. Sant Feliu de Guíxols: 18-11-1911, p. 3. Fons: AMSFG.

¹²⁴⁵ Unland, A. *op. cit.*, p. 108.

carta mostra, a part del desenvolupament de l'edifici, el fort caràcter de Martorell i l'amistat entre el nostre arquitecte amb Rafael Masó.

L'any següent, com podem veure a un altre document,¹²⁴⁶ Josep Roca sol·licitava permís per a fer un clavegueró que connectés la casa amb la claveguera municipal, conduint-hi les aigües residuals. Aquesta intervenció indica que les obres de l'edifici devien estar gairebé acabades.

L'any 1914 ens consta que Josep Roca ja ocupava l'edifici, tal com apareix a la premsa local quan parla d'una obra de caritat que va fer a casa seva, a la "rambla de Pi i Margall número 3-5".¹²⁴⁷

No consta cap altra intervenció a l'edifici fins l'any 1961, quan Benito Campasol, com a propietari, sol·licita permís per a fer-hi una reforma:

Rambla Pi i Margall. 1915-1922. Fons: Imatges i postals, ASFG (13128).

transformar una de les finestres de la façana principal en porta.¹²⁴⁸ Aquest projecte va ser elaborat per l'arquitecte Francisco Surís i Estrada el novembre del 1961. Pocs mesos més tard, el diari *Àncora* fa referència a la col·locació d'un cartell lluminós a la façana de l'edifici amb el nom del nou ús d'aquest: "Hotel Miami".¹²⁴⁹

L'edifici, doncs, en mans de Benito Campasol, va començar a funcionar com a hostel, i en els següents anys, aquest nou ús va fer que hi calguessin algunes reformes. La reforma principal va ser l'any 1967, quan malauradament es va destruir la reixa modernista que donava accés al pati lateral, a través del qual s'accedia a la casa per un costat, i s'hi va construir un nou edifici, connectat interiorment amb la casa original, per a ampliar l'espai de l'hotel. El nou edifici no té cap relació d'estil amb la casa de la Campana, consisteix en un senzill bloc de planta baixa més tres pisos de línies molt ortogonals sense grans aspiracions estètiques.¹²⁵⁰ Al registre de BCIL, l'edifici consta com a propietat de Maria Teixidor i Geli, esposa de Benito Campasol.

L'última intervenció d'interès que consta a l'AMSFG és la rehabilitació de la façana de l'edifici, sol·licitada per Xavier Campasol Teixidor (fill dels anteriors propietaris) a l'arquitecte Josep Maria Birules. Aquesta rehabilitació es va dur a terme l'any 1993¹²⁵¹ i encara es feia servir com a hostel.

¹²⁴⁶ Expedient de Llicència de connexió d'una casa amb el clavegueram. 10-1912. Fons: Obres particulars, AMSFG (50/1912).

¹²⁴⁷ Notícies. A: *El Programa*. Sant Feliu de Guixols: 12-12-1914, p. 3. Fons: AMSFG.

¹²⁴⁸ Expedient de reforma a la casa av. José Antonio, 7-11. 11-1961. Fons: Obres particulars, AMSFG (1192/1962).

¹²⁴⁹ Extracto de los acuerdos... *op. cit.*

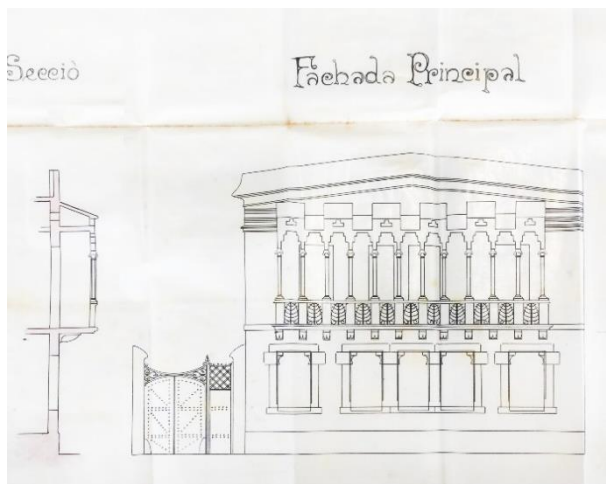
¹²⁵⁰ Expedient d'ampliació i reforma hotel a la rambla José Antonio, 5. Fons: Obres particulars, AMSFG (2446/1967).

¹²⁵¹ Expedient de Llicència per rehabilitació de façanes. 26-8-1993. Fons: Obres i instal·lacions particulars, AMSFG (251/1993).

Uns anys més tard va canviar l'ús de l'edifici, i es va començar a fer servir com a centre de formació i cursos del Servei Català de Col·locació, per a persones a l'atur, amb el nom "Casa La Campana". Aquest ús està donat de baixa des del 2015. Actualment està tancada i en desús.

Descripció

La casa de Josep Roca és un edifici certament original, que destaca al carrer on està situada. Consisteix en una casa actualment entre mitgeres de planta baixa més un pis que destaca pel gran balcó-tribuna corregut al primer pis. L'edifici original no estava dissenyat com una casa entre mitgeres, com veurem a continuació.

Façana principal i secció. Bernardí Martorell. 10-1911. Fons: AMSFG (52/1911).

Façana principal de la casa Josep Roca. Fotografia de l'autora (11-2-2020).

La façana de l'edifici es divideix en tres parts. La inferior, de pedra irregular, té una porta a cada banda i tres finestres centrals contínues, amb els seus marcs de pedra polida. El projecte inicial plantejava aquestes tres finestres centrals i, on hi ha ara les portes, dues finestres laterals, ja que s'accedia a l'interior de l'edifici a través d'una altra entrada, a la façana lateral. Per això, al plànol d'aquesta façana veiem, a l'esquerra de l'edifici, una porta de ferro forjat de clara influència modernista per accedir a un jardí lateral des del que s'entrava a la casa. Aquest jardí envoltava la casa fins la part posterior d'aquesta.

Tornant a la façana principal, a sobre d'aquesta base de pedra, on actualment trobem dues portes i tres finestres, el primer pis és de totxo: tant la paret del fons, com el balcó corregut, subjectat sobre base i mènsules de pedra. Aquest balcó, que també podríem anomenar lògia, conté diversos elements originals: en primer lloc, la barana, que és de totxo combinat amb elements de ferro forjat de formes vegetals. Sobre la barana es recolzen dotze columnes esveltes amb capitells semblants als de les columnes del claustre de Valldonzella o del vestíbul de l'escola de les Teresianes de Tarragona, projectades posteriorment, totes de pedra artificial, en algun cas combinat amb totxo, com veurem més endavant. Aquest és el primer projecte on aplica aquest element que després trobarem repetidament en la seva obra. Les columnes estan unides a la part superior per arcs esglaonats de totxo, realitzats amb el mateix material col·locat de diferents maneres, en paral·lel a la façana. A sobre, el totxo forma merlets amb forats amb forma de creu, formant petits respiralls. La coberta de la lògia, a la part superior, és de rajola ceràmica i, a la part inferior, de volta catalana.

La façana d'aquesta planta és tota de totxo, i hi ha quatre obertures que tenen accés al balcó. A la part superior de la lògia, el totxo es col·loca de maneres variades generant textures, a mode de cornisa o coronament de l'edifici: una franja de totxos amb sortints i entrants, una altra amb els totxos col·locats en vertical i de cantó, i, a la part superior, diverses filades de totxos col·locats de manera dentada. El coronament de la façana consisteix en una franja ornamentada amb trencadís de diversos colors de ceràmica vidriada.

Detall de la lògia. Fotografia de l'autora (11-2-2020).

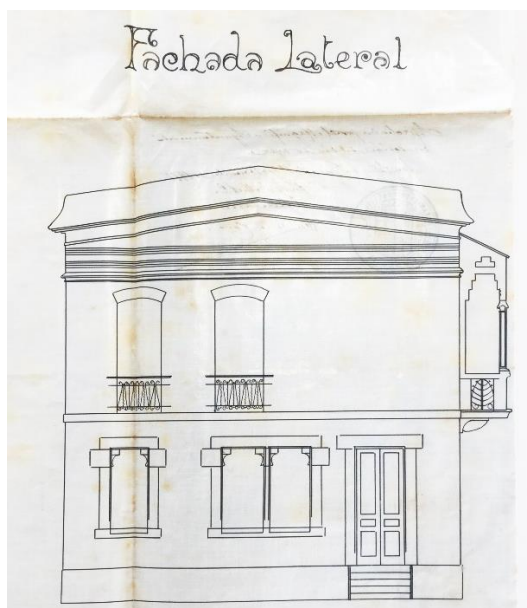

Detall del trencadís al coronament de la façana. Fons: AMSFG (251/1993).

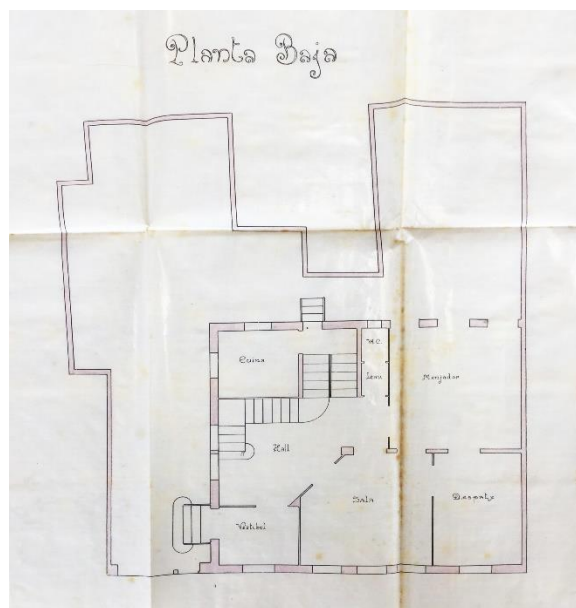
La façana lateral que hem mencionat inicialment també tenia interès, tot i que actualment està segellada degut a la construcció de l'edifici contigu. Aquesta sembla que també es dividia en dues parts en quant a material: la planta baixa, de pedra, una finestra a l'esquerra, una altra doble finestra central, i la porta a la dreta, tots els elements un cop més amb marcs de pedra. El pis superior està remarcat, al plànol, amb dues línies que el separen de l'inferior, i suposem que era de totxo, ja que, a part de que té sentit la continuïtat amb la façana principal, veiem les llindes de les finestres amb formes corbes. Aquesta planta, doncs, tenia dues obertures a la zona esquerra, cada una amb el seu propi balcó (no sobresurt, només té barana a la part inferior de cada finestra) de ferro forjat. A la part superior, el plànol proposa moltes línies contínues, que marquen una possible decoració de filades variades de totxo com a coronament.

La distribució interior de l'edifici es dividia en dues plantes unides per una escala situada a la cantonada del darrere de l'edifici. Trobem l'accés, com s'ha dit, a la banda esquerra de la planta, des del qual s'entra al rebedor que condueix a un ampli vestíbul on hi ha una majestuosa escala que condueix al pis superior, i amaga, al darrere, la cuina. En aquesta planta baixa trobem una sala i un despatx que tenen finestres a la façana principal, i un menjador que s'obre al jardí posterior. La cuina, com hem dit, queda al darrere de l'escala, no sabem si a un nivell diferent o a la mateixa planta.

Al pis superior trobem un passadís central amb accés a set dormitoris i un bany, tots amb finestres a l'exterior, deixant el passadís a la part interior de la planta.

Façana lateral. Bernardí Martorell. 10-1911. Fons: AMSFG (52/1911).

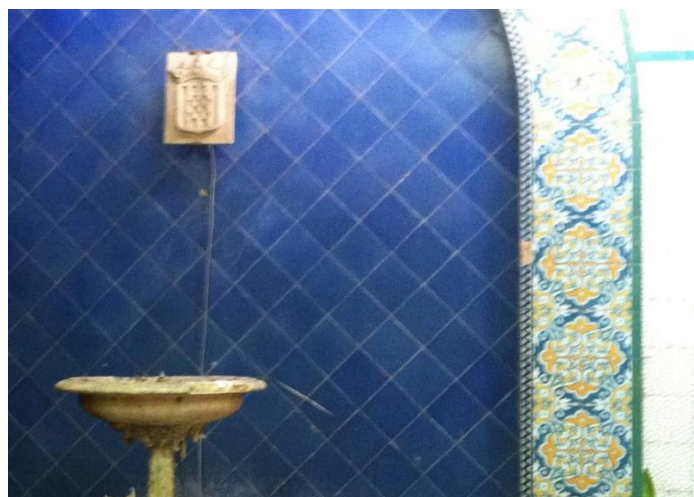

Planta baixa. Bernardí Martorell. 10-1911. Fons: AMSFG (52/1911).

No ens ha estat possible accedir a l'interior de l'edifici, però hem pogut aconseguir una fotografia d'una de les aules de quan la casa funcionava com a centre de formació. En aquesta imatge podem veure com, tot i les successives reformes que ha patit la casa de la Campana, encara s'hi conserven rajoles, arrambadors i altres acabats originals. Podem comprovar doncs que Bernardí Martorell, com veurem després en molts altres edificis, va treballar per a aquesta obra amb diverses arts aplicades: la ceràmica (el trencadís de la pròpia façana, els acabats interiors), el ferro forjat (al balcó i a l'antiga reixa, malauradament desapareguda), les fusteries, etc.

Vista d'una aula. 2012. Extret de: <https://www.facebook.com/Casa-La-Campana-330983980309554/>

Vista d'un racó indefinit. 2012. Extret de: <https://www.facebook.com/Casa-La-Campana-330983980309554/>

Aquest edifici i la casa Enric Laplana, que veurem més endavant, i s'havia construït pocs anys abans, són els primers projectes de Bernardí Martorell, en ells experimenta amb el totxo, fent-lo servir de diferents maneres, amb diferents col·locacions, etc., experimentant que li servirà per a aplicar aquesta tècnica a molts altres projectes. També als dos trobem clars exemples de la influència del modernisme en la primera època de Bernardí Martorell, en aquesta obra en concret, en l'expressivitat de l'obra vista, el treball del ferro forjat, l'ús del trencadís, els capitells sinuosos de les columnes, els motius vegetals i l'ús de les arts aplicades són alguns dels elements

que hem pogut veure que ens ho confirmen. També ho afirma així el document que el declara BCIL:

en aquest edifici (...) es fan evidents vàries de les preocupacions constants del modernisme, com són l'expressió de la construcció mitjançant l'ús de l'obra vista, l'adopció d'elements ceràmics vidriats i la supervivència del ferro forjat, entre altres artesanies. També destaca el coronament amb motius geomètrics i un trencadís de rajola vidriada.¹²⁵²

No obstant, no podem deixar d'aclarir que el modernisme de Bernardí Martorell sempre es dona en combinació amb elements d'altres estils, fent que sigui un modernisme certament eclèctic.

¹²⁵² Reverendo, N., Ginesta, J. *op. cit.*

2.3. Barcelona i voltants (Sarrià i Pedralbes).

La major part d'edificis d'habitatge unifamiliar que Martorell va realitzar a Barcelona es troben a Sarrià, actualment un barri del nord de la ciutat, que en època de Martorell era un municipi independent de Barcelona fins l'any 1921, en el qual es va agregar a la ciutat, per reial decret.¹²⁵³ Aquesta localitat es caracteritzava per un petit nucli (el que encara coneixem ara) de petites construccions urbanes, i, al voltant, una extensa zona d'habitatges unifamiliars, on estiuejaven alguns barcelonins. Aquest tipus de cases són les que va construir Martorell i Puig.

Casa Dominics, Sarrià (1912-1914).

El primer projecte del nostre arquitecte a Sarrià és un habitatge unifamiliar que va construir suposadament per a ell mateix al carrer Dominics, 33, i Jesús i Maria, 14. Curiosament, és un edifici situat a pocs metres del monestir de Valldonzella.

No hem trobat plànols o documents ni a l'AMDS ni a l'AMCB que certifiquin que aquesta obra sigui realment de Bernardí Martorell, però diverses publicacions ho afirmen: apareix al monogràfic de Bassegoda¹²⁵⁴ i també hi fa referència l'Inventari General del Modernisme.¹²⁵⁵

Vista de l'edifici des del carrer Dominics. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

Diem que suposadament va ser dissenyada per a ell mateix, perquè així ho afirmen les dues publicacions que hem citat, però els seus descendents diuen que l'avi mai havia viscut allà, que del passatge Bernardí Martorell s'havia traslladat directament a la casa que es va construir ell mateix a la Gran Via, que veurem més endavant. És veritat, també, que hem trobat a l'AMDS un document signat el 17 d'abril del 1909 (just un any abans de casar-se) on sol·licita el padró a Sarrià, sense fer constar l'adreça on s'havia d'instal·lar.¹²⁵⁶ Aquesta confusió que no ens permet saber per a qui va construir Martorell aquesta casa fa que l'anomenem pel nom del carrer i no del propietari, com fem a totes les obres.

Malgrat no tenir els documents que ho confirmin, diversos elements de l'edifici ens fan pensar en l'obra de Martorell i fan molt versemblant la possibilitat que en sigui l'autor: l'ús del totxo i la combinació d'aquest amb elements ceràmics, la coberta de teula amb decoracions de ceràmica vidriada verda, les mènsules que subjecten el ràfec fetes de totxo i amb petites finestres

¹²⁵³ Mañé, A., Escudero, M.A., Palau, M. *Història de Sarrià. Les nostres arrels*. Barcelona: Associació de veïns de Sarrià, 2002, p. 41.

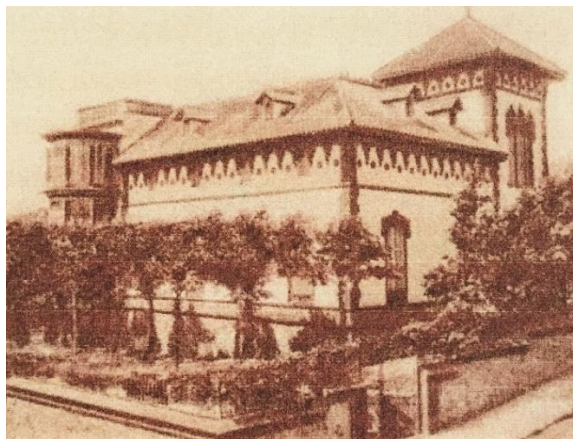
¹²⁵⁴ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 36.

¹²⁵⁵ Pons, V., Bassegoda, J. *op. cit.*

¹²⁵⁶ Carta a l'Alcalde de Sarrià. 17-4-1909. Bernardí Martorell. Fons: AMDS (B5.597.034).

intercalades, el ferro forjat a les portes i reixes, entre altres, són alguns dels elements que veurem repetits a molts projectes d'aquesta tipologia del nostre arquitecte.

Podem conèixer el projecte original gràcies a una fotografia antiga trobada a la Càtedra Gaudí,¹²⁵⁷ en la qual veiem una vista general de l'edifici des d'una cantonada. Amb aquesta fotografia i la visita a l'edifici actual, podem descriure les seves característiques principals.

Vista general de l'edifici. (s.d.). Fons: Bernardí Martorell. ACG-ETSAB.

Vista general de la parcel·la i l'edifici. Extret de: Google Earth (consulta: 22-6-2019).

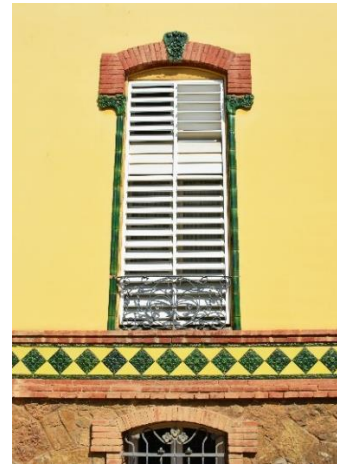
L'edifici sembla que tenia planta rectangular amb coberta a dues aigües a tot el perímetre i al centre un terrat. A un dels quatre vèrtexs, trobem una torre de més altura amb coberta a quatre aigües i, actualment, a les dues cantonades sud-est trobem galeries circulars adossades al cos principal, que ocupen tota l'altura dels pisos. Com podem veure en la fotografia antiga, originalment l'edifici només tenia una galeria circular, a la cantonada oposada de la torre. L'altra s'ha afegit posteriorment.

L'edifici original tenia un pis principal amb soterrani i golfes, i un pis més a la torre. La reforma que s'hi va dur a terme va fer que a la façana sud-oest, l'edifici tinguí un pis més i que desapareguessin de tota la coberta les finestres que s'obrien a la teulada, traslladant les obertures a la part inferior del ràfec. Les façanes es podrien dividir en dues parts. Per una banda, la franja inferior, de pedra, amb obertures del soterrani, emmarcades amb totxo i elements decoratius de ceràmica vidriada verda. Aquestes finestres tenen també reixes de ferro de formes inspirades en la natura. A sobre d'aquesta franja inferior, que trobem a tot el perímetre de l'edifici, podem veure una cornisa de totxo alternat amb ceràmica verda i groga, fent una sanefa. A sobre d'aquesta franja es recolzen les finestres del pis principal, de grans dimensions, amb reixa de ferro forjat a la part inferior, muntants de ceràmica verda rematats a la part superior amb motius florals, i llinda de totxo amb un element central de ceràmica. Tots els elements ceràmics que es van alternant amb el totxo són de color verd.

¹²⁵⁷ Dominics 33 – Jesús Maria 14. (s.d.). Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

Detall del sòcol de l'edifici, amb finestres del soterrani i cornisa (11-5-2018).

Finestra del pis principal (11-5-2018).

Les finestres del pis principal són especialment altes i a sobre trobem una senzilla cornisa de tres filades de totxos girats. A la franja superior de la façana, que analitzem en les façanes nord-est i sud-est, que són les que es conserven més semblants a les originals, trobem mènsules de totxo esglaonades (més endavant, en edificis posteriors, Martorell les farà més corbes) que subjecten el ràfec. Entre les mènsules s'alternen finestretes (a la façana sud-est ja hi eren, a la nord-est s'han afegit posteriorment en la reforma) i respiralls, uns elements de ventilació que estan solucionats amb peces de ceràmica verda vidriada que tenen forma de flor. El ràfec alterna rajoles grogues amb verdes.

L'element més destacat del conjunt és la torre, situada a la cantonada nord de l'edifici. Aquest element té la base de pedra, amb petites obertures del soterrani i les seves reixes de ferro forjat i la mateixa cornisa de ceràmica i totxo que ressegueix tota la façana. Les finestres del pis principal són com les de les altres façanes, i, al pis superior, trobem unes finestres coronelles triples. Aquestes tenen base de totxo, muntants de ceràmica verda als extrems i columnes esveltes al centre (actualment són modernes, suposem que antigament eren de pedra) i la llinda de totxo amb forma de triple arc esglaonat amb decoracions ceràmiques verdes. A la part superior de la torre, trobem la cornisa de tres filades de totxo i les mènsules que sostenen el ràfec, però entre elles no hi ha obertures sinó respiralls, també verds. El ràfec, com a la resta de la façana, és escacat verd i groc. Les cantonades de la torre, com les d'altres vèrtexs de l'edifici, estan remarcades amb totxo.

Detall de la coberta, el ràfec i les finestres superiors. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

Detall de la torre. Fotografia de l'autora (18-5-2019).

A la façana sud-est, la galeria es trobava a la cantonada sud. Actualment en trobem, com hem dit, a les dues cantonades. Ambdues tenen una base de totxo, amb columnes d'aquest material unides entre elles formant arcs esglaonats. A la part superior, les galeries estan reformades i tenen lamel·les. La galeria original està dividida en dos per una cornisa de totxo i teula i coronada per un petit ràfec.

La coberta de l'edifici, a dues aigües, és de teula ceràmica àrab, algunes de les quals (les que ocupen la part superior) són de ceràmica vidriada verda. La carena està ornamentada amb elements del mateix material que imiten formes de la natura. La coberta antiga tenia llucanes, és a dir, finestres verticals que sobresurten de la coberta, obertes en el propi pendent de la teulada. Aquestes han desaparegut.

No podem deixar d'esmentar la tanca que envolta el jardí de l'edifici. La seva base és de pedra alternada amb totxo, amb la part superior de totxos girats i després a dues aigües. A sobre de la base sòlida trobem una reixa de ferro forjat. L'antiga porta d'entrada a la finca és també una reixa de ferro forjat, amb geometries corbes.

Reixa de l'antic accés a l'edifici. Fotografia de l'autora (18-5-2019).

Detall de la reixa. Fotografia de l'autora (18-5-2019).

Podem dir, per molts dels elements que hem esmentat, per les referències bibliogràfiques que hem trobat, i pel tipus d'edifici i la zona en la qual està construït, que és molt probable que aquest sigui una obra de Bernardí Martorell i Puig. No obstant, insistim en que no hem trobat cap document que ho corrobori, ja que l'expedient de construcció d'aquest edifici no es conserva als arxius consultats i no l'hem pogut localitzar.

[Casa Joan Piera, Sarrià \(1913\) – Desapareguda.](#)

La casa Joan Piera és un habitatge unifamiliar que Bernardí Martorell va construir al carrer Àngel Guimerà de Sarrià, recollida també a l'article de Bassegoda sobre el nostre arquitecte.¹²⁵⁸

Troblem a l'AMDS l'expedient on es poden veure els tràmits i els plànols per a la seva construcció:¹²⁵⁹ el propietari va sol·licitar permís per a edificar una torre, el 14 de febrer del 1913, que va ser concedit de seguida, exigint el pagament dels drets, 200 pessetes. La casa va ser

¹²⁵⁸ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 37.

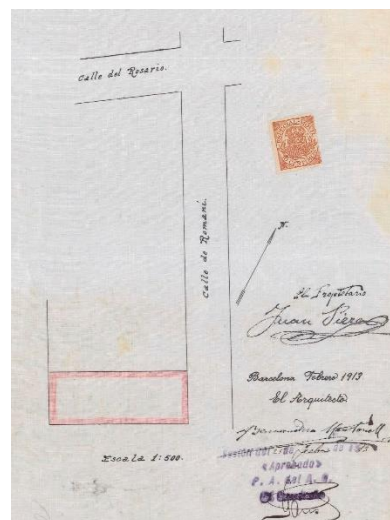
¹²⁵⁹ D. Juan Piera para construir una casa con fachada a la calle Angel Guimerà. 1913. Fons: AMDS (146, 4; n. 23).

construïda, com demostra una carta del propietari a l'Ajuntament de Sarrià del mes de setembre del mateix any, en la qual Piera es manifesta "propietario de una torre de nueva construcción con fachada a la calle de Angel Guimerà".¹²⁶⁰

Segons els plànols que s'adjunten a l'expedient (emplaçament, quatre alçats i tres plantes), l'edifici consistia en planta baixa més dos pisos amb coberta a dues aigües amb diverses inclinacions. L'accés es duia a terme a través d'un petit porxo subjectat per una columna dòrica que, a la part superior, corresponia a una terrassa amb una balustrada.

Alçats. Proyecto de casa en Sarrià propiedad de D. Juan Piera. Bernardí Martorell. 2-1913. Fons: AMDS (146, 4; n. 23).

Emplaçament. Bernardí Martorell. 2-1913. Fons: AMDS (146, 4; n. 23).

L'edifici, com hem dit, va ser construït. No obstant, actualment no trobem en aquest carrer cap edifici que correspongui amb els plànols i hi ha diversos edificis de nova construcció, fet que confirma que aquest va ser destruït.

Casa Montserrat Serra, Sarrià (1913) – Desapareguda.

La casa de Montserrat Serra va ser construïda per Bernardí Martorell al carrer san Luis (actualment Anglí) cantonada amb camí de casa Mandri.

Troblem l'expedient d'aquesta construcció a l'AMDS, on s'inclouen els diferents tràmits i els plànols de l'edifici,¹²⁶¹ i també l'esmenta l'article de Bassegoda.¹²⁶²

El permís està redactat amb lletra de Bernardí Martorell el 13 de desembre del 1913, i signat per Montserrat Serra, la propietària. Aquest es va concedir ràpidament, però en aquest cas, els impostos a pagar per aconseguir-lo eren més elevats: 977,67 pessetes. Aquesta xifra és més elevada que a altres projectes que hem vist, ja que en aquesta casa s'inclouia, a part de la planta baixa i els tres pisos, una torre, dues tribunes i un 20 per cent de més per conservació de vies. A més, la superfície era considerable, en planta baixa s'ocupaven 277'44 metres quadrats.

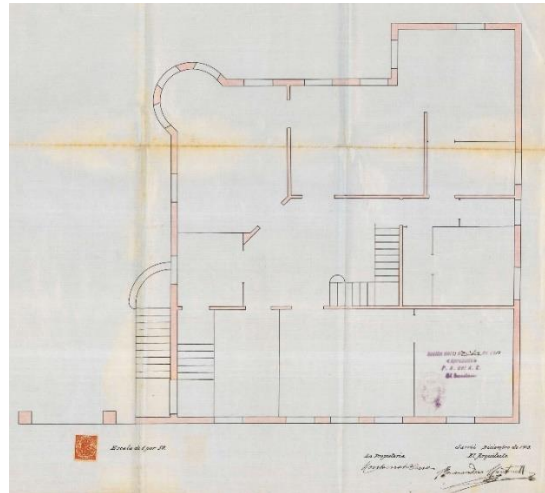
¹²⁶⁰ *Ídem.*

¹²⁶¹ Da Montserrat Serra para construir una casa con fachada a la calle de San Luis. 1913. Fons: AMDS (146, 13; n. 192).

¹²⁶² Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 36.

Façana des del carrer San Luis. Bernardí Martorell. 12-1913. Fons: AMDS (146, 13; n. 192).

Planta 1. Bernardí Martorell. 12-1913. Fons: AMDS (146, 13; n. 192).

L'edifici consistia en planta baixa més tres pisos, de dimensions considerables. La planta de l'edifici era quadrada, amb dos elements annexos a la part de l'interior de l'illa: una petita ampliació rectangular i una tribuna o galeria circular, que ocupava la cantonada sud dels tres pisos, imaginem que de forma semblant que la de la casa Dominics.

L'accés a l'edifici es donava a través d'una escala lateral que conduïa directament al primer pis. Aquest tenia un ampli vestíbul central amb l'escala i sales a tot el perímetre de la planta. Des d'aquesta planta principal, es podia baixar a un semi-soterrani, dividit en dos espais, amb accés també des de l'exterior, o pujar cap als pisos superiors. Al segon pis, també articulat al voltant de l'escala central, hi havia onze habitacions, gairebé totes amb balcó a l'exterior. En aquest pis s'acabava l'escala central, però n'apareix una altra més petita a un lateral, que conduïa a un tercer nivell, amb les golfes, que estaven dividides en una zona central, a la qual hi havia la torre, amb finestres, i tres zones perimetrals, amb ulls de bou que permetien l'entrada de llum.

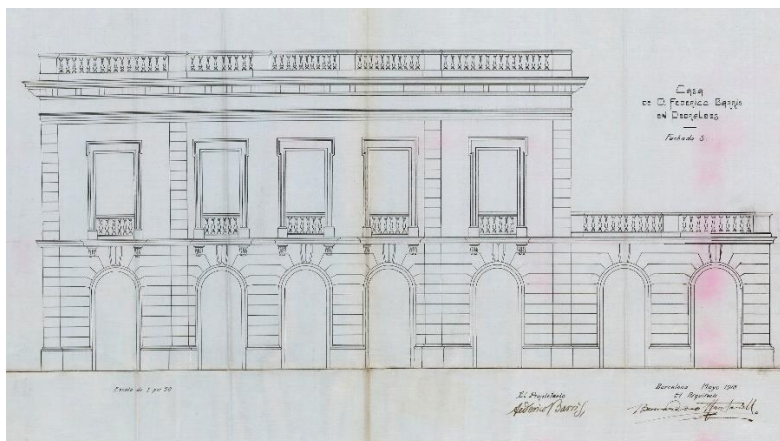
La façana destaca per la seva majestat: la base, potser de pedra, té petites finestres. A sobre, després d'una cornisa, potser, com a l'edifici que hem vist abans, de totxo i ceràmica vidriada, trobem el cos principal de l'edifici, amb la planta baixa, amb cinc finestres de mig punt i la planta pis, amb una galeria central de tres finestres emmarcades per arcs de mig punt subjectats sobre columnes i una obertura més a cada banda, també de mig punt, aquestes amb balcó. A la part superior, la coberta s'enretira deixant a línia de façana cinc ulls de bou. La geometria de la coberta és corba i còncava. Al centre de la coberta trobem una torre que corona l'edifici, flanquejada per quatre columnes ornamentades a la part superior, té un gran finestral de mig punt a cada banda i un acabament també corb, com una cúpula.

Suposem que l'edifici es va construir, perquè té tots els permisos concedits, però actualment no trobem al carrer Mandri cap edifici de les seves característiques. No hem trobat cap fotografia antiga de la zona en la qual es vegi l'edifici, que ens pugui confirmar que va ser edificat.

Casa Federico Barris i dues cases amb garatges. Pedralbes, Sarrià (1918 i 1920-21) – Desaparegudes.

Bernardí Martorell va realitzar diversos projectes per a Federico Barris, el primer és el d'una casa unifamiliar a Pedralbes, a la plaça Doña Elisenda (actualment plaça Eusebi Güell) cantonada amb els carrers Albareda (ara Sor Eulalia Anzizu) i Monges (ara Abadessa Olzet).

Aquest projecte es tracta d'una casa unifamiliar aïllada. Trobem expedients d'aquesta obra a l'AMDS, on es recullen els diferents permisos i els plànols, signats pel nostre arquitecte¹²⁶³ i a l'ANC, on es conserven els documents de l'empresa Torras Herrería que fan referència a aquesta obra,¹²⁶⁴ com còpies dels

Fachada sur. Casa de D. Federico Barris en Pedralbes. Bernardí Martorell. 5-1918. Fons: AMDS (208, 5).

plànols de l'arquitecte, dissenys d'elements estructurals, càlculs, comandes i pagaments de material i altres documents, tots datats entre el 1918 i el 1920. És un edifici mencionat per Bassegoda al seu article sobre Martorell.¹²⁶⁵

Federico Barris Clascar va sol·licitar permís a l'ajuntament el mes d'octubre del 1918 (no consta la data exacta, només la del segell de rebuda). Aquest li va ser concedit al cap de dos mesos, sota la condició que pagués els drets per a construir, en aquest cas, els més elevats de totes les cases que hem estudiat: 1727,44 pessetes. Aquesta quantitat és tan elevada perquè es tracta, en aquest cas, d'un edifici de molta superfície (653'5 metres quadrats en planta baixa, el doble que a la casa de Montserrat Serra) que a més tenia façana a tres carrers. En aquest cas s'afegeix un 30 per cent de conservació de vies.¹²⁶⁶

L'estètica d'aquesta obra ens recorda clarament al Palau Robert, en la qual el nostre arquitecte havia intervingut uns anys abans, obra del seu oncle avi Joan Martorell. Es tracta d'un edifici de planta quadrada una mica més allargada en planta baixa, generant un porxo d'accés, amb columnes bessones d'estil clàssic. Consisteix en una construcció planta baixa més un pis, tot amb acabat de pedra, i ornamentació de cornises i balustrades, seguint paràmetres neoclàssics.

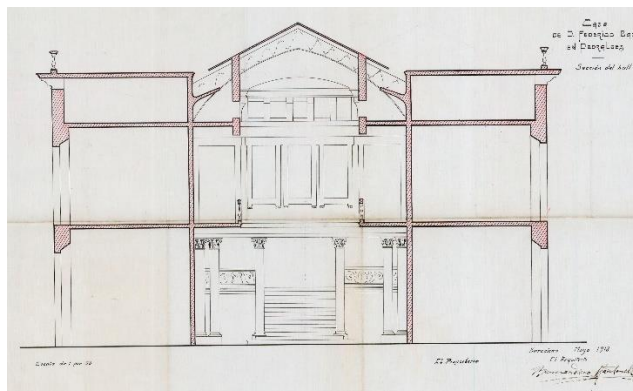
La distribució interior s'articulava al voltant d'un vestíbul central i habitacions i sales a tot el perímetre de l'edifici. L'escala que uneix la planta baixa i el primer pis es trobava en aquest vestíbul central, i, per a pujar del primer pis al terrat, hi havia una segona escala lateral al pis superior.

¹²⁶³ Permiso a Don Federico Barris para edificar con fachada a la Plaza de Doña Elisenda. 1918. Fons: AMDS (208, 5).

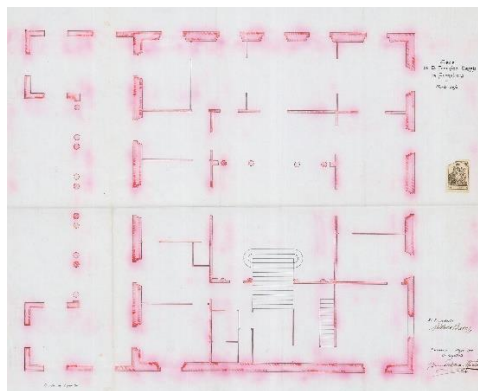
¹²⁶⁴ Federico Barris, projecte d'unes estructures metàl·liques per a la casa de Federico Barris situada a Pedralbes, Barcelona. 1919-1920. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (631-T-1084).

¹²⁶⁵ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 38.

¹²⁶⁶ Permiso a Don Federico Barris para edificar con fachada a la Plaza de Doña Elisenda. *op. cit.*

Sección del hall. Casa de D. Federico Barris en Pedralbes. Bernardí Martorell. 5-1918. Fons: AMDS (208, 5).

Planta baja. Casa de D. Federico Barris en Pedralbes. Bernardí Martorell. 5-1918. Fons: AMDS (208, 5).

El document més interessant del projecte és la secció. En pocs projectes d'habitatge Martorell elabora tant la secció com en aquest: dissenya el detall del pati central de l'edifici, on es veu una proposta de doble espai i una estructura superior de claraboia, que permetia l'entrada de llum natural. El disseny i el càlcul de l'estructura d'aquest element es troben entre els documents que hem pogut consultar a l'ANC.

Podem comprovar que aquesta obra es va construir, ja que trobem a l'ANC les comandes i els pagaments de material i, per altra banda, una carta de Martorell al gerent de l'empresa de construcció on fa referència a l'edifici com a "la casa en construcció propiedad de don Federico Barris".¹²⁶⁷

La secció ens permet veure una proposta d'interior clarament neoclàssic, amb columnes d'ordre corinti.

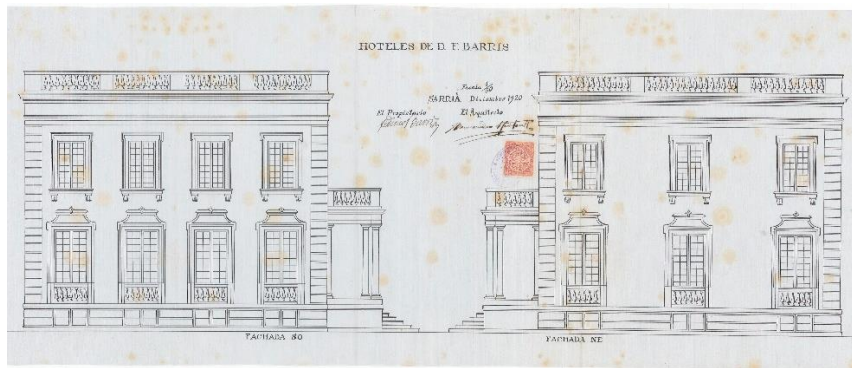
L'any 1920, Federico Barris va demanar a Martorell una altra intervenció sembla que al mateix solar, a l'altra banda: amb façana al passeig d'Albareda (actualment sor Eulalia d'Anzizu). En aquest cas, el projecte es tracta de dues cases amb tres garatges. Trobem també l'expedient d'aquest projecte a l'AMDS¹²⁶⁸ i en aquest cas estem parlant d'un edifici inèdit, no publicat a cap altre document ni mencionat per Bassegoda.

Segons aquest expedient, el permís va ser sol·licitat el 8 de gener del 1921, amb plànols signats el desembre anterior, i les taxes que va haver de pagar pujaven a 1492,17 pessetes (tenint en compte que es tracta de dos edificis, és a dir, aproximadament 750 pessetes per casa). L'impost va ser pagat el 28 de maig del mateix any, de manera que les obres segurament es van dur a terme en els següents mesos.

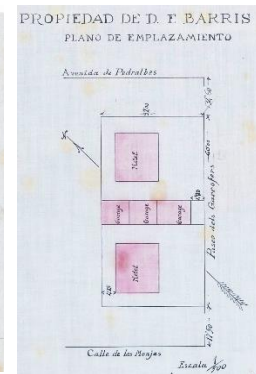
El projecte consistia en dos edificis de planta baixa mes un pis i soterrani, de planta quadrada, distribuïda al voltant d'un vestíbul central. Els dos edificis eren idèntics entre ells, i molt semblants en estil a l'edifici anterior, el construït l'any 1918.

¹²⁶⁷ Carta al gerente de la sociedad Torras. 4-1-1919. Bernardí Martorell. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (T-631-1725).

¹²⁶⁸ Don Federico Barris solicita construir dos casas y tres garajes con fachada al paseo de Albareda. 1921. Fons: AMDS (234, 19).

Hoteles de D. F. Barris. Fachada SO, Fachada NE. Bernardí Martorell. 12-1920. Fons: AMDS (234, 19).

Propiedad de D. F. Barris. Plano de emplazamiento. Bernardí Martorell. 12-1920. Fons: AMDS (234, 19).

Entre els dos xalets es trobava una construcció de planta rectangular que incloïa tres garatges en planta baixa amb un primer pis amb quatre cambres.

Aquest segon projecte no apareix al monogràfic de Bassegoda sobre Martorell i, per tant, estem parlant d'un document inèdit i d'una obra de Martorell desconeguda fins ara.

Malauradament, aquestes dues obres han desaparegut. La parcel·la que ocupaven va ser dividida en diversos terrenys on es van construir edificis de pisos. A la zona de la parcel·la que correspon a la ubicació de l'edifici del 1918 actualment s'hi troba l'edifici Vèrtex de la Universitat Politècnica de Catalunya.

[Casa Maria Sicars, vídua Heras, Sarrià \(1920\) – Desapareguda.](#)

Maria Sicars Cornet, vídua de Ponç Heras, va encarregar a Bernardí Martorell la construcció d'una casa unifamiliar a Sarrià, concretament al carrer San Luis (actualment Anglí) cantonada amb el carrer Doctor Carulla.

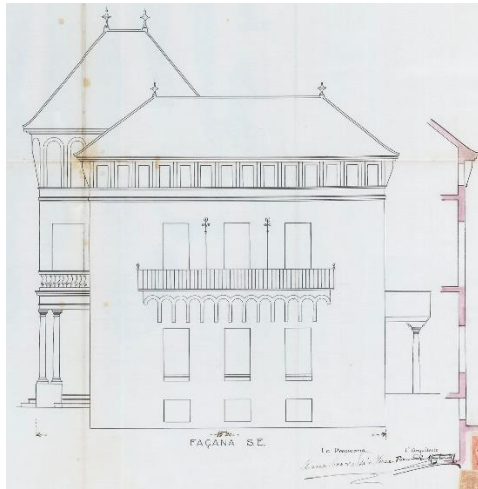
Hem trobat informació sobre aquest projecte a l'AMDS, on es conserva la fulla d'impostos per a la construcció i els plànols oficials,¹²⁶⁹ però no les cartes amb els tràmits que hem vist a altres projectes, i a l'AHCOAC-G, on trobem els mateixos plànols.¹²⁷⁰

El document en el qual es desglossen els impostos que calia pagar per a construir la casa de Maria Sicars, en total 1149,40 pessetes, està signat el 12 de juny del 1920 i pagat el 30 del mateix mes. En aquest cas, es tracta un cop més d'un impost elevat, ja que parlem d'un edifici de planta baixa més dos pisos, de gairebé 300 metres quadrats de planta, amb façana a dos carrers, terrasses i un 30 per cent de conservació de vies.

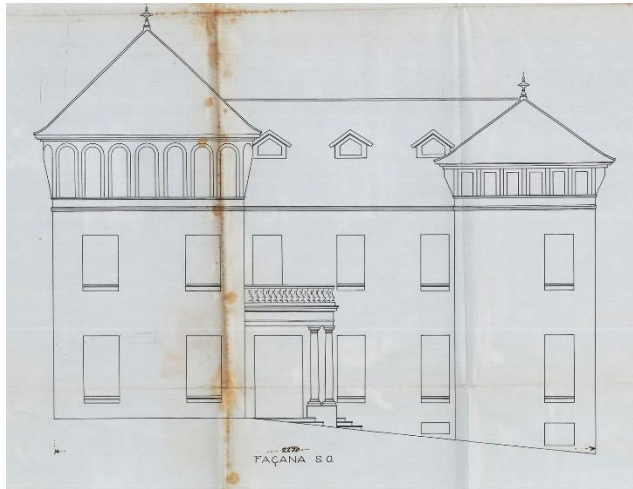
L'estil i la imatge general d'aquest edifici recorda a l'escola de les Teresianes de Tarragona, realitzada en aquella mateixa època pel nostre arquitecte.

¹²⁶⁹ Permiso a Dª Maria Sicars Vda Heras para edificar con fachada a las calles de San Luis y Dr. Carulla. 1920. Bernardí Martorell. Fons: AMDS (227, 32).

¹²⁷⁰ Torre Sicars. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C6/26-27).

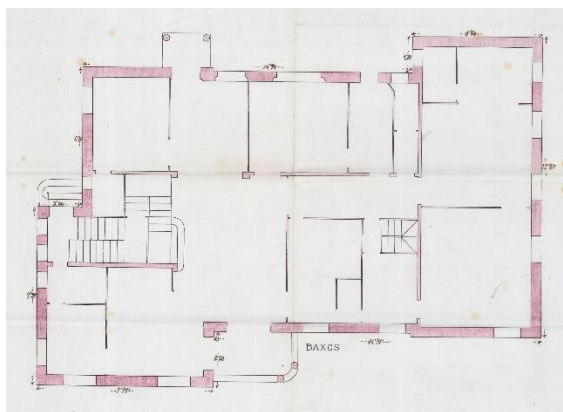
Façana S.E. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: AMDS (227, 32).

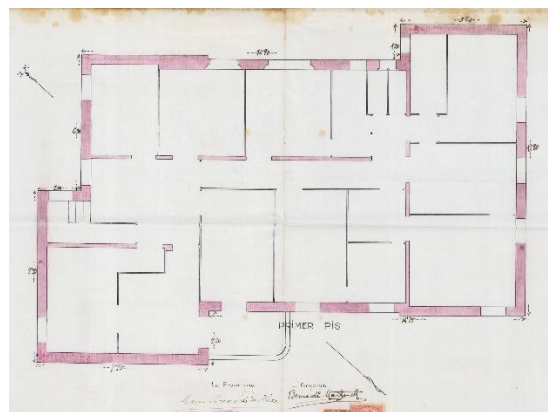
Façana S.O. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: AMDS (227, 32).

Aquest projecte consisteix en un edifici de planta rectangular amb coberta a quatre aigües amb dos cossos adossats: a l'extrem oest, una torre de planta quadrada, i a l'extrem sud-est, un altre cos rectangular transversal. L'accés a l'edifici es duia a terme a la cantonada entre el cos principal i la torre, on hi havia un petit porxo subjectat per columnes toscanes que formava una terrassa al pis superior, amb balustrada. En total l'edifici consistia en planta baixa més dos pisos comunicats a través d'una escala situada a l'interior de la torre. També tenia uns soterranis, als quals s'accedia a través d'una altra escala central, més petita.

La distribució interior consistia en un vestíbul lateral en el qual es trobava l'escala i les habitacions situades a tot el perímetre de l'edifici, totes amb finestres a l'exterior, comunicades per un ample passadís.

Baixos. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: AMDS (227, 32).

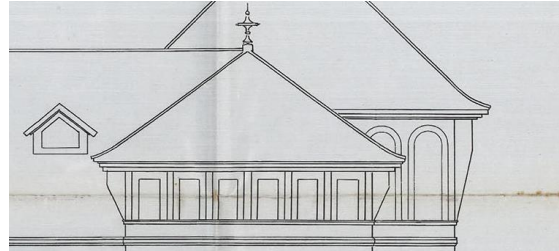
Primer pis. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: AMDS (227, 32).

La planta baixa i el primer pis tenien habitacions amples i algunes d'elles amb terrassa o balcó. De fet, podem veure a l'alçat de la façana sud-est, que el primer pis tenia un balcó prou interessant recolzat sobre mènsules unides entre elles per arcs de mig punt i amb barana de ferro forjat, amb dos elements verticals probablement del mateix material amb ornaments a la part superior, semblant al que trobarem a la façana de la casa Montal, a Arenys de Mar. El segon pis correspon, als alçats, amb els finestrals allargats que trobem a la part superior de la façana, sota la coberta, entre les mènsules que la subjecten, a la torre acabada en arcs de mig punt i al cos transversal rectangulars, i amb algunes obertures a la pròpia teulada: llucanes, que veiem a la façana sud-oest. El detall d'aquest coronament de la façana correspon al coronament mènsula-

finestra que trobem també a les Teresianes de Tarragona i a altres obres de Martorell. La coberta estava també rematada, als seus vèrtexs, per florons de ceràmica, com a l'escola tarragonina.

Detall de la part superior de la façana de l'escola de les Teresianes de Tarragona. Fotografia de l'autora (23-1-2018).

Detall de la façana N.E. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: AMDS (227, 32).

Sembla que va ser el mateix arquitecte qui va dissenyar també la tanca de l'edifici, de la qual apareix un senzill dibuix al plànol d'emplaçament, que mostra una base de pedra i la part superior de ferro, amb un acabament de punxes.

Sabem que la casa va ser construïda, perquè, en morir Maria Sicars, la vetlla de la difunta es va dur a terme en aquesta torre: "la casa mortuòria, sant Lluís cantonada Doctor Carulla, torre (Sarrià)".¹²⁷¹ Malauradament, aquest edifici també ha desaparegut i no n'hem pogut trobar imatges antigues. Actualment trobem en el seu lloc un edifici de pisos.

¹²⁷¹ Esquela. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 4-1-1927, p. 3.

2.4. Arenys de Mar.

A Arenys de Mar trobem molta confusió sobre l'obra de Bernardí Martorell. Gràcies a aquest estudi podem afirmar que l'obra que generalment s'atribueix a Bernardí Martorell a Arenys, la casa Ferran, no és obra del nostre arquitecte, en canvi, sí que ho són la casa Montal i la casa Mollfulleda, que són dues obres inèdites de Bernardí Martorell que s'han descobert gràcies a aquesta tesi doctoral.

Abans d'estudiar els dos edificis obra de Martorell, no volem deixar d'aclarir la confusió que hem esmentat. Bassegoda afirma a l'article monogràfic sobre l'arquitecte que va ser autor, l'any 1904, de la casa Ferran, situada al carrer Josep Anselm Clavé número 24¹²⁷². Aquest edifici, que també classifiquen com a obra de Bernardí Martorell l'*Inventari General del Modernisme*,¹²⁷³ el fulletó turístic i informatiu¹²⁷⁴ de la població i la tradició popular d'Arenys en general, és en realitat obra de l'arquitecte Miquel Madorell Rius. Oriol Ferran, descendent de Josep Ferran i Condeminas, que va encarregar l'edifici, viu actualment a la casa i conserva diversos documents que confirmen l'autoria de Miquel Madorell: hem pogut consultar els plànols originals i tenen la signatura d'aquest arquitecte de l'any 1903. També hem pogut comprovar la signatura i el timbre del despatx de Madorell al rebut dels honoraris de l'arquitecte.¹²⁷⁵ Segurament aquesta confusió es deu a la similitud dels cognoms dels dos arquitectes: Madorell Rius i Martorell Puig.

A l'Arxiu Històric Fidel Fita (AHFF a partir d'ara, l'arxiu històric de la localitat) no es conserva cap documentació sobre aquest edifici.

Bernardí Martorell va realitzar també algunes intervencions a l'església d'Arenys de Mar, al voltant de la data de construcció dels dos edificis unifamiliars que hi va construir. S'ha estudiat aquesta intervenció al capítol d'arquitectura religiosa.

Per altra banda, trobem a Arenys de Mar la casa Montal i la casa Mollfulleda, obres inèdites de Bernardí Martorell i Puig, descobertes en aquesta tesi doctoral i estudiades ara per primera vegada.

Casa Montal (1921).

Troblem a l'AHFF un sol plànol signat per Bernardí Martorell que correspon a l'edifici número 122 de la riera del Bisbe Pol,¹²⁷⁶ d'Arenys de Mar, la casa Montal,¹²⁷⁷ que és considerada BCIL.¹²⁷⁸ Aquest edifici no apareix com a obra de l'arquitecte a cap publicació, només al fulletó que hem

¹²⁷² Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 32.

¹²⁷³ Pons, V., Bassegoda, J. *op. cit.*

¹²⁷⁴ Un recorregut per Arenys de Mar. Fulletó turístic. Editat per Ajuntament d'Arenys de Mar, regidoria de Cultura. (s.d.).

¹²⁷⁵ Honoraris que presenta a Don José Ferrán. 20-10-1904. Miquel Madorell Rius. Fons: Família Ferran.

¹²⁷⁶ Alçat. Propiedad de D. Agustín Montal. 6-1921. Bernardí Martorell. Fons: Obres privades, AHFF (2-D-29).

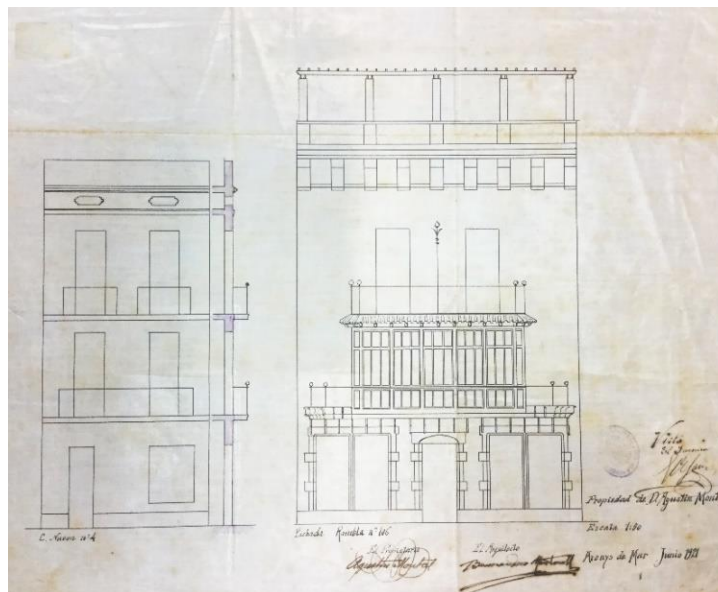
¹²⁷⁷ El cognom Montal era originalment Montalt, com també podem trobar que s'anomena la casa. Aquest canvi es va començar a estendre després de la beatificació de santa Paula Montal i de l'època en la qual Agustí Montal va ser president del Barça. En aquest estudi farem servir el nom Montal, que és el més comú i acceptat per la família.

¹²⁷⁸ <http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=0&consulta=&codi=8233> (consulta: 1-2-2020).

esmentat. S'han trobat referències que afirmen que l'obra és d'Isidre Puig-Boada,¹²⁷⁹ dada errònia. Podem dir doncs que aquesta tesi doctoral és el primer document acadèmic que posa en valor aquesta obra inèdita.

Vista general de can Montal.
Fotografia de l'autora (28-1-20 20).

Alçat. Propiedad de D. Agustín Montal. Bernardí Martorell. 6-1921. Fons: Obres privades, AHFF (2-D-29).

En aquest cas tornem a trobar certa confusió, ja que a Arenys de Mar trobem dues cases Montal: la de riera Pare Fita número 1, construïda a la mateixa època, i la que estem estudiant, a la riera del Bisbe Pol número 122, molt a prop l'una de l'altra, motiu pel qual se les anomena can Montal de la dreta i can Montal de l'esquerra, respectivament. L'obra de Bernardí Martorell és la segona, a la Riera Bisbe Pol, 122, can Montal de l'esquerra, tot i algunes confusions inevitables.

No hem trobat documentació dels tràmits de la construcció, solament el plànol de la façana, que es va construir tal com es plantejava al disseny. Sabem que el client va ser Agustí Montal Galobart, pare de l'Agustí Montal i Costa, conegut empresari català president del F.C. Barcelona, propietari fins fa poc de l'edifici, actualment en venda. Entre els Montal més coneguts també trobem a santa Paula Montal, que va ser fundadora de la Congregació de les Filles de Maria, Escolàpies. Aquesta relació amb la santa va fer que la família Montal quedés vinculada a la institució religiosa durant anys, fet que probablement va propiciar que demanessin a l'arquitecte una capella per a aquesta, que s'estudia en aquesta tesi.¹²⁸⁰

La façana es divideix en tres parts: a la part inferior, trobem l'accés al centre, amb marc de pedra i porta de ferro forjat. A banda i banda d'aquesta, sobre un sòcol de pedra, trobem dues parelles de finestres, també emmarcades amb pedra. Sobre aquesta base de l'edifici, com és comú a Martorell, més sòlida, amb elements com la pedra, trobem una tribuna amb balcons als extrems que ocupa tot el primer nivell, de banda a banda. Aquest element té la base contínua com si es tractés tot ell d'un balcó, amb subjeccions corbes de ferro forjat i ceràmica de colors vius sota la llosana. La tribuna destaca per l'elegant fusteria que la forma. Les baranes dels balcons laterals, amb formes sinuoses, ens recorden les dels balcons de la casa Enric Laplana, obra de Martorell que veurem més endavant. Sobre la tribuna es recolza un balcó que correspon al segon pis, amb ceràmica com la del primer balcó a la base i barana de ferro forjat. Està ornamentat també per

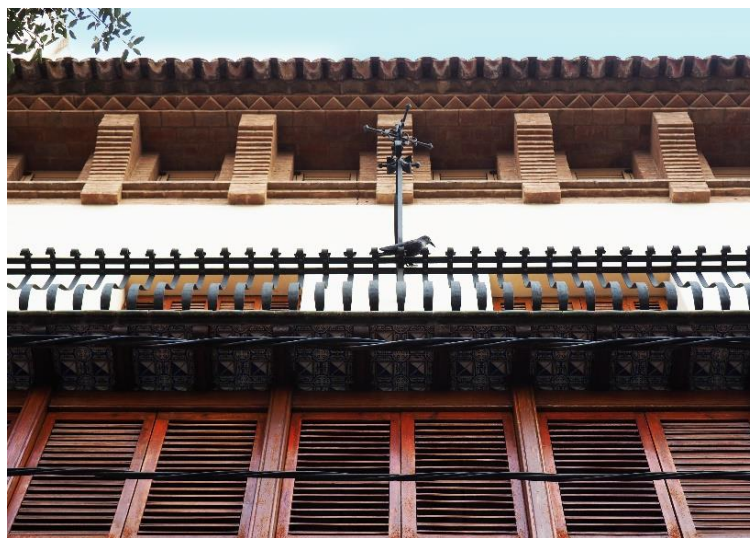
¹²⁷⁹ <http://www.poblesdecatalunya.cat/element.php?e=13394> (consulta: 23-7-2018).

¹²⁸⁰ V. p. 343.

un element vertical de ferro forjat, al centre, que a la part superior acaba en creu de quatre braços. Donen a aquest balcó dues obertures. La tercera part de la façana és el coronament, i consisteix en unes mènsules de totxo que subjecten el ràfec de l'edifici, que són molt característiques de Bernardí Martorell i apreses de Gaudí, com hem vist. Els totxos que les formen estan col·locats generant certa curvatura. Entre mènsula i mènsula, trobem petites obertures que correspondrien a un fals sostre. Sobre les obertures, el ràfec de l'edifici és també ceràmic, combinant totxos amb diferents col·locacions i teules a la part superior. Sobre aquest coronament trobem el que correspon a la barana de la terrassa, feta de totxo formant una balustrada.

Detall del balcó i la tribuna.
Fotografia de l'autora (28-1-2020).

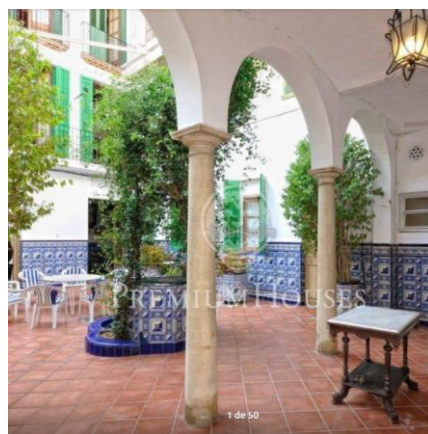
Detall de la tribuna, el balcó superior, la creu de quatre braços i el coronament de la façana. Fotografia de l'autora (28-1-2020).

La façana posterior, segons el plànol, era senzilla i tenia simplement sortida a un pati posterior i finestra a la planta baixa, i dos balcons amb dues obertures a cada pis. Actualment podem veure la mateixa estructura més un pis (més baix) i amb una petita ampliació lateral que arriba fins al final de la parcel·la i genera, al final d'aquesta, un porxo que fa que l'edifici tingui forma de U i abraçi un pati interior. No sabem si aquesta ampliació va ser feta també per Martorell o si és posterior, no hem trobat documentació sobre el tema.

Vista de la façana posterior i del pati interior.

Extret de: <https://premiumhouses.com/es/propiedad/casa-modernista-en-perfecto-estado-a-300m-de-la-playa/>
(consulta: 28-1-2020).

Vista del pati interior des del porxo.

Podem conèixer l'interior de l'edifici gràcies a la web de la immobiliària Premium Houses Maresme, ja que aquesta està en venda, però no ens ha estat possible visitar-la. Podem veure, a

l'interior, que Martorell, com a moltes altres cases, fa ús de les arts aplicades: hi veiem portes de fusta i vidre, la barana de l'escala senyorial, paviments ceràmics amb estampats, arrambadors de ceràmica i elements de ferro forjat a les baranes dels balcons posteriors.

Vestíbul d'entrada amb escala senyorial.

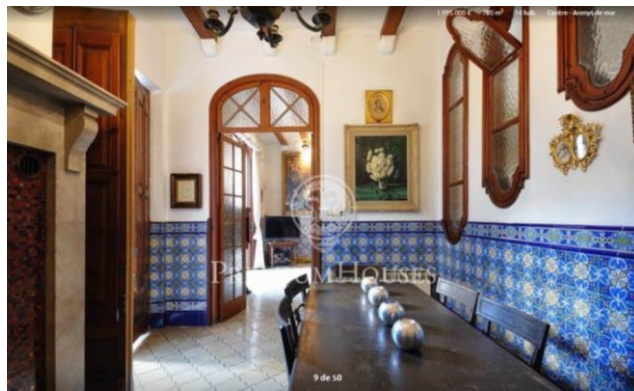
Porta entre la sala d'estar i un menjador.

Extret de: <https://premiumhouses.com/es/propiedad/casa-modernista-en-perfecto-estado-a-300m-de-la-playa/> (consulta: 28-1-2020).

Trobem també altres elements interessants: els sostres mantenen l'estructura de bigues de fusta a la vista i hi ha, entre les escales i el menjador, finestres verticals triples semblants a les que trobarem a altres obres de Martorell. L'habitatge manté molts elements de la decoració original, i per tant, és un exemple de com devien ser els altres edificis dissenyats pel nostre arquitecte, molts dels quals no han arribat als nostres dies, o han estat molt modificats.

Grans portes que uneixen les sales d'estar.

Menjador petit, amb llar de foc.

Extret de: <https://premiumhouses.com/es/propiedad/casa-modernista-en-perfecto-estado-a-300m-de-la-playa/> (consulta: 28-1-2020).

No es conserven plantes de l'edifici, només el plànol de la façana que hem vist anteriorment, així que no sabem com estava prevista la distribució interior dels nivells superiors, ara rehabilitats i subdividits per a aconseguir més habitacions. En aquests espais només es conserven els sostres que, com als altres pisos, tenen bigues de fusta vistes, i els paviments de rajola d'algunes zones. No obstant, la distribució dels espais superiors està canviada i els murs i gairebé tots els paviments estan restaurats i ara són de parquet.

Casa Mollfulleda (1922).

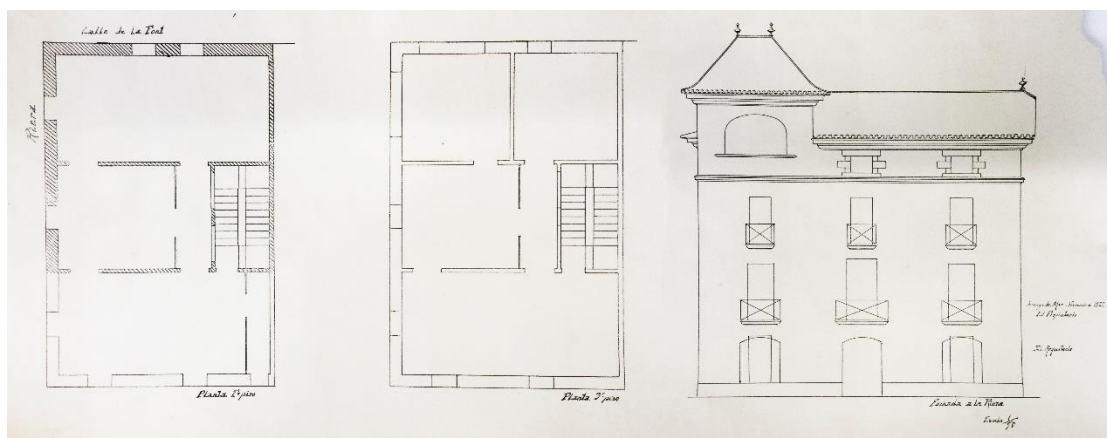
La casa Mollfulleda és una torre senyorial que es troba a la cantonada entre el carrer de la Font i la riera del Bisbe Pol, a pocs metres de l'anterior edifici, a Arenys de Mar. És un projecte inèdit de Bernardí Martorell que ha estat descobert gràcies a la present tesi doctoral i que no apareix a cap altra referència bibliogràfica.

Vista general de la casa Mollfulleda. Fotografia de l'autora (28-1-2020).

Hem pogut localitzar aquest edifici gràcies als plànols d'aquest que hem trobat al fons de Bernardí Martorell que

es conserva a l'AHCOAC-G.¹²⁸¹ Aquest projecte està dissenyat en un únic document signat el mes de novembre del 1922, on trobem l'alçat de la casa des de la riera i dues plantes: el segon i el tercer pis, però no la planta baixa, que potser es trobava a un altre document amb la façana del carrer de la Font i no s'ha conservat.

Torre Arenys de Mar. Bernardí Martorell. 1922. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C8/33-38).

L'edifici va ser construït, i podem veure actualment que correspon amb els plànols originals, tot i que està certament deteriorat. A la façana principal (que dona a la riera), trobem les tres obertures de les tres plantes alineades. A la planta baixa, trobem l'accés al centre, i una finestra a cada banda, totes amb reixes de ferro forjat més aviat senzills. Als pisos primer i segon trobem tres obertures per pis, cadascuna amb el seu balcó individual. Tots els balcons són també de ferro forjat, alternant barres llises amb altres cargolades. Trobem després un tercer nivell, amb dues finestres petites que corresponen a les golfes. A la cantonada, l'edifici creix formant una ampla torre, amb una gran obertura d'arc de mig punt en aquesta façana i una altra igual a la del carrer de la Font.

¹²⁸¹ Torre Arenys de Mar. 1922. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C8/33-38).

Façana de la casa des de la riera Bisbe Pol. Fotografia de l'autora (28-1-2020).

Façana de la casa des del carrer de la Font. Fotografia de l'autora (28-1-2020).

La coberta de l'edifici és de teula ceràmica i a dues vessants, excepte a la torre, que és a quatre vessants. Podem veure, a les arestes d'aquesta, que l'arquitecte fa servir, com a altres projectes, la ceràmica vidriada verda (recordem que en aquest mateix any està fent les Teresianes de Tarragona, on farà servir la mateixa decoració a la part superior de l'edifici). A la punta de la carenera de la coberta trobem una voluta decorativa verda i a la part més alta de la torre, dues més, amb un element de ferro forjat entre elles amb ondulacions i formes vegetals que s'allarga formant una creu de quatre braços que corona l'edifici.

Detall de les reixes. Fotografia de l'autora (28-1-2020).

Detall de la torre. Fotografia de l'autora (28-1-2020).

La distribució interior de l'edifici, com es veu als plànols, és molt senzilla. La planta és rectangular, amb la caixa d'escala a la part posterior, central, deixant les façanes lliures. La segona planta es divideix en tres grans espais: un central i dos laterals, tots amb ventilació i llum natural, units per un petit passadís. La tercera és igual però una de les dues zones laterals està dividida en dos.

Només hem pogut visitar la planta baixa de l'edifici, on es pot apreciar que, com a altres obres de Martorell, s'hi apliquen diverses arts decoratives: les portes de fusta i vidre, els paviments i arrambadors ceràmics de colors molt vius, l'escala senyorial amb barana de fusta, etc.

Porta que comunica el rebedor amb el vestíbul. Fotografia de l'autora (28-1-2020).

Escala. Fotografia de l'autora (28-1-2020).

Arrambador i paviment del menjador. Fotografia de l'autora (28-1-2020).

2.5. Camprodon.

Camprodon és un municipi situat al Ripollès, al nord de Catalunya, al cor del Pirineu, que, a finals del segle XIX es va convertir en una popular vila d'estiueig per a la burgesia barcelonina. Les cases dels estiuejants es van anar construït als voltants del poble, les primeres, al passeig de la Font Nova, al voltant de l'any 1880, fins que, ja als anys vint, Francesc Maristany va propiciar la creació d'una nova urbanització que va fer de Camprodon una de les viles de referència de l'estiueig de l'època.

En aquest context, Bernardí Martorell va ser l'arquitecte de confiança de Francesc Maristany per a l'elaboració del projecte del nou passeig i la parcel·lació de la zona, que veurem al capítol d'urbanisme¹²⁸² i del seu propi xalet, can Maristany, al número 2 de l'avinguda, que descriurem a continuació.

Trobem referències d'aquestes obres de Martorell a molt poques publicacions: el monogràfic de Bassegoda esmenta la casa Maristany, però no la urbanització del passeig, i cita erròniament la casa Garcia Nieto com una obra del nostre arquitecte¹²⁸³ i al llibre de Puigvert, Freixes i Lacuesta es fa referència a Camprodon però no donen detalls ni demostren la relació de l'arquitecte amb aquestes obres.¹²⁸⁴ Per això

Vista aèria del passeig Maristany. Extret de: Google Earth (consulta: 1-2-2020).

podem dir que aquest capítol, juntament amb el que es troba a l'apartat d'urbanisme, són el primer estudi aprofundit del tema. Per altra banda, trobem la tesi doctoral de Jordi Franquesa sobre les comunitats jardí¹²⁸⁵ on s'estudia, entre altres exemples, el passeig Maristany i la urbanització de la zona, com a exemple de ciutat jardí, valorant-ne especialment "la singularitat d'aquest espai" i destacant que "els seus valors paisatgístics i formals el fan únic en el context català".¹²⁸⁶ Veurem més endavant altres característiques que menciona sobre el passeig en sí. Cal dir, però, que en aquest estudi es posa en dubte l'autoria del projecte, mencionant Bernardí Martorell però atribuint-lo a Jeroni Martorell,¹²⁸⁷ que és una equivocació, com veurem. Per últim, el llibre *Estiuejants, excursionistes i forasters. La història del turisme a la Vall de Camprodon* explica amb molt detall el procés de transformació de la vila en una de les zones d'estiueig més

¹²⁸² V. p. 547.

¹²⁸³ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 48.

¹²⁸⁴ Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *op. cit.*, p. 33.

¹²⁸⁵ Franquesa, J. *Una experiència urbana retrobada. Les comunitats jardí a Catalunya*. Director: Sabaté, J. (Tesi). Universitat Politècnica de Catalunya, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori, Febrer 2008.

¹²⁸⁶ *Ibidem*, p. 483.

¹²⁸⁷ *Ídem*.

valorades per la burgesia catalana, i en detalla l'aportació de Maristany (sense mencionar el nostre arquitecte).¹²⁸⁸

Ja que a l'Arxiu Municipal de Camprodon i a l'Arxiu Comarcal del Ripollès (ACR a partir d'ara) no s'ha trobat cap document dels projectes, hem hagut d'estudiar l'evolució de les dues obres de Martorell a Camprodon a través de la premsa local de l'època, localitzada a l'ACR: els diaris *El Muntanyenc* i *La Montanya*. Tots dos fan referència a aquestes obres i a l'evolució de la població en relació, sobretot, a la realització del passeig. A l'Arxiu del Centre Excursionista de Catalunya (ACEC a partir d'ara) s'han trobat algunes fotografies d'època de la zona.

Per últim, el contacte amb dues famílies que estiuegen al passeig Maristany ha facilitat molt la investigació. Per una banda la família de Prat, descendents de Narcís de Prat Batlle,¹²⁸⁹ arquitecte que va intervenir en algunes reformes del passeig i de diverses cases d'aquest, que ens han facilitat el contacte amb diversos veïns, entre ells el de la família Prat,¹²⁹⁰ actuals propietaris de can Maristany.

Al monogràfic de Bassegoda¹²⁹¹ i a algunes pàgines web divulgatives s'afirma que la casa Garcia Nieto, anomenada també El Robedal o can Garcia de Baix, al número 6 de l'avinguda, és també obra de Bernardí Martorell. No hem trobat cap document ni cap referència que ens ho confirmi. Els actuals propietaris afirmen que no tenen plànols de l'edifici i que recorden sentir als avis que Surinyach (constructor de la zona, com veurem més endavant) va construir l'edifici en base a unes fotografies d'un xalet que ells li van presentar. Per tant, pel que sembla, aquest edifici no és obra de Bernardí Martorell.

Veurem doncs, a continuació, el xalet de la família Maristany, i, al capítol d'urbanisme, les notes històriques i la descripció del passeig. Evidentment, la part històrica és comú a les dues obres, però es centra més en la urbanització, és per això que la incloem en l'altre capítol i no en aquest.

Casa Maristany (1923-25).

La casa de Francesc Maristany, també anomenada can Maristany, es troba al número 2 de l'avinguda amb el mateix nom i va ser construïda pel nostre arquitecte entre els anys 1923 i 1925 aproximadament.

No hem trobat plànols ni documents signats per l'arquitecte però el diari *El Muntanyenc* deixa clar que és Bernardí Martorell qui l'està construint quan, després de descriure l'obra que s'està fent al passeig, diu "el Sr. Maristany (...) ja hi ha construït un superb xalet amb sos jardins (...)",¹²⁹² i acaba

Vista general de can Maristany des de l'interior del jardí.
Fotografia de l'autora (16-2-2020).

¹²⁸⁸ Noguer, E. *Estiuejants, excursionistes i forasters. La història del turisme a la Vall de Camprodon*. Figueres: Brau, 2019.

¹²⁸⁹ Degà del COAC l'any 1990. <https://www.arquitectes.cat/ca/degans-COAC> (consulta: 22-1-2020).

¹²⁹⁰ Malgrat la semblança dels dos cognoms (de Prat i Prat), es tracta de dues famílies diferents.

¹²⁹¹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*

¹²⁹² Anònim. Les obres de Can Auli. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 13-4-1924, p. 4. Fons: ACR.

afirmant: “Aquests treballs (...) són sabiament dirigits per l’arquitecte barceloní Sr. Bernardí Martorell i l’intel·ligent mestre de cases d’aquesta vila (...) Francesc Surinyach”,¹²⁹³ referint-se al passeig i a la casa.

Podem confirmar l’autoria de l’edifici quan el veiem: hi trobem diversos detalls que ens fan pensar decididament en Martorell i Puig com a arquitecte: el coronament mènsula-finestra, amb mènsules com les que hem vist a altres projectes, de totxo i amb curvatura que sostenen el ràfec. També la línia retranquejada d’aquest és característica de Martorell i recorda al seu propi habitatge, a la Gran Via de les Corts Catalanes (entre altres edificis). Les interessants combinacions d’aparells de totxo a algunes cornises de l’edifici i a la portalada del jardí també ens suggereixen altres obres de l’arquitecte.

Actualment aquesta casa pertany a la família Prat. S’ha pogut entrevistar a Xavi Prat, nét de Francisco Prat Buxeda, que va adquirir la finca als anys noranta, quan aquesta estava abandonada des de feia anys. Francisco Prat, camprodoní, havia estat, de jove, ajudant a la construcció d’aquest edifici a Francesc Surinyach, el mestre d’obres. El senyor Prat ens ha facilitat l’accés i els plànols de l’edifici, que està totalment reformat a l’interior (excepte l’escala central i els elements estructurals) i, per tant, només en descriurem l’exterior, que és el que es conserva de l’obra original del nostre arquitecte.

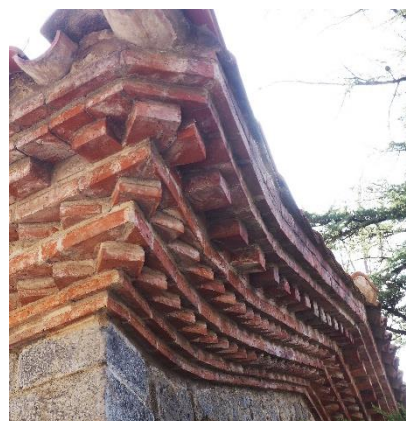
Can Maristany es troba a l’inici del passeig del mateix nom, fent cantonada amb l’antiga carretera de Setcases, actualment avinguda Maristany (és a dir, es troba a la cantonada entre el passeig i l’avinguda anomenats igual). La parcel·la està envoltada per una tanca amb base i columnetes de pedra com la de la façana, amb reixa a la part superior. Actualment la part de la reixa està ocupada per un arbust, que impedeix veure l’interior de la finca. A l’encreuament dels dos carrers, trobem l’accés a l’edifici: una portalada de pedra amb la part superior ornamentada amb diverses filades de totxo en diferents disposicions (característic també de Martorell), i una petita coberta de teula. Sota l’arc rebaixat central trobem una reixa de ferro forjat amb una làmpada de regust modernista que marca la divisió entre l’entrada per a vianants i la dels cotxes.

Portalada d’accés a la finca. Fotografia de l’autora (16-2-2020).

Detall de la làmpada. Fotografia de l’autora (16-2-2020).

Detall de la cornisa de totxo de la portalada d’accés. Fotografia de l’autora (16-2-2020).

La reixa també queda interrompuda per una porta secundària que es troba a l’avinguda Maristany (antigament, la carretera), que té una porta també de ferro forjat però més senzilla, per la qual

¹²⁹³ *Ídem.*

s'accedeix directament a la porta d'entrada de la casa. Per últim, al fons de la parcel·la, trobem una tercera obertura a la reixa: un accés independent per a la casa dels masovers.

Reixa de la finca des del passeig Maristany. Fotografia de l'autora (16-2-2020).

Accés des de l'avinguda Maristany (antiga carretera de Setcases) i façana nord. Fotografia de l'autora (16-2-2020).

Un cop accedim a la finca, trobem un ampli i pla jardí tot de gespa amb majestuosos arbres que protegeixen la intimitat d'aquest. El paviment de pedra condueix els vehicles cap a l'entrada principal de l'edifici, a la façana nord. Seguint el mateix camí trobaríem, al final de la parcel·la, una petita construcció que correspon, en planta baixa, a un garatge, i, en planta primera, a la casa dels masovers. Aquesta casa, com hem dit, té accés independent des del carrer.

L'habitatge principal, com hem dit, barreja l'estil muntanyenc, de pedra, sòlid, pesat; amb un aspecte molt senyorial. Es troba al centre de la parcel·la, aïllat. Té planta rectangular amb soterrani, planta baixa, un pis i golfes. Podem dir que es tracta de dos cossos: un cos principal, amb coberta a quatre vessants, al qual s'annexen, per la banda nord, un cos de la mateixa altura, amb coberta a dues aigües, i, per la banda sud, una galeria poligonal de menys altura. Les façanes són de pedra vista irregular, excepte les llindes i els brancals de les finestres, de pedra regular.

La façana nord és la de l'accés principal, i és tota de pedra. A la part inferior, trobem la porta d'entrada, al centre, i tres finestres a cada banda d'aquesta. A sobre podem veure dues finestres de majors dimensions i, finalment, al segon pis, les obertures de les golfes, que són dues parelles de finestres de mig punt. A la part superior d'aquesta façana, la coberta a dues aigües sobresurt formant un ràfec pronunciat, amb biguetes de fusta que el sostenen.

La façana oest ens permet veure els dos cossos: el cos principal, amb l'accés que corresponia a la cuina i dues finestres en planta baixa i dues a la primera planta i, a l'esquerra, uns centímetres enretirat, el cos de coberta a dues vessants, amb una finestra a la planta baixa, dues a la planta primera i un ràfec amb diverses filades de totxo girat i col·locat amb diferents disposicions.

Façana nord. Fotografia de l'autora (16-2-2020).

Part superior de la façana oest (es veuen els dos cossos). Fotografia de l'autora (16-2-2020).

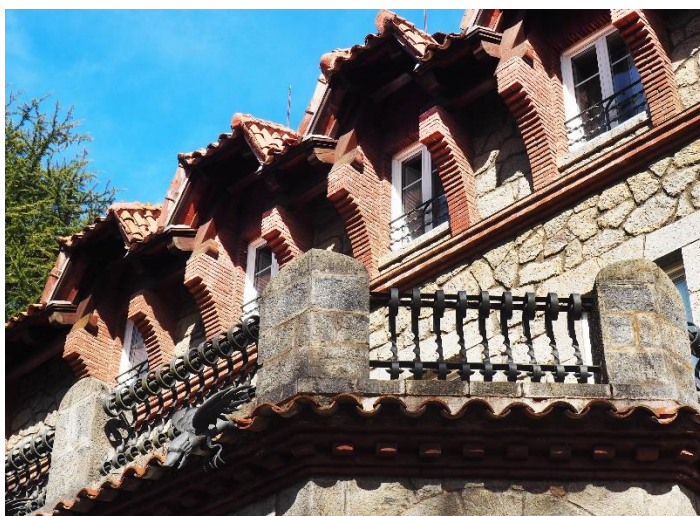
Façana oest. Fotografia de l'autora (16-2-2020).

El cos principal, amb coberta a quatre aigües, destaca pel seu coronament, que es veu des d'aquesta façana, des de la sud i des de la est. Aquest està separat de la resta per una cornisa de totxo, sobre la qual es recolzen les petites mènsules que subjecten el ràfec, també de totxo, amb una disposició i disseny molt semblant a les de les Teresianes de Tarragona (que estava construït en la mateixa època) i altres edificis residencials de Bernardí Martorell. Aquesta part superior de la façana genera un senzill joc de combinació de totxo i pedra, amb les obertures de la planta superior, les golfes: unes finestres rectangulars que queden resseguides pel ràfec, que té una forma dentada, ressaltant cada finestra.

La façana sud destaca per la galeria poligonal que ocupa tota la planta baixa amb tres finestres d'arcs de mig punt a la part central i dues portes laterals de la mateixa forma i també de vidre. Des de cada porta surt una escala que connecta la galeria amb el jardí. A la part inferior de la galeria trobem dues finestres del soterrani i una petita escala central que condueix a aquesta zona des de l'exterior. La galeria està coberta de teula, a sobre de la qual trobem una terrassa amb barana de pedra i ferro forjat a la qual es pot sortir des del primer pis, amb quatre obertures. A la part superior, aquesta façana té el mateix coronament que a l'anterior: quatre finestres de golfes alternades amb mènsules corbes de totxo que subjecten el ràfec irregular.

Façana sud. Fotografia de l'autora (16-2-2020).

Detall de la part superior de la façana (finestres de les golfes) i el balcó de ferro forjat. Fotografia de l'autora (16-2-2020).

La façana est també ens permet veure els dos cossos, que distingim gràcies a la part superior de la façana i al petit desfasament que hi ha entre ells. A ras de terra podem veure petites obertures

del soterrani i, al centre de la planta baixa, un cos adossat amb una galeria de finestres i coberta de teula ceràmica. A sobre d'aquest cos veiem quatre finestres allargades, que corresponen a l'escala; a l'esquerra trobem dues finestres de majors dimensions, una a cada pis i a la part superior, el coronament que hem vist a les altres façanes, en aquest cas amb dues finestres. Des d'aquesta banda, el cos d'accés, amb coberta a dues aigües, presenta una xemeneia i una petita llucana triangular, que sembla que és posterior.

Gairebé no s'aprecia a les imatges, però l'edifici està coronat per una xemeneia arrodonida a la part central de la coberta del cos principal de l'edifici, amb una creu de ferro forjat a la part superior.

Façana est. Fotografia de l'autora (16-2-2020).

Xemeneia superior amb creu de ferro forjat. Fotografia de l'autora (16-2-2020).

A l'interior, la casa està totalment reformada, també la seva distribució, de manera que no podem saber com era originalment. El que sí que es manté és l'escala, que connecta la planta baixa amb el primer pis, que ens ajuda a entendre que la distribució plantejada girava al voltant d'aquest element. Deduïm doncs, per l'estructura de l'edifici, que l'accés es duia a terme a través d'un petit rebedor que conduïa a un ampli espai central del qual sortia l'escala senyorial cap al pis superior, i els espais de la planta baixa es distribuïen al voltant, segurament les zones comuns: sala d'estar, menjador i despatx. També es trobava en aquesta planta, com hem dit, la cuina, amb una escala pròpia que conduïa al soterrani, on antigament es rentava la roba i es guardaven els aliments.¹²⁹⁴ La galeria posterior, també connectada amb aquesta planta a través de dues portes, segurament tenia connexió amb la sala d'estar i el menjador i, com ja hem dit, té dues escales que la uneixen amb el jardí.

La distribució de les plantes superiors també era segurament al voltant d'un espai central, el vestíbul de l'escala, des del qual es podia accedir a les diferents habitacions, situades al perímetre de la planta.

La connexió entre el primer i el segon pis es duu a terme a través d'una segona escala, lateral, i al pis superior (el segon pis, que correspon a les golfes) trobem actualment un espai reformat que no sabem a què corresponia en el projecte original.

¹²⁹⁴ Entrevista a Mari Carmen de Prat, 29-1-2020.

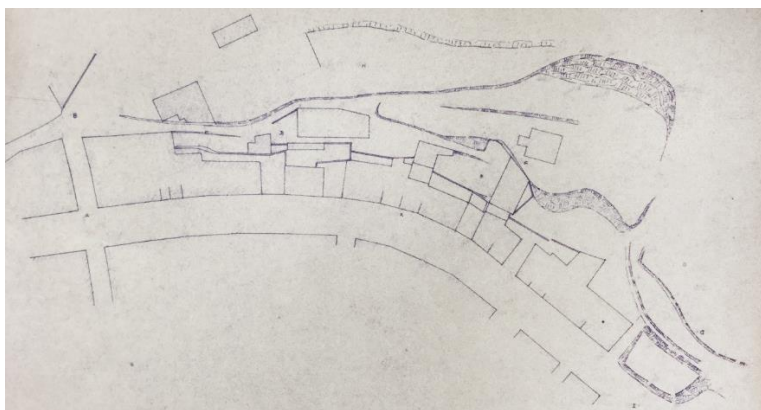
2.5. Taradell/Balenyà.

Projecte de la torre Josep Serra Torneu (1936) – No realitzada.

Troblem a l'AHCOAC-G¹²⁹⁵ un projecte de Bernardí Martorell realitzat a la carretera de Balenyà a Taradell que, tot i que sembla que no es va dur a terme, té cert interès i estudiarem breument.

Aquest projecte consisteix en una casa per a Josep Serra i Toneu, signat l'abril del 1936. No hem trobat actualment cap edifici d'aquestes característiques a la zona on estava projectat, i el fet que el projecte es signés l'abril del 1936 ens fa dubtar que realment, en plena Guerra Civil, es construís.

L'edifici està situat al km. 1,1 de la carretera de Balenyà a Taradell, dos pobles de la comarca d'Osona. Inclou, per una banda, un plànol urbanístic de la zona en la que es troba, on hi ha alguna indicació (lletres) però no queda clar quina és la proposta de l'arquitecte. A una de les plantes de l'edifici, Martorell indica

Plànol urbanístic. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77).

“carrer en projecte”¹²⁹⁶ i “plaça en projecte”,¹²⁹⁷ de manera que deduïm doncs que el plànol urbanístic proposava el nou traçat d'un dels carrers de la zona. No hem pogut localitzar exactament en quin punt de la carretera es trobava la proposta d'intervenció.

L'edifici consisteix en una casa de planta baixa més un pis, amb soterrani i golfes que, per la distribució i les relacions que té, sembla que comprenia dos habitatges, un en planta baixa i un altre a la planta pis, cadascuna amb el seu propi garatge a la planta soterrani.

L'edifici ocupa tota la parcel·la, a la qual es pot accedir per dues bandes: des de la carretera de Balenyà a Taradell, directament a la planta baixa i a la caixa d'escalles o des de la plaça en projecte, a la planta soterrani, que sembla que incloïa un doble garatge i algunes petites habitacions vinculades a cada un. Des d'aquest nivell es podia accedir, a través d'una escala exterior, a una terrassa que conduïa a la planta baixa.

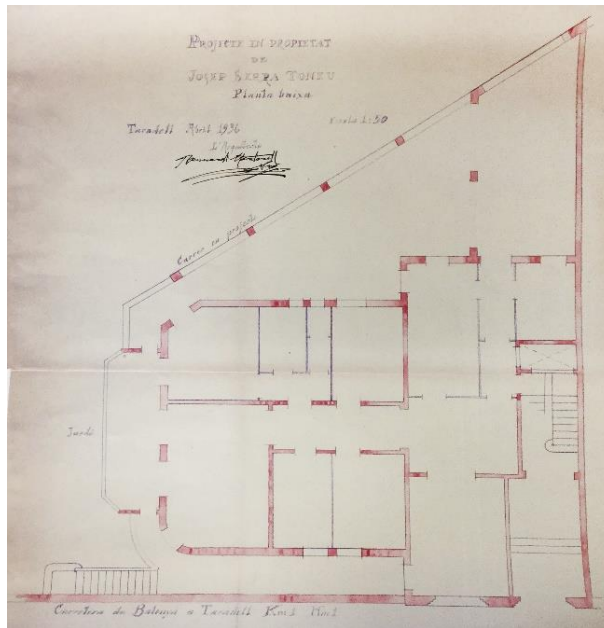
La planta baixa doncs, és el pis principal, amb dos accessos: el del carrer i les escales que pugen des del nivell inferior. L'accés principal, des del carrer, condueix, a través de tres esglaons, a l'entrada, on trobem una escala que condueix al primer pis i una porta a la planta baixa. Aquesta escala queda a un extrem de la planta, i la distribució d'aquesta s'estructura en dues bandes d'habitacions, quatre a est i quatre a oest. Les de la banda oest totes tenen sortida a un gran

¹²⁹⁵ Torre Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77).

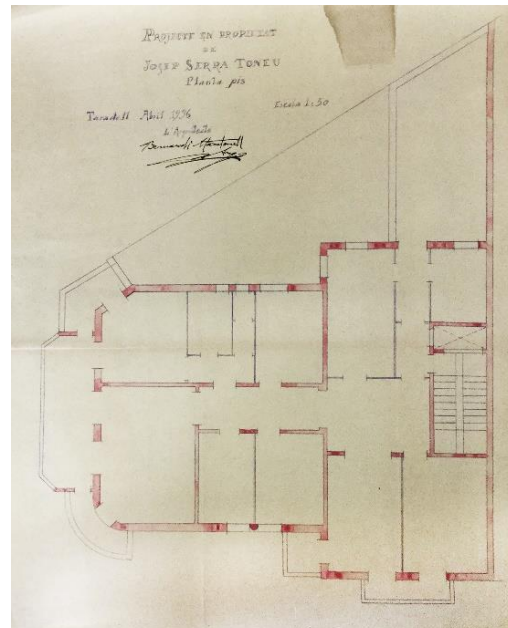
¹²⁹⁶ Pla d'emplaçament i soterranis. Projecte en propietat de Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77).

¹²⁹⁷ Façana sud i secció. Projecte en propietat de Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77).

porxo continu, que comunica totes les estances. Sembla que el saló principal podria ser l'habitació que s'obre a sud i a est, amb una galeria a la façana sud de la casa.

Planta baixa. Bernardí Martorell. 4-1936. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77).

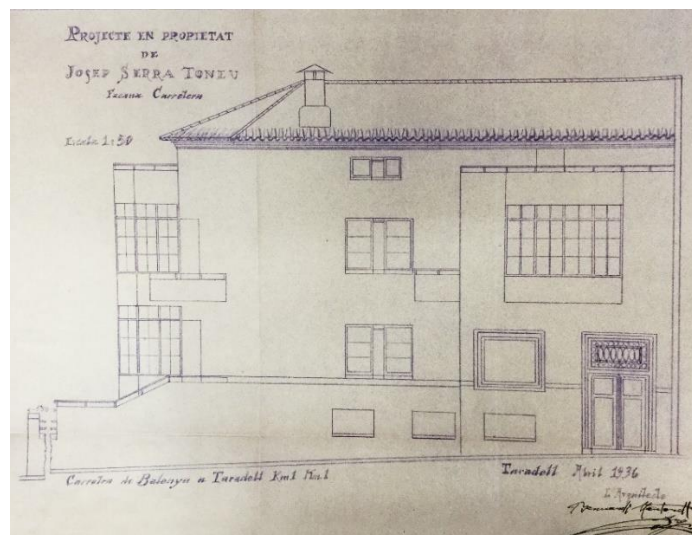

Planta pis. Bernardí Martorell. 4-1936. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77).

Al pis superior trobem la mateixa distribució, amb petites modificacions: una habitació més a la zona est, una petita galeria en voladís en aquesta façana, i la terrassa de la façana de ponent més reduïda. En aquest nivell es manté la galeria a la façana sud.

Aquesta façana destaca per la gran galeria de finestrals continus que hi trobem a la zona central, ocupant els dos pisos, i les terrasses a ambdós costats d'aquesta: a la dreta, d'un estil més aviat modern, a l'esquerra, amb balustrada. Al plànol on trobem el desenvolupament d'aquesta façana hi veiem també la secció, que ens mostra que l'edifici també estava previst que tingués unes petites golfes.

La façana est, que correspon a la carretera de Balenyà a Taradell, demostra el petit desnivell de la zona on està situada. En aquesta podem veure l'accés principal, a un extrem, les finestres petites de la planta soterrani, les obertures dels dos pisos, la galeria que sobresurt a l'extrem sud, que ocupa els dos pisos, i la petita galeria voladís que trobem a sobre la porta d'entrada. També en aquest document podem veure les petites finestres de les golfes i la sortida d'aquestes a la part superior de les galeries, formant dos balcons.

Façana Carretera (façana est). Bernardí Martorell. 4-1936. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77).

Per últim, la façana de ponent mostra les obertures de la planta soterrani, amb una gran porta que conduïa (suposem) al garatge de l'habitatge del pis superior i altres petites finestres. Un nivell més amunt, al plànol que correspon a la planta baixa de l'edifici, podem veure el gran porxo (o pèrgola) que ocupa tot aquest nivell de la façana. A la part superior, veiem la terrassa de l'habitatge del primer pis, que queda a la banda esquerra (l'extrem nord).

Aquest edifici demostra una actitud de Bernardí Martorell d'adaptar-se als nous temps i estils arquitectònics que impregnaven la Barcelona dels anys 30. En aquest context, a partir del 1930, va sorgir a la ciutat (i a l'arquitectura catalana en general, impulsat principalment pel GATCPAC) una forta voluntat d'acostar-se a les avantguardes arquitectòniques europees, principalment al racionalisme. A partir dels anys 30 Martorell duu a terme pocs encàrrecs, principalment petites reformes i, per tant, no podem veure com li va afectar aquest nou corrent, però en aquest projecte, l'únic d'habitatge unifamiliar de nova planta de l'arquitecte als anys 30, veiem com Martorell ha canviat d'estil, no veiem en aquesta casa de Taradell cap referència als seus anteriors edificis d'habitatge, sinó l'aplicació d'alguns dels principis que seguien els edificis racionalistes: les galeries de vidre, els balcons correguts, les terrasses contínues, tot encara combinat amb alguns elements dels quals no es desprèn, com les balustrades o les cobertes inclinades de teula ceràmica.

3. Edificis d'habitatge plurifamiliar.

Trobem entre els projectes de Bernardí Martorell vuit edificis de nova planta d'habitatge plurifamiliar, cinc d'ells a la ciutat de Barcelona: la casa Enric Laplana, al passeig Sant Joan (1907-1909); la casa Pilar Serrahima, a la Rambla de Catalunya (1911); la casa Josep Poch, al carrer Entença (1917); la casa Josep Maria Busquets, al carrer Còrsega (1923) i la casa Bernardí Martorell (ell és el client i l'arquitecte), al xamfrà entre la Gran Via i el carrer Roger de Flor (1917-1925); dos d'ells, de menors dimensions, al centre de Sitges: les dues per a Joaquim Duran i Barraquer (1929 i 1930) i l'últim, a Solsona, per al senyor Guitart, amo de l'hotel Sant Roc (1936).

Les cinc obres de Barcelona inclouen dos exemples d'edificis per a xamfrà (de l'Eixample) i tres d'habitatge entre mitgeres. Podem trobar algunes similituds entre tots els edificis: en primer lloc, a tots ells, l'arquitecte projecta una planta baixa (i en un cas la planta baixa i l'entresol) de pedra, com un element horitzontal sòlid sobre el qual es recolza tot l'edifici. Per altra banda, cada tipologia (edifici a xamfrà o edifici entre mitgeres) segueix un esquema semblant: els dos edificis al xamfrà (la casa Pilar Serrahima i la casa pròpia) s'articulen al voltant d'una caixa d'escaleres central amb dos patis de ventilació als costats d'aquesta, i, als extrems de la parcel·la, dos patis més. En un dels dos, la casa Pilar Serrahima, l'arquitecte afegeix un cinquè pati, al vèrtex superior de la planta de l'edifici. Els edificis entre mitgeres s'estructuren de dues maneres diferents: la casa Laplana i la casa Josep Poch tenen la caixa d'escaleres amb pati interior al centre de la planta, i dos patis més, a banda i banda de la parcel·la. La casa de Josep Maria Busquets, en canvi, presentarà una tipologia diferent: la caixa d'escaleres es troba a la part central de la planta, però tocant a una cantonada, i l'arquitecte distribueix tot l'edifici en relació a quatre patis interiors: un vinculat a l'escala i tres més, que permeten l'entrada de llum a totes les estances de cada pis. El pis principal, tan típic de les construccions de l'eixample d'aquesta època, apareix a quatre de les cinc obres que estem estudiant, i a cadascuna el treballa de manera diferent: a la casa Laplana, el pis principal té una tribuna central i balustrades laterals; a la casa Pilar Serrahima, està remarcada amb ornaments i cornises a la façana, i els balcons de tota la planta són diferents que els dels altres nivells; a la casa Josep Poch no trobem pis principal, sinó entresol; a la casa Josep Maria Busquets, presenta la mateixa geometria i composició que les altres plantes de l'edifici però es diferencia gràcies al balcó corregut amb balustrada, quan als altres nivells són individuals i de ferro forjat i a la casa de Bernardí Martorell, el principal es diferencia dels altres pisos també pel balcó corregut.

Podem dir que aquestes construccions són els típics edificis de l'eixample de Barcelona, amb connotacions eclèctiques: inclouen elements de diferents corrents artístics. La casa Laplana potser és la més qualificada com a modernista, per les decoracions naturalistes, el treball en ferro forjat i altres elements que veurem, però les altres quatre obres són eclèctiques.

A part d'aquests edificis, Martorell també va intervenir en molts altres edificis plurifamiliars a Barcelona, però en aquests altres casos amb reformes, que veurem més endavant.

Els altres edificis que veiem en aquest apartat (a Sitges i a Solsona) corresponen a construccions de menors dimensions que també són exemples de construccions d'habitatge plurifamiliar en unes condicions més reduïdes i en poblacions menys denses.

Cal afegir que a l'article de Joan Bassegoda s'atribueix també a Bernardí Martorell, a part dels edificis plurifamiliars que hem esmentat, la casa Salvador Puig,¹²⁹⁸ construïda l'any 1924 al carrer

¹²⁹⁸ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 40.

Còrsega (cantonada amb carrer Dos de Maig). Aquest edifici consistia en un projecte de planta baixa més tres pisos. Després de consultar diverses fonts, hem pogut localitzar a l'AMCB l'expedient d'aquest edifici, on es confirma que no és obra del nostre arquitecte, sinó de Cèsar Martinell.¹²⁹⁹

¹²⁹⁹ Fons: AMCB, (ob. part. 29218-1924).

3.1. Casa Enric Laplana (1907-1909).

La casa d'Enric Laplana, també anomenada casa Estapé i casa Mundó, es troba al passeig Sant Joan número 6 de Barcelona i consisteix en un edifici de pisos entre mitgeres, d'estil modernista. És el primer projecte seriós de Bernardí Martorell i Puig. Fins l'any 1907, quan se li encarrega aquesta casa, només fa petites intervencions i obres inacabades de Joan Martorell.

La casa Laplana es podria dir que és l'edifici no religiós més conegut de Bernardí Martorell i podem dir que la seva obra més emblemàtica de la tipologia d'habitatge. Els arquitectes modernistes i eclèctics més rellevants van realitzar obres d'edificis de pisos entre mitgeres a carrers importants de la ciutat, com la casa Batlló, Amatller o Lleó Morera, al passeig de Gràcia. Martorell, amb la casa Laplana, té l'oportunitat de realitzar la seva obra residencial a la zona noble de la ciutat.

Façana principal de la casa Enric Laplana. Fotografia de l'autora (3-3-2017).

Aquest edifici és un altre exemple de com Martorell rebia influència de Gaudí, com veurem en nombrosos elements. Concretament, es pot considerar clarament inspirada en la casa Batlló d'aquest arquitecte, construïda (reformada) entre els anys 1904 i 1906. Segur que Martorell coneixia l'edifici i potser fins i tot n'havia seguit la construcció. També suggereix la influència del modernisme i de l'art nouveau europeu, en general, amb alguns trets que recorden edificis de la secessió vienesa o de Victor Horta a Bèlgica. Aquestes influències les adapta, en aquest projecte, a l'ús, el lloc on es troba i el seu estil propi, del qual destaca l'ús del totxo. Veurem a la descripció en quins elements concrets es pot percebre aquesta influència.

Per una banda trobem la documentació del projecte, molt completa, al fons personal de l'arquitecte, a l'AHCOAC-G,¹³⁰⁰ on hi ha tots els documents de l'edifici: plànols de cada planta, diverses versions de la façana i fins i tot una façana amb els esgrafiats dibuixades a llapis,¹³⁰¹ i, per altra banda, trobem també els plànols oficials (els mateixos que a l'AHCOAC-G però amb només una versió de la façana, la no definitiva, i sense detallar les baranes i altres elements decoratius) i alguns tràmits dels permisos a l'AMCB.¹³⁰²

¹³⁰⁰ Edifici La Plana (P. Sant Joan), Barcelona. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143).

¹³⁰¹ Alçat. (s.d.). Bernardí Martorell. Edifici La Plana. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143).

¹³⁰² Expediente de permiso a Ventura Arro para construir un paso adoquinado frente a la casa nº 136 de la calle Paseo de S. Juan. 1884-1909. Fons: AMCB (ob. part. 2170).

Aquest edifici apareix a algunes publicacions de referència sobre arquitectura modernista: a *l'Inventari General del Modernisme*¹³⁰³ i a la *Guia Modernista de l'Eixample*.¹³⁰⁴ Per descomptat, apareix també a l'article de Bassegoda sobre Martorell i Puig.¹³⁰⁵

També hi fan referència diferents pàgines web que recorren punts d'interès de la ciutat, de fet és la primera obra de la llista d'arquitectura de la Ruta Modernista de Barcelona.¹³⁰⁶ També apareix a altres webs oficials com barcelona.cat, on s'explica resumidament la història de l'edifici però es diu equivocadament que l'autor és Bernardí Martorell i Rius,¹³⁰⁷ i a la web *Barcelona Modernista*, on també apareix un bon recull d'imatges.¹³⁰⁸ També hi fan referència també altres webs i blogs.¹³⁰⁹

Totes aquestes referències el mencionen i el descriuen, però cap en conté la informació complerta que hem pogut elaborar gràcies a la consulta dels diferents documents d'arxiu. Això fa d'aquest capítol el primer estudi acadèmic sobre l'edifici.

El nom de la casa apareix de diferents maneres: se l'anomena, en alguns documents, casa Laplana o casa d'Enric Laplana, amb motiu del seu propietari, que la va fer construir. Però també se l'ha anomenat casa Mundó, ja que l'esposa de Laplana es deia Concepció Mundó,¹³¹⁰ i sembla que va ser qui va viure més anys a l'edifici. També es coneix com a casa Estapé, no hem sabut per quin motiu, potser per un propietari posterior o un llogater conegut. En aquest document farem referència a ella com a casa Laplana, ja que va ser el primer propietari, i qui va encarregar a Martorell l'edifici.

Notes històriques

L'any 1868, Juan Call, amo del solar on actualment es troba la casa Laplana, demanava permís a l'Ajuntament de Barcelona per a construir-hi una casa¹³¹¹ segons el projecte d'un dels primers arquitectes titulats per la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, Josep Buxareu i Gallart,¹³¹² professional que signava els plànols que s'adjuntaven.¹³¹³

L'edifici va ser construït segons aquell projecte, que consistia en una construcció típica de les primeres de l'Eixample, que seguien el model de les cases de Cerdà, que es van construir a l'Eixample a la segona meitat del segle XIX, com explica Joan Molet a la seva tesi doctoral.¹³¹⁴ En aquest cas es tractava d'un edifici de planta baixa i tres pisos. La façana consistia en tres portes

¹³⁰³ Pons, V., Bassegoda, J. *op. cit.*

¹³⁰⁴ Bancells, C. *op. cit.*

¹³⁰⁵ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 33.

¹³⁰⁶ <http://www.rutadelmodernisme.com/> (consulta: 31-10-2019).

¹³⁰⁷ https://www.barcelona.cat/es/coneixbcn/pics/attractius/la-casa-estape_99400390922.html (consulta: 16-11-2019).

¹³⁰⁸ <https://sites.google.com/site/barcelonamodernista/casa-estap> (consulta: 16-11-2019).

¹³⁰⁹ <https://modernistespuntcom.blogspot.com/2010/02/casa-estape-barcelona.html>;

<http://art.nouveau.world/casa-enric-laplana> (consulta: 16-11-2019).

¹³¹⁰ Esquela, A: *La Vanguardia*. Barcelona: 2-1-1921, p. 5.

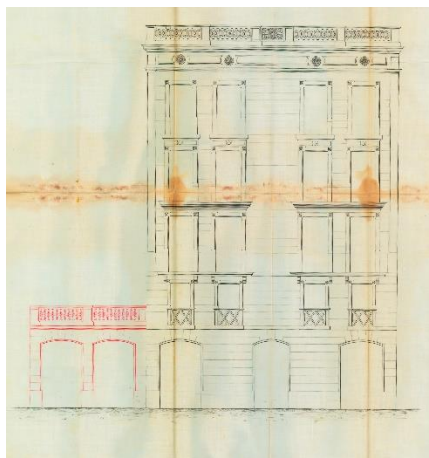
¹³¹¹ Expediente sobre concesión de permiso a Juan Call para construir una casa en el solar B manzana 57 de las derruidas murallas. 1868. Fons: AMCB (2889-3807).

¹³¹² <https://www.enciclopedia.cat/ec-gec-0012746.xml> (consulta: 11-11-2019).

¹³¹³ Fachada y sección, plano de emplazamiento, plano de entresuelos y del 1º, 2º y 3º piso, plano de cimientos y tiendas. 1-2-1868. José Buxareu. Fons: AMCB (2889-3807).

¹³¹⁴ Molet, J. *Barcelona entre l'enderroc de les muralles i l'Exposició Universal: arquitectura domèstica de l'Eixample*. Directora: Freixa, M. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 1995.

d'arc rebaixat a la planta baixa, i finestres rectangulars agrupades en dues columnes de dues finestres per pis a cada una.

Façana. José Buxareu. 6-6-1869. Fons: AMCB (ob. part. 2170).

Postal de Barcelona, anterior a la construcció de la Casa Estapé (s.d. però signada a mà l'any 1903). Extret de: <http://orgullosademicidad.blogspot.com> (consulta: 28-11-2018).

L'edifici, de planta rectangular, es plantejava envoltat per les façanes nord i est per un jardí, que, en un projecte posterior, es proposava reduir construint uns baixos, com podem veure al plànol, la construcció del qual, sense permís, va fer que Joan Call tingués una multa l'any 1873.¹³¹⁵

El següent propietari que consta als documents oficials és Ventura Arro, que l'any 1884 sol·licita permís per construir un pas empedrat per a l'accés de carruatges a la casa a través de la vorera.¹³¹⁶ En aquesta època l'expedient esmenta l'edifici com el número 136 del passeig Sant Joan.

L'any 1907 l'edifici passà a mans d'Enric Laplana, metge de Barcelona,¹³¹⁷ que es va proposar demolir-lo i va demanar a Bernardí Martorell el projecte d'un nou bloc de pisos. El 6 de juny del mateix any, el doctor Laplana sol·licitava permís de construcció:

demana que, tenint en compte les disposicions legals se li concedeixi el permís per a la construcció de la cerca necessària, derribo de la casa actual, construcció de la nova, acera i clavegueró corresponents segons plànols adjunts.¹³¹⁸

Els plànols que s'adjuntaven contenien el projecte d'un edifici gairebé igual que el que es va construir finalment, excepte en alguns detalls de la façana i en el seu coronament. Els documents incloïen un plànol d'emplaçament, un altre amb l'alçat i la secció i tres plantes: la planta baixa, la planta del pis principal, la planta tipus dels pisos segon, tercer, quart i cinquè i la planta del terrat, que al final es va fer de manera diferent que com es plantejava aquí, com veurem. Estaven tots signats el mateix dia per l'arquitecte Bernardí Martorell i Puig.

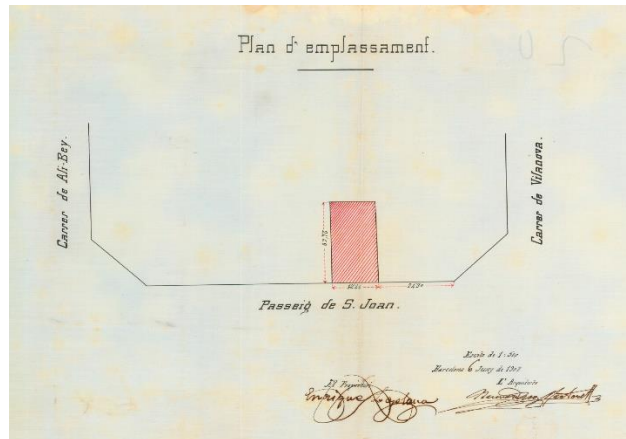
¹³¹⁵ Obras particulares: aviso de denuncia. 22-4-1873. Fons: AMCB (2889-3807).

¹³¹⁶ Ventura Arro solicita permiso para construir un paso adoquinado frente a la casa nº 136 de la calle Paseo de San Juan. 15-5-1884. Ventura Arro. Fons: AMCB (ob. part. 2170).

¹³¹⁷ Esquela. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 2-1-1921, p. 5.

¹³¹⁸ Solicitud de permiso para construcción de cerca. 6-6-1907. Enrique Laplana. Fons: AMCB (ob. part. 2170).

El 7 de desembre del mateix any ja havien començat les obres, quan trobem un avís de denúncia, en el qual es diu que “están picando piedras en la via pública sin permiso del Ayuntamiento”,¹³¹⁹ i un mes més tard, el corresponent avís a Martorell: “Prevéngase a Don Bernardino Martorell la inmediata suspensión de las obras (...) en la casa número 6 del Paseo San Juan”.¹³²⁰ En aquest moment, doncs es van suspendre les obres que s’estaven realitzant, i es van agilitzar els tràmits per a aconseguir els

Planta d’emplaçament. Bernardí Martorell. 6-6-1907. Fons: AMCB (ob. part. 2170).

permisos necessaris, que van durar més d’un any: la sol·licitud de permís de Laplana es va començar a tramitar un altre cop el mes de febrer de 1908 i es conserven els documents dels diferents passos que van durar fins el 25 de maig del 1909, quan es va concedir oficialment el permís per a demolir l’edifici i, al solar resultant, construir “una casa compuesta de bajos y cinco pisos, así como la acera y el albañal correspondientes, previo pago de derechos”.¹³²¹ El document s’envià a Laplana segellat i aprovat el mes de juny del 1909 i, l’1 de juliol següent, Enric Laplana va pagar tots els drets per començar quan abans les obres.¹³²²

No sabem en quin moment del procés, l’arquitecte va fer una modificació bastant significativa al terrat de l’edifici i a la façana. Al terrat estava previst col·locar cambres amb safareigs i serveis, i, a la part de davant, tocant la façana, un local que l’arquitecte marcava al plànol com a “no destinat a habitació ni dependències de servey”.¹³²³ Segurament havia anotat això a la ubicació del local per complir amb una condició que sabia que li posarien: “que el espacio cubierto en el tejado detrás del remate esté siempre abierto, no pudiéndose destinar ni a habitación ni a dependencia de servicio”.¹³²⁴ D’aquesta manera es va obtenir el permís, però trobem, a l’edifici definitiu, que no es va realitzar així la planta del terrat i que la part superior de la façana és diferent que la que planteja el projecte inicial. Trobem els plànols del projecte definitiu a l’AHCOAC-G, en els quals es proposa un terrat diferent,¹³²⁵ on, a part dels safareigs i serveis, s’encabeix un petit habitatge a la part posterior i, a l’espai on hi havia d’haver l’inicial local “no destinat a habitació ni a dependències de servei”, es proposava una habitació més gran, amb accés directe des de les

¹³¹⁹ Aviso del Portero de vara al Alcalde Constitucional. 7-12-1907. Agustín Castellanos. Fons: AMCB (ob. part. 2170).

¹³²⁰ Aviso de denuncia. 16-1-1908. Alcalde Constitucional Presidente. Fons: AMCB (ob. part. 2170).

¹³²¹ Permiso. 25-1-1909. Alcalde Constitucional Presidente. Fons: AMCB (ob. part. 2710).

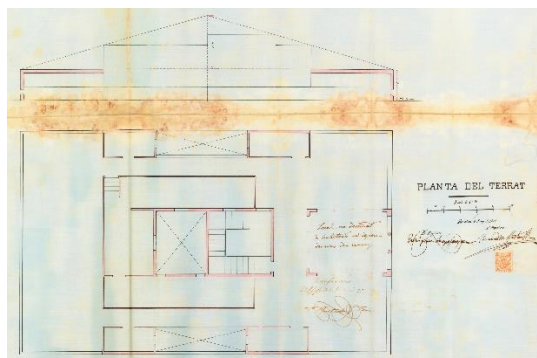
¹³²² Recibos del Ayuntamiento Constitucional de Barcelona. N. 23486: 1-7-1909. Pago de 2032 ptas. por edificar en Paseo San Juan nº6; N. 23487: 1-7-1909. Pago de 20 ptas. por la primitiva construcción de la casa del Paseo San Juan nº6; N. 23488: 1-7-1909. 74 ptas. por derribar la casa nº6 del Paseo de San Juan; N. 23489: 1-7-1909. 933 ptas. por construir dependencias de servicio en el terrado de la casa nº 6 del Paseo San Juan; N. 23490: 1-7-1909. 60 ptas. por construir una tribuna en el piso principal del nº 6 del Paseo San Juan; N. 23491: 1-7-1909. 136’80 ptas. por colocar dos repisas tribuna en la casa nº6 del Paseo San Juan; N. 23492: 1-7-1909. 380 ptas. por la semi-cloaca correspondiente a la casa nº 6 del Paseo San Juan; N. 23493: 1-7-1909. 39 ptas. por un trimestre de cerca de precaución instalada en la casa nº6 del Paseo San Juan.

¹³²³ Planta del terrat. 6-6-1907. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (ob. part. 2710).

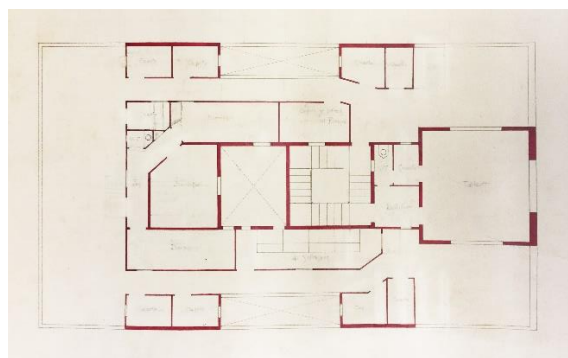
¹³²⁴ Condiciones. 13-9-1907. El Jefe de la División 2ª. Fons: AMCB (ob. part. 2710).

¹³²⁵ Planta terrat. (s.d.). Bernardí Martorell: Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143).

escales, amb rebedor i lavabo propi, i amb obertures a la façana. Aquest local estava marcat al plànol com a “taller” i es diu que va ser encarregat a Martorell per Jaume Bernades i Mir,¹³²⁶ que volia establir allà el seu taller de pintor,¹³²⁷ informació que no hem pogut demostrar perquè no hem trobat cap document que ho confirmi.

Planta del terrado. Bernardí Martorell. 6-6-1907.
Fons: AMCB (ob. part. 2710).

Planta del terrat. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143).

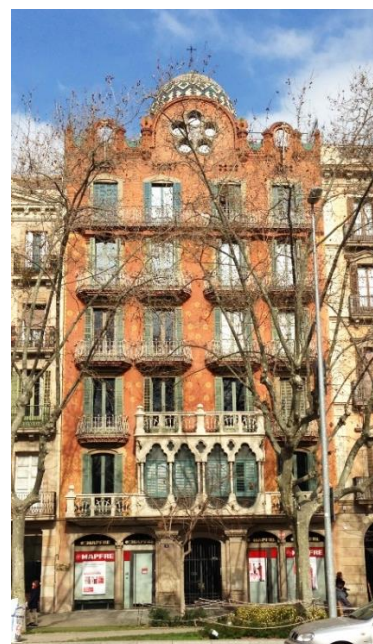
El nou espai es podria haver encaixat amb el projecte inicial de façana, però Martorell va modificar-la, potser també per sol·licitud de Bernades. Trobem a l'AHCOAC-G les diferents versions. L'arquitecte va transformar per al projecte definitiu la triple finestra allargada i els tres ulls de bou en una composició de cinc ulls de bou amb les sigles JHS al centre, com veurem a la descripció. Aquest canvi va afegir a l'edifici la cúpula que ara és un dels trets més significatius d'aquesta casa, resultat de la combinació del projecte de Martorell amb les necessitats i potser les idees estilístiques de l'artista Jaume Bernades, de qui no hem trobat informació.

Va ser així doncs com es va construir l'edifici, segons aquesta segona versió del projecte, que, als altres pisos i a la façana, mantenia les mateixes característiques que als plànols presentats a l'ajuntament.

Descripció

Es tracta d'un edifici de planta baixa més cinc pisos i cambres al terrat, de planta rectangular estructurada al voltant d'un nucli central amb pati interior i escales.

A la façana es poden identificar tres parts: en primer lloc, la planta baixa, tota de pedra; a sobre, la façana composta per quatre eixos verticals de finestres, amb tribuna al pis principal, amb balcó sobre aquesta amb una obertura a cada banda i, als dos pisos superiors, amb quatre obertures individuals a cada pis amb el seu propi balcó. Tot el mur de façana d'aquest tram té un acabat estucat, amb esgrafiats florals dissenyats pel propi Martorell, com podem veure als plànols de la façana amb els esgrafiats dibuixats a llapis de

Façana principal de la casa Enric Laplana. Fotografia de l'autora (3-3-2017).

¹³²⁶ Bassegoda, J. *Los maestros de obras de Barcelona*. Barcelona: Editores Técnicos Asociados, 1973.

¹³²⁷ https://www.barcelona.cat/es/coneixbcn/pics/attractius/la-casa-estape_99400390922.html (consulta: 16-11-2019).

l'AHCOAC-G.¹³²⁸ Per últim, el tercer tram és de totxo vist (que gairebé no es distingeix pel color de l'estuc), inclou l'últim pis, de balcó corregut i el coronament de l'edifici, amb la cúpula superior. Descriurem cada part a continuació.

La planta baixa, tota de pedra, té un accés central i dos a cada costat (cinc en total) tots d'arc rebaixat. L'obertura central condueix a l'edifici de pisos, les dues parelles laterals corresponien a dues botigues, actualment unificades. L'accés central està flanquejat per dues pilastres adossades que sostenen la tribuna, al pis superior. Aquestes són de pedra treballada, en continuïtat amb l'arc rebaixat que emmarca la porta, on hi ha relleus de flors i altres motius vegetals, i alguna petxina, que en castellà es diu "concha", nom de l'esposa de Laplana: Concepció (Concha) Mundó.¹³²⁹

Part inferior de la façana principal de la casa Enric Laplana. Fotografia de l'autora (3-3-2017).

Sobre aquesta base de l'edifici, es recolza el balcó corregut i la tribuna del pis principal. Aquest element horitzontal facilita fer el canvi de les cinc obertures inferiors als quatre eixos superiors. El balcó corregut té una barana de pedra amb elements de ferro forjat. Al centre trobem la tribuna, que té quatre obertures allargades amb arcs polilobulats i separades per columnes esveltes, alternant una i dues cada vegada, d'estil molt semblant a les del claustre de Valldonzella o l'escola de les Teresianes de Tarragona. Els esgrafiats de la façana, com hem dit, són de motius florals, i en aquest pis són flors i vegetals allargats verticalment, com si sortissin del balcó. També trobem decoracions ondulades amb la mateixa tècnica al perímetre de la façana i de les finestres.

Al pis superior, el balcó de les dues obertures centrals és continu, col·locat sobre la tribuna inferior i amb barana com la del pis inferior. Als laterals, els balcons ja són com els que trobarem als pisos superiors: individuals, amb base ornamentada amb ceràmica blava, groga i verda, i una filera de totxos girats, sobre la qual trobem la plataforma, també de totxo, del balcó, i la barana, de ferro forjat pintat de color blanc, treballat amb formes ondulades. A partir d'aquest nivell, els esgrafiats són flors de color ocre més independents.

¹³²⁸ Alçat. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143).

¹³²⁹ Entrevista a Carmen Martorell Balanzó, 26-1-2017. Anècdota que explicava el seu avi, Bernardí Martorell.

Detall del pis principal. Fotografia de l'autora (3-3-2017).

Detall de l'esgrafiats. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Els dos pisos superiors tenen quatre obertures amb els balcons corresponents, i els mateixos esgrafiats sobre fons de color teula. El contrast d'aquest color amb el de la pedra gris que, a part de la base i la tribuna, també emmarca els finestrals de cada pis i el verd de les contrafinestres fa que la façana tingui un cromatisme molt viu.

Detall d'un balcó. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

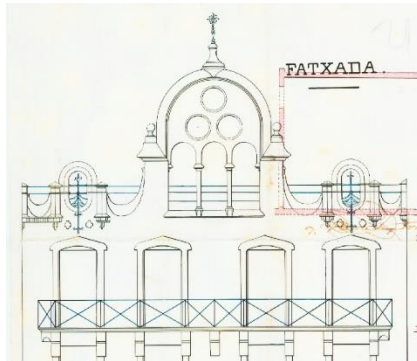
Vista de la façana des del carrer. Fotografia de l'autora (3-3-2017).

El pis superior conté quatre obertures alineades amb les dels pisos inferiors, però en aquest cas amb balcó corregut, subjectat sobre unes mènsules semblants a les que trobàvem a la façana de l'escola de les Teresianes de Tarragona i a altres projectes que hem vist: de totxo formant una corba. Aquests elements estan units entre sí per arcs rebaixats que sostenen el balcó, amb base de totxo ceràmic girat, en tres fileres, que genera una textura molt interessant. A partir d'aquest balcó corregut, que té la barana com la dels pisos inferiors, l'edifici ja no té acabat estucat, sinó que és de fàbrica de totxo vist, del mateix color, que arriba fins al coronament de l'edifici.

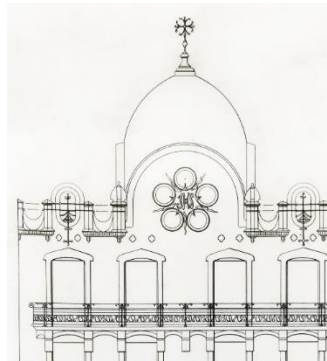
La part superior de la façana té un ampit ricament decorat amb moviments del propi maó formant corbes i pilastres girades, combinat amb ceràmica verda i elements metàl·lics. La part central de la façana acaba formant un semicercle, amb cinc ulls de bou que envolten les sigles JHS, referents a Jesús, fetes de ceràmica i col·locades sobre un fons de trencadís blau i amb rajos que surten cap enfora entre les obertures rodones. Aquest element central correspon al taller que es trobava al terrat, que s'ha esmentat anteriorment, i que està cobert per una cúpula decorada amb escates

de ceràmica vidriada verda, blava i blanca, formant motius geomètrics. Aquesta cúpula es subjectava sobre quatre paraments verticals acabats en arc de mig punt (un d'ells correspon a la façana) i està coronada per una agulla metàl·lica que forma una creu de quatre braços.

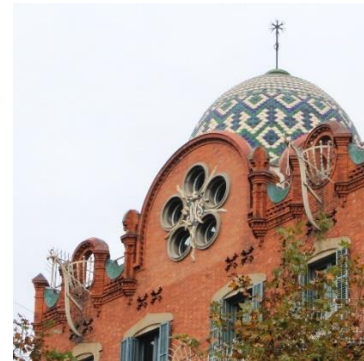
El projecte inicial de Martorell no preveia aquesta cúpula, sinó que proposava que l'edifici es rematés de manera diferent. El projecte va ser modificat quan es va establir a la zona el taller de Bernardes.

Detall del plànol de façana. Bernardí Martorell. 6-6-1907. Fons: AMCB (ob. part. 2710).

Detall del plànol de façana. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143).

Vista de la part superior de la façana. Fotografia de l'autora (3-3-2017).

La façana posterior de l'edifici no apareix a cap plànol, però té molt interès: l'acabat és molt més senzill, estucat de color grogós, però a cada terrassa trobem la part inferior ornamentada amb trencadís verd, groc i blanc de rajoles ceràmiques; i, a la part superior de la façana, sobre una cornisa de totxo ornamental, un acabament ondulat i tot cobert de trencadís de molts colors. L'ús d'aquesta tècnica sobre formes ondulades ens recorda molt directament a les obres d'Antoni Gaudí, que sabem que era un dels mestres del nostre arquitecte. Aquesta façana posterior recorda a la de la casa Batlló d'aquest arquitecte, en la que segur que Martorell es va inspirar, en concret, té un coronament de formes corbes de trencadís de colors variats.

L'interior de l'edifici es distribueix a l'entorn d'un pati central amb caixa d'escaleres. A la planta baixa, trobem l'accés al centre, amb un rebedor allargat que condueix a les escales i dues botigues, una a cada banda.

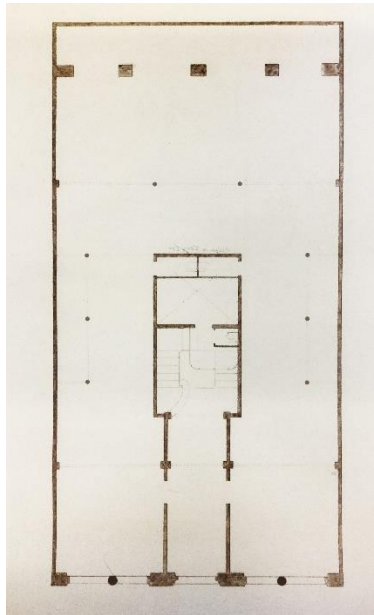
El pis principal ocupava tota la primera planta de l'edifici, i era la corresponent a l'habitatge de la família d'Enric Laplana. La distribució era simètrica: a la zona de carrer, una gran sala amb accés a la tribuna, amb dues sales laterals amb accés cada una al seu balcó. Al mig de la planta, al voltant del pati central i dels dos patis laterals de ventilació es trobava

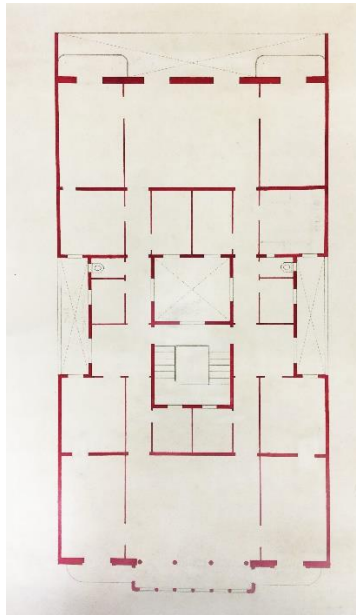
Façana posterior de la casa Laplana. Fotografia d'Arnim Schulz. Extret de: <https://www.flickr.com/photos/arnimschulz/> (consulta: 28-11-2019).

la zona de serveis i, a la part posterior, sis sales més, articulades al voltant d'un ampli espai central.

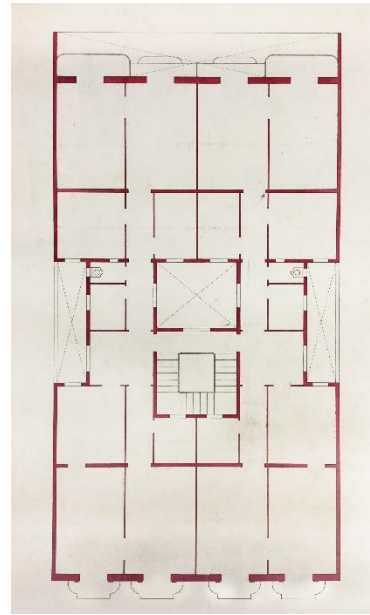
Els següents pisos tenien la mateixa distribució que el principal, però dividits en dos habitatges simètrics.

Planta baixa. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143).

Planta pis principal. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143).

Planta pisos 2n a 5è. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143).

El terrat ja l'hem descrit anteriorment, però acollia l'estudi de Bernades, a la part de davant; un petit habitatge, a l'entorn del pati central per la part posterior, i, als laterals, safareigs i "cuartos de terrado" com posa al plànol.

A l'interior trobem una rica decoració d'arts decoratives: vidrieres, llums, decoracions ceràmiques als arrambadors i als sostres. El rebedor, en primer lloc, té el paviment de marbre, els arrambadors de ceràmica verda i groga amb formes naturalistes amb relleu (que ens recorden als del vestíbul de la casa batlló), uns mosaics amb motius vegetals al sostre i un aparell d'il·luminació molt original: amb ferro ondulat. La porta que condueix a l'escala és de vidre i de línies corbes. Al sostre del vestíbul trobem mosaics de flors.

Vestíbul d'accés. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Arrambador al vestíbul i escales. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Làmpada. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Podem dir que la zona de l'escala és la més eclèctica de la casa, ja que hi barreja elements amb formes inspirades en la natura, com la barana de fusta i ferro forjat amb formes corbes i espirals,

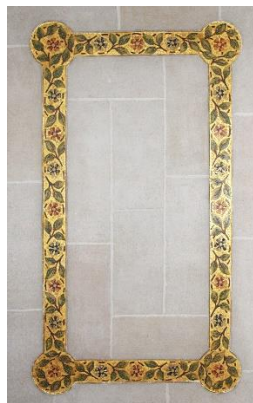
el mateix arrambador de ceràmica amb formes ondulades i motius naturals, col·locat de diferents maneres, etc., combinats amb elements més neoclàssics, com una columna toscana que trobem a la cantonada de la planta baixa, de la qual surt un relleu d'heura que recorre la part superior del mur. A cada pis trobem una porta a cada banda del replà de l'escala i unes obertures cap al pati interior que sobten per la seva geometria.

Detall de l'acabament de la barana.

Columna al replà de la planta baixa.

Detall del mosaic del sostre del vestíbul.

Finestres al pati interior des del replà de l'escala.

Fotografies de l'autora (3-12-2019).

No hem pogut accedir a l'interior dels pisos, només al vestíbul del pis principal, on trobem paviments de mosaic amb motius geomètrics i florals. Però les fotografies interiors que hem pogut localitzar de l'edifici, sobretot del pis principal, mostren un cop més la importància que dóna l'arquitecte a les arts decoratives, fent-les servir per a finestres, paviments, sostres i fusteries. Trobem doncs, a l'interior dels pisos, especialment al pis principal, una interessant ornamentació artesanal: paviments ceràmics i de mosaics, enteixinats als sostres, vitralls a la tribuna, i portes de fusta i vidre treballat.

Paviments de l'interior del pis principal. Fotografies de l'autora (3-12-2019).

Aquests elements ens tornen a recordar a la casa Batlló. La tribuna té la mateixa disposició: tres arcs recolzats en columnes, els vidres de les finestres dividits en tres parts, una zona ampla central transparent, vitrall a la part superior i formes corbes a la part inferior. Les columnes que fa servir Martorell són, un cop més, amb base i capitell arrodonit, com trobem a diversos projectes del nostre arquitecte.

Detall de l'interior de la tribuna (es poden apreciar els vitralls i l'enteixinat del sostre). Extret de: web de la immobiliària Engel and Volkers (consulta: 28-11-2019).

Vista interior de la tribuna de la casa Batlló. Extret de: <https://casabatllo.es> (consulta: 1-2-2020).

La casa Laplana, si bé és una casa on en destaquen les arts decoratives i els elements inspirats en la natura, cosa que la faria encabir dins el modernisme, cal tenir en compte també els elements eclèctics que conté, així com elements inspirats molt directament, com hem vist, en la Casa Batlló de Gaudí.

3.2. Casa Pilar Serrahima (1911-15).

La casa de Pilar Serrahima és un edifici de pisos situat al xamfrà entre la Rambla Catalunya (n. 45) i el carrer Consell de Cent (n. 5), a Barcelona. Es tracta d'un edifici d'aire eclèctic, que combina elements ornamentals d'estil clàssic, com cornises, volutes i garlandes, amb altres molt propis de les arts aplicades, com les baranes de ferro forjat fent formes curvilínies o la ceràmica vidriada de colors en alguns detalls de l'edifici, que ens fan pensar més aviat en el modernisme.

Troblem poca informació sobre aquesta obra: la documentació corresponent a l'AMCB¹³³⁰ i una breu referència a l'article de Bassegoda.¹³³¹ Aquest apartat és doncs el primer estudi aprofundit sobre aquesta obra.

Pilar Serrahima Camín tenia un germà anomenat Lluís Serrahima, amb qui realitza alguns dels tràmits per a l'edifici. El fill de Lluís Serrahima va ser Maurici Serrahima Bofill, conegut polític i escriptor català.¹³³²

Vista general de la casa Pilar Serrahima. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

Notes històriques

El 3 de juny del 1911, Pilar Serrahima sol·licitava permís a l'Ajuntament de Barcelona per construir una casa de baixos més cinc pisos a un solar situat a la cantonada entre el carrer Consell de Cent i la Rambla Catalunya,¹³³³ zona que havia estat tancada i “netejada” pel seu germà uns mesos abans.¹³³⁴ Els plànols que adjuntava amb aquesta petició eren un alçat amb secció¹³³⁵ i tres plantes (baixa, pis tipus i planta coberta)¹³³⁶ dissenyades i signades per Bernardí Martorell sense data.

És possible que l'arquitecte i els Serrahima es coneguessin de les activitats d'Acció Catòlica, entitat de la qual formaven part tant Martorell com Lluís Serrahima.¹³³⁷

¹³³⁰ Rambla de Catalunya 45, Pilar Serrahima, construir una casa. 1911. Fons: AMCB (Eix-12825-1911).

¹³³¹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 33.

¹³³² Serrahima, M. *Del passat quan era present 1964-1968*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003, p. 178-179.

¹³³³ Carta. 3-6-1911. Pilar Serrahima. Fons: AMCB (Eix-12825-1911).

¹³³⁴ Carta. 30-3-1911. Don Luis Serrahima. Fons: AMCB (Eix-12825-1911).

¹³³⁵ Alçat i secció. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Eix-12825-1911).

¹³³⁶ Planta baixa, planta pis tipus, planta coberta. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Eix-12825-1911).

¹³³⁷ Anònim. Vida religiosa. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 2-4-1936, p. 20.

Uns dies més tard s'informava a la propietària de les taxes que havia de pagar per obtenir el permís, que en total sumaven 4468'03 pessetes.¹³³⁸ Després de diversos tràmits i el pagament dels impostos, finalment, el 8 de novembre del 1911 es va concedir oficialment el permís per començar la construcció.¹³³⁹

Les obres van començar de seguida però no tenim més informació del seu procés, excepte que l'any següent, 1912, Luis Serrahima demanava permís per construir la vorera, fet que demostra que portaven el projecte de l'edifici entre els dos germans.¹³⁴⁰

El mes de maig del 1915 les obres ja estaven acabades: el 24 d'aquest mes, Pilar sol·licita a l'ajuntament el permís per a poder llogar-ne els pisos.¹³⁴¹

Descripció

La casa Pilar Serrahima consisteix en un edifici de planta baixa més cinc pisos, amb coberta plana (terrat), tot i que la façana simula una coberta a dues aigües, i una torre baixa a la dreta.

Alçat. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: AMCB (Eix-12825-1911).

La planta baixa és tota de pedra, amb l'accés a l'edifici a la part central del xamfrà i tres obertures a cada banda. Entre elles trobem que la pedra està treballada formant un encoixinat. El portal que dóna accés als habitatges està emmarcat també per la pedra i decorat a la part superior amb un escut central (amb la creu de Sant Jordi, de Barcelona) i garlandes de flors i volutes, generant una ornamentació "francament barroca", en paraules de Bassegoda.¹³⁴²

La composició de la façana sembla homogènia, però combina diferents elements. La podem dividir en tres parts: l'esquerra, que dóna al carrer Consell de Cent; la central, al xamfrà; i la dreta, a la Rambla Catalunya. Veurem que l'arquitecte destaca també els elements que col·loca als dos eixos on gira l'edifici, que separen la zona central de les laterals, que corona, a una banda, amb un element corb de totxo, que veurem més endavant, i, a l'altra, amb una petita torre.

A la zona central trobem obertures alineades en quatre columnes, cada una amb el seu balcó (excepte a la cinquena planta, que és corregut unint les quatre obertures centrals). On gira la

¹³³⁸ Impuestos. Ayuntamiento Constitucional de Barcelona. 6-6-1911. Fons: AMCB (Eix- 12825-1911).

¹³³⁹ Concesión de permiso para edificar. 8-11-1911. Alcalde Constitucional. Fons: AMCB (Eix- 12825-1911).

¹³⁴⁰ Solicitud. 5-6-1912. Luis Serrahima. Fons: AMCB (Eix- 12825-1911).

¹³⁴¹ Solicitud al Exmo. Ayuntamiento. 24-5-1915. Pilar Serrahima y Camín. Fons: AMCB (Eix- 12825-1911).

¹³⁴² Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 33.

façana, trobem una filera més d'obertures a cada banda i, als laterals de l'edifici, una altra, de dimensions més reduïdes.

Detall de la planta baixa des de la Rambla Catalunya. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

Detall del portal. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

Començant pel pis principal, el corresponent a l'habitatge de Pilar Serrahima, podem veure que les diferents obertures de la zona central estan separades per pilastres i emmarcades per una cornisa contínua que va fent la forma de les diferents finestres, donant importància a aquest pis i remarcant especialment les dels dos extrems, on gira la façana. A les bandes dreta i esquerra, trobem una obertura a cada una, però ja fora de la zona remarcada: els seus balcons són del mateix estil però més reduïts, i els marcs de les finestres són més senzills, no s'integren en la decoració ostentosa de la part central. Els balcons del pis principal són de planta rectangular amb la barana de ferro forjat que baixa fins la part inferior de la plataforma del balcó, com subjectant-lo, excepte els dos que es troben sobre l'accés principal, que, tenint la mateixa barana, són més reduïts i tenen la base corba, de pedra formant les volutes i els elements florals que enllacen amb els ornaments de la porta, comentats abans.

A la part central, com hem dit, les obertures dels pisos superiors estan alineades amb les del pis principal en sis columnes (quatre centrals i dos als eixos que gira l'edifici) totes emmarcades per una cornisa senzilla i amb un balcó que té la base corba amb dos elements ondulats que la subjecten i la barana de ferro forjat. Les obertures dels laterals són més reduïdes i els seus balcons més estrets i menys ornamentats.

El cinquè pis té les obertures alineades amb els pisos inferiors, però només es manté l'estil dels balcons de ferro forjat als de les façanes laterals. Unint les quatre obertures centrals trobem una balustrada de pedra contínua, i a les dels extrems de la zona central trobem una balustrada individual.

Com és típic de l'època, l'arquitecte es planteja la decoració de la part inferior dels balcons, però en aquest edifici ho fa, al pis principal, amb el mateix ferro forjat de la barana del balcó, que baixa fins a la base; i, als pisos superiors, treballant el detall de les mènsules que subjecten el balcó, fent-les de formes corbes.

Vista dels balcons des del carrer. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

La zona central de la façana queda rematada amb una forma a dues aigües, que forma un ràfec ornamentat per sota amb petites bigues i rajoles blaves de ceràmica vidriada. Sota aquest ràfec, resseguint la línia d'acabament de la façana trobem una discreta sanefa feta de rajoles de ceràmica decorades amb roses roses i fulles verdes.

Entre aquesta cornisa i les finestres hi ha tres petites obertures: dues circulars i una ovalada a la part superior de la façana. A banda i banda de la zona central, l'arquitecte talla el ràfec i fa un senzill gest semicircular amb totxo, marcant el final de la inclinació. Després, segueix el ràfec, però marcant les cantonades: a l'esquerra, trobem que el torna a tallar, formant un altre semicercle de totxo, en aquest cas més gran i que protegeix el ferro que trobem a les cases de l'època per pujar mobles, de forma ondulada. Més enllà, a la zona esquerra, trobem, ja a la façana del carrer Consell de Cent, un tercer tall amb el mateix element, un altre cop petit. A la banda dreta trobem l'eix on gira la façana trobem una petita torre, que també conté el ferro per pujar mobles, tres petits òculs i la sanefa de ceràmica, i, més enllà, a la petita part de la façana que dóna a la Rambla, un altre semicercle com els que hem comentat.

Detall de la part superior de la façana. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

Detall de la peça ceràmica de la cornisa superior. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

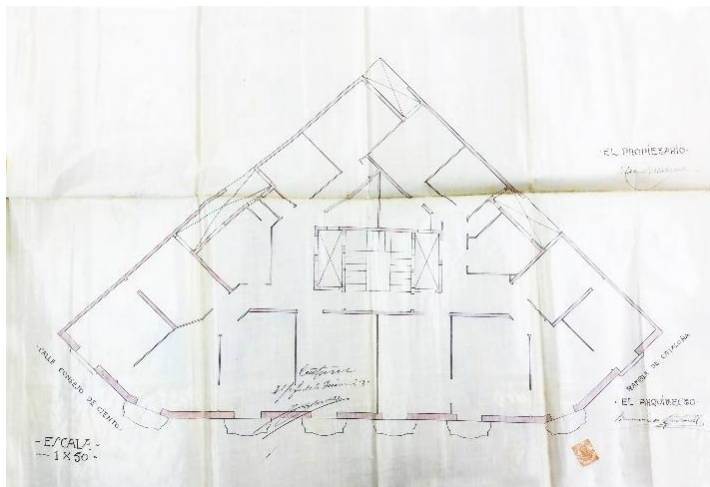

Detall de torre. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

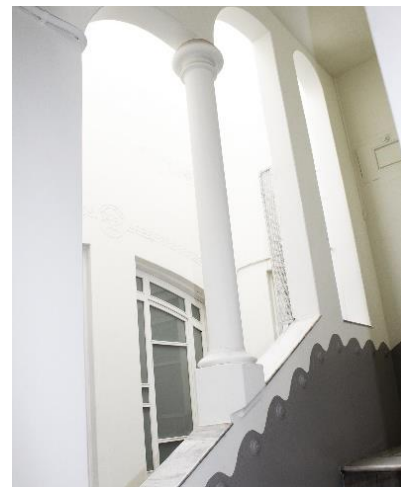
Aquesta torre estava plantejada al projecte de Martorell com una senzilla glorieta. No es va fer així finalment, quedant una torre tancada, amb accés des de la coberta i tres obertures circulars a la façana principal, com ja s'ha esmentat. La torre de planta quadrada té l'altura d'un metre per sobre de la façana, mesura que la fa rabassuda, i està coronada per una coberta a quatre aigües, rematada amb una creu de quatre braços metàl·lica que surt del vèrtex.

La coberta de l'edifici, com hem dit, és plana i té unes cambres centrals al terrat i la torre de la que parlàvem, a la qual s'accedeix des d'aquesta terrassa superior.

A l'interior, l'edifici s'articulava al voltant d'una caixa d'escapes central, amb dos patis interiors, un a cada banda d'aquesta; i tres patis més de ventilació i il·luminació de la zona posterior de l'edifici. A la planta baixa, hi havia l'accés a la zona central i dos locals per a botigues a banda i banda d'aquest nucli. A la part posterior es plantejava un espai de magatzem per a les botigues. Les plantes de pisos, segons els plànols presentats, tenien tots la mateixa distribució: la planta es dividia en dos habitatges gairebé simètrics, amb el mateix nombre d'estances però distribuïdes de manera una mica diferent adaptant-se a la geometria de la planta. Tots dos habitatges tenien quatre sales amb balcó a l'exterior, un petit espai (segurament de serveis) a la zona central, en comunicació amb els patis de llums, i, a la zona més interior, tres espais més, distribuïts a l'entorn d'altres patis de ventilació. No trobem cap plànol específic del pis principal, per tant pensem que aquest també tenia la mateixa distribució, dividit en dos habitatges, potser un per a cada germà: Pilar i Lluís.

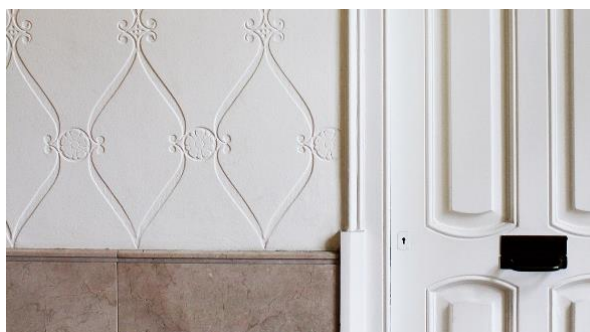

Planta tipus. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: AMCB (Eix-12825-1911).

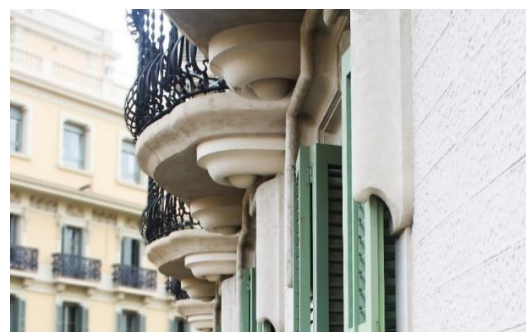

Escala i pati de llum. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Actualment es conserven les decoracions del vestíbul i les escales, on trobem una decoració d'esgrafiats, que ha estat restaurada i pintada amb un color blanc que segurament no era l'original. La separació entre les escales i els patis interiors dels dos costats d'aquesta també és interessant: un doble arc separat per una columna. Les façanes interiors a aquests patis de llums tenen també senzills esgrafiats, que fa pocs anys s'han pintat de blanc, però encara se'n pot veure el relleu. Al vestíbul d'accés també trobem aquestes decoracions.

Detall de l'esgrafiats al mur del vestíbul d'accés a l'edifici. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Detall de la part inferior dels balcons. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

3.3 Casa Josep Poch i Viñas (1917-20).

La casa per a Josep Poch i Viñas és un edifici situat al carrer Entença número 49 de Barcelona, gairebé a la cantonada amb la Gran Via.

Es tracta d'un edifici de pisos entre mitgeres, de planta baixa, entresol i cinc pisos. Podriem dir que l'estil de la construcció és més aviat eclèctic, barrejant elements neoclàssics amb altres ornamentals inspirats en la natura, més propis del modernisme.

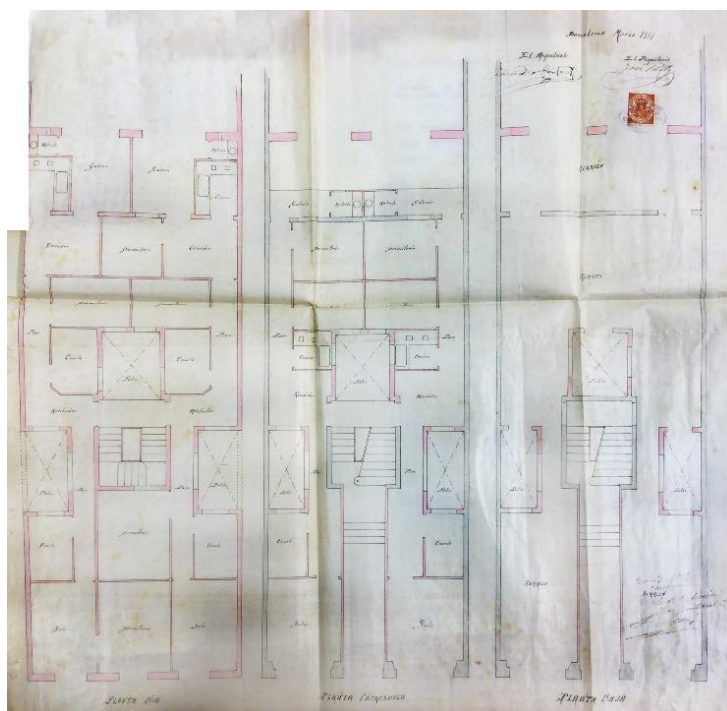
Hem trobat documentació corresponent a aquest edifici a l'AMCB,¹³⁴³ on hi ha l'expedient dels tràmits i alguns plànols que confirmen que és obra de Bernardí Martorell, i apareix també a l'article de Bassegoda¹³⁴⁴ amb una breu descripció d'una frase. Aquest és, per tant, el primer estudi sobre l'edifici.

Notes històriques

Els documents d'arxiu comencen el mes de març del 1917, quan Josep Poch va demanar permisos a l'ajuntament per "reformat los interiores de la casa de un piso que hoy existe y subirle hasta 5 pisos".¹³⁴⁵ Tot i ser considerat (als documents oficials) una reforma, l'hem estudiat dins l'apartat de construcció perquè no es tracta d'una casa ja construïda sobre el que es va afegir o modificar alguna cosa, sinó d'un edifici del qual, segons els plànols (dibuixa en vermell el que afegeix i en negre l'existent), només estava construïda la planta baixa i Martorell projecta tota la resta, per tant, l'edifici gairebé sencer.

Els plànols que es presentaven amb la sol·licitud estaven signats el mateix mes de març per l'arquitecte, Bernardí Martorell, i el propietari, Josep Poch. Es conserva una planta emplaçament i un document de mida més gran que inclou la planta baixa, la planta entresol, la planta pis, la façana i la secció. Tot l'edifici queda explicat doncs en un únic document.¹³⁴⁶

El 14 d'abril següent, després de pagar els impostos corresponents, se li concedia a Poch el permís per construir la casa.

Plantes. Bernardí Martorell. 3-1917. AMCB (Eix-17021/1917).

¹³⁴³ Expediente de permiso a José Poch. 1917. Fons: AMCB (Eix-17021/1917).

¹³⁴⁴ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 37.

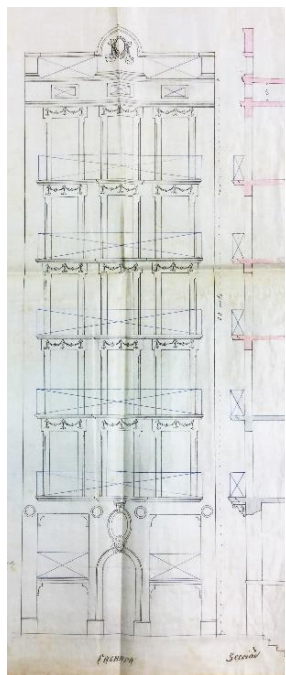
¹³⁴⁵ Carta. 8-3-1917. Josep Poch. Fons: AMCB (Eix-17021/1917).

¹³⁴⁶ Plànol. 3-1917. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Eix-17021/1917).

El següent document correspon al 28 d'abril del 1920, i s'explicita que els pisos de l'edifici acabat podran estar disponibles per a lloguer a partir de l'1 de maig següent,¹³⁴⁷ afirmació que ens confirma que les obres havien acabat.

Descripció

L'edifici consisteix en un bloc de pisos entre mitgeres, de planta baixa, entresol i cinc pisos.

Façana. Bernardí Martorell. 3-1917. AMCB (Eix-17021/1917).

Façana de l'edifici. Fotografia de l'autora (1-12-2019).

Detall de la base de l'edifici. Fotografia de l'autora (1-12-2019).

La façana està composta per dues parts: la base, que inclou l'accés i l'entresol, i els pisos superiors.

Al centre de la base, la façana té una gran portalada amb una finestra ovalada a sobre i dues obertures a cada banda: una a peu de carrer i una a sobre, corresponent a l'entresol. Tota aquesta part de la façana té un acabat de pedra tallada formant marcs, cornises i balustrades.

La part superior de la façana inclou els cinc pisos que trobem a sobre l'entresol, que tenen un revestiment més senzill, pintat de color ocre amb esgrafiats al nivell de les finestres. Els pisos són tots iguals: tres obertures per pis, cada una amb el marc de pedra ornamentat amb

Detall de l'esgrafiat de la façana. Fotografia de l'autora (1-12-2019).

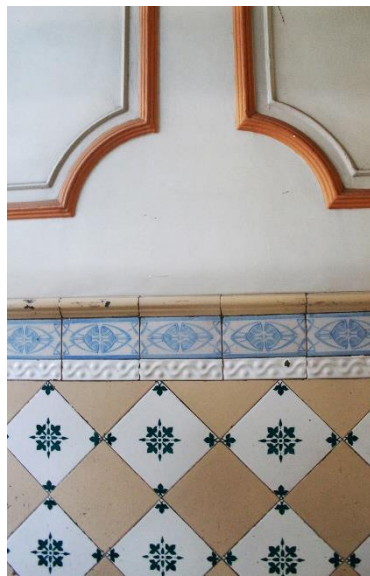
relleu de flors i unides per balcons correguts. A la part superior de la façana, l'arquitecte preveia un coronament semicircular al centre, amb un altre oval ornamental i balustrada a banda i banda.

¹³⁴⁷ Carta a l'Alcalde. 28-4-1920. José Poch. Fons: AMCB (Eix-17021/1917).

La planta s'estructura al voltant d'un pati central amb la caixa d'escals i amb dos patis de ventilació laterals. Per a la planta baixa, l'arquitecte proposava, al centre, l'accés als pisos, i a banda i banda dues botigues, a les quals s'accedeix baixant una escala ja que es troben mig nivell més avall. La part posterior de les dues botigues es plantejava amb dos magatzems. L'entresol es proposava amb una planta simètrica de dos habitatges amb accessos des de l'escala central. La distribució d'aquest consistia en una sala i una petita habitació a la banda del carrer i, cap a l'interior de l'illa, la cuina, dos dormitoris i una galeria amb el servei. Els pisos superiors tenen una estructura semblant, amb també dos habitatges per planta, però amb una distribució diferent dels espais: s'accedeix també per un rebedor central, des del qual es pot anar cap a la zona del carrer, on hi havia un dormitori, una sala i un petit "quarto", i, cap a l'altra banda (cap a l'interior de l'illa), una o dues habitacions més, a part del menjador i tota la zona de serveis a la façana interior: la cuina i el lavabo.

Vestíbul d'accés a l'edifici.
Fotografia de l'autora (1-12-2019).

Detall de l'arrambador de l'entrada.
Fotografia de l'autora (1-12-2019).

Detall de les escales i la decoració mural. Fotografia de l'autora (1-12-2019).

A l'interior es manté encara el vestíbul i l'escala, tot i que s'hi ha realitzat algunes modificacions per a fer-la accessible i per a instal·lar-hi un ascensor. De totes maneres, podem veure encara les decoracions de ceràmica que fan d'arrambador i les motlures a la part superior. A la zona de les escales, la barana de ferro forjat contrasta amb els esglaons de marbre i les decoracions murals, de color terrós. L'interior dels habitatges està totalment reformat.

3.4. Casa Josep Maria Busquets (1923-26).

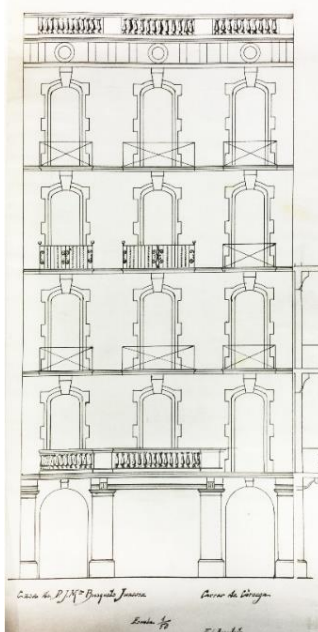
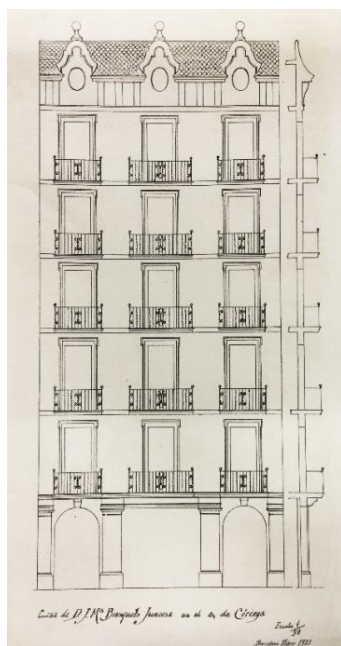
La casa per a Josep Maria Busquets Juncosa és un edifici que es troba al número 284 del carrer Còrsega, entre Balmes i Rambla Catalunya, de Barcelona.

Troblem el projecte sencer de l'edifici a l'AHCOAC-G, signat el mes de febrer del 1923 per Bernardí Martorell i el propietari.¹³⁴⁸ Es conserven, entre aquests documents, dues versions de la façana, amb diferents proves a llapis, el disseny de les diferents plantes, i, per últim, una sèrie de documents elaborats amb cianotípia de l'estructura, signats el 17 de març del 1924 per Roberto Maillart, enginyer i constructor,¹³⁴⁹ i de tot el detall de les fusteries de la planta baixa, sense signatura, realitzat amb la mateixa tècnica i amb molt detall.

Aquest edifici apareix a l'article de Bassegoda,¹³⁵⁰ i, fora d'aquesta referència, només apareix al *Boletín de la Asociación de Arquitectos de Catalunya*,¹³⁵¹ on n'esmenta l'arquitecte, però a cap altre lloc n'hem trobat documentació, tampoc a l'AMCB.

Un cop més, doncs, escrivim en aquesta tesi el primer estudi sobre aquest edifici.

Troblem a un número de *La Vanguardia* de l'any 1926, que Busquets demanava permís per a instal·lar al nou edifici del carrer Còrsega 284 un ascensor i un electromotor¹³⁵², apunt que ens confirma que l'edifici devia estar gairebé acabat.

Façanes. Casa de D. J. M.ª Busquets Juncosa en c. Córsega. Bernardí Martorell. 2-1923 i (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C31/286-299).

Vista general de l'edifici. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

¹³⁴⁸ Edifici entre mitgeres Sr. Busquets. Barcelona. 1923. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C31/286-299).

¹³⁴⁹ Planta distribución de pies derechos y jácnas. Casa calle Córsega. 17-3-1924. Roberto Maillart. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C31/286-299); Planta parte delantera. Casa calle Córsega. 11-8-1924. Roberto Maillart. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C31/286-299).

¹³⁵⁰ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 40.

¹³⁵¹ *Boletín de la Asociación de Arquitectos de Catalunya*, n. 13. Barcelona: 3-1924, p. 12.

¹³⁵² Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 18-4-1926, p. 9.

Descripció

El projecte de la casa de Josep Maria Busquets consisteix en un edifici entre mitgeres de planta baixa més quatre pisos.

La façana es va dissenyar de dues maneres diferents, quedant com a projecte definitiu la segona proposta. Als dos alçats, la planta baixa és de pedra i té tres obertures: la central rectangular, i dues laterals, arrodonides. Els tres accessos estan flanquejats per pilastres d'ordre toscà. Actualment la porta esquerra és la que dóna accés a l'edifici d'habitatges.

A sobre d'aquesta base de pedra, trobem el pis principal. A partir d'aquest nivell, la façana s'estructura en tres eixos verticals: cada pis té tres obertures d'arc rebaixat, al pis principal unides per un balcó corregut amb balustrada de pedra, subjectat sobre mènsules que decoraven la part inferior, i, als pisos superiors, cada obertura amb el seu propi balcó, de geometria arrodonida i de ferro forjat. A la part superior de la façana, després de l'últim pis, trobem una senzilla cornisa de pedra i tres ulls de bou separats entre sí per mènsules de pedra arrodonides que subjecten el ràfec de la coberta, rematat per una balustrada.

Detall de la façana principal. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Façana interior. Extret de: Ca la Maria visió 3D a Google maps (consulta: 22-11-2019).

La façana de l'interior d'illa no està detallada al projecte, només veiem com apareix a les plantes una geometria corba i una anotació: galeria. Des del pis principal es pot accedir a la terrassa de l'interior de l'illa, des de la qual es pot veure aquesta façana, amb una galeria contínua a tots els nivells.

El projecte de distribució interior de l'edifici també té dues versions, amb una diferència principal: l'amplitud de l'escala. A la primera versió del projecte, l'escala és estreta; a la segona, s'obre deixant un espai interior on es podia col·locar l'ascensor. Aquest segon projecte és el que es va dur a terme i el que podem veure actualment.

La distribució interior de l'edifici ha variat, però es manté quant a estructura general: s'ordena en relació a quatre patis de llums col·locats a la part central de la planta i l'escala, que també trobem al centre de la planta però tocant a un costat.

La planta baixa consistia en una L invertida: inclou la part inferior de tota la planta de l'edifici entre mitgeres i gran part del pati interior d'illa. L'accés principal a l'edifici es duia a terme, com avui, a través de l'obertura de l'esquerra. Aquesta conduïa al vestíbul de l'escala, decorada amb ferro forjat formant la caixa de l'ascensor i amb un arrambador decorat amb sanefes, molt sobri.

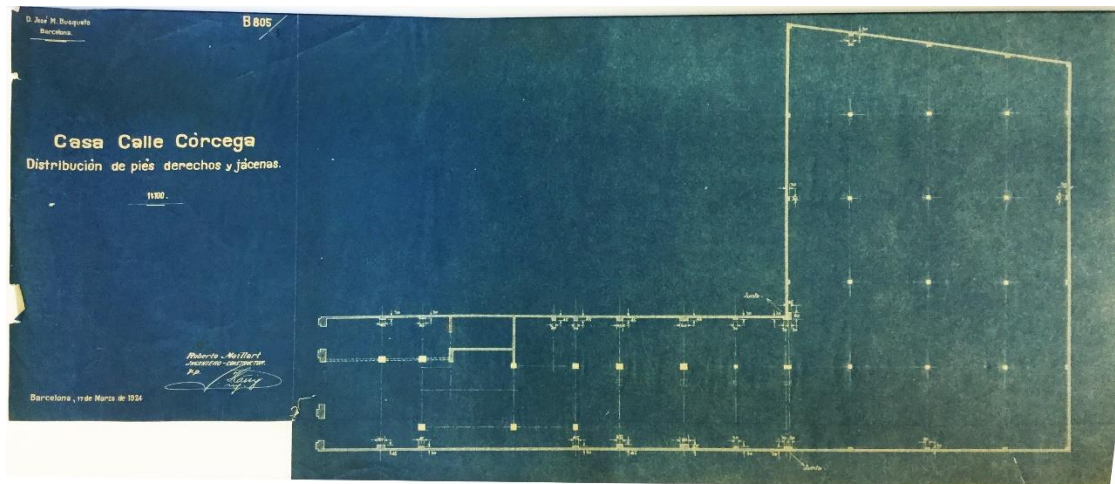

Passadís d'accés a l'edifici. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Detall de l'ascensor i les escales. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

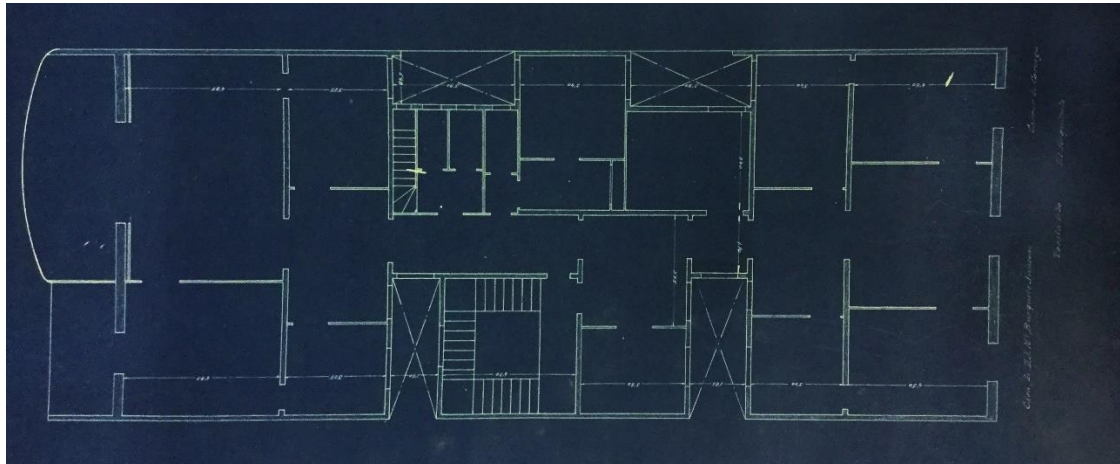
Les altres dues obertures corresponien a tota la planta baixa de l'edifici, deixant espai a un gran magatzem que ocupava tota la part inferior del pati interior. Actualment trobem en aquest espai una gran botiga.

Distribució de pies derechos y jácenas. Casa Calle Córcega, D. José M. Busquets. Roberto Maillart. 17-3-1924. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C31/286-299).

Als pisos superiors, l'edifici només es trobarà a la zona estreta entre mitgeres, deixant l'espai ample d'interior d'illa per a pati interior al qual s'accedia des del pis principal.

A cada pis trobem un sol habitatge: l'accés es duu a terme des de l'escala, és a dir, des del centre de la planta, a la banda esquerra. Des d'aquí, es pot anar cap al carrer o cap a la zona de l'interior d'illa. Trobem diferents espais que es succeeixen, tots amb llum natural gràcies als patis de ventilació, i, ja a l'extrem de la planta, una sala central i dos dormitoris laterals. Cap a l'altra banda, trobem en primer lloc la zona de serveis: cuina, lavabo, etc., tots també amb llum natural gràcies als patis, i, ja tocant a la façana posterior, dues sales més àmplies, amb accés a la galeria.

Planta pis. Bernardí Martorell. 1923. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C31/286-299).

Trobem entre els documents del projecte una còpia d'aquesta planta amb inscripcions detallades de totes les fusteries que s'havien de col·locar als diferents espais. Podem veure encara, al pis principal, algunes d'aquestes portes i finestres de l'època.

Porta del vestíbul. Pis principal.

Un dels vestíbuls del pis principal.

Extret de: Ca la Maria visió 3D a Google maps (consulta: 22-11-2019).

Com a altres habitatges de Martorell, a l'interior trobem un cop més les arts aplicades. Van intervenir en aquest projecte diferents artesans, dels quals veiem la seva obra a finestres, portes, escales, balcons, etc. També veiem en aquest edifici diferents paviments ceràmics a cada habitació i diversos acabats dels falsos sostres, fent d'aquest habitatge, com a mínim del pis principal, que és el que hem pogut veure, un espai de cert nivell.

La galeria dels diferents pisos té un acabat de vidre, que permetia l'entrada de llum a l'interior de tota la zona posterior de l'edifici. La fusteria d'aquesta galeria forma unes aspes que s'entrecreuen amb el vidre, deixant passar la llum. Aquesta fusteria encara es conserva.

Sostre d'un saló del pis principal.

Galeria d'accés al pati interior d'illa.

Extret de: Ca la Maria visió 3D a Google maps (consulta: 22-11-2019).

Al pis de dalt de tot, trobem una distribució una mica diferent: al final de l'escala hi ha un accés a un petit habitatge (marcat com a "porteria"), potser per al porter i la seva família, i un altre a la part posterior, amb accés a la galeria. Aquest habitatge tenia connexió, a través d'una petita escala i un passadís, al terrat de la balustrada de la part superior de la façana principal.

Per últim, el terrat de tot l'edifici corresponia a la coberta d'aquests últims habitatges, i, per tant, no arriba fins a línia de carrer. Tot el terrat és obert, s'hi accedeix des de la mateixa escala principal, i s'hi poden trobar quatre trasters i quatre safareigs, un de cada per a cada pis.

Aquest és un dels pocs projectes de Martorell dels quals es conserven els plànols d'estructures. En aquest cas, fa servir una estructura de formigó armat, amb pilars i jàsseres del mateix material, i forjats reticulars.¹³⁵³

¹³⁵³ Planta parte delantera. Casa calle Córcega. 11-8-1924. Roberto Maillart. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C31/286-299).

3.5 Casa Bernardí Martorell (1917-1922-1924).

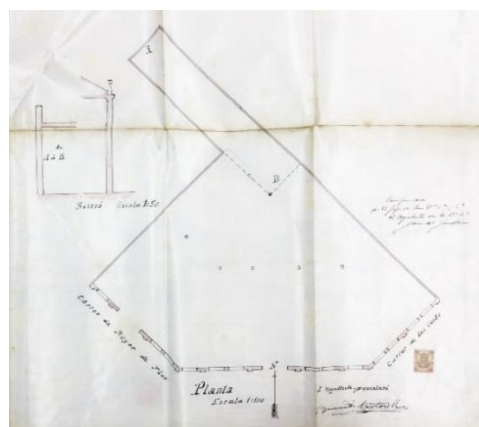
L'edifici que Bernardí Martorell va construir a la cantonada entre la Gran Via de les Corts Catalanes (número 669) i el carrer Roger de Flor, a Barcelona, és un bloc de pisos situat al xamfrà, d'un estil senzill i poc ornamentat, que es podria relacionar un cop més amb l'arquitectura del nord d'Europa, especialment per l'acabament superior de la seva façana.

Façana de l'edifici. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

El tret que dona més importància a l'edifici és que va ser l'habitatge i el despatx de l'arquitecte, és per tant un edifici construït per ell i per a ell, i podem veure que a tots els plànols, Bernardí Martorell signa com a arquitecte i com a propietari.

N'hem trobat quatre expedients a l'AMCB, referents a les diferents fases de la construcció de l'immoble: el 1917 la construcció de la planta baixa,¹³⁵⁴ el 1922 un primer expedient per sol·licitar la construcció d'una planta més i unes cambres al terrat,¹³⁵⁵ i un altre uns mesos posterior per a afegir-hi una segona planta.¹³⁵⁶ Per últim, trobem el quart expedient datat el 1924 on es sol·licita permís per a afegir tres pisos més i un altell.¹³⁵⁷ Hem trobat també documents al fons de Torras Herrería, a l'ANC¹³⁵⁸ i, per últim, apareix també a l'article de Bassegoda, on el descriu com "elegant edifici" i en destaca la part superior.¹³⁵⁹

Planta. Bernardí Martorell. 1917. Fons: AMCB (Exp. 16921).

En aquest cas també ens trobem davant el primer estudi sobre aquest edifici, i la informació que exposem en relació al seu procés de construcció i a la seva descripció era, fins ara, inèdita.

¹³⁵⁴ Expediente de permiso a D. Bernardino Martorell Puig para construir un edificio de planta baja en el solar de su propiedad en la calle de Cortes chafalán a Roger de Flor. 1917. Fons: AMCB (Exp. 16921).

¹³⁵⁵ Expediente de permiso a D. Bernardino Martorell para construir un primer piso y otro en el terrado y cuarto grande en la casa n. 669 bis de la calle de Cortes y Roger de Flor. 1922. Fons: AMCB (Exp. 23704).

¹³⁵⁶ Expediente de permiso a D. Bernardino Martorell para adicionar piso en Cortes 669 bis. 1922. Fons: AMCB (Exp. 24765).

¹³⁵⁷ Expediente c/Cortes 669 bis, Ensanche. 1924-5. Fons: AMCB (Exp. 27580).

¹³⁵⁸ Edificio en Cortes 669. 22-8-1922. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (T-631-6003).

¹³⁵⁹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 37.

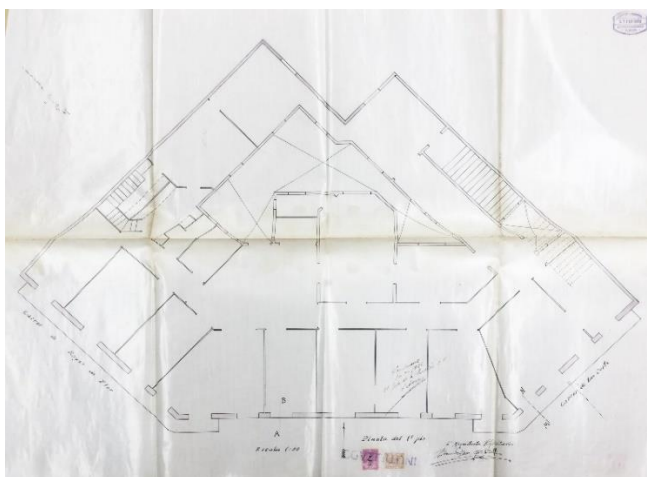
Notes històriques i diferents intervencions

Com s'ha vist al capítol de la biografia, la família Martorell i Puig vivia al passatge Bernardí número 1, on havia nascut i viscut sempre l'arquitecte. Segurament des dels inicis de la seva carrera professional, Martorell havia volgut construir el seu propi habitatge i despatx, així que, de seguida que pot, quan la seva carrera professional comença a destacar i a tenir encàrrecs d'envergadura, compra un solar i en comença la construcció.

L'1 de febrer del 1917 Martorell sol·licitava permís per construir un edifici de planta baixa,¹³⁶⁰ una construcció que ocupava tota la parcel·la i no tenia cap distribució interior, solament els pilars corresponents a l'estructura,¹³⁶¹ com un gran magatzem. Després que l'arquitecte i propietari pagués les 880'46 pessetes que corresponien al permís per edificar en aquell solar concret i amb les característiques particulars de l'edifici,¹³⁶² se li va concedir el permís el mes de març.¹³⁶³ El mes d'agost del 1918 ja estava acabat, ja que l'arquitecte i propietari demanava permís a l'ajuntament per a llogar-lo, tràmit que es va paraitzar i reprendre uns mesos més tard, concedint-se finalment el dia 28 de juny del 1919, com veiem al mateix expedient.

El següent document d'arxiu conté els tràmits i els plànols per a afegir un pis a l'edifici de planta baixa. El 14 de febrer del 1922, Martorell, que especificava que estava empadronat al carrer Ausiàs March nº16, principal, 2ª, és a dir, ja havia fet el seu primer trasllat de despatx,¹³⁶⁴ sol·licitava permís per construir un primer pis i unes cambres al terrat de l'edifici de Gran Via.¹³⁶⁵ Després de pagar els corresponents impostos, en aquest cas un total de 1601,18 pessetes,¹³⁶⁶ el 2 de març del mateix any se li va concedir el permís corresponent.

La planta d'aquest projecte incloïa tan sols la part central de la parcel·la, no l'espai allargat que veïem en l'anterior a la part superior del solar. La seva distribució es plantejava al voltant d'un pati central d'una geometria irregular i dues escales laterals: la principal, que comunicava amb la planta baixa, que trobem a la part dreta de la planta; i la secundària, més estreta, que trobem a l'altre extrem i comunicava la primera planta amb el terrat.

Planta 1r pis. Bernardí Martorell. 2-1922. Fons: AMCB (Exp. 23704).

La planta proposava deu habitacions amb vistes al carrer: set al xamfrà, cinc d'elles finestres sense balcó, al centre, i una més a cada

¹³⁶⁰ Carta a l'Exm. Sr. Alcalde Constitucional De Barcelona. 1-2-1917. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 16921).

¹³⁶¹ Planta. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 16921).

¹³⁶² Administración de Impuestos y Rentas. Ayuntamiento constitucional de Barcelona, urbanización y obras. 10-2-1917. Fons: AMCB (Exp. 16921).

¹³⁶³ Permiso. 10-3-1917. Alcalde Constitucional. Fons: AMCB (Exp. 16921).

¹³⁶⁴ Asociados Residentes en Barcelona. Apéndice II: Listas de Arquitectos, Maestros de Obras y Contratistas. A: *Anuario para 1919. Asociación de Arquitectos de Cataluña*. Barcelona: Farré y Asensio, 1919, p. 9.

¹³⁶⁵ Carta. 14-2-1922. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 23704).

¹³⁶⁶ Administración de Impuestos y Rentas. Ayuntamiento constitucional de Barcelona, urbanización y obras. 21-2-1922. Fons: AMCB (Exp. 23704).

extrem amb sortida als balcons correguts que s'allargaven cap als dos laterals de la façana: les façanes dels carrers Roger de Flor i Les Corts (actualment Gran Via de les Corts Catalanes). A l'interior de la planta es proposaven cinc estances més, probablement algunes de serveis.

Al terrat s'hi accedia a través de la petita escala esquerra, i tenia una petita construcció de planta rectangular que ocupava tota la zona del xamfrà, i una altra, més estreta i allargada, a la part posterior.

Es presenta en aquest expedient també el disseny la façana d'aquest projecte: amb una estètica més historicista, amb elements clàssics com les balustrades, que trobem als dos balcons laterals, les cornises que separen els pisos i recorren tota la part superior i les pilastres que marquen el ritme de la façana: quatre a la part central (i principal), que van des del carrer fins a la part superior del primer pis, per tant, podríem dir que són del que s'anomena ordre gegant, i algunes més als laterals, que només decoren la planta baixa, com si subjectessin la balustrada: tres a la façana del carrer Roger de Llúria i dues a la de la Gran Via. La planta baixa té quatre accessos: un central, dos laterals amples, com per permetre l'entrada de vehicles, i una més reduïda a la dreta, que donava accés a l'escala. La part central de la façana, que correspon a la zona del xamfrà, creix uns metres més degut a la construcció al terrat: aquesta té continuïtat amb la planta inferior. Aquesta alçada es mostra a la façana amb un altre pis amb deu petites obertures i una coberta superior, pel que sembla al plànol, de teula i a quatre aigües.

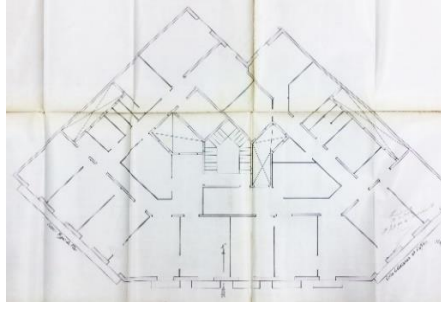
Façana. Bernardí Martorell. 1922. Fons: AMCB (Exp. 23704).

Aquest projecte no es va arribar a construir del tot, però si que en devien haver començat les obres del primer pis, perquè uns mesos més tard, el 23 d'agost del 1922, Martorell sol·licita permís per afegir a l'edifici una altra planta,¹³⁶⁷ que se li va concedir el dia 11 d'octubre.¹³⁶⁸

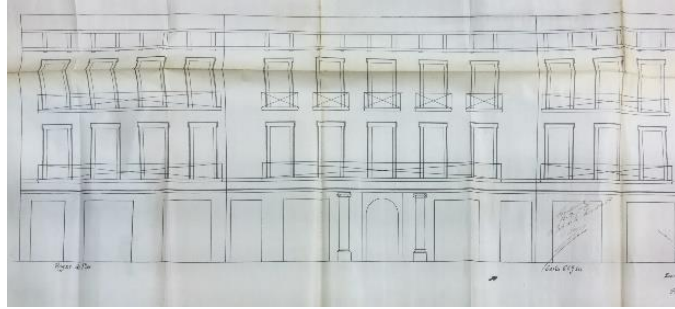
En aquest segon projecte del 1922, Martorell plantejava una planta modificada, amb la caixa d'escaleres com element central, flanquejada per dos patis de llums i ventilació, i dos més als extrems on anteriorment havia plantejat col·locar les escaleres. La planta es divideix en dos habitatges, als quals s'accedeix des de la zona central, i cada un ocupa la meitat de la planta i inclou cinc habitacions amb vistes al carrer i cinc interiors (o sis en el cas d'un dels dos), a part dels serveis. En aquesta proposta, les façanes als carrers laterals segueixen tenint un balcó corregut, però no arriba a girar al xamfrà. A la part del xamfrà cada habitació té la seva finestra amb el seu propi balcó individual. Podem veure a més a més una nova proposta de façana, en la qual l'arquitecte canvia de llenguatge, fent la construcció més senzilla i menys neoclàssica.

¹³⁶⁷ Carta. 23-8-1922. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 24765).

¹³⁶⁸ Secció de Ensanche. Permiso. 11-10-1922. Alcalde constitucional. Fons: AMCB (24765).

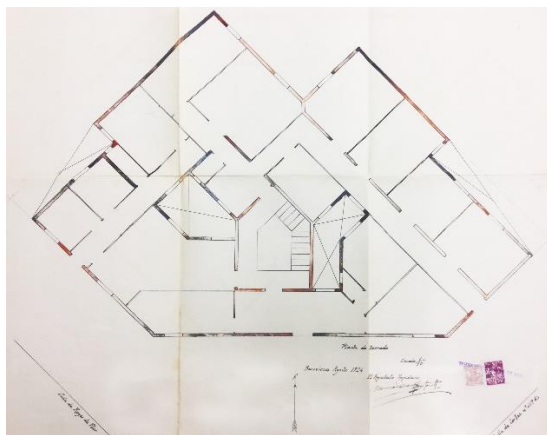
Planta. Bernardí Martorell. 8-1922. Fons: AMCB (Exp. 24765).

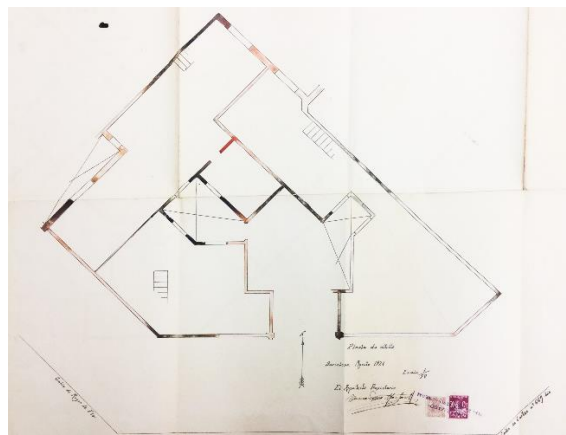
Façana. Bernardí Martorell. 8-1922. Fons: AMCB (Exp. 24765).

Les obres es van dur a terme en els següents mesos, trobem, per exemple, algunes comandes de material per a estructures a la ferreria Torras, el mes d'agost del mateix 1922,¹³⁶⁹ però no sabem quan van acabar concretament. Sí que podem saber que l'arquitecte ja tenia el despatx instal·lat al pis principal de l'edifici l'any 1924, quan comença les gestions per afegir-hi dos pisos d'habitatges més i un nivell més al terrat amb el seu propi altell. No es conserva l'expedient d'aquest últim tràmit, només els plànols, signats el mes d'agost del mateix any i els documents de l'acabament de les obres, en els quals s'indica que aquestes estaven "para terminar" el 3 de setembre del 1924, quan l'arquitecte en demanava l'aprovació definitiva.¹³⁷⁰ No sabem quant es van allargar, però podem comprovar que l'edifici estava completament acabat al cap d'un any just, ja que el dia 3 de setembre del 1925, l'arquitecte i propietari sol·licita llicència per llogar els diferents habitatges.¹³⁷¹

Els dos pisos afegits tenien, segons els plànols, la mateixa distribució que el primer que havíem vist. Segons el document, l'arquitecte plantejava que l'escala central pugés un pis més des de l'última planta d'habitatges. En aquest nivell, hi havia diverses estances, agrupades en 3 zones, de dimensions molt desiguals, no sabem per a quins usos. Cada una d'aquestes tres zones tenia el seu propi accés des del vestíbul de l'escala i un altell, és a dir, parlem de tres habitatges o conjunts d'estances de dues plantes.

Planta de terrat. Bernardí Martorell. 8-1924. Fons: AMCB (Exp. 27580).

Planta altell. Bernardí Martorell. 8-1924. Fons: AMCB (Exp. 27580).

Aquest últim projecte ja mostra clarament la façana que veiem actualment, amb quatre nivells d'obertures alineades en columnes, a la planta principal amb balcó corregut, i a les altres amb balcó individual a la zona del xamfrà i corregut als laterals, i un pis superior de menors dimensions

¹³⁶⁹ Edificio en Corts 669. 22-8-1922. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (T-631-6003).

¹³⁷⁰ Carta. 3-9-1924. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 27580).

¹³⁷¹ Carta. 3-9-1925. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 27580).

però amb les finestres coronades per un acabament simulant mansardes, de forma triangular, fent que la part superior de la façana sigui molt característica.

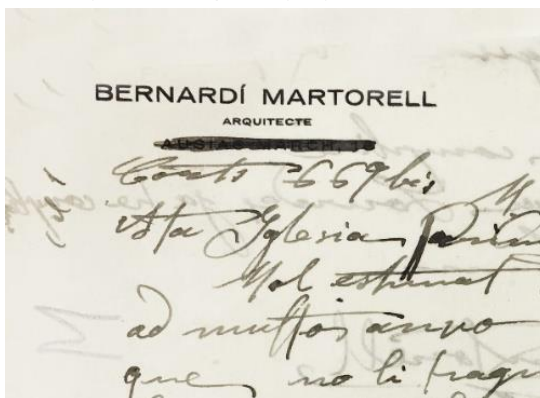
Actualment podem veure que la façana és exactament igual que com es va plantejar: tota regular, amb les obertures alineades i els balcons com hem esmentat.

El tret més característic d'aquest edifici és doncs el seu coronament: de línia irregular, amb les finestres com hem dit, simulant mansardes fetes amb filades de totxos girats i teula vista, recordant una estètica nord-europea. Entre les finestres trobem pilastres coronades per mènsules de totxo que subjecten el ràfec que trobem entre obertura i obertura, decorat amb escates de ceràmica.

Detalls de la part superior de la façana. Fotografies de l'autora (26-10-2017).

L'arquitecte va instal·lar el seu despatx al pis principal d'aquest edifici, que tenia una distribució igual que la dels altres pisos: dividit en dos habitatges independents. La distribució d'aquest primer pis va ser dissenyada en el primer projecte de 1922¹³⁷² com un sol espai a tota la planta, unificant el despatx de l'arquitecte i l'habitatge familiar, però, al següent projecte del mateix any, que és el que es va dur a terme, Martorell ja planteja que el primer pis estigui dividit en dos espais. Sabem que l'estudi de Martorell es trobava en aquest pis perquè consta en aquesta adreça a l'*Anuari del Col·legi d'Arquitectes* des de l'any 1924,¹³⁷³ per tant, s'hi devia haver establert l'any anterior. No sabem si el despatx i l'habitatge es trobaven doncs a la mateixa zona o si, a la primera planta, un dels dos habitatges era per a la família i l'altre per a l'estudi d'arquitectura.

Carta a Manuel Borràs. Bernardí Martorell. 5-4-1925.
Fons: AHAT.

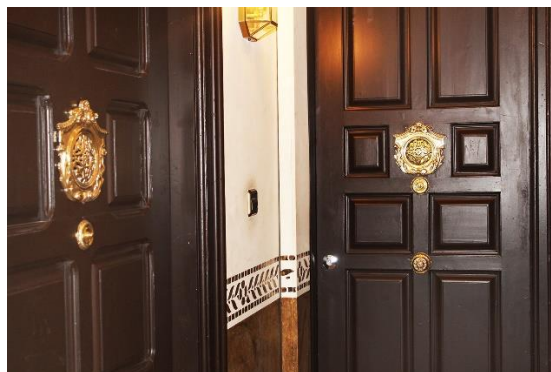
A l'interior de l'edifici només es conserven el vestíbul, la decoració de l'escala, les portes (que han estat pintades però sembla que són les originals) i alguns paviments. No sabem si va ser el mateix Martorell qui va fer col·locar ascensor a l'edifici, ja que no trobem cap plànol en el qual l'inclogui.

¹³⁷² Planta 1r pis. 2-1922. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 23704).

¹³⁷³ Lista general de arquitectos residentes en España. A: *Anuario para 1924. Asociación de Arquitectos de Cataluña*. Barcelona: Dalmau Oliveres, 1924, p. 63.

Vestíbul de l'edifici. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Portes del pis principal. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

L'arrambador, en aquest cas, consisteix en una base contínua i una sanefa superior de mosaic que forma ornaments vegetals i florals. Els paviments, com es pot veure a l'entrada, eren també de mosaic formant decoracions geomètriques.

Detall de l'escala i l'arrambador. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Detall del paviment de l'entrada. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Com es pot veure a les imatges, no es tracta d'un edifici de grans pretensions ni ornamentacions, sinó més aviat d'una obra senzilla i discreta.

3.6. Cases de Joaquim Duran i Barraquer, Sitges (1929 i 1930).

Bernardí Martorell va realitzar també dos habitatges plurifamiliars al centre de Sitges: al carrer Major número 23, cantonada amb carrer Carreta, 1-3; i la casa contigua del carrer Carreta, al número 5; tots dos edificis per al mateix client.

Trobem els plànols d'aquests dos projectes a l'AHCOAC-G,¹³⁷⁴ on se'n conserven els alçats i les plantes, en versió a llapis i a tinta, signats el mes de setembre del 1929 els de la casa del carrer Major i el març del 1930 els de la casa del carrer Carreta. A l'AHMS es conserven tres expedients també en relació a aquests edificis: dos d'ells referits a la casa del carrer major¹³⁷⁵ (l'edifici i un document urbanístic en relació amb el carrer) i un referit a l'altra edificació.¹³⁷⁶

Casa al carrer Major (1929).

Aquest edifici apareix al llibre d'Isabel Coll sobre arquitectura de Sitges,¹³⁷⁷ també l'esmenta *l'Inventari General del Modernisme*¹³⁷⁸ i, per suposat, Bassegoda, a l'article sobre el nostre arquitecte, on confon el nom del propietari, canvia "Duran i Barraquer" per "Vidal i Barraquer".¹³⁷⁹

En cap d'aquestes obres es fa un recorregut a fons per la història de l'edifici ni s'entra en la descripció, per tant aquest és el primer document que aprofundeix en el tema.

Com podem veure a l'expedient de l'AHMS, el 23 de setembre del 1929, Domingo Forment, apoderat de Joaquim Duran i Barraquer i en el seu nom, sol·licitava permís per construir un edifici al número 21 del carrer Major de Sitges, adjuntant els plànols signats per Martorell el mateix mes: la planta soterrani, baixa, altells de la planta baixa, i la dels pisos; la façana del carrer major amb la secció corresponent i la façana del carrer Carreta.

Vista de la façana des del carrer Major. Fotografia de l'autora (6-3-2017).

¹³⁷⁴ Casa propietat de Joaquim Duran. Sitges. 1929-1930. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93).

¹³⁷⁵ Expedient casa carrer Major. 1929. Fons: AHMS (63/1929); Expedient solar. 1930. Fons: AHMS (86/1930).

¹³⁷⁶ Expedient casa carrer Carreta. 1930. Fons: AHMS (24/1930).

¹³⁷⁷ Coll, I. *op. cit.*, n. 124, p. 366.

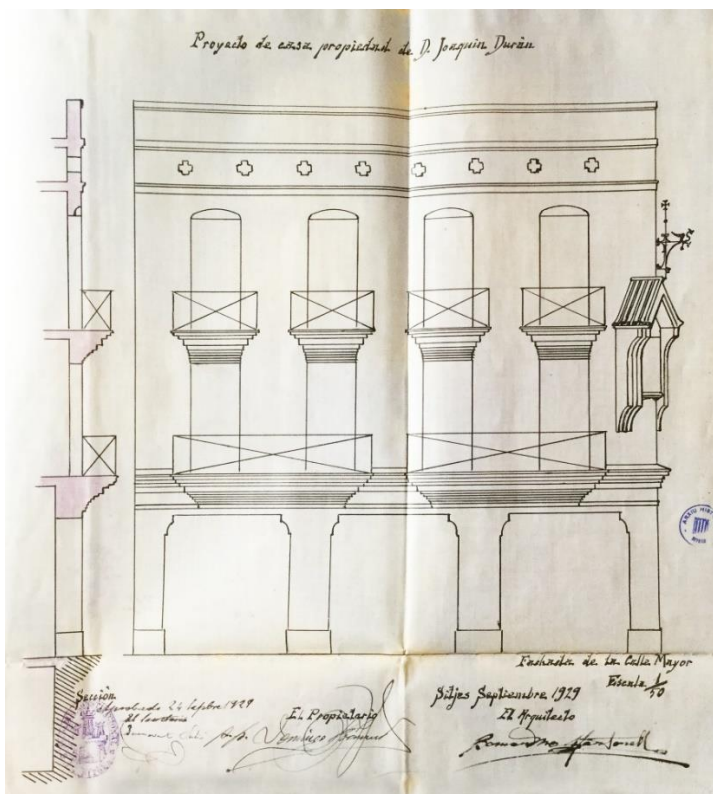
¹³⁷⁸ Pons, V., Bassegoda, J. *op. cit.*

¹³⁷⁹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 46.

No trobem la carta on es concedeix el permís però els plànols tenen el segell i la firma d'aprovació del 24 de setembre del 1929. L'edifici, doncs, es devia construir en els següents mesos, i el mes de març de l'any següent seguia en obres.¹³⁸⁰ No sabem quan es va acabar.

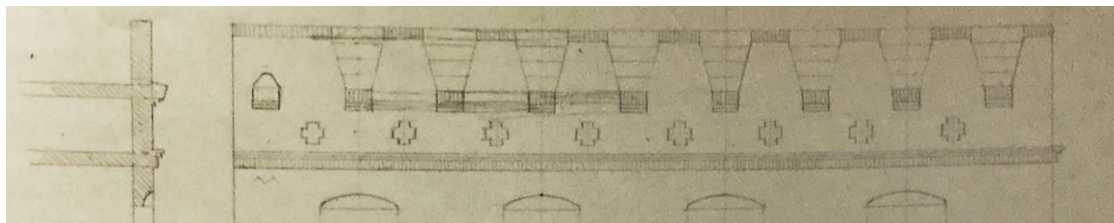
L'edifici consisteix en una construcció de planta romboïdal, que s'adapta a la parcel·la que fa cantonada entre el carrer Major i el carrer Carreta. Té planta baixa més dos pisos, des del carrer Major, i un semisoterrani que, pel desnivell del carrer Carreta, queda en planta baixa a l'altra façana de l'edifici.

La façana principal, que dona al carrer Major, té una planta baixa amb tres locals comercials. Sobre aquesta base trobem una cornisa de totxo vist i després els dos pisos superiors, que tenen quatre obertures cada un, alineades entre elles. Les obertures de la primera planta estan unides de dos en dos per balcons, la base dels quals està a la cornisa de totxo que hem mencionat, que sobresurt a la zona dels balcons amb una corba generada pel propi maó. La barana és de ferro forjat. Les llindes de les finestres del primer pis són també de totxo, amb filades que van sobresortint, formant els quatre balcons del pis superior.

Façana principal de la casa Joaquim Duran. Bernardí Martorell. 9-1929. Fons: AHMS (63/1929).

A sobre del segon pis trobem dues filades de totxo, unes creus decoratives, i el ràfec de la coberta, que sobresurt uns centímetres mostrant també fileres de totxos, alguns girats. Als primers esbossos del projecte, Martorell plantejava un acabament superior de la façana més elaborat: sobre la cornisa i les creus (iguals que al projecte definitiu), amb forma de merlets coronats de totxo i units entre ells per barres de ferro.

Detall de la part superior de la façana al primer projecte. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93).

¹³⁸⁰ Carta a l'Ajuntament. 24-3-1930. Domingo Forment. Expedient casa carrer Carreta. Fons: AHMS (24/1930).

A la cantonada entre els dos carrers podem veure una interessant fornícula de totxo amb una imatge de ceràmica de sant Joaquim, patró del propietari. Aquest element està coronat per un drac de ferro forjat que subjecta una làmpada del mateix material.

El contrast de la façana blanca amb el ràfec de totxo i les cornises de ceràmica, i el conjunt d'aquests elements amb el ferro forjat ens recorden els edificis més emblemàtics de Sitges, el palau Maricel i el Cau Ferrat, segurament observats pel nostre arquitecte abans d'emprendre la construcció d'aquesta casa.

Fornícula a la cantonada de l'edifici.
Fotografia de l'autora (29-1-2020).

Detall del la part superior de la fornícula. Fotografia de l'autora (29-1-2020).

Vista del carrer Carreta. En primer lloc, l'accés a la casa de Joaquim Duran, després la segona casa.
Fotografia de l'autora (6-3-2017).

Per parlar de la distribució interior de l'edifici, podem dividir-lo en dues zones: per una banda, les botigues amb els seus petits altells i soterranis i, per l'altra, la zona d'habitatges.

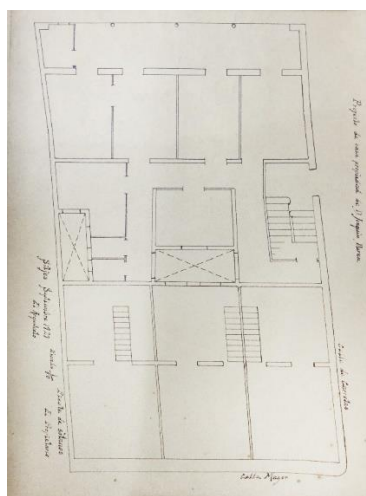
Per una banda, trobem les tres botigues que donen al carrer major, que totes ocupaven tota la planta de l'edifici (a la part de davant, la botiga, i algunes sales a la part posterior), i cada una tenia una escala interior d'accés a un soterrani propi, que ocupava la meitat de la planta i la connexió amb habitacions pròpies, algunes a un altell posterior. Gràcies als esbossos podem veure que estava previst que aquests espais posteriors fossin petits habitatges corresponents a cada botiga. Cada una té el mateix nombre d'espais, però distribuïts de manera diferent perquè encaixin amb les diferents escales. La botiga que fa cantonada amb el carrer Carreta és l'única que comunica amb els pisos: des del seu soterrani pot accedir a l'accés dels pisos, que es troba al carrer Carreta.

A la planta soterrani trobem que, pel desnivell del terreny, l'edifici té obertures i finestres a la façana posterior, de manera que allà s'encabeix un habitatge, al qual s'accedeix des de l'accés del carrer Carreta, el mateix que es fa servir per a anar als pisos.

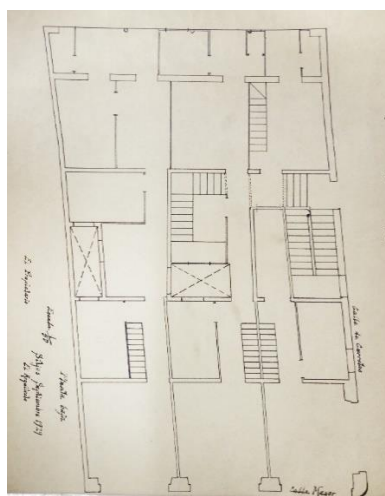
L'accés als habitatges superiors, com hem dit, és a través de la porta lateral situada al carrer Carreta, que té una petita portalada de totxo coberta per una teuladeta de teules ceràmiques. Aquesta donava accés a un nivell intermediari entre el de les botigues del carrer Major i la planta soterrani, a causa del desnivell del terreny.

Des d'aquest accés trobem una escala que puja dos pisos (tota l'altura de les botigues i els seus altells) i condueix al vestíbul principal on trobem que comença l'escala que condueix als pisos

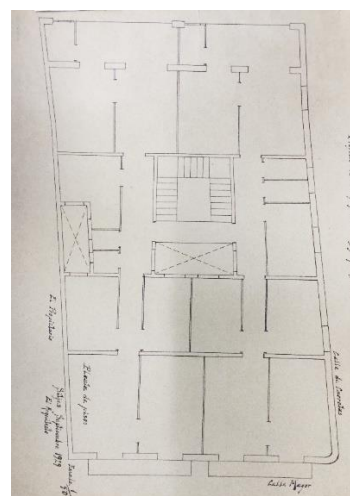
d'habitatges. Aquesta caixa d'escapes central té un pati de llums en el qual actualment trobem l'ascensor, i la distribució dels habitatges s'articula al voltant d'aquest nucli central.

Planta soterrani. Bernardí Martorell. 9-1929. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93).

Planta baixa. Bernardí Martorell. 9-1929. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93).

Planta pisos. Bernardí Martorell. 9-1929. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93).

Per últim, veiem un plànol que es titula “planta de pisos”, i, per tant, dona a entendre que es repetia dues vegades, generant dos pisos iguals. Aquesta planta mostra l'escala central i dos habitatges gairebé simètrics per pis. Diem gairebé perquè un d'ells tenia dues façanes, i per tant, permetia l'entrada de llum a totes les habitacions; l'altre, en canvi, donava al carrer Major i a una mitjanera, de manera que l'arquitecte va preveure un segon pati de llums, per a donar servei a les habitacions centrals de l'edifici. Aquests pisos tenien dues habitacions amb vistes al carrer Major, tres habitacions interiors i zona de serveis, i dues habitacions posteriors amb terrassa.

Hem pogut accedir a l'interior de les botigues i a la zona d'escapes, on es mantenen els paviments, de rajola hidràulica ceràmica amb formes geomètriques. Les escales també sembla que són originals.

Escales dels pisos. Fotografia de l'autora (29-1-2020).

Paviment de l'habitatge de la botiga. Fotografia de l'autora (29-1-2020).

Com hem dit, trobem a l'AHMS un segon expedient¹³⁸¹ que té a veure amb aquest projecte. Es tracta d'un tràmit per a cessió d'una zona de la parcel·la que pertanyia al senyor Duran, on s'ha

¹³⁸¹ Expedient solar. 1930. Fons: AHMS (86/1930).

construït l'edifici, que passa a ser via pública. Es tracta d'una petita superfície d'aproximadament 13 metres quadrats que la col·locació de l'edifici feia que quedés com a part del carrer Major.

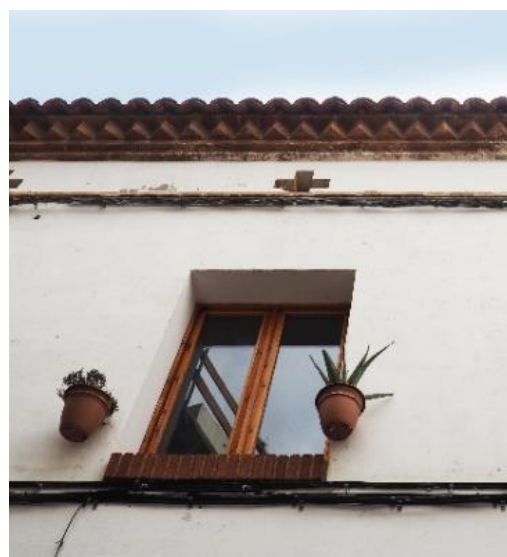
Casa al carrer Carreta (1930).

Com hem dit, trobem també, a l'AHCOAC-G¹³⁸² i a l'AHMS¹³⁸³ els plànols d'un altre edifici contigu a l'anterior pel carrer Carreta, que també va realitzar Martorell per encàrrec de Joaquim Duran i que ningú ha estudiat anteriorment. Aquesta obra és totalment inèdita, no apareix ni al monogràfic de Bassegoda.

Un cop més, Domingo Forment, en nom de Joaquim Duran i Barraquer, sol·licitava a l'Ajuntament de Sitges el permís per construir una casa "en el solar sobrante de la casa en construcció de la calle Mayor nº 21 (...) con fachada en la calle de la Carreta".¹³⁸⁴

Vista de la casa del carrer Carreta amb la casa del carrer Major de fons. Fotografia de l'autora (29-1-2020).

Detall de la part superior de la façana. Fotografia de l'autora (29-1-2020).

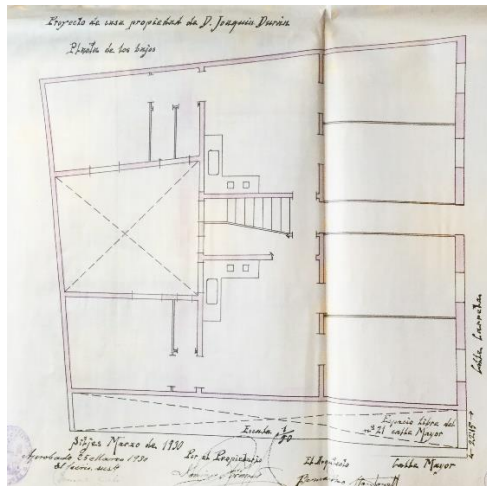
Aquest és un senzill bloc d'habitatges de planta també trapezoïdal però més quadrada que l'anterior, de planta baixa més un pis. Tot i ser bastant reduït de dimensions, l'edifici estava previst que tingués quatre petits habitatges o apartaments.

L'accés a l'edifici es du a terme a través d'una entrada central, que condueix, a través d'un passadís, al centre de l'edifici, on trobem un rebedor amb dos accessos laterals als habitatges de la planta baixa i una escala central que condueix al pis superior. A la planta baixa, doncs, trobem dos habitatges simètrics que consisteixen en un menjador-cuina central bastant ampli, amb accés a dos dormitoris a una banda i un altre a la part posterior, i els serveis. Al pis superior es repeteix la mateixa estructura.

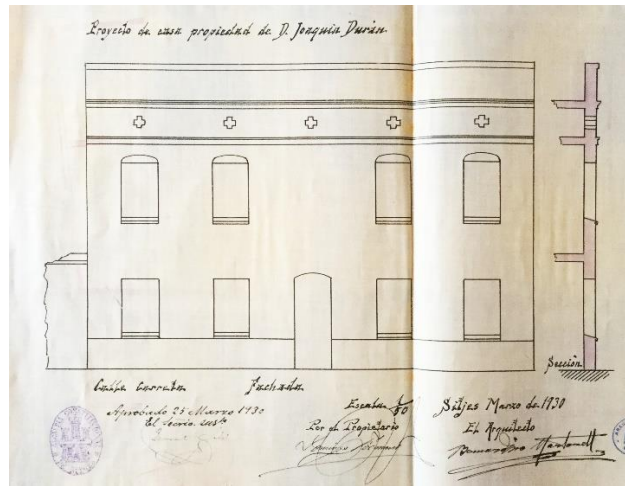
¹³⁸² Es troba a la mateixa carpeta que l'anterior projecte. Casa propietat de Joaquim Duran. Sitges. 1929-1930. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93).

¹³⁸³ Expedient casa carrer Carreta. 1930. Fons: AHMS (24/1930).

¹³⁸⁴ Carta a l'Ajuntament. 24-3-1930. Domingo Forment. Expedient casa carrer Carreta. Fons: AHMS (24/1930).

Planta baixa. Bernardí Martorell. 3-1930. Fons: AHMS (24/1930).

Façana. Bernardí Martorell. 3-1930. Fons: AHMS (24/1930).

Es tracta d'un edifici senzill sense gaire ornamentació, però Martorell hi posa dos detalls que el vinculen amb l'anterior construcció: les creus de la part superior de la façana i el ràfec de totxo.

3.7. Casa Guitart, Solsona (1936).

Bernardí Martorell va realitzar el projecte d'una casa de pisos per a Joan Guitart, a Solsona, el juny del 1936. Aquest edifici apareix mencionat al monogràfic de Bassegoda com a Torre Guitart,¹³⁸⁵ però la poca informació que n'hem trobat no ens ha permès localitzar-lo.

L'emplaçament situa l'edifici a la carretera de Bassella, a la mateixa illa que l'hotel Sant Roc, propietat de la família Guitart, edifici també construït per Bernardí Martorell, com es veurà més endavant.¹³⁸⁶ En aquesta illa, juntament amb l'hotel, s'hi trobaven tres edificis de pisos: per una banda el que es troba al passatge Guitart, construït simultàniament que l'hotel, que no sabem si va ser obra de Bernardí Martorell, no n'hem trobat documentació; en segon lloc, el de la cantonada oposada, un edifici de planta baixa més alta i dos pisos, de planta triangular; per últim, a l'altra banda de l'illa, amb façana a la carretera de Bassella, l'edifici que sí que hem pogut certificar que és obra del nostre arquitecte, però no localitzat, perquè l'actual no correspon amb els plànols trobats.

Hotel i edifici de pisos al costat des del Passatge Guitart (s.d.). Fons: ARF.

Imatge de tota l'illa de l'hotel Sant Roc en construcció, des de la part del darrere. Extret de: Tasies, J. *op. cit.*, p. 35.

D'aquest tercer edifici trobem l'expedient a l'ANC,¹³⁸⁷ en el qual s'inclouen diversos plànols (planta baixa, planta pisos, alçat i secció), tots els plànols d'estructures realitzats per la ferreria Torras, càlculs i factures amb la inscripció "preparar para recoger", és a dir, que ens confirma que, tot i que actualment no el puguem veure, es va construir (com a mínim es va començar). També ho confirma una carta de resposta de l'empresa d'estructures a Martorell en la qual diu "Un tècnic nostre, un dia que V. cregués que l'obra està en condicions, es desplaçaria a Solsona".¹³⁸⁸

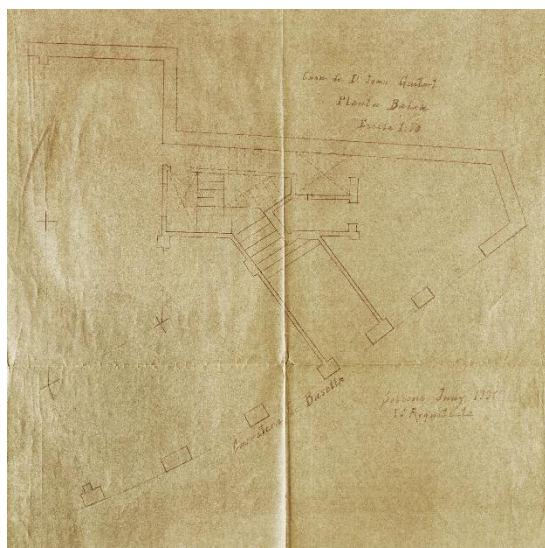
Els plànols estan signats el mes de juny del 1936, i a partir del mes de juliol trobem fulls de càlcul fins el desembre. També podem veure plànols de les estructures signats entre el mes d'octubre i desembre del mateix any. Per últim, es conserven també set comandes de material entre els mesos d'octubre del 1936 i gener del 1937.

¹³⁸⁵ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 48.

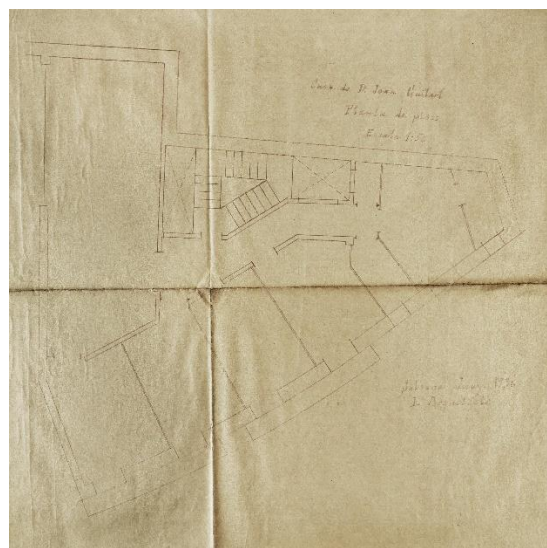
¹³⁸⁶ V. p. 499.

¹³⁸⁷ Projecte d'estructures metàl·liques per a casa Joan Guitart, Solsona. 6-1936. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (T-631-4624).

¹³⁸⁸ Carta a Bernardí Martorell. (s.d. 1936). Fons: Torras Herrería s.a., ANC (T-631-4624).

Planta baixa. Bernardí Martorell. 6-1936. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-4624).

Planta pisos. Bernardí Martorell. 6-1936. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-4624).

El projecte consisteix en un edifici de planta baixa mes dos pisos i coberta a quatre aigües. Aquest edifici, en planta baixa s'allarga cap a una banda formant un garatge o quadra. La planta baixa de l'edifici de pisos té forma triangular i té una entrada central, dues obertures a una banda i tres a l'altra, que corresponen a espais molt amplis que podrien ser botigues. A la zona central trobem l'escala, que condueix als dos pisos superiors. Cada pis té un sol habitatge, amb sis habitacions i espai de serveis.

La coberta de l'edifici, segons el plànol d'alçat, que no hem pogut reproduir per la seva poca qualitat, és a quatre aigües amb teula ceràmica i coronament als dos vèrtexs de peces ceràmiques, com a altres edificis de Martorell.

Actualment, com hem dit, no trobem a l'illa cap edifici amb aquestes característiques.

4. Reformes.

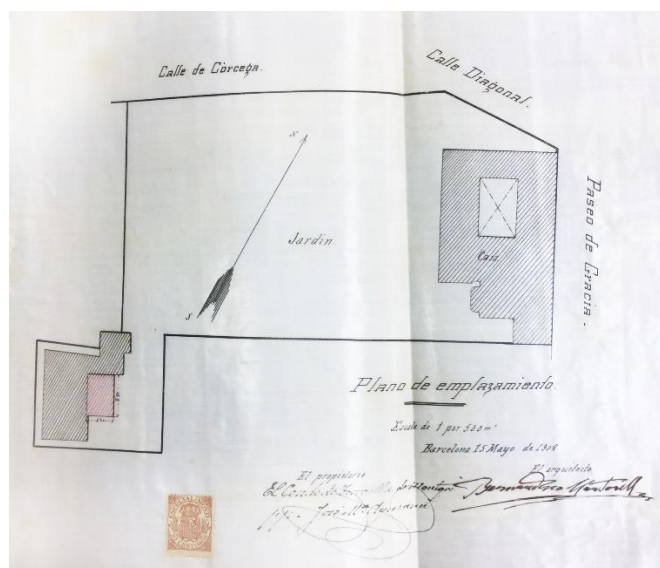
4.1. Altell sobre la cotxera del palau Robert (1908) i clavegueró per al mateix client (1906).

El Palau Robert és una coneguda obra construïda per Joan Martorell i Montells entre 1898 i 1903, que es troba al número 107 del passeig de Gràcia de Barcelona.

La família Robert tenia relació de parentesc amb la família Martorell: Bernardí Martorell i Montells, germà de Joan i avi del nostre arquitecte, estava casat amb Carme Falp i Robert, neboda del doctor Robert, Robert Robert i Surís, propietari del Palau Robert, que tenia el títol, com veurem als expedients, de Comte de Torroella de Montgrí, de Serra i de Sant Iscle.¹³⁸⁹

El projecte de Joan Martorell incloïa les cotxeres, que es trobaven a la zona nord de l'illa, a pocs metres del palau i amb accés des del carrer Còrsega. A l'AMCB trobem, amb data d'uns anys més tard, el 1902, l'expedient en el qual Joan Martorell enderroca aquest edifici i en construeix un altre de nou,¹³⁹⁰ a l'alta banda del solar, a l'interior de l'illa. Aquesta nova cotxera, construïda l'any 1902 per Joan Martorell, consistia en un edifici de planta baixa, amb entrada gran per a cotxes i dos accessos per a persones. L'estil és neoclàssic, seguint el mateix llenguatge que el palau Robert.

Al mateix expedient apareix, al cap d'uns anys, el 1908, quan Joan Martorell ja havia mort, que els Robert encarreguen a Bernardí Martorell la construcció de l'altell de la nova cotxera. Aquest, amb projecte signat el 15 de maig del 1908, dissenya un altell de 6 per 8,80 metres, a sobre de la part central de l'antiga cotxera. Els plànols estan signats per l'arquitecte i per José Maria Aymamí, en representació del Comte de Torroella de Montgrí, de Serra i de Sant Iscle, el propietari, i inclouen l'emplaçament, la façana, la secció i la planta.¹³⁹¹

Emplaçament. Bernardí Martorell. 15-5-1908. Fons: AMCB (Eix-6819-1898).

A la planta es pot veure que l'altell consistia en una petita construcció amb quatre habitacions, totes amb finestres exteriors, tal com diu l'expedient "destinades a lavaderos y cuarto de granos". El projecte d'afegir un altre pis comportava eliminar el forjat que feia de coberta i baixar-lo uns centímetres, per aconseguir tenir un espai de 3,25 metres d'altura a la pròpia cotxera, i una altura interior de l'altell de 2,45 metres. La nova façana segueix l'estil de l'edifici existent.

¹³⁸⁹ Sol·licitud de permís de construcció. 18-5-1908. José María Aymamí. Fons: AMCB (Eix-6819/1898).

¹³⁹⁰ Expediente de permiso para derribar y reconstruir vivienda, paseo de Gracia 107. 1897-1908. Fons: AMCB (Eix-6819/1898).

¹³⁹¹ Plànols. 15-5-1908. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Eix-6819/1898).

Altell sobre cotxera del Palau Robert. Fotografia de l'autora (27-2-2019).

Façana. Bernardí Martorell. 15-5-1908. Fons: AMCB (Eix- 6819-1898).

En relació amb aquests clients, podem veure també com uns anys abans havien demanat a l'arquitecte altres petites intervencions: l'any 1902, Maria Robert i Surís, germana del doctor Robert (a través de José Maria Aymamí, un cop més) li va encarregar la construcció d'un clavegueró al número 101 del passeig de Gràcia.¹³⁹² Al mateix expedient, l'any 1904 podem veure que Martorell va construir, sense permís, unes cambres al terrat del mateix edifici (passeig de Gràcia, 101) i després de diversos tràmits, entre ells la presentació dels plànols l'any 1906, es va obligar al propietari a demolar la construcció l'any 1908.

4.2. Reforma als magatzems d'Albert Martín (1912) – Desapareguda.

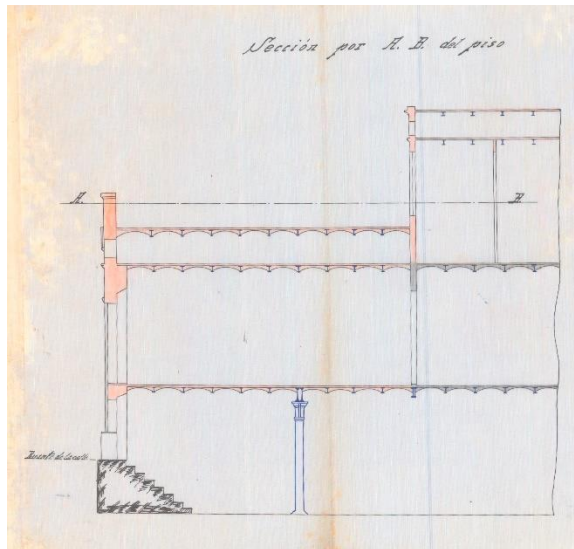
Els magatzems d'Albert Martín consistien en un edifici que es trobava al carrer Consell de Cent, gairebé a la cantonada amb Viladomat. Es tractava d'un local de planta baixa, amb forma allargada, entre mitgeres. Bassegoda afirma que Martorell va realitzar aquests magatzems,¹³⁹³ però el cert és que la intervenció del nostre arquitecte és una reforma posterior, com hem pogut comprovar gràcies a diversos documents d'arxiu.

Troblem a un expedient de l'AMCB¹³⁹⁴ que l'any 1909 el facultatiu Salvador Puiggrós signava els plànols d'una reforma que incloïa un altell a la zona central de l'edifici. Bernardí Martorell va realitzar, l'agost del 1912, el projecte d'una reforma d'aquest edifici, que incloïa la col·locació d'un segon nivell sobre aquest primer altell del 1909, que consistia en un petit habitatge (amb sala, tres habitacions, cuina i lavabo) i l'allargament de l'altell fins a la façana principal, a mode d'entresol, a banda i banda de l'accés central. A un costat de l'entresol estava previst col·locar-hi un habitatge: amb dos dormitoris, una sala, una altra habitació, i zona de serveis. A l'altra banda de l'entresol, sembla que l'arquitecte projecta l'oficina d'un enginyer o un arquitecte: el local té una sala d'espera, un despatx i una sala de dibuix.

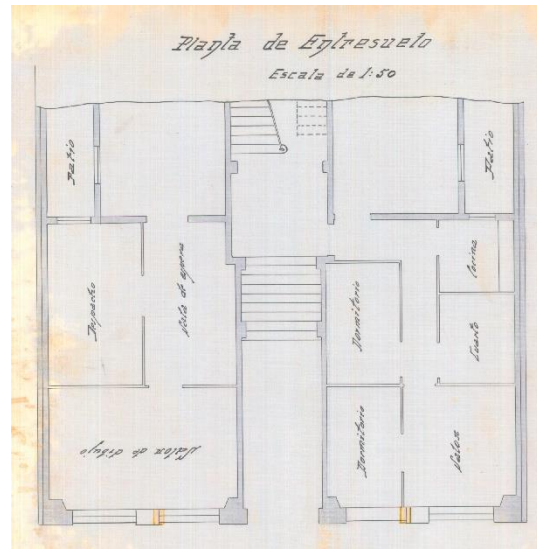
¹³⁹² Expediente de permiso a Don José Mª Aymamí en representación de Dª María Robert para construir un albañal que conduzca a la cloaca pública del Paseo de Gracia la parte líquida del vertedero del depósito de letrinas de la casa n° 101 del aludido paseo. 1903. Fons: AMCB (ob. part. 9129).

¹³⁹³ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 33.

¹³⁹⁴ Consell de Cent xamfrà Viladomat. Construir uns magatzems en un solar. 1909-1912. Alberto Martin. Fons: AMCB (Eix-9675-1904).

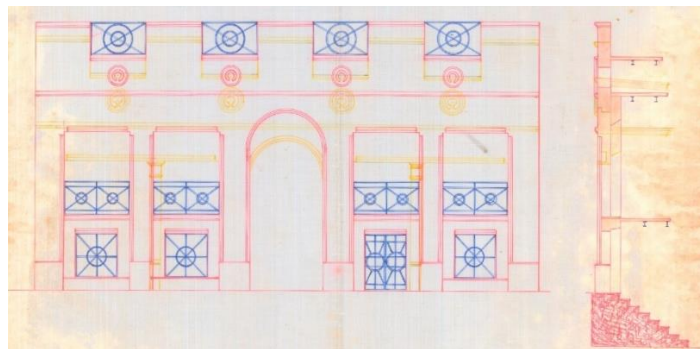
Sección del piso. Bernardí Martorell. 14-8-1912. Fons: AMCB (Eix-9675-1904).

Planta de entresuelo. Bernardí Martorell. 14-8-1912. Fons: AMCB (Eix-9675-1904).

Aquestes modificacions en planta i en secció afecten a la façana, que ha de créixer uns centímetres, i les obertures a banda i banda de l'accés central s'allarguen i es divideixen en dos: les finestres per als semisoterranis (una d'elles és una petita porta amb escala), i, a la part superior, les finestres de l'entresol.

No sabem quan es va dur a terme la reforma ja que només hem pogut consultar els plànols però no tota la resta de documents, que no s'han localitzat. Aquest edifici ha desaparegut.

Alçat i secció. Bernardí Martorell. 14-8-1912. Fons: AMCB (Eix-9675-1904).

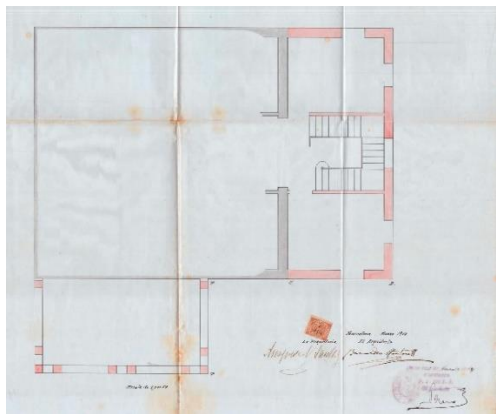
4.3. Ampliació de la casa Sanllehy, d'Anna Girona (1914) – Desapareguda.

L'any 1914, Bernardí Martorell va dur a terme el projecte d'ampliació de la casa d'Anna Girona, vídua de Sanllehy i filla de Manuel Girona, al passeig de Don Bosco número 6 de Sarrià.¹³⁹⁵ Aquesta intervenció de Martorell és inèdita, no apareix a cap article sobre l'arquitecte.

Els permisos van ser sol·licitats el 4 de març de 1914, on la propietària especificava que el projecte havia estat realitzat per l'arquitecte Bernardí Martorell i que consistia en l'afegiment d'un cos a la casa torre original. Els plànols que s'adjunten, signats el mateix mes, no tenen gaire detall: mostren que l'afegiment consisteix en un edifici de planta rectangular adossat a la torre original, de planta quadrada. L'annex tenia també tres nivells i terrat, contenia una escala central i tenia

¹³⁹⁵ Archivo: permiso a Dª Ana Girona, viuda de Sanllehy para obras de adición en la casa Paseo D. Bosco. 1914. Fons: AMDS (173-38; n. 46).

la mateixa amplada de planta que l'edifici original. Sembla que l'arquitecte proposa també afegir un porxo, que sobresurt de la planta, des de l'altra façana.

Planta. Bernardí Martorell. 4-3-1914. Fons: AMDS (173-38; n. 46).

Els permisos corresponents van ser concedits el 17 de març del mateix any, amb la condició de pagar 182,96 pessetes.

Com amb altres projectes, no sabem si aquesta reforma es va dur a terme perquè actualment aquest edifici ha desaparegut, al solar on es trobava hi ha actualment el pati d'una escola. No hem trobat fotografies antigues ni altres documents que ens confirmin la realització del projecte.

4.4. Reforma interior i façana de la casa Josep Castells (1918-1919).

La casa Josep Castells es troba a la cantonada entre el nº 122 de la Meridiana, i el carrer de la Sèquia Comtal, de Barcelona. Bernardí Martorell i Puig va rebre l'encàrrec de realitzar-hi una reforma interior¹³⁹⁶ el fi immediat de la qual era l'ampliació de la botiga de la planta baixa. Aquesta reforma està referenciada al monogràfic de Bassegoda.¹³⁹⁷

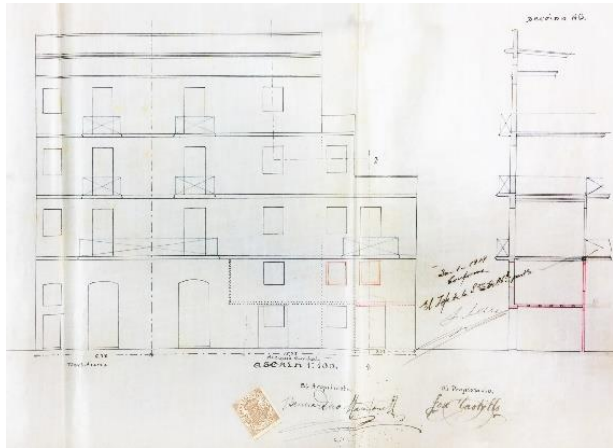
En concret, aquestes obres consistien en l'enderroc i la nova construcció d'alguns envans, la substitució de l'escala interior de l'entresol, el canvi de cuina, la reforma d'un tros del sostre i altres petites obres complementàries.¹³⁹⁸ Tota aquesta reforma dels baixos afectava també a la façana, on s'afegien dues finestres i una petita porta.

Els plànols de la reforma estan signats sense data però aprovats el 30 de gener del 1919, de manera que la reforma es va dur a terme a partir del 1919, després de pagar les 24 pessetes de permís.

¹³⁹⁶ Expediente de permiso a D. José Castells para practicar varias obras en los bajos de la calle Meridiana y con fachada en la de la Acequia Condal. 1918. Fons: AMCB (19434-1918).

¹³⁹⁷ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 38.

¹³⁹⁸ Carta. 12-1918. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (19434-1918).

Alçat i secció. Bernardí Martorell. 1-1919. Fons: AMCB (19434-1918).

Edifici actual a la cantonada de Meridiana amb carrer de la Sèquia Comtal. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Trobem actualment un edifici en aquesta ubicació, però ha patit diverses modificacions i no podem saber si la reforma es va dur a terme tal com la va proposar l'arquitecte.

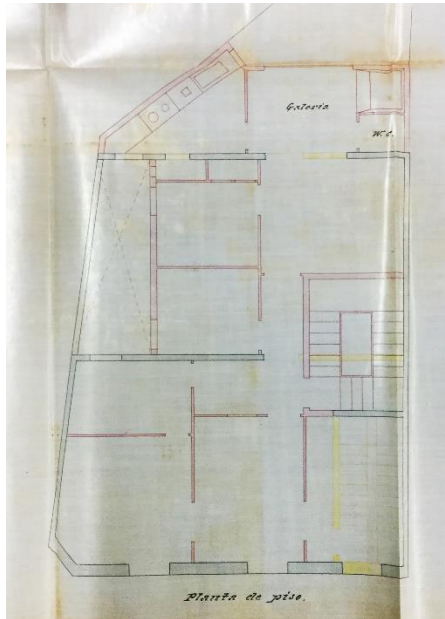
4.5. Reforma a casa Josep Segarra (1918).

La casa de Josep Segarra és un edifici situat al carrer Consell de Cent número 606, cantonada amb carrer Independència. En aquest edifici, tot i que Bassegoda afirma que és de Bernardí Martorell,¹³⁹⁹ el nostre arquitecte només hi va practicar algunes reformes interiors i a la façana posterior.¹⁴⁰⁰

Aquestes reformes consistien en l'adaptació dels baixos i el primer pis per construir-hi un entresol i l'eixamplament de l'edificació amb noves galeries a la part posterior. Aquestes reformes provocaven també una petita intervenció a la façana principal: la modificació de dues de les obertures i, de la posterior, de la que no tenim alçats però queda clar a les plantes que quedava intervinguda. El propietari va aprofitar la mateixa sol·licitud per tramitar també la construcció de dues cambres de servei al terrat.

¹³⁹⁹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 38.

¹⁴⁰⁰ Expediente de permiso a D. José Segarra para efectuar varias obras interiores (...) en la casa n. 606 de la calle del Consejo de Ciento. 1918. Fons: AMCB (18379-1918).

Planta de piso. Bernardí Martorell. 3-1918.
Fons: AMCB (18379-1918).

Façana de l'edifici actualment. L'obertura sobre la porta és part de la reforma. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Com es pot veure als plànols, la intervenció tenia diverses conseqüències: per una banda, l'entresol, que ja hem explicat que afectava a les plantes baixa i primera i a la façana de l'edifici. Per altra banda, la nova distribució de la planta pis. Per últim, la nova galeria posterior de l'edifici, de dos nivells: amb accés des del nou entresol i des de la planta pis, en aquest nivell amb cuina i lavabo. També, com s'ha dit, el projecte incloïa la col·locació d'unes cambres al terrat. Als plànols sembla que, per a realitzar totes aquestes modificacions, es proposava una nova col·locació de l'escala de l'edifici.

Els impostos per tramitar la intervenció pujaven a 142'21 pesetes, que van ser pagades el mateix any 1918. El permís va ser signat el mes de març, i el 2 de maig del 1918, Segarra autoritzava a Jaume Bayó per a anar a recollir i signar el permís d'obres. No sabem si tenia alguna relació amb Josep Bayó Font, si fos així, podríem deduir que fos també el contractista de l'obra.

Aquesta obra es va dur a terme i segueix en peu, tot i que l'edifici està molt deteriorat.

4.6. Reforma a casa Manuel Miret (1919) – Desapareguda.

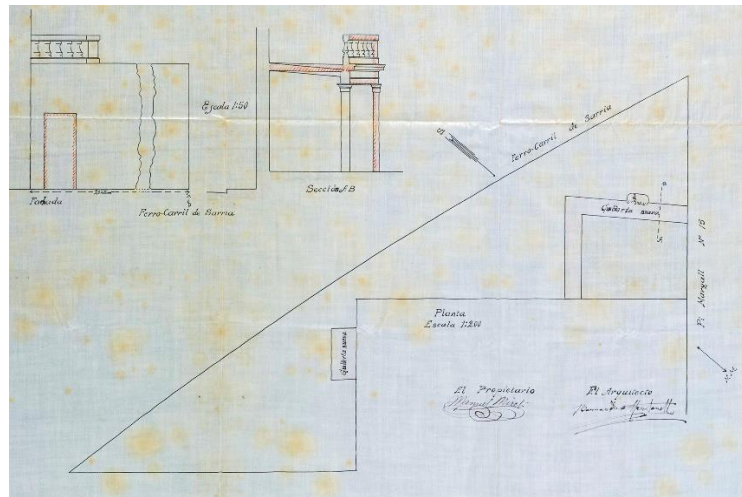
Manuel Miret va encarregar a Bernardí Martorell la reforma de la seva casa al carrer Pi i Margall (ara Demestre) número 15, a Sarrià.¹⁴⁰¹ Aquesta reforma és esmentada també per Bassegoda¹⁴⁰² però no descrita.

¹⁴⁰¹ Archivo. Permiso a D. Manuel Miret para obras de reforma en una casa con fachada a la calle de Pi y Margall. 1919. Fons: AMDS (218, 20).

¹⁴⁰² Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 38.

El 4 de febrer del 1919, el propietari sol·licitava permís per realitzar la restauració general de l'interior de casa seva i per obrir-hi un portal a la façana. El permís va ser concedit el mes d'abril, després del pagament de 63,48 pessetes.

Als plànols que s'adjuntaven, signats per Bernardí Martorell, no veiem el detall de les reformes que es volien dur a terme, sinó solament una planta general de tot l'àmbit de la parcel·la amb dues intervencions: al que era l'habitatge (amb façana al carrer Pi i Margall) s'hi afegia una "cubierta nueva" que l'envoltava per dos costats, segons la secció, en forma de porxo amb columnes i una balustrada superior. També es pot veure que l'arquitecte afegia una porta, però no queda clar on, i que posava una coberta nova a un local més petit, a l'altra banda de la parcel·la.

Planta, fachada, secció. Bernardí Martorell. 1919. Fons: AMDS (218, 20).

No podem saber si la reforma es va dur a terme, perquè aquest edifici ha desaparegut.

4.7. Reforma de l'entresol de una casa de Francesc Maristany (1919-20).

Troblem a l'ANC un expedient que correspon al disseny i càlcul de l'estructura, per part de l'empresa Torras Herrería, d'un projecte de Bernardí Martorell per a Francesc Maristany al xamfrà entre Rambla Catalunya amb València (actualment número 72 de la rambla).¹⁴⁰³

Bassegoda mencionava aquesta obra,¹⁴⁰⁴ citant un expedient de l'antic AMA¹⁴⁰⁵ que no s'ha pogut localitzar: està extraviat a l'AMCB.

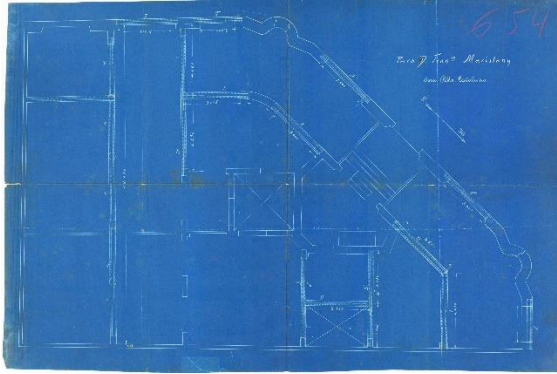
El pressupost per a les estructures va ser realitzat el 15 de novembre del 1919¹⁴⁰⁶ i hi ha constància de diverses comandes realitzades entre aquesta data i el 15 de maig del 1920, documents que confirmen que l'obra va ser executada.

¹⁴⁰³ Projecte d'unes estructures metàl·liques per a una obra situada a la Rambla de Catalunya núm. 72 xamfrà amb el carrer València de Barcelona. 1919. Bernardí Martorell. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (631-5970).

¹⁴⁰⁴ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 38.

¹⁴⁰⁵ Fons: AMA (ob. part. 20622).

¹⁴⁰⁶ Presupuesto. 15-11-1919. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (631-5970).

Planta entresol. Torras Herrería. 1919. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-5970).

Vista general de l'edifici. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Els plànols que hem pogut consultar no ens permeten veure en concret en què consistia la reforma que va dirigir Martorell a l'edifici, però podem veure-hi que la seva intervenció afectava a l'entresol, on restaurava o canviava elements estructurals, i a la façana.

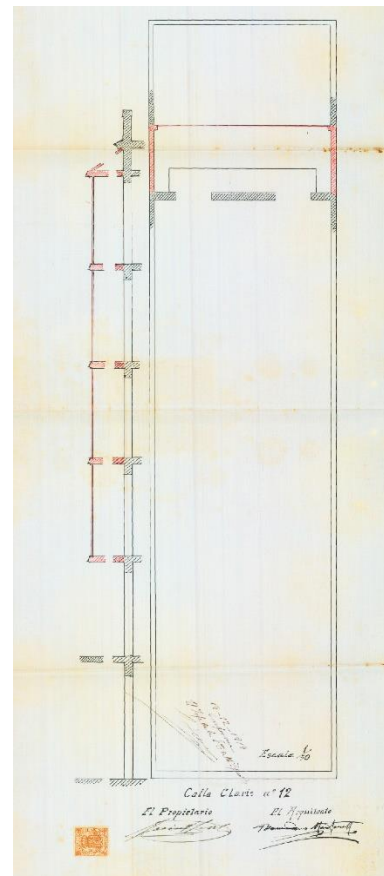
4.8. Ampliació de la casa de Jacint Icart (1919-20).

Bernardí Martorell va realitzar el projecte d'ampliació de la casa que Jacint Icart posseïa al carrer Pau Claris número 70 (en aquell moment, 12) de Barcelona, entre la ronda Sant Pere i el carrer Casp.

Hem trobat l'expedient d'aquesta reforma, que també apareix al monogràfic de Bassegoda,¹⁴⁰⁷ a l'AMCB,¹⁴⁰⁸ on es conserven els tràmits i el plànol de l'edifici, i que consisteix en ampliar-lo per la part posterior, afegint uns metres a les galeries dels pisos des del primer fins al quart.

El 16 de desembre del 1919 Jacint Icart va sol·licitar permís a l'ajuntament adjuntant un senzill plànol de planta i secció de la intervenció, signat per l'arquitecte. El permís li va ser concedit el mes de desembre del mateix any, a canvi del pagament dels corresponents impostos, quedant tramitat el 8 de gener següent, per tant l'obra es va dur a terme al llarg del 1920.

La numeració d'aquest carrer ha canviat diverses vegades i actualment no sabem a quin edifici correspon. A l'actual número 70 del carrer Pau Claris trobem un edifici posterior i als propers tampoc l'hem localitzat, no encaixen amb els plànols.

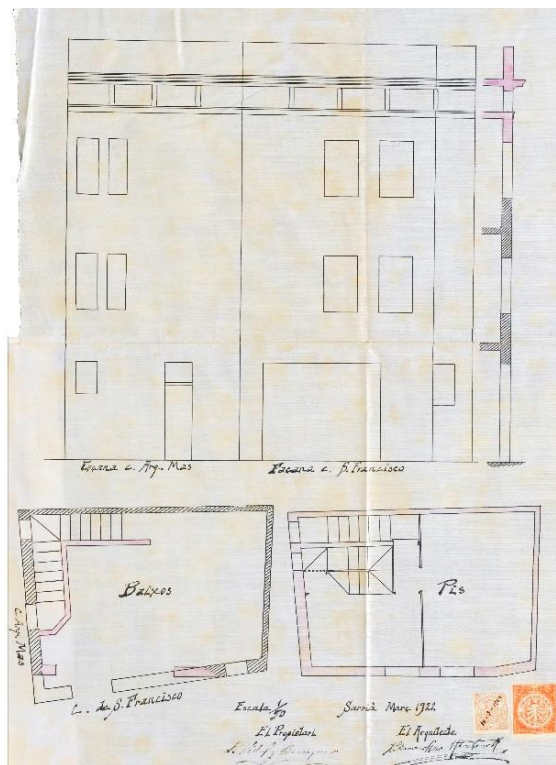
Planta i secció. Bernardí Martorell. 1919. Fons: AMCB (Eix-20522-1919).

¹⁴⁰⁷ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 38.

¹⁴⁰⁸ Expediente de permiso a d. Jacinto Icart para ampliar las galerías de la casa nº 12 de la calle de Claris. 1919. Fons: AMCB (Eix-20522-1919).

4.9. Ampliació de la casa Josep Vidal i Barraquer (1922).

L'any 1922, Bernardí Martorell va rebre l'encàrrec d'una ampliació de la casa de Josep Vidal i Barraquer, al número 46 del carrer Sant Francesc de Sarrià.¹⁴⁰⁹ Aquest projecte també és esmentat per Bassegoda a l'article sobre Martorell,¹⁴¹⁰ on s'anomena Joaquim al propietari.

Alçat, secció i dues plantes. Bernardí Martorell. 3-1922.
Fons: AMDS (240-41).

Façana de l'edifici actualment. Fotografia de l'autora
(3-12-2019).

Aquesta casa havia estat la de Josep Vidal i Gimbernat i Carme Martorell des del 1879, pares adoptius del cardenal Vidal i Barraquer i del seu germà Josep que, en morir el seu oncle (pare adoptiu), es va traslladar amb la seva dona a aquesta casa,¹⁴¹¹ i al voltant d'aquesta data la va fer reformar a Bernardí Martorell, amb qui tenia relació de parentesc, com ja s'ha comentat.

Els documents que trobem a l'AMDS sobre aquesta obra estan signats en tot moment per un tal J. Vidal i Barraquer, sense especificar mai el nom complet, però sabem que el germà del cardenal Vidal i Barraquer es deia Josep i que vivia a Sarrià, per tant, es probable que es tracti d'aquest personatge, que, com tota la família Vidal i Barraquer, tenia una relació molt propera amb els Martorell.

El 10 de març, Vidal i Barraquer sol·licitava el permís, adjuntant plànols signats pel nostre arquitecte. Podem comprovar als expedients que els tràmits a Sarrià eren més ràpids que a Barcelona, així que el permís li va ser concedit a finals del mateix mes.

¹⁴⁰⁹ Permiso a Don J. Vidal Barraquer para efectuar obras casa calle S. Francisco. 1922. Fons: AMDS (240-41).

¹⁴¹⁰ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 39.

¹⁴¹¹ Tarés, M., Otiña, P. *El cardenal Francesc d'Assís Vidal i Barraquer, una vida en imatges*. Cambrils: Ajuntament de Cambrils, impremta Querol, 2019, p. 33.

L'ampliació consistia en l'afegiment d'un pis amb el seu coronament superior i la remodelació de la geometria de la planta, per a alinear-se amb els altres edificis del carrer.

La casa ha estat reformada posteriorment, però manté el mateix nombre de pisos i la cornisa superior que apareixia al projecte del nostre arquitecte.

4.10. Tribuna del pis principal de la casa d'Alexandre Maristany (1923).

Trobem al fons de Torras Herrería de l'ANC l'expedient d'una reforma duta a terme per Martorell a l'edifici número 338 del carrer Consell de Cent, a Barcelona.¹⁴¹² En aquests plànols apareix l'estructura d'una tribuna, i es cita com a director de l'obra a Bernardí Martorell. Sembla que la intervenció de l'arquitecte en aquest edifici es tracta d'una reforma: l'afegiment d'aquest element.

Bassegoda cita al seu article monogràfic sobre el nostre arquitecte aquesta reforma i referencia un document de l'AMA¹⁴¹³ que, com altres documents amb referències antigues, no hem pogut consultar perquè no s'ha localitzat a l'actual AMCB.

Cal dir que Alexandre Maristany era amic de Bernardí Martorell, amb qui tenia correspondència des de vint anys abans. Era també fill de Francesc Maristany, client uns anys abans del nostre arquitecte (casa i passeig a Camprodon, 1922-23). Alexandre era en aquella època un escriptor certament important en el món del teatre,¹⁴¹⁴ amb producció pròpia¹⁴¹⁵ i amb adaptacions d'obres franceses o angleses per a la seva representació a Barcelona.¹⁴¹⁶

En quant al projecte, va ser encarregat per Maristany al seu amic Martorell al voltant del 1923, any en el qual ja trobem al fons de l'ANC diversos càlculs de l'estructura i la comanda de material per a l'obra, fet que ens confirma que aquesta es va dur a terme. El material consta com a entregat a Felix Torruella, per compte d'Alejandro P. Maristany.

Actualment podem veure la tribuna que correspon als plànols de l'arxiu, amb planta de la mateixa geometria i recolzaments amb el mateix disseny que als plànols. La tribuna té tres finestres centrals, una a cada xamfrà i una a cada costat, en total set obertures. També hi podem veure, a la part superior de les finestres, respiralls amb formes estrellades i una balustrada superior, que fa de barana del balcó del següent pis, sobre la tribuna.

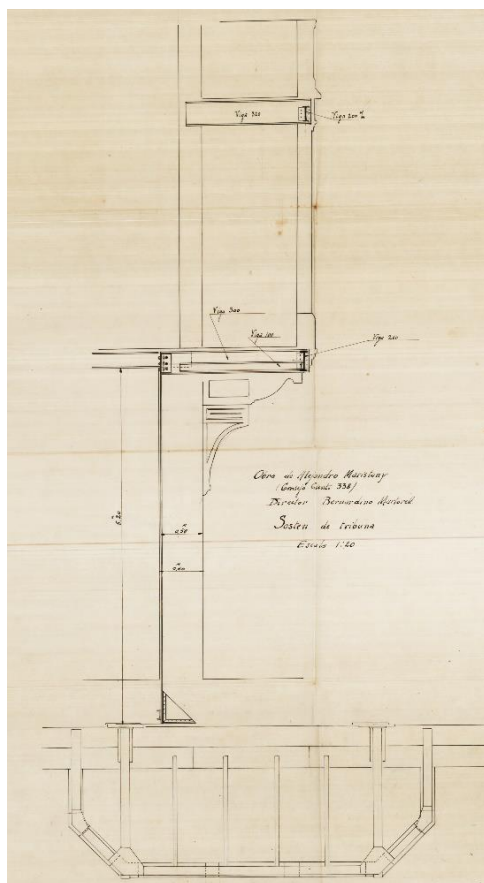
¹⁴¹² Projecte d'unes estructures metàl·liques per a una obra situada al carrer Consell de Cent núm. 338 prop del carrer Roger de Llúria de Barcelona. 1923. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (631-6062).

¹⁴¹³ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 40; Fons: AMA (ob. part. 26757).

¹⁴¹⁴ <https://www.enciclopedia.cat/ec-gec-0040416.xml> (consulta: 14-2-2020).

¹⁴¹⁵ Maristany, A. P. *La Pluja d'or: comèdia en tres actes*. Barcelona: Salvador Bonavia, 1918; Maristany, A. P. *El casament de la nena: comèdia satírica en tres actes*. Barcelona: Salvador Bonavia, 1920; Maristany, A. P. *La Audaz aventura*. Madrid: R. Velasco, 1917.

¹⁴¹⁶ Anònim. Vida escència. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 6-3-1917, p. 8; Anònim. Música y teatros. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 12-12-1916, p. 14.

Secció i planta de la tribuna. Torras Herrería. 30-10-1923. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-6062).

Vista de la tribuna. Fotografia de l'autora (14-2-2020).

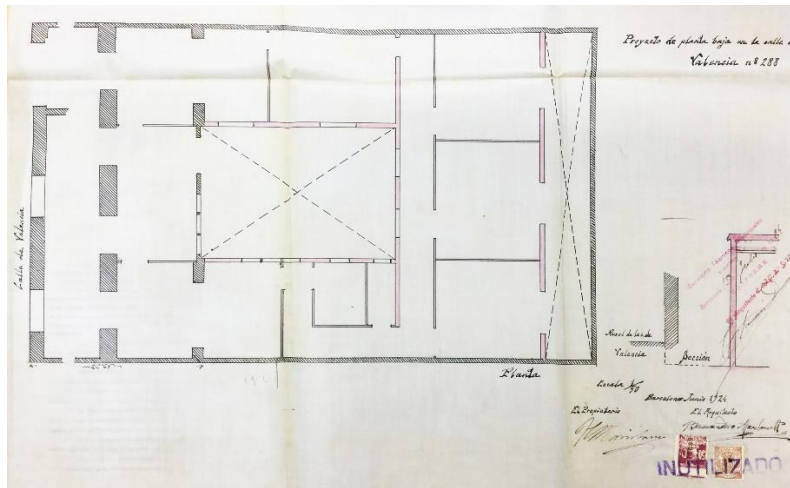
4.11. Ampliació de baixos de una casa de Francesc Maristany (1924).

Troblem a l'AMCB l'expedient d'una senzilla reforma duta a terme per Bernardí Martorell i Puig als baixos de la casa de Francesc Maristany al carrer València número 288, entre el passeig de Gràcia i el carrer Pau Claris.¹⁴¹⁷ Bassegoda esmenta també aquesta reforma però no la descriu.¹⁴¹⁸

Segons l'expedient que es conserva, Francesc Maristany va sol·licitar el permís per ampliar posteriorment els baixos de l'edifici que tenia al carrer València el 25 de juny del 1924, amb plànol adjunt del nostre arquitecte signat el mateix mes. L'ampliació consistia en ocupar part del jardí posterior de la finca allargant la planta de l'edifici, aconseguint així, segons els plànols, tres habitacions més. Sembla també que aquesta ampliació de la planta feia que l'arquitecte proposés una ampliació del pati de ventilació interior, que està pintat de vermell al plànol.

¹⁴¹⁷ Expediente de permiso a d. Francisco Maristany para ampliar bajo Valencia 288. 1924. Fons: AMCB (28805-1924).

¹⁴¹⁸ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 40.

Planta baixa. Bernardí Martorell. 5-1924. Fons: AMCB (28805-1924).

Façana de l'edifici actualment.
Fotografia de l'autora (3-12-2020).

4.12. Reforma i ampliació de la casa de Rosa Fornas de Edo (1935).

A l'AHCOAC-G es conserva el projecte de la Casa de Rosa Fornas de Edo, que consisteix en l'ampliació d'un edifici entre mitgeres situat al carrer Mateu número 21 (entre els carrers Badia i Torrent de l'Olla) del barri de Gràcia, a Barcelona.¹⁴¹⁹ Tots els plànols estan signats el mes de setembre del 1935, i confirmen que es tracta de l'afegiment de dos pisos i un altell a l'interior dels baixos de l'edifici original.

Es conserva, en primer lloc, un dibuix a mà alçada de la façana de l'edifici antic amb totes les mides. Per altra banda, trobem els plànols de tot el projecte de reforma. A un primer document, l'arquitecte inclou l'alçat i la secció, els dos pisos superiors i l'altell de l'interior de la planta baixa, amb color vermell indicant les parts intervingudes. A un altre document trobem les plantes dels diferents pisos (planta baixa, planta altell i planta pis), on podem veure l'edifici que es proposava: a la planta baixa, a banda i banda de l'accés als habitatges superiors, s'hi trobaven dos locals comercials, cadascun amb el seu propi altell, amb quatre habitacions. A les plantes superiors (dues) hi havia, a cadascuna, quatre petits habitatges, distribuïts al voltant del nucli central amb l'escala i un pati de llums, i dos patis laterals més, que proporcionaven llum i ventilació als diferents habitatges.

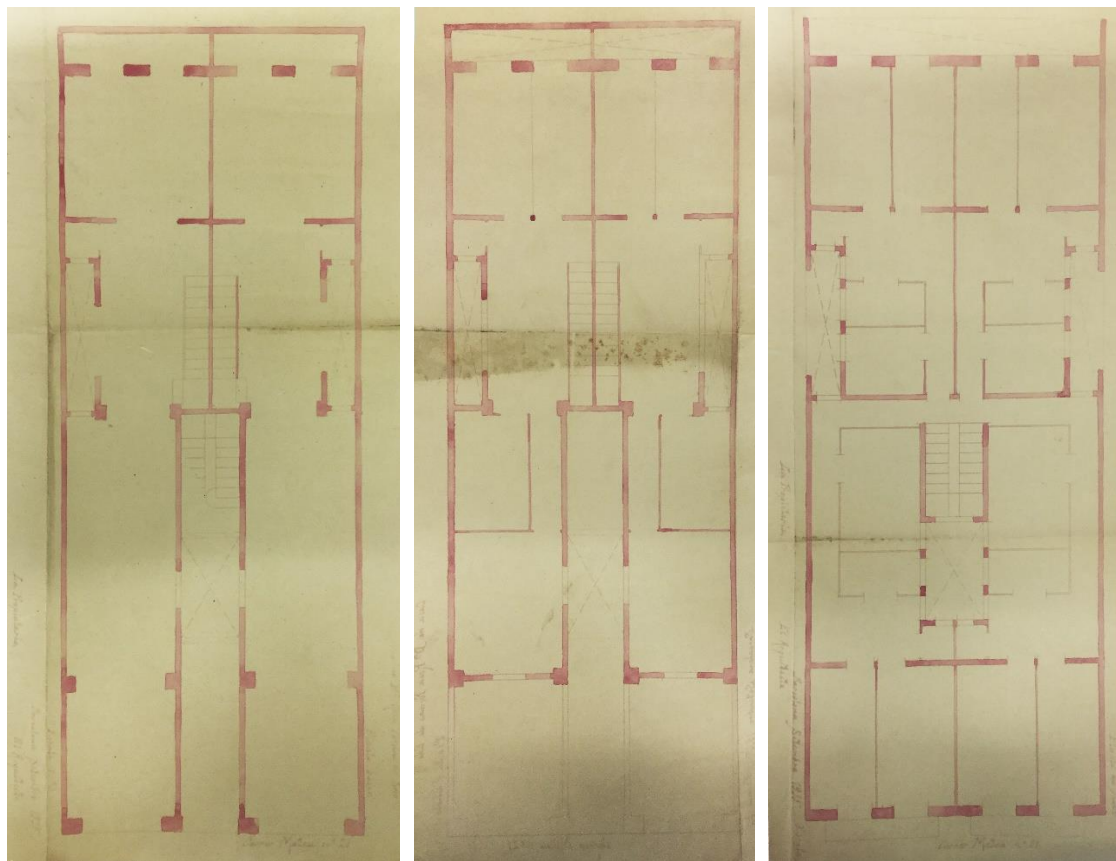
Façana de l'edifici actualment.
Fotografia de l'autora (3-12-2019).

No hem trobat documents que exposin els tràmits de la construcció d'aquest edifici, perquè a l'AHCOAC-G només se'n conserven els plànols i no apareix a l'AMCB ni n'hem trobat a l'Arxiu Municipal del Districte de Gràcia.

L'edifici que podem veure actualment té una estructura semblant: planta baixa amb altell (en aquest cas no queda enretirat, com es planteja al projecte de Martorell, sinó que arriba a la

¹⁴¹⁹ Edifici Dña Rosa Fornas. 1935. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C7/28-32).

façana), i dos pisos amb quatre obertures amb balcons. Posteriorment s'hi han fet més reformes, es pot veure com l'edifici actual té un pis més.

Planta baixa.

Planta altell.

Planta pis.

Bernardí Martorell. 9-1935. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C7/28-32).

Bassegoda esmenta al monogràfic sobre Martorell la reforma i ampliació de la casa Rosa Gorina, del 28 d'octubre del 1935,¹⁴²⁰ i la situa al carrer Mateu número 21 de Gràcia, és a dir, fa referència al mateix edifici. No sabem la relació del cognom Gorina amb Rosa Fornas ni on ha obtingut Bassegoda la informació.

4.13. Reforma a la casa d'Anton Carulla. (s.d.) – No localitzada/realitzada.

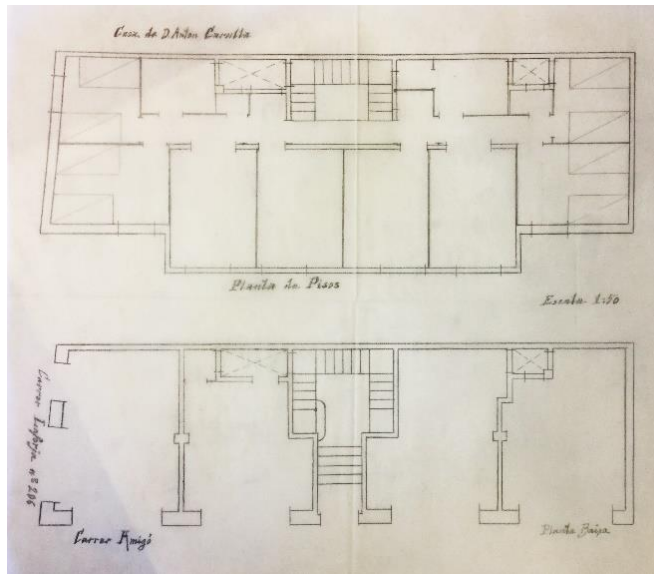
Troblem a l'AHCOAC-G la reforma de la casa d'Anton Carulla, situada al carrer Laforja cantonada amb carrer Amigó.¹⁴²¹

No sabem exactament què estava construït i què proposava reformar el nostre arquitecte, però segons els plànols, sembla que va eliminar l'altell i va traslladar l'escala per a aconseguir més espai en façana als pisos superiors. També sembla de Martorell el voladís dels pisos, que va realitzar gràcies al trasllat de l'escala a la façana posterior i a l'eliminació de dues petites tribunes que tenia l'edifici a la façana del carrer Amigó. Tots els plànols que es conserven a l'AHCOAC-G són dibuixos de treball: diferents versions una sobre l'altra, i plànols sobre paper vegetal amb el disseny definitiu.

¹⁴²⁰ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 47.

¹⁴²¹ Casa Carulla. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C3/15-20).

No especifica si proposava afegir gaires pisos a l'edifici i no es conserva l'alçat de la proposta del nostre arquitecte.

Plantes. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C3/15-20).

Alçat de l'edifici actualment. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Actualment, l'edifici, tot i haver estat rehabilitat, manté la mateixa geometria, tot i que el voladís central no és continu, sinó que fa dues cantonades. L'accés segueix sent per la zona central de la façana del carrer Amigó i els locals comercials s'han unificat de dos en dos, deixant, a cada banda de l'accés, una sola botiga.

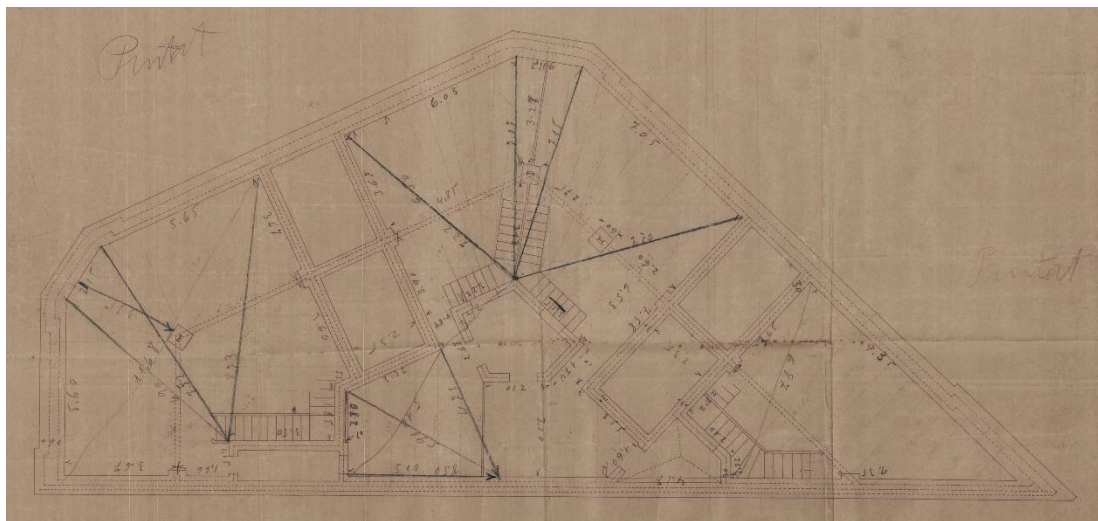
5. Altres obres no localitzades.

S'han trobat altres documents i referències que indiquen que Bernardí Martorell va realitzar algunes obres o reformes més a altres edificis de la ciutat de Barcelona, però no n'hem pogut trobar informació suficient com per a descriure-les a fons.

Per una banda, trobem la referència d'una possible ampliació entre els anys 1921 i 1922 de la casa Josep Creus, a la cantonada entre els carrers Portugal i Llobregat (ara Cortit) de la qual Bassegoda esmenta la referència de l'AMA,¹⁴²² amb la qual no s'ha pogut localitzar cap expedient, tampoc buscant per client o per ubicació a l'AMCB.

Una altra reforma esmentada per Bassegoda que no hem pogut localitzar és l'addició de dues plantes a la casa d'Ezequiel Arnau,¹⁴²³ un edifici entre els carrers València i Sardanya de Barcelona, reforma duta a terme, segons l'autor, el mes de juny del 1924. Com en l'anterior cas, s'esmenta la referència de l'AMA, que actualment no correspon a cap expedient a l'AMCB i no s'ha pogut localitzar informació sobre l'edifici.

Del 1926-27, hem trobat a l'ANC els expedients de l'empresa Torras per a l'estructura metàl·lica d'una obra al carrer Lleida, segons els documents dirigida per Bernardí Martorell i Puig,¹⁴²⁴ l'expedient està dirigit a Antonio Colom e hijos, empresa constructora.¹⁴²⁵ No hem trobat cap altra referència d'aquest edifici i, a l'AMCB confirmen que es va donar una llicència per a construir en aquesta ubicació al propietari Josep Folch però l'expedient s'ha extraviat i, per tant, no es pot consultar. No sabem doncs si es tracta d'una reforma o si realment Martorell en va realitzar el projecte sencer.

Planta A. Torras Herrería. 12-1-1927. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-6062).

Els plànols que es conserven en l'expedient trobat a l'ANC van ser signats el 12 de gener del 1927 i inclouen una planta d'estructura i una planta amb les mesures i les escales. Trobem també els

¹⁴²² Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 39 (ref. AMA: 24028).

¹⁴²³ *Ibidem*, p. 40 (ref. AMA: 29057).

¹⁴²⁴ Projecte d'estructures metàl·liques per Antonio Colom e Hijos, director Bernardino Martorell. 12-1926 a 1-1927. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (T-631-2681).

¹⁴²⁵ "(...) los contratistas de las obras, Antonio Colom e hijos". Anònim. En la cooperativa de empleados de los tranvías. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 15-12-1925, p. 9.

càlculs de l'empresa (de la mateixa data que els plànols) i la comanda de material, el mes de gener següent, que ens confirma que l'obra es va dur a terme.

Una altra reforma que va dur a terme Bernardí Martorell de la qual no hem trobat més informació és la de l'edifici del passeig de Gràcia número 58 propietat de Joaquim Montal. No en tenim més cognoms però probablement es tracta del germà d'Agustí Montal, que havia encarregat a Martorell una casa a Arenys de Mar uns anys abans. Hem trobat a l'ANC el pressupost de l'empresa Torras per a l'estructura metàl·lica d'aquesta intervenció,¹⁴²⁶ en la qual es confirma que l'arquitecte era Bernardí Martorell. Aquest document està signat el 10 de juliol del 1928. Els càlculs que l'acompanyaven, amb alguns esbossos incomprensibles, són del mateix dia i del 10 de novembre del 1930 (no sabem si aquests últims corresponen a una altra intervenció en el mateix edifici). Bassegoda esmenta aquesta reforma¹⁴²⁷ i fa referència a un codi de l'AMA que, com en altres ocasions, no s'ha pogut localitzar.

Façana de l'edifici. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

Per últim, Bassegoda afirma que Martorell va realitzar també el taller i habitatge de Miquel Martí i Rufas, situat al carrer Entença 154, entre l'avinguda Roma i el carrer Provença.¹⁴²⁸ No hem pogut trobar documents ni plànols d'aquest projecte, però a l'AMCB hem trobat un expedient d'inspecció i concessió de permís a Miguel Martí per a la substitució de la maquinària del seu taller de fumisteria, situat exactament en aquesta adreça,¹⁴²⁹ document que confirma que el propietari i la ubicació són reals.

¹⁴²⁶ Projecte d'estructures metàl·liques per obra al passeig de Gràcia 58, director Bernardino Martorell. 10-7-1928. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-2658).

¹⁴²⁷ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 46 (ref. AMA: 40490).

¹⁴²⁸ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 47.

¹⁴²⁹ Expedient: Entença 154, Miguel Martí. Taller de fumisteria, substitució de maquinària. Inspecció i concessió del permís. 1-1-1916. Fons: AMCB (Q122-Activitats, 155859).

III. Altres tipologies.

Incloem en aquest últim bloc de la producció arquitectònica de Bernardí Martorell i Puig la resta d'obres que no són ni de tipologia religiosa ni relacionades amb l'habitatge.

Dividirem aquest capítol en quatre apartats: en primer lloc, l'arquitectura per a l'educació, amb diferents projectes d'escoles; en segon lloc, l'arquitectura industrial i comercial, on es veuran els diversos projectes de l'arquitecte en relació amb magatzems, cooperatives, etc.; en tercer lloc, el subcapítol "altres tipologies d'edificis", on unifiquem diferents projectes de Martorell que no són menys importants però que no els hem pogut incloure en cap altre capítol per la seva tipologia: l'hotel Sant Roc de Solsona, projecte d'Ignasi Oms la construcció del qual va ser dirigida pel nostre arquitecte, la glorieta de la casa Riu, a la mateixa ciutat i el sanatori de Torrebónica de Terrassa, on va realitzar una potent reforma i en va construir l'església. En aquest apartat trobarem també altres obres no localitzades o no realitzades. El quart subapartat d'aquest capítol inclou les diverses obres d'urbanisme que va realitzar Bernardí Martorell.

1. Arquitectura per l'educació.

Bernardí Martorell, al llarg de la seva trajectòria professional realitza diversos encàrrecs relacionats amb l'ensenyament.

El primer projecte amb el qual es vincula és l'escola de les Teresianes de Vinebre, 1888-1904.¹⁴³⁰ Ja hem vist que no és clara la seva autoria, però és probable que, si més no, hi participés. Més endavant, el 1922, va rebre l'encàrrec del col·legi de Tarragona per a la mateixa comunitat, una de les obres més emblemàtiques de l'arquitecte juntament amb els grans monestirs i esglésies que hem comentat.

Com hem vist també al capítol d'arquitecte diocesà de Barcelona, al final de la seva vida va realitzar dos projectes escolars més, en el context certament excepcional de la Guerra Civil. L'any 1934, Martorell va elaborar el projecte de l'escola parroquial de l'església de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. En començar la persecució religiosa, les obres de l'església es van aturar, però l'arquitecte va seguir impulsant-ne la construcció, com l'escola 120 del CENU, de manera que es pogués seguir construint durant el conflicte.¹⁴³¹ En el mateix context, se li va encarregar a Martorell la transformació de la parròquia de la Mare de Déu del Roser en una escola del CENU,¹⁴³² un altre col·legi del nostre arquitecte.

Totes aquestes intervencions, tant les dues escoles teresianes com les dues del CENU vinculades a esglésies barcelonines, són exemples d'arquitectura per a l'educació, però s'han inclòs al capítol d'arquitectura religiosa per facilitar-ne la comprensió del context. En aquest apartat veurem quatre projectes més relacionats amb la docència realitzats pel nostre arquitecte, tres d'ells construïts i un no: l'escola de Vilanova de la Muga, la de Darnius, i l'ampliació de l'escola de Nostra Senyora de l'Ensenyament de Solsona; i un projecte d'escola a L'Hospitalet de Llobregat que no es va acabar.

Aquests quatre projectes, especialment els de Vilanova de la Muga, Darnius i L'Hospitalet, presenten unes característiques molt més inclinades cap a l'estil noucentista que cap a les obres mestres de Bernardí Martorell. Els anys 20-30 van ser anys d'impuls de l'educació a molts llocs de Catalunya, a través de les diferents ajudes i subvencions que facilitava la Mancomunitat de Catalunya, molt vinculada al noucentisme. Moltes de les escoles construïdes en aquesta època presenten algunes característiques semblants, que veurem que Martorell aplica també a les seves intervencions.

A diversos articles i pàgines web on es parla de Bernardí Martorell es fa referència a l'escola de Capellades com una obra seva,¹⁴³³ però no hem trobat cap referència ni cap document que ho confirmi, és més, a la localitat només hi ha una escola de l'època, construïda als anys trenta per Domènec Sugrañes i Gras, contemporani del nostre arquitecte. S'han ordenat els edificis d'aquest capítol cronològicament.

¹⁴³⁰ V. p. 221.

¹⁴³¹ V. p. 214.

¹⁴³² V. p. 217.

¹⁴³³ Lacuesta, R. (1997), *op. cit.*, p. 188; Fontbona, F. (ed), *et al.* (2002 A), *op. cit.*, p. 160.

1.1. Escola i dependències municipals de Vilanova de la Muga (1924-1928).

Bernardí Martorell va realitzar també el projecte d'una altra petita escola rural: la de Vilanova de la Muga. Aquest projecte ha estat descobert en aquesta investigació: no apareix en cap altra publicació sobre l'arquitecte.

Vilanova de la Muga és un petit poble que pertany al municipi de Peralada, també situat a l'Alt Empordà i d'aproximadament 200 habitants en l'actualitat. En aquesta localitat, Martorell dissenya una petita escola i un local annex que especifica com "jutjat" i "sala per al municipi". Es troba a la cantonada entre el carrer Nou i el carrer d'Eduard Pujol.

No sabem quina vinculació tenia l'arquitecte amb Vilanova de la Muga, però aquest poble està 25 km de Darnius, on l'arquitecte anava sovint, potser passant per aquesta vila.

Façana principal de l'escola de nenes i les dependències municipals de Vilanova de la Muga. Fotografia de l'autora (16-11-2017).

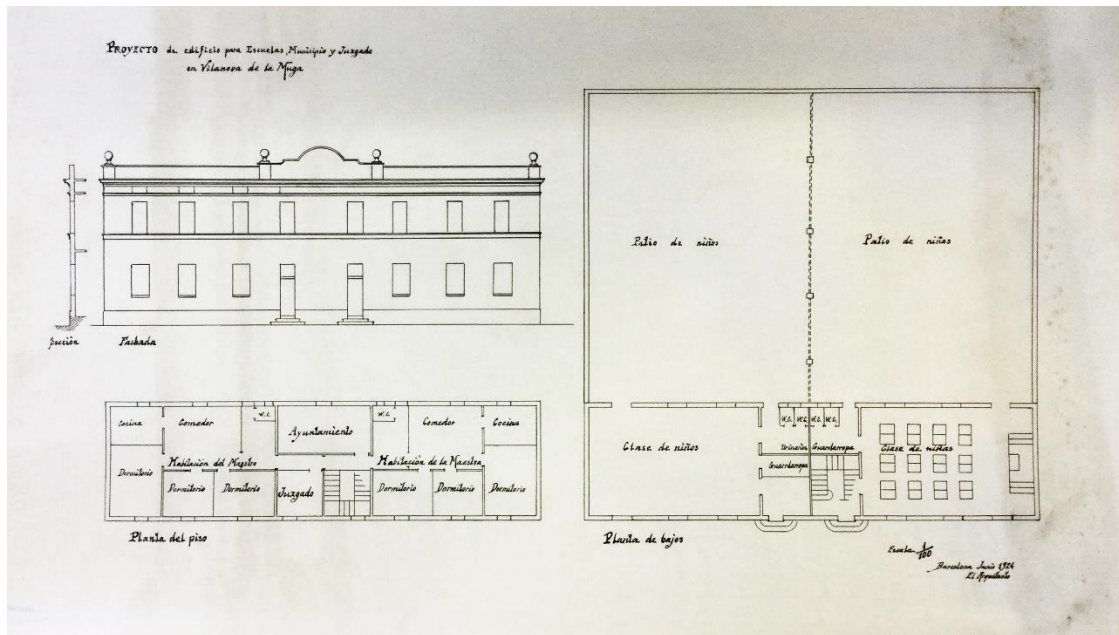
Bernardí Martorell va realitzar diverses propostes per a aquest projecte, amb també algunes modificacions de cadascuna. Es conserven tots els plànols de les diferents idees al fons personal de l'arquitecte, a l'AHCOAC-G.¹⁴³⁴

En primer lloc, trobem un projecte del 1924,¹⁴³⁵ que planteja un edifici gran que inclou escola, "sales del municipi" i jutjat. L'arquitecte planteja col·locar la construcció a una cantonada del terreny, donant façana al carrer, i dividir la resta de l'espai en dos patis: per nens i per nenes. L'edifici, segons aquesta proposta, consistiria en una planta baixa amb dos accessos centrals: un per a l'escola de nens, a l'esquerra, i un per a l'escola de nenes, a la dreta. Les dues escoles es plantegen simètriques, amb una aula a cada banda amb el seu propi lavabo i sortida als seus respectius patis. A l'accés de l'escola de nenes trobem una escala que condueix al primer pis, on es trobaria, a la part central, la zona pública: una sala marcada com a "ajuntament" i una sala de jutjat. A banda i banda d'aquest espai central, trobem els habitatges dels dos mestres: a la dreta, sobre l'escola de nenes, la casa de la mestra, amb tres dormitoris (per la seva família), cuina i menjador; i, a la part esquerra, una distribució simètrica a l'anterior per al mestre dels nens. La façana d'aquest edifici és molt senzilla: de composició horitzontal, al centre trobem les dues portes i a les dues bandes les finestres dels diferents espais. Els pisos estan separats per cornises, i, a la part superior del segon pis, la cornisa es triplica, i deixa pas al centre a un coronament amb

¹⁴³⁴ Projecte d'escola i jutjat a Vilanova de la Muga. 1924-1927. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C1/1-12).

¹⁴³⁵ Projecte d'escola i jutjat a Vilanova de la Muga. Plantes, alçat, secció. 6-1924. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C1/1-12).

un timpà curvilini central amb esferes ornamentals als extrems, com era típic en altres construccions de l'època.

Projecte d'edifici per escoles, municipi i jutjat a Vilanova de la Muga. Bernardí Martorell. 6-1924. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C1/1-12).

Trobem, no sabem si són documents anteriors o posteriors, uns estudis a llapis¹⁴³⁶ d'una altra opció, però no l'arriba a definir i a dibuixar com a proposta. En aquesta planteja la mateixa idea, però tot en planta baixa, generant quatre edificis alineats de dos en dos, a una banda l'escola de nois i la casa del seu mestre i, a l'altra, la de noies i la casa de la mestra. El pati ja no es troba al darrere sinó entre mig dels edificis, dividit també per un mur per separar nens i nenes.

La tercera versió del projecte està signada el mes de desembre de l'any 1927.¹⁴³⁷ En aquesta, l'arquitecte ha eliminat la proposta d'ajuntament i jutjat i ha reduït l'ús a solament escola de nenes, potser esperant a, uns anys més tard, realitzar un edifici simètric a l'altra banda del terreny. El projecte ja és gairebé com el que podem veure actualment: més petit que els de les propostes anteriors, té una planta baixa amb una sola classe amb sortida al pati, que l'envolta, i una escala que condueix al primer pis, on es troba la casa de la mestra. D'aquesta proposta trobem dues còpies i, a la segona, afegeix a llapis un possible edifici adjunt amb els usos eliminats: jutjat i "municipi". S'accedeix a aquest espai pel costat de la façana principal i, després de recórrer un passadís exterior entre el mur de l'escola i la tanca, al final trobem l'accés al petit edifici, que es troba al darrere de l'escola. Aquest espai té només planta baixa i dues sales adjuntes amb un lavabo central. L'arquitecte proposa que la coberta d'aquest edifici annex abracci el de l'escola generant un petit porxo lateral.

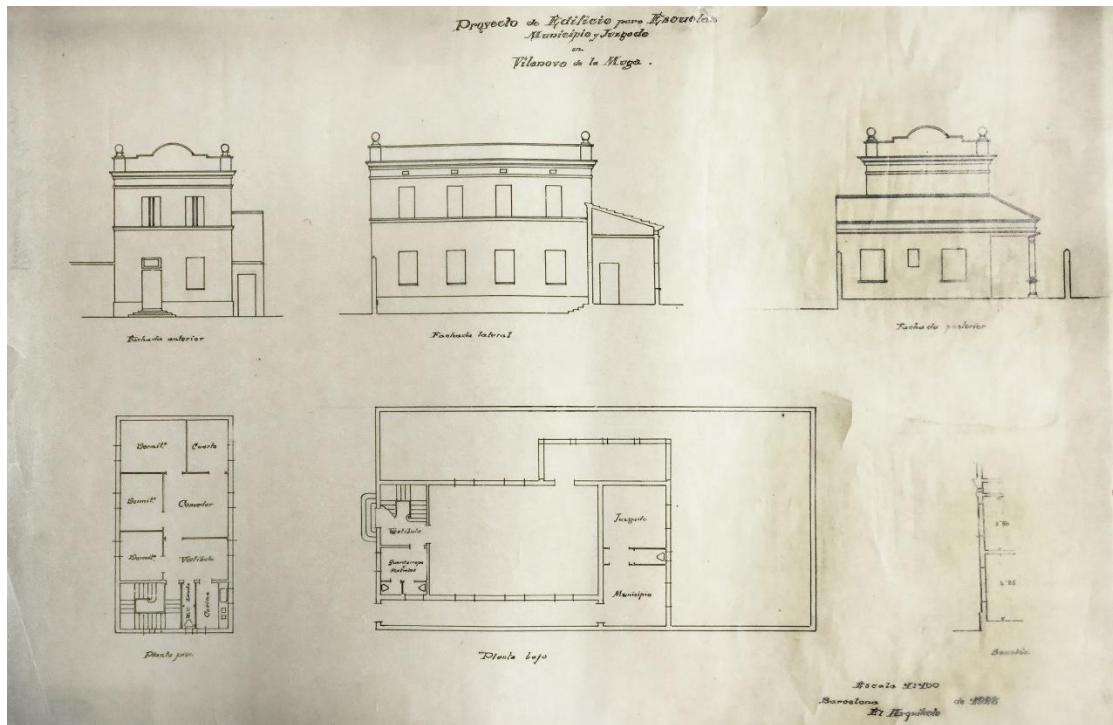
A l'última versió del projecte, de l'any 1928,¹⁴³⁸ trobem un únic document que inclou tres alçats de l'edifici (des de tres costats), les dues plantes i la secció. L'edifici que apareix en aquest projecte

¹⁴³⁶ Esbossos. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C1/1-12).

¹⁴³⁷ Plantes, alçats, secció. 12-1927. Bernardí Martorell. Projecte d'escola i jutjat a Vilanova de la Muga. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C1/1-12).

¹⁴³⁸ Plantes, alçats, secció. 1928. Bernardí Martorell. Projecte d'escola i jutjat a Vilanova de la Muga. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C1/1-12).

és el definitiu, el que es va dur a terme: el del projecte del 1927 amb l'afegit per a usos públics ja incorporat. Tot amb un disseny molt senzill però de clara arrel noucentista.

Projecte d'edifici per escoles, municipi i jutjat a Vilanova de la Muga. Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C1/1-12).

La construcció de l'edifici va ser finançada el desembre del 1928 per Maria Vergés Almar, tal com recorda una placa col·locada a la façana de l'edifici, "para la enseñanza católica de su pueblo natal". Segurament, doncs, va ser en aquest any quan es va inaugurar l'escola.

S'ha pogut localitzar aquest edifici i està realitzat com especifica el projecte del 1928, per tant no ens detenim en la descripció, que segueix els plànols que hem explicat. Els materials amb què es va realitzar són molt senzills: totxo revestit de blanc i teula ceràmica a les cobertes.

Façana lateral i porxo. Fotografia de l'autora (16-11-2017).

Detall de la façana principal. Fotografia de l'autora (16-11-2017).

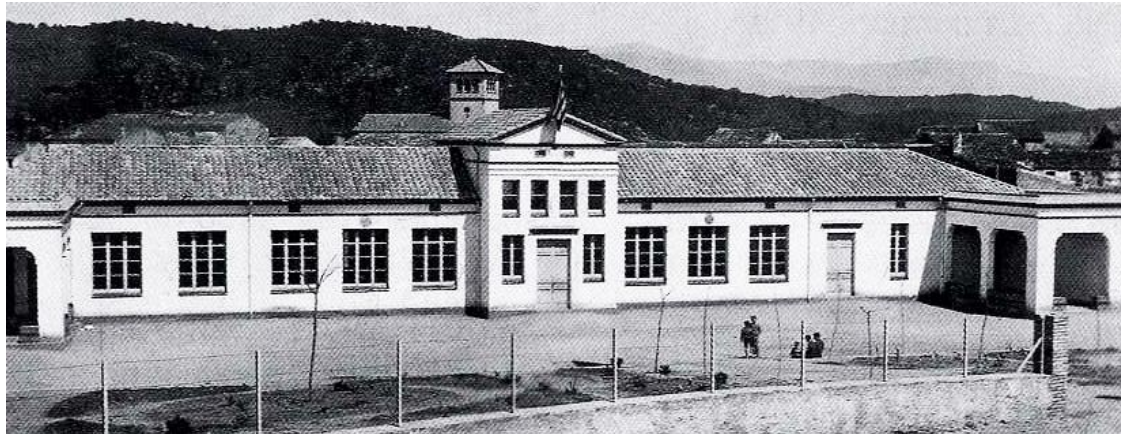
El seu ús es va allargar durant anys, afegint, al cap d'un temps, l'escola per nois a l'altra banda del terreny, amb projecte diferent que el de Martorell.

Actualment està en desús, però les sales d'ajuntament i jutjat s'han fet servir per usos públics fins fa ben poc, ja que podem veure a fotografies de l'agost de 2013¹⁴³⁹ una placa al costat de la porta lateral que diu "Regidoria de Vilanova de la Muga", que ara ja no hi és.

¹⁴³⁹ Google Earth (consulta: 2-10-2019).

1.2. Escola pública de Darnius (1930-33).

La investigació sobre aquest edifici s'ha pogut realitzar principalment gràcies a la informació obtinguda a l'Arxiu del Centre de Recursos per l'Aprenentatge i la Investigació de la Biblioteca del Pavelló de la República (CRAI-BPR a partir d'ara) de Barcelona. En aquest arxiu es troba el fons de l'Ajuntament de Darnius, amb molts documents relacionats amb l'escola: plànols, memòries, sol·licituds de subvencions, pressupostos i factures, etc.¹⁴⁴⁰ Gràcies a la consulta d'aquest fons, on trobem diversos documents signats per Bernardí Martorell, hem pogut confirmar que l'escola de Darnius és obra de l'arquitecte i reconstruir-ne la història.

Façana de l'escola. 1933. Extret de: Bernils, J.M. *op. cit.*, p. 62.

En quant a referències bibliogràfiques, trobem poca informació: per una banda, Bassegoda esmenta al seu article sobre Martorell que és autor de l'edifici,¹⁴⁴¹ però sense especificar-ne més informació. Per altra banda, a un llibre monogràfic sobre Darnius, escrit per Josep Maria Bernils, trobem dues pàgines sobre l'escola, on s'explica breument la seva història i es fa referència erròniament a l'arquitecte: "Bernat" Martorell.¹⁴⁴²

Per tant, podem dir en aquest cas també que aquest és el primer estudi aprofundit sobre aquesta obra de Martorell, la seva cronologia i descripció.

Notes històriques

Darnius és una petita vila de la comarca de l'Alt Empordà, gairebé a la frontera amb França, que té actualment uns 500 habitants,¹⁴⁴³ aproximadament el doble que a principis de segle.¹⁴⁴⁴ Bernardí Martorell, com s'ha vist al capítol de la biografia, estiuejava en aquest poble, ja que la família de la seva esposa, Mercè Jordà, hi tenia relació. Això va fer que se'l nomenés arquitecte municipal de la vila, com veiem que signa els plànols del col·legi.¹⁴⁴⁵ No hem trobat que realitzés

¹⁴⁴⁰ Darnius, Ajuntament. Expedients relacionats amb el grup escolar de Darnius. 1930-1931. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2, 3); Darnius, Ajuntament. Documentació diversa relacionada amb la instrucció pública. 1931-1939. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11, n. 2.1, 2.2, 2.3, 2.6).

¹⁴⁴¹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 48.

¹⁴⁴² Bernils, J.M. *op. cit.*, pp. 62-63.

¹⁴⁴³ <https://www.idescat.cat> (consulta: 27-9-2019).

¹⁴⁴⁴ Carta a l'alcalde de Darnius. 9-1930. Felipe Baserbe Sala. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2).

¹⁴⁴⁵ Projecte del grup escolar per nens i nenes de Darnius. 9-1930. Bernardí Martorell i Puig. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2, 3).

més encàrrecs amb aquest títol però és probable que, tot i que no se'n conservin documents, se li demanessin altres reformes o intervencions. Com hem vist, apareix a algunes publicacions que va restaurar l'església de Darnius, intervenció molt probable tot i que no en tinguem documents oficials.

Els nens de Darnius, a principis de segle, anaven a classes a un pis a sobre la sagristia de l'església local i les nenes a un local de la Casa de la Vila. Els més benestants es traslladaven a altres municipis propers per anar a les escoles de les germanes filles de Jesús (les nenes) o els frares salesians (els nens).¹⁴⁴⁶

El mes de setembre del 1930 es signava a Darnius un document en el qual els veïns de la localitat demanaven a l'ajuntament la construcció d'unes escoles i proposaven la compra d'un solar del poble per al projecte.¹⁴⁴⁷ Per altra banda, dos habitants del poble signen un altre document per proposar la construcció de l'edifici en una altra ubicació: el camp de la Creu o del Benefici. En aquest escrit, es detallen els arguments pels quals val la pena escollir aquesta segona proposta: possibilitat de trobar aigua a poca profunditat, proximitat del clavegueram, altura (que permet ventilació), etc. També explica, per contraposició amb l'anterior, que és un terreny millor situat al poble, i no pas a l'extrem, com l'altre, que afavoriria més als d'una banda; i més allunyat de la carretera que l'anterior.¹⁴⁴⁸ En aquest document s'exposa també la qüestió econòmica, certament important:

Parlant nosaltres amb el Sr. Serra sobre el preu d'aquest camp, hem de fer constar que dit Sr. ha dit que no preocupi al ajuntament aquest extrem, tota vegada que el terreny aquest per escoles té el gust de donar-lo per aquest objecte.¹⁴⁴⁹

L'últim argument a favor de l'elecció d'aquest solar té a veure amb l'urbanisme del poble. Construir l'escola en aquesta zona facilitaria l'eliminació d'un petit corriol i l'elaboració d'un passeig, fet que ajudaria doncs a avançar en la urbanització d'una part de la població. Aquesta llista d'arguments va convèncer l'ajuntament, que, aconsellat per la comissió permanent,¹⁴⁵⁰ es decantà per aquesta opció.

En aquesta època, les noves autoritats republicanes impulsaven l'edificació de noves escoles a través d'un decret del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts, que facilitava construir nous edificis per a aquest fi amb la concessió de subvencions. A la província de Girona, en aquells anys, la política de construccions escolars es va traduir en la creació de 114 nous espais,¹⁴⁵¹ un d'ells, l'escola de Darnius. Per poder accedir a les ajudes que facilitava l'estat, les escoles havien de complir una sèrie de condicions, que l'ajuntament va tenir molt en compte des del primer

¹⁴⁴⁶ Bernils, J.M. *op. cit.*, p. 62.

¹⁴⁴⁷ Carta a l'alcalde de Darnius. 9-1930. Felipe Baserbe Sala. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2).

¹⁴⁴⁸ Carta a l'alcalde de Darnius. 9-1930. Carlos Barris i B. Llosa. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2).

¹⁴⁴⁹ *Ídem*.

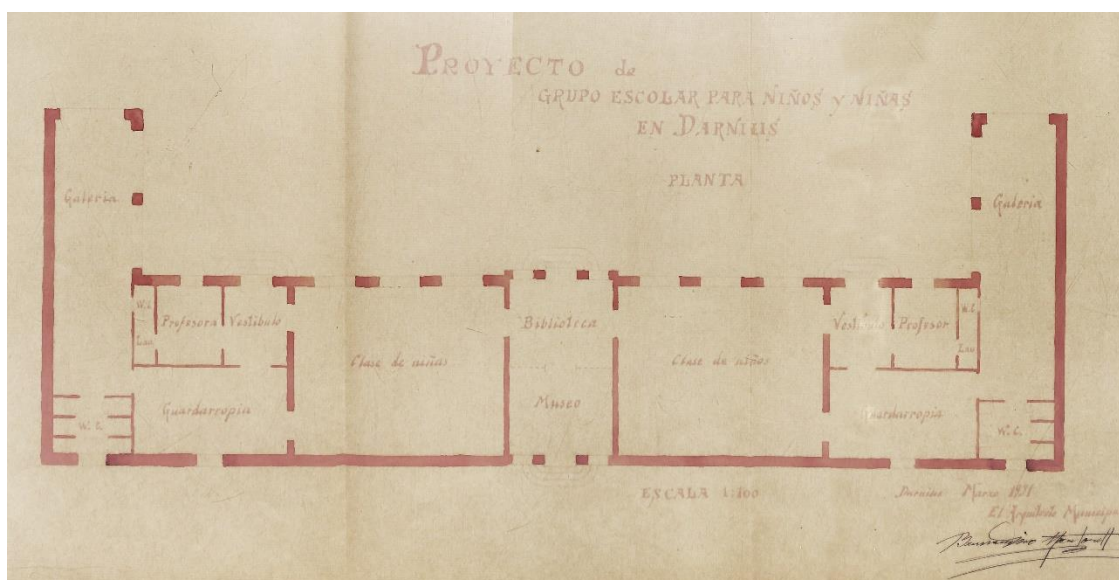
¹⁴⁵⁰ Informe de la Comissió Permanent. 10-1930. Carlos Barris i Carlos Gorgot. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2).

¹⁴⁵¹ Marquès, S., Moret, R.M., González Agàpito, J., Pujol, D. *La renovació de l'escola pública de l'Empordà a tot Catalunya (1900-1939)*. Figueres: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Arxiu Històric de Girona, Arxiu Històric de l'Alt Empordà, 2013, p. 25.

moment d'elaboració del projecte, com la situació de l'edifici respecte al terreny, la quantitat de metres quadrats de pati, la forma de les classes, etc.¹⁴⁵²

L'ajuntament va demanar aquest encàrrec a Bernardí Martorell i Puig, arquitecte municipal de la vila. Aquest va realitzar el projecte el mes de novembre del mateix any, plantejant un senzill edifici de planta baixa amb tres zones diferenciades: un pavelló central, amb l'aula de pàrvuls, una ala per nens i una per nenes. Al final de cada ala, l'edifici s'allargava cap endavant gràcies a dues galeries. L'arquitecte planteja el projecte a través de dos documents: a un podem veure la planta i la secció; a l'altre, la façana principal de l'edifici. El mateix mes de novembre, Martorell signa una segona versió de la planta on estableix, a la zona central, la biblioteca i el museu, enlloc de la classe de parvulari.¹⁴⁵³ L'ús del cos central de l'edifici va anar variant a les diferents propostes, com veurem.

Al cap de pocs mesos, Martorell torna a presentar tots els plànols, signats el mes de març del 1931, seguint amb dues versions de la planta: amb opció de parvulari central o amb biblioteca i museu en aquesta part de l'edifici.

Planta. Proyecto de grupo escolar para niños y niñas en Darnius. Bernardí Martorell. 03-1931. Fons: Darnius, CRAI-BPR (DAR, arx.2, 6 (1) n. 3).

Aquesta segona col·lecció de plànols va acompanyada d'una memòria, on l'arquitecte explica les característiques i els objectius del projecte; i del pressupost, que planteja un cost total de 81.680'19 pessetes.¹⁴⁵⁴ En aquest document podem veure que Bernardí Martorell proposava cobrar 5.602 pessetes pel projecte: per la direcció de l'obra i els viatges a la població. Les obres

¹⁴⁵² Informe de la Comissió Permanent. 10-1930. Carlos Barris i Carlos Gorgot. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2).

¹⁴⁵³ Proyecto del grupo escolar para niños y niñas de Darnius. 11-1930. Bernardí Martorell i Puig. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2).

¹⁴⁵⁴ Pressupost del grup escolar per nens i nenes de Darnius. 3-1931. Bernardí Martorell i Puig. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2).

es van finançar gràcies a un préstec de 60.000 pessetes de La Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis de Barcelona, concedit l'abril de 1932.¹⁴⁵⁵

Va ser aquest mateix any 1931 quan van començar les obres, i es van demanar les subvencions corresponents. Com podem veure a carta de l'arquitecte a l'octubre, les obres ja havien començat però no estava encara decidit si es col·locaria el centre el museu i la biblioteca o la classe de pàrvuls.¹⁴⁵⁶ Quan les obres ja estaven avançades, el 15 de juliol del 1932, es va publicar una ordre que establia que l'escola havia de tenir classe per a pàrvuls si volia accedir a les subvencions, de manera que es va decidir definitivament la seva inclusió al projecte. El factor curiós és que l'arquitecte no col·loca el parvulari on s'havia plantejat inicialment, sinó que es manté allà la biblioteca i el museu i elabora un nou projecte de distribució interior, incloent aquest espai en les dependències de l'ala esquerra (antics despatx, vestíbul i guarda-roba de la zona de nens). Aquest canvi, explicat per Martorell en una petita memòria que acompanyava la nova versió del projecte escrita el 1932,¹⁴⁵⁷ va fer que l'alcalde tornés a sol·licitar a l'estat la màxima subvenció possible.¹⁴⁵⁸ Uns mesos més tard, el 24 d'octubre, l'alcalde també li sol·licitava que subministrés els mobles i material escolar per a les noves aules.¹⁴⁵⁹

Diverses cartes de Martorell indiquen que seguia les obres amb visites constants i amb indicacions a través de cartes "les jardineres esperin a fer-les a que jo vagi a eixa per a dibuixar-los la plantilla (...), convindria adelantar la paret de sosteniment de la part de dalt del camí de la Creu"¹⁴⁶⁰; "les obertures que s'obren deuen portar les mateixes bigues que s'han posat en les de igual amplada",¹⁴⁶¹ etc.

Les fusteries les va dur a terme Conrad Brugués; la pintura, Joan Sutrà i Viñas; la ferreteria, Andrés Suñer; la ceràmica, Joan Ymbert i els elements de pedra artificial (tubs i dipòsit), Enrique Sagrera. Tots aquests industrials els podem veure a les factures que es conserven a l'arxiu del CRAI-BPR.¹⁴⁶² Els obrers que van dur a terme la construcció van ser Minobis i els germans Viñas.¹⁴⁶³

La inauguració de l'edifici es va celebrar el 19 de març del 1933.¹⁴⁶⁴ L'alcalde de la població de l'Alt Empordà va escriure personalment al President de la Generalitat de Catalunya per a que presidís l'acte,¹⁴⁶⁵ però no va poder ser així, de manera que l'acte va ser presidit pel comissari de

¹⁴⁵⁵ Carta al sr. Director general de instrucció pública de primera ensenyanza. 24-10-1932. Jaime Pairot Salellas, alcalde de Darnius. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11(1) n. 2.2).

¹⁴⁵⁶ Carta a l'alcalde de Darnius. 31-10-1931. Bernardí Martorell i Puig. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11(1) n. 2.1).

¹⁴⁵⁷ Memòria del projecte del grup escolar per nens i nenes de Darnius. 8-1932. Bernardí Martorell i Puig. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2).

¹⁴⁵⁸ Carta al sr. Director general de instrucció pública de primera ensenyanza. 8-1932. Jaime Pairot Salellas, alcalde de Darnius. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11(1) n. 2.2).

¹⁴⁵⁹ Carta al sr. Director general de instrucció pública de primera ensenyanza. 24-10-1932. Jaime Pairot Salellas, alcalde de Darnius. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11(1) n. 2.2).

¹⁴⁶⁰ Carta a l'alcalde de Darnius. 4-12-1932. Bernardí Martorell i Puig. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11(1) n. 2.1).

¹⁴⁶¹ Carta a l'alcalde de Darnius. 24-7-1932. Bernardí Martorell i Puig. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11(1) n. 2.1).

¹⁴⁶² Factures diverses. 1931-1933. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11(1) n. 2.1).

¹⁴⁶³ Bernils, J.M. *op. cit.*, p. 63.

¹⁴⁶⁴ A la publicació de Bernils es diu equivocadament que va ser el 26 del mateix mes.

¹⁴⁶⁵ Carta a l'honorable president de la Generalitat de Catalunya. 25-2-1933. Jaume Pairot Salellas, alcalde de Darnius. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11(1) n. 2.3).

la Generalitat de Catalunya a Girona, Puig Pujades. L'acte va consistir en un banquet al saló de la Casa Comunal, un berenar pels nens i nenes de l'escola i una vetlla i ball a la nit, a la Societat.¹⁴⁶⁶ L'escola, en el moment de la inauguració, tenia capacitat per 50 alumnes i 30 pàrvuls,¹⁴⁶⁷ i disposava, a part de les aules, de museu i biblioteca.

El 26 d'agost del 1933, la Dirección General de Primera Enseñanza concedia la subvenció de 27.000 pessetes¹⁴⁶⁸ La construcció d'aquest projecte, doncs, va ser finançada, en part, per l'estat i, en part, pel crèdit demanat a la Caixa d'Estalvis, que es va cancel·lar l'any 1943.¹⁴⁶⁹

Descripció

L'edifici està situat a l'antic camp de la Creu, entre l'abans anomenat camí de la Creu i dos carrers en projecte. Actualment, els carrers que envolten l'escola són el carrer Arnera, el carrer Salines i el passeig de les Salines. Com diu Matorell a la memòria del projecte, aquest era un terreny amb una lleugera pendent que facilitava els desaigües.

L'edifici es col·loca al centre del terreny, amb una orientació prevista per l'arquitecte per afavorir que les classes tinguessin llum natural i quedessin protegides dels efectes de la tramuntana. És per això que trobem que l'edifici dona l'esquena al nord, obrint la majoria de finestres cap a la zona sud. Segons les condicions que havien de tenir els edificis escolars que es promovien a l'època:

Projecte del grup escolar per nens i nenes a Darnius. Emplaçament. Bernardí Martorell. 03-1931. Fons: Darnius, CRAI-BPR (DAR, arx.2, 6 (1) n. 3).

las escuelas deberán situarse en sitio alto, seco y aislado (...) deberá quedar siempre alrededor del edificio una zona continua (...) para campo escolar deben destinarse de cinco a ocho metros cuadrados por alumno.¹⁴⁷⁰

¹⁴⁶⁶ Bernils, J.M. *op. cit.*, p. 63.

¹⁴⁶⁷ Memòria del projecte del grup escolar per nens i nenes de Darnius. 3-1931. Bernardí Martorell i Puig. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2).

¹⁴⁶⁸ Carta a l'alcalde de Darnius. 26-8-1933. Dirección general de primera enseñanza. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11(1) n. 2.2).

¹⁴⁶⁹ Bernils, J.M. *op. cit.*, p. 63.

¹⁴⁷⁰ Carta a l'alcalde de Darnius. 10-1930. Comissió Permanent. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2).

L'edifici que finalment es va construir és molt senzill. Es podria dir que és d'estil noucentista, com tantes escoles construïdes en aquesta època sota l'impuls de la Mancomunitat de Catalunya. Consisteix en un cos central destinat a museu i biblioteca, del qual sobresurten a banda i banda una ala per nens i pàrvuls, a la banda oest i una per nenes, a la banda est. Als dos extrems de l'edifici, trobem galeries que sobresurten perpendicularment cap al pati. La distribució interior es podia dividir en tres espais, cadascun amb el seu propi accés: a una banda, l'ala de nenes, amb classe, vestíbul, guarda-roba, despatx per a la professora, lavabos i galeria coberta; a l'altra banda, la de nens es plantejava simètrica, però s'hi va afegir la zona de parvulari, tal com explica Martorell a la memòria amb la qual presentava l'última versió dels plànols.¹⁴⁷¹ No s'ha conservat aquesta versió de la planta de distribució interior amb aquest canvi i actualment l'escola està reformada, per tant no sabem exactament com va quedar.

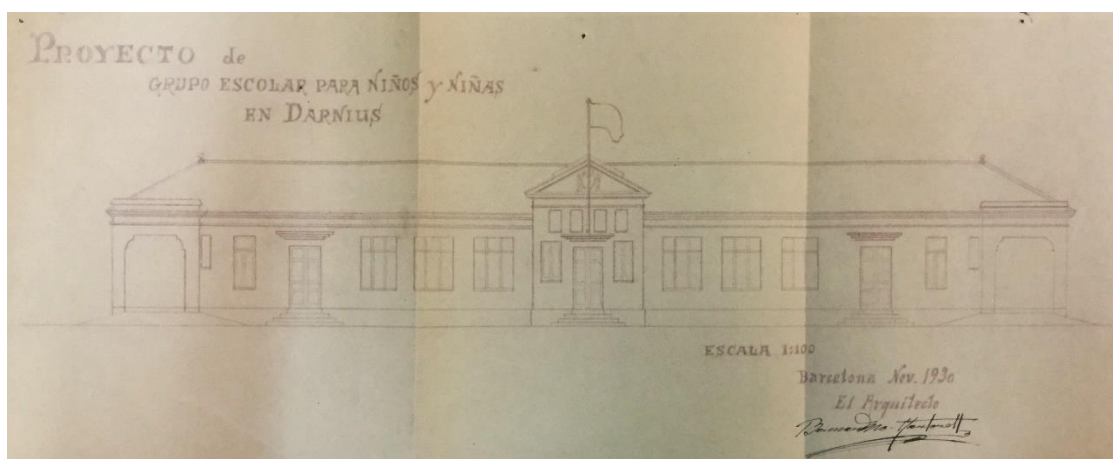

Vista general de l'escola de Darnius. Fotografia de l'autora (14-11-2017).

Cos central de l'escola de Darnius. Fotografia de l'autora (14-11-2017).

El projecte de Martorell, com hem dit, proposava tres accessos: un directe al museu i la biblioteca, un per la zona de nens i un per la de nenes, però pel que veiem a la fotografia antiga de l'inici del capítol, només es va construir l'accés al museu-biblioteca i l'accés a l'ala de nenes, almenys, a la façana principal. És possible que a la zona de nens s'accedís a través de la seva galeria.

Projecte del grup escolar per nens i nenes a Darnius. Façana principal. Bernardí Martorell. 11-1930. Fons: Darnius, CRAI-BPR (DAR, arx.2, 6 (1) n. 2).

¹⁴⁷¹ Memòria del projecte del grup escolar per nens i nenes de Darnius. 8-1932. Bernardí Martorell i Puig. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2).

Les classes, segons les condicions que s'establien per poder accedir a subvencions, havien de ser rectangulars i amb una superfície mínima de 1.25 metres quadrats per alumne, característica que complia l'edifici. Actualment les aules no es distingeixen per sexes, sinó per edats, i l'edifici també compta amb una zona de llar d'infants i un menjador per a tots els alumnes. La zona central de l'edifici i tot el voltant és pati.

L'estructura que va plantejar l'arquitecte era un edifici de planta baixa sobre una base aïllant,¹⁴⁷² amb coberta a dues aigües construïda amb estructura de fusta i acabat de teula ceràmica, amb un fals sostre de guix, deixant entremig una capa d'aire aïllant.¹⁴⁷³

La construcció és de totxo no vist, revestit i pintat d'un color neutre amb detalls de color granat i verd i, com s'ha dit, amb coberta a dues aigües. Hi ha dos elements que ens recorden a altres obres de Martorell: el ràfec, on l'arquitecte es permet jugar molt senzillament amb el totxo fent una combinació, i la ceràmica vidriada verda, que trobem a altres obres de Martorell, i que en aquest cas s'inclou en els elements de recollida d'aigües que recorren tota la façana. També trobem uns interessants sospiralls o respiradors del fals sostre.

Detall del sospirall, ràfec i recollida d'aigües de l'edifici. Fotografia de l'autora (14-11-2017).

Des del 1988, l'escola pertany a la ZER (Zona Escolar Rural) Requesens, agrupació constituïda juntament amb les escoles rurals de Capmany, Espolla i Sant Climent de Sescebes, entre les quals s'organitzen activitats conjuntes i comparteixen professorat.¹⁴⁷⁴

Ens trobem davant d'un clar exemple de la influència de l'arquitectura noucentista al final de la trajectòria professional del nostre arquitecte, amb una mostra dels principis d'aquest estil, escollit per l'arquitecte per la tipologia del projecte i per la seva relació amb la Mancomunitat, de qui depenien els permisos i les subvencions.

¹⁴⁷² Memòria del projecte del grup escolar per nens i nenes de Darnius. 3-1931. Bernardí Martorell i Puig. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2).

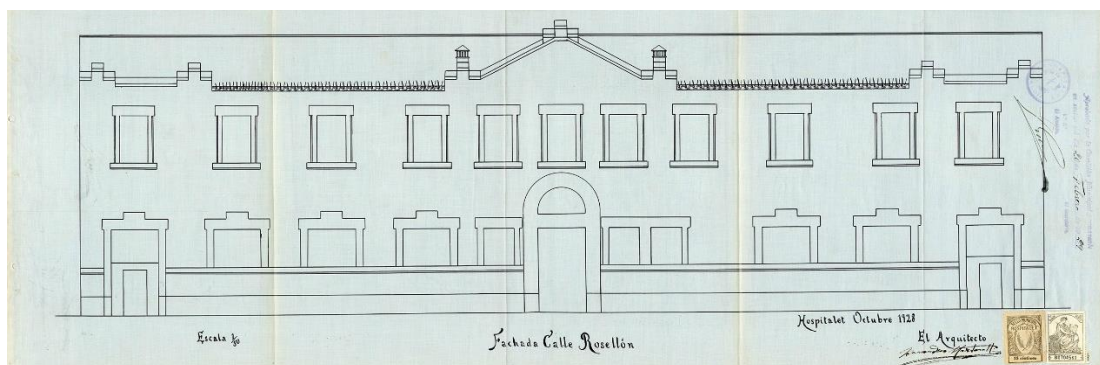
¹⁴⁷³ *Ídem* i Projecte del grup escolar per nens i nenes de Darnius. Secció. 11-1930. Bernardí Martorell i Puig. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2).

¹⁴⁷⁴ Anònim. L'escola de Darnius. A: *La Veu de l'Arnera*. Girona: 1-6-2004, p. 6.

1.3. Escola de Pablo Estapé a L'Hospitalet de Llobregat (1929) – No acabada i desapareguda.

Troblem a l'AHCOAC-G la documentació d'un projecte d'edifici a L'Hospitalet¹⁴⁷⁵ del qual s'especificava un ús erroni i hi havia certa confusió en l'autoria, ja que només un dels plànols està signat per Bernardí Martorell. La carpeta que conté aquest projecte a l'AHCOAC-G està registrada com a "Patronat Coll-Blanch". Segurament aquest nom es deu a que els plànols que es conserven en aquest fons no tenen cap títol ni cap referència a l'ús, i només, a un dels documents, trobem una anotació a llapis que diu "Coll-blanc Patronat". Gràcies a la informació que hem trobat a l'AMHL, podem veure diversos expedients de l'obra construïda al solar,¹⁴⁷⁶ un dels quals correspon a la proposta de Martorell i ens en confirma l'autoria,¹⁴⁷⁷ i allà hem pogut esbrinar la proposta d'ús de l'edifici i a què corresponen els diversos plànols sense referència ni signatura que es trobaven al fons personal de l'arquitecte.

Aquest projecte no apareix a cap altra referència sobre Bernardí Martorell, ni tan sols al monogràfic de Bassegoda, és per tant un altre projecte inèdit.

Façana del carrer Rosselló. Bernardí Martorell. 10-1928. Fons: AMHL (C410-1929-05844).

Pablo Estapé Piñol, resident a Barcelona, posseïa un terreny al carrer de Rosselló del barri de Collblanc de L'Hospitalet de Llobregat, molt a prop de la zona on Martorell tenia un solar i on havia projectat la urbanització l'any 1906,¹⁴⁷⁸ com es veurà més endavant. El propietari, a l'expedient, signat el mes de gener del 1929, demana permís per a construir un edifici sense especificar-ne el programa. A una de les respostes de l'expedient s'afirma que es tracta d'una sol·licitud de permís per construir un edifici destinat a escola.¹⁴⁷⁹ Els plànols que s'adjunten són els mateixos que els de l'AHCOAC-G, però en aquest cas, signats tots per l'arquitecte Bernardí Martorell l'octubre del 1928.

¹⁴⁷⁵ Patronat Coll Blanch. 1928-1935. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C27/247-265).

¹⁴⁷⁶ Expedient de concessió de llicència per construir un edifici destinat a escola en un solar situat al carrer Rosselló. 1929. Pablo Estapé. Fons: AMHL (C410-1929-05844); Sol·licitud de permís per construir un cobert provisional en un pati. 1935. Pablo Estapé. Fons: AMHL (C410-1935-09410); Sol·licitud de permís per addicionar un nou pis i un edifici al pati d'una casa. 1935. Pablo Estapé. Fons: AMHL (C410-1935-09839); Sol·licitud de permís per a realitzar obres en una finca. 1936. Pablo Estapé. Fons: AMHL (C410-1936-10116).

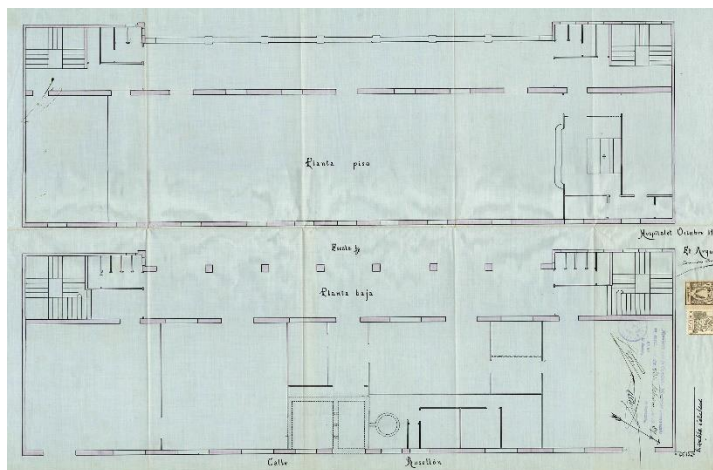
¹⁴⁷⁷ Expedient de concessió de llicència per construir un edifici destinat a escola en un solar situat al carrer Rosselló. 1929. Pablo Estapé. Fons: AMHL (C410-1929-05844).

¹⁴⁷⁸ V. p. 541.

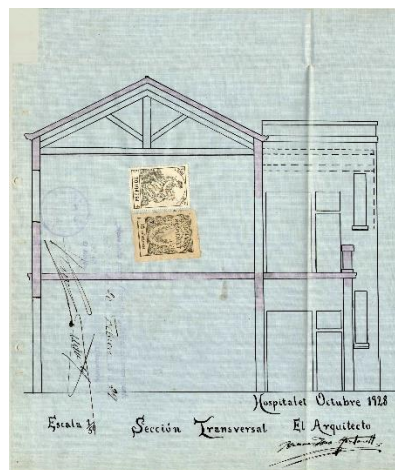
¹⁴⁷⁹ Concessió de permís per a la construcció. 1-2-1929. Expedient de concessió de llicència per construir un edifici destinat a escola en un solar situat al carrer Rosselló. Fons: AMHL (C410-1929-05844).

El projecte proposat consistia en un senzill edifici al carrer Rosselló número 70, entre el carrer d'Holanda i la Rambla Catalana. La construcció, de planta rectangular allargada, constava de dos pisos: a la planta baixa, s'incloïa l'accés, tres espais grans (aules, segurament), un petit habitatge (probablement per a la família del mestre), lavabos a banda i banda i una galeria posterior i, al pis superior, una capella ocupant tota la planta, un espai lateral, possiblement també una classe i, recorrent tota la façana posterior, una galeria.

L'edifici tenia una secció senzilla: dues plantes amb coberta a dues aigües sobre estructura de fusta. A la secció podem veure també que la galeria posterior estava previst que tingués un balcó corregut, que també veurem a l'alçat.

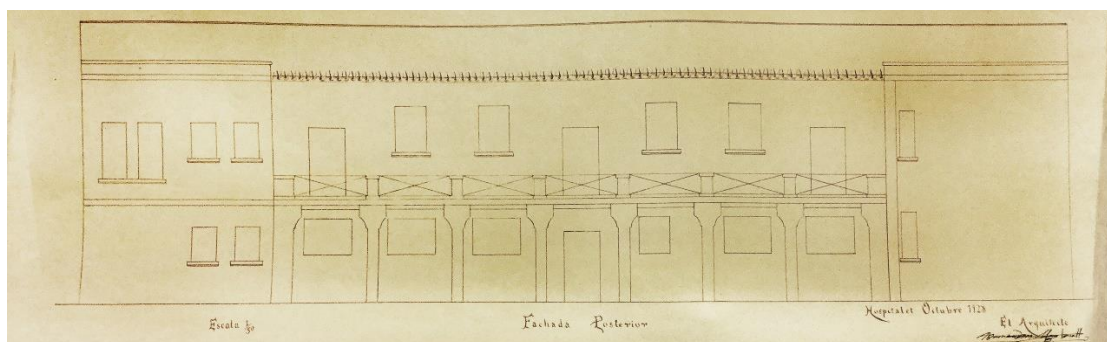
Planta baixa i planta pis. Bernardí Martorell. 10-1928. Fons: AMHL (C410-1929-05844).

Secció transversal. Bernardí Martorell. 10-1928. Fons: AMHL (C410-1929-05844).

Els documents que trobem a l'AHCOAC-G presenten diferents versions del mateix projecte: amb la capella a la planta baixa i les aules a dalt, amb diferents distribucions interiors, etc.¹⁴⁸⁰

Les façanes són idèntiques en el projecte de l'AMHL i l'AHCOAC-G: cap al carrer Rosselló, es proposava simètrica, de composició clàssica, amb l'accés principal al centre i dos accessos laterals més petits als extrems. Les obertures eren totes quadrades o rectangulars alineades en dos pisos. La façana posterior tenia una composició diferent: una terrassa recorria tot el primer pis, subjectada per columnes a la planta baixa.

Façana posterior. 10-1928. Bernardí Martorell i Puig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C27/247-265). L'únic plànol de l'AHCOAC-G que està signat per Bernardí Martorell.

¹⁴⁸⁰ Patronat Coll Blanch. 1928-1935. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C27/247-265).

A part de tot el desenvolupament del projecte, trobem a l'expedient de l'AMHL un plànol de disseny de la fossa sèptica de l'edifici,¹⁴⁸¹ signat també per Martorell, que es trobava a sota l'escola. Entre els documents que es conserven a l'AHCOAC trobem el desenvolupament d'una fossa sèptica signat per Mariano Romaní Rius, arquitecte (1900-1966).¹⁴⁸² No sabem si va ser qui va desenvolupar definitivament el projecte d'aquest sistema, més tècnic, o si Martorell va fer servir aquest segon document com a referència per a elaborar el seu propi.

Segurament només es va construir la planta baixa de l'edifici, ja que trobem a l'AMHL un altre expedient en el qual l'any 1935 el propietari sol·licita permís per "continuar la edificación de la finca en el sentido de levantar el primer piso y reformar bajos y galerías del primero y segundo piso".¹⁴⁸³ Aquesta frase ens confirma que les obres s'havien començat però no acabat.

Amb aquesta proposta de continuar l'edifici, els plànols fan referència al mateix solar i a la mateixa geometria de la construcció, però proposen un edifici amb dues plantes més i amb una sala més alta, ocupant el triple espai entre la planta baixa i els pisos primer i segon. Aquest projecte, curiosament, està signat per l'arquitecte Francesc Ubach, i no Bernardí Martorell, pensem que degut a que el nostre arquitecte estava desenvolupant a la vegada altres encàrrecs i aviat va començar la Guerra Civil. També és Ubach qui signa un altre projecte al mateix terreny d'un habitatge per a Pablo Estapé al mateix solar, l'any següent.¹⁴⁸⁴

No sabem si es va arribar a construir o fins a quin punt, perquè no es conserva l'arxiu fotogràfic de l'AMHL cap imatge del carrer anterior als anys seixanta, quan al mateix solar es va construir un edifici d'habitatges entre els anys 1964 i 1966,¹⁴⁸⁵ després de demolir l'edifici existent.

¹⁴⁸¹ Plànol de fossa sèptica. 10-1928. Bernardí Martorell. Expedient de concessió de llicència per construir un edifici destinat a escola en un solar situat al carrer Rosselló. Fons: AMHL (C410-1929-05844).

¹⁴⁸² Deduït per la signatura al plànol: Fosa Séptica y Pozo de Filtración. Esquema de disposición de conjunto. (s.d.). Mariano Romaní. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C27/247-265). Referència de Mariano Romaní: Broughton, M. *op. cit.*

¹⁴⁸³ Sol·licitud de permiso. 11-1935. Pablo Estapé. Sol·licitud de permís per addicionar un nou pis i un edifici al pati d'una casa. Fons: AMHL (C410-1935-09839 o VI-3299).

¹⁴⁸⁴ Sol·licitud de permís per a realitzar obres en una finca. 1936. Pablo Estapé. Fons: AMHL (C410-1936-10116).

¹⁴⁸⁵ Expedient per construir un edifici d'habitatges. 1964-1966. Fons: AMHL (C411-1964-00795).

1.4. Ampliació del col·legi de la Companyia de Maria o Lestonac, Solsona (1934).

La tercera intervenció de Martorell en el camp de l'arquitectura per l'ensenyament és una petita ampliació del col·legi Lestonac de Solsona, que dirigien les religioses de la Companyia de Maria. Actualment l'escola s'anomena Arrels, des que, l'any 1993, va unir-se a l'escola parroquial del Sagrat Cor i l'escola de formació professional Castellvell per formar Arrels entre les tres,¹⁴⁸⁶ entitat regida per la Fundació Privada Mare de Déu del Claustre.

Aquest projecte s'ha descobert en aquesta investigació gràcies als plànols que es troben al fons personal de l'arquitecte, a l'AHOCAC-G¹⁴⁸⁷ i a entrevistes amb Carles Freixes, responsable de béns immobles de la diòcesi de Solsona i amb Montse Codina, actual directora de l'escola.

L'escola s'havia establert l'any 1740, i les monges de la Companyia de Maria, fundada per santa Joana de Lestonac, hi arribaren el 1758.¹⁴⁸⁸ La construcció es troba entre la plaça del Camp i la plaça Sant Isidre, a Solsona, i contenia la zona de docència i el convent on resideixen les monges, tot a l'entorn d'un claustre central. El 1934, Martorell va dur a terme una senzilla ampliació: un petit pavelló allargant una de les ales de l'edifici, com podem veure a les imatges.

Escola Lestonac de la Companyia de Maria. A la dreta podem veure una part de l'ampliació de Bernardí Martorell. Cedida per Montse Codina, directora de l'escola Arrels.

Ampliació de Bernardí Martorell. Fotografia de l'autora (31-5-2018).

El pavelló annex a l'escola era de planta baixa i d'un sol espai interior, amb accés des del pati (antigament l'hort), des del col·legi per l'interior, i des de l'altra banda de l'edifici.¹⁴⁸⁹ Actualment es fa servir com a gimnàs, però no sabem si es va fer per aquest fi. A sobre d'aquest espai, Martorell plantejava un pis superior que no ocupava tota la planta.

Els plànols es van signar el novembre de l'any 1934 i inclouen les plantes, els alçats i les seccions del nou pavelló. L'ús d'aquest espai ha estat sempre polivalent: per activitats, esport, esdeveniments de l'escola i fins i tot obres de teatre.¹⁴⁹⁰

¹⁴⁸⁶ <https://www.escolaarrels.cat/2019/02/20/25aniversari> (consulta: 11-10-2019).

¹⁴⁸⁷ Projecte d'ampliació de l'escola Lestonnac de Solsona. 1934. Bernardí Martorell i Puig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C21/132-142).

¹⁴⁸⁸ Entrevista a Carles Freixes, 24-10-2019. Dades que no s'han pogut contrastar bibliogràficament.

¹⁴⁸⁹ Plantes del projecte d'ampliació de l'escola Lestonnac de Solsona. 11-1934. Bernardí Martorell i Puig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C21/132-142).

¹⁴⁹⁰ Entrevista a Carles Freixes, 24-10-2019.

En aquesta mateixa carpeta també trobem dos plànols més que podrien representar dues petites intervencions més en el complex: per una banda, una planta de l'any 1932 d'un petit local entre murs amb unes escales¹⁴⁹¹ que no hem pogut esbrinar a què correspon (segurament a una reforma), tot i que sí que podem confirmar que era a l'escola, ja que s'especifica la ubicació: al costat de la plaça Sant Isidre. Per últim, a la mateixa carpeta trobem un estrany dibuix amb moltes línies corbes.¹⁴⁹² Hem deduït que podria ser el disseny d'un element decoratiu que es va posar a un mur del pati, a prop del nou edifici de Martorell, que representa la muntanya de Montserrat. No sabem si va ser Martorell qui la va dissenyar i fer construir, però podria ser versemblant. Abans el nivell dels horts era més baix que l'actual, i la fornícula on es posava la imatge de la Verge quedava més amunt, com es pot veure a la fotografia antiga. Actualment el nivell del pati és més alt i s'ha transformat aquest element decoratiu en un petit rocòdrom de la zona de jocs.

Fotografia de grup davant el relleu de Montserrat. (s.d.).
Cedida per Montse Codina, directora de l'Escola Arrels.

Rocòdrom al relleu de Montserrat de l'escola
Arrels. Fotografia de l'autora (31-5-2018).

¹⁴⁹¹ Planta. Projecte/reforma a l'escola Lestonnac de Solsona. 7-1934. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C21/132-142).

¹⁴⁹² Dibuix a llapis. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C21/132-142).

2. Arquitectura industrial i comercial.

Bernardí Martorell realitzà pocs encàrrecs per a entitats industrials o comercials. L'obra més important dins d'aquesta tipologia és el celler de la Cooperativa Agrícola de Cambrils, però fora d'aquesta només trobem alguns petits projectes de coberts, magatzems i senzilles intervencions.

2.1. Celler de la Cooperativa agrícola de Cambrils (1919-1921).

El celler de la cooperativa agrícola de Cambrils és un edifici realitzat per Martorell entre els anys 1919 i 1921, on aplica diferents principis de la seva obra arquitectònica en una tipologia diferent de l'habitual.

La informació més important sobre l'edifici (els plànols originals) són propietat de l'Arxiu de la Cooperativa Agrícola de Cambrils (ACAC a partir d'ara), però no els hem pogut consultar directament, ja que estan malmesos, afectats per la humitat i els fongs. El Museu d'Història de Cambrils està gestionant la restauració de tota la documentació referent al celler a la Unitat de Conservació i Restauració de béns mobles de l'Escola d'Art i Disseny de la Diputació de Tarragona, a Tortosa. També hem trobat altres documents, sobretot fotografies de l'edifici, a l'AMCAM.

Façana principal del celler de la Cooperativa Agrícola de Cambrils.
Fotografia de l'autora (17-10-2018).

Com que un dels fons no l'hem pogut consultar i l'altre només contenia fotografies, hem pogut elaborar aquest capítol gràcies principalment a tres fonts d'informació. La primera és l'entrevista i visita a l'edifici i al Museu d'Història de Cambrils amb Gerard Martí, el Director del Museu. Ell mateix ens ha facilitat la segona font, l'informe escrit per Mireia Forasté l'any 2017¹⁴⁹³ presentat per sol·licitar la catalogació de l'edifici com a BCIL, un document que ens ha facilitat molt la investigació. El tercer element que ens ha proporcionat informació ha estat el llibre *Del Sindicat d'ahir a la Cooperativa d'avui*, escrit per Josep M. Siuró amb motiu del 75è aniversari de la cooperativa,¹⁴⁹⁴ publicació també facilitada per Gerard Martí. Per altra banda, al llibre *Catedrals del vi*, Raquel Lacuesta fa un interessant marc sobre l'arquitectura per a l'elaboració del vi a Catalunya, dedicant algunes pàgines al projecte que estem tractant.¹⁴⁹⁵ Mireia Forasté afirma al document esmentat que:

Bernardí Martorell va ser un arquitecte molt versàtil, i fidel als aprenentatges de grans mestres, essent el Celler una obra excepcional dins la seva carrera. Darrere la seva aparent senzillesa trobem una obra reeixida resolta amb molta perícia, i que descriu com un llibre obert tant l'estructura com la funció de l'edifici.¹⁴⁹⁶

¹⁴⁹³ Forasté, M. *Antic Celler de la Cooperativa Agrícola de Cambrils. Memòria històrica i arquitectònica per sol·licitar el reconeixement de l'edifici com a BCIL*. Cambrils: 7-2017.

¹⁴⁹⁴ Siuró, J.M. *op. cit.*

¹⁴⁹⁵ Lacuesta, R. *Catedrals del vi*. Manresa: Angle Editorial, 2009, pp. 75-79.

¹⁴⁹⁶ Forasté, M. *op. cit.*, p. 21.

Cal dir, per últim, que l'edifici apareix a *l'Inventari General del Modernisme*¹⁴⁹⁷ i és citat per Bassegoda a l'article sobre el nostre arquitecte.¹⁴⁹⁸

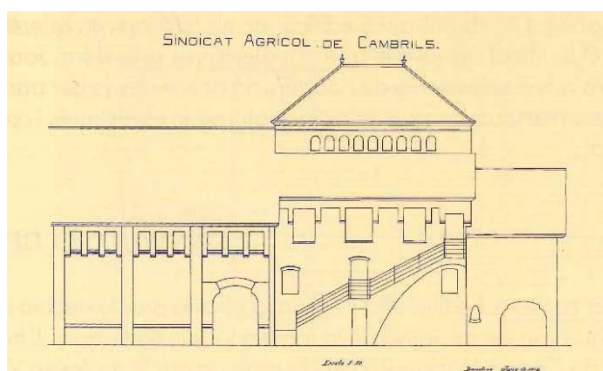
Notes històriques

El Sindicat Agrícola i Caixa Rural d'Estalvis i Préstecs de Cambrils es va crear el 1902. Va néixer de la necessitat d'unificar esforços per elaborar el vi de manera conjunta, i així abaixar costos i preus.¹⁴⁹⁹ Va començar la producció de vi en unes altres instal·lacions provisionals, fins que, l'any 1915, aquest sindicat va fundar la Cooperativa d'Elaboració i Venda de Productes Agrícoles de Cambrils, que es va proposar la construcció d'un local per la bodega cooperativa.¹⁵⁰⁰

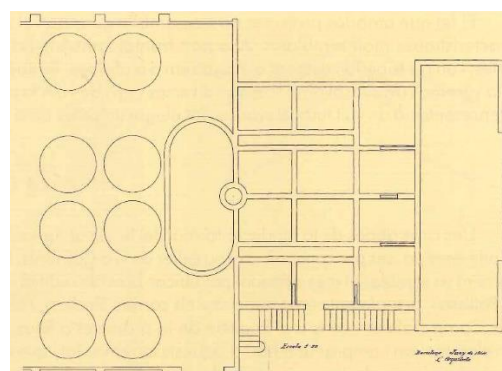
Aquesta entitat va encarregar a Bernardí Martorell l'elaboració del projecte de l'edifici. Segurament va ser ell l'arquitecte escollit perquè el president del sindicat era Josep Vidal i Barraquer, i ja hem esmentat la relació que tenia aquesta família amb el nostre arquitecte.¹⁵⁰¹

L'aixecament del celler i bodega era un pas important per la cooperativa, ja que era imprescindible per començar a produir el vi. La construcció d'aquest tipus d'edificis era un procés que es desenvolupava gràcies a un intens diàleg entre arquitectes i cooperativistes, que eren els qui coneixien els processos d'elaboració dels productes i podien indicar als arquitectes com havien de ser els diferents espais per optimitzar les funcions, obtenir la màxima eficiència i qualitat en l'elaboració dels productes i obeir també a qüestions de salubritat. A aquest diàleg s'afegiren més tard alguns tècnics especialitzats en la destil·lació de l'alcohol i l'olotècnia de la Mancomunitat de Catalunya.¹⁵⁰²

Troblem un primer projecte del celler elaborat l'any 1914 sense una ubicació concreta. Els plànols no estan signats i, tot i que la tradició afirma que són obra de Martorell, no ho hem pogut comprovar. És veritat, de totes maneres, que les geometries de la proposta recorden a altres obres de Martorell.

Alçat lateral del celler per al Sindicat Agrícola de Cambrils. 1914. Sense signatura. Fons: ACAC (extret de: Siuró, J.M. *op. cit.*, p. 27).

Planta del celler per al Sindicat Agrícola de Cambrils. 1914. Sense signatura. Fons: ACAC (extret de: Siuró, J.M. *op. cit.*, p. 27).

¹⁴⁹⁷ Pons, V., Bassegoda, J. *op. cit.*

¹⁴⁹⁸ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 37.

¹⁴⁹⁹ Siuró, J.M. *op. cit.*, p. 11.

¹⁵⁰⁰ *Ibidem*, p. 17.

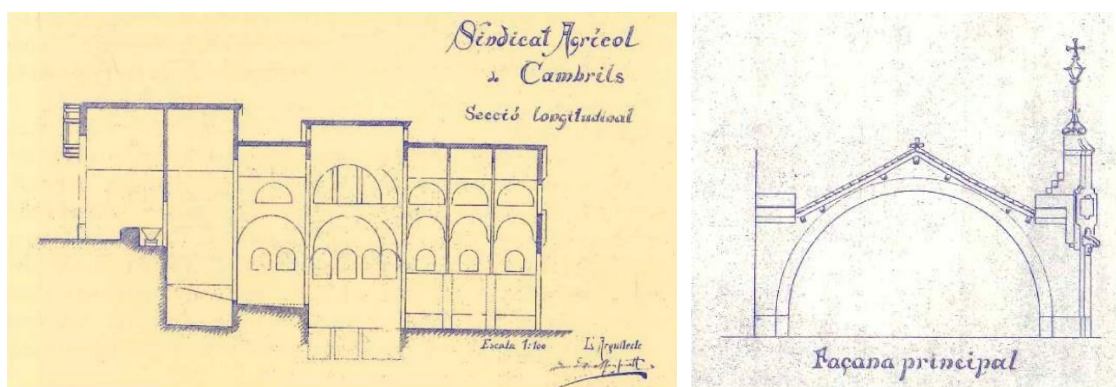
¹⁵⁰¹ V. p. 51.

¹⁵⁰² Forasté, M. *op. cit.*, p. 3.

El nostre arquitecte intervé segur en el projecte a partir de l'any 1919, amb una proposta signada per ell mateix de l'edifici que finalment es va construir. Entre la primera i la segona versió del projecte del celler cooperatiu de Cambrils es donen a l'entorn de l'arquitecte dos factors clau per al desenvolupament d'aquest tipus de construcció, que de ben segur li serviren de referència: Cèsar Martinell havia realitzat els edificis per a les cooperatives de de Rocafort de Queralt, Nulles, Pinell de Brai i Vilarodona (el celler d'aquesta última localitat va ser visitat per Martorell i la Junta Directiva de la cooperativa el 18 de març del 1920),¹⁵⁰³ per altra banda, l'enginyer Isidre Campllonch va publicar el 1917 l'estudi "Cellers cooperatius de producció i venda".¹⁵⁰⁴

Es va decidir que l'edifici finalment s'ubicaria als terrenys coneguts com "la Pallissa", comprats pel Sindicat el 15 de setembre del 1920 per 13.500 pessetes.¹⁵⁰⁵ Aquest espai es trobava a la parcel·la on actualment trobem el celler, entre els carrers Sindicat, Mn. Jacint Verdaguer i del Vi.

Bernardí Martorell va realitzar doncs els plànols de la proposta l'any 1919 on s'inclouen plantes, alçats i seccions de l'edifici i un projecte d'urbanització de la zona, que englobava els actuals carrers Verge del Camí, Pere III, Mn. Jacint Verdaguer, Sindicat, del Vi i de l'Oli.¹⁵⁰⁶

Secció i façana principal del Sindicat Agrícola de Cambrils. 1919. Bernardí Martorell. Fons: ACAC (extret de: Siuró, J.M. *op. cit.*, p. 27).

Les obres van començar el mes de gener del 1920, i es van allargar fins el maig del 1922, data de les últimes anotacions del llibre de caixa on s'enregistraven totes les despeses de la construcció.¹⁵⁰⁷ Encara que l'edifici no estigués acabat, ja l'any 1921 es va començar a elaborar vi al celler nou.

Aquest es va construir emprant el màxim de materials provinents d'indústries i artesans locals, intenció que sintonitzava amb la ment cooperativista i amb la dels arquitectes modernistes. En el cas d'aquesta obra, segons la "Libreta de Gastus per lo Sallé nou de la Pallissa", document original al qual no s'ha tingut accés, però que queda citat al document de Mireia Forasté, els fabricants van ser: fusteries de Rosa Sellarès, vídua de Balañà; rajoles de Josep Cabré i cia.; serralleria de Joan Mulet; toves i rajolots de Benet Rigual; instal·lació elèctrica d'Enric Miralles; etc., tots ells de Cambrils. Va ser el propi Sindicat qui va assumir directament la gestió de totes les compres de material i fins i tot una bona part de la mà d'obra. La construcció de les tines i alguns elements

¹⁵⁰³ Siuró, J.M. *op. cit.*, p. 30.

¹⁵⁰⁴ Campllonch, I. *Cellers cooperatius de producció i venda*. Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona, 1917.

¹⁵⁰⁵ Siuró, J.M. *op. cit.*, p. 28.

¹⁵⁰⁶ *Ibidem*, p. 30.

¹⁵⁰⁷ *Ibidem*, p. 31.

de l'obra que requerien més especialització va ser a càrrec de la constructora de Josep Icart Bargalló.¹⁵⁰⁸ No hi ha constància de les visites de l'arquitecte a Cambrils, excepte una factura signada el 27 de maig de 1921 en la qual aquest declarava haver rebut 5.000 pessetes pel projecte i la direcció de l'edifici.¹⁵⁰⁹

El Banc de Valls, com amb molts altres edificis de cooperatives de la zona, va finançar el projecte, en aquest cas amb un crèdit de 180.000 pessetes avalades per 65 socis del sindicat, signat el 1922.

La venda de molts terrenys agrícoles de Cambrils per urbanitzar-los, va fer que cada vegada anés disminuint més la producció del celler. Als anys vuitanta la producció va caure en picat, i la cooperativa va seguir elaborant vi però ja gairebé de manera testimonial, fins l'any 1993, quan es va decidir tancar el celler, després de més de setanta anys de funcionament.

El celler en construcció. 1921. Extret de: Siuró, J.M. *op. cit.*, p. 31.

Uns anys més endavant es van remodelar les instal·lacions, inaugurant-se l'any 1997 (commemoració de 75è aniversari). L'edifici remodelat incloïa el Museu Agrícola de Cambrils, com un braç del Museu d'Història de la mateixa ciutat, on s'exposen els diferents aparells tradicionals per a l'elaboració de vi, l'agrobotiga, un nou magatzem de subministraments, i unes noves oficines.¹⁵¹⁰

Com veurem a la descripció, el conjunt de la cooperativa agrícola de Cambrils incloïa l'edifici del celler (el que actualment encara podem veure) connectat amb una nau adjunta i una altra petita construcció, elements afegits posteriorment. Aquests edificis annexos al celler van ser demolits entre el 2005 i el 2006, amb motiu de la reforma del carrer Foix, la construcció de nous edificis d'habitatges i la creació d'un espai verd que estava previst al pla urbà de la ciutat des del 1993.¹⁵¹¹ En aquest moment es va construir també la rotonda que uneix el carrer del Vi amb el de l'Oli, que es va anomenar plaça de Bernardí Martorell. Mesos abans de l'enderroc, la Cooperativa Agrícola, amb el recolzament de Joan Bassegoda, va demanar a l'ajuntament que salvés aquest magatzem, que defensaven com obra de Martorell,¹⁵¹² però no va ser possible. Després d'aquestes demolicions, l'edifici que va quedar en peu és solament el del celler que podem veure actualment. Hem pogut comprovar que aquest és l'únic edifici realitzat per Bernardí Martorell: veurem a la descripció que els annexos van ser afegits posteriorment.

¹⁵⁰⁸ Lacuesta, R. (2009), *op. cit.*, p. 75.

¹⁵⁰⁹ *Ídem.*

¹⁵¹⁰ Siuró, J.M. *op. cit.*, p. 283.

¹⁵¹¹ Anònim. Finalment s'enderrocarà el magatzem contigu al celler modernista de la Cooperativa. A: *Revista Cambrils*. Cambrils: 7-4-2006. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

¹⁵¹² *Ídem.*

Actualment, l'estat de l'edifici és correcte. La Cooperativa és propietària del Celler, tot i que l'any 2018 va tancar l'agrobotiga i ara mateix té l'accés tancat. Des del Museu d'Història de la Ciutat s'hi realitzen visites guiades puntualment.

Descripció

L'edifici de la cooperativa agrícola de Cambrils és una construcció senzilla. Un projecte útil i funcional, ja que es va dissenyar i construir tenint en compte els procediments d'elaboració del vi. Definim en aquest apartat solament el celler, obra de Martorell, no els annexos que va tenir durant uns anys.

Lacuesta defineix el celler de Cambrils a *Catedrals del vi* com

un edifici d'aparença austera i sense additaments superflus, de clara filiació noucentista, i amb un interior on l'espai es magnifica tot jugant amb la superposició d'arcs de formes i textures diferents i amb un llenguatge pròxim a l'arquitectura gaudiniana.¹⁵¹³

Aquesta breu descripció resumeix l'estil de l'edifici, que barreja una clara influència de Gaudí en l'ús dels arcs parabòlics amb una inclinació noucentista i tot amb una aparença sòbria, austera, molt semblant a l'arquitectura tradicional local.

Aquest estil es concreta en unes característiques que hem vist en altres obres de Martorell: els arcs parabòlics i l'ús del totxo com a element constructiu i, a la vegada, decoratiu. Com a altres projectes de l'arquitecte, veiem aquest material combinat i col·locat generant textures decoratives, en aquest cas, a més a més, tot l'edifici ha estat arrebossat excepte els elements estructurals, que mostren el material constructiu, de manera que el maó destaca especialment, per contrast, com hem vist també a la casa Joaquim Duran a Sitges. En aquest edifici Martorell farà servir també la ceràmica a les gelosies, que trobem a la part superior dels paraments, a través de les quals entra llum a la nau, cosa que no havíem vist a cap dels altres projectes de l'arquitecte.

Sostre de la nau principal del celler de la cooperativa de Cambrils. Fotografia de l'autora (17-10-2019).

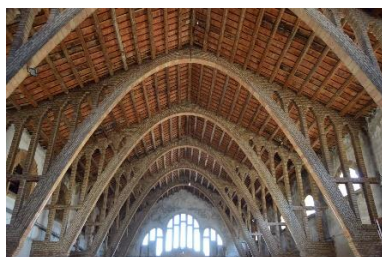

Gelosia a una de les finestres laterals del celler. Fotografia de l'autora (17-10-2019).

A part de les característiques pròpies de l'arquitecte, el celler de la cooperativa, una de les dues naus de l'edifici, la que podem veure actualment, té també una clara influència dels cellers de les localitats dels voltants, especialment els construïts per Cèsar Martinell. Podem veure en molts d'ells elements en comú amb el nostre celler: els arcs parabòlics, l'ús del totxo, els espais continus

¹⁵¹³ Lacuesta, R. (2009), *op. cit.*, p. 75.

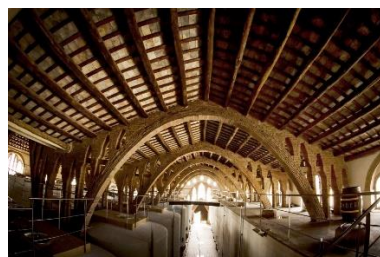
i a diferents nivells, etc. Les tres obres que mostrem de Cèsar Martinell són Béns Culturals d'Interès Nacional.

Celler Cooperatiu de Rocafort de Queralt.¹⁵¹⁴ Cèsar Martinell. 1918.
Extret de:
<https://www.elpuntavui.cat>
(consulta: 22-10-2019).

Celler Cooperatiu de Pinell de Brai. Cèsar Martinell. 1918-1922
Extret de:
<http://catedraldelvi.com>
(consulta: 22-10-2019).

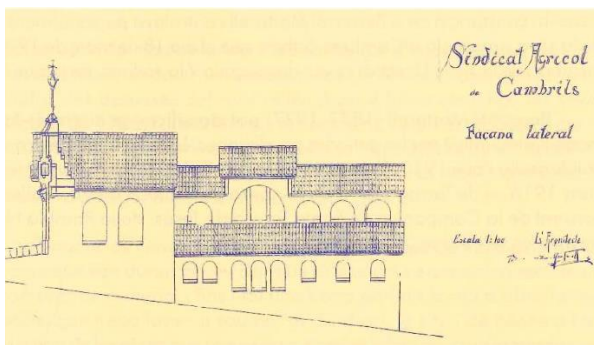
Celler de Nulles. Cèsar Martinell. 1917-1920.¹⁵¹⁵ Extret de:
<https://www.tarragonadigital.com>
(consulta: 22-10-2019).

Martorell aprèn doncs del llenguatge arquitectònic emprat per Martinell als seus cellers, algunes característiques: la funcionalitat; el gust per la tradició constructiva rural, que fa que utilitzi materials autòctons com l'argila, la fusta i la calç; i l'arc parabòlic, que Martorell ja coneixia gràcies a Gaudí i ja estava aplicant a projectes d'esglésies. En tots els cellers de Martinell i també en el que estem estudiant, juga un paper important la llum, que dona a l'espai interior un interès especial i que també era important per Martorell, que la valorava i tractava molt a les seves esglésies.

Concretament, el celler de la Cooperativa Agrícola de Cambrils consisteix en un edifici de planta rectangular lleugerament esbiaixada, allargada, amb un pati d'accés, on es descarregava la verema i des d'on es dirigia a la bàscula i a la sala d'elaboració a l'interior del celler. La seva construcció en un terreny amb pendent es va aprofitar per facilitar la descàrrega del fruit i el moviment del raïm dins l'edifici, del nivell més alt al més baix. La lleugera deformació del rectangle de la planta fa que no hi hagi angles rectes. Aquesta peculiaritat es resol amb gran habilitat, augmentant l'amplada dels arcs d'una de les naus, com veurem.

Vista general del celler de la cooperativa de Cambrils. Extret de: Google Earth (consulta: 22-9-2019).

Façana lateral del Sindicat Agrícola de Cambrils. 1919. Bernardí Martorell. Fons: ACAC (extret de: Siuró, J.M. *op. cit.*, p. 29).

La construcció presenta dos volums clarament diferenciats a l'exterior: un primer cos transversal de major alçada, a l'extrem nord, precedit per un gran pòrtic, i un segon volum de menys altura,

¹⁵¹⁴ <http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=0&consulta=&codi=13008> (consulta: 22-10-2019).

¹⁵¹⁵ <http://adernats.cat/historia> (consulta: 22-10-2019).

amb coberta a dues aigües de teula ceràmica sobre estructura d'arcs parabòlics de totxo vist, amb un tram central més elevat, com un cimbori. La coberta de les naus laterals és d'una sola vessant, més baixa.

L'interior de l'espai es va dissenyar tenint en compte les funcions de les diferents zones i les necessitats dels treballadors. Al cos transversal es trobava, a la planta superior, un espai destinat a oficines, i, a la planta baixa, l'accés des del pati, on hi havia el moll de descàrrega, amb diverses obertures.

Des d'aquest primer espai, es passava al propi celler, que contenia la maquinària i els diversos espais d'elaboració del vi. Tot i tenir diferents zones, es configurava tot el celler com un sol espai diàfan, que permetia la comunicació entre els diferents treballadors i, sobretot, l'entrada de llum i ventilació. La planta és basilical, i té una nau central major, i dues laterals menors, separades entre elles per arcs de mig punt fets de maó sobre pilars amb filades de totxo vist. Les naus laterals es troben a major altura, desnivell que facilitava l'ús de la maquinària. El conjunt es divideix en cinc trams, separats per arcs parabòlics fets de set filades de totxo vist, col·locat de pla i de través, i rematats per dues filades d'elements ceràmics més prims. Els de la nau central eren arcs parabòlics allargats verticalment, els de les laterals, més baixos, allargats horitzontalment. Requereixen una menció especial els arcs de la nau lateral est, que són més baixos i lleugerament rampants (amb l'arrencada de l'arc a diferents nivells).

Vista interior del celler. Abans de 1937. Josep Vidal i Barraquer. Fons: AMCAM, arxiu família Vidal i Barraquer (J024-003E).

Vista general de l'interior del celler. Fotografia de l'autora: 17-10-2018.

Arcs parabòlics d'una nau lateral del celler. Fotografia de l'autora: 17-10-2018

Vista interior del celler. Abans de 1937. Josep Vidal i Barraquer. Fons: AMCAM, arxiu família Vidal i Barraquer (J024-001D/E).

Com hem dit, a l'interior d'aquest espai "basilical", Martorell aprofita els propis elements estructurals i materials constructius per aconseguir una certa estètica en l'edifici. En primer lloc crida l'atenció el contrast entre els arrebossats blancs i el totxo vist, per altra banda, els arcs parabòlics obren l'espai i li donen una geometria molt interessant, i també crida l'atenció l'entrada de llum a través de les gelosies superiors que no només permeten la ventilació i l'entrada de llum, sinó que ho fan de manera certament estètica. Tot aconseguit en base a una construcció funcional i amb elements molt senzills.

Els arcs parabòlics subjecten una estructura de fusta i ceràmica que forma la coberta. Al segon dels cinc trams trobem el que podríem anomenar cimbori, amb l'estructura de coberta igual que

la resta de l'edifici però uns centímetres més elevat, i amb obertures laterals sobre l'arc, que fan que entri més llum.

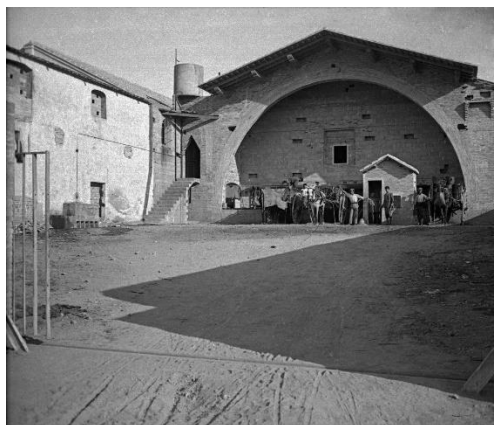
Cimbori de la nau principal del celler. Fotografia de l'autora (17-10-2018).

Vista general de la nau principal del celler. Fotografia de l'autora (17-10-2019).

Aquesta nau té una planta sotterrani, on es trobaven els cups d'emmagatzematge, a diferents nivells, que responien als diferents usos i moments de maceració de vi. Aquesta planta sota terra tenia entre tretze i disset dipòsits, construïts de maó i coberts amb volta catalana, als quals tenia accés des de la planta principal.

La façana principal del celler (des del primer cos, el transversal) destaca pel gran arc de mig punt que cobreix pràcticament tot el mur, a manera de pòrtic, realitzat per diferents filades de maó. Aquest arc es recolza a banda i banda per pilars del mateix material que donen continuïtat a l'arc. En aquesta façana és on s'havia de trobar l'element més clarament ornamental de tot l'edifici, un pinacle a l'extrem dret de la façana coronat per una creu. Aquest, que sembla molt interessant als plànols, no es va arribar a construir, segurament per falta de pressupost. A l'altra banda del pinacle no construït es trobava una escala amb una porta lateral a més altura, acabada en punxa, a través de la qual s'accedia a l'interior dels molls de descàrrega i a les naus, que apareix a les fotos però no als plànols. El pòrtic deixava a la vista el mur que el separava de l'interior, on originalment hi havia tres obertures d'arc rebaixat corresponents als tres molls de descàrrega, i una petita finestra a nivell superior. Amb els anys s'hi van fer diverses modificacions, fins que, actualment, eliminats els molls, s'han afegit sis finestres d'arc de mig punt a la part superior del mur similars a les que es trobaven a la façana sud. Actualment també trobem que l'espai generat per l'arc de mig punt es troba tancat per un sistema de vidre, amb obertures a la planta baixa, que donen accés al conjunt. A la part superior d'aquesta façana la coberta a dues aigües sobresurt formant un ràfec molt ampli que, com a molts altres edificis de Martorell, està subjectat sobre petites bigues de fusta, com el que podem veure a la façana nord de la casa Maristany, a Camprodon, que es construiria l'any següent. Segurament aquest ràfec es va plantejar amb aquestes dimensions generoses per protegir del sol i la pluja els treballadors durant la descàrrega del raïm.

Façana principal del celler. Abans de 1937. Josep Vidal i Barraquer. Fons: AMCAM, arxiu família Vidal i Barraquer (J024-002D).

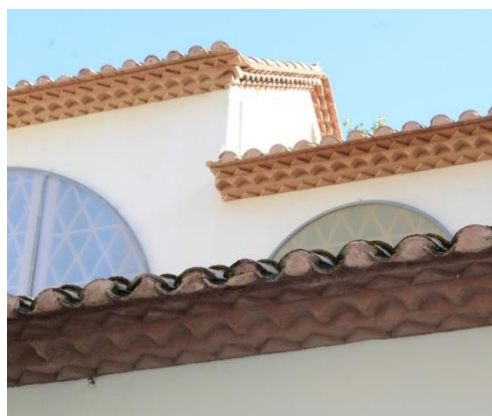

Façana principal del celler. Fotografia de l'autora (17-10-2019).

Les façanes laterals es divideixen en dues parts: a la inferior, que correspon a les naus laterals, hi trobem finestres d'arc de mig punt, a la superior, que correspon a la nau principal i es veu enretirada, a sobre de les cobertes laterals, finestrals més grans i gelosies de totxo que s'han cobert amb vidres. Es pot veure també, al centre, un element més alt que correspondria al cimbori, amb una gelosia més gran, per on entra la llum a l'interior. L'edifici està construït de totxo, que va ser vist durant anys, com es pot veure a les fotografies. Actualment està revestit.

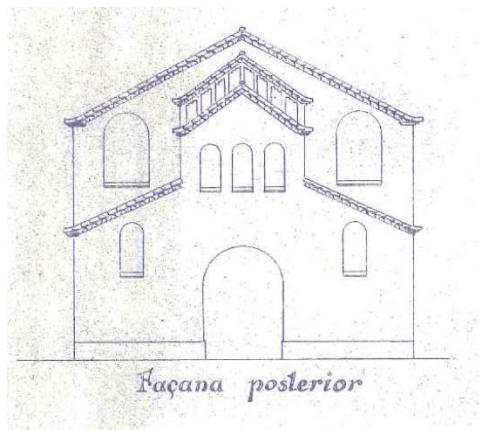

Façana lateral del celler. Fotografia de l'autora (17-10-2019).

Detall de la façana lateral del celler. Fotografia de l'autora (17-10-2019).

La façana sud, que dona al carrer del Vi, té una estructura que mostra clarament la planta basilical de l'interior: un cos central és elevat i dos laterals més baixos. És totalment simètrica i s'estructura en dos nivells: a baix trobem una porta d'arc de mig punt flanquejada per dues finestres també de mig punt. A sobre la porta, a un nivell superior, podem veure tres finestres més del mateix estil. Aquesta façana acaba amb una senzilla cornisa que no sobresurt tant com el ràfec de la façana principal, però que Martorell treballa igualment com a altres obres seves, jugant amb diferents col·locacions del totxo i de la teula. Per aconseguir que la façana sigui simètrica, tenint una planta irregular, trobem a la dreta un petit mur de poca alçada que sembla un afegit però que correspon a l'amplada que guanya la planta. A l'alçat podem veure, més enrere, la part de la coberta que s'eleva més per formar el que hem anomenat cimbori, amb les seves obertures, i, al fons, el cos transversal de l'altra banda, amb coberta a dues aigües.

Façana posterior del Sindicat Agrícola de Cambrils. 1919. Bernardí Martorell. Fons: ACAC (extret de: Siuró, J.M. *op. cit.*, p. 29).

Façana sud del celler. Fotografia de l'autora (17-10-2019).

Aquestes obertures de les façanes a diferents nivells permetien una bona il·luminació però sobretot una bona ventilació, que era vital en un espai tancat en el qual la fermentació del raïm generava gasos.

Als anys 40, l'arquitecte municipal de Cambrils, Antoni Pujol i Sevil, va projectar i construir una ampliació: un edifici annex destinat a cups i tines per al vi. Aquesta nau comunicava, mitjançant dues portes ara tapiades, amb el celler original, i era de planta rectangular amb coberta a dues aigües i teula ceràmica sobre encavallades de fusta i arcs de totxo.¹⁵¹⁶ Aquesta ampliació va ser demolida entre els anys 2005 i 2006, després de diversos intents del Museu Agrícola, de protegir-la.

¹⁵¹⁶ Informe i dictamen. Joan Bassegoda, 19-11-2004.

2.2. Magatzems i altres intervencions.

Bernardí Martorell va realitzar a Barcelona diversos projectes de construcció o reforma de magatzems o altres edificis per a usos industrials o comercials. La majoria d'aquestes obres són citades per Bassegoda a l'article monogràfic sobre l'arquitecte, però les referències dels expedients són de l'AMA, l'antic Arxiu Municipal Administratiu. Actualment, tota la informació sobre aquests edificis es troba a l'AMCB, però els codis de referència han canviat i això ha provocat que alguns documents no s'hagin pogut trobar.

Com que són projectes de poc interès artístic i n'hem trobat poca informació els estudiarem breument. Bassegoda esmenta també els magatzems per Albert Martin, projecte de 1912, però aquesta obra en realitat era d'un altre arquitecte, Bernardí Martorell va fer una intervenció posterior a un edifici d'habitatges relacionat amb aquest propietari i per això l'hem inclòs al capítol de reformes.

En algunes d'aquestes obres es poden veure estructures de ferro,¹⁵¹⁷ que no hem vist a gairebé cap projecte de Martorell (en alguns sabem que la feia servir però mai la deixava vista). En projectes de magatzems, en canvi, de tipologia més industrial, l'arquitecte no dubta en fer servir aquest tipus d'estructura i, pel que sembla als plànols, deixar-la vista.

S'han ordenat cronològicament.

Cobert, mur i quadra Christensen i Corominas (1913).

S'ha trobat a l'AMCB l'expedient de dos petits projectes de Bernardí Martorell per a Christensen i Corominas,¹⁵¹⁸ fabricants de gel¹⁵¹⁹ que tenien cambres frigorífiques on conservaven carns i productes per al mercat de Sant Antoni,¹⁵²⁰ suposem que entre altres.

El 3 de març del 1912 Bernardí Martorell signava els plànols d'un petit projecte per la fàbrica dels senyors Christensen i Corominas: l'aixecament d'un dels murs de protecció dels magatzems que tenien al carrer Wad Ras (actualment carrer Doctor Trueta), al Poble Nou, a Barcelona. A més d'aquest aixecament de pocs metres del mur, projectava també un petit cobert annex a l'edifici existent. La finca dels senyors Christensen i Corominas ocupava bona part de l'illa entre els carrers Wad Ras i Dos de Maig (actualment carrer Àvila), i la tanca que modificava en aquest moment corresponia a Wad Ras número 28.

L'any següent va tornar a intervenir en aquesta parcel·la: Martorell signava el 20 de gener del 1913 un projecte de quadra per la fàbrica Christensen i Corominas. El projecte era molt senzill: un edifici de planta rectangular, amb accés des del carrer Dos de Maig i allargat cap a l'interior de l'illa, de planta baixa amb coberta a dues aigües.

¹⁵¹⁷ Per més informació sobre les estructures de ferro es pot consultar Castañer, E. *L'architecture métallique en Espagne: les halles au XIXe siècle*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 2004.

¹⁵¹⁸ Permís als Srs. Christensen i Corominas per a construir un cobert a la fàbrica del carrer Wad Ras, 28. Dependència Eixample. 1912. Fons: AMCB (ob. part. 13856).

¹⁵¹⁹ Hostench, F. Un informe y un proyecto. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 27-9-1914, p. 13.

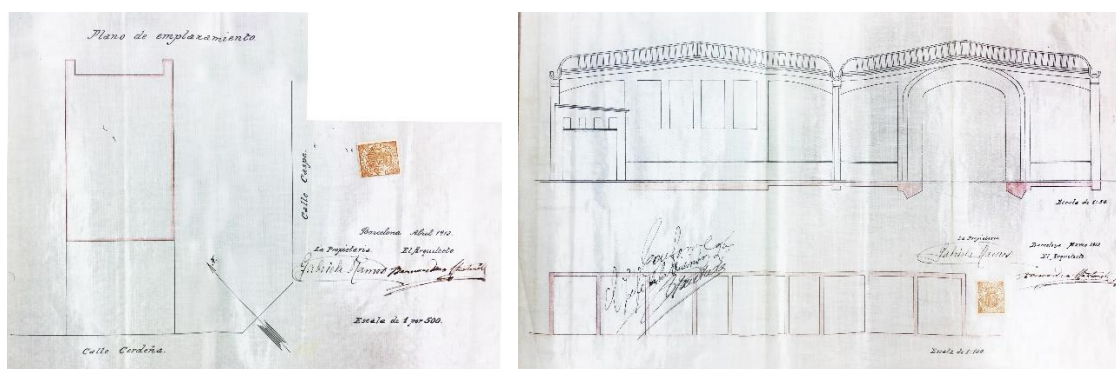
¹⁵²⁰ Anònim. Notas locales. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 14-8-1911, p. 2.

Magatzems de Gabriela Ramos (1913 i 1916).

Troblem a l'AMCB l'expedient de construcció d'uns magatzems de planta baixa que Gabriela Ramos de Molins va encarregar a Bernardí Martorell al carrer Sardonya, n. 204 de Barcelona.¹⁵²¹ Aquest projecte també està mencionat al monogràfic de Bassegoda.¹⁵²²

Gabriela Ramos, casada amb Federico Barris, que uns anys més tard faria alguns encàrrecs a Bernardí Martorell (entre ells la seva pròpia casa a Pedralbes),¹⁵²³ disposava d'un solar situat a l'illa entre el carrer Marina, el carrer Sardonya, l'actual Gran Via de les Corts Catalanes i el carrer Casp. Com podem veure a l'expedient, després de diversos documents per sol·licitar permisos, va encarregar, el mes de març del 1913, que Bernardí Martorell realitzés els plànols de l'edifici, documents que es conserven a l'AMCB.

En aquests plànols podem veure la proposta de l'arquitecte: un edifici en planta baixa dividit en dues naus, amb una estructura de coberta metàl·lica.

Emplaçament. Bernardí Martorell. 1913.

Alçat i secció. Bernardí Martorell. 1913.

Expediente de permiso a Dª Gabriela Ramos para construir unos almacenes en un terreno de la calle de Cerdeña n° 204. Comisión de Ensanche, n. 14715. Fons: AMCB.

L'emplaçament dels magatzems està signat per Martorell el mes d'abril del mateix any, i va ser presentat per a demanar permisos a l'ajuntament. El 21 d'abril del 1913 la propietària va pagar els drets per realitzar les obres, permís que se li va concedir el 18 de novembre del mateix any.¹⁵²⁴

No sabem si l'edifici es va arribar a construir, però actualment a la seva ubicació trobem un edifici de pisos. Hem localitzat també, a diferents diaris, algunes intervencions i permisos a propietats d'aquest matrimoni a la mateixa illa de cases, potser per canvis de numeració alguna d'aquestes correspon a l'edifici que estudiem. El mes de novembre del 1927, Federico Barris sol·licitava permís a l'ajuntament per a instal·lar a l'edifici del carrer Sardonya número 222 un electromotor¹⁵²⁵ i el setembre de 1930, un altre i un muntacàrregues per als edificis 208 del carrer Sardonya i 766 del carrer Corts.¹⁵²⁶

¹⁵²¹ Expediente de permiso a Dª Gabriela Ramos para construir unos almacenes en un terreno de la calle de Cerdeña n° 204. 1913. Fons: AMCB (Eix-14715).

¹⁵²² Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 36.

¹⁵²³ V. p. 371.

¹⁵²⁴ Expediente de permiso a Dª Gabriela Ramos... *op. cit.*

¹⁵²⁵ Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 17-11-1927, p. 7.

¹⁵²⁶ Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 12-9-1930, p. 6

Segons Bassegoda, Gabriela Ramos va realitzar dos encàrrecs més a Bernardí Martorell, en aquest cas a un altre terreny de la mateixa illa que els magatzems, al carrer Marina cantonada amb Gran Via. No hem pogut localitzar-ne els expedients perquè l'autor els referencia amb número d'AMA¹⁵²⁷ i no corresponen als de l'AMCB, on tampoc els tenen registrats per autor ni per nom del propietari. Les intervencions van consistir en, l'any 1914, la realització d'un cobert en aquesta parcel·la i dos anys més tard, el 1916, un magatzem amb accés des del número 155 bis del carrer Marina.

Magatzem Josep Amargós (1921) – no localitzat.

Bassegoda esmenta la construcció d'un magatzem per a Josep Amargós, al carrer Provença, número 224, entre Aribau i Enrique Granados. Referència aquesta obra a un codi de l'AMA,¹⁵²⁸ que no correspon amb els codis actuals i no hem pogut localitzar, tampoc a través d'altres vies. A l'AMCB trobem una fitxa que fa referència a l'edifici com un magatzem al número 229 del mateix carrer,¹⁵²⁹ però no hi ha cap expedient vinculat ni més informació.

Afegiment de dos pisos a l'edifici d'Antònia Olivella. Barcelona (1923).

Bernardí Martorell i Puig va afegir dos pisos a un edifici industrial situat al carrer Parlament número 30 de Barcelona, cantonada amb el passatge del Parlament, actualment anomenat passatge de Pere Calders. Es tracta de l'ampliació d'un edifici d'Antònia Olivella, construït per Josep Amargós l'any 1917. Aquesta obra no apareix a cap referència de Bernardí Martorell, per tant la informació que presentem és inèdita.

Façana des del passatge Pere Calders (als plànols passatge Parlament). Fotografia de l'autora (12-3-2020).

Hem trobat l'expedient i la informació d'aquesta obra al fons Torras Herrería de l'ANC.¹⁵³⁰

A l'AMCB no hem trobat l'expedient de l'obra duta a terme per Martorell, ni la d'Amargós de l'edifici on Martorell intervé, però sí el d'una altra ampliació del mateix edifici que ens confirma que es tracta d'una propietat d'Antònia Olivella amb funció de fàbrica. Trobem aquesta informació en un permís que Laureano Moreno (el seu marit) demanava a l'ajuntament per a edificar un edifici al costat, per a ampliar la fàbrica amb unes quadres.¹⁵³¹

¹⁵²⁷ Fons: AMA (ob. part. 16421).

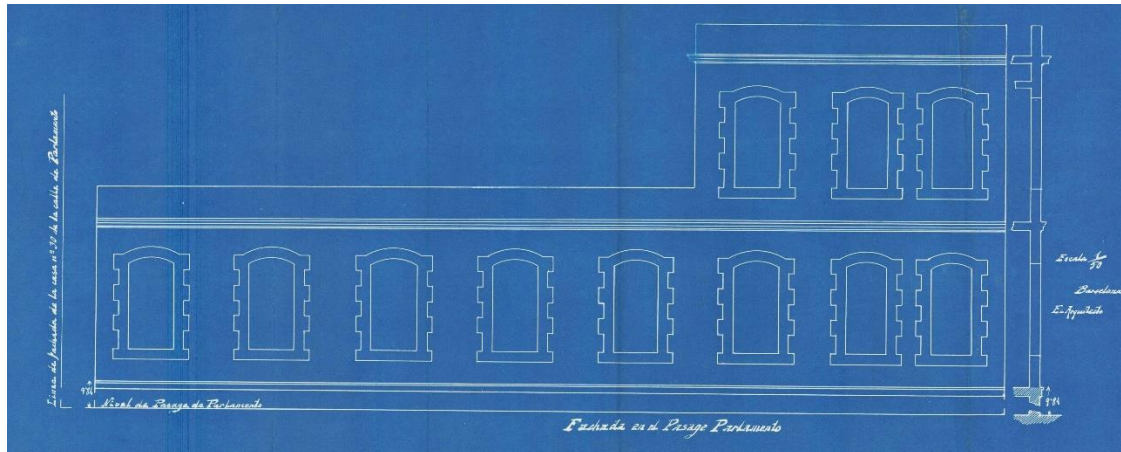
¹⁵²⁸ Fons: AMA (ob. part. 22237).

¹⁵²⁹ Fitxa a sala de consulta AMCB.

¹⁵³⁰ Estructures metàl·liques per obra al carrer Parlament, 30 de Barcelona. 1917-1923. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (T-631-7172).

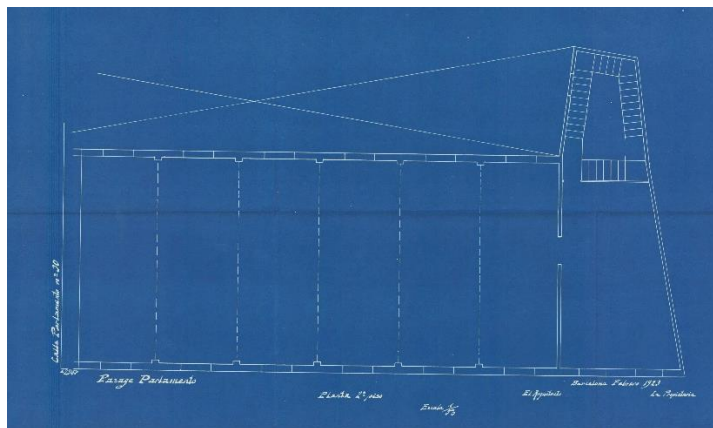
¹⁵³¹ Expediente de permiso a D. Laureano Moreno en representación de su esposa Dª Antonia Olivella para construir un edificio (...) en la calle del Parlamento nº 30. 1917. Fons: AMCB (17868-1917).

A l'expedient de l'ANC trobem, en primer lloc, un document del 1917 en el qual el director de l'obra és Josep Amargós Samaranch, arquitecte, amb dos fulls de càlculs del novembre i desembre del mateix any. Per altra banda, trobem diverses còpies blaves (cianotípia) de plànols elaborats per Bernardí Martorell del mateix edifici el febrer del 1923 (Amargós havia mort l'any 1918). Aquests plànols mostren la façana i secció de l'edifici des del passatge del Parlament, perpendicular al carrer Parlament, i la planta del segon i del tercer pis.

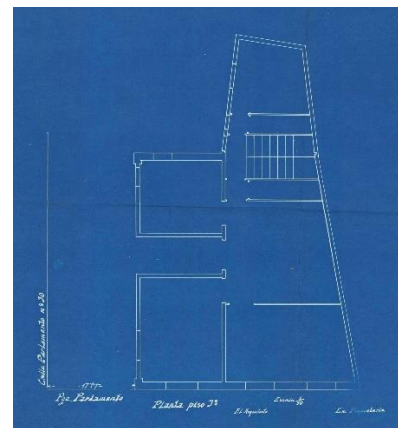

Façana del passatge Parlament. Bernardí Martorell. 2-1923. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-7172).

El plànol de la façana i secció marca que el disseny comença a més de 9 metres d'altura, que corresponen al primer nivell. Es tracta, doncs, d'un afegiment de dos pisos a un edifici de planta baixa. El segon pis (el primer que s'afegeix) ocupa tota la planta, i el tercer pis, només l'extrem dret de l'edifici, amb la caixa d'escapes i cinc habitacions.

Planta piso 2º. Bernardí Martorell. 2-1923. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-7172).

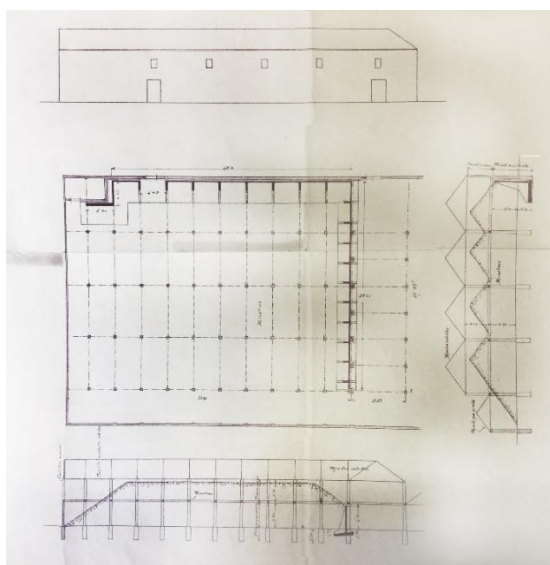
Planta piso 3º. Bernardí Martorell. 2-1923. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-7172).

Troblem, també a l'ANC, alguns documents de càlculs per a l'obra "de Antonia Olivella de Moreno en calle Parlament, de Bernardino Martorell, arquitecto" signats els anys vint (no s'entén si 1923 o 1924) i comandes de material per a l'obra.

Podem veure actualment que efectivament l'ampliació va ser realitzada, i l'edifici actual té planta baixa més pis i, a un extrem, més dos pisos.

Reforma magatzem Barrau i cia. (1929).

Els plànols d'aquest magatzem a Montgat els trobem al fons personal de Bernardí Martorell, a l'AHCOAC-G.¹⁵³² L'única publicació que esmenta aquesta obra és el monogràfic de Bassegoda, que no diu les dades correctes: afirma que els magatzems es van realitzar l'any 1925 al carrer Fusina, a Barcelona.¹⁵³³ Aquesta informació probablement prové d'haver confós aquesta obra amb un altre projecte que va realitzar Bernardí Martorell per a Josep Maria Barrau, les cambres al terrat d'una casa al carrer Fusina, projecte que veurem al capítol corresponent.¹⁵³⁴ També és possible que Martorell projectés un altre magatzem per al mateix client al carrer Fusina, tal com diu Bassegoda, però, com amb altres obres, no n'hem trobat documentació, ja que la referència que apareix al document és de l'antic AMA.¹⁵³⁵

Projecte de reforma, magatzem Barrau i Cia. 26-11-1929. Bernardí Martorell. AHCOAC-G (C10/44-43).

L'any 1929, Josep Maria Barrau va demanar a Bernardí Martorell que projectés l'ampliació del magatzem de superfosfats (fosfats àcids que es fan servir d'adob) de la seva empresa: Barrau i companyia. El projecte consistia en una nau industrial de grans dimensions, aproximadament 2000 metres quadrats, (54 de llarg per 37 d'ample), de planta rectangular, amb estructura metàl·lica subjectada per pilars cada 5x10 metres.

Els plànols mostren la planta, les seccions i l'alçat del magatzem, i estan signats el 26 de novembre del 1929 per l'arquitecte, Bernardí Martorell i Puig i per Víctor Hässig, enginyer i constructor de l'oficina tècnica de la casa Pujadas i Jorba, que va realitzar amb Martorell el disseny de la construcció.¹⁵³⁶

¹⁵³² Proyecto de ampliación almacén de superfosfatos. 26-11-1929. Bernardí Martorell i Víctor Hässig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C10/44-43).

¹⁵³³ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 44.

¹⁵³⁴ V. p. 351.

¹⁵³⁵ Fons: AMA (ob. part. 32758; ob. part. 35408).

¹⁵³⁶ Proyecto de ampliación Almacén de superfosfatos. 26-11-1929. Bernardí Martorell i Víctor Hässig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C10/44-43).

3. Altres tipologies d'edificis.

Recollim en aquest apartat quatre obres de Bernardí Martorell que, per les seves tipologies, no encaixaven en cap altre apartat: la construcció d'un hotel i d'una glorieta a Solsona, la reforma integral i l'afegiment d'una església a un sanatori antituberculós i la transformació d'un edifici de Barcelona en hotel. El tercer projecte, que conté una església, no s'ha inclòs al capítol d'arquitectura religiosa perquè s'ha d'explicar l'església en el conjunt de tota una reforma i perquè el client per a qui Martorell va construir aquesta obra no era una institució religiosa.

Al quart apartat veurem agrupades altres obres d'usos variats de les quals hem trobat poca informació.

3.1. Direcció de l'obra de l'hotel Sant Roc (1915-1929).

Bernardí Martorell va dirigir la construcció de l'hotel Sant Roc, un dels edificis més emblemàtics de la Solsona del segle XX situat a la plaça de Sant Roc, dissenyat per l'arquitecte Ignasi Oms.

Vista general de l'hotel Sant Roc, a Solsona. Fotografia de l'autora (10-5-2019).

La intervenció de Martorell en aquesta obra és poc important a nivell de projecte, ja que, en general, es va construir seguint el disseny original (excepte algunes modificacions petites que va aportar Martorell), però podem dir que és important en sentit general, perquè l'hotel Sant Roc de Solsona és “un dels màxims exponents del modernisme solsoní, juntament amb el cementiri d'Olius”¹⁵³⁷ (relacionades ambdues obres amb el nostre arquitecte).

L'edifici que estem estudiant va ser ja molt elogiat en el moment de la seva construcció, per diversos diaris. El *Correo Catalán* el descrivia com una joia:

Consta el hotel del un magnifico y grandioso edificio construido de nueva planta, estilo suizo, y será montado minuciosamente de acuerdo con los modernos adelantos de la higiene y del más exigente confort, por lo que podemos afirmar, sin exageración alguna, que podrá figurar en la categoría de los mejores de Cataluña y constituirá, desde luego, un gran paso para el progreso de Solsona y una verdadera joya para el forastero.¹⁵³⁸

La Vanguardia, anunciant la inauguració de l'edifici, el descrivia com el “suntuoso hotel San Roque, que se halla montado con arreglo a los últimos adelantos de la industria hotelera”.¹⁵³⁹

Martorell, en ser l'encarregat de dirigir-ne la construcció fins la seva inauguració, va ser també qui va coordinar els diferents artesans que hi van col·laborar: pintors, ferrers, fusters, marbristes,

¹⁵³⁷ Freixes, C. (2011), *op. cit.*, p. 137.

¹⁵³⁸ Anònim. Hotel San Roque. A: *El Correo Catalán*. Barcelona: 2-6-1929.

¹⁵³⁹ Anònim. Información regional. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 18-8-1929, p. 27.

etc. Aquest projecte va fer que el nostre arquitecte, doncs, estigués en contacte amb artesans de tot tipus i fes de l'hotel Sant Roc una petita joia no només arquitectònicament, sinó també a nivell de les arts aplicades, tret molt característic del modernisme.

Hem trobat tota la informació de l'edifici al llibre *Hotel Sant Roc de Solsona, 75è aniversari (1929-2004)*,¹⁵⁴⁰ on es recull el procés històric de la construcció de l'hotel i els diferents documents sobre aquesta obra; al TFG de Carles Freixes que ja hem citat anteriorment¹⁵⁴¹ i a diversos diaris de l'època, alguns citats pel mateix autor i altres procedents de diverses hemeroteques: *Lacetania*, *El Correo Catalán* i *La Vanguardia*. La documentació sobre l'edifici segueix sent propietat de la família Guitart, i no trobem còpies a l'Arxiu Comarcal del Solsonès (ACS a partir d'ara), per tant no hem pogut consultar més que els plànols que apareixen a la publicació. Hem trobat algunes fotografies a l'Arxiu Fotogràfic Ramon Font (ARF a partir d'ara).

Recollim aquí un resum de la informació general de l'edifici, i ens centrarem en la intervenció del nostre arquitecte.

Notes històriques

La llegenda que explica la gent de Solsona diu que, quan Isidre Guitart, fundador de l'hotel, era un nen, va baixar a Solsona des de casa seva, cal Galtanegra de l'Alsina d'Alinyà, acompanyant el pastor amb el ramat. El pastor s'oblidà del nen i tornà a la plaça molt tard, després que aquest passés tot el dia (i fins i tot alguns diuen la nit) sol. Després d'aquest mal moment, Guitart va prometre que allò no li tornaria a passar a ningú i que, en aquella mateixa plaça faria un hotel quan fos gran.¹⁵⁴²

No sabem fins a quin punt és real aquesta història, però el fet és que el 24 de març del 1906, Isidre Guitart va comprar a Joan Jalmar i Puig el terreny on construir l'hotel Sant Roc.¹⁵⁴³

Isidre Guitart va encarregar els plànols a l'arquitecte manresà Ignasi Oms i Ponsà, que va proposar un edifici d'aire neogòtic i, a la vegada, nord-europeu, semblant a altres edificis modernistes de l'època, com els de Puig i Cadafalch, inspirats en el gòtic centre-europeu. El projecte d'Oms comptava amb totes les plantes de l'edifici, una façana i una perspectiva, tot realitzat amb tècnica d'aquarel·la en un únic document¹⁵⁴⁴ i dos alçats en un altre.¹⁵⁴⁵

Malauradament, Oms va morir l'any 1914, abans que comencessin les obres de l'edifici.¹⁵⁴⁶ És per això que Guitart va encarregar a Bernardí Martorell la direcció de la construcció. Té sentit que pensés en Martorell, que en aquella mateixa època, començava a realitzar algunes obres com a arquitecte diocesà de Solsona i devia ser l'únic o un dels pocs arquitectes que hi havia a la localitat.

¹⁵⁴⁰ Tasies, J. *op. cit.*

¹⁵⁴¹ Freixes, C. (2011), *op. cit.*, pp. 131-137.

¹⁵⁴² *Ídem.*

¹⁵⁴³ Tasies, J. *op. cit.*, p. 28.

¹⁵⁴⁴ Tasies, J. *op. cit.*, p. 53.

¹⁵⁴⁵ *Ídem.*

¹⁵⁴⁶ *Ibidem*, p. 29.

La construcció doncs no va començar fins l'any 1915, de quan es conserva un document on es concedia el primer permís per començar l'edificació, signat el 28 d'abril.

Com es pot llegir al diari solsoní *Lacetania*, el mes de novembre del 1915 acabava de començar la construcció de l'edifici:

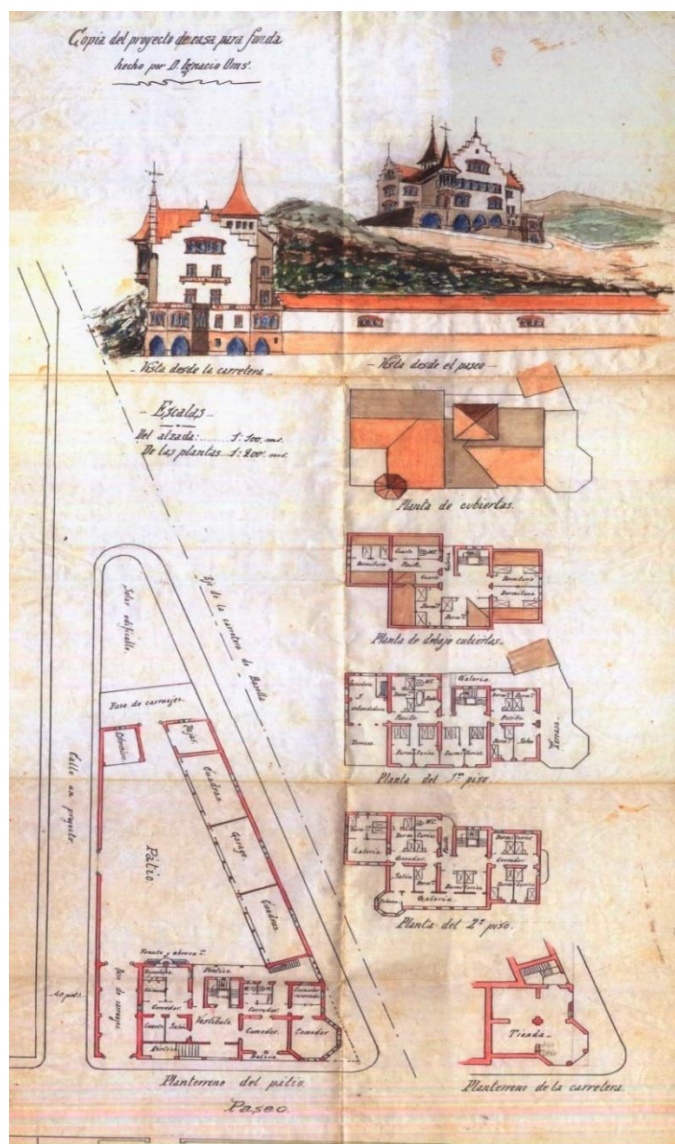
El Sr. Guitart (...) ha començat ja les obres de la gran fonda que vol construir a l'esquina del Vall dels Escolapis i la carretera de Bassella. Es d'alabar la manera com de poc temps ençà s'està embellint la nostra ciutat amb noves construccions (...) baix el plano d'un acreditat arquitecte, el malaguanyat Sr. Homs.¹⁵⁴⁷

El projecte d'Oms incloïa també, al costat de l'hotel, un jardí amb quadres, garatges, taller i femer i, tot seguit, fins arribar al xamfrà amb la carretera de Bassella, on havia deixat un espai on posava "solar edificable".¹⁵⁴⁸

L'edifici proposat es distribuïa en quatre plantes amb cobertes a dues aigües, façanes esglaonades a tres dels quatre costats i dues torres sobresortides coronades per cuculles.

Bernardí Martorell va dirigir-ne la construcció seguint el projecte de l'arquitecte Oms però també afegint-hi alguna modificació. Trobem alguns plànols¹⁵⁴⁹ on aquest modifica la distribució interior de l'edifici, mantenint la geometria general. Per altra banda, algunes de les obertures de la façana es van construir de manera diferent que les que havia proposat Ignasi Oms. Ho veurem més endavant a la descripció.

Les obres van anar avançant de la mà del constructor Pere Mosella i Isanta,¹⁵⁵⁰ que treballaria amb Martorell en altres projectes a Solsona.

Copia del proyecto de casa para Fonda. (s.d.) Ignasi Oms. Extret de: Freixes, C. (2011), *op. cit.*, p. 134.

¹⁵⁴⁷ Anònim. A: *Lacetania*. Solsona: 25-11-1915, pp. 152-153.

¹⁵⁴⁸ Copia del proyecto de casa para Fonda. Ignasi Oms. (s.d.). Extret de: Freixes, C. (2011), *op. cit.*, p. 134.

¹⁵⁴⁹ Tasies, J. *op. cit.*, p. 33.

¹⁵⁵⁰ Hotel San Roque, *op. cit.*

Sembla que aquestes van funcionar sense interrupcions fins el 1921, anys en els quals es va deixar acabada la planta baixa de l'hotel i la primera planta amb les seves arcades (tot de pedra picada). En aquesta primera fase tot l'edifici segueix el projecte inicial d'Oms de l'hotel i, dels edificis annexos, es construeix el mur perimetral i una casa particular a l'espai de "solar edificable" al xamfrà de la carretera de Bassella, com es pot veure a la imatge.

Imatge de tota l'illa de l'hotel Sant Roc en construcció, des de la part del darrere. Extret de: Tasies, J. *op. cit.*, p. 35.

La construcció de l'hotel en sí va estar paralitzada quatre o cinc anys per motius desconeguts. Trobem en la trajectòria professional de Martorell que són els anys de més producció de l'arquitecte i pensem que probablement va ser per aquest motiu. Al voltant de l'any 1925 es va iniciar la segona fase constructiva, quan es va reprendre l'edificació de l'hotel i se'n va fer tot l'acondicionament interior, que implicava artesans molt diversos: picapedrers, marbristes, enrajoladors, fusters, electricistes, pintors, estucadors, etc.

La majoria d'empreses que hi van treballar eren manresanes i d'altres llocs de fora de Solsona, ja que, per una banda, els artesans solsonins en molts casos no podien assumir una obra d'aquestes dimensions i, per altra, el senyor Guitart es dedicava als transports i, per tant, es podia permetre importar les mercaderies d'altres localitats amb costos baixos. De les que van participar en la construcció de l'hotel, Tasies destaca els enrajolats de I. Vilalta, els mosaics de E. F. Escofet, la instal·lació d'aigua calenta de Miguel Martí, la instal·lació elèctrica de R. Casals Cardona i els marbres i pedres de A. Prunés, les reixes d'Epifanio Armengol i les pintures decoratives de Felipe Dalmau, entre altres. Entre les empreses solsonines que sí que hi van col·laborar, trobem la caldereria de Jaime Figols, la fusteria Antonio Rafart, o la serralleria i electricitat de Josep Sorribes. Aquests artesans, i altres solsonins, van tenir més protagonisme en la construcció del bloc de pisos, de menors dimensions.¹⁵⁵¹

L'hotel no era només una petita joia arquitectònica, sinó en molts altres sentits: es va equipar amb aigua calenta i freda, calefacció central, mobiliari de luxe (importat de Viena), cobreteria, cristalleria (de Bèlgica), llits americans de la casa Simmons, que havien estat exposats a la 1ª Exposició de la Indústria Hotelera i de l'Alimentació, celebrada el 1927 a Barcelona; tots els objectes més valorats al sector hotelier en aquella època.

¹⁵⁵¹ Tasies, J. *op. cit.*, pp. 36-37.

Abans de l'acabament de les obres, la majestat de l'edifici de l'hotel fa que diverses persones s'interessessin per les condicions per a arrendar l'hotel,¹⁵⁵² però des dels inicis el fundador havia confiat la seva direcció a Domingo Boix i Ramonet, que en va estar al capdavant fins a la seva mort, el 1939.¹⁵⁵³

Trobem a *El Pla de Bages*, diari manresà, una notícia de l'11 de juny del 1928 on s'expressa que "s'estan acabant les obres del magnífic hotel de l'acaudalat veí (...) creu que podrà inaugurar-se el pròxim any 1929".¹⁵⁵⁴ Les obres van acabar l'any 1929, de quan es conserva una factura amb el rebut dels honoraris cobrats per l'arquitecte "a cuenta del proyecto de dirección de un hotel en Solsona" per un total de 2.000 pessetes, signat el 23 de febrer de de l'any 1929.¹⁵⁵⁵

Isidre Guitart va morir el mes de gener d'aquell any¹⁵⁵⁶ i, per tant, no va poder veure la seva gran obra acabada. La inauguració de l'hotel es va realitzar el 16 d'agost del 1929, festivitats de sant Roc, però "a causa de llevar luto la familia Guitart (...) no se ha celebrado fiesta alguna".¹⁵⁵⁷

Durant els anys de la construcció de l'hotel, es va reduir l'extensió del pati i es va construir un edifici d'habitatges comunicat amb l'hotel per un costat a través d'un pavelló, no sabem si també obra de Martorell ja que aquest no coincideix amb el projecte d'habitatge que hem estudiat del 1936.¹⁵⁵⁸ L'illa en la qual trobem l'hotel i els edificis del conjunt es trobava a la plaça de Sant Roc, entre la carretera de Bassella i un nou carrer planificat en el mateix projecte: el passatge Guitart, que encara conserva aquest nom.

Hotel i edifici de pisos al costat (s.d.). Fons: ARF.

Cartell del Passatge Guitart, a la paret de l'hotel. Fotografia de l'autora (10-5-2019).

L'edifici va ser restaurat l'any 2004 i ha rebut diversos guardons, com el premi Alimara, el 2005; finalista del premi Laus, el mateix any; i nominat com a "Value Hotel of the year" al Irha Award, el 2008,¹⁵⁵⁹ entre altres.¹⁵⁶⁰

Descripció

L'edifici de l'hotel Sant Roc es trobava a les afores de Solsona, a l'encreuament entre la carretera de Manresa a Bassella amb el passeig de la Vall del Traveset. Podem descriure'l tenint en compte

¹⁵⁵² *Ibidem*, p. 53.

¹⁵⁵³ *Ibidem*, p. 61.

¹⁵⁵⁴ Anònim. A: *El Pla del Bages*. Manresa: 11-6-1928.

¹⁵⁵⁵ Tasies, J. *op. cit.*, p. 33.

¹⁵⁵⁶ Anònim. Solsona. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 15-1-1929, p. 24.

¹⁵⁵⁷ Anònim. Solsona. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 18-8-1929, p. 27.

¹⁵⁵⁸ V. p. 439.

¹⁵⁵⁹ http://www.irhwards.com/press/press_release_IRHA_7.22.08.php (consulta: 31-10-2019).

¹⁵⁶⁰ Freixes, C. (2011), *op. cit.*, p. 137.

el que veiem actualment i comparant-lo amb la descripció que se'n fa a *El Correo Catalán* el dia 8 de setembre de 1929,¹⁵⁶¹ i a les fotografies i plànols antics que ja hem referenciat.

L'obra consisteix en un edifici de planta baixa més tres pisos, i una planta soterrani que, pel desnivell dels carrers, correspon a la planta baixa a la carretera. El tret més característic de l'edifici és que les tres façanes que donen a l'exterior (la quarta s'obre cap a l'interior de l'illa) són escalonades, com d'inspiració europea. Destaquen també els dos elements punxeguts: una torre arrodonida adossada a la cantonada de la façana principal, rematada amb una aguda cuculla; i una torre de planta quadrangular a la part posterior, també acabada, al projecte d'Oms, amb punxa, però en la realitat amb una coberta a quatre vessants.

Vista de la façana principal de l'hotel des de la plaça de Sant Roc. Fotografia de l'autora (10-5-2018).

Perspectiva del projecte d'hotel. (s.d.). Ignasi Oms. Extret de: Freixes, C. (2011), *op. cit.*, p. 131.

La geometria de les plantes que proposava Oms, presentava un cos central gairebé quadrat al qual se li adossava un cos rectangular a cada costat. Tot l'edifici s'articula al voltant de l'escala quadrada i d'un passadís central a cada pis.

Una de les modificacions realitzades per Martorell sobre el projecte inicial va ser la substitució d'algunes parets de càrrega interiors per pilars i jàsseres metàl·liques, intervenció que va permetre re-distribuir les plantes de manera més compartimentada.

La planta baixa contenia l'accés i els serveis de cuina i menjador. Martorell, amb la transformació de l'estructura, modifica alguns espais, però manté un esquema molt semblant al de la proposta inicial. A la primera planta Oms plantejava vuit habitacions i un bany comunitari, a més de la zona de rentat de roba i una sala. Des d'aquest nivell s'accedia, a través d'una galeria posterior, a la terrassa; Martorell redistribueix en planta el mateix nombre d'habitacions i serveis. La segona planta era la més significativa: un saló i deu habitacions, quatre d'elles amb galeria exterior que comunicava amb la torre rodona, com una tribuna. A la zona posterior també hi havia un lavabo per tota la planta. No hem trobat el plànol de Martorell corresponent a aquest pis, però, igual que als altres, devia modificar l'estructura i mantenir els mateixos usos i el mateix nombre d'habitacions i espais. La tercera planta contenia cinc dormitoris i un servei. El soterrani, com hem dit, només ocupava una zona i, al projecte es marcava com a "tienda" a la que s'accedia des de la carretera de Bassella.

Les façanes i en general la imatge exterior de l'edifici és gairebé igual que la idea original, conservant el projecte d'Oms. La façana principal té tota la part baixa de pedra picada, amb

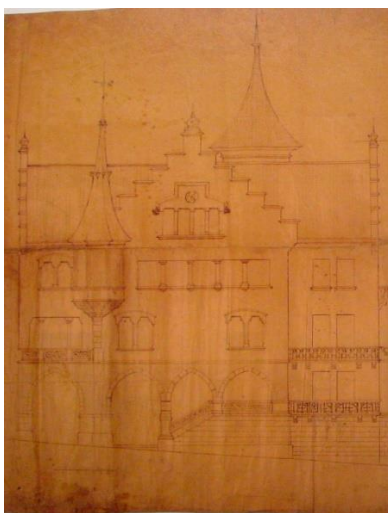
¹⁵⁶¹ Hotel San Roque, *op. cit.*

arcades apuntades i un pòrtic amb escala per accedir a la planta principal de l'edifici. Als pisos superiors, la façana està decorada amb esgrafiats, que, com podem veure a la fotografia de l'època, antigament destacaven més que en l'actualitat, ja que la façana era d'un color més clar. Trobem, en aquesta part de la façana, dues parelles de finestres al primer pis, una galeria de sis finestres al segon, típica del gòtic civil, tres obertures més petites i d'arc rebaixat al tercer, i un òcul a la part superior. Aquestes finestres es van realitzar de manera diferent que les del projecte d'Oms, i, per tant, podem deduir que van ser dissenyades per Martorell. A la part central de la primera planta, entre les dues parelles de finestres, hi havia una escultura de sant Roc, que va ser destruïda durant la Guerra Civil.

A la part superior, la façana es remata amb pinyons esglaonats, recordant a l'arquitectura del nord d'Europa. Sabem que estava previst col·locar, a la part central superior de la façana, un gran rellotge elèctric d'esfera lluminosa i amb campana,¹⁵⁶² a l'esquerra de la façana trobem la torre volada, com una tribuna, de planta octogonal i coronada per una cuculla.

Vista de la façana principal.
Fotografia de l'autora (10-5-2019).

Projecte de façana principal (s.d.).
Ignasi Oms. Extret de: Freixes, C. (2011), *op. cit.*, p. 132.

Façana principal. Fons: ARF.

La façana lateral del passatge Guitart té una part baixa contínua amb el mur que després s'allarga formant tot l'edifici contigu. En aquest cas el mur de planta baixa no és de pedra, sinó del mateix to que la façana principal, però sense esgrafiats. Aquesta planta baixa té un accés petit a l'hotel, un arc d'accés al que antigament era el pati (entre els dos edificis). La façana del que és pròpiament l'hotel es divideix en dues zones desfasades, la de l'esquerra, que arriba fins a la línia de carrer, i també té obertures a tres nivells i acaba de manera esglaonada i la segona, que s'endarrereix una mica, i acaba a la part dreta amb la torre que vèiem des de la façana principal. El desfasament entre aquestes dues genera una terrassa al primer pis, acabada amb una balustrada.

Vista de l'illa des de la cantonada entre el Passatge Guitart i la plaça de Sant Roc. Fotografia de l'autora (10-5-2017).

¹⁵⁶² *Ídem*.

El terreny on es troba l'hotel tenia cert desnivell, de manera que a la façana que té l'edifici a la carretera de Bassella, apareix un pis més, que correspondria a un "semi-soterrani" i en aquesta zona de l'edifici a la planta baixa. El xamfrà d'aquesta cantonada està dissenyat com un cos de planta hexagonal afegit al volum principal de l'edifici. A la planta baixa (des de la carretera de Bassella) trobem un espai que l'arquitecte definia com a botiga, amb grans obertures d'arc apuntat. Al primer pis, dues finestres a cada costat dels tres que formen el xamfrà. A sobre, una gran terrassa a la qual s'accedia des del primer pis d'habitacions de l'hotel. La façana de l'hotel des de la carretera de Bassella té aquest cos inferior de pedra, que inclou dos pisos, a l'esquerra, la "botiga" i s'allarga fins al final de l'edifici amb la mateixa composició en dos trams, a cada un, un arc apuntat a la base i tres finestres com les del xamfrà al pis superior. A partir del segon pis trobem un cos més alt, enretirat, molt semblant als de les dues façanes anteriors: amb finestres a tres nivells i acabat a dues aigües, de manera escalonada.

Xamfrà entre el carrer Vall Freda i la carretera de Bassella. Fotografia de l'autora (10-5-2018).

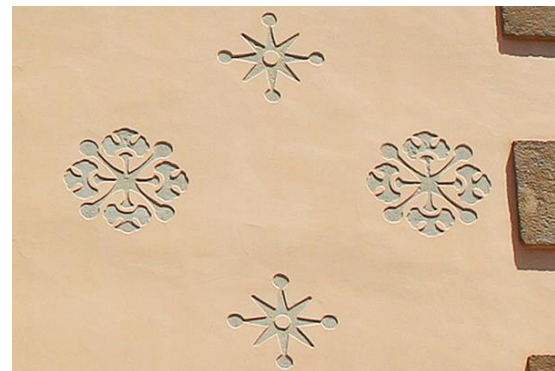

Façana de l'hotel des de la carretera de Bassella. Fotografia de l'autora (10-5-2018).

Com s'ha explicat, les arts aplicades en aquest edifici van ser molt variades, a la mateixa façana es veu la feina de picapedrers (a les finestres, balustrades, torre), fusters (a les finestres i contrafinestres), serrallers (a les reixes i balcons), i l'esgrafiàt.

Detall de les finestres. Fotografia de l'autora (10-5-2019).

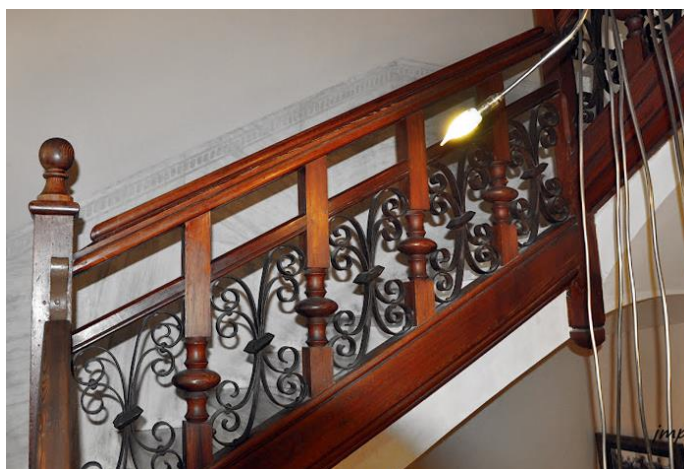
Detall de l'esgrafiàt de la façana. Fotografia de l'autora (10-5-2019).

L'arquitecte, però, no només va dissenyar i construir l'edifici, sinó l'entorn. Com s'ha dit, el passatge Guitart es va planificar juntament amb el projecte, i també es van col·locar a l'exterior de l'hotel, al carrer, sis fanals.¹⁵⁶³

L'interior de l'hotel està molt modificat, però sabem que estava decorat amb el major detall, i encara se'n conserven molts elements: paviments de mosaic hidràulic amb geometria i col·locació diferent en cada pis, marbre a les zones nobles de la planta baixa, pintures als sostres, fusta treballada i ferro forjat a les escales, etc. A part d'això, el mobiliari i els objectes que decoraven l'edifici i en facilitaven l'ús (des dels llits, llums i armaris fins les vaixelles o altres aparells) eren tots de la màxima qualitat. De fet, la premsa de l'època valorava l'edifici (moblat) en 400.000 pessetes.¹⁵⁶⁴ La magnitud d'aquesta quantitat s'entén en comparació al jornal d'un treballador de la construcció: 8 pessetes (de mitjana) i al pressupost de l'Ajuntament de Solsona per al 1929: 94.877,68 pessetes.¹⁵⁶⁵

Pintura a un sostre: àngels sobre la ciutat de Solsona.

Escala interior.

Extret de: <http://modernismepuntcom.blogspot.com> (consulta: 2-11-2019).

La casa Guitart és l'edifici de pisos que es troba annex a l'hotel Sant Roc. Aquesta no es trobava al projecte d'Ignasi Oms, i va ser construïda a la vegada que l'hotel, per tant podria haver estat projectada i construïda per Bernardí Martorell, que en aquella època portava l'obra. Sabem que es tractava d'un edifici amb 18 habitatges, previstos, alguns d'ells, per a estiuejants.¹⁵⁶⁶ Com hem dit, sembla que l'edifici de pisos que el nostre arquitecte va construir a la zona l'any 1936, i que hem estudiat abans, no correspon a aquest edifici.

¹⁵⁶³ *Ídem.*

¹⁵⁶⁴ *Ídem.*

¹⁵⁶⁵ Tasies, J. *op. cit.*, p. 39.

¹⁵⁶⁶ Hotel San Roque, *op. cit.*

3.2. Glorieta de la casa Riu, Solsona (1917).

Troblem dins l'obra menor de Bernardí Martorell una intervenció que se li ha atribuït històricament, tot i que no hem trobat proves de la seva autoria, pel tipus de construcció del que parlem. Es tracta de la glorieta de la vil·la Riu, una petita construcció d'un porxo al jardí de la casa unifamiliar de la família Riu, situada a l'avinguda de l'Esport, número 3 de Solsona, un dels màxims exponents del modernisme solsoní, juntament amb l'hotel Sant Roc i el cementiri d'Olius, totes relacionades amb el nostre arquitecte. Aquesta construcció, per la seva naturalesa, no necessitava permisos ni documents per a ser construïda, per tant, no hem trobat cap referència documental sobre l'autoria de Bernardí Martorell i Puig. De totes maneres, a Solsona sempre s'ha parlat de la glorieta com una obra del nostre arquitecte, de fet, l'època en que va ser construïda, 1915-1920, coincideix en el moment en que Martorell treballava a la ciutat. Carles Freixes, al treball de fi de grau que hem citat anteriorment, en qüestiona l'autoria i cita fonts familiars que afirmen que podria ser obra de Joaquim Tort i Mensa, nebot de Teresa Mensa, propietària de la vil·la. Aquest personatge va iniciar els estudis d'arquitectura l'any 1916¹⁵⁶⁷ però el cert és que mai va superar els exàmens inicials i, per tant, va abandonar-los de seguida. Tot i així, la seva tia li podria haver brindat l'oportunitat de realitzar una petita obra.¹⁵⁶⁸

Vista de la glorieta. Fotografia de l'autora (31-5-2018).

No sabem doncs si va ser Tort o Martorell qui la va realitzar, o si va ser el nostre arquitecte qui va ajudar al jove estudiant a realitzar el projecte, però ens decantem per la teoria original que sigui obra de Bernardí Martorell, per diversos motius. En primer lloc, per la complexitat de l'edificació, que, sent senzilla (en el seu ús i dimensions) es construeix de manera molt elaborada en quant a les seves formes, la disposició dels totxos i l'estructura de la coberta. En segon lloc, per la seva materialitat: el totxo vist combinat de maneres diferents i la ceràmica vidriada de color verd a la coberta, una combinació molt pròpia de Martorell. Per últim, la indubtable inspiració gaudiniana

¹⁵⁶⁷ Expedient acadèmic de Joaquim Tort i Mensa. Documentació referent a l'examen d'accés. AAE.

¹⁵⁶⁸ Freixes, C. (2011), *op. cit.*, p. 190.

de l'edifici ens evoca també a Bernardí Martorell, que en aquell moment realitzava el projecte d'aire també gaudinià del cementiri d'Olius.

No sabem exactament quan va ser acabada l'obra, però en trobem les primeres imatges a fotografies de l'any 1917, on apareix ja acabada.

Vista de la glorieta a l'esquerra amb visió panoràmica de la ciutat al fons. Extreta de: Freixes, C. (2011), *op. cit.*, p. 190.

Vista de la glorieta des de l'avinguda de l'Esport. Fotografia de l'autora (31-5-2018).

Detall de les columnes, balustrada, ràfec i estructura del sostre de la glorieta. Fotografia de l'autora (31-5-2018).

La curiosa construcció consisteix en un cos de planta el·líptica irregular aixecada sobre murs de pedra. La coberta es sosté sobre unes arcades d'obra vista, cada una d'elles realitzada per arcs apuntats de diferents dimensions, sostinguts sobre columnes salomòniques també de totxo. Entre els diferents arcs trobem balustrades del mateix material, de formes sinuoses, amb els maons girats. Tota aquesta combinació d'elements fa que la glorieta tingui una gran plasticitat. Els arcs estan units a la part superior, on les peces de ceràmica es col·loquen a sardinell, generant una textura com d'escates a tot el ràfec de la coberta, que sobresurt uns centímetres generant un petit porxo a tot el perímetre, un ràfec que veiem a altres obres de Martorell, en aquest cas simulant unes escates, amb una clara relació amb la casa Batlló. A la part superior, la coberta adopta una forma molt curiosa: la major part és a dues aigües, però a la part superior cap a l'extrem de la cantonada es converteix en cònica, i acaba coronada per una creu de quatre braços, que ens recorda un cop més a l'obra de Gaudí. La creu dóna la sensació d'estar girada, ja que no s'orienta segons eixos de la construcció, sinó segons els punts cardinals. Tota la coberta està feta de ceràmica vidriada de color verd, donant un toc de policromia al conjunt. S'accedeix a l'interior de la glorieta a través d'una escala també de totxo, i, un cop dins, es pot contemplar l'estructura que subjecta la coberta, de bigues de fusta combinades amb ceràmica.

3.3. Sanatori i església de Torrebonica, Terrassa (intervencions entre 1917 i 1930).

El sanatori de Torrebonica és la reforma d'una antiga finca que es troba entre Terrassa i Matadepera, al Vallès Occidental, que va promoure el Patronat de Catalunya per la lluita contra la Tuberculosi. L'entorn on s'ubica té unes condicions òptimes per un sanatori: està envoltat de boscos i camps, amb bones condicions d'higiene, orientació i ventilació, característiques que feien de Torrebonica un lloc ideal per a l'ingrés d'afectats de la malaltia contagiosa.

Vista general del sanatori, als peus de Sant Llorenç del Munt. (s.d.). Autor: Joaquim Sierra.

El conjunt ha patit diverses transformacions des del 1909, quan va començar a ser restaurat i convertit en sanatori, fins a l'actualitat, però va ser entre el 1923 i el 1930 quan hi va intervenir Bernardí Martorell, per a ampliar-lo i realitzar-ne l'església i altres edificis annexos que veurem més endavant. Aquest capítol de la tesi és el primer estudi aprofundit d'aquesta obra on es recorre la seva història i es distingeix la intervenció de Bernardí Martorell, molt confusa a tots els documents anteriors.

Aquest conjunt és un monument reconegut com a BCIL¹⁵⁶⁹ però, tot i així, és ben desconegut, ja que actualment està en desús i hi ha molt poques publicacions sobre el tema. De fet, el propi registre de BCIL té molt poca informació de l'edifici, i considera que és una obra de Domènech i Mansana,¹⁵⁷⁰ però no menciona Bernardí Martorell.

Hem investigat a tots els documents, arxius i bibliografia sobre el tema, i no hem trobat cap referència a l'arquitecte Domènech i Mansana, solament apareix al catàleg de BCIL, on especifica que és una obra "atribuïble" a aquest arquitecte. No hem trobat plànols signats que demostrin què va fer exactament Bernardí Martorell a Torrebonica, però després de la investigació realitzada en documents de l'època podem dir que va ser ell qui en va realitzar la principal ampliació i tots els edificis annexos, especialment l'església.

A les diferents publicacions sobre l'edifici es parla més del sanatori o la colònia i del seu funcionament que dels edificis en sí. Per això no s'ha publicat fins ara una descripció històrica del conjunt edificat,¹⁵⁷¹ on es puguin distingir les diferents fases del sanatori, les diferents intervencions d'arquitectes i el que va fer cadascun. Per poder desenvolupar aquesta informació, tenint en compte que no hi ha documents arquitectònics, s'ha trobat informació a diaris de l'època i s'ha pogut construir el relat comparant aquesta amb les fotografies antigues que hem trobat a alguns arxius i documents.

¹⁵⁶⁹ Núm. de registre BCIL: 6641-I. Font:

<http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=0&consulta=&co di= 28122> (consulta: 4-6-19).

¹⁵⁷⁰ *Ídem*.

¹⁵⁷¹ Sí que trobem una publicació sobre la història del mas original: Armengol, J.M. *Monografia de Can Viver de la Torre Bonica: de Sant Julià d'Altura*. Barcelona: Tallers gràfics Vda. R. Fabré, 1935.

Trobem referències bibliogràfiques a l'article de Bassegoda,¹⁵⁷² on fa un breu resum de la intervenció de l'arquitecte; i al fulletó editat per l'Obra Social de La Caixa¹⁵⁷³ on s'exposa la seva història i els usos que ha tingut el complex. També l'esmenta Mazzanti als dos articles que ja hem citat on parla del modernisme català i de Bernardí Martorell: al primer fa una interessant observació sobre l'església: "es tracta d'una obra de petites dimensions (...) però no de menor valor respecte a les altres creacions d'aquest autor",¹⁵⁷⁴ i destaca que és de les poques obres religioses on l'arquitecte no utilitza el totxo vist, però no entra en detall en quins elements de Torrebonica són obra de Martorell, és més, descriu erròniament com a obra de l'arquitecte els esgrafiats de la façana, que són part d'una intervenció posterior, com es veurà més endavant. També és una de les quinze obres de Martorell esmentades a l'Inventari General del Modernisme.¹⁵⁷⁵

Per altra banda, hi ha publicacions de l'època sobre el conjunt de Torrebonica, com *Colonia Social antituberculosa de Torre Bonica*, publicat l'any 1925, que explica totes les novetats del sanatori;¹⁵⁷⁶ o *Colonia Antituberculosa de Torre-Bonica, Asistencia en Departamentos familiares*,¹⁵⁷⁷ document publicat l'any 1927 quan s'estrenaven aquests nous edificis; o *El dolor ajeno*, llibre escrit pel fill del doctor Xalabarder, director de l'hospital, on recull la història i les tècniques que s'aplicaven en aquella època al sanatori.¹⁵⁷⁸ Per últim, trobem un documental: *Torrebonica; pícnic de la memòria*, amb diferents testimonis de persones que hi havien viscut i n'expliquen records.¹⁵⁷⁹

A més a més, a les revistes locals *La Comarca del Vallès* i *El Dia* podem trobar molta informació sobre diferents activitats en relació a la història de l'edifici: inauguracions, esdeveniments, visites, descripcions, resums de com funcionava, etc.

Com hem dit, no trobem a cap dels arxius principals del nostre arquitecte informació sobre aquest projecte: ni plànols ni documents. A l'Arxiu Municipal de Terrassa (AMT a partir d'ara), només es conserven plànols de les últimes intervencions i al de la Fundació Sant Llätzer (AFSLL a partir d'ara), actuals propietaris de l'edifici, conserven un arxiu bastant complet: per una banda, hem pogut consultar plànols de l'edifici aixecats l'any 1978, per altra els de l'estat actual. També inclou fotografies antigues i retalls de premsa que ens han ajudat en la recerca, i, per últim, tenen un arxiu situat al propi edifici del sanatori que es centra en les històries clíniques dels malalts i documents del funcionament intern de l'edifici. Aquesta Fundació, juntament amb l'Ajuntament de Terrassa i La Gunter,¹⁵⁸⁰ organitzen visites guiades en les quals s'explica la seva història, fet que ha facilitat també la investigació i l'accés a l'interior de l'edifici. El fons Xalabarder de l'arxiu del Museu d'Història de la Medicina de Catalunya (MHMC a partir d'ara) conté també molta informació en relació al sanatori: informació sobre pacients, tractaments mèdics que s'hi

¹⁵⁷² Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, pp. 39-40.

¹⁵⁷³ Jordà, J.M. Notes històriques de Torrebonica. A: *Centre Social "Verge de Montserrat", Torrebonica*. Barcelona: Obra Social de La Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis de Catalunya i Balears, s.d., pp. 2-7.

¹⁵⁷⁴ Mazzanti, C. (2012), *op. cit.*, pp. 108-109.

¹⁵⁷⁵ Pons, V., Bassegoda, J. *op. cit.*

¹⁵⁷⁶ *Colonia social antituberculosa de Torre Bonica*. Barcelona: La Polígrafa, 1925.

¹⁵⁷⁷ *Colonia Antituberculosa de Torre-Bonica: asistencia en departamentos familiares*. Barcelona: Caja de Pensiones para la Vejez y Ahorros, 1927.

¹⁵⁷⁸ Xalabarder, E. *El dolor ajeno*. Barcelona: Obra Cultural, 2011.

¹⁵⁷⁹ Torrebonica; pícnic de la memòria. 26-2-2015. Vídeo de Youtube.

<https://www.youtube.com/watch?v=fQWCDmh-IQI> (consulta: 11-6-2019).

¹⁵⁸⁰ Empresa de relats itinerants de Teresa Sánchez. <https://www.lagunter.cat/> (consulta: 1-2-2019).

realitzaven, documentació sobre actes i esdeveniments, fotografies, etc., però no hi trobem tampoc plànols o factures de la construcció.¹⁵⁸¹

Per últim, cal esmentar Teresa Sánchez, que s'encarrega de les visites de La Gunter i Daniel Casals, masover de l'edifici des del 1979 fins el 2010, amb qui s'han pogut mantenir entrevistes que han ajudat a entendre alguns temes de funcionament del complex.

Notes històriques

El document més antic que es conserva sobre la casa pairal on actualment es troba el sanatori de Torrebonica correspon al segle XIII. Des de llavors, la hisenda (que ja pertanyia a la parròquia de Sant Julià d'Altura), va anar passant de generació en generació canviant de nom: can Barba, Mas Botet, Mas Maduxer. Des del segle XVIII, després de moltes generacions, quan el mas pertanyia a la família Sala Viver, es va començar a anomenar Mas Sala Viver i després Can Viver de la Torre Bonica, aquest segon nom a causa d'uns fets, potser llegendaris: diu la veu popular que els propietaris de Can Viver, en aquells moments, els Maduxer, es van enfrontar amb els d'un altre mas perquè volien construir una torre de vigilància. Tots dos van posar en la construcció tots els mitjans i van guanyar els de can Viver, de manera que tothom en va dir la "torre bonica". Aquesta era quadrangular, amb teulada piramidal i una finestra gòtica. L'altra masia, que també era de la parròquia de Sant Julià d'Altura, pertanyia a la família Borrell. Aquests últims s'arruïnaren, es diu que per haver fet un esforç superior a les seves possibilitats, i l'últim hereu d'aquests acabà, segons la llegenda, sent mosso de can Viver.¹⁵⁸²

Aquesta torre (la torre bonica) és a l'actual façana, la de mà dreta mirant a la finca, i és la més antiga. Actualment n'hi ha dues, que són gairebé iguals, ja que la construcció original ha quedat totalment reformada.

El 9 d'abril del 1909, l'últim hereu, Ramon Viver i Arnet, va vendre el mas al Patronat de Catalunya per a la lluita contra la Tuberculosi,¹⁵⁸³ fundat a Barcelona el 1904, per convertir-lo en sanatori. En aquell moment, la masia constava de baixos i dos pisos, amb una capella adossada al costat, una petita casa contigua pels masovers, i la "torre bonica".

El mas es va habilitar amb una petita reforma, a càrrec de l'enginyer Manuel Gispert¹⁵⁸⁴ (com s'ha dit, s'afirma a alguns llocs que aquesta reforma va ser a càrrec de Domènec i Mansana però no se n'ha trobat cap prova) i la inauguració oficial de les instal·lacions va ser el 28 de gener del 1911, tal com recull el diari *La Comarca del Vallés*, on també s'afirma que les instal·lacions estaven dirigides principalment a malalts pobres.¹⁵⁸⁵ L'acte d'inauguració va ser presidit pel Comte de Torruella de Montgrí, i hi van participar autoritats de la província, protectors del Patronat per a la Lluita contra la Tuberculosi, i altres autoritats de Barcelona i voltants. Va consistir en un dinar a Terrassa i la visita a les instal·lacions, on el bisbe de la diòcesi doctor Laguarda va celebrar la cerimònia de benedicció de l'espai, juntament amb el president del patronat, Vidal i Ribas, que va fer un discurs expressant molta gratitud del patronat a les autoritats i als protectors de l'asil, que després de la cerimònia van recórrer totes les dependències d'aquest i en van elogiar

¹⁵⁸¹ Fons: Xalabarder, MHMC.

¹⁵⁸² Jordà, J.M. *op. cit.*

¹⁵⁸³ *Ídem.*

¹⁵⁸⁴ Anònim. Efemèride: Sanatori de Can Viver. A: *El Dia*, n. 2790. Terrassa: 28-1-1928, p. 3.

¹⁵⁸⁵ Sala, J. Sanatorio anti-tuberculoso. A: *La Comarca del Vallés*, n. 1566. Terrassa: 28-1-1911, pp. 1-2.

principalment les condicions d'higiene, orientació i ventilació.¹⁵⁸⁶ D'aquesta inauguració se'n feia ressò també *La Vanguardia*.¹⁵⁸⁷

Era i visió general del Mas de Can Viver. (s.d.). Fons: AFSLL.

Sanatori de Torrebonica. 1911. Fons: Xalabarder, MHMC.

En aquell moment, tal com explicava el president del patronat, només es podien instal·lar al sanatori vint malalts, juntament amb cinc germanes de Sant Vicenç de Paül, però s'aspirava a instal·lar-hi fins a 120 malalts.¹⁵⁸⁸ Exposava també en aquest discurs els tres fins de la institució antituberculosa: fins científics, d'investigació mèdica; fins socials, demanant diners als rics per a ajudar als malalts pobres i fins higiènics, traient els tòxics de les fàbriques i tallers i donant-los allotjament còmode i net, oxigen i alimentació.¹⁵⁸⁹

Des d'aquest moment va començar a funcionar el sanatori, sense que el patronat tingués prou recursos per a mantenir-lo, de manera que subsistia en base a donatius. De fet, veiem a diversos diaris de l'època com s'organitzaven a Terrassa i altres poblacions properes festes, excursions i altres esdeveniments benèfics per a aconseguir fons.¹⁵⁹⁰

L'any 1917 és la primera vegada que sabem que Bernardí Martorell va intervenir al Sanatori. Tal com recull un dels diaris interns que s'hi editaven, *La Torre Bonica*, "bajo la inteligente dirección del arquitecto D. Bernardino Martorell, se llevaron a cabo el verano pasado importantes reformas en nuestro Sanatorio",¹⁵⁹¹ i esmenta les diferents intervencions d'aquest: l'ampliació de la petita capella, que resultava insuficient, la construcció de planta de la sagristia, i la gran i higiènica sala de cura per a homes. En aquest moment, va reformar també "las salas lavabos, cuartos de baño, roperos, etc."¹⁵⁹² La nova capella (igual però amplificada, encara no l'església que veiem actualment), va ser beneïda el 18 de desembre del 1916 pel rector de la parròquia de Sant Cugat, que, juntament amb els mossens de les esglésies de Sant Julià d'Altura i del Sant Esperit de Terrassa, va beneir també els locals nous.

¹⁵⁸⁶ Anònim. La inauguración de la Granja Sanatorio. A: *La Comarca del Vallés*, n. 1566. Terrassa: 28-1-1911, pp. 2-3.

¹⁵⁸⁷ Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 14-1-1911, p. 4.

¹⁵⁸⁸ Anònim. A: *La Comarca*, n. 1568. Terrassa: 31-1-1911, p. 1.

¹⁵⁸⁹ *Ídem*.

¹⁵⁹⁰ Anònim. A: *La Comarca*, n. 1648. Terrassa: 9-5-1911, p. 2.

¹⁵⁹¹ Anònim. A: *La Torre Bonica*, n. 8. Terrassa: 2-1917, p. 3-4.

¹⁵⁹² *Ibidem*, p. 4.

Segurament Bernardí Martorell havia estat escollit per a les petites reformes de l'edifici degut a la seva relació amb el patronat antituberculós.¹⁵⁹³ Martorell havia patit molt de prop les conseqüències de la malaltia (la seva mare morí a causa de la tuberculosi quan ell només tenia set anys¹⁵⁹⁴) i era membre de la institució.¹⁵⁹⁵

El sanatori funcionava però el grup de metges altruistes que el van començar no podia seguir mantenint-lo només en base a donatius, així que l'any 1922, la fundació antituberculosa va cedir l'edifici a la Caixa de Pensions per la Vellesa i d'Estalvis, perquè se'n fes càrrec.¹⁵⁹⁶ Aquesta entitat tenia, per fi, diners per invertir en el conjunt i necessitaven un arquitecte per al projecte d'ampliar-lo i de construir-hi altres edificis per a convertir-lo en una colònia.

És aquí on entra en joc la intervenció més potent de Bernardí Martorell. Tot i que no tenim documents del projecte, les úniques referències a aquesta reforma afirmen que és obra del nostre arquitecte.¹⁵⁹⁷ El projecte de reforma que la Caixa de Pensions per la Vellesa i d'Estalvis va encarregar a Bernardí Martorell, arquitecte que ja havia treballat al sanatori, consistia en ampliar considerablement el conjunt,

Façana principal de l'edifici. 1925. Extret de: *Colonia social...* (1925), *op. cit.*

i va ser al voltant de l'any 1923. En concret, Martorell va transformar l'edifici del sanatori, convertint-lo en simètric: va afegir una torre a l'altra banda de la façana i va fer créixer l'edifici cap als dos costats, formant terrasses a tots els pisos i patis interiors en diversos punts, per a afavorir l'entrada de llum solar i la ventilació. L'edifici ja tenia una petita capella, que havia format part de l'antic mas, però en una segona intervenció, Bernardí Martorell va afegir al conjunt una església, que aprofitava l'antiga com una capella lateral. En totes aquestes obres, l'arquitecte va ser secundat pel mestre d'obres Pau Sabanés.¹⁵⁹⁸

Les obres es van dur a terme durant els anys 20, i els diferents espais van anar funcionant a mesura que s'anaven construint. L'any 1925 la Reina Victòria visitava les instal·lacions del Sanatori,¹⁵⁹⁹ demostrant la importància del complex a l'època. Suposem doncs que en aquell moment les obres de l'edifici principal ja devien estar acabades. La reforma, doncs, es va dur a terme entre els anys 1922 i 1925.

¹⁵⁹³ Anònim. Contra la tuberculosi. A: *El Día*. Madrid: 26-3-1904, p. 1; Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 14-4-1910, p. 4.

¹⁵⁹⁴ Esquela. A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 15-3-1884, p. 14.

¹⁵⁹⁵ Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 14-4-1910, p. 4.

¹⁵⁹⁶ *Colonia antituberculosa...* (1927), *op. cit.*

¹⁵⁹⁷ Anònim. A: *El Dia* (1928), *op. cit.*

¹⁵⁹⁸ *Ídem*.

¹⁵⁹⁹ Anònim. A: *El Dia*, n. 2065. Terrassa: 2-6-1925, p. 3.

Després de l'ampliació de Bernardí Martorell el número de malalts que podien residir al sanatori va augmentar considerablement, a una notícia del 1927 trobem que "actualment hi ha 106 malalts tuberculosos distribuïts en cinc seccions: 12 nens, 12 nenes, 26 homes, 42 dones (...)".¹⁶⁰⁰ En aquell temps, l'entitat comptava amb un dispensari antituberculós a Barcelona, al carrer Diputació número 336, d'on arribaven molts dels malalts i des d'on es feia el seguiment dels que ja havien tornat guarits a casa.¹⁶⁰¹ Allà es feien exàmens previs dels pacients per decidir si necessitaven ser ingressats al sanatori.

Visita de la Reina Victòria al Sanatori de Torrebónica. 6-1925. Apareix a la fotografia el doctor Conrad Xalabarder i Francesc Moragas. Fons: Família Xalabarder. Extret de: <http://www.galeriametges.cat/galeria> (consulta: 15-6-2019).

Per altra banda, en aquesta mateixa etapa, el director de la Caixa, Moragas, va proposar bastir a Torrebónica una colònia social construint-hi pavellons familiars, granges i escola per als nens. Aquest projecte també es va encarregar a Martorell, que va projectar i fer construir diversos edificis que es trobarien al voltant del sanatori, alguns relacionats amb el personal d'aquest (xalet per a la comunitat religiosa, xalet per als metges interns, xalet per al capellà, xalet per a l'administrador, residències per a familiars dels malalts) i altres relacionats amb la colònia agropecuària: habitatges per als treballadors, granges i escola per als seus fills.¹⁶⁰²

A més a més, es van construir els departaments d'assistència familiar, unes cases als terrenys del sanatori on podien viure els malalts amb les seves famílies, en un règim de dependència del centre mèdic però amb certa autonomia. Suposem que aquests habitatges també van ser construïts per Bernardí Martorell, ja que són de la mateixa època, van ser acabats l'any 1927.¹⁶⁰³

També va ser en aquest moment quan es van crear a La Caixa comptes benèfics d'estalvi, els interessos dels quals estaven destinats al manteniment de places al sanatori¹⁶⁰⁴ i quan es va canviar la denominació del complex: Sanatori de la Verge de Montserrat.

L'últim edifici que va fer el nostre arquitecte va ser l'església, posada sota l'advocació de la Mare de Déu de Montserrat, patrona del sanatori. Les obres van començar l'any 1928. No tenim plànols ni documents d'aquest inici però trobem a un diari que el mes de gener del 1928, tot i que no havien començat les obres, ja hi havia projecte: "la capella (...) és la mateixa que hi havia quan encara l'edifici era una masia, ara hi ha el projecte de construir una església prop de dita capella".¹⁶⁰⁵ Uns mesos més tard, el 12 de maig del mateix any, apareix al diari la "benedicció i col·locació de la primera pedra del sanatori antituberculós",¹⁶⁰⁶ que ja estava construït i per tant es tracta probablement de l'inici de les obres de l'església del sanatori. Les obres van durar gairebé dos anys, i aquesta va ser benedicida el 24 d'abril del 1930, pel bisbe Miralles, de Barcelona i inaugurada el 27 d'abril, festivitat de la Mare de Déu de Montserrat, pel cardenal Vidal i

¹⁶⁰⁰ Trias, A. Sanatori de Terrassa. A: *El Dia*, n. 2658. Terrassa: 23-8-1927. p. 1.

¹⁶⁰¹ *Ibidem*, p. 2.

¹⁶⁰² Jordà, J.M. *op. cit.*, p. 7.

¹⁶⁰³ *Colonia antituberculosa...* (1927), *op. cit.*

¹⁶⁰⁴ *Colonia social...* (1925), *op. cit.*

¹⁶⁰⁵ Anònim. *Efemèride...* (1928), *op. cit.*

¹⁶⁰⁶ Anònim. A: *El Dia*, n. 2868. Terrassa: 12-5-1928, p. 2.

Barraquer, tan vinculat, com ja s'ha vist, amb el nostre arquitecte, fet que corrobora l'autoria de Martorell. La imatge de la Mare de Déu de Montserrat que presidia l'església podria ser obra de Josep Llimona,¹⁶⁰⁷ va ser pagada per subscripció pels treballadors de La Caixa (actualment ja no es troba a l'edifici, sinó, segons la visita guiada, a les oficines de l'entitat a Via Laietana).¹⁶⁰⁸

Vista general del Sanatori de Torrebónica amb la nova església. 1930. Fons: Bernardí Martorell, ACG-UPC-ETSAB.

Durant molts anys Torrebónica va ser un referent en la lluita contra la tuberculosi. Els seus metges, la nissaga de doctors Xalabarder, que van treballar al sanatori durant tres generacions (doctors Eduard Xalabarder, Conrad Xalabarder i Eudald Xalabarder) dirigint el conjunt, amb la col·laboració d'altres metges i de les religioses paüles, tenien una feina molt sacrificada, tal com recorda un dels doctors Xalabarder: treballaven dues setmanes seguides (sense parar, 24 hores al dia, ja que vivien al mateix sanatori), i després tenien dos dies de festa.¹⁶⁰⁹ La dedicació d'aquests metges, les tècniques que duïen a terme, i la bona ubicació del sanatori facilitaven que es curessin molts tuberculosos. A *La Vanguardia*, per exemple, hi fa referència, aportant dades concretes de curacions:

Durante el pasado año 1931 ingresaron en el Sanatorio Antituberculoso de Torrebónica y en los departamentos familiares anexos a su colonia, 79 enfermos. Salieron, clínicamente curados, 29, y mejorados, 34. Los enfermos en tratamiento, al terminar el año, eran 104.¹⁶¹⁰

Els tractaments que s'hi duïen a terme eren innovadors i provocaven bons resultats, de manera que els estudiants de medicina visitaven el sanatori per aprendre les tècniques que allí s'aplicaven.¹⁶¹¹ Dues de les tècniques no farmacològiques que es feien servir amb els malalts tenien a veure amb la disposició de l'edifici: una era l'helioteràpia, l'exposició de malalts a la llum solar (no directa), que es podia dur a terme gràcies a les àmplies terrasses que tenia el nou edifici; l'altra era la higiene, les màquines de rentar roba funcionaven dia i nit netejant tot el que tocaven

¹⁶⁰⁷ Jordà, J.M. *op. cit.*, p. 8.

¹⁶⁰⁸ Aquesta informació no s'ha pogut comprovar.

¹⁶⁰⁹ Entrevista al doctor Xalabarder. A: Documental "Torrebónica: Pic-nic de la memòria", *op. cit.*

¹⁶¹⁰ Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 25-2-1932, p. 9.

¹⁶¹¹ "Estudiantes de Medicina de Barcelona se desplazaron a Tarrasa para visitar el sanatorio de Torrebónica. (...) el doctor Xalabarder, director del Sanatorio Antituberculoso, explicó los métodos de curación y sus resultados". Anònim. Información regional. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 14-12-1927, p. 26.

els malalts i per a aquest servei l'edifici disposava d'una àmplia bugaderia amb els sistemes més moderns ben connectada amb tot el complex.

Terrassa per a la cura de repòs i sol. 1925. Extret de: *Colònia social...* (1925), *op. cit.*

Armaris-assecadors d'aire calent, a la bugaderia. Fotografia de l'autora (9-6-2019).

Durant aquests anys a Torrebonica hi van viure molts malalts en diferents condicions: per una banda hi havia persones de classe benèfica, sostingudes per la beneficència; classe social (pagaven 5 pessetes diàries), i classe distingida (15 pessetes diàries). Aquestes diferents classes donaven alguns privilegis en les condicions d'allotjament però el sanatori afirmava que "tots els malalts reben el mateix tracte mèdic, higiènic".¹⁶¹² Alguns dels malalts recuperaven la salut, però, més enllà de curar-se, el que tots trobaven a Torrebonica era un lloc on s'allunyaven del neguit de les ciutats, gràcies a la seva ubicació i a les moltes hores de repòs, sol i passeig per la natura. Aquest context de pau i d'aïllament va fer que molts dels ingressats realitzessin diverses manifestacions artístiques, que es poden veure a *La Galeria*, un dels senzills diaris que editaven els interns. Durant gairebé 30 anys el periòdic es va realitzar mensualment, incloent il·lustracions i poemes, al principi escrit a mà, i després mecanografiat.¹⁶¹³

Els poemes que apareixen a aquest diari fan referència d'una manera o altra a Torrebonica o a com vivien els interns. Un bonic exemple és l'oració del malalt, escrita per Josep Gimeno-Navarro, que mostra la soledat dels ingressats:

Morena de Montserrat,
Verge de Torrebonica:
perquè es mor de soledat
el meu cor de mica en mica,
i es veu sol i abandonat,
baixeu i feu-me costat,
presència inefable i rica,
Morena de Montserrat,
Verge de Torrebonica.¹⁶¹⁴

En aquests poemes es comprova l'admiració per la natura, la gran fe de molts dels interns i l'enyorança i la soledat que patien, allunyats de les seves famílies.

A part de *La Galeria*, els residents de Torre Bonica també editaven un petit diari setmanal anomenat senzillament *La Torre Bonica*, on s'explicaven breument les notícies i els

¹⁶¹² Trias, A. *op. cit.*, p. 2.

¹⁶¹³ Jordà, J.M. *Antologia poètica. A: Centre Social "Verge de Montserrat", Torrebonica*. Barcelona: Obra Social de La Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis de Catalunya i Balears, s.d., pp. 8-10.

¹⁶¹⁴ *Ídem*.

esdeveniments del lloc, des del naixement de “nueve monísimos patos”¹⁶¹⁵ fins a l’anunci d’actes religiosos, com les confèrencies catequístiques dels divendres a les cinc de la tarda¹⁶¹⁶ o la caiguda d’una abundant nevada.¹⁶¹⁷ La revista contenia apartats amb cert sentit de l’humor, com per exemple el “De lingüística”, on s’explicava l’origen etimològic “de ciertas palabras modernas”, i curiosament la primera paraula que expliquen és “microbio: un pequeño viviente, sea animal como es el de la tuberculosis, sea vegetal como es el de la cólera”.¹⁶¹⁸

Durant la Guerra Civil, els malalts van seguir ingressats, fins que, a finals del conflicte, es va fer fora a tots els que ocupaven el recinte i a les religioses. Els elements religiosos van ser destruïts i es va convertir el sanatori en un Hospital de Guerra.

Com es pot veure, les fotografies antigues en comparació amb l’edifici actual revelen que hi va haver una tercera remodelació de l’edifici: es van igualar les torres, es va afegir un pis a l’edifici central, es van unir totes les terrasses amb arcs de mig punt, es van decorar les façanes amb esgrafiats, etc. Aquesta rehabilitació no està registrada i no sabem quan es va dur a terme. Potser és per aquesta remodelació que s’ha atribuït l’obra a Domènech i Mansana: això explicaria que al registre de BCIL, consti el conjunt com a obra d’aquest arquitecte.

Colònia de Torrebonica. 2017. Extret de: www.fsll.cat/mas-viver-de-torrebonica-present-en-els-premis-gaudi/ (consulta: 17-6-2019).

Després del conflicte el sanatori va seguir funcionant, però cada vegada menys, ja que la ciència va avançar molt en els tractaments de la tuberculosi, fet que va reduir considerablement la necessitat de sanatoris, ja que es podia tractar la malaltia amb mètodes farmacològics. Això va fer que l’any 1977 el Sanatori es transformés totalment per a destinar-lo a altres funcions socials i assistencials.

Des de llavors el Centre Social Verge de Montserrat va comprendre un conjunt de diversos equipaments de caràcter social i assistencial localitzats a Torrebonica: una residència d’ancians, una llar per a cegues, una escola i residència per a sords, una escola i residència per a cecs i una colònia agrícola i ramadera, que servia de granja escola i de casa de colònies. Aquesta habilitació de l’edifici per a nous usos va suposar successives remodelacions d’aquest i també la construcció d’una nova ala i fins i tot d’altres edificis als seus terrenys. Els diferents equipaments es van anar

¹⁶¹⁵ Anònim. A: *La Torre Bonica*, n. 1. Terrassa: 15-8-1915, p. 3.

¹⁶¹⁶ Anònim. A: *La Torre Bonica*, n. 4. Terrassa: 20-2-1926, p. 3.

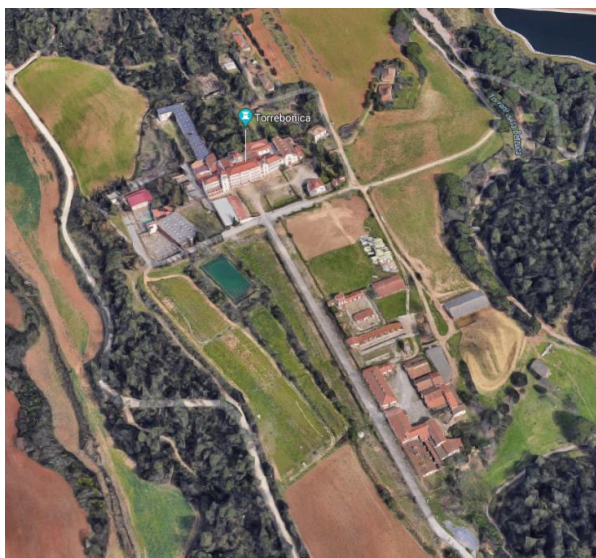
¹⁶¹⁷ Anònim. A: *La Torre Bonica*, n. 8. Terrassa: 2-1917, p. 4.

¹⁶¹⁸ Anònim. A: *La Torre Bonica*, n. 4. Terrassa: 20-2-1926, p. 4.

traslladant a altres llocs. La finca de Torrebonica va funcionar com a casa de colònies fins l'any 1991 i com a granja fins l'any 2001.¹⁶¹⁹ L'any 2010 la Fundació Sant Llàtzer de Terrassa va adquirir Torrebonica per a que establir-hi un campus en ciències de la salut vinculat a la Universitat Autònoma de Barcelona.¹⁶²⁰ Actualment l'edifici no té cap ús, només s'utilitza puntualment com a plató per a rodatge de pel·lícules.¹⁶²¹

Descripció

El conjunt del Sanatori de Torrebonica, com s'ha dit, ha patit diverses modificacions en la seva història, i aquí volem centrar-nos en el projecte de Bernardí Martorell. Per a poder descriure l'edifici construït per Martorell, que ja no és el que veiem ara (només en alguns aspectes), ens han estat molt útils alguns documents: en primer lloc, un fulletó publicat el 1925 en el qual, a part d'explicar molt a fons el funcionament de la colònia antituberculosa, es publicaven fotografies d'aquell mateix any, de l'edifici acabat d'ampliar. Per altra banda, un article publicat al diari *El Dia* el 23 d'agost del 1927, que fa un resum de com era i com funcionava la colònia, i, pel

Visió aèria del conjunt. Extret de: Google Earth (consulta: 1-2-2019).

moment en el qual es va escriure, ens ajuda a entendre com havia fet construir els diferents espais Bernardí Martorell, igual que altres articles que citarem. Per altra banda, han estat claus les fotografies dels anys 1925 a 1935 trobades a l'ACG-ETSAB, a l'AMT i al primer document que mencionàvem, ja que, comparant-les amb l'edifici anterior i l'actual, hem pogut veure quina va ser la intervenció pròpiament de l'arquitecte. Aquesta és la que descriurem en aquest capítol.

La colònia de Torrebonica comprenia una finca de 1.750.000 metres quadrats,¹⁶²² una de les més importants de la comarca del Vallès. Aquesta incloïa l'element central del conjunt, el sanatori, i diversos edificis al seu voltant, on vivien totes les persones que "cooperen a la vida de la mateixa: metges, germanes paüles, sacerdots, infermeres, professors, personal agrícola, mossos de treball del camp, guarda, criats i personal d'arts i oficis, de comerç i d'indústria".¹⁶²³ Totes aquestes persones vivien a Torrebonica amb les seves famílies (en molts casos) i estaven distribuïdes en diferents edificis que es troben al voltant del sanatori.

El territori de la colònia era, per una banda, el factor de producció i riquesa que treballaven els seus habitants: camps de blat, vinya i horts; i, per l'altra, i el territori de curació i salut dels malalts: boscos, jardins i parcs. Aquests espais naturals constituïen la major part de les hectàrees de la

¹⁶¹⁹ Entrevista a Josep Lluís Lorca, Arxiu de Terrassa, 14-6-2019.

¹⁶²⁰ Anònim. Terrassa apuesta firmemente por los servicios sanitarios de calidad y por la formación en salud. A: *La Vanguardia*, páginas especiales. Barcelona: 23-3-2011, p. 7.

¹⁶²¹ <http://www.shootinginspain.info/es/localizaciones/mas-viver-de-torrebonica> (consulta: 22-10-2019).

¹⁶²² Anònim. Efemèride... (1928), *op. cit.*

¹⁶²³ Trias, A. *op. cit.*, p. 1.

finca, que envoltaven la zona més construïda. Actualment la major part d'aquests terrenys formen part del club de golf El Prat.

Per altra banda, trobem el terreny pròpiament urbanitzat, ordenat de la següent manera: quan s'accedeix al conjunt, es pot veure una llarga avinguda recta flanquejada d'arbres. A la banda dreta d'aquest camí, trobem uns edificis de planta baixa que són les antigues escoles i les granges. A l'esquerra podem veure camps de conreu. Si seguim per l'avinguda, aquesta acaba en el sanatori pròpiament, que té, annex a la dreta, l'església. A part del sanatori, davant d'aquest, enfront de l'església, trobem un pavelló que era la casa dels metges. A la zona de la dreta del sanatori, al costat de l'església, es troba l'antiga casa de les monges, una mica més endarrere, la casa de l'administrador, els xalets d'assistència familiar, i les cases dels treballadors. Tots aquests edificis van ser concebuts amb un fi concret, però després, amb els diferents canvis d'ús del complex, es van fer servir per altres coses: Daniel Casals, masover, per exemple, va viure a la casa dels metges durant més de 30 anys, quan ja no funcionava el sanatori, i recorda que en aquella època la casa de les monges era una casa de treballadors,¹⁶²⁴ etc.

Avinguda d'accés al sanatori. Fotografia de l'autora (9-6-2019).

Vista aèria del conjunt. (s.d.). Fons: exposició al sanatori, visita 9-6-2019. (Es pot veure l'accés al sanatori, el xalet construït al davant i dues de les cases del fons).

Per a descriure aquests diferents edificis que formaven la colònia, els ordenarem en tres apartats: el sanatori, l'església i els altres edificis. Ens centrarem en aquesta descripció, com hem dit, en la intervenció de Bernardí Martorell.

Sanatori

L'edifici central del conjunt de la colònia de Torrebonica és el sanatori. Aquest, com s'ha dit, és una reforma d'un antic mas. L'edifici que es va trobar Bernardí Martorell era un mas restaurat i habilitat com a sanatori: un bloc central de planta baixa més dos pisos, amb una torre lateral (la torre bonica).

La intervenció de Bernardí Martorell en aquesta construcció va ser ampliar-la construint dos pavellons laterals i transformant-ne una mica l'estructura.

El conjunt ja reformat per Martorell es tracta d'un edifici de grans proporcions, de planta rectangular, format per planta baixa i tres pisos. És de composició simètrica.

¹⁶²⁴ Entrevista a Daniel Casals, 9-6-2019.

Inauguració del sanatori de Torrebónica. 28-1-1911.
Extret de: AFSLL.

Vista general del sanatori després de la reforma de Bernardí Martorell. 1925. Extret de: *Colonia social...* (1925), *op. cit.*

Bernardí Martorell va mantenir intacte el cos central (podem deduir que hi va realitzar reformes a l'interior), amb la torreta que tenia al centre. En aquest bloc central es trobava la sala de visites, la farmàcia, els consultoris mèdics, el laboratori, els raigs X, la biblioteca i l'administració. Als soterranis es trobaven les sales de desinfecció, el safareig, les màquines de rentar i la cuina. Des de la cuina es repartia el menjar a tot l'edifici a través de passadissos subterranis i ascensors que distribuïen el menjar a les diferents seccions.¹⁶²⁵

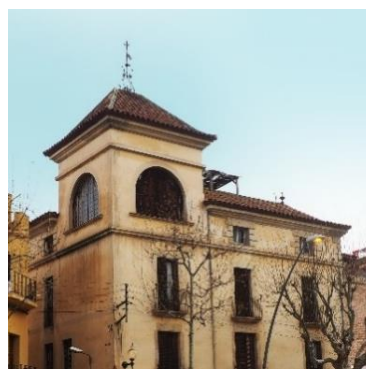
Tornant a la visió general del conjunt: l'edifici central tenia una torre a la dreta, "la torre bonica", la qual va ser restaurada per l'arquitecte: en va mantenir la base i la planta quadrada, però la va fer més alta, afegint-hi un pis més, de totxo, amb tres finestres allargades a cada costat, tot coronat per una coberta piramidal de base quadrada, semblant a l'original. En aquesta torre sembla que l'arquitecte hi va mantenir la finestra gòtica que hi havia a l'antiga. La principal novetat del cos central va ser que s'hi va afegir una torre a l'altre costat, fent que el conjunt quedés simètric. Aquesta segona torre, a l'esquerra de la façana, tenia una estructura semblant a l'anterior: base quadrada ampla, altura de tres pisos del mateix material que la façana, un pis més de totxo, en aquest cas amb més obertures, i una coberta piramidal de base quadrada, també de ceràmica. Les dues cobertes de les torres sobresortien de la base, generant un acabament i un ràfec molt característic dels edificis de Bernardí Martorell. També les dues torres en sí són elements molt prototípics de l'arquitecte, que podem veure a altres projectes seus.

Torre del campanar de l'església del monestir de Valldonzella. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

Torre del xalet del carrer Dominics, a Barcelona. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

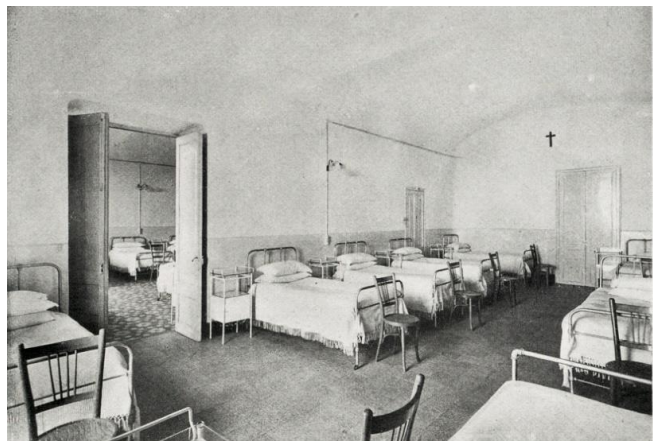
Torre de la casa Mollfuleda, a Arenys de Mar. Fotografia de l'autora (28-1-2020).

¹⁶²⁵ Anònim. *Efemèride...* (1928), *op. cit.*

Als dos costats del bloc central, compostat per l'edifici antic flanquejat per les dues torres, trobem dos pavellons nous (l'ampliació), que tenen planta baixa més dos pisos. Cada una d'aquestes ales laterals s'organitzava al voltant d'un pati interior, que permetia l'entrada de llum i de ventilació. A l'ala esquerra, cada pis té la seva pròpia terrassa, les "galeries de sol" on es duia a terme l'helioteràpia, tan important al sanatori. Cada pis, doncs, tenia la seva balustrada i columnes cada dos metres aproximadament, generant terrasses molt àmplies i il·luminades. Aquest bloc esquerre era el que albergava les dones i nenes, i no tenia cap relació amb la zona masculina, que es trobava a la dreta del conjunt central i consistia en un element gairebé simètric: semblant a l'anterior però de menors dimensions, i, en aquesta banda, l'edifici només tenia terrasses al segon i tercer pis. Els dos blocs laterals tenien una coberta a dues aigües de ceràmica, coronada als vèrtexs per elements ceràmics i acabada amb un ràfec com a molts altres edificis de Martorell.

En aquestes dos blocs, com hem dit, es trobaven les zones de malalts, separades per sexes i distribuïts en habitacions:

Hi ha dormitoris amb una renglera de llits un dels quals és per l'infermer qui té junt amb la tauleta auxiliar un telèfon particular que pot comunicar amb el metge, superiora i demás. Hi ha quarto de bany, armaris espaiosos, menjadors, etc. i unes grans galeries per a la cura de repòs i hores de sol. Els malalts de diferent sexe no tenen comunicació possible.¹⁶²⁶

Dormitori de la secció masculina. 1925. Extret de: *Colonia social...* (1925), *op. cit.*

Al final de l'ala dreta es trobava l'antiga capella, que Bernardí Martorell va reformar i que, uns anys més endavant, va transformar en església, vinculant-la a l'edifici.

El conjunt tenia també terrasses cap a l'altra cara de l'edifici (la zona del darrere), a l'entorn dels patis interiors que hem esmentat que tenia cada ala.

Fragment de la façana principal i pati, accés al garatge. 1925. Extret de: *Colonia social...* (1925), *op. cit.*

Pati interior de l'edifici. 1925. Extret de: *Colonia social...* (1925), *op. cit.*

¹⁶²⁶ *Ibidem*, p. 3.

Més enllà del sanatori, cal dir que en aquest moment es va intervenir també en la urbanització del conjunt: davant del sanatori es va generar una gran plaça elevada, sota la qual es trobaven els garatges, als quals s'accedia pels costats inferiors.

Actualment no podem gairebé apreciar la intervenció de Martorell, perquè uns anys més tard es va dur a terme en el sanatori la reforma general esmentada, no sabem per quin arquitecte, potser Domènech i Mansana, que va canviar-ne l'aparença externa: la planta baixa i les terrasses presenten galeries d'arcs de mig punt, i les obertures dels pisos superiors del cos central són de configuració rectangular. Les torres van ser transformades i igualades, generant una façana encara més simètrica, que es va homogeneïtzar tota gràcies al color blanc i alguns esgrafiats de color vermellós. El cos central va créixer uns pisos més i s'hi va afegir també una llanterna central que es manifesta exteriorment com una cúpula.

Vista general del sanatori en l'actualitat. 2018. Extret de: www.youtube.com/watch?v=qzsOByIKMo8 (consulta: 15-6-2019).

Actualment l'edifici es troba en condicions d'abandonament total: els interiors estan destruïts, la pintura caiguda, els falsos sostres desapareguts, etc. Això fa que puguem veure l'estructura interior de l'edifici, tota de fusta.

Terrassa de la façana principal del sanatori.
Fotografia de l'autora (9-6-2019).

Estructura del sostre del saló d'actes. Fotografia de l'autora (9-6-2019).

Església (1928-30).

Com ja s'ha dit, l'església del sanatori era, al principi, una capella que es trobava ja a l'antiga masia. Aquesta tenia aspecte d'ermita, tal com es descriu a un dels exemplars de *La Torre Bonica*.¹⁶²⁷

Gràcies a les fotografies de l'època podem veure que la intervenció de Martorell va tenir dues etapes: en primer lloc, l'ampliació del sanatori (podem veure imatges del sanatori ampliat sense l'església encara) entre els anys 1922 i 1925, i, en segon lloc, la construcció d'una nova església adequada a les noves dimensions del conjunt i al major nombre de feligresos que tindria, inaugurada, com s'ha dit el 1930 i, per tant, deduïm que construïda entre el 1928 i 1930

Façana principal del sanatori i l'església. (s.d.). Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

L'església és l'element que més es manté tal com el va dissenyar Bernardí Martorell. Només s'ha intervingut posteriorment en la façana, com ara veurem, però interiorment conserva gairebé totalment la mateixa disposició i decoració que va preveure l'arquitecte.

L'edifici religiós es va ubicar, com es pot veure actualment, adjunt a l'edifici del sanatori, a la banda dreta. La nova església aprofitava l'antiga com una capella lateral, a la qual es pot accedir des de l'interior, i tot aquest nou conjunt tenia accés directe des de l'exterior (des de la plaça principal), on la façana de l'església es trobava en continuïtat de la de l'edifici en sí, i des de l'interior, com veurem més endavant.

Exteriorment, l'edifici que va projectar Martorell es tractava d'una continuació de la façana del sanatori: després de les terrasses de l'edifici de la secció masculina, s'allargava un petit bloc d'un pis que connectava amb l'església, una construcció de l'altura aproximada de les torres del sanatori, que presentava una façana amb tres elements destacables: la portalada, una interessant composició de pedra i totxo, molt característica de Martorell; la façana en sí, tota blanca amb un arc parabòlic de totxo que emmarcava tres finestres verticals i tres petites rosasses; i, a la part superior de la coberta, a dues aigües, un campanar de cadireta, també de totxo, que recorda al de l'església de les Oblates del Santíssim Redemptor, coronat per una creu de ferro forjat. En

¹⁶²⁷ Alborná, P. Nuestra Capilla. A: *La Torre Bonica*, n. 6. Terrassa: 9-1916, pp. 1-2.

aquest edifici és interessant la combinació que fa Martorell del totxo amb el blanc del conjunt, que provoca un contrast que veiem a poques obres d'aquest autor.

Dia de cap d'any davant la nova església. Façana original de l'església. 1-1-1931. Fons: AMT.

Façana de l'església en l'actualitat. Fotografia de l'autora (9-6-2019).

Com es pot veure a la fotografia, l'església actualment manté la disposició dels finestrals, però n'ha desaparegut l'arc parabòlic, la decoració de la part superior de la portalada i el campanar, canviat per un altre que segueix sent de cadireta però de composició més senzilla. A la nova façana s'hi han afegit també esgrafiats vermellors com a la resta del sanatori, en aquest cas, d'àngels i símbols com l'anagrama de Jesús.

L'església es tracta d'un edifici de planta de creu llatina i tres naus. S'accedeix a l'interior, com s'ha dit, des de la plaça exterior, i des dels dos braços de la creu: un dels quals condueix a una sala adjacent des de la qual es pot sortir també a fora i l'altre a una galeria que connectava amb l'interior del sanatori, concretament amb el saló d'actes i l'anomenat "pati dels morts".¹⁶²⁸ En aquesta galeria, la porta que dona accés a l'església és la porta de l'antiga capella, que Martorell va aprofitar en la nova construcció.

Un cop a l'interior de l'església, entrant per la façana principal, sorprèn el contrast amb l'exterior: a fora tot és blanc i totxo, senzill. A l'interior, tot és color, ornament, estampat. És un contrast també en relació a les altres esglésies de Martorell, que solen ser sòbries i poc ornamentades, de totxo vist.

Del mateix moment en que probablement començava el projecte d'aquesta església, el 1928, és la conferència que va pronunciar Bernardí Martorell i Puig a l'Exposició d'Art Litúrgic.¹⁶²⁹ En aquesta conferència, que principalment parla de la importància del trasllat del cor de la catedral de Barcelona i del projecte anàleg del nostre arquitecte a Solsona, l'autor també esmenta algunes referències d'esglésies i catedrals. Entre aquestes, descriu algunes esglésies que classifica com bizantines: les esglésies de Ràvena, Venècia i Constantinopla i la capella reial de Palerm. D'aquestes expressa que "si les esglésies gregues en sa petitesa i les bisantines en sa

¹⁶²⁸ Entrevista a Daniel Casals, 19-6-2019.

¹⁶²⁹ Martorell, B. (1928), *op. cit.*

magnificència de superfícies de mosaic ens corprenen, fent sentir la petitesa humana davant la casa de Déu és perquè totes elles donen la grandesa total de la seva concepció”.¹⁶³⁰ És a dir, vincula l’efecte emocionant que provoquen aquestes esglésies (que per com el descriu, és evident que ell mateix les ha visitat) i el vincula, per una banda, a les seves decoracions de mosaic, que intentarà reproduir a Torrebonica (en algunes zones sense mosaic, amb frescos i pintures de sanefes i formes geomètriques que el simulen), i la grandesa total de la seva concepció, no per les seves dimensions sinó per la seva captació total des del moment en que s’accedeix a l’edifici. L’interior d’aquesta església doncs, està clarament influenciat per aquestes referències que esmenta Martorell a la conferència, també per alguns que no esmenta però que veiem a imatges de gairebé totes aquestes obres: les cúpules (enlloc de les voltes), els arcs de mig punt, les obertures, etc.

Basílica de Sant Vitale, Ravenna. s. VI. Extret de: <https://www.nuevatribuna.es/articulo/sociedad/viaje-ravenna-italia-mosaico/20180718164245154015.html> (consulta: 1-3-2019).

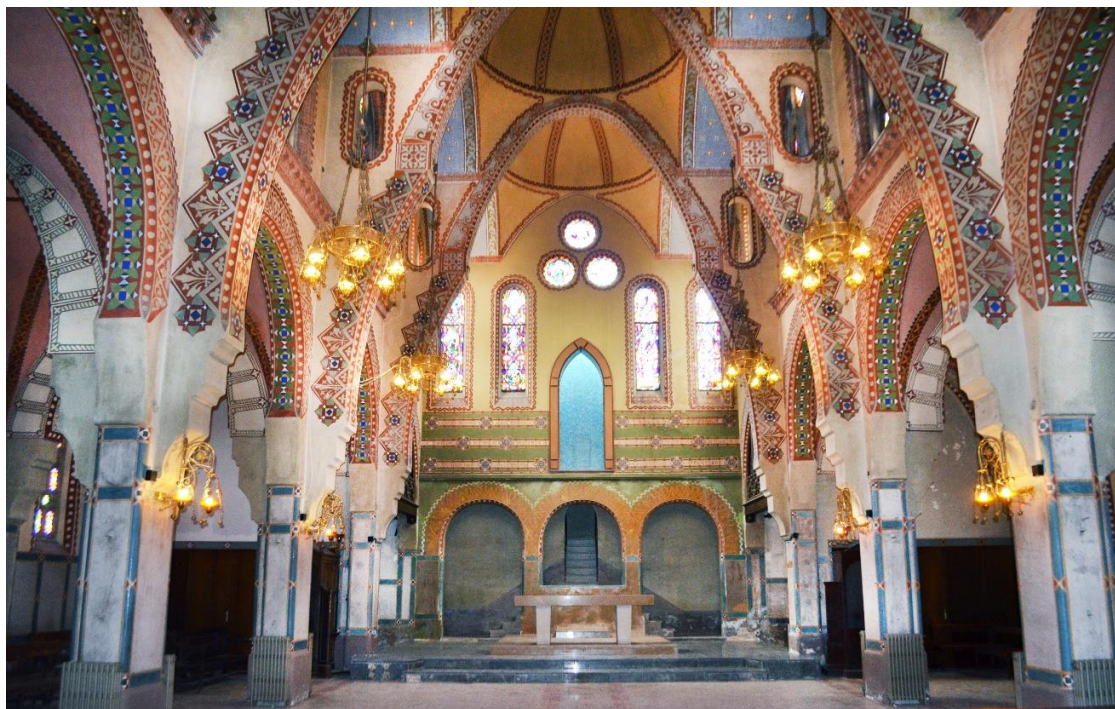

Capella palatina, Palerm. 1132. Fotografia de Juan Pablo Valenzuela. Extret de: <https://www.flickr.com> (consulta: 1-3-2019).

Podem dir que l’interior de l’església de Torrebonica presenta una barreja d’elements de diferents estils: per una banda el bizantí, pels seus mosaics, colors, làmpades penjants i voltes; per altra, el modernisme (molt tardà, ja, ens trobem als anys 1928-1930), per les seves ornamentacions florals i els arcs parabòlics, que a la vegada ens recorden a l’arquitectura àrab; al fons del presbiteri, trobem també arcs de mig punt recolzats sobre columnes i un retaule neogòtic, a la fornícula on es trobava la Mare de Déu, actualment col·locada a la capella lateral.¹⁶³¹

¹⁶³⁰ *Ídem*.

¹⁶³¹ Actualment només es veu l’arc apuntat central, però en aquest punt es trobava una composició neogòtica que està instal·lada a la capella lateral. Es veurà més endavant.

Vista general de l'església des de l'accés. Fotografia de l'autora (9-6-2019).

La nau principal es divideix en sis trams separats per arcs parabòlics i cadascun amb una cúpula central, amb petits lucernaris. Al primer tram es troba el cor, elevat per sobre la porta d'accés. Després, trobem quatre trams seguits que correspondrien a la zona dels feligresos. Al sisè tram, ocupant tot l'espai, es troba el presbiteri, amb l'altar major al centre. Als dos costats d'aquest trobem gelosies des d'un primer pis, des d'on les monges (o potser els malalts) podien assistir als actes litúrgics i a Missa.

Vista general de les voltes. Fotografia de l'autora (9-6-2019).

Gelosia de la zona superior de les capelles laterals del presbiteri. Fotografia de l'autora (9-6-2019).

A la part posterior del presbiteri hi havia una interessant composició: a la part baixa tres arcs de mig punt, a través dels quals (els dos laterals), trobem escales per a accedir a un segon pis on hi ha una fornícula, on es trobava antigament un retaule neogòtic amb la Mare de Déu de Montserrat al centre, presidint l'església. Aquesta imatge de la Verge de Montserrat va donar nom al sanatori i, segons el fulletó de La Caixa,¹⁶³² era una escultura de Llimona. S'ha intentat trobar informació d'aquesta peça sense èxit, s'ha de dir també que a la tesi doctoral de Natalia Esquinas sobre l'escultor,¹⁶³³ no hi apareix cap referència. A les dues bandes d'aquesta trobem

¹⁶³² Jordà, J.M. *op. cit.*, p. 8.

¹⁶³³ Esquinas, N. *op. cit.*

inscripcions de lletanies de la Verge que tenen a veure amb el sanatori: *Salus infirmorum, Consolatrix afflictorum* (salut dels malalts, consoladora dels afligits). Una mica més amunt trobem dos vitralls allargats a cada costat i tres vitralls rodons a la zona central, sobre la Mare de Déu, que coronen tot el conjunt. La simbologia d'aquests vitralls és la dels misteris del Rosari: goig, glòria i dolor, però els que veiem actualment segurament són posteriors a la intervenció de Martorell.

Vista general de l'església a una postal antiga (es veu com era el retaule). (s.d.).
Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.

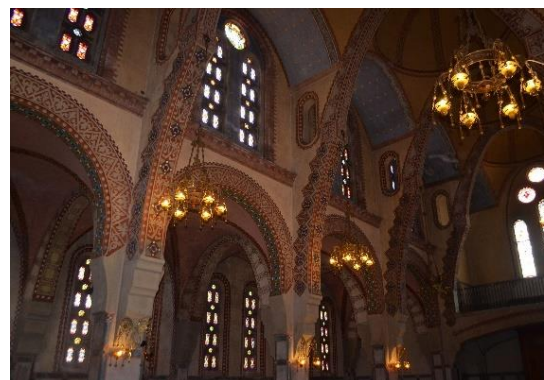
Antic retaule col·locat actualment a la capella lateral de l'església. Fotografia de l'autora (9-6-2019).

Les dues naus laterals, de menys altura que la central, també estan formades per arcs parabòlics. Aquestes naus no tenen capelles laterals, sinó que simplement amplien l'espai dels feligresos, en continuïtat amb la nau central.

A tota l'església trobem elements d'il·luminació que, sense que tinguem documents d'aquest projecte concret, podem deduir que són obra de l'arquitecte, per la seva similitud amb els que va col·locar també a la capella del palau episcopal de Tarragona i a la capella del Crist de Lepant de la catedral de Barcelona. Aquests elements d'il·luminació consisteixen en làmpades d'estil "oriental", metàl·liques i amb elements penjants: cadenes i boles metàl·liques que donen un aspecte "natural" a l'objecte, i llànties de vidre groc. Per altra banda, a les columnes trobem també elements d'il·luminació secundaris, més petits, però que tenen el mateix estil que les llànties grans. No sabem si són de la mateixa època, però és possible que siguin també obra de Martorell.

Elements d'il·luminació de les columnes i el sostre.
Fotografies de l'autora (9-6-2019).

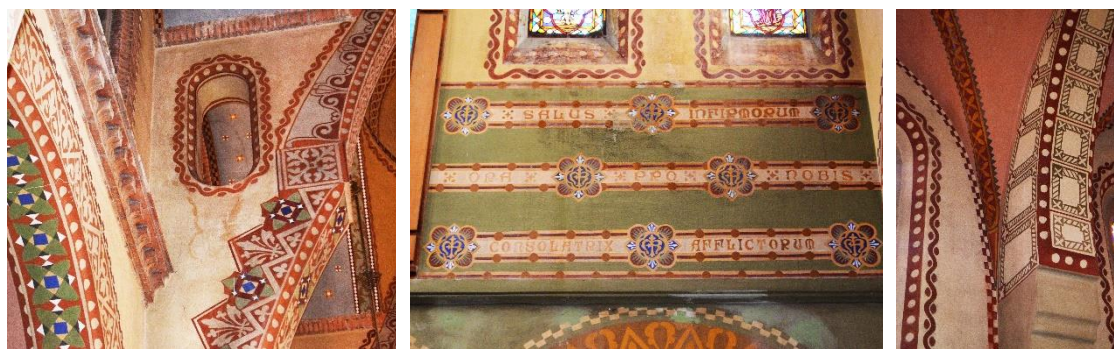

Visió general de l'interior de l'església il·luminat per les làmpades. Fotografia de l'autora (9-6-2019).

L'ornamentació de l'espai, a part d'aquestes làmpades, es troba principalment en dos elements: els vitralls i els murs. Els vitralls presenten una simbologia variada: els que trobem als murs laterals tenen motius geomètrics, i, a les petites rosasses, lletanies de la Mare de Déu: *Stella matutina*, *Rosa mystica*, etc. Els vitralls allargats de la façana principal, que des de l'interior es poden veure just a sobre el cor, presenten els escuts de la Caixa de Pensions per la Vellesa i d'Estalvis, del bisbe Miralles, prelat de Barcelona que va inaugurar el conjunt i del Papa també d'aquell moment: Pius XI. A sobre de les finestres allargades, trobem també tres rosasses petites, on apareixen imatges que fan referència a la Santíssima Trinitat: un triangle amb inscripcions de Déu Pare, Fill i Esperit Sant, a una; el Sagrat Cor, a una altra; i el colom que representa Déu Esperit Sant, a la tercera.

Als vitralls de les cúpules que trobem cobrint tota la nau central trobem símbols amb inscripcions que fan referència a la Mare de Déu, en aquest cas, tot són imatges d'astres del cel: el sol (amb la inscripció que fa referència a la Verge: *electa ut sol*), les estrelles, la lluna, i, un altre cop, imatges de la trinitat: Déu Pare, Fill i Esperit Sant. En total són 6 vitralls, un a cada cúpula.

Per últim, l'ornamentació dels murs, parets i arcs, consisteix principalment en pintures de motius geomètrics i florals alternats amb sanefes. Els colors són molt primaris: grocs, vermells, verds i blaus, tots sobre un fons de to taronja o blau en alguns trams. Martorell posa també en l'ornamentació interior el seu segell: en alguns punts trobem cornises de totxo vist que recorden altres esglésies de l'arquitecte.

Detalls de l'ornamentació interior de l'església. Fotografies de l'autora (9-6-2019).

Des de la nau lateral esquerra (mirant a l'altar) podem accedir, a través d'una porta, a l'antiga capella del primitiu mas, que l'arquitecte va incloure al projecte de nova església com un espai adjunt. Aquesta es troba actualment molt deteriorada i no tenim fotografies antigues de com era en el moment de la inauguració de l'església, però entenem que l'arquitecte tenia la idea de recuperar aquell espai tan vinculat a la història de Torrebonica.

Al mur esquerre d'aquesta capella és on actualment podem veure el retaule neogòtic que antigament estava col·locat com a retaule de l'església gran amb la Mare de Déu de Montserrat a dins.

Capella lateral, antiga església del sanatori. Fotografia de l'autora (9-6-2019).

Altres edificis

Al voltant del sanatori es troben els edificis que formaven part de la colònia de can Viver de Torrebonica. La colònia incloïa, no només els habitatges del personal de l'hospital i dels familiars dels malalts, sinó també habitatges per a les famílies que treballaven als terrenys de la finca i les seves granges. Tota aquesta població que vivia a Torrebonica ho feia en diversos espais.

Podem parlar doncs, entre aquests edificis variats, de tres grups. En primer lloc, el conjunt que es troba a la dreta del camí que dona accés al sanatori, que comprèn les granges, antigues escoles i residència dels pagesos i pastors que vivien, amb les seves famílies, a Torrebonica. En segon lloc, trobem cases individuals: la casa dels metges, la de les monges i la de l'administrador. El tercer grup serien les cases dels familiars dels malalts.

Escoles.

Fotografies de l'autora (9-6-2019).

Zona de les granges.

No tenim plànols que confirmin què va fer exactament Martorell, però consta a diferents llocs que la seva intervenció comprenia la construcció dels xalets que envoltaven el sanatori, i la història del conjunt ens confirma que són de l'època en que va intervenir el nostre arquitecte.¹⁶³⁴

Començant pel primer grup, el conjunt d'edificis que trobem al camí d'accés al sanatori es tracta d'una construcció allargada que va ser dissenyada per a escola dels fills dels membres de la colònia, i, al darrere d'aquesta, les granges, que encara segueixen funcionant com a tal.

En aquests edificis, de construcció molt senzilla, l'arquitecte no va dubtar en realitzar els petits detalls de totxo amb cura, de manera que, sent molt simples presenten detalls que ens recorden a altres intervencions de Martorell: textures, cornises, elements estructurals visibles, etc.

Detalls de zones de les granges. Fotografies de l'autora (9-6-2019).

En segon lloc, trobem al recinte una sèrie de cases o xalets aïllats. El primer el trobem al recinte del sanatori, just davant de l'església, i consisteix en una casa aïllada de planta baixa més dos

¹⁶³⁴ *Colonia antituberculosa...* (1927), *op. cit.*; Jordà, J.M. *op. cit.*, p. 7.

pisos, on es trobava la residència dels metges que treballaven al sanatori. Una mica més enllà, al costat de l'església, trobem un altre xalet semblant a l'anterior, que era la residència de les monges.

Aquests dos edificis són construccions senzilles: planta quadrada o rectangular, dos pisos amb finestres allargades, i, en el cas de la casa dels metges, un tercer pis amb tres finestres d'arc de mig punt. Els acabats són també senzills: els murs pintats de blanc i les cobertes a quatre aigües de teula ceràmica, amb poca ornamentació: unes filades de totxo als ràfecs, ornaments ceràmics als vèrtexs superiors de les cobertes.

Troblem també un tercer xalet que està just darrere de l'ala dreta del sanatori: la casa de l'administrador. Aquesta tercera construcció aïllada és una mica diferent de les dues anteriors, tenint en compte que era un habitatge per solament una família (als altres dos edificis vivien més persones). Aquest edifici doncs, era més petit, gairebé tot en planta baixa, amb un pis superior més reduït i una zona de jardí "privat", amb una reixa i porta d'accés al seu pati. L'administrador residia en aquesta casa amb la seva família, i tenia accés directe al sanatori però a la vegada independència de les demés famílies de la colònia. La figura d'administrador consistia en un empleat de la Caixa de Pensions per la Vellesa i d'Estalvis que tenia com a encàrrec el funcionament del conjunt del sanatori i tota la colònia i coordinava els diferents treballadors: grangers, pagesos, etc.

Casa dels metges.

Fotografies de l'autora (9-6-2019).

Casa de les monges.

Casa de l'administrador.

Al darrere de l'edifici del sanatori, trobem una zona que antigament estava habilitada com a jardí o parc. Després d'aquest recinte, entremig de pins, trobem petites construccions de planta baixa: es tracta dels antics "departaments d'assistència familiars".¹⁶³⁵

Aquests departaments o pavellons d'assistència familiar tenien un objectiu molt interessant: que els malalts que s'ho poguessin permetre, no visquessin sols al sanatori, sinó amb les seves famílies, i que rebessin allí l'assistència mèdica, a la vegada que els familiars que poguessin treballessin a Torrebónica col·laborant en el funcionament de la colònia. Aquests pavellons es promocionaven amb un fulletó de l'any 1927 en el qual s'explicava que els malalts que allí vivien depenien dels serveis mèdics de l'hospital però tenien certa independència, de manera que l'alimentació, el servei domèstic o l'assistència personal la podia fer la pròpia família.¹⁶³⁶ El diari *El Dia* deia:

Al costat d'aquest centre que és el Sanatori es troben ja enllestits quatre xalets, precursors de molts d'altres destinats a l'assistència familiar dels tuberculosos, on malalts de millor posició (...) poguent pagar els serveis i tractament compensaran el favor social

¹⁶³⁵ *Colonia antituberculosa...* (1927), op. cit.

¹⁶³⁶ *Ídem*.

de que són deutors amb la vida econòmica que aportaran a la Colònia en profit del comú.¹⁶³⁷

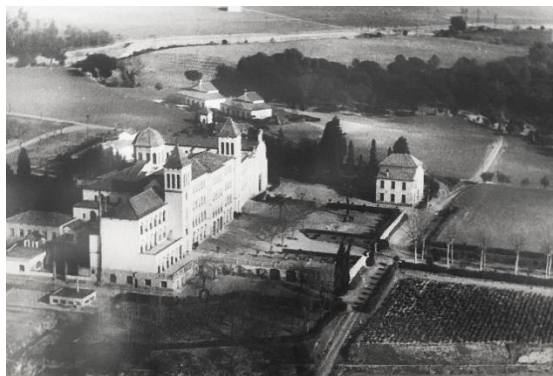
Aquestes cases eren higièniques i confortables dins de la senzillesa i estaven compostes de menjador, cuina, tres sales dormitoris i un complet servei d'higiene amb bany, lavabo i vàter. Cada una d'elles eren pavellons de planta baixa amb sortida directa, sense escales, al camp i al bosc, i, a la vegada, estava previst que cada una tingués un pati resguardat per a poder fer cura de sol i de repòs, com els malalts del sanatori. A la vegada, cada xalet tenia dues rentadores, una per a la roba del malalt i una altra per als acompanyants.¹⁶³⁸

Cases d'assistència familiar. Fotografia de l'autora (9-6-2019).

Per últim, sabem que també vivien a la finca tots els treballadors de la colònia, des de les planxadores del sanatori fins els grangers i els pagesos.¹⁶³⁹ Aquests vivien també a petites cases de planta baixa molt senzilles, que es van anar construint els anys successius, i, per tant, no sabem si són obra de Martorell. En aquests edificis hi vivien també les famílies senceres, fent que Torrebonica es convertís en un petit "poble".

Les diferents construccions petites que envolten el sanatori van anar canviant d'ús: les cases que originalment eren per malalts i famílies van acabar albergant treballadors del sanatori, la casa dels metges es va dividir i va incloure també una casa per al masover, etc. Els usos dels diferents edificis, doncs, van ser diferents a mesura que van anar passant els anys. Actualment estan totes abandonades, excepte la casa dels metges, on hi va viure Daniel Casals, l'antic masover que ens ha ajudat en la investigació, els seus últims anys a la finca, fins el 2018.

Fotografia aèria del sanatori on es veuen els xalets que l'envolten: davant, la casa dels metges, darrere de l'església, la casa de les monges (no es veu), a l'esquerra de la cúpula es veu una mica la casa de l'administrador. Més enllà, al fons, les cases dels treballadors. A l'esquerra de la foto, no surt, es trobarien les cases dels familiars, que es veuen a la següent foto. (s.d.). Àlbum a Torrebonica.

Fotografia aèria del sanatori on es veuen els xalets que l'envolten: la primera a l'esquerra és la casa de l'administrador, tot seguit, dos blocs allargats de planta baixa que són les cases dels familiars dels malalts (uns anys més tard cases de treballadors). (s.d.). Àlbum a Torrebonica.

¹⁶³⁷ Trias, A. *op. cit.*, p. 2.

¹⁶³⁸ *Ídem*.

¹⁶³⁹ Entrevista a Daniel Casals, 19-6-2019.

3.3. Reforma d'un edifici per a convertir-lo en hotel Gran Via, Barcelona (1928).

Bernardí Martorell va realitzar una reforma a l'edifici número 642 de l'actual Gran Via de les Corts Catalanes, el que actualment és l'hotel Gran Via.

Façana de l'hotel Gran Via. Rosa Feliu. 1983. Fons: AMDE (AMDE3-238 - n. 141).

Façana de l'hotel Gran Via en l'actualitat. Fotografia de l'autora (12-3-2020).

Hem trobat al fons personal de l'arquitecte, conservat a l'AHCOAC-G,¹⁶⁴⁰ diverses plantes d'un edifici de planta baixa més tres pisos en tres versions: per una banda, còpies en tinta blava dels plànols del suposat edifici existent, signats per l'arquitecte Adolfo Florensa, per altra, còpies d'aquests plànols amb dibuixos a llapis a sobre on es proposen algunes reformes per transformar diversos espais i per últim, trobem també els exemplars de la proposta definitiva de reforma del nostre arquitecte per a la planta baixa, pis principal, i pisos 2n i 3r. En aquest mateix fons també es conserven alguns detalls d'estructures i càlculs de Torras Herrería, en els quals es confirma que el sol·licitant era Bernardí Martorell per a l'obra d'aquesta adreça.

L'edifici actual inclou les reformes que proposava Martorell. Així doncs es confirma que l'obra es va dur a terme però a més a més ens plantejem que és probable doncs que fos ell qui convertís l'edifici existent en hotel.

Hem consultat l'AMCB per a trobar expedients que ens ajudin a comprovar aquesta hipòtesi però no hem trobat cap document que ho corrobori, és a dir, no s'hi ha trobat cap plànol o llicència de quan se'n va transformar l'ús a hotel ni cap referència a Martorell. Això sí, s'han trobat en aquest arxiu diversos documents referents a l'edifici que ens ajuden a entendre quin era el seu ús i els seus propietaris i en quin context va intervenir-hi el nostre arquitecte. Anirem citant aquests documents a mesura que avanci el capítol.

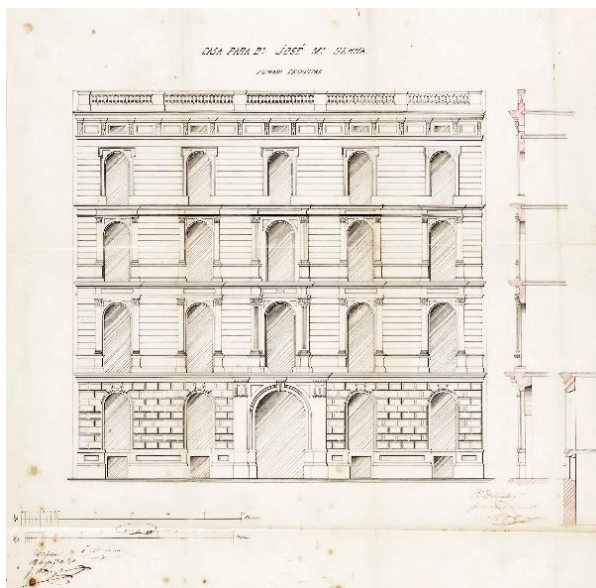
Bassegoda menciona una intervenció en aquesta adreça però afirma que és la casa d'Esteve Gómez Pérez, de qui no hem trobat cap altra referència, perquè cita un codi de l'AMA que no correspon actualment a cap expedient i no s'ha pogut localitzar.¹⁶⁴¹

¹⁶⁴⁰ Reforma casa (Hotel Gran Via). 1928. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C18/105-117).

¹⁶⁴¹ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 46 (ref. AMA: 39286).

L'edifici que trobem al número 642 de la Gran Via de les Corts Catalanes va ser construït l'any 1871 per a Josep Maria Serra. Aquest consistia en un edifici de planta baixa més tres pisos, d'aire neoclàssic.¹⁶⁴²

El següent expedient que consta a l'AMCB és un document tramitat per Mariano Fuster, president del Real Círculo Artístico, propietari de l'edifici, en el qual el 24 de febrer del 1922 sol·licitava permís per a construir soterranis a l'edifici (o per remodelar-los).¹⁶⁴³ En aquest expedient, els plànols que s'adjunten són els de Florensa, dels quals trobem còpia al fons de Bernardí Martorell, amb tota la distribució interior de l'edifici. Aquests plànols estan signats l'any 1922, probablement l'any de la reforma segons el projecte de Florensa.

Façana de la casa Josep Maria Serra. 1871. Fons: AMCB (Fo-2306-C).

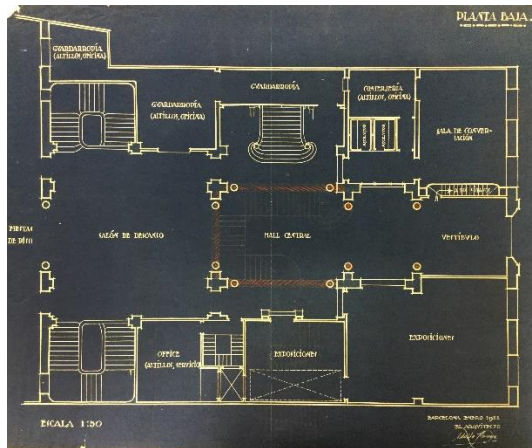
Així doncs, als anys vint, l'edifici pertanyia al Real Círculo Artístico, i és per això que trobem als diferents pisos (a les plantes que hem pogut veure al fons Martorell) uns espais amb usos lúdics o d'esbarjo: sales d'exposicions, sala de festes, sala d'escacs, perruqueria, billar, biblioteca, etc.

Sis anys més tard, el mes de maig del 1928, és quan entra en escena Bernardí Martorell. La reforma que proposa el nostre arquitecte, i que parteix del projecte de Florensa, es podria resumir en dues intervencions: la transformació de la planta baixa i la distribució dels pisos superiors, amb les seves repercussions a la façana de l'edifici.

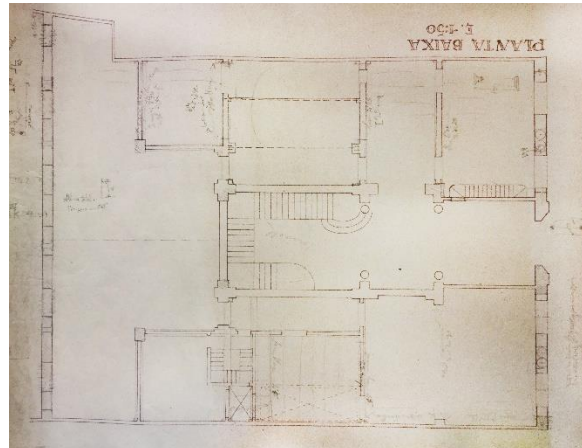
Per una banda, podem veure com Martorell proposa reformar la planta baixa. La seva proposta inclou la divisió d'aquesta en tres zones: dues botigues amb accés propi des del carrer, i el vestíbul central de l'edifici amb l'escala que conduirà als pisos superiors al centre. Les botigues es troben a banda i banda, i per a realitzar-les, Martorell proposa la intervenció en planta i sobretot en façana canviant les finestres per obertures més grans amb dobles columnes toscanes a la part central, tal com ho podem veure actualment. A la planta baixa, l'edifici original incloïa un ampli vestíbul central amb l'escala a una banda. Martorell tanca el vestíbul central i hi col·loca l'escala al centre.

¹⁶⁴² Expediente de permiso a d. Jose Maria Serra de construcción de una casa que consta de sótanos, planta baja y tres pisos en Cortes 627. 1871. Fons: AMCB (Fo-2306-C).

¹⁶⁴³ Expediente de permiso a d. Mariano Fuster para construir sótanos en Cortes 642. 1922. Fons: AMCB (23806-1922).

Planta baixa. Adolfo Florensa. 1-1922. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C18/105-117). (S'hi veuen anotacions a llapis i amb color vermell segurament de Bernardí Martorell).

Còpia de la planta baixa anterior amb anotacions i dibuixos a llapis de Bernardí Martorell. 5-1928. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C18/105-117). La col·loquem del revés per a que es pugui comparar amb l'anterior.

Actualment l'edifici manté aquesta configuració en planta baixa. Tot i que ha patit diverses reformes i restauracions, podem veure que la proposta de Martorell es va dur a terme perquè veiem l'escala al lloc corresponent i amb la geometria que ell proposava, i les botigues a banda i banda amb les columnes que esmentàvem.

La reforma es devia dur a terme en els següents mesos, perquè a partir del 1929 ja trobem a nombrosos exemplars de *La Vanguardia* anuncis de productes que es venen a Cortes 642, des de joguines¹⁶⁴⁴ fins a automòbils,¹⁶⁴⁵ confirmant que les botigues ja funcionaven com a tals.

Vestíbul amb escala al centre. Fotografia de l'autora (12-3-2020).

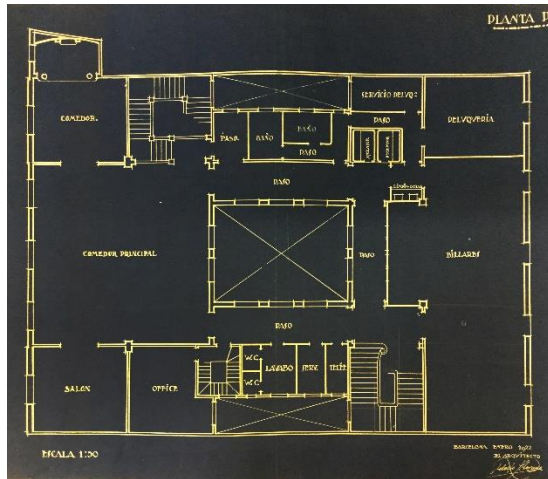
Aparador de la botiga amb doble columna central. Fotografia de l'autora (12-3-2020).

El plànol que Martorell proposa per al pis principal només inclou la zona central, que és en la que intervenia, amb l'arribada de l'escala de la planta baixa i amb les escales que conduïen a pisos superiors.

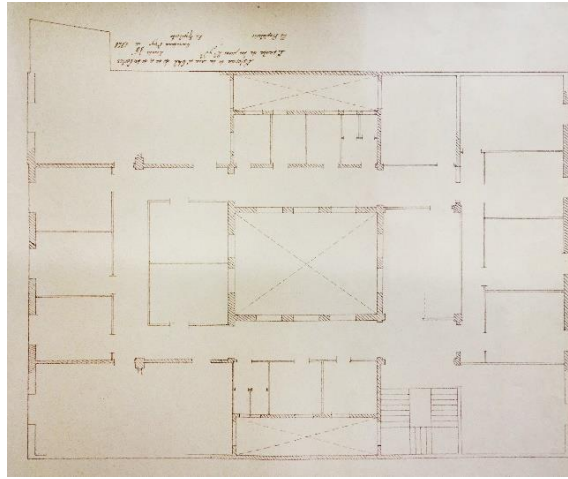
¹⁶⁴⁴ Anunci. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 24-5-1931, p. 1.

¹⁶⁴⁵ Anunci DKW, el automòvil moderno. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 12-11-1933, p. 4.

Per últim, el tercer plànol del projecte de Martorell consisteix en la planta dels pisos segon i tercer, i planteja una reforma integral en la seva distribució, que transforma els amplis espais del projecte anterior que estaven marcats com a sala de música, biblioteca, sala d'escacs, classes, etc. en espais més reduïts i de dimensions molt homogènies, que molt probablement corresponen a la d'un hotel.

Planta pis. 1-1922. Adolfo Florensa. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C18/105-117).

Planta pis. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C18/105-117).

Al segon pis, l'arquitecte redueix l'escala lateral i treu cinc habitacions de l'antic menjador principal i cinc més del que era la sala de billar. Al tercer pis, fa quelcom semblant: manté l'escala lateral i converteix la biblioteca en cinc habitacions i la sala de música en quatre més, i als dos en manté cinc més al perímetre (sales que ja eren de dimensions més petites, que corresponien a la sala de juntes, de reunions, etc.). Aconsegueix doncs, amb aquesta reforma, entre 28 i 32 habitacions de dimensions similars.

No tenim plànols de la nova façana, però veient la de la fotografia del 1983, igual que l'actual, i el plànol de l'edifici anterior, podem veure que Martorell va intervenir en la planta baixa, tal com hem dit, i probablement també va ser ell qui va afegir balustrades a les finestres del primer pis, remarcant especialment la de l'obertura central.

Com hem dit, no hem trobat documents oficials de permisos d'aquesta reforma però l'edifici que podem visitar actualment respon a les característiques de la intervenció de Martorell, fet que ens confirma que es va dur a terme.

4. Obres d'urbanisme.

Com es pot veure en les anteriors pàgines, Bernardí Martorell era, com altres professionals de l'època, un arquitecte polifacètic. La seva obra no es limita a un tipus concret d'obres, ni tan sols es limita a la construcció, i trobem entre els seus projectes des de petits detalls d'orfebreria fins a grans edificis o plans urbanístics, com els que veurem en aquest apartat.

L'obra urbanística més destacada de Martorell és el passeig Maristany, a Camprodon, que ja hem esmentat al capítol d'arquitectura d'habitatge, perquè hi va construir també una casa. Per altra banda, hem pogut localitzar també altres intervencions urbanístiques del nostre arquitecte a L'Hospitalet de Llobregat, una informació inèdita que veurem a continuació; i a Puig-Reig, on no du a terme cap projecte, però fa un estudi urbanístic de la localitat.

Evidentment Bernardí Martorell també va realitzar altres petites propostes de reforma urbanística en relació amb als seus projectes, intervencions que es descriuen als apartats corresponents, com la proposta dels carrers que envoltaven el celler de Cambrils; el passatge Guitart, al costat de l'hotel Sant Roc; la petita cessió de terreny al carrer Major de Sitges, amb motiu de la construcció de la casa de Joaquim Duran; la conducció de les aigües residuals al clavegueram local, a diversos edificis; etc., però no es desenvoluparan en aquest capítol.

Ordenem els projectes urbanístics per ordre cronològic.

4.1. Carrers i passatge a L'Hospitalet de Llobregat (1905-1906-1924).

Les intervencions urbanístiques de Martorell a L'Hospitalet s'han pogut localitzar gràcies a la present tesi doctoral, es tracta d'una informació inèdita que s'ha elaborat en base a documents consultats a l'AMHL.

L'origen d'aquestes dues intervencions que veurem a continuació es deu a que Bernardí Martorell i Falp, pare del nostre arquitecte, era propietari d'uns terrenys a l'actual barri de Collblanc, a l'Hospitalet de Llobregat. Aquesta zona, a principis de segle, es va voler urbanitzar, i els propietaris, liderats per Martorell i Falp, van demanar a Bernardí Martorell i Puig el projecte de distribució dels nous carrers, que es va realitzar entre 1905 i 1906. Més endavant, ja com a propietari (va heretar els terrenys del seu pare) va realitzar el projecte d'obertura d'un passatge a la seva pròpia parcel·la, que és la segona intervenció que veurem, de l'any 1924.

A part d'aquests dos projectes, trobem també a l'AMHL altres expedients on figura el seu nom, ara no com a arquitecte, sinó com a propietari: entre els anys 1916 i 1918, Eudald Pla i Utrillo, amo del solar contigu al del nostre arquitecte, va proposar l'obertura d'un nou carrer, amb projecte dels arquitectes Lluís Domènech i Montaner i Eduard Mercader i Sacanella. Martorell apareix en aquest plànol signant com a propietari, ja que la intervenció tocava puntualment les seves propietats.¹⁶⁴⁶

Troblem un últim expedient de l'arxiu amb el nom de Bernardí Martorell: el 23 de febrer del 1931 l'ajuntament comunicava a Martorell que s'havia aprovat el projecte de la plaça del Mercat de Collblanc, per a la construcció de la qual se li havien d'expropiar part dels terrenys.¹⁶⁴⁷ Bernardí Martorell va redactar de seguida un llarg informe defensant la seva propietat, amb nombroses al·legacions. Aquest recurs va ser desestimat i Martorell va fer un segon informe, en el qual adjuntava fotografies de la zona amb anotacions. No es conserva el document amb la resolució final de l'ajuntament, però actualment el mercat de Collblanc es troba a una altra zona del barri. Aquest tràmit no tindria importància de Martorell com a arquitecte o urbanista, és més de la seva faceta personal, com a propietari, però les al·legacions que presenta demostren un gran coneixement del creixement del barri (en el qual havia participat, com veurem a continuació) i de les lleis i normatives d'urbanisme vigents a l'època.

Deu carrers a Collblanc, antic barri de La Torrassa (1905-1906).

El primer projecte urbanístic de Bernardí Martorell es tracta de la urbanització d'una part de l'actual barri de Collblanc, a L'Hospitalet de Llobregat. En concret, el projecte de deu carrers de la zona compresa entre el ferrocarril de Martorell, la carretera de Madrid a la Junquera (actual carretera de Collblanc), la Riera Blanca (ara carrer Riera Blanca, antigament una riera), i la llavors barriada de La Torrassa. Bernardí Martorell i Falp (pare del nostre arquitecte) era amo d'un solar en aquella zona, i, juntament amb altres propietaris, van encarregar a Bernardí Martorell i Puig el projecte de distribució del barri a través d'una xarxa de carrers.

¹⁶⁴⁶ Expedient d'urbanització d'uns terrenys propietat d'Eudald Pla Utrillo. 29-9-1917 a 14-2-1918. Fons: AMHL (101-C110-01729).

¹⁶⁴⁷ Expedient d'expropiació d'un terreny d'en Bernardino Martorell al carrer Romanins a prop del mercat de Collblanc. 1931. Fons: AMHL (101-C121-001833-3/1931).

L'expedient que es conserva a l'AMHL conté els tràmits del 1905 en els quals es proposava tota la urbanització, juntament amb els plànols (perfils longitudinals i transversals) de deu carrers; i, per altra banda, un altre tràmit a la zona realitzat el 1906 en el qual s'intentava allargar un dels carrers proposats.¹⁶⁴⁸

Gràcies als detalls dels "perfils longitudinals" dels carrers en projecte, que descriurem més endavant, i gràcies també als tres carrers intervinguts que no han canviat de nom (carrer Mas, carrer Holanda i Rambla) hem pogut esbrinar a què corresponen els diferents carrers A, B, C, G i J del projecte que estem estudiant. El carrer A correspon a l'actual carrer Rosselló, el carrer B al passatge del Xiprer o al passatge Llopis, paral·lels, el carrer C a l'ara anomenat carrer del Doctor Martí i Julià, el carrer G a l'actual carrer Fortuny i el carrer J al carrer Goya. El projecte comprenia dos carrers més, que segurament no es projectaven sinó que s'allargaven, i així doncs, no tenien inicials, sinó noms propis: el carrer Alianza, que ara és el carrer de la Mare de Déu dels Desamparats i el carrer Berlín, que ara es diu de Rafael Campanals.¹⁶⁴⁹

Xarxa de carrers projectada per Bernardí Martorell en l'actualitat. En taronja, els carrers que fa servir de referència (però ja existien), en blau la Riera Blanca, en blanc els carrers del projecte, en vermell la intervenció que proposarà el 1906, no acceptada per l'ajuntament, que proposava, en canvi, el carrer de color groc. Gràfic realitzat per l'autora en base a imatge extreta de Google Earth (consulta: 14-2-2020).

Els tràmits van començar el 30 de març del 1905, amb un document signat per tots els propietaris: José Llansó, Juan Maynadé, José Basabé, Maria Vilaplana, etc. en el qual sol·liciten permís per a

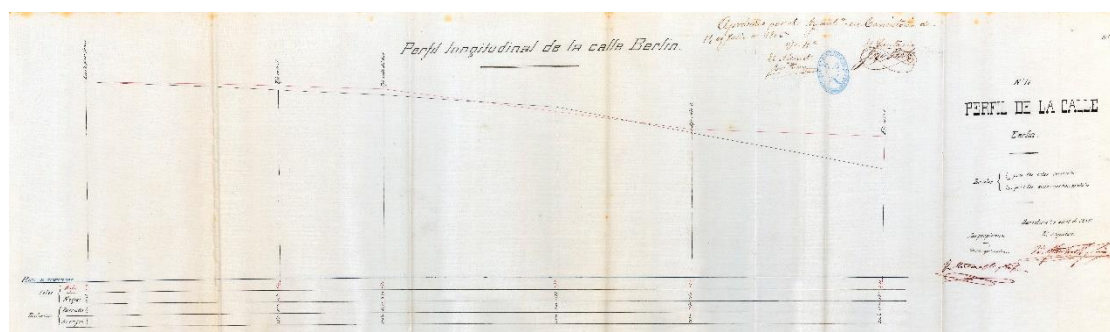
¹⁶⁴⁸ Expedient d'urbanització dels terrenys situats entre la línia del ferrocarril de Martorell, la carretera de Madrid a França, la Riera Blanca i la barriada dita de La Torrassa. 1905-1906. Fons: AMHL (C110-1905-00803).

¹⁶⁴⁹ <https://geoportal.l-h.cat/espai-public/#> (consulta: 26-2-2020).

la urbanització de la zona, encapçalats per Bernardí Martorell i Falp. Més endavant es van adjuntar també els plànols realitzats per Bernardí Martorell i Puig i signats el 29 d'abril: deu documents amb el perfil longitudinal de cada carrer (amb el càlcul de les diferències de cotes i distàncies entre els carrers) i un amb els perfils transversals, que podien ser de dos tipus, els dos detallats al mateix plànol. Es va concedir el corresponent permís el 15 de maig del mateix any.

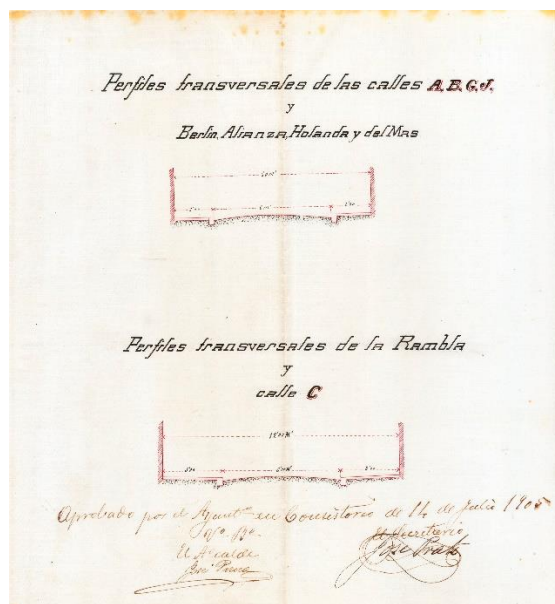
Els carrers que es plantejaven estaven marcats amb lletres de l'abecedari (A, B, C, G, J) i, altres, amb noms (segurament eren allargaments de carrers ja existents): carrers Berlín, Alianza, Holanda, del Mas i Rambla.

Els perfils longitudinals són molt variats, i a tots es calculen les distàncies i les llargades amb càlcul gràfic, és a dir, al propi document, fent així que el plec de documents inclogui arxius més petits i altres molt allargats, com el del perfil del carrer C, el més llarg.

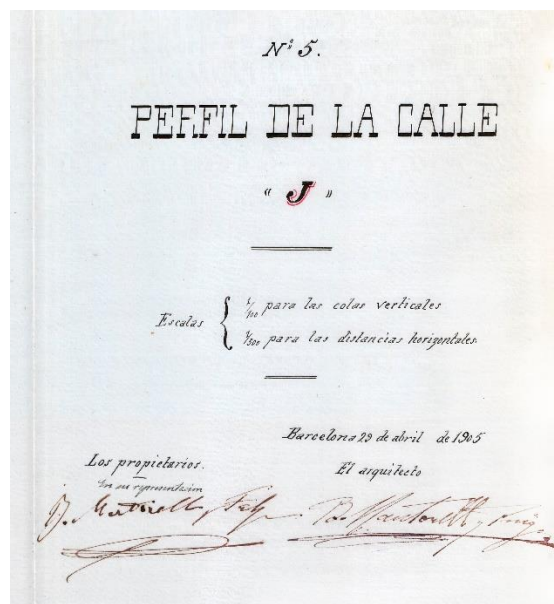

Perfil de la calle Berlín. Bernardí Martorell. 29-4-1905. Fons: AMHL (C110-1905-00803).

La secció transversal d'aquests carrers era molt senzilla: en la majoria dels casos, es tractava de carrers de 10 metres d'amplada, amb 6 metres de carril central i voreres de 2 metres a banda i banda. En dos dels carrers, la Rambla i el carrer C, la proposta era una mica més ampla (12 metres) amb voreres més espaioses.

Perfiles transversales. Bernardí Martorell. 29-4-1905. Fons: AMHL (C110-1905-00803).

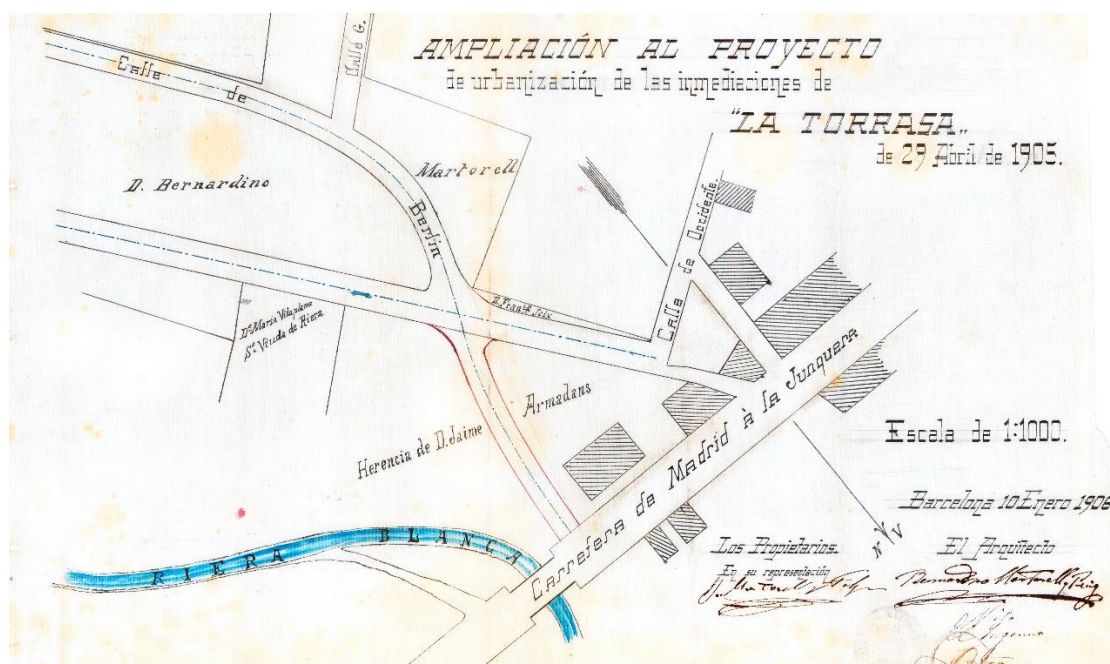
Detall del document del perfil del carrer J. Bernardí Martorell. 29-4-1905. Fons: AMHL (C110-1905-00803).

D'aquests plànols cal destacar també que són l'únic projecte en el qual el pare és el client i el fill l'arquitecte i així consta als documents, amb la doble signatura.

La segona proposta d'intervenció de Bernardí Martorell en aquesta zona va ser l'any següent, quan, juntament amb el seu pare (que havia de morir aquell mateix any) van sol·licitar a l'Ajuntament de L'Hospitalet de Llobregat el permís per allargar el carrer Berlín fins la carretera de Madrid a la Junquera, amb la intenció d'enllaçar el barri amb una carretera principal, afavorint-ne una bona comunicació. Amb aquesta sol·licitud s'adjuntava una planta de com quedava la zona nord del barri amb els nous carrers, on es distingeixen els terrenys dels diferents propietaris i l'allargament del carrer Berlín de color vermell. La comissió de l'ajuntament, però, no va donar els permisos corresponents, valorant la proposta positivament però defensant la importància d'un traçat ortogonal:

Aunque la idea del proyectista es excelente como así lo corrobora el favorable informe del Facultativo (...), no ha tenido el recurrente en cuenta la parte más importante del proyecto, cual era el de trazar la calle prolongada con líneas rectas en lugar de las curvas que se han empleado en la misma.¹⁶⁵⁰

La comissió acceptava que la prolongació del carrer de Berlín era de molta utilitat i importància però no acceptava el traçat del carrer que proposava el nostre arquitecte, segurament plantejada tenint en compte antigues construccions que, en fer un allargament recte del carrer, s'haurien de destruir (com es pot veure al plànol) i potser també per la ubicació del terreny del seu pare, Bernardí Martorell i Falp, que, com es pot veure al plànol, quedava dividit pel carrer Berlín. Si el carrer Berlín es feia allargat, la parcel·la superior de Martorell quedava molt petita i inútil, en canvi, amb la curvatura s'aconseguia dividir l'espai en parcel·les més útils.

Ampliació al projecte d'urbanització de les immediacions de La Torrassa. Bernardí Martorell. 10-1-1906. Fons: AMHL (C110-1905-00803).

L'ajuntament, doncs, va denegar el permís el dia 9 de març del mateix any, i la intervenció no es va dur a terme.

Sembla, però, que la curvatura de la part superior (la que correspon al terreny de Martorell) ja estava construïda, i la proposta comprenia solament el tram entre la part inferior del carrer C

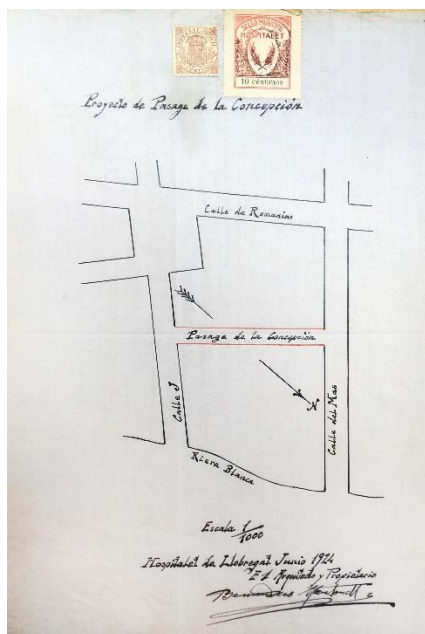
¹⁶⁵⁰ Dictamen de la comissió de obras. 21-2-1907. Comisión de Obras. Expedient d'urbanització dels terrenys situats entre la línia del ferrocarril... Fons: AMHL (C110-1905-00803).

(actual carrer Martí Julià) i la carretera de Madrid a França, i podem veure com actualment el carrer Rafael Campalans (antigament Berlín) acaba en corba fins al carrer Doctor Martí Julià (antic carrer C).

El barri va seguir creixent i urbanitzant-se, afegint-s’hi altres carrers i canviant-ne els noms.

Passatge de la Concepció (1924).

Gairebé dues dècades més tard, l’any 1924, el nostre arquitecte, en aquest cas com a propietari i com a tècnic, demanava permís per una altra petita intervenció urbanística al barri, en concret, a la seva propietat: obrir el passatge de la Concepció. Trobem l’expedient i els plànols d’aquest projecte a l’AMHL¹⁶⁵¹ i l’aprovació i el permís a les actes del ple de l’ajuntament.¹⁶⁵²

Proyecto de Pasaje de la Concepción.
Bernardí Martorell. 6-1924. Fons: AMHL
(C110-1924-03458).

Vista aèria actual del passatge de la Concepció, que divideix l’illa.
Gràfic realitzat per l’autora en base a imatge extreta de: Google Earth
(consulta: 26-2-2020).

En carta a l’ajuntament signada per ell mateix l’11 de juny del 1924, sol·licitava com a arquitecte i propietari de gairebé tota l’illa compresa entre els carrers Romanins,¹⁶⁵³ J, del Mas i Riera Blanca (actualment carrer Doctor Martí i Julià, Goya, del Mas i Riera Blanca) l’obertura del passatge de la Concepció, “considerándolo beneficioso para el desarrollo del barrio”.¹⁶⁵⁴ El document adjuntava el plànol, signat en la mateixa data amb la seva sola signatura com a arquitecte i propietari. Els permisos van ser concedits, i el passatge construït en els següents anys, i podem veure encara actualment com existeix i conserva el nom de Passatge de la Concepció.

¹⁶⁵¹ Expedient d’urbanització d’uns terrenys situats entre els carrers de Romanins, de Mas, de la Riera Blanca i el carrer J, amb obertura d’un passatge. 1924. Fons: AMHL (C110-1924-03458).

¹⁶⁵² Actes del ple de l’Ajuntament de L’Hospitalet de Llobregat. 26-2-1925. Fons: AMLH (101, Actes, 1925-02-26, p. 26).

¹⁶⁵³ El carrer anomenat C als anteriors apartats i ara carrer del doctor Martí i Julià, en aquell moment havia rebut el nom de carrer Romanins.

¹⁶⁵⁴ Carta a l’Ajuntament. 11-6-1924. Bernardí Martorell. Fons: AMHL (C110-1924-03458).

Aquest passatge actualment té 8 metres d'amplada, 5 de carril central i 1'5 metres de vorera a cada banda, i està envoltat d'edificis entre mitgeres de planta baixa més dos, tres o quatre pisos.

Podem dir que Bernardí Martorell sembla que no actuava en aquestes intervencions com un arquitecte urbanista amb visió de la ciutat i dels traçats generals dels carrers, sinó més aviat com un propietari, intentant dissenyar els carrers de manera que es respectessin les finques i els interessos dels diferents amos. Això fa que aquestes intervencions doncs no mostrin un Martorell amb visió de ciutat i de creació d'espais, com veiem a Camprodon, sinó més aviat com un tècnic.

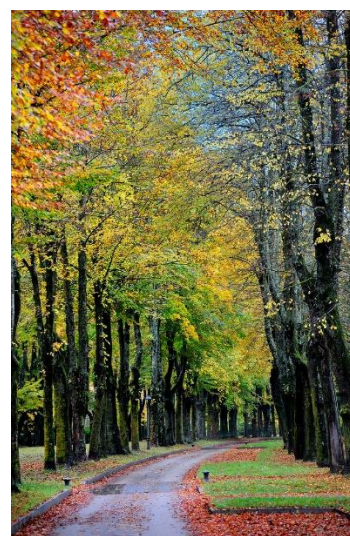
4.2. Passeig Maristany, Camprodon (1922).

Com s'ha vist al capítol d'arquitectura d'habitatge, Camprodon és un municipi que, a finals del segle XIX es va convertir en un popular poble d'estiueig per a la burgesia barcelonina. Francesc Maristany va ser un dels protagonistes de la transformació de la vila, i ho va fer de la mà del nostre arquitecte.

Actualment, el passeig Maristany és un majestuós passeig al nord-oest de la vila de Camprodon, envoltat de xalets d'estiuejants, projectats molts d'ells per coneguts arquitectes catalans: Sagnier, Duran i Reynals, Mitjans, Coderch... etc. Es podria dir que és la "zona alta" de la població, amb cases unifamiliars senyorials amb jardí, molt diferents de les petites edificacions del nucli de la vila. Aquesta urbanització, al voltant del passeig Maristany, té els seus orígens en un projecte realitzat per Bernardí Martorell de la mà de Francesc Maristany.

Vista general del passeig Maristany. Extret de: <http://www.jordicarro.com/vall-camprodon> (consulta: 1-2-2020).

Vista d'un carrer lateral del passeig. Extret de: <https://www.flickr.com/photos/jaumebcn/> (consulta: 4-2-2020).

Hem vist al capítol d'arquitectura d'habitatge les poques referències bibliogràfiques i documentals sobre el passeig Maristany i la casa que Martorell hi va construir,¹⁶⁵⁵ de manera que en les següents pàgines passarem directament a estudiar les notes històriques i la descripció de l'obra d'urbanisme.

L'ampliació de Camprodon gràcies a aquest projecte és estudiada a la tesi de Jordi Franquesa sobre les comunitats jardí, on es classifiquen diverses ciutats jardí de Catalunya. Aquest estudi la considera del model "habitatge burgès satèl·lit", model que va sorgir gràcies la millora de comunicacions i la necessitat de fugir de la ciutat congestionada i que es caracteritza per l'entorn natural (de contraposició amb el nucli urbà) i l'habitatge unifamiliar aïllat. Les iniciatives d'aquest tipus, que també podem veure a l'estany de Puigcerdà, les trobem poblades per personatges i famílies de classe social alta, els únics que podien assumir els costos de tan grans parcel·les i edificis.¹⁶⁵⁶

¹⁶⁵⁵ V. p. 385.

¹⁶⁵⁶ Franquesa, J. *op. cit.*, pp. 140-141.

Notes històriques

Camprodon, entre finals del segle XIX i principis del XX, es va anar posant de moda entre les famílies de l'alta societat catalana, especialment de Barcelona. El doctor Robert, metge i alcalde de la ciutat comtal (escollit el 1899) recomanava als seus pacients una estada a Camprodon ja que el seu clima i el contacte amb la natura facilitaven la curació de molts mals.¹⁶⁵⁷ I així va ser com van començar a arribar al poble les famílies benestants de Barcelona i, als anys vint, era una de les localitats d'estiu més valorades. L'any 1923, per exemple, podem llegir a la premsa local "mai cap any, com aquest, havíem vist tan gran gentada a la nostra vila".¹⁶⁵⁸ Juntament amb els noms de totes les famílies que hi havien arribat per passar els mesos de vacances, el diari proposava la necessitat urgent que es treballés per a urbanitzar i preparar la vila per a tan gran quantitat de visitants a l'estiu.

Aquell mateix any, el 1923, Francesc Maristany, de Barcelona, va adquirir la important finca anomenada can Aulí, situada al nord-oest de la localitat¹⁶⁵⁹ i aquell mateix estiu ja el va passar a Camprodon, com podem veure a "l'estiuada".¹⁶⁶⁰

La finca de can Aulí tenia una gran extensió de terreny, en la qual Maristany va edificar la seva pròpia casa i va realitzar l'ordenació de la zona per possibilitar la construcció de més habitatges, tots al voltant d'un gran passeig. No sabem exactament quan es va iniciar aquesta obra, però trobem ja a la premsa local del mes d'abril del 1924 que "les millores que s'estan portant a cap a la propietat del volgut patrici Sr. Maristany mereixen extensa ressenya".¹⁶⁶¹ A un breu article del mateix any es fa un resum del que havia passat en els últims mesos amb els terrenys de can Aulí:

El Sr. Maristany, qui conegué fa poc aquesta terra, n'és avui un fervent enamorat (...) ja ha construït un superb xalet amb sos jardins i ha senyalat pertot les línies que deuran seguir les futures construccions que formaran bonics carrers de senyorial caseries.¹⁶⁶²

En aquest mateix article trobem la confirmació de l'autoria de Martorell: "aquests treballs que ocupen una munió d'obres són sabiament dirigits per l'arquitecte barceloní Sr. Bernardí Martorell i l'intel·ligent mestre de cases d'aquesta vila (...) Francesc Surinyach".¹⁶⁶³

L'any 1925 les obres del passeig i dels primers xalets d'estiu de la zona ja estaven en marxa: "la gran activitat amb que's portan a cap tant importants i difícils treballs de urbanització i com van construintse bells xalets que donan forma al conjunt del projecte, ja desde ara ben definit".¹⁶⁶⁴ Era d'absoluta necessitat aquesta ampliació de la localitat, perquè el poble, en aquell any, es deia que "resulta ja insuficient pera contenir la gentada enorme que tots els estius ve a instalarse en la nostre vila".¹⁶⁶⁵

Maristany, a fi que s'edifiqués ràpidament la zona, oferia els terrenys a preus relativament mòdics¹⁶⁶⁶ i així de seguida, el passeig s'urbanitzava en paral·lel a les primeres cases de la zona: la seva pròpia, al número 2, que hem vist anteriorment, la torre Galí i la torre Blanch, acabades

¹⁶⁵⁷ Noguera, E. *op. cit.*, p. 19.

¹⁶⁵⁸ Anònim. L'estiuada. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 15-8-1923, p. 2. Fons: ACR.

¹⁶⁵⁹ Anònim. A: *La Muntanya*. Camprodon: 1-7-1923, p. 3. Fons: ACR.

¹⁶⁶⁰ Anònim. L'estiuada, *op. cit.*

¹⁶⁶¹ Anònim. Millores importants. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 1-4-1924, p. 5. Fons: ACR.

¹⁶⁶² Les obres de can Aulí. *op. cit.*

¹⁶⁶³ *Ídem*.

¹⁶⁶⁴ Anònim. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 1-3-1925, p. 2. Fons: ACR.

¹⁶⁶⁵ *Ídem*.

¹⁶⁶⁶ Anònim. Les obres de can Aulí (1924), *op. cit.*

el mateix any segons Franquesa¹⁶⁶⁷ o la d'Enric Felip, la primera de la qual tenim constància a la premsa, construïda l'any 1925 pel mestre de cases Francesc Surinyach.¹⁶⁶⁸ Aquest mestre d'obres, que va participar en la urbanització de la zona, també seria el constructor de molts dels xalets del nou barri.¹⁶⁶⁹ En aquest moment, amb l'avinguda encara inacabada i poques cases a la urbanització, els camprodonins ja eren conscients de la importància i de la bellesa del nou eixample, tal com podem veure a diferents elogis al diari local: “no cal dir quant celebrem que es vagi edificant a n'aquella hermosa explanada que és ja avui, una joia de Camprodon”,¹⁶⁷⁰ “la urbanització dels terrenos que en la finca propietat del senyor Maristany va portantse a cap amb tant encertada direcció, serà, a no tardar (...) la admiració de quants visitin las nostres contrades”¹⁶⁷¹ o, a un número anterior, on es definia la zona com “una petita ciutat ideal del estiueig del Pirineu”.¹⁶⁷²

L'estudi de Franquesa descriu l'ampliació de Camprodon com un dels pocs projectes en els quals hi prenen part tant els burgesos foranis com també els mateixos camprodonins.¹⁶⁷³

L'any 1927, s'instal·lava ja a la urbanització la llum elèctrica “han sigut instal·lats diversos focos elèctrics a l'Avinguda Maristany, millora que es feia necessària i que, demés de la utilitat que té, embelleix molt aquell magnífic aixample”.¹⁶⁷⁴ Segons testimonis, aquesta instal·lació elèctrica eren simplement alguns pals situats al llarg del passeig amb una bombeta al damunt.¹⁶⁷⁵

Xalets en construcció al nou passeig Maristany. Es pot veure, al fons, la casa Maristany acabada, i els arbres del passeig acabats de plantar. (s.d.). Fons: ACEC.

L'avinguda Maristany de seguida es va convertir en la zona (o una de les zones) de referència de l'estiueig a la població, de la qual els camprodonins estaven certament orgullosos:

cada dia alguna cara nova que s'embadaleix passejant lentament per la Font Nova o per l'Avinguda Maristany. Si passejeu per nostres carrers a ben segur que us creuareu amb algun desconegut que s'encanta contemplant algun pis, cercant amb la mirada algun hostatge per venir-hi a sojornar durant l'estiu.¹⁶⁷⁶

¹⁶⁶⁷ Franquesa, J. *op. cit.*, p. 143.

¹⁶⁶⁸ Anònim. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 18-10-1925, p. 6. Fons: ACR.

¹⁶⁶⁹ Anònim. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 30-5-1926, p. 6. Fons: ACR.

¹⁶⁷⁰ Anònim. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 18-10-1925, p. 6. Fons: ACR.

¹⁶⁷¹ Anònim. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 1-3-1925, p. 2. Fons: ACR.

¹⁶⁷² *Ídem*.

¹⁶⁷³ Franquesa, J. *op. cit.*, p. 141.

¹⁶⁷⁴ Anònim. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 17-7-1927, p. 6. Fons: ACR.

¹⁶⁷⁵ Entrevista a Mari Carmen de Prat, 29-1-2020.

¹⁶⁷⁶ Anònim. Devant l'estiu que s'acosta. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 13-5-1928, p. 1. Fons: ACR.

En un altre número del mateix diari trobem més elogis: “que no ha vist el canvi operat, que no ha vist les fonts urbanitzades, les cases restaurades, els nous xalets... que no és una meravella aquest aixamplis Maristany?”.¹⁶⁷⁷

CAMPRODÓN - 6

Ensanche Maristany

FOT. V. PLANESAS

Postal de l'eixample Maristany. Extret de: <https://www.todocoleccion.net> (consulta: 4-2-2020).

Al voltant del 1928 l'estiueig encara s'anima més, manifestant-se en la creació d'un club d'esports, avui desaparegut, que “marca una fita inesborrable en la vida del nostre poble”.¹⁶⁷⁸ Aquest espai es va construir també al passeig Maristany, a uns terrenys cedits pel propietari de la zona (Francesc Maristany) amb condicions molt avantatjoses.¹⁶⁷⁹ La construcció d'aquest centre esportiu marcava encara més la importància del passeig: “L'aixamplis Maristany serà, d'ara en enllà, el lloc de reunió i d'esbarjo d'una joventut amant de l'esport”.¹⁶⁸⁰ Aquesta nova obra, juntament amb els nombrosos xalets que s'hi anaven construint en aquells anys,¹⁶⁸¹ van fer de l'avinguda el centre de l'estiueig de Camprodon.

El passeig, durant molts anys, va ser ubicació de diverses activitats i concursos d'aire il·lustre i cultural, tal com es reflecteix als diversos diaris que hem consultat i com recorden les persones entrevistades.¹⁶⁸² L'ambient social i cultural elevat, tant important a l'època, juntament amb el fet de que Camprodon és el poble natal d'Isaac Albéniz, eren un reclam perquè més barcelonins de l'alta societat desitgessin estiuejar-hi.¹⁶⁸³

L'any 1929 va morir a Barcelona Francesc Maristany, i Camprodon va fer-ne referència al diari local, reconeixent la seva importància per la vila.¹⁶⁸⁴ En aquell mateix any, *El Muntanyenc* informa

¹⁶⁷⁷ Anònim. Una visita després de vint anys d'absència. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 29-1-1928, pp. 2-3. Fons: ACR.

¹⁶⁷⁸ Anònim. El nou club d'esports. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 1-7-1928, p. 1. Fons: ACR.

¹⁶⁷⁹ Anònim. Club d'esports. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 13-5-1928, p. 5. Fons: ACR.

¹⁶⁸⁰ Anònim. El nou club... (1928), *op. cit.*

¹⁶⁸¹ *Ídem*.

¹⁶⁸² Entrevista a Mari Carmen de Prat, 29-1-2020; entrevista a Xavier Prat, 25-1-2020.

¹⁶⁸³ Franquesa, J. *op. cit.*, p. 141.

¹⁶⁸⁴ Anònim. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 28-4-1929, p. 6. Fons: ACR.

de l'adquisició de diversos solars a l'eixample, de la imminència de la construcció de dos nous xalets i de l'enderroc de l'antiga masia de can Aulí, per deixar urbanitzada ja tota la zona.¹⁶⁸⁵

En els anys posteriors, la Junta d'Atracció de Forasters, des del 1930, el Sindicat de Turisme, des del 1933 i l'Ski Club de Camprodon, el 1934, van accentuar la promoció i la publicitat de la urbanització, fent que encara més famílies adquirissin fiques a la zona.¹⁶⁸⁶ Podem veure als diaris de l'època que clarament era el centre d'una gran activitat: exposicions de cotxes, ballades de sardanes, etc.

Descripció

El projecte urbanístic de Bernardí Martorell a Camprodon va consistir en el disseny d'una avinguda i possiblement en la parcel·lació del territori de la zona per a la construcció de torres o xalets independents.

El traçat del passeig té una lleugera curvatura, que, juntament amb la disposició dels grans arbres, fa que no se'n vegi el final, i dóna així una sensació d'infinitud, com dóna habitualment la natura, fent que el passeig, sent un traçat artificial, provoqui un efecte molt natural, de bosc. El passeig neix a la carretera de Setcases a Camprodon, a la cantonada de la qual trobem el primer edifici, la casa Maristany. Després de recórrer el passeig, aquest gira 90 graus per a tornar a la mateixa carretera.

Planta del passeig Maristany. Extret de: Franquesa, J. *op. cit.*, p. 484 (annex 1).

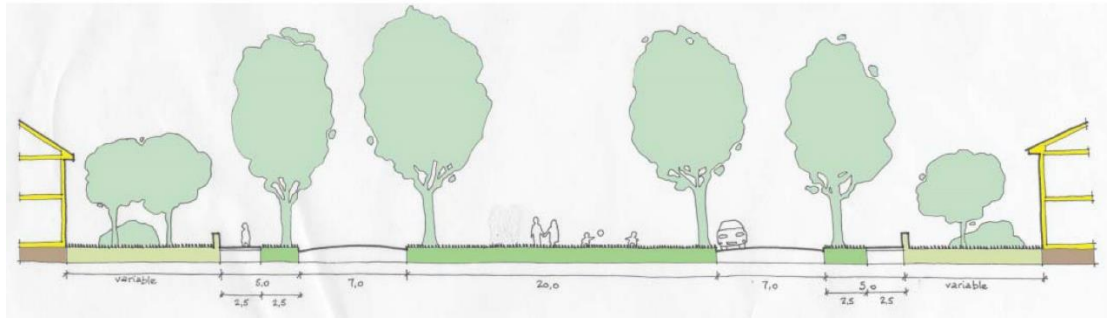

Vista de la part central del passeig. Fotografia de l'autora (16-2-2020).

En secció es pot dir que es desenvolupa en una part central per a vianants, de molta amplada (20 metres) amb fileres de majestuosos arbres (castanyers, faigs i plàtans) a les dues bandes i paviment vegetal, i un carrer a cada banda. Als costats exteriors dels carrers laterals trobem unes amples voreres amb una part verda i una altra empedrada, i, tot seguit, els murs o tanques dels xalets privats.

¹⁶⁸⁵ Anònim. Obres i millores. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 6-10-1929, p. 3. Fons: ACR.

¹⁶⁸⁶ Franquesa, J. *op. cit.*, p. 143.

Secció del passeig Maristany. Extret de: Franquesa, J. *op. cit.*, p. 370.

Aquests xalets es troben en parcel·les de grans dimensions, entre els 1.000 i els 9.000 metres quadrats, segons Franquesa, la superfície mitjana de parcel·la és de 6.250 metres quadrats, i la dels habitatges, de 560 metres quadrats.¹⁶⁸⁷ Dèiem que Martorell va dissenyar el passeig i possiblement la parcel·lació, però tenim dubtes de la segona part, perquè en aquest exemple estem parlant d'una parcel·lació molt irregular, que sembla fruit de la construcció progressiva del conjunt sense un projecte previ, sobretot a una de les dues bandes.

Els xalets es van dissenyar majoritàriament tenint en compte el model rural (en quant a materials, inspiracions tradicionals i rústiques) i, per altra banda, l'estatus social dels estiuejants, d'alt nivell social i amb pretensions luxoses.¹⁶⁸⁸ El resultat d'aquesta barreja podríem dir que es concreta en torres rústiques eclèctiques, ja que barregen elements i busquen demostrar el nivell econòmic dels propietaris. Aquestes cases van ser majoritàriament construïdes per passar les temporades d'estiu, així que els últims anys moltes d'elles s'han hagut d'adaptar considerablement per a instal·lar-hi sistemes de calefacció i aïllament tèrmic més potents.¹⁶⁸⁹

¹⁶⁸⁷ *Ibidem*, p. 483.

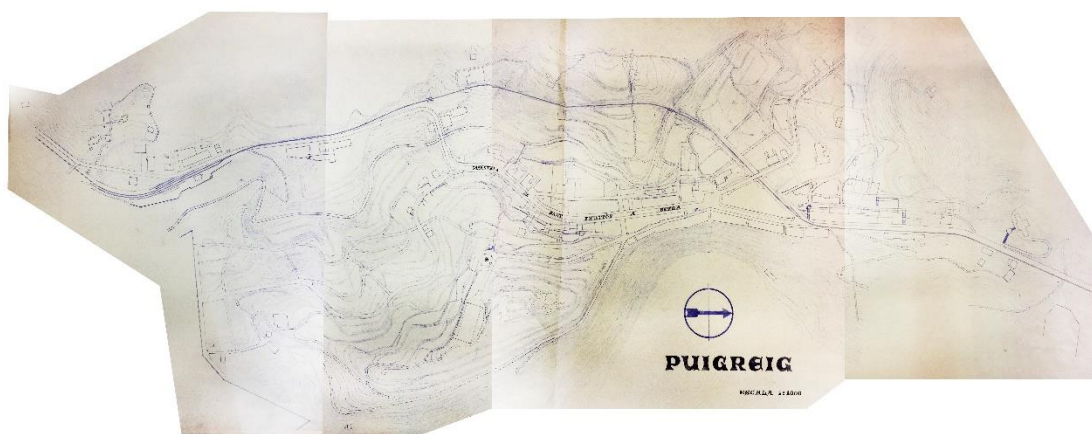
¹⁶⁸⁸ *Ibidem*, p. 143.

¹⁶⁸⁹ Entrevista a Mari Carmen de Prat, 29-1-2020.

4.3. Plànol general de Puig-Reig (s.d.).

Troblem al fons personal de Bernardí Martorell de l'AHCOAC-G un plànol general de Puig-Reig, municipi de la comarca del Berguedà, al costat del riu Llobregat.

De la relació de Martorell amb Puig-Reig sabem, com s'ha vist a un capítol anterior, que aquest va rebre l'any 1917 l'encàrrec per part de la diòcesi de Solsona de projectar l'ampliació de l'església de la localitat¹⁶⁹⁰ proposta que el nostre arquitecte va estudiar i presentar al bisbat però que no es va dur a terme. Més tard, trobem una altre contacte de Martorell amb Puig-Reig, quan projecte una escola parroquial, l'any 1936, una obra que tampoc es va realitzar.¹⁶⁹¹ És possible que el plànol urbanístic que elabora Martorell sigui d'un dels dos moments, tot i que no en tenim constància.

Pla general de Puig-Reig. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C12/59-60).

Hem contactat amb l'Arxiu Municipal de Puig-Reig (AMPR), on no tenen informació sobre cap intervenció de Martorell, i amb l'arquitecte municipal del poble, que ens ha facilitat plànols posteriors (dels anys seixanta) però no anteriors al del nostre arquitecte. Aquest últim ens ha confirmat que el plànol no sembla que proposi cap intervenció urbanística, sinó que es tracta solament d'un topogràfic de l'època amb la trama urbana i les construccions existents en aquell moment.

El document en concret es tracta d'un plànol de grans dimensions (uns 50 cm d'alt per gairebé 2 metres de llarg) en el qual es dibuixa amb detall tota la vila de Puig-Reig. En destaca el detall de les diferents línies de desnivell, principalment a la zona inferior de la població, on es troba el riu Llobregat. L'arquitecte remarca també dos elements: a la part superior, la via de tren, i, a la part central, la carretera de Sant Fruitós a Berga, l'únic carrer del qual escriu el nom.

La via del tren va ser inaugurada amb moltes dificultats l'any 1870, i, cent anys més tard, el 1974, va deixar de funcionar el tram que connectava Manresa amb Olvan (amb parada a Puig-Reig).¹⁶⁹² El tren i les vies, doncs, desaparegueren els anys següents, i actualment trobem al seu lloc el passeig de la Via resseguint-ne el recorregut. A l'època en que Martorell va elaborar aquest plànol la via de tren funcionava amb normalitat.

¹⁶⁹⁰ V. p. 134.

¹⁶⁹¹ V. p. 152.

¹⁶⁹² Vildaés, R. Centenari de l'arribada del tren a Puig-reig. A: *L'Erol, revista cultural del Berguedà*, n. 13. Berga: 1985, pp. 43-44.

CONCLUSIONS

A través dels diferents capítols d'aquesta investigació s'ha anat desenvolupant la producció de Bernardí Martorell i Puig i s'ha intentat dibuixar la seva personalitat i els aspectes formals i històrics de la seva obra. També s'han tingut en compte als diferents apartats les influències i altres vinculacions de l'arquitecte i de cada encàrrec amb el seu entorn i la seva època, qüestió que ens ha ajudat a entendre la seva manera de projectar.

Amb l'anàlisi que hem presentat en les anteriors pàgines pensem que s'ha pogut sortir al pas del problema que esmentàvem al principi d'aquesta recerca: l'oblit gairebé absolut de l'obra de Bernardí Martorell i, per tant, d'una peça de tot un conjunt d'arquitectes de finals del segle XIX i principis del segle XX eclipsats per les grans figures del modernisme català.

Partíem, com s'ha explicat, de molt poca bibliografia sobre el tema, gairebé tota resumida per Bassegoda en un article monogràfic i en un petit nombre de publicacions ja referides a l'Estat de la Qüestió. La recerca que presenta aquesta tesi doctoral ha permès passar de 81 obres conegudes de Martorell (esmentades a l'article de Bassegoda) a 120, de les que hem trobat referències o documentació¹⁶⁹³ i que hem pogut estudiar i descriure més a fons (comptem només les catalogades). Les nou obres citades per Bassegoda com "obres de data incerta", de les quals només esmentava el títol i la ubicació, han estat documentades, visitades i estudiades a fons en les anteriors pàgines, excepte dues que no s'han pogut documentar, que s'expliquen als capítols corresponents. Així mateix, dos dels edificis que esmentava dit autor com a obres de Martorell s'ha pogut confirmar que no eren de la seva autoria i, per tant, la dada era errònia. Altres edificis i projectes que només citava amb una o dues línies d'explicació s'han estudiat, documentat i descrit amb informació en molts casos inèdita. També s'ha fet així amb totes les intervencions que no citava Bassegoda però s'han trobat gràcies a la recerca en arxius i documents.

A les pròximes pàgines proposem una síntesi de tota la investigació duta a terme en el marc d'aquesta tesi doctoral. Veurem a continuació les idees més importants que cal extreure de l'estudi de tota l'obra de Martorell i, per aconseguir-ho, ho farem de dues maneres: en primer lloc, analitzarem la producció de l'arquitecte ordenant-la ja no tipològicament, com hem fet als capítols anteriors, sinó cronològicament, de manera quedin clars alguns aspectes que anteriorment només han estat mencionats i ens sembla que s'ha d'insistir en la seva importància; per altra banda, reunim en un segon apartat algunes consideracions sobre l'obra de Martorell i Puig, en relació amb el seu entorn (influències, context històric, arquitectes contemporanis, etc.), els seus escrits publicats i la relació de les seves reflexions amb la seva obra i, per últim, l'estudi d'alguns trets significatius del repertori formal que trobem en les obres de Bernardí Martorell.

¹⁶⁹³ Comptant reformes, restauracions i obra menor.

1. Anàlisi cronològica de l'obra de Bernardí Martorell, evolució.

En base a l'anàlisi de tota la producció arquitectònica de Martorell, i ordenant-la cronològicament, podem distingir en la seva carrera professional diferents etapes que presenten, cada una, aspectes diferents que ens poden ajudar a comprendre l'evolució de l'obra d'aquest arquitecte i la seva importància. Ordenem aquestes fases en la següent taula:

Anys	1900	1910	1914	1917	1920	1926	1937
Obres mestres			Valldonzella (1911-22)		Oblates (1919-26)	Teresianes (1922-30)	Escolapis (1924-32)
Etapes	Etapa formativa	Primers encàrrecs	Solsona	Creixement	Maduresa		Etapa final

Com es pot veure, ens ha semblat interessant tenir en compte que, paral·lelament a la seva producció arquitectònica en altres camps, entre els anys 1911 i 1932, el nostre arquitecte sempre estarà realitzant alguna de les que hem considerat les seves obres mestres. Fora d'aquesta producció més destacada, que l'acompanyarà durant gairebé tota la seva trajectòria, i en la que establirà els criteris de la seva manera d'entendre l'arquitectura (sobretot religiosa), hem pogut distingir sis etapes acompanyades de circumstàncies diferents, de més o menys producció, o de producció d'un tipus o d'un altre, que són les que marquen les diferents èpoques de Bernardí Martorell i que veurem a continuació.

Etapa formativa (1900-1910)

Bernardí Martorell, com s'ha dit, va començar la seva carrera arquitectònica de la mà del seu oncle-avi Joan Martorell i Montells i, per tant, amb la seva indubtable influència. Com ja s'ha explicat, és ell qui el recomana per dur a terme el seu primer projecte, algunes intervencions al Seminari Conciliar de Barcelona, que el posa en contacte amb futurs clients i amb el món eclesiàstic. També, durant els primers anys de professió, es dedicarà a finalitzar obres que Joan Martorell deixa inacabades en el moment de la seva mort, el 1906.

La primera obra vinculada a Bernardí Martorell és l'escola de les Teresianes de Vinebre, un projecte en el qual el nostre arquitecte va intervenir de la mà de Gaudí, com hem pogut veure al capítol corresponent. Més endavant, en moltes obres del nostre arquitecte veurem la clara petjada de l'arquitecte de la Sagrada Família, en les seves creus de quatre braços, treball del ferro forjat, ús de l'arc parabòlic, etc. Com s'ha dit ja, tenia una gran admiració per Gaudí i va ser membre de la Junta de la Sagrada Família.

Aquests dos grans mestres, a qui hem dedicat un capítol, ajuden a Bernardí Martorell en els seus primers anys de professió i, sobretot, influeixen en la seva manera de projectar.

En aquesta època d'aprenentatge, Martorell, en paral·lel a obres de petita escala i d'intervencions urbanístiques a L'Hospitalet (un encàrrec familiar, fet pel seu pare) du a terme la seva primera obra d'habitatge: la casa d'Enric Laplana, l'obra més destacada d'aquesta etapa, que ja mostra alguns trets característics del que configurarà l'estètica pròpia del nostre arquitecte: el joc amb el totxo, la combinació d'aquest amb la pedra i amb la ceràmica vidriada, l'ús del ferro forjat, les arts aplicades a l'interior, etc.

Podem veure totes aquestes característiques com quelcom molt vinculat a l'arquitectura modernista, vigent a Barcelona durant els anys en que va construir la Casa Laplana. Aquest edifici mostra una clara influència del modernisme però és, a la vegada, un tastet de com l'adoptarà i l'aplicarà Bernardí Martorell. Hi veiem clares influències de Gaudí (el trencadís, les columnes interiors, les rajoles de l'entrada, tot molt semblant a diferents elements de la Casa Batlló) i del proper Arc de Triomf de Josep Vilaseca, que es troba a pocs metres, entre altres. Aquest encàrrec, pel context i l'època en el que es realitza (el passeig Sant Joan, durant els primers anys del segle XX), devia ser tot un repte per Martorell, ja que en aquell moment, dur a terme una obra o una reforma d'un edifici d'habitatges en un passeig important de la ciutat era el que estaven fent els grans arquitectes de Barcelona, com veiem a la Mansana de la Discòrdia, amb edificis com la Casa Amatller, la Casa Lleó Morera i la Casa Batlló, construïdes entre el 1900 i el 1904,¹⁶⁹⁴ dates que corresponen amb aquesta primera etapa del nostre arquitecte. La primera desena del segle XX és anomenada la segona edat de l'Eixample, quan es va consolidar l'expansió de la burgesia en aquesta zona,¹⁶⁹⁵ i època en que els arquitectes més importants van reformar o construir els edificis dels carrers principals, com és el cas de la Casa Laplana, clarament influïda pels seus contemporanis, especialment els modernistes, però amb alguns trets que podríem anomenar eclèctics, com hem vist al capítol corresponent.

En aquesta primera etapa Martorell du a terme altres obres de petita escala: coberts, petites reformes i, el més destacat, algunes obres funeràries. En aquestes es manifesta també l'interès per l'estètica modernista de Martorell: les tombes de Joaquim Mestres i de Joaquim Carol són clarament gaudinianes i trobarem el primer arc parabòlic de Martorell (que després farà servir a moltes obres) al panteó de Maria Felícia Casas, realitzat el 1913, ja en la següent etapa.

Evidentment no només rep influències dels seus dos grans mestres, que hem esmentat al títol d'aquesta etapa, però pensem que és clar que tots dos van marcar les primeres obres de Martorell i el seu pensament.

Primers encàrrecs (1910-1914)

Durant la segona època, entre el 1910 i el 1914, Bernardí Martorell comença a rebre els primers encàrrecs de més envergadura: en l'àmbit religiós, el monestir de Vallldonzella, fet que no deixa de ser sorprenent, tenint en compte la seva poca experiència i la seva curta trajectòria. Ja hem explicat anteriorment per què pensem que va ser Martorell l'escollit per a aquesta obra, però cal destacar que els anys anteriors, acabant projectes del seu oncle-avi, s'havia guanyat certa fama en l'àmbit eclesiàstic, entre altres motius. El projecte de Vallldonzella permetrà a Martorell donar-se a conèixer i així començar a rebre altres encàrrecs: en primer lloc, a la zona on es troba el monestir, Sarrià-Sant Gervasi, on farà varies cases, tres en aquesta etapa. Per altra banda, també fora de l'àmbit religiós, tindrà l'encàrrec d'un gran bloc de pisos a la Rambla de Catalunya, la casa de Pilar Serrahima, i d'una casa a Sant Feliu de Guíxols, per Josep Roca. S'ha de dir que aquest segon edifici segueix molt en línia amb la casa Laplana, i potser aquests dos són els projectes que marquen les línies que Martorell seguirà a les seves obres més destacades: totxo, combinació

¹⁶⁹⁴ Urbano, J. (ed.). *La Mansana de la Discòrdia*. Barcelona: Grup de Recerca Història Arquitectura i Disseny, Universitat Internacional de Catalunya, 2015, p. 44.

¹⁶⁹⁵ García Espuche, A. El centre residencial burgès. A: *La formació de l'Eixample de Barcelona*. Barcelona: L'Avenç, 1990, pp. 205-221.

amb pedra, tribuna, ferro forjat; fins i tot en aquest segon edifici hi veiem encara el trencadís, referència literal a Gaudí, i l'estil de columnes que després farà servir a molts altres edificis.

També en aquest moment rep el primer encàrrec d'obra no religiosa ni d'habitatge: uns magatzems per Gabriela Ramos, i algunes reformes i ampliacions. En aquesta etapa doncs, veiem que ja té encàrrecs de diversos àmbits, fet que situa el nostre arquitecte en una posició professional molt més estable i ja començant a ser fins i tot prestigiosa.

Arquitecte diocesà de Solsona (1914-1917)

L'any 1913 entra en escena Vidal i Barraquer, parent, com s'ha explicat, del nostre arquitecte, que és nomenat bisbe de Solsona. Per aquest motiu, trobem un parèntesi en la producció arquitectònica de Martorell a Barcelona: durant dos anys (1914-1916) centrarà tota la seva producció i activitat professional a la diòcesi de Solsona, on durà a terme des de reformes i restauracions fins a projectes d'esglésies (que no es van arribar a construir), en paral·lel, evidentment, al seguiment de la construcció del monestir de Valldonzella, ja en marxa des d'anys abans. En aquesta època, amb gairebé tota la seva activitat centrada a Solsona, durà a terme la seva obra mestra en aquesta diòcesi, el cementiri d'Olius; la glorieta de la casa Riu i la direcció de la construcció de l'hotel Sant Roc, l'arquitecte del qual havia mort.

Les tres obres esmentades són les que la població de Solsona considera les seves tres joies modernistes, totes tres construïdes pel nostre arquitecte en aquesta època, que fora de Solsona només realitza en aquesta etapa una senzilla reforma i un petit habitatge, a Barcelona i a Sitges, respectivament, tots dos molt senzills.

S'ha de dir que, fora d'aquestes tres obres més emblemàtiques, les obres que realitza Martorell a Solsona no són de gaire envergadura. Gràcies als plànols que hem pogut trobar, inèdits en la seva majoria, i que publiquem a les pàgines d'aquesta tesi, podem veure que l'arquitecte posava en els projectes que se li encomanaven a la diòcesi tot el seu esforç i talent: aquarel·les, grans plantes, alçats i seccions d'esglésies... però, malauradament, en la major part dels casos, les obres més artístiques no van ser realitzades i sí, en canvi, les més simples, i a la vegada, urgents, com reformes d'esglésies i restauracions.

Mai deixarà de tenir el càrrec d'arquitecte diocesà de Solsona, i això farà que, tot i que a partir del 1917 torni a centrar la seva producció a Barcelona i voltants, vagi realitzant fins l'any abans de morir obres i reformes en aquesta diòcesi.

Creixement (1917-1920)

A partir de l'any 1917, Martorell comença a combinar obres a Solsona amb nous encàrrecs d'envergadura a Barcelona, on fa una segona casa plurifamiliar a l'Eixample, una unifamiliar a Pedralbes i nombroses reformes. També comença a rebre peticions d'altres poblacions de Catalunya, com Terrassa, on se li encarrega la reforma del sanatori de Torrebonica, i Cambrils, on projecta en aquesta època el celler de la cooperativa agrícola de la localitat. Aquesta primera obra a Tarragona, vinculada també amb la família Vidal i Barraquer, li obrirà a Martorell un horitzó de possibilitats en aquesta província en la que encara no havia intervingut que es consolidarà en etapes posteriors, quan el bisbe Vidal i Barraquer es traslladi a aquesta zona.

La franja cronològica entre el 1917 i el 1920 destaca per un creixement potent en l'obra arquitectònica de Martorell, seguint fins a dotze encàrrecs a la vegada durant el mateix any en diferents localitzacions, el 1919. En aquesta època Martorell ja és un arquitecte amb prou feina i diners com per construir la seva pròpia casa, on situarà el seu despatx i la seva residència, a la Gran Via de les Corts Catalanes.

S'ha de dir també que en aquesta etapa, l'arquitecte no es posiciona amb un estil propi sinó que trobem obres molt diferents: les cases de Federico Barris, a Pedralbes, tenen trets neoclàssics; la casa Josep Poch, de pisos, és d'una tipologia molt convencional a l'Eixample d'aquell moment, sense gaires pretensions estètiques i fins i tot la seva casa pròpia, construïda en aquesta època, és de línies molt senzilles. En general, les obres d'aquesta etapa es desvinculen de les influències modernistes que vèiem al principi, adoptant-ne elements concrets com el ferro forjat o les arts aplicades, però amb una estètica més semblant a les obres eclèctiques o, en alguns casos, noucentistes, més depurades i senzilles. Cal recordar que són anys en què l'arquitectura noucentista agafa pes i nom i els seus postulats de ben segur que afecten al nostre arquitecte.

Per altra banda, cal dir que, tot i estar dissenyant edificis d'estils certament variats a diferents punts de la ciutat, quan fa un projecte religiós (en aquesta època comença el monestir de les Oblates del Santíssim Redemptor) torna al seu llenguatge propi: totxo amb diferents disposicions i funcions, ferro forjat, arcs parabòlics, combinacions eclèctiques que barregen elements del romànic, del gòtic, del modernisme, etc.

Aquesta quantitat d'encàrrecs tan variats a nivell d'ús i d'ubicació fan que Bernardí Martorell creixi professionalment i això el porta al salt definitiu cap a l'etapa de més esplendor, on es configurarà el seu estil propi i coincidiran totes les seves obres mestres.

Maduresa (1920-1926)

Arribem així a la seva època d'or: del 1920 al 1926, franja que compren els anys en els quals conviuen les seves obres mestres, en les que, independentment dels projectes que va realitzant a altres llocs, va configurant les diferents característiques del seu propi estil, amb uns aspectes formals molt semblants entre ells, però aplicats de maneres molt variades, com si volgués experimentar.

Són els anys en que acabarà el monestir de Valldonzella, que s'inaugura el 1922; realitzarà el monestir de les Oblates del Santíssim Redemptor, del 1919 al 1926; començarà l'escola de les Teresianes de Tarragona, a partir del 1922, i l'església dels Escolapis de Sabadell, el 1924, acabant aquestes dues últimes durant els anys trenta.

En paral·lel segueix construint la seva pròpia casa, que va fer en tres etapes, del 1917 al 1924, continua amb la reforma del sanatori de Torrebonica, del 1918 al 1927, i comença a tenir potents obres a la diòcesi de Tarragona, on Vidal i Barraquer és nomenat arquebisbe l'any 1919 i on Martorell farà, també en aquesta època, la custòdia de la Catedral, el seu objecte litúrgic més valuós. En aquesta etapa trobem també potents exemples d'edificis d'habitatge per clients adinerats, fet que permet a Martorell la construcció de cases majestoses: can Montal i can Mollfulleda, a Arenys de Mar; la casa i el passeig Maristany, a Camprodon; la casa Josep Maria Busquets, a Barcelona; i altres reformes. S'entén que durant aquests anys s'interrompés la construcció de l'hotel Sant Roc, a Solsona, on el nostre arquitecte tenia dificultats per anar, amb tants encàrrecs d'envergadura per tot Catalunya.

Aquesta etapa doncs inclou els edificis i altres projectes més valorats del nostre arquitecte, en els quals podríem dir que es configura l'estil propi de Martorell i Puig, que s'explicarà després, suggerit als seus primers projectes (casa Enric Lapalana i casa Josep Roca) i consolidat ara, sobretot als seus grans edificis religiosos: el monestir de Valldonzella, el de les Oblates del Santíssim Redemptor, l'escola-convent de les Teresianes de Tarragona i església de l'Escola Pia de Sabadell. En aquestes quatre obres es condensen moltes característiques de l'obra de Martorell, algunes de les quals també veiem a les cases que fa en aquesta època. L'altre tret significatiu d'aquesta etapa d'esplendor i maduresa és que treballa contínuament a moltes escales diferents: des de l'urbanisme fins a l'orfebreria, passant per edificis de molts tipus, des de grans monestirs fins a més reduïts habitatges unifamiliars entre mitgeres o altres senzilles ampliacions i reformes.

Etapa final (1926-1937)

A partir de l'any 1926, però, comença l'última etapa de Martorell, que s'allargarà més de deu anys, fins la seva mort en plena Guerra Civil el 1937. Ens trobem en un moment en el que Martorell està acabant alguns dels grans projectes que té encomanats, s'inaugura el monestir de les Oblates, segueix a Tarragona amb les Teresianes, a Sabadell amb els Escolapis i a Terrassa amb el sanatori i reprèn l'hotel Sant Roc, però fora d'aquestes grans obres, rep poquíssims encàrrecs d'altres tipus: una reforma l'any 1926, cap altre projecte el 1927, dues intervencions a edificis el 1928... anys de davallada a nivell de producció arquitectònica.

En aquesta etapa final, mentre trobem pocs projectes en general, són anys molt actius en la seva correspondència amb Manuel Borràs, bisbe auxiliar de Tarragona, on es reflecteix una potent activitat en aquesta diòcesi: fa reformes a la catedral, canelobres, elements d'il·luminació, bàculs, etc. Per altra banda, mai perd el contacte amb Solsona, on segueix fent petites intervencions, la més important en aquesta etapa, el campanar de l'església de Navàs, i, durant els anys trenta, a la diòcesi de Barcelona, on col·laborarà en diversos projectes, també vinculats a l'església. A més a més, l'obra més destacada d'aquest període és l'església del sanatori de Torrebonica, que farà entre el 1928 i el 1930, d'un estil molt diferent a totes les esglésies anteriors, i recordem que està acabant l'església de l'Escola Pia de Sabadell, que s'inaugura el 1932.

Són uns anys, doncs, en els quals la feina de Martorell es centrarà en la tipologia religiosa, i, fora de Torrebonica i l'acabament de l'església dels Escolapis de Sabadell, en un tipus de projecte molt més centrat en la reforma i la restauració i molt desvinculat d'un possible "estil propi". Els projectes de Tarragona i Solsona són majoritàriament restauracions o objectes litúrgics, i a Barcelona, a part d'intervenir també en reformes a la catedral, farà escoles vinculades a esglésies parroquials, sense grans pretensions artístiques.

Fora de l'àmbit religiós, són deu anys de molt poca activitat, fet que propicia que els projectes civils d'aquesta època siguin molt aïllats entre sí i tinguin ben poca relació amb els edificis fets anteriorment. Des de l'any 1923 fins la seva mort ja no construirà gaires edificis d'habitatge: solament les cases de Sitges, el 1929 i el 1930, on encara es reflecteixen alguns elements propis de Martorell i la casa Guitart, a Solsona, el 1936. Fora d'aquestes tres obres puntuals, no trobem cap altre projecte d'habitatge, solament la casa de Josep Serra, una casa unifamiliar aïllada que no es va arribar a construir, projectada el mateix 1936, d'un estil completament diferent que tot el que ha fet Martorell fins llavors, amb cert aire racionalista. Cal dir que aquest últim edifici el fa després de sis anys sense projectar cap casa (les últimes, les de Sitges), i, sense comptar aquestes

últimes, tretze anys després de l'últim projecte d'habitatge, anys en que l'arquitectura domèstica ha evolucionat. Per altra banda, trobem també en aquesta etapa les escoles de Darnius i de L'Hospitalet, totes dues d'estil noucentista i altres petites reformes sense interès.

No és estrany que les dues escoles que realitza en aquesta etapa siguin tan diferents de tot el que ha fet Martorell fins ara: ens trobem en una època en que la Mancomunitat de Catalunya, molt vinculada amb el noucentisme, impulsava precisament la construcció d'escoles.

2. Consideracions sobre la producció arquitectònica de Bernardí Martorell.

Podem analitzar l'estètica de l'obra de Martorell a partir de les seves influències, els seus escrits i l'anàlisi i estudi de les seves obres.

2.1. Entorn i influències locals i forànies.

Bernardí Martorell i Puig neix en un context de, com diu Molet, "decadència" de l'arquitectura catalana i europea,¹⁶⁹⁶ en la que Domènech i Montaner, l'any 1878 (el nostre arquitecte té tot just un any), escriu l'article "En busca de una arquitectura nacional",¹⁶⁹⁷ que serà, segons el mateix autor, fundacional de la nova arquitectura catalana.

Molet estableix com a punt de partida de l'eclecticisme a Catalunya l'any 1875, des del qual es desenvolupen fins a quatre tendències diferents dins l'arquitectura catalana, totes d'arrel eclèctica.¹⁶⁹⁸ D'aquestes quatre tendències en trobem dues que influiran decisivament en l'obra de Bernardí Martorell i Puig: l'anomenat estil Renaixença i l'eclecticisme d'arrel mudèjar.

El primer terme és definit així per Fontbona:

Una arquitectura d'escasses referències classicistes, amb gran riquesa d'elements d'artesania diverses –forja, rajoles, vitralls- d'arrel llunyanament medievalitzant i freqüents elements decoratius naturalistes, vegetals i animals, resolt amb angulosa estilització i una bona dosi de fantasia.¹⁶⁹⁹

Aquesta definició encaixa (tot i que no coincideixi en cronologia) amb el que seran moltes de les obres del nostre arquitecte, que farà servir totes les arts decoratives citades i també es pot dir que algunes de les seves obres tenen una arrel més medievalitzant que clàssica. També ens recorda a Martorell la referència als elements decoratius d'inspiració natural, tot i que segons Fontbona en aquest cas es resolen amb angles, i no és sempre així en Martorell, que quan du a terme les seves obres ha rebut ja influències modernistes, posteriors a les obres més destacades d'aquest estil Renaixença. Martorell viurà en una època posterior a aquests dos estils, però clarament les seves característiques afecten a la seva manera de projectar.

L'eclecticisme d'arrel mudèjar tampoc deixarà indiferent al jove Bernardí Martorell. Segons el mateix autor aquesta tendència eclèctica es concreta en obres com l'editorial Montaner i Simon (1881-86), de Domènech i Montaner, en la qual "s'aprofiten les possibilitats plàstiques del maó, tant a nivell de la policromia, com de la creació d'arabescos geomètritzants",¹⁷⁰⁰ explicació que es podria aplicar també a algunes obres de Bernardí Martorell, que va quedar fascinat després de conèixer arquitectura mudèjar (a Granada) i musulmana (a Turquia) com veurem més endavant.

¹⁶⁹⁶ Molet, J. L'arquitectura eclèctica a Catalunya: una història per escriure. A: *Materia: Revista internacional d'Art*, n. 5. Barcelona: 2005, p. 46.

¹⁶⁹⁷ Domènech, Ll. En busca de una arquitectura nacional. A: *La Renaixença*, n. 1. Barcelona: 1878, pp. 149-160.

¹⁶⁹⁸ Molet, J. (2005), *op. cit.*, p. 13.

¹⁶⁹⁹ Fontbona, F. Del neoclassicisme a la restauració, 1808-1888. A: *Història de l'Art Català*, vol. 6. Barcelona: Edicions 62, 1983, pp. 269-271.

¹⁷⁰⁰ Molet, J. (2005), *op. cit.*, p. 13.

Les altres dues vessants de l'eclecticisme, més acadèmiques i clàssiques, potser no tenen tanta repercussió en l'obra de Martorell, que farà servir algunes característiques d'aquest estil en algunes obres concretes, vinculades a clients específics que és probable que ho volguessin així, però no és un tret característic de les seves obres més representatives.

Bernardí Martorell va viure l'Exposició Universal de Barcelona, l'any 1888, amb ulls de nen. El seu pare hi va participar molt activament, de fet, en va ser el president de la comissió tècnica¹⁷⁰¹ i de ben segur que el fill va contemplar els diferents edificis emblemàtics, que demostraven els fruits de la nova Escola d'Arquitectura de Barcelona, amb exemples d'arquitectura eclèctica i de l'anomenada pre-modernista, que té també característiques eclèctiques i s'ha considerat precursora del moviment: l'Arc de Triomf que hem esmentat, per exemple.

En aquest context eclèctic neix i creix Bernardí Martorell, amb un oncle-avi, com ja hem comentat, molt implicat al món de l'arquitectura: Joan Martorell i Montells. La seva relació amb Martorell i Montells condicionarà clarament la seva percepció d'aquest eclecticisme que ja s'obre a reinterpretacions que els arquitectes de la següent generació transformaran en el conegut modernisme. Com s'ha vist al capítol corresponent, Martorell comença a treballar de la mà d'aquest arquitecte i fins i tot acaba moltes de les obres que deixa inacabades en morir, l'any 1906.

Bernardí Martorell s'ubica en una època històrica entre l'eclecticisme, el modernisme i el noucentisme. La influència d'aquests tres estils i la seva relació amb Joan Martorell i amb Antoni Gaudí configuraran el que podríem dir l'estètica pròpia de la seva obra, que es conforma en obres certament eclèctiques, perquè barregen elements de diferents tipus en el mateix edifici, però amb una clara petjada gaudiniana (en les obres més emblemàtiques de l'arquitecte). Ho resumeix molt encertadament Mazzanti dient que l'arquitecte parteix de la reinterpretació dels models del passat (amb influències gòtiques, bizantines i fins i tot àrabs), però els edificis que realitza arriben a resultar anàlegs a aquells corrents contemporanis que hi ha a centre-Europa, referint-se als diferents moviments al voltant de l'art-nouveau.¹⁷⁰²

Bernardí Martorell serà un gran admirador d'Antoni Gaudí. Podem trobar en el seu arxiu personal tot tipus de retalls de premsa que fan referència a obres de l'arquitecte de la Sagrada Família i a la seva vida, així com diferents articles en relació a la seva mort. A part de l'admiració personal per Gaudí, Martorell aprèn d'aquest alguns elements i tècniques arquitectòniques, com l'arc parabòlic i el càlcul gràfic d'aquest tipus d'estructura, que farà servir en nombroses ocasions. En algunes obres de Martorell la referència a Gaudí podríem dir que és gairebé literal: la tomba de Joaquim Carol a Sabadell recorda clarament el fanal que l'arquitecte de Reus va fer per a la plaça de Vic, a la mateixa època; alguns espais de la casa Enric Laplana recorden molt directament a la casa Batlló; els capitells corbs de les columnes que Martorell repetirà al claustre de Valldonzella, a les Teresianes de Tarragona i a altres obres recorden també a les formes sinuoses que Gaudí dissenya per a les columnes interiors de diversos edificis; o, per últim, veurem altres elements gaudinians a les obres de Martorell: la creu de quatre braços i el trencadís apareixeran tímidament a algunes obres del nostre arquitecte.

A part d'aquests dos grans mestres de Martorell, que suposen una influència clara, no hi ha cap dubte de la influència també en el nostre arquitecte d'altres genis del modernisme català, com Domènech i Montaner o Puig i Cadafalch. Veurem trets concrets en les obres de Martorell que

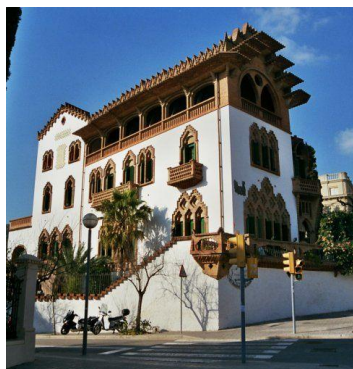
¹⁷⁰¹ Güell, M. (2015), *op. cit.*, p. 267 (29).

¹⁷⁰² Mazzanti, C. (2012), *op. cit.*, p. 118.

recordaran a les obres d'aquests grans arquitectes: l'ús del totxo i del ferro forjat, l'ús de les arts aplicades, etc. o senzillament referències al seu estil.

Domènec va ser professor de Bernardí Martorell a l'escola d'arquitectura, també Antoni Maria Gallissà i Soqué (1861-1903), dos arquitectes que no només formen a Martorell sinó a tota una generació que rebrà així una influència semblant: Josep Font i Gumà (1860-1922), Josep Canaleta i Cuadras (1875-1950), Jeroni Martorell i Terrats (1876-1951) i Josep Pijoan i Soteras (1881-1963), segons Bassegoda, eren del seu curs.¹⁷⁰³

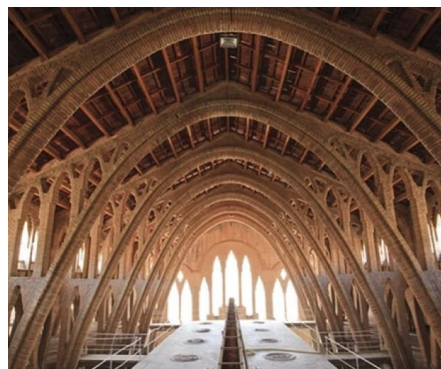
Quant a arquitectes de la seva època, se'l relaciona clarament amb Rubió i Bellver (1870-1952), que té obres poc anteriors que les del nostre arquitecte amb una clara vinculació amb les que ens ocupen. Per posar alguns exemples concrets: la casa Alemany (1900-1901) combina pedra escairada amb totxo, formant una franja superior de mènsules de totxo amb obertures, com trobarem a molts edificis de Martorell; la casa Fornells (1903) té unes columnes a les dobles finestres que ens recorden a les que farà servir Martorell i unes petites lògies a la torre que tenen molta relació amb la que trobarem a la casa Josep Roca, del nostre arquitecte; la casa Roviralta (1903-1913) coneguda com el Frare Blanc, té unes galeries de finestres i uns ràfecs de ceràmica que Martorell aplicarà de manera semblant a molts dels seus edificis. Bergós afirma que aquests dos arquitectes seran els més funiculars dels gaudinistes, per la seva intel·ligent utilització del càlcul d'arcs mitjançant l'estàtica gràfica,¹⁷⁰⁴ que també farà servir Cèsar Martinell i Brunet (1888-1973), amb qui podem relacionar algunes obres de Martorell, com el celler de la cooperativa de Cambrils, amb una influència literal, o les naus de les esglésies de Martorell, amb continuïtat d'arcs parabòlics.

Casa Roviralta. Joan Rubió i Bellver. 1913. Fotografia de l'autora (22-6-2020).

Casa Fornells. Joan Rubió i Bellver. 1903. Fotografia de l'autora (22-6-2020).

Cesar Martinell i Brunet. Bodega de Pinell de Brai. 1918.
<https://infocamp.cat/art/item/18598-valls-acull-una-conferencia-dedicada-a-cesar-martinell> (consulta: 11-3-20).

Els altres companys d'aules que hem esmentat tenen també a les seves obres alguns dels trets característics que s'han comentat: Font i Gumà, per exemple, a la masia de can Miret de les Torres de Sant Pere de Ribes; Jeroni Martorell, a diverses obres a Sabadell; etc.

Altres arquitectes de l'època tenen també característiques semblants als seus edificis: Camil Oliveras i Gensana (1849-1898), Cristòfol Cascante i Colom (1852-1889), Cèsar Martinell i Brunet (1888-1973), Juli Batllell, Josep Maria Pericas, entre altres.

¹⁷⁰³ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 52. Per infecció dels documents no s'ha pogut consultar personalment l'expedient de Martorell a l'AH-ETSAB UPC.

¹⁷⁰⁴ Bergós, J., et al. *op. cit.* p. 427.

Bassegoda parla de l'obra d'aquesta generació com una "interpretació especial del modernisme sense coups de fouet ni excessos decoratius, ans amb un intent de simplificació i geometrització".¹⁷⁰⁵ Com es pot veure, aquesta definició té molt a veure amb les explicacions de Molet i de Fontbona sobre l'eclecticisme medievalitzant que esmentàvem al principi d'aquest capítol, tot i que estem parlant d'èpoques diferents. Així doncs, l'estètica de l'obra de Martorell es podria considerar d'inspiració eclèctica i modernista, sense situar-se cronològicament dins de cap dels dos moviments artístics, i, en alguns casos, fins i tot amb alguna referència noucentista, moviment que va estar vigent a Catalunya des dels anys 10 del segle XX i que, per tant, correspon més amb l'època cronològica del nostre arquitecte. L'estètica noucentista ha estat definida com "una nova fase de l'eclecticisme, en la qual es substitueix la tradició francesa pel mediterranisme i les formes populars catalanes".¹⁷⁰⁶ Bernardí Martorell farà alguns edificis amb les característiques d'aquest estil tan vinculat a l'època de la Mancomunitat de Catalunya, però principalment en tipologies relacionades amb l'educació, com les escoles de Darnius i de Vilanova de la Muga. En altres obres, com el celler de la cooperativa agrícola de Cambrils, hem vist una clara fusió d'aquests dos estils: el modernisme, amb els arcs parabòlics i la proposada creu de ferro forjat a la façana, amb una estètica molt senzilla, depurada i "local", que parla més aviat de noucentisme.

A part d'aquests condicionants (el context històric i els seus dos mestres) l'estil de Martorell també estarà clarament marcat pels seus nombrosos viatges a l'estranger.

El viatge de fi de carrera que va fer a Turquia, on visità Santa Sofia, i l'admiració que li provocava l'arquitectura àrab, com ell mateix reconeix a una postal de l'Alhambra,¹⁷⁰⁷ es pot reconèixer en alguns elements de l'obra de Martorell, com podem veure a l'interior de l'església de Torrebonica (les ornamentacions geomètriques, els arcs lobulats, les cúpules, etc.) o en els elements d'il·luminació que dissenya per a la capella del Crist de Lepant a la catedral de Barcelona o les de la capella particular de l'arquebisbe de Tarragona.

Els seus néts el recorden com un gran viatger: els recorreguts per diferents països que va realitzar Martorell configuren també una forta influència per a la seva obra. Bassegoda destaca les idees dels neogòtics anglesos, que veurem patents en les obres mestres del nostre arquitecte: la torre campanar, l'ús del totxo, l'estructura superior dels arcs i de les voltes, etc. Clarament les obres angleses de William Butterfield (1814-1900) i les obres cistercenques angleses que va visitar durant la construcció de Valldonzella, entre elles la de Quarr Abbey, de la qual conservava algunes fotografies, van influir decididament en l'obra de Martorell. Aquesta última obra té característiques molt semblants tant en l'exterior (el campanar exempt de planta quadrada amb arcuacions llombardes, les diferents combinacions de totxo, etc.) com en l'interior (les columnetes sobre els arcs que sostenen la coberta, l'encreuament dels arcs al creuer, etc.) amb les esglésies de Martorell.

¹⁷⁰⁵ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 52.

¹⁷⁰⁶ Molet, J. (2005), *op. cit.*, p. 67.

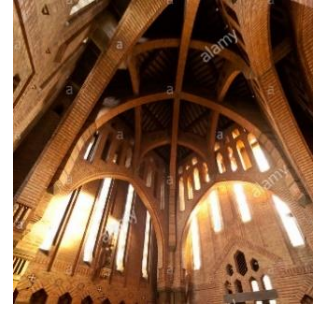
¹⁷⁰⁷ Postal de l'Alhambra, Granada, a Bernardí Martorell i Falp. 3-2-1902. Bernardí Martorell i Puig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (correspondència).

Liddon Quad, Keble Colleg, Oxford. William Butterfield. 1867. Extret de: <http://www.victorianweb.org/art/architecture/butterfield/1.html> (consulta: 1-2-2020).

St James the Less, George Edmund Street. 1858-61. Extret de: english-church-architecture.net (consulta: 1-2-2020).

Quarr Abbey. Extret de: <https://www.quarrabbey.org> (consulta: 1-2-2020).

També ens consten viatges de Bernardí Martorell a altres països d'Europa, com Itàlia, Àustria, França, etc., on aprendrà coses que quedaran reflectides en algunes de les seves obres. Aquestes influències les rep viatjant a aquestes zones, on compra fulletons i revistes locals amb fotografies d'arquitectura, documents que conservarà al seu arxiu personal. Trobem, per exemple, fulletons d'arquitectura italiana on apareixen cases unifamiliars, com la "palazzina de-Paolini in Mede", de la que guarda uns retalls de revista, que influeix clarament en la construcció de les cases unifamiliars que farà Martorell a Sarrià: amb torretes, ràfecs que sobresurten, coronaments metàl·lics a la part superior, etc.

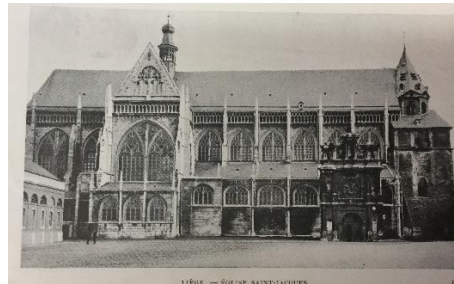
El gust pel gòtic heretat de Joan Martorell es veu també alimentat per viatges a altres països, com a Bèlgica, on compra també fotografies d'edificis que guardarà entre els seus documents, com els de l'església de Saint Jacques de Liège, o la capella de la Saint-Sang a Bruges. De França guardava fulletons de la col·lecció *Les Monuments historiques de la France*, amb referències a d'altres edificis d'interès, un recull de fotografies d'edificis de Poitiers,¹⁷⁰⁸ etc. Ja s'ha explicat que Martorell, inspirat pel seu oncle-avi, es fixa més en el gòtic europeu que en el gòtic espanyol o català, a l'hora d'elaborar els projectes d'esglésies i monestirs.

Palazzina de-Paolini in Mede. 1908. Extret de: Crudo, C. *L'architettura italiana*. Torino: Soc. italiana di edizioni artistiche 1908, p.8.

Bruges. L'Hôtel de Ville. Extérieur de la chapelle du Saint-Sang.

Liège. Église Saint-Jacques.

Les tres imatges: Fons: Martorell, AHCOAC-G (documents variats).

Tots aquests viatges i els documents que en conservava fan que Martorell tingui una clara influència europea en la seva obra, en diferents aspectes que hem anat veient als corresponents capítols.

¹⁷⁰⁸ Poitiers la Romane. J. Robuchon. Editeur Poitiers. Fons: Martorell, AHCOAC-G (documents variats).

2.2. Pensament de Bernardí Martorell a través dels seus escrits.

Martorell publica dos escrits: “Bellesguard i Valldonzella” i “El temple de l’Escola Pia” en els quals parla de la seva obra. Els dos textos van ser publicats l’any 1932, any en el qual s’inaugura l’última de les seves obres mestres, l’església Sant Agustí de l’Escola Pia de Sabadell. Els dos articles els escriu amb 55 anys, en un moment de maduresa, en l’última etapa de la seva vida (morirà als 60 anys), amb reflexions i comparacions en les que segurament no parla només de l’edifici en concret que està descrivint, sinó amb moltes altres obres i referències al cap.

Per altra banda, trobem un tercer escrit de Martorell¹⁷⁰⁹ que no es va publicar sinó que va ser llegit per ell mateix en una conferència pronunciada el desembre del 1928 sobre el trasllat del cor de la Catedral de Barcelona davant de l’Associació d’Amics de l’Art Litúrgic, de la que Martorell formava part. Es tracta d’un text inèdit, que es pensava que havia desaparegut perquè no es trobava publicat a cap diari ni s’havia conservat a cap anuari ni a l’arxiu del Cercle Artístic de Sant Lluç, del que formava part l’Associació d’Amics de l’Art Litúrgic. El document, conservat per Ildefons Masià Martorell, nét de l’arquitecte, és doncs publicat per primera vegada en aquesta tesi doctoral: està inclòs a l’Annex 2.

Dels dos primers articles es poden extreure diversos temes importants en l’anàlisi del pensament arquitectònic de Bernardí Martorell. Al tercer text, les reflexions es centren en defensar el trasllat del cor de la Catedral de Barcelona, però l’arquitecte fa servir referències i exemples d’edificis que ens permeten entreveure les seves fonts d’inspiració. Veurem a continuació les conclusions extretes de cadascun dels articles, centrant-nos especialment en els dos primers, per la relació directa que tenen amb l’obra de Martorell.

Bellesguard i Valldonzella

En primer lloc, “Bellesguard i Valldonzella”,¹⁷¹⁰ publicat l’any 1932 a la revista *L’Abella d’Or*, mostra un Martorell molt humanista: un arquitecte que no només parla de construcció i de projecte, sinó que reflexiona sobre el context, la història i el significat dels espais on construeix i dels encàrrecs que té entre mans. A les pàgines d’aquest article, l’arquitecte demostra el seu coneixement i la seva profunda documentació sobre la història d’aquests dos projectes que va construir: el monestir de Valldonzella i el de les Oblates del Santíssim Redemptor, a Bellesguard; sobre la comunitat que habita el primer i l’espai on es troba el segon. Així doncs, l’autor es centra més en la seva història i el simbolisme religiós dels dos edificis que hi ha construït, que en l’arquitectura en sí, quant a materials, elements o tècniques constructives, etc. Al llarg de l’article repassa la història de Bellesguard, seu de grans líders de Catalunya, i, per altra banda, els moviments de les monges cistercenques de Valldonzella per diferents indrets de Barcelona, fins arribar a la seu actual, construïda per ell. Aquests recorreguts els fa amb dades molt concretes: anys, noms propis de personatges i de llocs, esdeveniments, etc., tot demostrant un gran coneixement dels temes.

Martorell és conscient de l’especial vinculació que hi ha entre Bellesguard i Valldonzella: actualment, per la seva proximitat física, però històricament també, com dos noms emblemàtics per a Catalunya i per un fet molt concret: el rei Martí L’Humà, que vivia a Bellesguard, va morir a

¹⁷⁰⁹ Martorell, B. (1928), *op. cit.*

¹⁷¹⁰ Martorell, B. (1932 A), *op. cit.*

l'antic monestir de Valldonzella, que es trobava al casc antic de Barcelona. L'arquitecte reflexiona sobre aquesta relació i l'exprimeix encara més, fent reflexionar al lector: "sembla que les obres humanes subsisteixen en el curs del temps a proporció de la seva humilitat".¹⁷¹¹ L'arquitecte, doncs, destaca que el que ha quedat de la riquesa de Bellesguard són els senzills soterranis, i, en canvi, la pobresa de les religioses de Valldonzella, sempre perseguides i pobres, segueixen persistint en el temps.

Aquesta reflexió més espiritual no és l'única de l'article, l'autor va fent al llarg de l'escrit algunes consideracions d'aquest tipus: "la seva força d'abans, ara és de sacrifici; la seva jurisdicció d'abans, ara és de caritat", fent referència a que Bellesguard ha passat de ser un lloc estratègic i polític a la seu d'unes humils monges; "les potestats de la terra han passat: sols el gra de mostassa viu perennement. Aquesta és l'obra humil d'unes pobres verges que, consagrades al Senyor, vetllen i pregunten, i ha romàs vivent durant segles"; o fins i tot "la saba no puja de la terra sinó que li baixa del cel", etc.

També es transparenta la religiositat de l'arquitecte quan, ja concretament, descriu l'espai interior de l'església projectada per ell mateix: "la seva major esplendor és la llum del cel que davalla dels alts finestrals" i "el somni d'unes ànimes caritatives portada a cap solament amb la senzillesa del maó i el misteri de la llum que Déu envia, serà de més durada que les potestats humanes i les seves empreses". Martorell dóna molta importància, com veurem també als altres textos, a la llum a l'espai religiós. L'esperit "místic" de Martorell fa que consideri part molt important de l'edifici la llum i també, curiosament, els cants: "queda completat amb la perfecció dels cants gregorians".

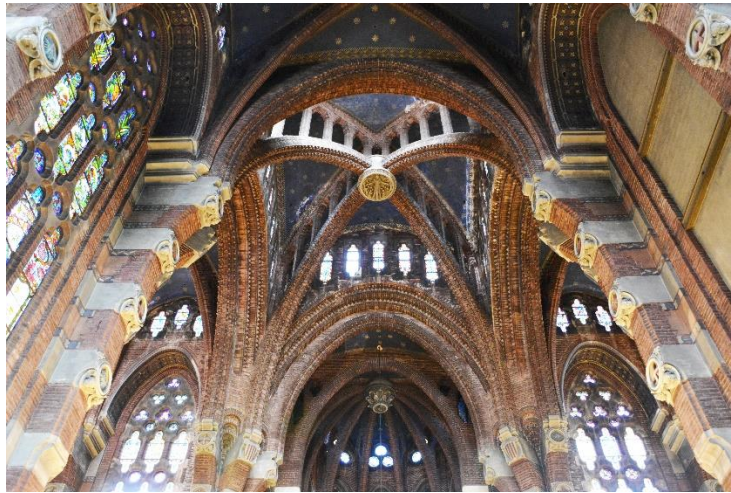
Cal fer un incís: és sorprenent que Martorell no esmenti en cap moment de l'article a Antoni Gaudí que, al voltant del 1900, havia construït a Bellesguard una casa per a Maria Sagués, vídua de Jaume Figueras.¹⁷¹²

Sobre els trets més materials dels edificis, és centra en el monestir de Valldonzella, i en destaca dos criteris: per una banda, la sobrietat, segons ell, recomanada per Torras i Bages, criteri que porta a Martorell a treballar amb el maó i a evitar les ostentoses ornamentacions, sinó intentar generar-les amb les pròpies combinacions d'aquest material i altres senzills elements. Insisteix en la importància d'aquest principi citant al propi Torras i Bages: "hi ha moltes menes de bellesa: la de la dama ricament abillada i enjoiada, i la de la majestat de l'austera cogulla religiosa". El segon criteri que té en compte és la modernitat. En aquesta línia, destaca orgullós el comentari del bisbe en veure acabat el monestir de Valldonzella: "Gràcies a Déu que s'hagi pogut obtenir un monestir antic fet a la moderna". En aquest sentit, esmenta que s'han volgut tenir en compte per aquest projecte, no només les condicions necessàries per a la vida monàstica, sinó "les més avançades teories d'asolellament, salubritat, higiene, etc."

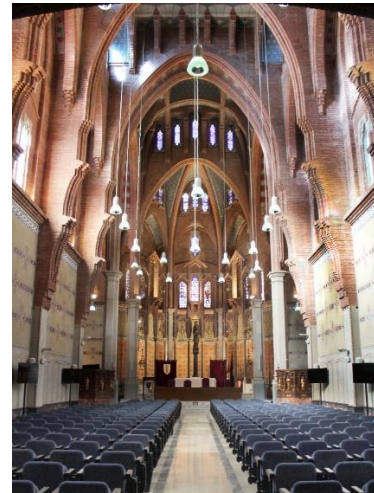
Per últim, a part d'aquests dos principis, destaquem una senzilla frase sobre l'edifici: "la pobresa dels materials s'exalça en formar el temple, que constitueix un niu sagrat que s'aixopluga sota l'enramada que pels finestrals s'enfila". Aquesta simple afirmació ens fa veure com Martorell s'inspirava d'alguna manera en la natura, com hauria après de Gaudí, i veu, en els contraforts i els arcs parabòlics que cobreixen el temple, arbres amb les seves branques protegint un niu.

¹⁷¹¹ *Ídem*.

¹⁷¹² <http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=0&consulta=&codi=43> (consulta: 4-4-2020).

Vista interior de l'església del monestir de Vallbona. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

Vista interior de l'església del monestir de les Oblates del Santíssim Redemptor. Fotografia de l'autora (17-9-2019).

Aquests criteris també serien vàlids per a les altres obres mestres de Martorell, en les quals dóna molta importància a la llum; al totxo com a material que li permet crear edificis sobris però a la vegada elegants i sòlids; als criteris d'asolellament, higiene, etc., que assegurin que, tot i tractant-se de tipologies que poden semblar antigues, Martorell construïa amb la il·lusió de que "l'església vagi al davant dels pobles en tots els avenços"; i a l'enramada que protegeix un niu, "estructura" que trobarem en les seves esglésies.

Certament és interessant, i l'arquitecte sap remarcar-ho amb gràcia i amb dades històriques, la curiosa relació que s'estableix entre aquests dos espais i edificis, que actualment veiem encara més vinculats, per proximitat i la semblança que hi ha entre les dues esglésies, que fa que molts es confonguin.

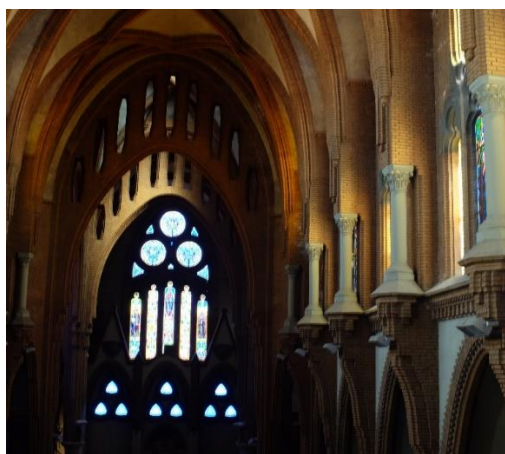
El monestir de Vallbona i el de les Oblates del Santíssim Redemptor es troben a molt poca distància. Gràfic elaborat per l'autora.

El Temple de l'Escola Pia

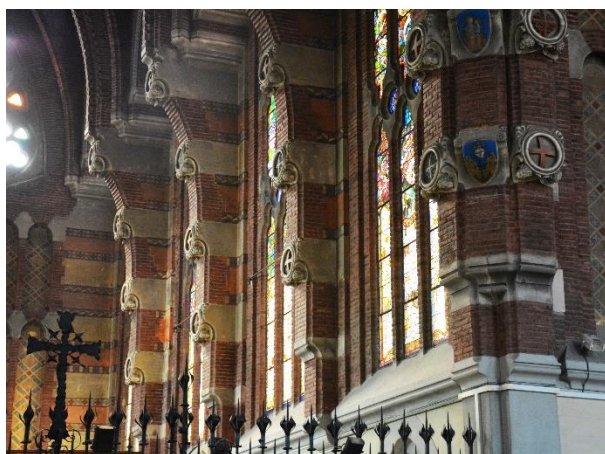
Per altra banda, l'article publicat al diari *El Matí* sobre l'església de Sant Agustí de l'Escola Pia de Sabadell¹⁷¹³ fa una interessant descripció de l'edifici que, fins i tot més que en l'anterior article, pot fer referència no només a l'església que descriu, sinó a criteris que Martorell ha fet servir en moltes de les seves obres i, de manera especial, en les seves obres mestres.

En primer lloc cal dir que, també en aquest cas, es fa patent la profunda religiositat del nostre arquitecte, que busca, amb diverses tècniques que fa servir i efectes que vol crear, la proximitat de l'home amb Déu i, per altra banda, fa referència en diverses ocasions a la litúrgia i la seva importància. També, un cop més, parla en aquest document sobre la llum, la sobrietat i la modernitat, tant recalcats en l'anterior publicació.

Explica que la tècnica que utilitza en la distribució de les obertures és per tal d'aconseguir el "tan desitjat misteri de la llum". En diverses ocasions relaciona la llum amb Déu: "la terra va aixecant les seves línies en contínua ascensió, fins a assolir la pura llum celestial", "per donar la sensació de llum del cel", "contrallum en què s'embolcalla el temple per donar-li el caràcter del misteri religiós", etc. Els vitralls dels finestrals també eren per Martorell un important element d'il·luminació, però d'una llum més viva: "un sens fi de raigs de llum colorits es desprenen de les altres obertures, que espurnegen enmig de les penombres de les naus i les capelles". Es confirma també en aquest text que la llum és per a Martorell un element constructiu més, que l'ajuda a crear espais i sensacions, en aquest article referint-se a Sabadell, però com un tret molt comú en els altres edificis religiosos: al monestir de Valldonzella veiem diferents jocs de llum i esplèndids vitralls, i també a l'església del Santíssim Redemptor.

Il·luminació "misteriosa" a l'interior de l'església de Sant Agustí de l'Escola Pia de Sabadell. Fotografia de l'autora (23-5-2019).

Il·luminació dels vitralls a l'església del monestir de Valldonzella. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

El concepte de modernitat l'encaixa dins la consideració que l'Escola Pia ha estat sempre "a l'altura en disposar de tots els avantatges que proporciona el complet coneixement de les coses passades i dels avenços més moderns del present", i amb aquesta idea, aplica ell també el mateix criteri, "per això s'ha adoptat el sistema constructiu de crugia gòtica (...) i la simplicitat austera de l'època moderna, mostrant que sap bategar a l'uníson del sentir del seu temps", afegint que en la seva construcció, tenint en compte criteris antics vàlids, s'havien aplicat les millors solucions del país i de l'estranger. Cal remarcar també que en aquest escrit, Martorell faci referència al gòtic, l'únic corrent artístic del qual parla als seus escrits, que va influir decididament en el nostre

¹⁷¹³ Martorell, B. (1932 B), *op. cit.*

arquitecte, segurament per influència de Joan Martorell. És interessant però, que Martorell faci una altra reflexió que indirectament afecta al gòtic, al mateix document: “prescindint de la línia geomètrica de l’arc apuntat, l’espontània veritat ha produït unes línies suaus perquè les ha produït la naturalesa de les coses enlloc de l’abstracció geomètrica”. Aquest comentari és absolutament gaudinià, ja que coincideix amb les crítiques de Gaudí del gòtic que consideraven aquest estil com quelcom a superar:

L'art gòtic és imperfecte, és a mig resoldre, és l'estil del compàs, de la fórmula de la repetició industrial. La seva estabilitat es basa en l'apuntament permanent dels contraforts: és un cos defectuós que s'aguanta amb crosses.¹⁷¹⁴

Tornant a l'article de l'església de l'Escola Pia, a diferència de l'anterior, Martorell entra més en detall: descriu els diferents elements i explica els perquè de les seves geometries. Parla d'arcs, puntals, voltes, crugies...; de mesures: 60 metres, 18,5 metres...; alçades, amplades, nombres de columnes, mides de les capelles, etc. Parla també de problemàtiques concretes: l'emplaçament, la limitació amb la via pública, la necessitat de pes als murs, etc. Combina aquestes descripcions tan concretes i tècniques amb explicacions dels perquè de les seves decisions, que gairebé sempre estan relacionades amb la llum (que vincula a Déu, com hem dit) o amb la “sinceritat”.

La paraula sinceritat només apareix una vegada a l'article, però ens ha semblat el concepte idoni per a descriure la idea més important que es desenvolupa en aquest text: la sinceritat com a estratègia de projecte.¹⁷¹⁵ Aquest concepte pretén resumir la idea que tenia Martorell en la seva arquitectura: no es basava en que els revestiments o ornaments donessin un aspecte bonic a l'edifici, sinó en que els propis materials utilitzats per a que aquest es sostingués, per a que fos estàtic, i la manera en que estan col·locats, fessin que aquest resultés estètic. Aquest principi l'aplica a diversos aspectes de la construcció, com veurem a continuació.

Tot i que l'article que estem estudiant fa referència solament a l'església de l'Escola Pia de Sabadell, pensem que aquest concepte va ser aplicat a molts altres edificis de Bernardí Martorell, així que passem ara a descriure més a fons aquesta idea de la sinceritat.

Estàtica i estètica

Bernardí Martorell, parlant de la seva obra de Sabadell, escriu: “la sinceritat de la construcció ha de ser la norma, havent-s’hi de manifestar clarament la raó de la seva estabilitat, amb la qual cosa necessàriament s’obtidria una bellesa en la forma”.

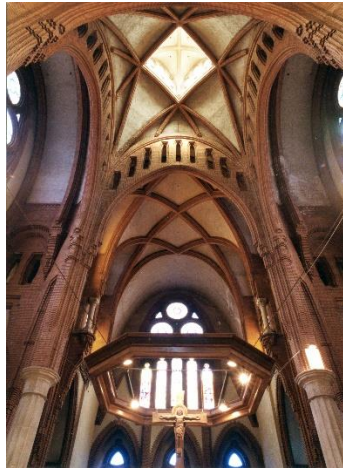
Per al nostre arquitecte, si la construcció es mostra tal com és, donant raó de la seva estabilitat, s’obtidrà necessàriament la bellesa en la forma, l’edifici no necessitarà ornaments, revestiments. El propi edifici és l’acabat, el propi material del que està construït i que el manté dret.

Això es manifesta molt clarament en un element: l’arc parabòlic, present en les quatre obres mestres de Martorell (i en altres edificis). L’arquitecte afirma sobre aquest element constructiu:

¹⁷¹⁴ Puig-Boada, I. *El pensament de Gaudí*. Barcelona: Dux, 2004, p. 109.

¹⁷¹⁵ Borrell, M. (2019 B), *op. cit.*

Els arcs (...) tenen el traçat natural resultant dels esforços que actuen sobre ells i prescindint de la línia geomètrica de l'arc apuntat, l'espontània veritat ha produït unes línies suaus perquè les ha produït la naturalesa de les coses en lloc de les abstraccions geomètriques.¹⁷¹⁶

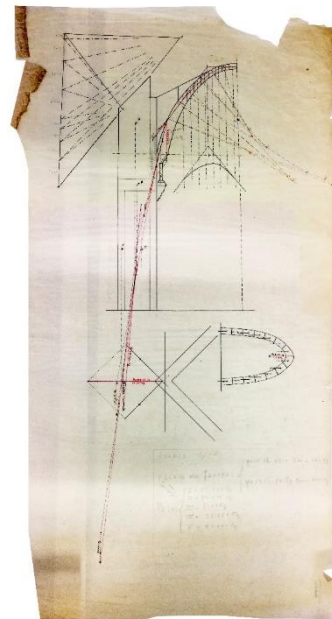
Vista del cimbori de l'església de Sant Agustí de l'Escola Pia de Sabadell. Jordi Cantijoch. (s.d.). Extret de: calaix.gencat.cat/handle/10687/53660 (consulta: 2-10-2019).

Voltes de l'interior de l'església del monestir de Vallbona de les Horts. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

L'edifici, doncs, serà bell perquè les línies que l'han format no són abstraccions de l'arquitecte, sinó l'efecte de la naturalesa de les pròpies forces. Bernardí Martorell calcula i dissenya els edificis a la vegada: utilitza, com s'ha dit, l'estratègia del càlcul gràfic, amb la que, mesurant les càrregues que s'acumulen en cada punt de l'estructura, es va dibuixant el traçat de l'arc, i aquest acaba sent el resultat natural dels esforços, i no una abstracció geomètrica. El mateix Gaudí, que feia servir sovint les seves conegudes maquetes de pesos (per càlculs tridimensionals) i els dibuixos de gran escala (per càlculs bidimensionals) devia ser el mestre de Martorell en aquest tipus de càlcul funicular. Gaudí ho explicava de la següent manera:

Ho calculo tot: primer uns pesos per a buscar el funicle, i després vesteixo el funicle trobat amb formes i materials, els pesos dels quals torno a revisar, i a vegades vario lleugerament els funicles. D'aquesta manera surt la forma lògica nascuda de les necessitats. Els funicles de la Sagrada Família els he trobat gràficament i els de la Colònia Güell els vaig trobar experimentalment; però els procediments són el mateix (...).¹⁷¹⁷

Càlcul gràfic d'un arc de l'església de Sant Agustí de l'Escola Pia de Sabadell. Bernardí Martorell. 1924. Fons: AHCOAC-G (C30/280-285).

Martorell aplicava aquest mateix principi (ens queda constància del gràfic, no del tridimensional), i d'aquest procés de càlcul-disseny se'n conserven diversos dibuixos, alguns d'ells de grans

¹⁷¹⁶ Martorell, B. (1932 B), *op. cit.*

¹⁷¹⁷ Martinell, C. *Gaudí i la Sagrada Família comentada per ell mateix*. Barcelona: Aymá Editors, 1951, p. 61.

dimensions, com per exemple de l'església de Fígols les Mines (que no es va construir) i de l'església de Sant Agustí de Sabadell, de la qual trobem plànols dels arcs de més de dos metres de longitud, el més gran a escala 1:25.

Segons aquesta teoria, doncs, als edificis on l'aplica no hi ha elements col·locats només per decorar o ornamentar, sinó que tots tenen un sentit arquitectònic, estructural. L'arc parabòlic és estructuralment eficaç (no hi ha més ni menys material del que es necessita) i això, segons Martorell, fa que sigui estètic.

Però aquest principi d'estàtica i estètica no només es reflecteix als arcs parabòlics, trobem també altres exemples, com, seguint al mateix text, l'explicació de com s'ha dissenyat la façana lateral de l'església:

Tot el joc d'arcs, pinyons i cornises que enriqueixen la façana lateral, no es cregui pas que sigui fruit de vanitat o solament goig per als ulls, és un acoblament de materials pesants, tots útils, que contribueixen a l'equilibri estable de les altes voltes sobre minsos i reduïts puntals, resultant-ne providencialment una gala per a la via pública, donant-li el seu caràcter peculiar.¹⁷¹⁸

L'objectiu és un cop més l'equilibri, la funció estructural dels murs, i, diu "providencialment", com dient, sorprenentment, sense buscar-ho, com a conseqüència de l'equilibri, resulta una façana molt interessant. Tot i això, veurem més endavant que no és del tot veritat, la bellesa de la façana no és solament resultat de l'equilibri, sinó de la creativitat i el sentit compositiu amb que es col·loquen els materials.

Troblem també aquest principi a altres edificis de Martorell, per exemple a la part superior de les voltes de Valldonzella, on veiem unes petites columnetes que uneixen l'arc parabòlic amb la coberta: és el resultat de saber com treballa cada part de l'arc, i, per tant, saber d'on es pot eliminar material i d'on no, i el resultat queda estètic i decoratiu.

Façana lateral. Fotografia de l'autora (24-5-2019).

Cimbori de l'església del monestir de Valldonzella. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

Més endavant, parlant de l'equilibri dels edificis com l'essència de l'estètica d'aquests, afirma que "el seu equilibri no depèn d'una ossada metàl·lica amagada, depèn purament i exclusivament dels materials a la vista". L'arquitecte, amb aquest comentari remarca la idea de sinceritat.

¹⁷¹⁸ Martorell, B. (1932 B), *op. cit.*

Materials

En concret, Bernardí Martorell aconsegueix dur a terme aquest principi d'estabilitat i estètica, de sinceritat per crear bellesa, gràcies a un material: el totxo. Això sí: no voler revestir no vol dir renunciar a un efecte estètic, així que no es conforma amb solament col·locar els materials segons els principis estructurals sinó que, a més a més, busca la manera de combinar-los de manera que es generin textures, ombres, efectes, etc.

En primer lloc, el totxo li permet jugar amb diferents tipus d'aparells en el mateix edifici, de manera que els murs adquireixen textures molt treballades. Descriuint l'església de Sabadell, el mateix text diu "tot el temple està matisat amb el to rosat del totxo, que amb les seves combinacions modela i subratlla els diversos elements, sense necessitat d'escultures, el resultat obtingut és l'avellutat de les superfícies". Aquest efecte l'aconsegueix, a més a més de amb diferents combinacions d'aparells, girant totxos, duplicant-los en algunes zones per crear cornises, trencant-los, o alternant-los amb altres elements ceràmics amb altres geometries o amb altres materials com la pedra.

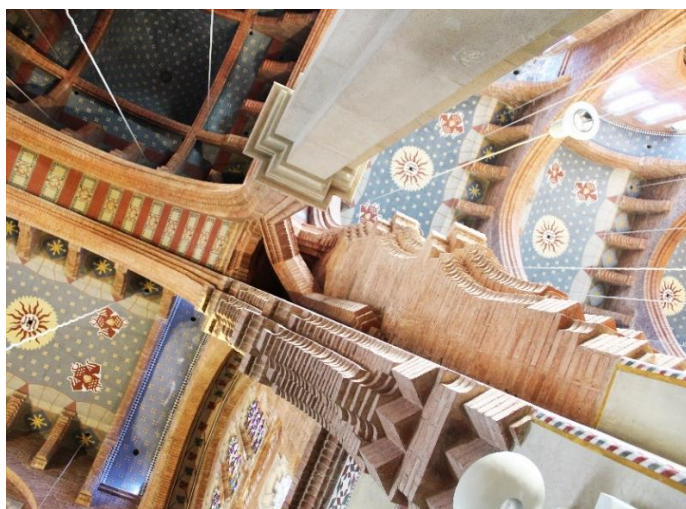

Detall de totxo a l'interior de l'església de Sabadell. Fotografia de l'autora (23-5-2019).

Mur del monestir de Valldonzella, amb combinacions variades de maó. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

També podem veure originals geometries aconseguides a base de diferents combinacions del mateix totxo en arcs, columnes, pilastres, voltes, etc., de l'interior de les esglésies que estem estudiant, en les quals Martorell no només fa servir l'arc parabòlic, sinó que aquest mateix element el fa amb els totxos col·locats de maneres molt creatives.

Punt de trobada entre dos contraforts i un dels pilars del creuer, església de les Oblates del Santíssim Redemptor. Fotografia de l'autora (17-9-2019).

Naixement de tres arcs, creuer de l'església del monestir de Valldonzella. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

Així com el criteri de l'arc parabòlic és més difícil d'aplicar a edificis de menor escala (el veurem en nombrosos projectes, però tots més aviat monumentals: el cementiri d'Olius i de Cambrils, les esglésies esmentades i també la de Torrebonica, el celler de la cooperativa agrícola de Cambrils, etc.), el del joc amb el totxo, sent més senzill, pot ser aplicat, a més a més d'en tots els anteriors, en projectes molt més simples, com la casa Enric Laplana, la casa de Josep Roca, can Montal, can Maristany, les cases de Joaquim Duran a Sitges, etc.

Arcs parabòlics d'una nau lateral del celler de la cooperativa agrícola, Cambrils. Fotografia de l'autora: 17-10-2018

Detall de la cornisa de totxo de la portalada d'accés a la casa Maristany, Camprodon. Fotografia de l'autora (16-2-2020).

Detall de la façana de la casa Joaquim Duran, Sitges. Fotografia de l'autora (29-1-2020).

Buqueras, al seu article sobre l'edifici de les Teresianes de Tarragona, afirma:

(...) merecen un estudio detallado los aparejos. La colocación del ladrillo horizontal, vertical o lateralmente, unos junto a otros, es fruto de un planteo previo que la organización estructural responde a una finalidad apetecida però no tan solo de una manera mecànica sinó con una gracia natural.¹⁷¹⁹

Aquesta és la manera de treballar de Martorell: responent a criteris mecànics però amb creativitat.

Per altra banda, aquestes combinacions del totxo no són només decoratives, sinó que també, col·locant el totxo de diferents maneres, es pot aconseguir que treballi diferent i així generi elements arquitectònics com finestres, brancals, llindes, cornises, capitells, porxos, etc. Al mateix article sobre les Teresianes es destaca aquest concepte:

Desplazando levemente la mirada —empiécese por donde se quiera— nos enriquecemos con la diversidad de soluciones constructivas que hay en los muros de separación y sostén, zócalos, pilares, jambas, alféizares, dinteles, arcos de descarga, aleros, vierte aguas, cubiertas (parabólicos u ovoidales). Cualquiera de los conceptos teóricos logra aquí su explicación práctica más eficiente.¹⁷²⁰

L'edifici exposa com està construït cada element, ja que es mostra tal com és, sense revestiments, amb els materials col·locats de manera intel·ligent: duplicant-se a zones on ha de rebre més esforços, girant-se a zones on ha de formar arcs, etc. Aquest criteri, tan clar a les Teresianes de Tarragona, tant en la seva façana com a l'interior de l'edifici, el podem veure també a altres obres.

¹⁷¹⁹ Buqueras, J.M. (1969), *op. cit.*

¹⁷²⁰ Buqueras, J.M. (1969), *op. cit.*

Detall de la façana i arcs i portes del vestíbul principal. Escola de les Teresianes, Tarragona. Fotografies de l'autora (23-1-2018).

Detall de les columnes i el porxo del claustre del monestir de Valldonzella. Fotografia de l'autora (6-3-2017).

Cal dir que totes aquestes característiques dels edificis de Martorell relacionades amb la sinceritat i el treball del totxo ens fan pensar no només en el treball magistral de l'arquitecte director de l'obra, en quant a calculador i dissenyador, sinó també en la qualitat dels paletes que realitzaven aquestes obres.

Els edificis resultants són obres d'artesanía elaborades totxo per totxo. Per molt ben dissenyats que estiguessin aquests edificis, seria impossible dur-los a terme si no fos pels obrers gairebé artesans que els van construir, amb un gran coneixement del material, de les seves capacitats i de les seves limitacions, per treure'ls el màxim partit. Per aquest motiu, l'article de Buqueras sobre les Teresianes de Tarragona es titula "Homenaje a la albañilería catalana". En aquest, l'autor elogia "la inconmensurable labor de la albañilería catalana que con su buen hacer ha logrado unas texturas que lindan la imaginación más sorprendente".¹⁷²¹

Gaudí deia que l'arquitecte ha de saber aprofitar el que "saben fer" i "poden fer" els operaris,¹⁷²² i les obres de Bernardí Martorell demostren que ell va saber fer-ho. D'aquests operaris sabem bastant poc, però s'ha d'anomenar el conegut constructor Josep Bayó i Font, que va treballar en el monestir de Valldonzella i que també havia col·laborat amb Gaudí a la casa Milà i a la casa Batlló, entre altres. En una entrevista realitzada per Bassegoda a aquest personatge, aquest afirmava, per exemple, sobre l'església de Valldonzella: "els arcs del creuer, de 15 metres de fletxa, es varen construir totxo per totxo".¹⁷²³

En resum, la sinceritat com a estratègia de projecte pot semblar externament com la més senzilla forma de construcció: que tot es vegi i ja està. Però per aconseguir que l'estratègia de mostrar-ho tot provoqui un efecte estètic, ha de consistir no simplement en "no cobrir" sinó en el resultat de, en primer lloc, un càlcul exhaustiu de les estructures; en segon lloc, d'un coneixement profund de com treballa cada material, de les propietats de les seves diferents col·locacions i combinacions i de les propietats que necessita cada element arquitectònic; i, per últim, d'un treball artesanal dut a terme amb molt detall i cura.

Martorell, al final de l'article sobre l'església de Sabadell, descriu molt minuciosament tots els elements que es trobaran a l'interior de l'edifici, donant a entendre que és ell qui els va dissenyar, encarregar o supervisar. Parla de canelobres, tapisseries, d'un lampadari de ferro, un baldaquí, l'altar, candelers, estovalles, etc. És interessant veure com Martorell, com molts arquitectes de

¹⁷²¹ *Ídem*.

¹⁷²² Puig-Boada, I. *op. cit.*, p. 174.

¹⁷²³ Bassegoda, J. (2003), *op. cit.*, p. 32.

l'època, és un professional polifacètic, que treballa a diverses escales: des de la ubicació de l'edifici i la seva relació amb l'entorn fins als petits detalls de l'interior. Aquest tipus de feina farà que Martorell tingués una relació directa amb molts artesans amb qui treballava, diferents segons el projecte: a Sabadell, amb personatges, la majoria, de la localitat, a Tarragona, també de la zona, etc. L'ús de les arts aplicades com a part de l'edifici és una característica molt important del modernisme català, corrent que va influir decididament en el nostre arquitecte. Aquesta característica, que queda reflectida a l'article de Sabadell, es pot veure també en moltes de les seves obres, des dels més petits objectes fins a cases o edificis de pisos, on entra al detall de la rajola, la barana de l'escala, la fusteria, etc.

Aquestes teories que hem analitzat als diferents textos de Martorell, juntament amb l'anàlisi de les seves obres, on podem veure com s'apliquen, ens fan veure que l'estètica que es va consolidant com a pròpia de Bernardí Martorell a mesura que aquest va madurant com a arquitecte és certament eclèctica, per la varietat d'elements que conté, però també amb influència modernista, pel gran nombre d'elements representatius d'aquest moviment que fa servir; així com dels nombrosos viatges que ja hem comentat, que fan que Martorell inclogui en els seus projectes alguns elements arabitants o neogòtics, entre altres.

Aquesta estètica, com es pot veure, no queda reflectida en totes les obres de Bernardí Martorell perquè moltes d'elles són restauracions, ampliacions o reformes i altres segurament eren encàrrecs molt concrets dels clients. Fora d'això, en general, gairebé sempre que té una obra de certa envergadura davant, aplica una sèrie de conceptes que podem veure repetits al llarg de la seva trajectòria, i especialment en les seves obres mestres.

[Conferència pronunciada a l'Associació d'Amics de l'Art Litúrgic sobre el trasllat del cor de la catedral de Barcelona](#)

Aquest document consisteix en el guió d'una conferència pronunciada per Bernardí Martorell i Puig el desembre del 1928 davant l'Associació d'Amics de l'Art Litúrgic, que formava part del Cercle Artístic de Sant Lluç, en el context d'una de les exposicions que va organitzar aquesta entitat: l'Exposició d'Art Litúrgic del mes de desembre del 1928, en que s'exposava una planta del projecte de trasllat del cor de la catedral de Solsona, obra de Martorell. Aquest document, com s'ha dit, no s'havia trobat ni a l'ACASL ni al fons personal de l'arquitecte, a l'AHCOAC-G. Finalment hem trobat aquest document al fons familiar del nét de Bernardí Martorell, Ildefons Masià, que l'ha facilitat per a la investigació i es transcriu en aquesta tesi (Annex 2) per primera vegada.

Tot i tractar-se d'un text cronològicament anterior als dos escrits que hem comentat, hem preferit estudiar-lo al final del capítol perquè no es tracta pròpiament d'un article publicat, sinó del guió d'un discurs oral; i, en segon lloc, perquè el seu contingut no parla específicament de la seva manera de projectar o d'entendre l'arquitectura, sinó que es tracta d'un aspecte molt concret: la seva opinió sobre el trasllat del cor de la catedral de Barcelona.

L'arquitecte defensa aquest controvertit projecte no només parlant d'aquest, que coneixia bé, sinó també exposant, en primer lloc, les seves reflexions sobre la llum, el sentit de misteri i la litúrgia, tres temes molt presents a les seves obres religioses. El discurs parla també intercaladament de diverses referències arquitectòniques, que ens ajudaran a comprendre què volia aconseguir l'arquitecte a les seves obres. Per últim, Martorell farà menció del seu projecte anàleg a la catedral de Solsona, on havia desenvolupat també la proposta de trasllat del cor de la catedral (que, com s'ha vist, no es va construir) i del trasllat del cor del monestir de Sant Cugat,

en que també va participar. Tot el discurs, a més a més, està reforçat amb moltes dades històriques sobre l'origen, l'evolució i el sentit dels cors a les catedrals.

Com que ja hem comentat les parts més importants d'aquest text als capítols corresponents¹⁷²⁴ ens centrarem a continuació en algunes reflexions i referències que l'arquitecte menciona en aquest discurs.

Com hem dit, l'escrit comença parlant amb molta força de la importància de la litúrgia, com la manera que té l'església de guiar o orientar els diferents estudiosos i artistes per realitzar objectes o espais sagrats. L'elogia i la defensa, explicant que conté una sèrie de normes que no pretenen pas destruir sinó impulsar, dirigir les obres artístiques a que realment condueixin les persones a Déu: "la litúrgia imposa amb dolç amor però amb energia fortíssima, els seus preceptes",¹⁷²⁵ "l'església no es destructora sinó encoratjadora de les nobles i santes iniciatives".¹⁷²⁶

Continua comentant la idea de misteri, un element tan important per Martorell a les obres religioses: "sense el misteri, el fidel no sent en son interior la veu equivalent a aquell "Descalça't, que trepitges terra sagrada"". Per aconseguir aquest sentit de misteri, com també ha exposat a anteriors escrits, l'element que proposa l'arquitecte és la llum. Posa com a exemple l'església de la Madeleine a París, descrivint-la des de la seva pròpia experiència de l'espai:

Procureu assistir a una de les darreres misses, cap al migdia. Entrareu per les portelles dels cancells i el temple se vos presenta il·luminat per las obertures centrals de les tres cúpules, sentiu a dintre vostre que aquella llum ve del cel, misteriosa, suau i sense estridències.

Les cerimònies del Sant Sacrifici se desenrotllen en aquell ambient amb una harmonia perfecta de son sagrat medi; tot respon a son fi, evidentment ens trobem dins d'un temple. Pero espereu-vos en acabar la cerimonia a que la gent tingui de sortir rapidament i llavors desde el vostre mateix lloc veureu canviar-se el mon en que viviu. S'obren les dos monumentals portes que tanquen el gran portal principal, una ullada de sol estrident entra dintre i la il·luminació baixa, violenta fa desaparèixer tot l'efecte de la llum anterior. L'edifici que vos imposava com a temple, vos dona la sensació d'un de tans grans halls que poden servir per a tots els usos, siguin quins siguin. L'encant de lo sagrat que la casa de Deu vos causada ha deixat el lloc a la més banal impressió humana.¹⁷²⁷

La diferència entre el temple sagrat i el "hall que pot servir per a tots els usos" està, segons l'arquitecte, en la llum.

Després d'aquestes primeres consideracions, Martorell passa al tema central de la conferència, el problema dels cors de les catedrals situats al centre de la nau. Deixa clara la seva postura sobre el tema des del primer moment: "les epoques passades que ocuparen les nostres catedrals amb els cors, tragueren d'elles el poble". En aquest apartat apareixen diverses referències: parla en primer lloc d'un exemple de cor que es troba a l'interior d'una església que sí que funciona: el de Santa Maria i Cosmedin, a Roma, del que fa un comentari, destacant que els fidels que assisteixen als oficis religiosos no deixen de veure l'altar principal.

¹⁷²⁴ V. p. 123 i 205.

¹⁷²⁵ Martorell, B. (1928), *op. cit.*

¹⁷²⁶ *Ídem.*

¹⁷²⁷ *Ídem.*

Església de la Madeleine, París, 1764-1842. Fotografia de David Iliff. Extret de: flickr.com (consulta: 1-4-2020).

Església de Santa Maria in Cosmedin, Roma, ss. VIII-IX. Fotografia de Xavier de Jauréguiberry. Extret de: flickr.com (consulta: 1-4-2020).

El discurs passa després a comentar amb molta profunditat quin és el sentit original del cor i la història d'aquest element a les esglésies, fent referència a les diferents funcions que ha tingut al llarg de la història a l'interior de les catedrals. No entrarem en detalls en aquest apartat, ja que ha estat àmpliament comentat al capítol corresponent. Només en volem destacar algunes referències més, segurament visitades o estudiades per l'arquitecte: Westminster, Chartres, Toledo i Sevilla, exemples de catedrals amb grans cors.

La grandiositat del conjunt de la catedral, captar-la en la seva monumentalitat, és per Martorell un tret importantíssim, posant com exemple les esglésies bizantines: "com poden veure a Palerm, Ravenna, Venècia i Constantinopla, ens corprenen, fent sentir la petitesa humana davant de la casa de Déu, (...) totes elles donen la grandesa total de la seva concepció".¹⁷²⁸ Aquestes referències ens ajuden a veure les inspiracions més bizantines de Martorell. Recordem que en aquest mateix any començarà a construir l'església del sanatori de Torrebonica, edifici que es desvincula bastant dels seus criteris més freqüents en l'arquitectura d'esglésies i s'acosta més a aquestes referències que ha esmentat aquí Martorell, com podem veure en els seus ornaments, arcs i cúpules.

Basílica de Sant Vitale, Ravenna. s. VI. Extret de: <https://www.nuevatribuna.es/articulo/sociedad/viaje-ravenna-italia-mosaico/20180718164245154015.html> (consulta: 1-3-2019).

Mesquita de Santa Sofia, Istanbul, s. VI. Extret de: <https://enclasedehistoria.wordpress.com/2015/10/12/santa-sofia-de-constantinopla/> (consulta: 2-4-2020).

¹⁷²⁸ *Ídem*.

En aquest sentit, també elogia la capella reial de Palerm. Un edifici que descriu clarament des de la seva experiència, vivència: “recordaré sempre (...) la impressió rebuda (...)”.¹⁷²⁹ D’aquesta església, un cop més, destaca no només l’espai arquitectònic, sinó els elements que ajuden a que al seu interior es generi el misteri: “sota la llum misteriosa d’un cimbori grec, els celebrants amb sos ornaments blancs se destacaban en mig dels núvols d’incens, de la coloració càlida que en el fons formaven els canonges i beneficiats, amb sos àbits de cor, seguint l’emicicle del absit, tot ell cobert de mosaic”.¹⁷³⁰ Cal fixar-se en que no deixa passar l’oportunitat de comentar que en aquell cas el cadirat del cor es troba en semicercle al voltant de l’altar, com proposava el projecte que defensava del trasllat del cor de la catedral de Barcelona. Segueix la descripció destacant diferents elements que, segons ell, ajuden a que el públic tingui la sensació d’estar en un espai sagrat: “la nau coberta de marbres i mosaics i d’enteixinat normand amb estalactites de reminiscència muzárabe”.¹⁷³¹

Més cap al final del text tornarà a fer referència a aquestes catedrals que ell classifica com bizantines, que compara amb les gòtiques: “les catedrals gòtiques han sigut blasmades per la falta de impressió sintètica, en comparació de les bizantines”. Pensem que amb “impressió sintètica” fa referència un cop més a la percepció que tenen les persones que accedeixen a l’espai interior, captant-lo en tot el seu conjunt en aquest tipus d’esglésies, i no en moltes catedrals gòtiques, pel problema dels cors. Explica que a les esglésies gregues, tot i ser petites, i les bizantines, en la seva grandesa, aconsegueixen l’efecte esmentat en els visitants o fidels perquè totes elles “donen la grandesa total de la seva concepció”.

Un altre conjunt de catedrals que comenta són les tres que havien ja eliminat el cor del seu interior, els anys anteriors: “més que millora, ha semblat l’erecció d’una catedral nova”. Es tracta de les catedrals de Mallorca, Oviedo i la Seu d’Urgell.

Per últim, saltant-nos el gruix principal de la conferència, que es centra en els trasllats dels cors de les catedrals de Barcelona i de Solsona, comentats als capítols corresponents, trobem una última interessant reflexió de l’arquitecte: un comentari sobre la importància dels vitralls com a elements d’ornamentació: “dongin-lis tot l’enfilall d’esmalts transparents que son les vidrieres com si enjoïessin la Reina de Saba”,¹⁷³² i fa referència a la Santa Capella de París, destacant que en aquesta es dóna la suficient coloració als elements arquitectònics, senzilla i poc vistosa, però amb cert color com per a que s’harmonitzi “la riquesa de la llum irradiant amb la reflexada”.¹⁷³³ L’arquitecte uns anys abans havia acabat l’església del monestir de Valldonzella, i probablement havia tingut en compte aquesta referència, donant als vitralls molt protagonisme i als murs de l’església un cromatisme que permetés aquesta riquesa, de fet, els sostres de les voltes d’aquesta església són, com a la Santa Capella de París, blau marí amb decoracions com d’estrelles.

¹⁷²⁹ *Ídem.*

¹⁷³⁰ *Ídem.*

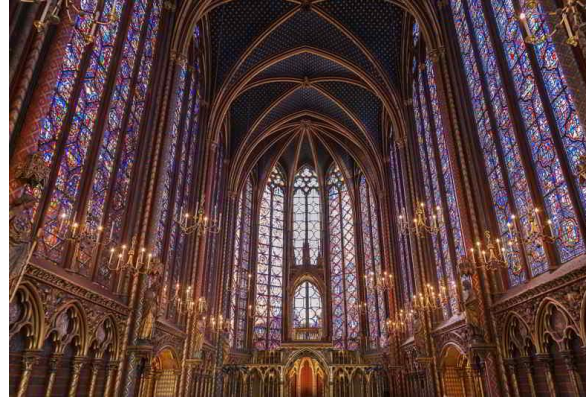
¹⁷³¹ *Ídem.*

¹⁷³² *Ídem.*

¹⁷³³ *Ídem.*

Capella palatina, Palerm. 1132. Fotografia de Juan Pablo Valenzuela. Extret de: flickr.com (consulta: 1-3-2019).

Santa Capella de París. 1242-1248. Extret de: <http://www.vuelosalmundo.es/2009/11/17/la-sainte-capelle-de-paris/> (consulta: 2-4-2020).

Aquesta conferència, fora de la importància que té pel context en què es pronuncia i la relació amb el tema del trasllat del cor de la catedral de Barcelona, tan viu en aquella època, també ens confirma dues coses: la sensibilitat de l'arquitecte, que descriu els espais no només des de la part material i estrictament constructiva, sinó des del que li suggereixen i inspiren; i els seus nombrosos viatges per diversos països d'Europa.

2.3. Repertori formal de l'obra de Bernardí Martorell.

Aquests conceptes que hem estudiat, i que l'arquitecte descriu dins la seva teoria, es concreten en els edificis en elements arquitectònics específics. També, a part de les que tenen a veure amb la seva teoria, trobem altres característiques que es repeteixen en els seus projectes: elements gaudinians, com la creu de quatre braços; o altres dissenyats per ell i que fa servir repetidament.

Enumerem a continuació els materials i elements característics que trobem repetidament en l'obra de Bernardí Martorell:¹⁷³⁴

Materials	Elements arquitectònics
Totxo Planta baixa de pedra Ceràmica vidriada de color (puntualment trencadís) Ferro forjat	Arc parabòlic Mènsoles corbes de totxo Coronament mènsula-finestra* Ràfec Finestres de totxo Finestres interiors verticals Columnes "bolet" Creu de quatre braços

*anomenem coronament mènsula-finestra a un tipus de coronament que Martorell feia servir per a les façanes dels edificis, on alternava mènsules de subjecció del ràfec amb una galeria de finestretes reduïdes, de les golfes.

Alguns d'aquests elements els trobem només a edificis de pisos, altres només a edificis monumentals, i altres solament a objectes o altres projectes de menor escala.

Passem a continuació a descriure els diferents elements del repertori formal.

2.3.1. Materials

Ja s'ha desenvolupat en l'anterior capítol la importància del totxo en l'obra de Martorell, per tant ens centrarem aquí en descriure els altres materials que utilitza.

Planta baixa de pedra

La planta baixa de pedra és una característica de diversos edificis de pisos de Bernardí Martorell, en els quals distingeix la part de baix de la façana de la resta d'aquesta, canviant-ne el material. No ens referim només al sòcol de l'edifici, molt comunament fet de pedra per evitar filtracions d'aigua, sinó a projectes en els quals fa la planta baixa sencera de pedra i els pisos superiors d'altres materials.

Abans dels seus propis projectes, Martorell havia aplicat aquest principi seguint el projecte de Joan Martorell en la façana del santuari del Cor de Maria, que té la base de pedra i el totxo comença a partir de la porta cap amunt. En l'obra pròpia de Martorell veiem aquesta estratègia per primer cop a la casa Enric Laplana, on té la base d'aquest material i, a partir del primer pis, la façana és primer estucada i després de totxo. Més endavant, trobarem aquesta característica a la casa Josep Roca i a gairebé tots els edificis de pisos que fa a Barcelona: la casa Pilar Serrahima, la casa Josep Poch i la casa Josep Maria Busquets. També l'hotel Sant Roc, tot i que no és projecte seu, té aquesta característica.

¹⁷³⁴ En negreta els elements d'inspiració gaudiniana.

Façana principal de la casa Enric Laplana. Fotografia de l'autora (3-3-2017).

Façana principal de la casa Josep Roca. Fotografia de l'autora (11-2-2020).

Detall de la planta baixa de la casa Pilar Serrahima. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

Ceràmica vidriada de colors

Trobem aquest material, en primer lloc, a moltes de les cobertes dels seus edificis: a la coberta de la casa Enric Laplana (tota la cúpula és de ceràmica vidriada de colors), de la casa Dominics a Sarrià, de la casa Mollfuleda a Arenys i de l'escola de les Teresianes de Tarragona (en les tres combina aquest material amb la teula i utilitza el color a les careneres de la teulada) i cobrint tota la coberta de la glorieta de la casa Riu, a Solsona.

A alguns edificis religiosos també la fa servir Martorell a les cobertes: el campanar del monestir de Vallonzella té la teulada de teula combinada amb ceràmica vidriada verda; el porxo d'accés al cementiri de Cambrils també té la coberta de ceràmica (no teula) i a les arestes, aquest material de color blau; i també trobarem una cúpula de ceràmica vidriada al campanar de l'església de Navàs.

Detall de la part superior de la casa Dominics. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

Campanar de l'església de Navàs en l'actualitat. Fotografia de l'autora (23-7-2018).

Detall del balcó i la tribuna de la casa Montal. Fotografia de l'autora (28-1-2020).

Detall de la peça ceràmica de la cornisa superior de la casa Pilar Serrahima. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

Podem veure també ceràmica vidriada a la part inferior d'alguns balcons, com els de la mateixa casa Laplana o els de can Montal; i als ràfecs, com els de la casa Dominics a Sarrià o a la casa Pilar Serrahima, on té rajoles de ceràmica vidriada de color blau. En aquesta última, també apareix la ceràmica vidriada amb un tret diferent de les altres: estampats florals. Aquesta rajola es troba resseguint la línia de coronament de la façana, però no al propi ràfec, sinó al pla vertical. En aquesta zona superior de la façana trobem també ceràmica vidriada a l'escola de Darnius, edifici de línies molt senzilles al qual l'arquitecte afegeix un toc de color gràcies als canals de recollida d'aigües, que són d'aquest material en un to verd.

Per últim, a dos edificis trobem que fa servir la ceràmica vidriada col·locada amb la tècnica del trencadís: a les dues façanes de la casa Enric Laplana (al fons de la inscripció JHS de la façana principal i al coronament corb de la façana posterior) i al coronament de la façana principal de la

casa Josep Roca, les dues primeres cases del nostre arquitecte. Veurem que més endavant, quan es va configurant el seu propi estil es desvincula més d'aquesta referència tan directa a Gaudí.

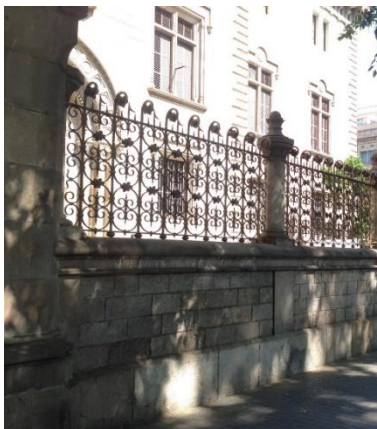
Façana posterior de la casa Laplana. Fotografia d'Arnim Schulz. Extret de: <https://www.flickr.com/photos/arnimschulz/> (consulta: 28-11-2019).

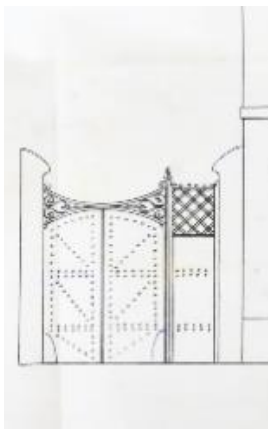
Detall del trencadís al coronament de la façana. Fons: AMSFG (251/1993).

Ferro forjat

El ferro forjat és un altre material que apareix repetidament en l'obra de Bernardí Martorell. El trobem a tanques, balcons, reixes i altres objectes, amb formes molt variades, en alguns casos amb corbes que recorden a elements naturals, com era propi del modernisme.

Reixa de la façana principal del seminari de Barcelona. Fotografia de l'autora (24-5-2017).

Detall de l'alçat de la casa Josep Roca. Bernardí Martorell. 10-1911. Fons: AMSFG (52/1911).

Porta de la reixa de la casa Dominics. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

El primer projecte en el qual treballa amb el ferro forjat és el de la reixa del Seminari Conciliar de Barcelona, en la que el nostre arquitecte va intervenir molt al principi de la seva carrera professional. Farà també més reixes, com la desapareguda de la casa Josep Roca, a sant Feliu de Guíxols, que, com es pot veure als plànols, va ser dissenyada amb detall per Bernardí Martorell, com la de l'escola de les Teresianes de Tarragona, de la qual es conserven els plànols signats per l'arquitecte, i la de la casa Maria Sicars, a Sarrià, de la qual també es conserva el detall al plànol. També és probable que dissenyés o escollís les reixes de molts dels altres projectes que va fer, de les quals no ens ha quedat constància documental: la de les altres cases unifamiliars de Sarrià, la de la casa Maristany a Camprodon, etc. La casa Dominics, a Sarrià, té encara una reixa de ferro forjat amb formes corbes que podria ser dissenyada també de l'arquitecte.

Al principi de la seva carrera, en dos dels seus projectes funeraris, Martorell demostra un gran domini en el treball del ferro forjat: la tomba de Joaquim Mestres, al cementiri de Montjuïc i la de Joaquim Carol, al cementiri de Sant Nicolau de Sabadell. A la primera, la cadena que envolta

la tomba té una original geometria, i els pals que l'aguanten als quatre extrems també són de ferro treballat fent formes enroscades, corbes, d'inspiració natural. A la tomba de Sabadell, com s'ha dit, veiem una clara influència d'Antoni Gaudí, ja que l'estructura de ferro que sobresurt de l'obra és un element vertical que puja en forma de creu amb penjolls de ferro recargolat amb creus i elements vegetals. També al cementiri d'Olius farà servir el ferro forjat, a la porta, destacant-ne la plasticitat al pany, i a les creus de diverses tombes.

Detall de la cadena de la tomba de Joaquim Mestres. Fotografia de l'autora (2-10-2017).

Torre de la tomba de Joaquim Carol. Fotografia de l'autora (13-7-2018).

Detall del forrellat de la porta del cementiri d'Olius. Fotografia de l'autora (31-5-2018).

En diversos projectes treballarà també amb el ferro forjat a les reixes de les finestres i a les baranes dels balcons: les baranes més destacades són les de la casa Enric Laplana (on també treballa amb ferro l'escala interior), la casa Josep Roca (amb forma de fulla), la casa Pilar Serrahima, la casa Montal a Arenys, la casa Maristany a Camprodon i la casa Josep Maria Busquets.

Balcó de la casa Josep Roca (fulles de ferro forjat). Fotografia de l'autora (11-2-2020).

Balcons de la casa Pilar Serrahima. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

Detall del balcó de la casa Josep Maria Busquets. Fotografia de l'autora (3-12-2019).

També Martorell fa servir el ferro forjat per a elements particulars a l'interior d'esglésies, en diferents projectes que realitza: al monestir de Valldonzella trobem una interessant reixa que es troba a l'interior de la nau principal de l'església, separant la zona de clausura de la zona pública. Aquesta és de ferro forjat amb formes d'inspiració natural i està coronada, a la zona central, per una creu del mateix material. En aquest projecte també trobarem altres elements de ferro probablement dissenyats per l'arquitecte: làmpades a la zona del cor, un anagrama de la Mare de Déu a l'entrada de l'ermita, etc. Per al cambril de la Mare de Déu del Claustre, a Solsona, dissenya una ametlla de rajos de ferro forjat per emmarcar l'escultura i uns canelobres del mateix material, per col·locar-hi als laterals, projecte que no va ser realitzat. Per a aquest mateix espai

va dissenyar els bancs, que sí que es van construir, i que combinen la fusta massissa amb el ferro. A Tarragona també dissenya alguns elements per a la catedral amb aquest material: l'estructura per al baldaquí de la càtedra del bisbe i els canelobres de la capella de la Immaculada. Per últim, el via crucis de la Catedral de Barcelona, que, com hem dit, es coneix com a obra de Martorell, també és d'aquest material treballat amb formes corbes d'inspiració modernista. A l'església de Sant Agustí de Sabadell, segons l'article que publica l'arquitecte, va realitzar també diversos elements amb aquest material: un "lampadarium de ferro de forma quadrilobulada que sosté vint-i-quatre llànties i del qual penja un baldaquí de domàs" i canelobres de ferro que sostenien tapisseries.

Part superior de la reixa que separa la zona del cor de la zona pública, monestir de Valldonzella. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

Candelers de la capella de la Immaculada, catedral de Tarragona. 1931. Fotografia facilitada per Sofia Mata (11-12-2018).

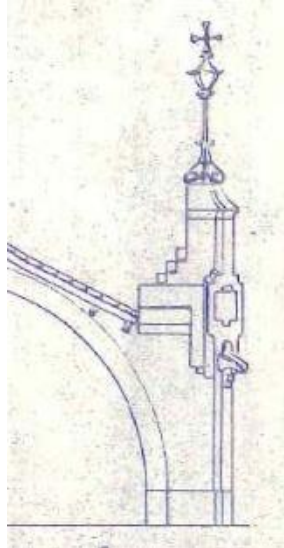

Llàntia del via crucis de la catedral de Barcelona. Fotografia de l'autora (27-2-2019).

Per últim, trobem detalls curiosos de ferro forjat en algunes cases, com a la casa Montal, a Arenys, on el balcó superior queda dividit en dues parts per una barra de ferro que acaba formant una creu de quatre braços. Probablement hi havia una estructura semblant al balcó de la casa Maria Sicars, a Sarrià, on, segons els plànols, el balcó també sembla que tenia un interessant treball del ferro forjat. Per últim, a la casa de Joaquim Duran a Sitges també hi veiem, coronant la fornícula on es col·loca la imatge de sant Joaquim, a la cantonada entre les dues façanes de la casa, un element de ferro que acaba en forma de drac. Al projecte del celler de la cooperativa de Cambrils trobem també un disseny d'una creu de ferro forjat, a la cantonada de la façana principal, que no va ser realitzat.

Detall del balcó superior de la casa Montal. Fotografia de l'autora (28-1-2020).

Detall de la façana principal del celler del sindicat de Cambrils. 1919. Bernardí Martorell. Fons: ACAC (extret de: Siuró, J.M. *op. cit.*, p. 27).

Detall del la part superior de la fornícula de la casa Joaquim Duran. Fotografia de l'autora (29-1-2020).

2.3.2. Elements arquitectònics

En aquest apartat parlem d'alguns elements que es repeteixen en diverses obres de Martorell i que són d'alguna manera característics.

Arc parabòlic

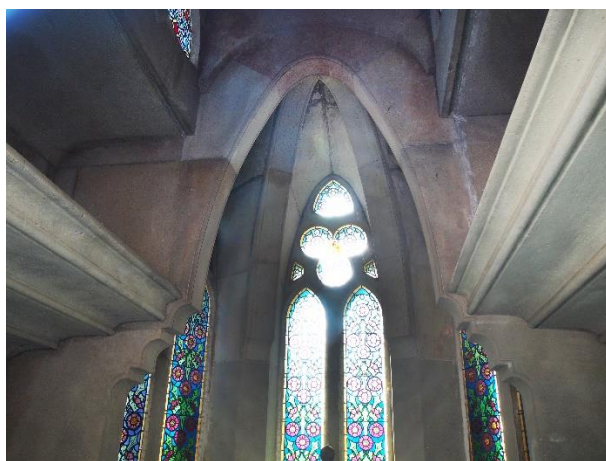
El primer element al qual volem fer referència és un element també gaudinià: l'arc parabòlic. L'hem treballat a fons en el capítol anterior, així que no ens detindrem a analitzar-lo, sinó que esmentarem els diferents projectes que el nostre arquitecte els fa servir i veurem les diferents variacions que en realitza. A continuació adjuntem una taula amb els diferents projectes en els quals s'aplica aquest tipus d'estructura:

Any	Obra	Tipus	Observacions
1914-1918	Panteó Maria Felícia Casas	Senzill, arc sobre l'altar.	Primer plànol amb arc parabòlic.
1916	Cementiri Olius capella	Senzill (volta parabòlica).	Primera obra construïda amb arc parabòlic.
1911-23* (església 1915)	Monestir Valldonzella	Interior voltes i capelles. Porxos d'entrada a l'església.	
1919	<i>Església de Fígols les mines</i>	<i>Interior voltes i capelles.</i>	Es conserven documents de càlcul gràfic.
1919-1926	Església Oblates del Santíssim Redemptor	Interior voltes i capelles.	
1919-1921	Celler Cambrils	Interior voltes i naus laterals. Alguns esbiaixats.	

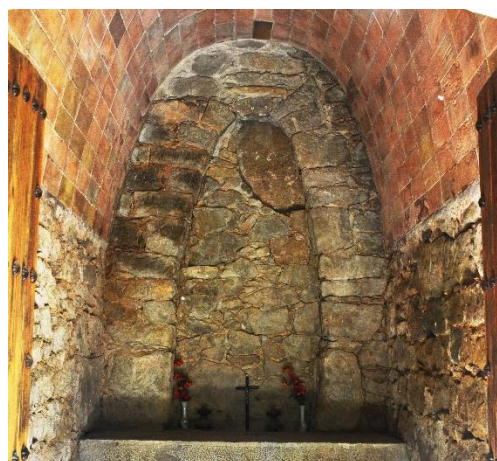
1922-30	Teresianes Tarragona	Arcs església. Porxo entrada totxo. Arcs a porxos laterals més petits.	Es conserven documents de càlcul gràfic.
1924-1932	Església Sant Agustí, Sabadell	Interior voltes i naus laterals.	Es conserven documents de càlcul gràfic.
1928-1930	Església del sanatori de Torrebonica.	Interior voltes i naus laterals.	Arcs lobulats.
1928	<i>Església de Mollerussa</i>	<i>Interior voltes i naus laterals.</i>	Es conserven documents de càlcul gràfic. Arcs parabòlics trilobulats.
(s.d.)	<i>Capella congregació Filles de Maria</i>	<i>Interior voltes</i>	Arcs parabòlics rebaixats

**Cursiva: obra no realitzada o no localitzada.*

Com es pot veure, el primer projecte en el que el nostre arquitecte va fer servir l'arc parabòlic és el panteó de Maria Felícia Casas, situat al cementiri de Montjuïc, projecte realitzat el 1914. De totes maneres, no sabem si es tracta del primer arc parabòlic, perquè la construcció d'aquest panteó es va allargar fins l'any 1918, i uns anys abans, el 1916, Martorell realitzava també amb estructura de volta parabòlica la capella del cementiri d'Olius, de pedra i, a l'interior, de ceràmica, i per tant podria ser aquest el primer edifici construït amb arc parabòlic. Aquests dos primers projectes són molt senzills: construccions petites en les quals l'arquitecte potser volia començar a experimentar amb aquesta estructura a petita escala.

Interior del panteó de Maria Felícia Casas. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

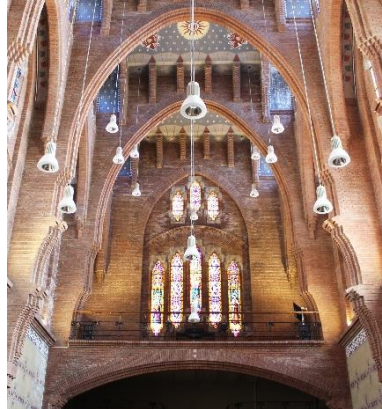
Interior de la capella del cementiri d'Olius. Fotografia de l'autora (31-5-2018).

El monestir de Valldonzella s'havia començat a construir el 1911, abans dels dos anteriors, però els plànols de l'església, on s'inclouen arcs parabòlics, no es van presentar fins el 1915. Es tracta doncs del primer edifici d'envergadura on Martorell inclou aquest tipus d'estructura.

L'any 1919, Martorell comença tres projectes en els quals farà servir l'arc parabòlic: l'església de Fígols Les Mines (no construïda), de la qual es conserva el primer document amb càlcul gràfic dels arcs parabòlics; el monestir de les Oblates del Santíssim Redemptor, del qual ja s'ha parlat anteriorment; i el celler de la cooperativa agrícola de Cambrils, en el qual trobem arcs parabòlics a tota la nau central i a les laterals, combinats amb altres de mig punt separant les dues zones.

Secció transversal del transepte. Projecte d'església de Fígols Les Mines. Bernardí Martorell. 1919. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 71).

Visió general de la nau principal (des del presbiteri). Es pot veure, al fons, el cor. Fotografia de l'autora (17-9-2019).

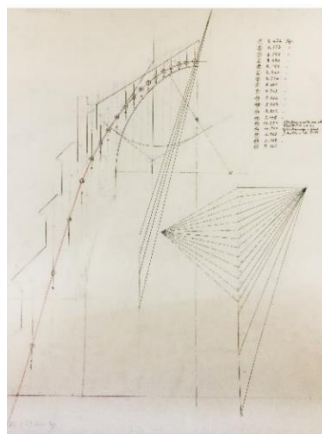
Vista general de la nau principal del celler. Fotografia de l'autora (17-10-2019).

Trobarem també, com ja s'ha dit, arcs parabòlics a l'escola de les Teresianes de Tarragona (al porxo de l'entrada, als arcs d'un porxo lateral que es proposava per al pati, no construït, i a l'interior de l'església, de la qual es conserven els càlculs gràfics); a l'església de Sant Agustí de Sabadell, que també hem vist anteriorment; a l'església del sanatori de Torrebónica, de Terrassa; i, per últim, a un projecte realitzat l'any 1928 a la diòcesi de Solsona que tampoc es va construir: una nova església per Mollerussa. Aquest últim projecte, malauradament, no va ser construït, però sens dubte, juntament amb l'església de Fígols Les Mines, haguessin estat edificis de l'altura de les obres mestres del nostre arquitecte.

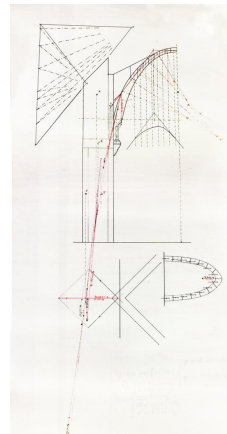
De diversos projectes es conserven a arxius els càlculs gràfics de les descàrregues dels arcs, seguint la tècnica que s'ha expressat al capítol anterior. El primer projecte en el qual va realitzar aquest càlcul segurament va ser l'església del monestir de Valldonzella, però no n'hem trobat els documents, els plànols més antics que tenim de Martorell realitzant un càlcul gràfic d'arcs parabòlics són els de l'església de Fígols Les Mines.

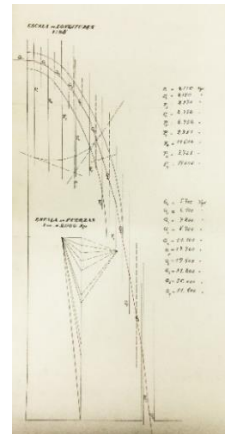
Càlcul gràfic de la diagonal del cimbori i l'absis, projecte d'església de Fígols Les Mines, Bernardí Martorell, 1919. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 71).

Càlcul gràfic d'un arc del cimbori de l'església parroquial de Mollerussa. Bernardí Martorell. 1928. Fons: AHCOAC-G (C23/158-170).

Càlcul gràfic d'un arc de l'església de Sabadell. Bernardí Martorell. 1924. Fons: AHCOAC-G (C30/280-285).

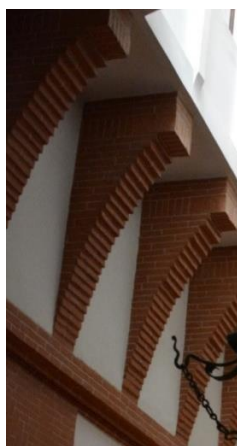
Càlcul gràfic dels arcs de l'església de les Teresianes de Tarragona. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AHCOAC-G (C26/210-226).

S'ha de dir, també, que Martorell farà servir aquesta tècnica per altres tipus d'arcs, com al projecte de reforma de l'església de Montornès, a la diòcesi de Solsona, realitzat el 1916, on desenvolupa el càlcul gràfic de l'interior de l'església per calcular els esforços que arriben als murs i fonaments que havia de reforçar. Els arcs que apareixen doncs en aquest càlcul no són parabòlics, sinó de mig punt o rebaixats.

És interessant veure com, tot i trobar-nos davant d'un mateix model estructural, Bernardí Martorell va realitzant petites modificacions en els arcs i les voltes parabòlics, de manera que experimenta amb aquesta tècnica, aconseguint resultats molt variats: a l'església del monestir de Valldonzella trobem arcs molt gruixuts i "pesats"; a la del Santíssim Redemptor, arcs molt més lleugers i estrets, però col·locats de vegades de dos en dos, per aconseguir secció; a l'església de Torrebonica, lobulats, i separats entre ells per cúpules; a Mollerussa, sembla que combinats amb bigues de fusta; etc. Les voltes que es formen entre aquests arcs són també molt variades, entrecreuant aquests elements de maneres molt diferents.

Mènsoles corbes de totxo

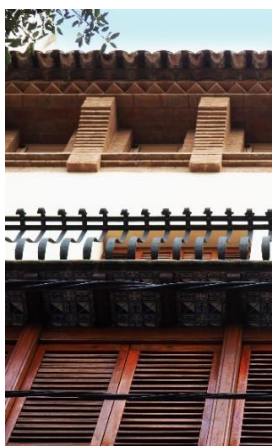
En segon lloc, trobem a diverses obres de Martorell les mènsoles corbes de totxo que va aprendre també d'Antoni Gaudí. Aquests elements es trobaven a l'interior de l'edifici de l'escola de les Teresianes de Ganduxer, i Martorell les va aplicar més endavant a diversos edificis seus de tot tipus: a les façanes de l'escola de les Teresianes de Tarragona, intentant relacionar aquest edifici amb el de Gaudí; a la casa Montal, a Arenys de Mar i a la casa Maristany, a Camprodon, totes tres construïdes en la mateixa època. A la casa Laplana fa servir unes mènsoles semblants però més reduïdes i sense forma parabòlica, subjectant el balcó del pis superior; i també al coronament de la façana de la seva casa pròpia, a la Gran Via de les Corts Catalanes, on trobem un element semblant però de dimensions més petites i amb forma més diagonal que corba.

Mènsoles corbes de totxo a l'interior del col·legi de les Teresianes de Barcelona, Gaudí. Fotografia de l'autora (14-5-2018).

Detall del coronament de la façana de l'escola de les Teresianes de Tarragona. Fotografia de l'autora (23-1-2018).

Detall del coronament de la façana de can Montal. Fotografia de l'autora (28-1-2020).

Detall de la part superior de la façana (finestres de les golfes) de la casa Maristany. Fotografia de l'autora (16-2-2020).

Les veurem també a l'interior de l'església de les Oblates del Santíssim Redemptor, en la qual es reforça l'estructura d'arcs parabòlics que subjecta les voltes amb mènsoles d'aquest tipus, al costat dels arcs i també, en especial, al cimbori.

Podríem dir que també s'aplica un principi semblant als balcons de la casa Joaquim Duran, a Sitges, els quals estan subjectats per elements corbs de totxo que no es divideixen en mènsules separades, sinó que fan tota una base contínua, però amb la mateixa intenció estructural i una imatge molt semblant. Cal dir també que als plànols de la casa Maria Sicars, que no ha arribat als nostres dies, apareix una mènsula a la part superior de la façana que podria ser d'aquest tipus.

Cimbori de l'església de les Oblates del Santíssim Redemptor. Fotografia de l'autora (20-9-2019).

Balcons de la casa Joaquim Duran. Fotografia de l'autora (29-1-2020).

Coronament mènsula-finestra

El següent element que estudiem és el "coronament mènsula-finestra". Aquest és un coronament que Martorell fa servir a diverses façanes d'edificis, amb el qual alterna, a la part superior de la façana, mènsules amb les petites finestres de les golfes, com si fossin mansardes. En algunes ocasions, aquestes mènsules són del tipus parabòlic (les que acabem de veure), en altres, són d'altres tipus més senzills.

Cal dir que la galeria de finestres al pis superior és quelcom típic tant del palau gòtic català com de la masia catalana, un coronament de façana molt característic de l'arquitectura de la nostra terra que també veurem en altres arquitectes de l'època, com Puig i Cadafalch.

Trobem aquest acabament de façana de la casa Dominics, a l'escola de les Teresianes de Tarragona, a la casa Montal, a la casa Maristany i a la seva casa pròpia a la Gran Via, aquesta última, amb una composició no tan literal com en les anteriors, però amb un llenguatge semblant.

Als plànols de la casa de Maria Sicars, vídua Heras, que hem esmentat a l'apartat anterior, també hi trobem un coronament mènsula-finestra a la part superior de la façana.

Detall de la part superior de la façana sud de la casa Maristany. Fotografia de l'autora (16-2-2020).

Detall de la façana S.E. de la casa de Maria Sicars. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: AMDS (227, 32).

Detall de la part superior de la façana de la casa de Bernardí Martorell. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

Les torres que reforma el nostre arquitecte al sanatori de Torrebonica de Terrassa també tenen un acabament d'aquest tipus: eren totes blanques, excepte el pis superior que, tot ell, era de totxo alternant mènsules, en aquest cas podríem dir més aviat pilastres, amb finestres verticals. Sobre aquest coronament es trobava el ràfec de la coberta a quatre aigües que tenien les dues torres.

Ràfec

Hem destacat, com un altre element que apareix repetidament en l'obra de Martorell, el ràfec que sobresurt a la part superior de moltes façanes. En algunes es troba subjectat per les mènsules que hem esmentat, i en altres cobreix el "coronament mènsula-finestra", donant caràcter a l'edifici, però no només en aquests dos casos Martorell treballa el ràfec, sinó que és quelcom que contínuament veiem amb diferents variacions en els edificis de Bernardí Martorell.

En alguns edificis, el ràfec sobresurt poc i està format per diverses filades de totxo, en diferents disposicions. És el cas, per exemple, d'algunes zones del monestir de Valldonzella, de la casa Montal, de la casa pròpia a la Gran Via, de les cases de Joaquim Duran a Sitges i de l'escola de Darnius (molt reduït).

Ràfec de la casa lateral del monestir de Valldonzella. Fotografies de l'autora (11-5-2018).

Ràfec "trencat" a la casa de Bernardí Martorell. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

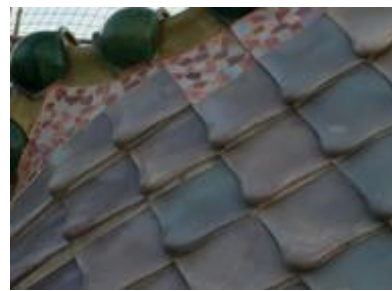
Un ràfec molt interessant que podem veure en l'obra de Martorell és el de la glorieta de la casa Riu, a Solsona, format per escates de ceràmica que recorden a una pell de serp o de peix, com a la casa Batlló, en la que clarament s'inspira l'arquitecte.

Detall de la part superior de la façana de la casa Joaquim Duran. Fotografia de l'autora (29-1-2020).

Detall del ràfec de la glorieta de la casa Riu. Fotografia de l'autora (31-5-2018).

Detall de la coberta de la casa Batlló. Fotografia de Judith Urbano.

En altres casos, el ràfec no és de totxo, sinó de ceràmica (en alguns casos combinada amb ceràmica vidriada de colors) i subjectat per biguetes, com en el cas de la casa Dominics, a Sarrià, on les mènsules són de fusta i el ràfec, en algunes zones, de peces verdes, i, en altres, escacat de colors groc i verd. A la casa Pilar Serrahima, el ràfec és també un element característic de l'edifici, sense destacar massa: està subjectat per biguetes, amb detalls de ceràmica blava i, en alguns punts, trencant-se formant corbes, genera un acabament de façana certament curiós. Un altre ràfec molt destacat és el de la façana principal del celler de la cooperativa de Cambrils. Aquest sobresurt generosament sobre la façana, subjectat per bigues de fusta.

Detall del ràfec de la casa Dominics. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

Detall de la part superior de la façana de la casa Pilar Serrahima. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

Façana principal del celler de la cooperativa agrícola de Cambrils. Fotografia de l'autora (17-10-2019).

A la casa Maristany, a Camprodon, Bernardí Martorell sembla com si experimentés amb els diferents tipus de ràfec que trobarem als seus edificis: trobem, a la façana nord, un ràfec molt destacat, subjectat per bigues de fusta; a les façanes est i oest, un ràfec de totxo en diferents disposicions; i, a la sud, un ràfec retranquejat protegint el coronament mènsula-finestra que ja hem estudiat.

Part superior de la façana nord de la casa Maristany. Fotografia de l'autora (16-2-2020).

Part superior de la façana oest de la casa Maristany. Fotografia de l'autora (16-2-2020).

Finestres

Trobem en l'obra de Martorell alguns tipus de finestres que són destacables: per una banda, les que hem anomenat "finestres de totxo" i, per altra, les finestres verticals interiors.

Les finestres de totxo les anomenem d'aquesta manera perquè en destaca que la pròpia estructura de la finestra es d'aquest material, és a dir, el propi material de la façana, el totxo, es re-col·loca al voltant de les obertures formant les llindes i els brancals de les finestres, sense altres estructures afegides.

Trobem aquest tipus d'obertures fent geometries variades, aprofitant que el totxo és una peça de dimensions reduïdes que permet fer formes i esglaonaments i fa que es puguin generar finestres molt diferents. Podem veure un bon catàleg de finestres realitzades d'aquesta manera al monestir de Valldonzella: amb formes rectangulars, esglaonades, corbes, apuntades, etc.

Finestres a diferents zones del monestir de Valldonzella. Fotografies de l'autora (6-3-2017 i 11-5-2018).

Podem trobar obertures d'aquest tipus als edificis de totxo de Martorell: a la façana de les Teresianes de Tarragona, a la façana de les Oblates del Santíssim Redemptor i a la de l'església dels Escolapis de Sabadell.

Com hem dit, hi ha un altre tipus de finestra que es repeteix en diversos edificis de Bernardí Martorell, en aquest cas, en interiors i cap a patis interiors. Aquestes són unes obertures que tenen una fusteria que divideix la finestra en tres, amb triple vidre, dels quals només se n'obren els extrems, de manera abatible, i estan col·locades en vertical. Aquestes finestres es troben als patis interiors de l'escola de les Teresianes de Tarragona i a l'interior de la casa Montal, connectant diferents espais interiors, entre el vestíbul on es troba l'escala i un dels menjadors. No tenim plànols interiors de la majoria de cases unifamiliars que va fer, per tant no sabem si les va fer servir en algun altre projecte.

Finestres a les escales de l'escola de les Teresianes de Tarragona. Fotografia de l'autora (23-1-2018)

Finestres que uneixen el vestíbul amb un dels menjadors de la casa Montal, Arenys. Extret de: <https://premiumhouses.com/es/propriedad/casa-modernista-en-perfecto-estado-a-300m-de-la-playa/> (consulta: 28-1-2020).

Columnnes “bolet”

Un altre element curiós que trobem en diverses obres de Bernardí Martorell és un tipus de columna que realitza amb diferents materials (pedra o totxo) amb base regular, fust allargat i esvelt i capitell corb, amb forma semblant a la d'un bolet.

Columnnes de la tribuna de la casa Josep Roca. Fotografia de l'autora (11-2-2020).

Columnnes del claustre del monestir de Valldonzella. Fotografia de l'autora (11-5-2018).

Dues de les columnnes del vestíbul de l'escola de les Teresianes de Tarragona. Fotografia de l'autora (23-1-2018).

Aquest tipus de columna, que ens recorda molt a l'arquitectura de Gaudí i d'altres arquitectes modernistes de l'època anterior a Bernardí Martorell, la trobem per primer cop a tribuna de la casa Laplana, on l'arquitecte les col·loca de manera alternada individualment o de dues en dues, amb una forma especialment esvelta i un capitell molt corb. A la casa Josep Roca, també hi trobem dotze columnetes d'aquest tipus, totes de pedra, amb capitell amb formes sinuoses. A la casa Pilar Serrahima, construïda el mateix any, Martorell també farà servir aquest tipus de columna als costats del nucli d'escala, separant l'espai interior del pati de llums. Les del claustre de Valldonzella són semblants, però en aquest cas, realitza columnnes de secció triple, amb el fust de totxo i el capitell molt més arrodonit.

Troblem també aquesta columna al vestíbul de l'escola de les Teresianes de Tarragona, on hi ha diverses columnnes de pedra, amb base més gruixuda, fust esvelt i capitell arrodonit en forma de bolet, en aquest cas molt més literal que en els altres. També en aquesta escola trobem columnnes amb capitells arrodonits al porxo d'accés, però en aquests elements el seu fust és més gruixut. En els tres casos, sobre els capitells, trobem un altre element de totxo que, de manera més o menys elaborada, uneix les diferents columnnes formant “arcs”.

Tot i trobar aquest element en diversos projectes de Martorell, segueix fent servir també les columnnes clàssiques, principalment, toscanes, a molts altres projectes.

Creu de quatre braços

Per últim, un element interessant i, en aquest cas, gaudinià, que fa servir Martorell, és la creu de quatre braços. Aquest apareix repetidament en l'obra del nostre arquitecte de les maneres més variades: de pedra, de ceràmica, de ferro forjat; de dimensions grans i petites; decorant balcons o coronant edificis, etc.

Martorell fa servir aquest element, com és evident, en diferents projectes religiosos, però és sorprenent que principalment l'aplica a edificis d'habitatge o civils, que no tenen connotacions religioses. Gaudí també seguia aquest principi, i col·locava elements religiosos, i en concret creus de quatre braços, a qualsevol tipologia d'edifici, no només a esglésies, a la casa Batlló o als pavellons de porteria dels estables del senyor Güell, per exemple hi trobem aquest element.

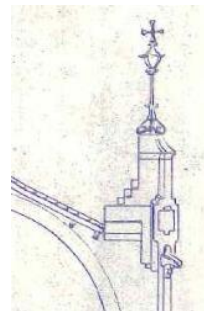
La primera en una obra de Martorell és una tímida creu que corona la cúpula de la casa Enric Laplana, feta de ferro forjat. Al següent edifici plurifamiliar on apareix, segueix sent de ferro forjat però ja és més consistent, una mica més gran i més gruixuda, i es pot veure des del carrer, coronant la torre de la casa Pilar Serrahima. A la casa Montal, com s'ha dit, també trobem una petita creu de quatre braços de ferro forjat, a la part central del balcó. A can Mollfuleda també, coronant la torre de l'edifici. Com s'ha dit, Martorell havia previst també decorar la façana principal del sindicat agrícola de Cambrils amb un element de ferro forjat acabat en forma de creu. És probable també que aquesta fos una creu de quatre braços, que malauradament no es va realitzar.

Detall de torre coronada per creu de quatre braços a la casa Pilar Serrahima. Fotografia de l'autora (26-10-2017).

Detall de la torre coronada per creu de quatre braços a la casa Mollfuleda. Fotografia de l'autora (28-1-2020).

Detall de la façana principal del celler de la cooperativa agrícola de Cambrils. 1919. Bernardí Martorell. Fons: ACAC (extret de: Siuró, J.M. *op. cit.*, p. 27).

Per altra banda, trobem dues creus que són més gruixudes, i més visibles, les dues a Solsona: la creu de pedra que corona la capella del cementiri d'Olius, que resulta l'element més destacat de tot el recinte funerari, i la que es troba a la part superior de la glorieta de la casa Riu, de formes més arrodonides i realitzada amb ceràmica.

Els edificis religiosos que tenen creus de quatre braços són, a part de la mencionada capella del cementiri d'Olius, les esglésies no construïdes de Fígols les Mines i de Mollerussa, als cimboris de les quals col·locava creus de quatre braços metàl·liques; l'església del Santíssim Redemptor, on trobem també una creu metàl·lica amb esferes als extrems col·locada al mateix punt, al cimbori; i l'església de Sant Agustí de Sabadell, on l'arquitecte proposava coronar el campanar, que mai es va construir, amb una gran creu que, pels plànols, sembla de quatre braços.

Per últim, trobem un objecte en el que Bernardí Martorell inclou aquest element: el bàcul de l'anyell, dissenyat per a Manuel Borràs en el seu nomenament com a bisbe auxiliar. Aquest objecte té forma, com tots els bàculs, de bastó arrodonit a la part superior, i, per darrere, creix formant una creu de quatre braços, del mateix material, amb pedres semiprecioses als extrems d'aquesta.

Creu de pedra que corona la coberta de la capella del cementiri d'Olius. Fotografia de l'autora (31-5-2018).

Detall de la coberta i la creu de la glorieta de la casa Riu. Fotografia de l'autora (31-5-2018).

Bàcul de l'Anyell. Fotografia de l'autora (4-1-2019).

BLOC 3: Catàleg d'obres
de Bernardí Martorell i Puig.

Al catàleg s'ordenen cronològicament totes les obres de Bernardí Martorell i Puig.

Algunes obres d'aquest catàleg estan marcades amb el títol en cursiva i sense color per mostrar que són projectes que no es van construir o projectes amb documentació o bibliografia molt escassa que no en confirma l'autoria, tot i que s'atribueixen a Bernardí Martorell.

L'apartat de documentació s'ha ordenat en tres grups: documentació, planimetria i altres. A l'apartat de documentació s'inclouen, si és el cas, els fons, carpetes o expedients que trobem sobre el projecte. Als següents apartats, planimetria i altres, només s'han inclòs els documents citats a la tesi, a planimetria trobem els plànols, i a altres, la resta de documentació sobre el tema (cartes, permisos, tràmits, factures, etc.). S'ordenen cronològicament.

L'apartat de bibliografia inclou les publicacions que fan referència a aquesta obra: llibres, articles i també publicacions a diaris i revistes, tant de l'època com, en alguns casos, actuals. S'ha ordenat alfabèticament.

Les imatges que s'inclouen a les fitxes són, sempre que es pot, fotografies, i, si els edificis han desaparegut o no s'han construït, plànols.

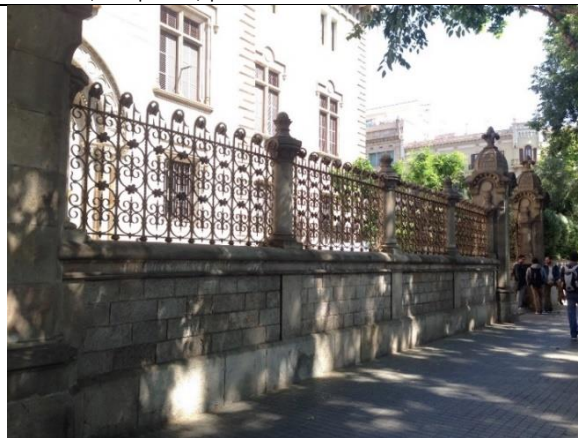
Escola de les Teresianes de Vinebre		001	
Tipologia	Arquitectura religiosa / per l'ensenyament Construcció nova planta Convent-escola	Data	1888-1892-1904
Ubicació	Avinguda d'Enric d'Ossó, 5	Localitat	Vinebre
Client	Sant Enric d'Ossó. Teresianes.		
Estat actual	En desús		
Observacions	Martorell va col·laborar en l'última fase de la construcció, obra probablement de Gaudí (o del seu despatx).		
Documentació	<ul style="list-style-type: none"> - Carta de Sant Enric d'Ossó. 22-11-1887 (data de creació). Vol. 19, p. 48. Fons: AGSTJ. - Carta de Sant Enric d'Ossó. 21-9-1888 (data de creació). Vol. 1, p. 111. Fons: AGSTJ. - Carta de Sant Enric d'Ossó. 15-2-1892 (data de creació). Cartas III, p. 148. Fons: AGSTJ. - Carta de Sant Enric d'Ossó. 8-9-1895 (data de creació). Vol. 8, p. 137. Fons: AGSTJ. - Carta de Sant Enric d'Ossó. 4-12-1895 (data de creació). Vol. 9, p. 133. Fons: AGSTJ. - Carta de Sant Enric d'Ossó. 6-12-1895 (data de creació). Vol. 18, p. 95. Fons: AGSTJ. - Recordatori de la inauguració del col·legi. Fons: AGSTJ, còpia del document original cedida per Antoni López. - Acta de la Incautació. 16-7-1937. Fons: còpia del document original cedida per Josep Maria Pros. <p><i>La documentació original (plànols, expedients, factures de la construcció, etc.) va ser destruïda a la Guerra Civil.</i></p>		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. Nuevo Colegio de las Hermanas de la Compañía Teresiana. A: <i>Revista Teresiana</i>, any XXXIII, n. 391. Barcelona: 11-1904, p. 1. - Arnavat, A., Cabré, T. <i>Arquitectura Modernista del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre</i>. Tarragona: Diputació de Tarragona, 2011. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - <i>Cartas del Siervo de Dios Enrique de Ossó, Fundador de la Compañía de Santa Teresa de Jesús</i>. Barcelona: Ediciones S.T.J., 1969. - Gabernet, J. <i>El Lleial Contestatari Enric d'Ossó i Cervelló</i>. Barcelona: Ediciones S.T.J., 1979. - González, Marcelo. <i>Don Enrique de Ossó o La Fuerza del Sacerdocio</i>. Barcelona: Ediciones S.T.J., 1967. - López, A. <i>Guia d'arquitectura de la Demarcació de l'Ebre: Baix Ebre, Montsià, Ribera d'Ebre, Terra Alta</i>. Tortosa: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Demarcació de l'Ebre, 2002. - López, A., March, J. <i>La construcció del col·legi teresià a la població natal de Sant Enric d'Ossó</i>. Recurs electrònic. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. 2002. - Marsal, J. Gaudí inèdit en el Ebro. A: <i>La Vanguardia. Vivir en Tarragona</i>. Barcelona: 26-10-2002, portada. - Mazzanti, C. Architettura religiosa all'inizio del XX secolo in Catalogna: progetti e realizzazione: Bernardí Martorell i Puig. A: <i>Opus Quaderno di Storia Architettura Ristauro</i>. Pescara: Università degli Studi G. D'Annunzio, Dipartimento di Scienze dell'Architettura e Ristauro, 2012, pp. 95-118. - Mazzanti, C. <i>L'architettura religiosa nel modernismo catalano, cambiamento e tradizione</i>. Pescara: CARSA Edizioni, 2014. - Orensanz, T. Las teresianas dejan el pueblo donde nació esta orden religiosa. A: <i>La Vanguardia, Vivir en Tarragona</i>. Barcelona: 28-11-1998, p. 4. - Rius, L. Enric d'Ossó i Cervelló, fill de Vinebre i sant. A: <i>Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre</i>, n. 14. Tortosa: 2000. 		

Saló d'actes del Seminari Conciliar de Barcelona			002
Tipologia	Arquitectura religiosa Intervenció interior	Data	1903-1904
Ubicació	Seminari Conciliar de Barcelona Carrer Diputació 231	Localitat	Barcelona
Client	Seminari Conciliar de Barcelona		
Estat actual	En ús (reformada)		
Observacions	Edifici original d'Elias Rogent.		
Documentació	- Records biogràfics de Bernardí Martorell i Puig. (s.d.). Josefa Martorell Jordà. Fons: AFM.		
Bibliografia	<p>- Anònim. A: <i>Il·lustració Catalana</i>, any II, n. 80. Barcelona: 11-12-1904, pp. 825-826.</p> <p>- Art Litúrgic Contemporani a Catalunya. A: <i>Anuari de l'Associació d'Amics de l'Art Litúrgic</i>. Barcelona: 1925, p. 15.</p> <p>- Bada, J. <i>El Seminari Conciliar de Barcelona (1868-1982)</i>. Barcelona: Seminari Conciliar, 1983.</p> <p>- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55.</p> <p>- <i>Butlletí Oficial del Bisbat</i>, n. 48. Barcelona: 1905, pp. 51-55.</p> <p>- Dilla, R., Torras, M. (eds). <i>Elias Rogent i Barcelona. Arquitectura, patrimoni i restauració</i>. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2019.</p> <p>- Mazzanti, C. Architettura religiosa all'inizio del XX secolo in Catalogna: progetti e realizzazione: Bernardí Martorell i Puig. A: <i>Opus Quaderno di Storia Architettura Ristauro</i>. Pescara: Università degli Studi G. D'Annunzio, Dipartimento di Scienze dell'Architettura e Ristauro, 2012, pp. 95-118.</p> <p>- Miralpeix, F. <i>El Pintor Antoni Viladomat i Manalt (1678-1755): biografia i catàleg crític</i>. Director: Bosch, J. (Tesi). Universitat de Girona, Departament de Geografia, Història i Història de l'Art, 2004.</p> <p>- Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. <i>L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)</i>. Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016.</p> <p>- Sanjuan, F. <i>Un seminario mártir: notas biográficas e históricas: el seminario conciliar de Barcelona durante el periodo rojo</i>. Barcelona: Seminari Conciliar, 1940.</p> <p>- Subirà, E. <i>El Seminari de Barcelona (1593-1917)</i>. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.</p>		

Altres intervencions al Seminari Conciliar de Barcelona		003	
Tipologia	Arquitectura religiosa Obra menor	Data	1903-1904
Ubicació	Seminari Conciliar de Barcelona Carrer Diputació 231	Localitat	Barcelona
Client	Seminari Conciliar de Barcelona		
Estat actual	Façana reformada posteriorment Pavellons de porteria desapareguts La reixa es manté només al c/ Diputació		
Observacions	Edifici original d'Elias Rogent. Altres elements: possiblement biblioteca, escala, intervenció al claustre, vestíbul.		
Documentació	<p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Façana Principal. 1878-1892. Seminari Conciliar. Elias Rogent. Fons: Arquitectes. Rogent Amat, Elies. AHCOAC-B (H102H/13-4146) - Façana Principal. 1878-1892. Seminari Conciliar. Elias Rogent. Fons: Arquitectes. Rogent Amat, Elies. AHCOAC-B (H102I/1-4149). - Façana exterior del Seminari Conciliar. 17-5-1873. Elias Rogent. Expedient de Construcció del Seminari Conciliar de Barcelona. Fons: AMCB (H-1397). - Memòria descriptiva del projecte. 17-5-1879. Elias Rogent. Expedient de Construcció del Seminari Conciliar de Barcelona. Fons: AMCB (H-1397). - Tanca del carrer Diputació. Detalls. 1878-1892. Seminari Conciliar. Elias Rogent. Fons: Arquitectes. Rogent Amat, Elies. AHCOAC-B (H102H/13-4139). - Sol·licitut de permís per a les obres. 31-10-1903. Bernardí Martorell. Expedient de Construcció del Seminari Conciliar de Barcelona. Fons: AMCB (H-1397). - Tanca i pavellons de porteria. 31-10-1903. Bernardí Martorell. Expedient de Construcció del Seminari Conciliar de Barcelona. Fons: AMCB (H-1397). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Recibos y comprobantes de cuentas de construcción. 1903. Documents Seminari. Fons: BPEB (carpeta 477). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Bada, J. El Seminari Conciliar de Barcelona (1868-1982). Barcelona: Seminari Conciliar, 1983. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi. Barcelona: 2003, pp. 31-55. Butlletí Oficial del Bisbat, n. 48. Barcelona: 1905, pp. 51-55. - Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016). Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016. - Subirà, E. El Seminari de Barcelona (1593-1917). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993. Bada, J. op. cit., p. 30. 		

Coberts a pati d'Eduard Balcells			004
Tipologia	Obra menor Cobert a pati	Data	1904
Ubicació	Carrer Sant Ignasi 7 / carrer Princesa	Localitat	Barcelona
Client	Eduard Balcells		
Estat actual	Desaparegut		
Documentació	- Dos coberts construïts a l'interior del solar número 7 del carrer Sant Ignasi. 11-1904. Fons: AMCB (ob. part. 10137).		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

Disseny de deu carrers a Collblanc		005	
Tipologia	Urbanisme Disseny de carrers	Data	1905-1906
Ubicació	Barri entre la zona de La Torrassa, la Riera Blanca i el ferrocarril (de l'època). Actualment barri de Collblanc.	Localitat	L'Hospitalet
Client	Bernardí Martorell i Falp (pare) i altres propietaris		
Estat actual	En ús.		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Expedient d'urbanització dels terrenys situats entre la línia del ferrocarril de Martorell, la carretera de Madrid a França, la Riera Blanca i la barriada dita de La Torrassa. 1905-1906. Fons: AMHL (C110-1905-00803). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Perfil de la calle Berlín. 29-4-1905. Bernardí Martorell. Fons: AMHL (C110-1905-00803). - Perfiles transversales. 29-4-1905. Bernardí Martorell. Fons: AMHL (C110-1905-00803). - Perfil de la calle J. 29-4-1905. Bernardí Martorell. Fons: AMHL (C110-1905-00803). - Ampliació al projecte d'urbanització de les immediacions de La Torrassa. Bernardí Martorell. 10-1-1906. Fons: AMHL (C110-1905-00803). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Dictamen de la comisió de obras. 21-2-1907. Comisión de Obras. Expedient d'urbanització dels terrenys situats entre la línia del ferrocarril... Fons: AMHL (C110-1905-00803). 		
Bibliografia	-		

Tomba per a Joaquim Mestres i Morer		006	
Tipologia	Arquitectura funerària Tomba	Data	1905-1907
Ubicació	Cementiri de Montjuïc Via de Sant Oleguer, agrupació 5ª, nº26	Localitat	Barcelona
Client	Joaquim Mestres i Morer		
Estat actual	En ús		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Joaquim Mestre Morer sol·licita construir un Panteó al solar número 26 de la Via de Sant Oleguer, Agrupació 5ª del Cementiri del Sud-Oest (Montjuïc). 1905-1907. Fons: AMCB (Exp. 5864-1905). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Planta i alçat. Tomba Joaquim Mestres Morer. 27-11-1905. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 5864-1905). - Secció. Tomba Joaquim Mestres Morer. 27-11-1905. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 5864-1905). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Certificat d'acabament de les obres. 27-7-1907. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 5864-1905). - Llibre de sepultures originals. Fons: ACBSA. - Registre de defuncions. Fons: ACBSA. 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Esquela. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 1-3-1901, portada. - Esquela. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 15-6-1930, p. 2. - Esquela. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 19-1-1938, p. 5. - Martí, E. <i>El cementiri de Montjuïc, somnis de Barcelona</i>. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2008. És possible que una sigui la data d'adquisició del terreny i, l'altra, la data de construcció. 		

Cobert interior de Josep Maria Marquès				007
Tipologia	Obra menor Cobert interior	Data	1906	
Ubicació	Carrer Bellafila 3	Localitat	Barcelona	
Client	Josep Maria Marquès			
Estat actual	Desaparegut			
Documentació	- Expediente de denuncia contra don Jose M ^a Marqués, construyendo sin permiso un cubierto en el terrado de la casa nº 3 de la calle de Bellafila. 1906. Fons: AMCB (1322, 6p).			
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31–55.			

Retaule de la Mare de Déu del Pilar, parroquia de Sant Jaume		008	
Tipologia	Arquitectura religiosa Mobiliari: retaule	Data	1906-1908
Ubicació	Parròquia de Sant Jaume	Localitat	Barcelona
Client	Claretians		
Estat actual	Desaparegut		
Observacions	Projecte original de Joan Martorell, Bernardí Martorell l'acaba.		
Documentació	Planimetria - Proyecto de altar y retablo para la virgen de N. S. del Pilar de la Iglesia de S. Jaime de Barcelona. Altars i retaules. 1905. Joan Martorell i Montells. Fons: Martorell, AHCOAC-G (12B, 69-83).		
Bibliografia	- Anònim. A: <i>Hoja Semanal Parroquia de San Jaime Apóstol</i> , any XXXIII, n. 1. Barcelona: 1-1924, p. 4. - Anònim. A: <i>La Vanguardia</i> . Barcelona: 31-5-1908, p. 4. - Aymar, J. <i>L'Arquitecte Joan Martorell i Montells (Barcelona, 1833-1906) mestre d'Antoni Gaudí</i> . Directora: Freixa, M. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 1993.		

Acabament del Santuari del Cor de Maria		009	
Tipologia	Arquitectura religiosa Acabament església	Data	1906-1913
Ubicació	Carrer Sant Antoni Maria Claret, 49	Localitat	Barcelona
Client	Pares claretians		
Estat actual	En ús		
Observacions	Projecte original de Joan Martorell, començat a construir, Bernardí Martorell l'acaba.		
Documentació	<p>Documents Sobre el santuari del Cor de Maria. Fons: APCM. <i>Inclou imatges, manuscrits i còpies dels articles de l'època on apareix l'església.</i></p> <p>Altres - Notes manuscrites facilitades per l'actual rector de la parròquia, Mn. Pere Codina. Fons: APCM.</p>		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 31-5-1908, p. 4 - Aymar, J. <i>L'Arquitecte Joan Martorell i Montells (Barcelona, 1833-1906) mestre d'Antoni Gaudí</i>. Directora: Freixa, M. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 1993. - Bassegoda, J. <i>L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937)</i>. A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31–55. - Bendición de una iglesia. 1913. Extret de: <i>La Hormiga de Oro</i>, Barcelona: 21-6-1913, pp. 388 i 391. - Estado actual de las obras. A: <i>La Hormiga de Oro</i>. Barcelona: 16-5-1908, p. 310. - Inauguración de las obras de un nuevo templo. A: <i>La Hormiga de Oro</i>. Barcelona: 30-4-1904. 		

Casa Enric Laplana		010	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge plurifamiliar entre mitgeres	Data	1907-1909
Ubicació	Passeig Sant Joan, 6	Localitat	Barcelona
Client	Enric Laplana		
Estat actual	En ús		
Observacions	S'ha anomenat també casa Mundó, pel nom de l'esposa del client, que va viure a la casa. També és coneguda popularment com casa Estapé.		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Edifici La Plana (P. Sant Joan), Barcelona. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143). - Expediente de permiso a d. Ventura Arro. 1884-1909. Fons: AMCB (ob. part. 2170). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Alçat. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143). - Alçat façana amb detalls a llapis. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143). - Planta baixa. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143). - Planta pis principal. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143). - Planta pisos 2n a 5è. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143). - Planta del terrat. (s.d.). Martorell: Fons: Martorell, AHCOAC-G (C22/156-143). - Façana. Bernardí Martorell. 6-6-1907. Fons: AMCB (ob. part. 2710). - Planta d'emplaçament. Bernardí Martorell. 6-6-1907. Fons: AMCB (ob. part. 2170). - Planta del terrat. 6-6-1907. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (ob. part. 2710). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Solicitud de permiso para construcción de cerca. 6-6-1907. Enrique Laplana. Fons: AMCB (ob. part. 2170). - Aviso del Portero de vara al Alcalde Constitucional. 7-12-1907. Agustín Castellanos. Fons: AMCB (ob. part. 2170). - Aviso de denuncia. 16-1-1908. Alcalde Constitucional Presidente. Fons: AMCB (ob. part. 2170). - Permiso. 25-1-1909. Alcalde Constitucional Presidente. Fons: AMCB (ob. part. 2710). - Condiciones. 13-9-1907. El Jefe de la División 2ª. Fons: AMCB (ob. part. 2710). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Bancells, C. <i>Guia del Modernisme a l'Eixample</i>. Barcelona: Edicions de Nou Art Thor, 1900. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Esquela. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 2-1-1921, p. 5. - Pons, V., Bassegoda, J. <i>Inventari General del Modernisme</i>. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004. 		

Altell sobre la cotxera del Palau Robert		011	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Reforma: afegiment d'altell a cotxera	Data	1908
Ubicació	Passeig de Gràcia, 107	Localitat	Barcelona
Client	Robert Robert i Surís, comte de Torroella de Montgrí, de Serra i de Sant Iscle		
Estat actual	En bon estat, no ús original (restaurat)		
Documentació	<p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Plànol d'emplaçament. 15-5-1908. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Eix-6819/1898). - Façana. 15-5-1908. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Eix-6819/1898). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Sol·licitud de permís de construcció. 18-5-1908. José María Aymamí. Fons: AMCB (Eix-6819/1898). - Expediente de permiso para derribar y reconstruir vivienda, paseo de Gracia 107. 1897-1908. Fons: AMCB (Eix-6819/1898). <i>(Sobre l'edifici cotxera que s'amplia)</i>. 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. <i>(Bassegoda esmenta aquesta obra com una intervenció a la casa de Robert Robert, sense detallar que es tracta d'una reforma a la cotxera d'aquest edifici)</i>. 		

Altar i restauració de la capella de N. Sra de la Soledat, església de Sant Agustí		012	
Tipologia	Arquitectura religiosa Mobiliari (altar) i restauració	Data	1909
Ubicació	Església de Sant Agustí	Localitat	Barcelona
Client	-		
Estat actual	Desaparegut		
Observacions	Projecte original de Joan Martorell, Bernardí Martorell l'acaba.		
Documentació	-		
Bibliografia	- Anònim. Noticias religiosas. A: <i>La Vanguardia</i> . Barcelona: 25-2-1909, p. 8.		

Cobert a pati de Miquel Monclús				013
Tipologia	Obra menor Cobert	Data	1909	
Ubicació	Carrer Pau Claris 114	Localitat	Barcelona	
Client	Miquel Monclús			
Estat actual	Desaparegut			
Documentació	- Planos de d. Miguel Monclús. 1909. A: Expediente de permiso a Don Leopoldo Terol López (apoderat de Miquel Monclús). 1909. Fons: AMCB (849 especial; EIX11955-1909).			
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31–55.			

Retaule de Sant Josep Oriol, església de sta. Maria del Pi			014
Tipologia	Arquitectura religiosa Mobiliari: retaule	Data	1909
Ubicació	Església de Santa Maria del Pi	Localitat	Barcelona
Client	Desconegut		
Estat actual	Desaparegut		
Observacions	Projecte original de Joan Martorell, Bernardí Martorell l'acaba.		
Documentació	-		
Bibliografia	- Anònim. La Capella de Sant Josep Oriol. A: <i>La Veu de Catalunya</i> . Barcelona: 5-11-1909. - Anònim. Noticias religiosas. A: <i>La Vanguardia</i> . Barcelona: 25-2-1909, p. 8.		

Tomba per a Joaquim Carol i Artigas		015	
Tipologia	Arquitectura funerària Tomba	Data	1910
Ubicació	Cementiri de Sant Nicolau Departament de Sant Oleguer, 34	Localitat	Sabadell
Client	Joaquim Carol i Artigas		
Estat actual	En ús		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Expedient i plànols del projecte de sepultura de Joaquim Carol i Artigas. 1910. Fons: AHS (exp. 1/1910, capsa AMH2747/75). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Alçat i planta de la sepultura. 26-9-1910. Bernardí Martorell. Fons: AHS (exp. 1/1910, capsa AMH2747/75). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Permisó para construir en cementerio. 1910. Joaquim Carol. Fons: AHS (exp. 1/1910, capsa AMH 2747/75). - Llista de difunts a la sepultura Panteó nº 0034, departament St. Oleguer. Llibre de Registre del Cementiri Municipal de Sabadell. 		
Bibliografia	- Fernández, A. <i>El Cementiri de Sant Nicolau</i> . Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 17.		

Casa Josep Roca (de la Campana)		016	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge unifamiliar entre mitgeres	Data	1911
Ubicació	Rambla Pi i Margall (ara Portalet), 9	Localitat	Sant Feliu de Guíxols
Client	Josep Roca i Rabell		
Estat actual	Sense ús. Bon estat des de l'exterior.		
Observacions	BCIL		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Casa per Josep Roca. 10-1911. Bernardí Martorell. Fons: AMSFG (52/1911). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Façana principal i secció casa Josep Roca. 10-1911. Bernardí Martorell. Fons: AMSFG (52/1911). - Planta baixa casa Josep Roca. 10-1911. Bernardí Martorell. Fons: AMSFG (52/1911). - Façana lateral casa Josep Roca. 10-1911. Bernardí Martorell. Fons: AMSFG (52/1911). - Expedient de reforma a la casa av. José Antonio, 7-11. 11-1961. Fons: Obres particulars, AMSFG (1192/1962). - Expedient d'ampliació i reforma hotel a la rambla José Antonio, 5. 1967. Fons: Obres particulars, AMSFG (2446/1967). - Expedient de llicència per rehabilitació de façanes. 26-8-1993. Fons: Obres i instal·lacions particulars, AMSFG (251/1993). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Carta a l'Ajuntament. 6-11-1911. Josep Roca i Rabell. Fons: Obres particulars, AMSFG (52/1911). - Expedient de llicència de connexió d'una casa amb el clavegueram. 10-1912. Fons: Obres particulars, AMSFG (50/1912). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>El Programa</i>. Sant Feliu de Guíxols: 12-12-1914, p. 3. Fons: AMSFG. - Anònim. A: <i>El Programa</i>. Sant Feliu de Guíxols: 18-11-1911, p. 3. Fons: AMSFG. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Bussot, G. <i>Carrers, cases i arquitectes. Sant Feliu de Guíxols, des dels inicis fins el 1931</i>. Sant Feliu de Guíxols: Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, Diputació de Girona, 2000, pp. 153 i 407. - Extracto de los acuerdos municipales. A: <i>Ancora</i>. Sant Feliu de Guíxols: 28-3-1963, p. 3. - Pons, V., Bassegoda, J. <i>Inventari General del Modernisme</i>. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004. - Reverendo, N., Ginesta, J. <i>Catàleg del Patrimoni Arquitectònic i Elements d'interès històric i artístic</i>. Sant Feliu de Guíxols: Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, 2000. - Unland, A. <i>Una amistat generosa i noble, cartes de Joan Baptista Coromina a Rafael Masó (1908-1919)</i>. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2006. 		

Casa Pilar Serrahima		017	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge plurifamiliar entre mitgeres (xamfrà)	Data	1911-15
Ubicació	Rambla Catalunya, 45 / carrer Consell de Cent, 5	Localitat	Barcelona
Client	Pilar Serrahima		
Estat actual	En ús		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Rambla de Catalunya 45, Pilar Serrahima, construir una casa. 1911. Fons: AMCB (Eix-12825-1911). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Alçat i secció. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Eix-12825-1911). - Planta baixa, planta pis tipus, planta coberta. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Eix-12825-1911). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Carta. 30-3-1911. Don Luis Serrahima. Fons: AMCB (Eix-12825-1911). - Carta. 3-6-1911. Pilar Serrahima. Fons: AMCB (Eix-12825-1911). - Impuestos. Ayuntamiento Constitucional de Barcelona. 6-6-1911. Fons: AMCB (Eix-12825-1911). - Concesión de permiso para edificar. 8-11-1911. Alcalde Constitucional. Fons: AMCB (Eix-12825-1911). - Solicitud. 5-6-1912. Luis Serrahima. Fons: AMCB (Eix-12825-1911). - Solicitud al Exmo. Ayuntamiento. 24-5-1915. Pilar Serrahima y Camín. Fons: AMCB (Eix-12825-1911). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. Vida religiosa. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 2-4-1936, p. 20. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Serrahima, M. <i>Del passat quan era present 1964-1968</i>. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003. - Pons, V., Bassegoda, J. <i>Inventari General del Modernisme</i>. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004. 		

Monestir de Santa Maria de Valldonzella		018	
Tipologia	Arquitectura religiosa Construcció nova planta Monestir i església	Data	1911-1922
Ubicació	Carrer Císter 41-45	Localitat	Barcelona
Client	Comunitat de Valldonzella Esperança Roca i Roca (abadessa)		
Estat actual	En ús. Una ala del monestir: Monges cistercenques de la Comunitat de Valldonzella. Església de la comunitat i d'ús públic. Rectorat de la Universitat Ramon Llull. Centre adscrit a l'Hospital Sant Joan de Déu.		
Observacions	BCIL		
Documentació	Planimetria - Documents de l'AMV (no consultats, còpies a l'ACG-ETSAB i al llibre d'Albacete i Güell). Altres - Enregistrament de so (cinta cassette): entrevista a Bayó. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB.		
Bibliografia	- Albacete, A., Güell, M. <i>El reial monestir de Santa Maria de Valldonzella (1147-1922)</i> . Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013. - Altisent, A. <i>Monestir de Santa Maria de Valldonzella, 75è aniversari del nou Monestir (1913-1988)</i> . Barcelona: Comunitat de Valldonzella, 1988. - Anònim. Noticias de la Orden. A: <i>Revista Montserratina</i> , any VII, n. 6. Barcelona: 8-6-1913, p. 307. - Bassegoda, J. Arquitectura. A: Infiesta, J.M. (dir), Bassegoda, J., Marco, J. et al. <i>Modernisme a Catalunya</i> , vol. 1. Barcelona: Nou Art Thor, 1981. - Bassegoda, J. <i>El Modernisme a Valldonzella: conferència pronunciada el 25 de maig de 1975</i> . Barcelona: Estudis cistercencs Germandat de Valldonzella, 1975. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Bergós, J., Benet, R., Selva, J., Cirici, A. L'art modernista. A: Bergós, J., Benet, R., Selva, J., Cirici, A. <i>L'art català</i> , vol. 2. Barcelona: Aymà, 1955. - Bohigas, O. <i>Reseña y catálogo de la arquitectura Modernista</i> . Barcelona: Gustavo Gili, 1997. - Corella, C., Font, J. Avance de estudio sobre Bernardino Martorell i Puig (1870?-1937) (Treball no publicat). Universitat Politècnica de Catalunya, 1974. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB. - Flores, C., Amann, E. <i>Arquitectura de Barcelona</i> , 3. Barcelona: Hogar y arquitectura, p. 113. - Fontbona, F. (ed), et al. <i>El Modernisme: a l'entorn de l'arquitectura</i> , vol. 2, col·lecció El Modernisme. Barcelona: L'Isard, 2002 A. - Garrut, J.M. <i>Itinerarios de Piedad en Barcelona</i> . Barcelona: Aymà, 1952. - Hernández-Cros, J.E. (dir), et al. <i>Catàleg Monumental de l'Ajuntament de Barcelona</i> . Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1987. - Lacuesta, R. <i>Guia de arquitectura Modernista en Cataluña</i> . Barcelona: Gustavo Gili, 1997 (1990). - Lacuesta, R., González, X. <i>Modernisme a l'entorn de Barcelona: arquitectura i paisatge</i> . Barcelona: Diputació de Barcelona, 2006, p. 344. - Martorell, B. Bellesguard i Valldonzella. A: <i>L'Abella d'Or, arts i construcció</i> . Barcelona: 1932 A. - Martorell, B. <i>Conferència pronunciada en "Amigos del Arte Litúrgico" por el Arquitecto D. Bernardino Martorell Puig</i> . Barcelona: 12-1928. (Document mecanografiat conservat per la família). - Mazzanti, C. Architettura religiosa all'inizio del XX secolo in Catalogna: progetti e realizzazione: Bernardí Martorell i Puig. A: <i>Opus Quaderno di Storia Architettura Ristauero</i> .		

Pescara: Università degli Studi G. D'Annunzio, Dipartimento di Scienze dell'Architettura e Restauro, 2012, pp. 95-118.

- Mazzanti, C. *L'architettura religiosa nel modernismo catalano, cambiamento e tradizione*. Pescara: CARSA Edizioni, 2014.

Cacciavillani, C.A. *L'Architettura del modernismo catalano: autori e opere*. Roma: Gangemi Editore, 2003.

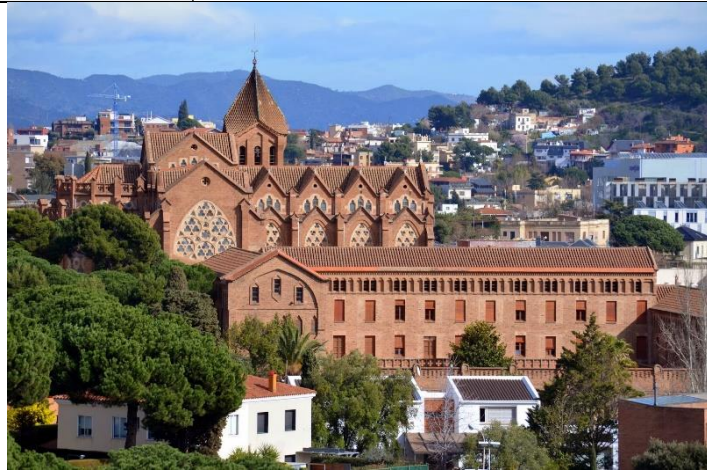
- Miralles, R. *Barcelona, arquitectura modernista i noucentista 1888-1929*. Barcelona: Edicions Polígrafa, 2008.

- Paulí, A. *Els Monestirs cistercencs a la Catalunya nova*. Barcelona: Germandat de Valldonzella, 1967

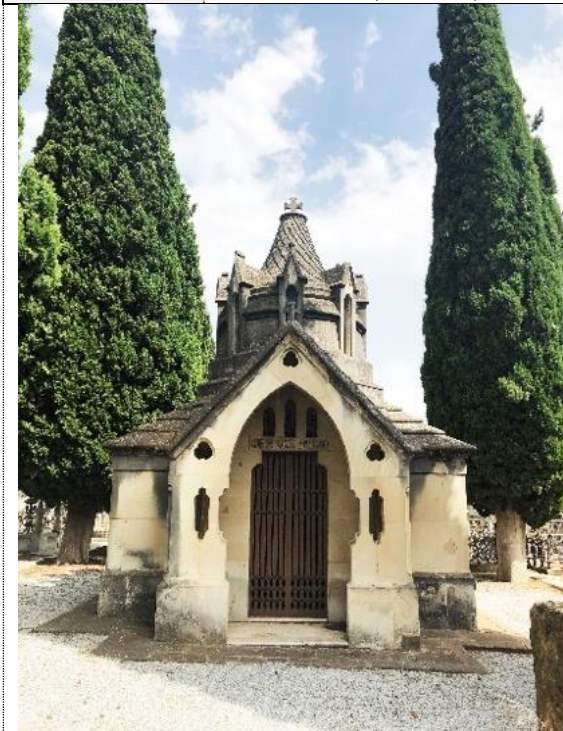
- Paulí, A. *Santa Maria de Valldonzella*. Barcelona: Tipografia Emporium, 1972.

- Pladevall, A., Navarro, A. *Això és Catalunya: Guia del Patrimoni Arquitectònic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2009.

- Pons, V., Bassegoda, J. *Inventari General del Modernisme*. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004.

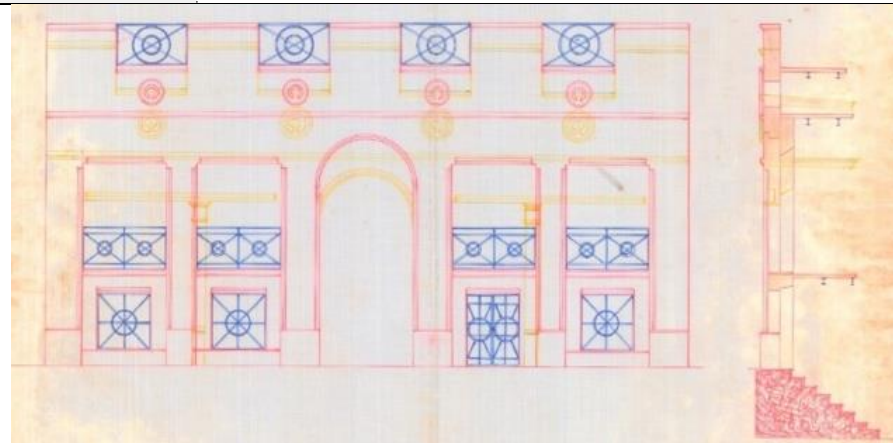
Panteó per a Maria Gusi Arimón		019	
Tipologia	Arquitectura funerària Panteó-capella	Data	1912
Ubicació	Cementiri de Sant Nicolau Departament de Sant Salvador, 11	Localitat	Sabadell
Client	Maria Gusi Arimón		
Estat actual	En ús		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Expedient i plànols del projecte de sepultura de Maria Gusi Arimón. 1912. Fons: AHS (exp. 2/1912, capsa AMH2747/77). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Planta de la sepultura de Maria Gusi. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AHS (exp. 2/1912, capsa AMH2747/77). - Secció i emplaçament de la sepultura de Maria Gusi. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AHS (exp. 2/1912, capsa AMH2747/77). - Alçat de la sepultura. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AHS (exp. 2/1912, capsa AMH2747/77). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Llista de difunts a la sepultura masoleu nº 0011, departament St. Salvador. Llibre de Registre del Cementiri Municipal de Sabadell. 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Esquela. A: <i>La Vanguardia</i>. Edición de la mañana. Barcelona: 25-10-1910, portada. - Fernández, A. <i>El Cementiri de Sant Nicolau</i>. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 17. - Lacuesta, R. Los valores patrimoniales del cementerio histórico de Sant Nicolau de Sabadell. A: <i>Papeles del partal</i>, n. 7. Barcelona: 5-2015, p. 177. 		

<i>Casa Dominics</i>		020	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge unifamiliar aïllat	Data	1912-1914
Ubicació	carrer Dominics 33 / carrer Jesús i Maria 14	Localitat	Barcelona (Sarrià)
Client	Desconegut (<i>segons Bassegoda, Bernardí Martorell, xalet propi</i>).		
Estat actual	En ús		
Observacions	No tenim documents que confirmin l'autoria de Martorell però tampoc hem trobat cap altra informació que la desmenteixi.		
Documentació	-		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Pons, V., Bassegoda, J. <i>Inventari General del Modernisme</i>. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004. 		

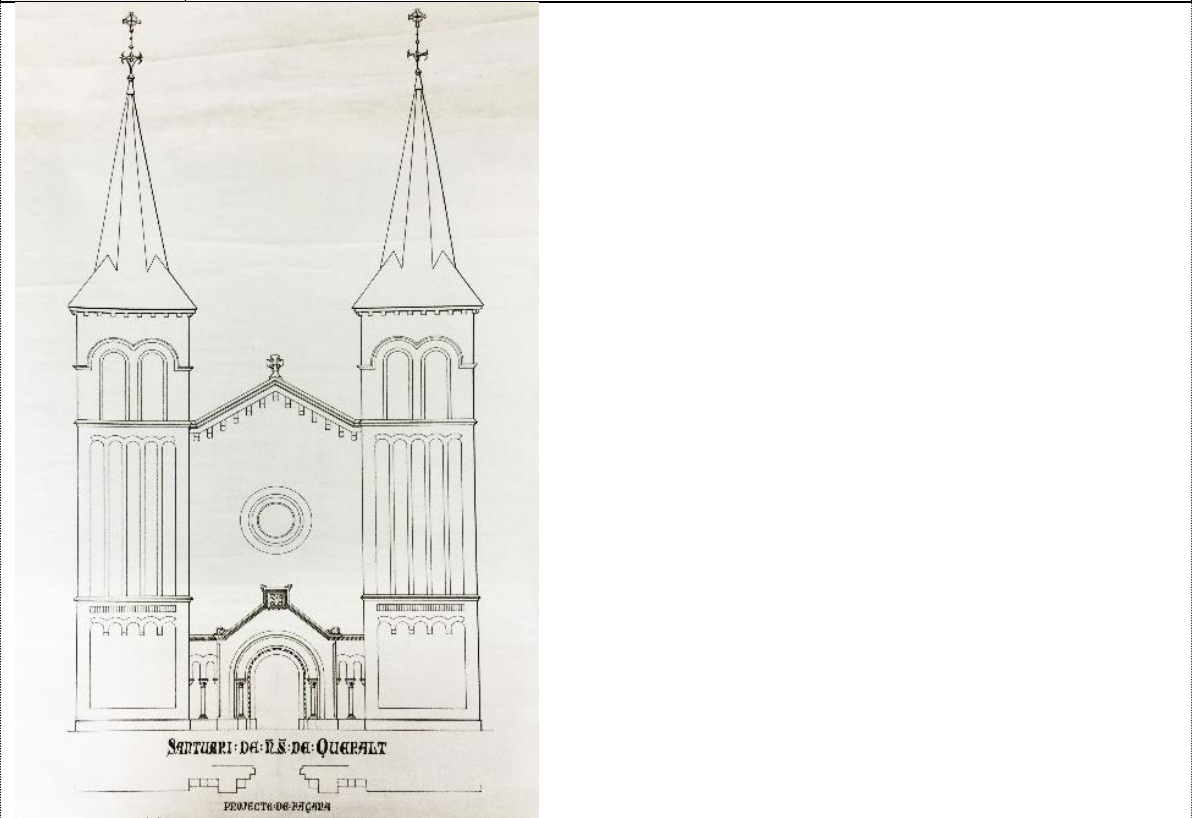
Reforma al magatzem d'Albert Martín		021	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Reforma: ampliació de l'entresol, afegiment d'habitatge	Data	1912
Ubicació	Carrer Consell de Cent amb carrer Viladomat	Localitat	Barcelona
Client	Albert Martín		
Estat actual	Desaparegut		
Observacions			
Documentació	<p>Documents Consell de Cent xamfrà Viladomat. Construir uns magatzems en un solar. 1909-1912. Alberto Martín. Fons: AMCB (Eix-9675-1904). (<i>Expedient de l'edifici que es reforma, inclou els plànols de la reforma</i>).</p> <p>Planimetria - Secció. 14-8-1912. Bernardí Martorell. Expedient magatzems Alberto Martín. Fons: AMCB (Eix-9675-1904). - Planta d'entresol. 14-8-1912. Bernardí Martorell. Expedient magatzems Alberto Martín. Fons: AMCB (Eix-9675-1904). - Alçat i secció. 14-8-1912. Bernardí Martorell. Expedient magatzems Alberto Martín. Fons: AMCB (Eix-9675-1904).</p>		
Bibliografia	<p>- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. (<i>Bassegoda afirma que es tracta de la construcció dels magatzems d'Albert Martín i no és així: el projecte original és anterior. Es tracta de l'afegiment d'un habitatge a un edifici de magatzems ja existent</i>).</p>		

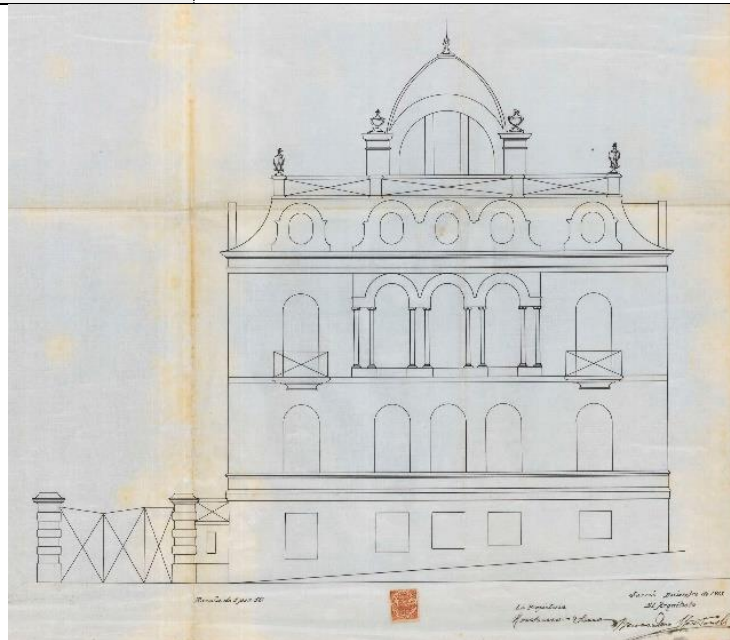
Panteó per a Agustí Manaut				022
Tipologia	Arquitectura funerària Panteó	Data	1912-1913	
Ubicació	Cementiri de Montjuïc Agrupació 2, via de Sant Josep, arc cova 113	Localitat	Barcelona	
Client	Agustí Manaut			
Estat actual	No localitzat			
Observacions	Bassegoda diu que es troba al cementiri de Poblenou i no és així: es troba al de Montjuïc. L'expedient de l'AMCB està registrat però no es pot consultar, extraviat.			
Documentació	- Sol·licitud d'Agustí Manaut i Taberner per a construir un panteó. 1912. Fons: AMCB (9018, S139 obres i ornamentació, 2-F-1-C-58387).			
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.			

Projecte de façana per al santuari de la Mare de Déu de Queralt 023

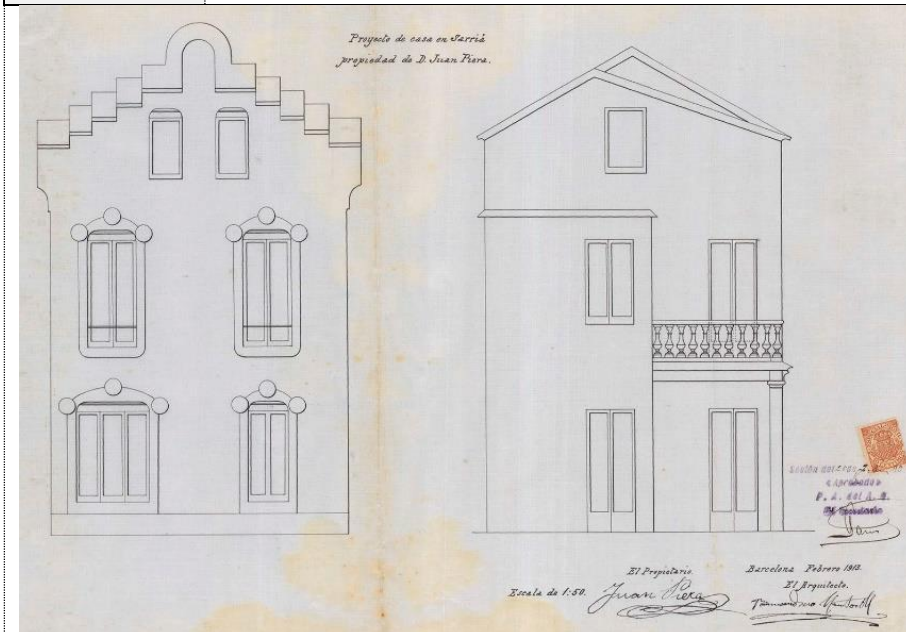
Tipologia	Arquitectura religiosa Reforma	Data	1913
Ubicació	Santuari de Queralt	Localitat	Berga, diòcesi de Solsona
Client	Bisbat de Solsona		
Estat actual	No realitzat		
Observacions			
Documentació	Planimetria - Façana Santuari de Ntra. Sra. de Queralt. 1913. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C20/131-127).		
Bibliografia	-		

Casa Montserrat Serra		024	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge unifamiliar aïllat	Data	1913
Ubicació	Carrer San Luis (ara Anglís) / camí de Casa Mandri	Localitat	Barcelona (Sarrià)
Client	Montserrat Serra		
Estat actual	Desaparegut		
Documentació	Planimetria - D ^a Montserrat Serra para construir una casa con fachada a la calle de San Luis. 1913. Fons: AMDS (146, 13; n. 192). - Façana des del carrer San Luis. Casa Montserrat Serra. 12-1913. Bernardí Martorell. Fons: AMDS (146, 13; n. 192). - Planta 1. 12-1913. Bernardí Martorell. Fons: AMDS (146, 13; n. 192).		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

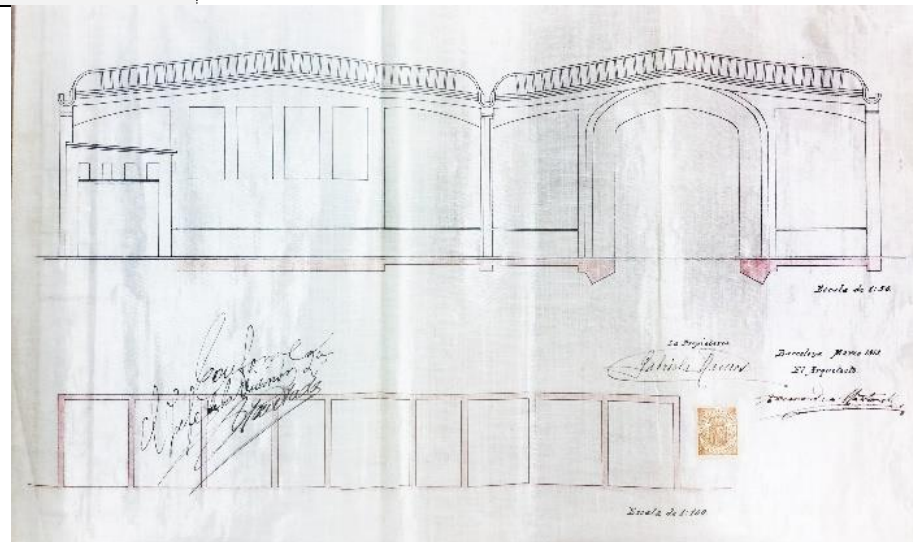

Casa Joan Piera		025	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge unifamiliar entre mitgeres	Data	1913
Ubicació	Carrer Àngel Guimerà	Localitat	Barcelona (Sarrià)
Client	Joan Piera		
Estat actual	Desaparegut		
Documentació	Documents - D. Juan Piera para construir una casa con fachada a la calle Angel Guimerà. 1913. Fons: AMDS (146, 4; n. 23). Planimetria - Alçats. Proyecto de casa en Sarrià propiedad de D. Juan Piera. 2-1913. Bernardí Martorell. Fons: AMDS (146, 4; n. 23). - Emplaçament. 2-1913. Bernardí Martorell. Fons: AMDS (146, 4; n. 23).		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

Cobert, mur i quadra fàbrica Christensen i Corominas			026
Tipologia	Arquitectura industrial Obra menor	Data	1913
Ubicació	Carrer Wad Ras 28 (ara dr. Trueta), Poble Nou	Localitat	Barcelona
Client	Christensen i Corominas		
Estat actual	Desaparegut		
Documentació	<p>Documents</p> <p>- Permís als Srs. Christensen i Corominas per a construir un cobert a la fàbrica del carrer Wad Ras, 28. Dependència Eixample, 1912. Fons: AMCB (ob. part. 13856).</p> <p>Planimetria</p> <p>- Planta cobert a la fàbrica del carrer Wad Ras, 28. Christensen i Corominas. 1912. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (ob. part. 13856).</p>		
Bibliografia	<p>- Anònim. Notas locales. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 14-8-1911, p. 2.</p> <p>- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55.</p> <p>- Hostench, F. Un informe y un proyecto. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 27-9-1914, p. 13.</p>		

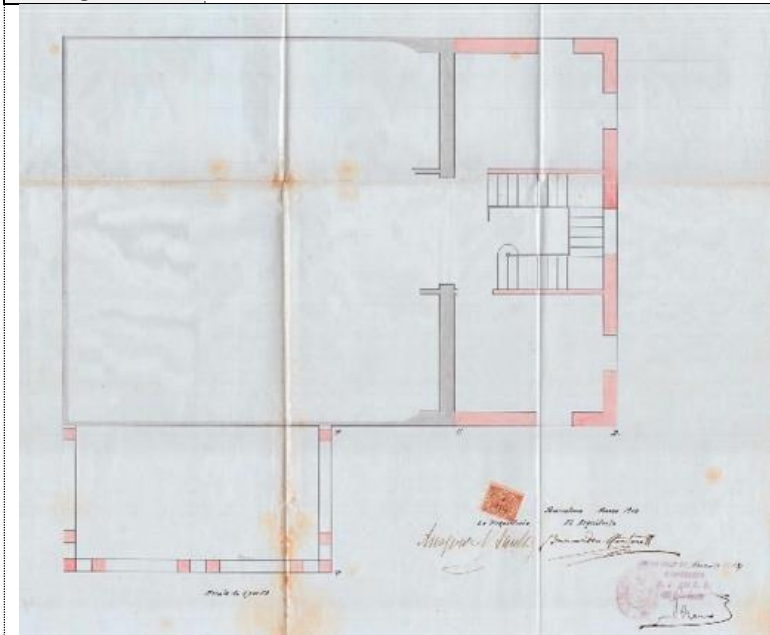
Magatzems Gabriela Ramos		027	
Tipologia	Arquitectura industrial Construcció nova planta Magatzems	Data	1913-1916
Ubicació	Carrer Serdenya, 204	Localitat	Barcelona
Client	Gabriela Ramos de Molins		
Estat actual	Desaparegut		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Expediente de permiso a Dª Gabriela Ramos para construir unos almacenes en un terreno de la calle de Cerdeña nº 204. 1913. Fons: AMCB (Eix-14715). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Emplaçament. Almacenes Gabriela Ramos. 3-1913. Fons: AMCB (Eix-14715). - Alçat i secció. Almacenes Gabriela Ramos. 3-1913. Fons: AMCB (Eix-14715). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 17-11-1927, p. 7. - Anònim. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 12-9-1930, p. 6 - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. 		

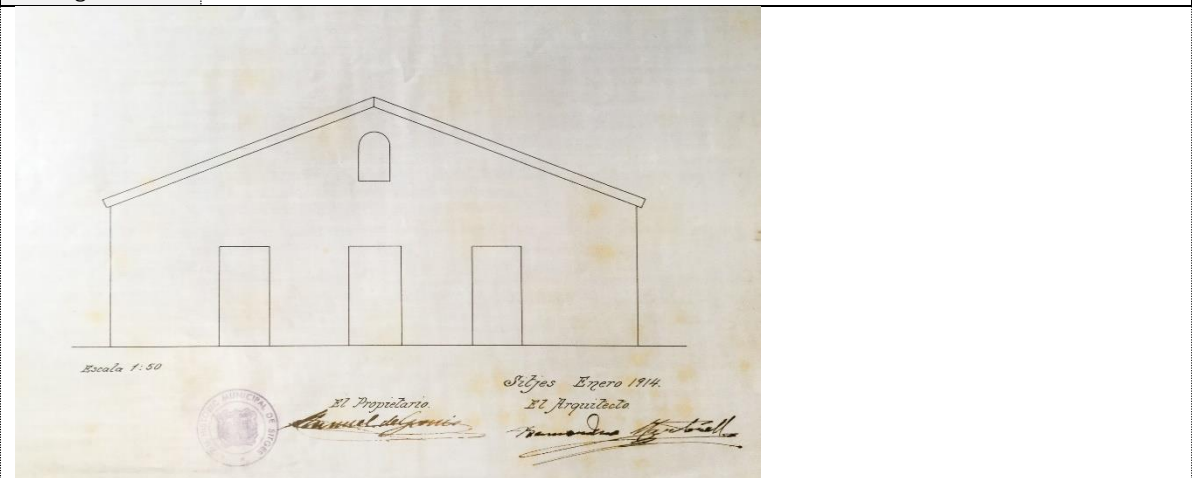
Panteó per a Maria Felícia Casas i Amorós		028	
Tipologia	Arquitectura funerària	Data	1913-1918
Ubicació	Cementiri de Montjuïc Agrupació 5, via de Sant Oleguer, 16	Localitat	Barcelona
Client	Maria Felícia Casas i Amorós		
Estat actual	En ús.		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Expediente relativo al permiso para construir un panteón en el solar número 16 de San Olegario, agrupación 5ª del Cementerio S.O. solicitado por Doña María F. Casas Amorós, Vª de Sancho. 1913-1918. Fons: AMCB (Exp. 9715-1914). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Alçat principal. Panteó Maria Felícia Casas Amorós. Bernardí Martorell. 4-1914. Fons: AMCB (Exp. 9715-1905). - Alçat lateral. Panteó Maria Felícia Casas Amorós. 4-1914. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 9715-1914). - Secció. Panteó Maria Felícia Casas Amorós. Bernardí Martorell. 4-1914. Fons: AMCB (Exp. 9715-1905). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Llibre de sepultures originals. Fons: ACBSA. - Sol·licitud a l'Ajuntament de Barcelona. 29-5-1917. Jaime Condenimas. Fons: ACMB (Exp. 9715-1914). - Certificat d'acabament de les obres. 25-10-1918. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 9715-1914). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31–55. - Esquela. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 16-3-1913, p. 2. - Esquela. A: <i>La Vanguardia</i>. Edición de la mañana. Barcelona: 16-3-1912, portada. - Esquela. A: <i>La Vanguardia</i>. Edición de la mañana. Barcelona: 19-3-1914, portada. - Martí, E. <i>El cementiri de Montjuïc, Somnis de Barcelona</i>. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Cementiris de Barcelona, 2008. 		

Ampliació casa Sanllehy		029	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Reforma: ampliació	Data	1914
Ubicació	Passeig Sant Joan Bosco, 6	Localitat	Barcelona (Sarrià)
Client	Anna Girona, vídua Sanllehy		
Estat actual	Desaparegut		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Permisó a Dª Ana Girona, viuda de Sanllehy para obras de adición en la casa Paseo D. Bosco. 1914. Fons: AMDS (173-38; n. 46). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Alçat lateral i frontal. 4-3-1914. Bernardí Martorell. Fons: AMDS (173-38; n. 46). - Planta. 4-3-1914. Bernardí Martorell. Fons: AMDS (173-38; n. 46). 		
Bibliografia	-		

Casa Gomis		030	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge unifamiliar aïllat	Data	1914
Ubicació	Passeig del Vinyet	Localitat	Sitges
Client	Manuel Gomis i Ferran		
Estat actual	Desaparegut/no realitzat		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	Documents - Expedient casa Manuel Gomis. 1-1914. Bernardí Martorell i Manuel Gomis. Fons: AHMS (6/1914). Planimetria - Emplaçament. 1-1914. Bernardí Martorell . Fons: AHMS (6/1914). - Alçat. 1-1914. Bernardí Martorell. Fons: AHMS (6/1914).		
Bibliografia	-		

Cambril de la Mare de Déu del Claustre: *projecte de baldaquí, pedestal, il·luminació i re-fonamentació* 031

Tipologia	Arquitectura religiosa Mobiliari Intervencions interiors	Data	1915
Ubicació	Catedral de Solsona	Localitat	Solsona
Client	Bisbat de Solsona		
Estat actual	Baldaqú i pedestal no realitzats Il·luminació desapareguda Re-fonamentació realitzada (en ús)		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Documents sobre el Cambril de la Mare de Déu del Claustre. Fons: APMC. <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Alçat frontal: altar, pedestal i cortinatge tancat de Nostra Senyora del Claustre. 1915. Bernardí Martorell. Fons: MDCS. - Alçat frontal: pedestal i cortinatge obert (sense l'altar). Nostra Senyora del Claustre. 1915. Bernardí Martorell. Fons: MDCS. <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - "Pagament de la instal·lació elèctrica". 28-12-1915. Llibre de Caixa 32. Fons: APMC. - "A. D. Bernardino Martorell, arquitecte, A conte: rep 500 pts." 1915. Llibre de Caixa 32. Fons: APMC. - Carta a Josep Maria Vicens. 12-4-1919. Bernardí Martorell. Fons: APMC. - "Nota de Preus Unitaris". 23-4-1919. Pere Mosella. Fons: APMC. - Carta a Josep Maria Vicens. 7-6-1919. Bernardí Martorell. Fons: APMC. - Pressupost per dur a terme les obres de re-fonamentació. 1919. Pere Mosella. Fons: APMC. - Condicions de les obres de re-fonamentació. 1919. Bernardí Martorell. Fons: APMC. - "Refonamentació Camaril". 1919. Llibre de Caixa 32. Fons: APMC. - "Refonamentació Camaril". 1920. Llibre de Caixa 32. Fons: APMC. 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>Lacetània</i>. Solsona: 25-6-1915, p. 5. - Anònim. Ha visitat... A: <i>Lacetània</i>. Solsona: 10-11-1914, pp. 9-10. - Anònim. Les funcions religioses. A: <i>Lacetània</i>. Solsona: 13-9-1915, p. 2. - Freixes, C. Itineraris arquitectònics de Solsona, 1875-1936 (Treball no publicat). Universitat Politècnica de Catalunya, 2011. - Mujal, N. Historia del Cambril de Solsona. A: Carol, J., Tasies, J., Argerich, R., Ginesta, E. <i>Solsona, 400 anys d'història: miscel·lània</i>. Solsona: Ajuntament de Solsona, Regidoria de Cultura, 1994, pp. 219-228. 		

Bancs per a capella de la Mare de Déu del Claustre			032
Tipologia	Arquitectura religiosa Mobiliari	Data	1915
Ubicació	Catedral de Solsona	Localitat	Solsona
Client	Bisbat de Solsona		
Estat actual	En ús		
Documentació	<p>- "Pels bancs (12) de la capella, a Martí Vantolra". 29-4-1915. <i>Llibre de Caixa 32</i>. Fons: ACMC.</p> <p>- "A Martí Vantolra per embornissar els bancs". 25-6-1915. <i>Llibre de Caixa 32</i>. Fons: ACMC.</p>		
Bibliografia	<p>- Anònim. A: <i>Lacetània</i>. Solsona: 10-5-1915, p. 4.</p> <p>- Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. <i>L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)</i>. Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016.</p>		

Baldaqú Mare de Déu de Queralt (i direcció de la restauració de la imatge)		033
---	--	-----

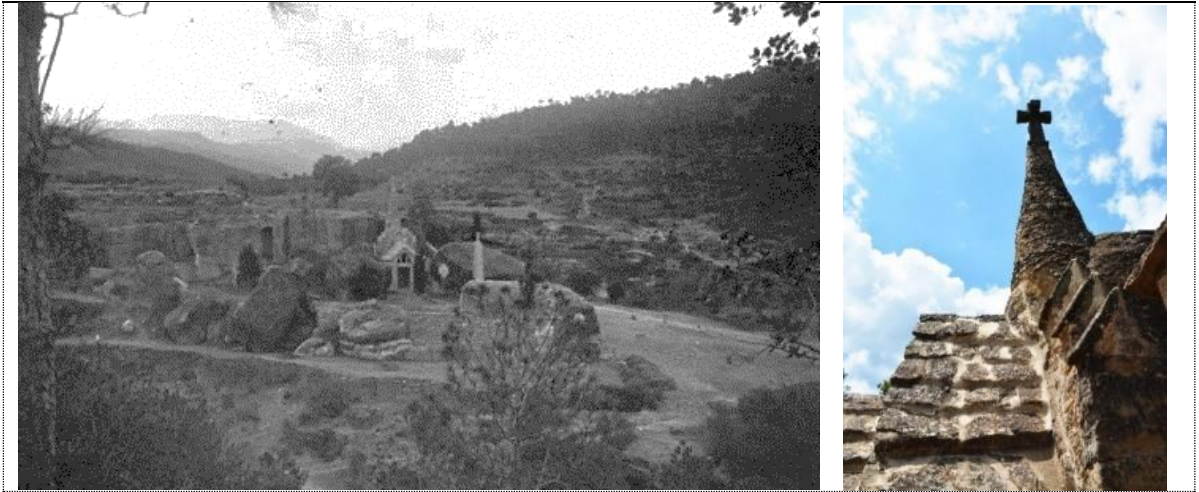
Tipologia	Arquitectura religiosa Mobiliari	Data	1915-16
Ubicació	Santuari de Queralt	Localitat	Berga, diòcesi de Solsona
Client	Bisbat de Solsona		
Estat actual	En ús (restaurat)		
Observacions	L'any 1915 fa el baldaqú, el 1916 dirigeix la restauració de la imatge i realitza altres feines per a la festa de la coronació de la Verge		
Documentació	- Apunts amb mides del retaule, Bernardí Martorell. Fons: Martorell. AHCOAC- G (C20/131-127).		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Armengou, J. <i>El Santuari de la Mare de Déu de Queralt</i>. Granollers: Montblanc, 1971, p. 56. - Felipó, R. <i>Queralt, el santuari de la Mare de Déu</i>. Barcelona: Llibres de l'Índex, 2011. - Freixes, C. A la recerca dels colors de Queralt: Joaquim Renart i la restauració de la Mare de Déu. A: <i>L'Erol</i>, n. 129-130. Berga: 2016 B, p. 108 - Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. <i>L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)</i>. Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016. - Renart, J. <i>Diari 1918-1961</i>. Barcelona: Edicions Destino, 1975, pp. 92-93. 		

Hipogeu Tormo		034	
Tipologia	Arquitectura funerària Hipogeu	Data	1915-1916
Ubicació	Cementiri de Montjuïc Agrupació 9, via de Sant Francesc, arc cova 28	Localitat	Barcelona
Client	José Tormo Rico		
Estat actual	En ús.		
Documentació	- Llibre de sepultures originals. Fons: ACBSA.		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Infiesta, J.M. (coord); Escalas, M.; Monedero, M. <i>Josep Llimona y Joan Llimona: Vida y obra</i> . Barcelona: Ediciones de Nuevo Arte Thor, 1977.		

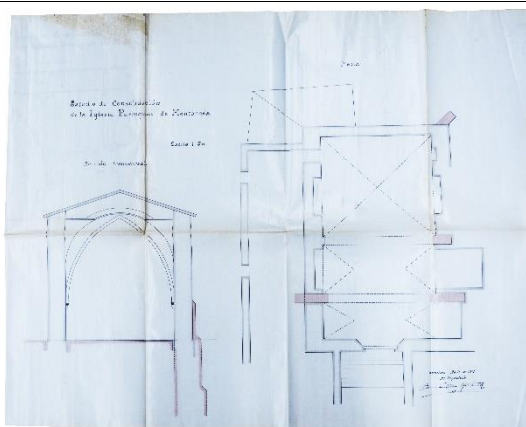
Cementiri d'Olius		035	
Tipologia	Arquitectura funerària	Data	1915-1916
Ubicació	Carretera entre Solsona i Sant Esteve d'Olius	Localitat	Sant Esteve d'Olius, Solsona
Client	Bisbat de Solsona		
Estat actual	En ús. Restaurat.		
Documentació	<p>Documents Cementiri d'Olius. 1916-1917. Olius. Fons: ADS (carpeta 461, doc. 14).</p> <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Plànols del cementiri d'Olius. (s.d.). Bernardí Martorell? Fons: Lluís Parcerisa, MDCS. - Plànol de l'arc d'entrada al cementiri. (s.d.). Bernardí Martorell? Fons: Lluís Parcerisa, MDCS. - Alçat i secció de la capella. (s.d.). Bernardí Martorell? Fons: Lluís Parcerisa, MDCS. <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Carta a Mn. Joan Serra. 11-2-1914. Bernardí Martorell. Fons: Lluís Parcerisa, MDCS. - Carta. 2-2-1916. Melitó Perarnau. Olius. Fons: ADS (carpeta 461, doc. 13). - Subscripció pel Cementiri d'Olius. 1-10-1916. Olius. Fons: ADS (carpeta 461, doc. 14). - Import de despeses del nou cementiri de Olius. 1-10-1916. Olius. Fons: ADS (carpeta 461, Olius, doc. 16). - Carta al Obispo de la Diócesis. 6-3-1917. Miguel Tarrés. Olius. Fons: ADS (carpeta 461, doc. 15). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>La Veu del Seminari</i>. Solsona: 15-6-1916, p. 4. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Fontbona, F. (ed), et al. <i>El Modernisme: a l'entorn de l'arquitectura</i>, vol. 2, col·lecció El Modernisme. Barcelona: L'Isard, 2002 A. - Fontbona, F. <i>Joies del Modernisme Català</i>. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2011. - Freixa, M. <i>El Modernismo en España</i>. Barcelona: Càtedra, 1986. - <i>Gran Enciclopèdia Catalana</i>. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. 14, p. 455. - Kukablanka. Tot passant. A: <i>La Verdad</i>, any II, n. 11. Solsona: 4-7-1919, p. 2. - Lacuesta, R. <i>Guia de arquitectura Modernista en Catalunya</i>. Barcelona: Gustavo Gili, 1997 (1990). - Mazzanti, C. Architettura religiosa all'inizio del XX secolo in Catalogna: progetti e realizzazione: Bernardí Martorell i Puig. A: <i>Opus Quaderno di Storia Architettura Ristauro</i>. Pescara: Università degli Studi G. D'Annunzio, Dipartimento di Scienze dell'Architettura e Ristauro, 2012, pp. 95-118. - Mazzanti, C. <i>L'architettura religiosa nel modernismo catalano, cambiamento e tradizione</i>. Pescara: CARSA Edizioni, 2014. - Pons, V., Bassegoda, J. <i>Inventari General del Modernisme</i>. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004. - Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. <i>L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)</i>. Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016. - Torrecasana, V. Al Sr. Kukablanka. A: <i>Lacetania</i>, any VI, n. 135. Solsona: 23-7-1919, p. 2. 		

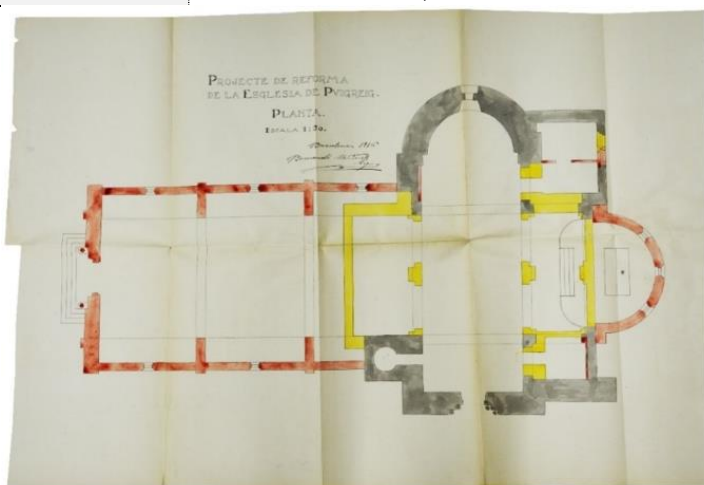
Direcció de l'obra Hotel Sant Roc		036	
Tipologia	Altres tipologies Direcció d'obra, intervencions interiors	Data	1915-1929
Ubicació	Plaça de Sant Roc	Localitat	Solsona
Client	Isidre Guitart		
Estat actual	En ús		
Observacions	El projecte és d'Ignasi Oms, Bernardí Martorell en va dirigir la construcció després de la seva mort, i hi va fer alguna intervenció.		
Documentació	<i>No s'ha trobat informació a l'ACS ni al fons personal de Martorell. Els documents que s'han estudiat s'han extret del llibre de Tasies sobre l'edifici.</i>		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>El Pla del Bages</i>. Manresa: 11-6-1928. - Anònim. A: <i>Lacetania</i>. Solsona: 25-11-1915, pp. 152-153. - Anònim. Hotel San Roque, Solsona. A: <i>El Correo Catalán</i>. Barcelona: 8-9-1929. - Anònim. Hotel San Roque. A: <i>El Correo Catalán</i>. Barcelona: 2-6-1929. - Anònim. Información regional. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 18-8-1929, p. 27. - Anònim. Solsona. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 15-1-1929, p. 24. - Anònim. Solsona. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 18-8-1929, p. 27. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Freixes, C. Itineraris arquitectònics de Solsona, 1875-1936 (Treball no publicat). Universitat Politècnica de Catalunya, 2011. - Pons, V., Bassegoda, J. <i>Inventari General del Modernisme</i>. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004. - Tasies, J. <i>Hotel Sant Roc de Solsona, 75è aniversari (1929-2004)</i>. Solsona: Promocions Brixton, 2004. 		

Reforma de l'estructura de l'església Montornès		037	
Tipologia	Arquitectura religiosa Reforma estructura	Data	1916
Ubicació	Església de Montornès	Localitat	Montornès, diòcesi de Solsona
Client	Bisbat de Solsona		
Estat actual	En ús		
Observacions	L'església antiga és BCIL.		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Documents de l'església de Montornès. (s.d.). Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 71). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Càlcul gràfic dels arcs i els contraforts de l'església de Montornès. 1916. Bernardí Martorell. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 71). - Secció longitudinal de l'església de Montornès. 1916. Bernardí Martorell. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 71). - Secció transversal i planta de l'església de Montornès amb la intervenció en vermell. 1916. Bernardí Martorell. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 71). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Dictamen. 23-6-1916. Bernardí Martorell. Còpia del Expediente previo sobre reparación del Templo Parroquial de Montornés. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 71). 		
Bibliografia	-		

Projecte d'ampliació de l'església de Puig-Reig		038	
Tipologia	Arquitectura religiosa Ampliació església	Data	1917
Ubicació	Església de Puig-Reig	Localitat	Puig-Reig, diòcesi de Solsona
Client	Bisbat de Solsona		
Estat actual	No realitzat		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Reforma de l'església de Puig Reig. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C14/66-73). - Documents sobre l'església de Puig-Reig. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 204). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Planta. Projecte de reforma de l'església de Puig Reig. 9-1917. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C14/66-73). - Secció transversal. Projecte de reforma de l'església de Puig Reig. 9-1917. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C14/66-73). - Secció longitudinal. Projecte de reforma de l'església de Puig Reig. 9-1917. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C14/66-73). - Planta general i secció transversal del projecte de reforma de l'església de Puig-Reig. 1916. Bernardí Martorell. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 204). - Façana i secció longitudinal del projecte de reforma de l'església de Puig-Reig. 1916. Bernardí Martorell. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 204). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Carta a Bernardí Martorell. (s.d.). Manuel Vilella. Documents sobre l'església de Puig-Reig. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 204). - Presupuesto del proyecto de reforma de la Iglesia Parroquial de Puigreig. 1917. Bernardí Martorell. Documents sobre l'església de Puig-Reig. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 204). - Memoria y presupuesto. 11-1927. Bernardí Martorell. <i>Puig Reig</i>. Lligall 204. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS. - Carta al bisbe de Solsona. 1927. Antoni Farré. Documents sobre l'església de Puig Reig. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (lligall 204). 		
Bibliografia	- Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. <i>L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)</i> . Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016.		

Glorieta casa Riu		039	
Tipologia	Obra menor Glorieta a jardí	Data	1917
Ubicació	Avinguda de l'Esport, 3	Localitat	Solsona
Client	Família Riu		
Estat actual	En ús		
Observacions			
Documentació	-		
Bibliografia	<p>- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55.</p> <p>- Freixes, C. Itineraris arquitectònics de Solsona, 1875-1936 (Treball no publicat). Universitat Politècnica de Catalunya, 2011.</p>		

Casa Josep Poch i Viñas		040	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Reforma (<i>parteix d'un edifici que té construïda la planta baixa i l'entresol aprox.</i>). Habitatge plurifamiliar entre mitgeres	Data	1917-20
Ubicació	Carrer Entença 49 / Gran Via de les Corts Catalanes	Localitat	Barcelona
Client	Josep Poch i Viñas		
Estat actual	En ús		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Expediente de permiso a José Poch para edificar en Entença 49. 1917. Fons: AMCB (Eix-17021/1917). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Plànol. 3-1917. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Eix-17021/1917). (Un sol document inclou plantes, alçat i secció). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Carta. 8-3-1917. Josep Poch. Fons: AMCB (Eix-17021/1917). - Carta a l'Alcalde. 28-4-1920. José Poch. Fons: AMCB (Eix-17021/1917). 		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

Reforma sanatori de Torrebonica		041	
Tipologia	Altres tipologies Reforma completa (interior i exterior) edifici	Data	1917-1925-1927
Ubicació	Finca can Viver de Torrebonica	Localitat	Terrassa
Client	Patronat per la Lluita contra la Tuberculosi		
Estat actual	En desús		
Observacions	BCIL L'església que forma part del sanatori apareix a una altra fitxa independent.		
Documentació	-		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>El Dia</i>, n. 2065. Terrassa: 2-6-1925, p. 3. - Anònim. A: <i>El Dia</i>, n. 2790. Terrassa: 28-1-1928, p. 3. - Anònim. A: <i>El Dia</i>, n. 2868. Terrassa: 12-5-1928, p. 2. - Anònim. A: <i>La Comarca</i>, n. 1568. Terrassa: 31-1-1911, p. 1. - Anònim. A: <i>La Comarca</i>, n. 1648. Terrassa: 9-5-1911, p. 2. - Anònim. A: <i>La Torre Bonica</i>, n. 1. Terrassa: 15-8-1915, p. 3. - Anònim. A: <i>La Torre Bonica</i>, n. 6. Terrassa: 9-1916, pp. 1-2. - Anònim. A: <i>La Torre Bonica</i>, n. 8. Terrassa: 2-1917, p. 3-4. - Anònim. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 14-1-1911, p. 4. - Anònim. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 14-4-1910, p. 4. - Anònim. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 14-4-1910, p. 4. - Anònim. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 25-2-1932, p. 9. - Anònim. Contra la tuberculosi. A: <i>El Día</i>. Madrid: 26-3-1904, p. 1. - Anònim. Efemèride. Sanatori de Can Viver. A: <i>El Dia</i>, n. 2790. Terrassa: 28-1-1928, p. 4. - Anònim. Informació regional. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 14-12-1927, p. 26. - Anònim. La inauguración de la Granja Sanatorio. A: <i>La Comarca del Vallés</i>, n. 1566. Terrassa: 28-1-1911, pp. 2-3. - Anònim. Terrassa apuesta firmemente por los servicios sanitarios de calidad y por la formación en salud. A: <i>La Vanguardia</i>, páginas especiales. Barcelona: 23-3-2011, p. 7. - Armengol, J.M. <i>Monografia de Can Viver de la Torre Bonica: de Sant Julià d'Alta</i>. Barcelona: Tallers gràfics Vda. R. Fabré, 1935. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - <i>Colonia Antituberculosa de Torre-Bonica: asistencia en departamentos familiares</i>. Barcelona: Caja de Pensiones para la Vejez y Ahorros, 1927. - <i>Colonia social antituberculosa de Torre Bonica</i>. Barcelona: La Polígrafa, 1925. - Jordà, J.M. et al. <i>Centre Social "Verge de Montserrat", Torrebonica</i>. Barcelona: Obra Social de La Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis de Catalunya i Balears, s.d. - Mazzanti, C. (2012), <i>op. cit.</i>, pp. 108-109. - Pons, V., Bassegoda, J. <i>Inventari General del Modernisme</i>. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004. - Sala, J. Sanatorio anti-tuberculoso. A: <i>La Comarca del Vallés</i>, n. 1566. Terrassa: 28-1-1911, pp. 1-2. - Trias, A. Sanatori de Terrassa. A: <i>El Dia</i>, n. 2658. Terrassa: 23-8-1927. p. 2. - Trias, A. Sanatori de Terrassa. A: <i>El Dia</i>, n. 2658. Terrassa: 23-8-1927. p. 1. - Xalabarder, E. <i>El dolor ajeno</i>. Barcelona: Obra Cultural, 2011. 		

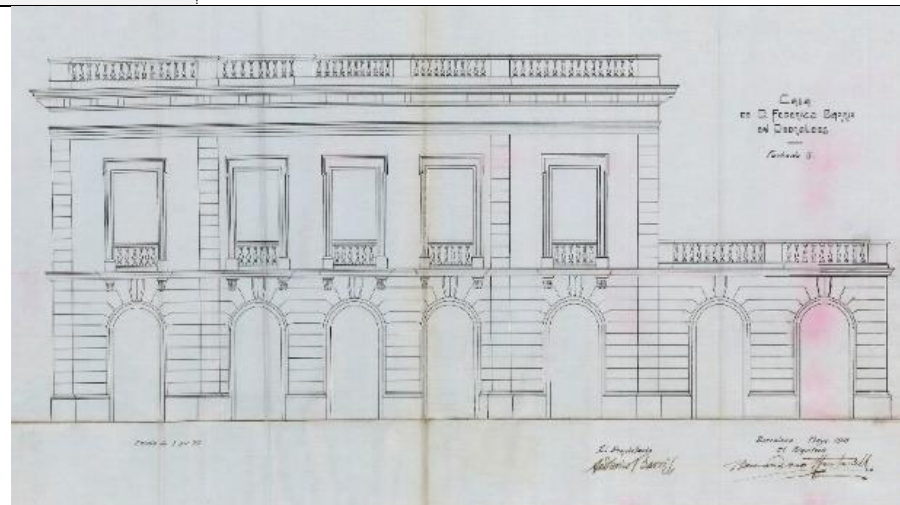

Casa Bernardí Martorell		042	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge plurifamiliar entre mitgeres (xamfrà)	Data	1917/1922/1924-25
Ubicació	Gran Via de les Corts Catalanes, 669 amb carrer Roger de Flor	Localitat	Barcelona
Client	Bernardí Martorell		
Estat actual	En ús		
Observacions	Es va realitzar en quatre fases: primer un edifici de planta baixa (1917), després l'afegiment d'un primer pis (1922), després un altre pis (el mateix any), i finalment l'ampliació a l'edifici complert (1924-25).		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Expediente de permiso a D. Bernardino Martorell Puig para construir un edificio de planta baja en el solar de su propiedad en la calle de Cortes chaflán a Roger de Flor. 1917. Fons: AMCB (Exp. 16921). - Expediente de permiso a D. Bernardino Martorell para construir un primer piso y otro en el terrado y cuarto grande en la casa n. 669 bis de la calle de Cortes y Roger de Flor. 1922. Fons: AMCB (Exp. 23704). - Expediente de permiso a D. Bernardino Martorell para adicionar piso en Cortes 669 bis. 1922. Fons: AMCB (Exp. 24765). - Edificio en Cortes 669. 22-8-1922. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-6003). - Expediente c/Cortes 669 bis, Ensanche. 1924-5. Fons: AMCB (Exp. 27580). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Planta. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 16921). - Planta 1r pis. 2-1922. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 23704). - Façana. 1922. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 23704). - Planta. 8-1922. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 24765). - Façana. 8-1922. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 24765). - Planta de terrat. 8-1924. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 27580). - Planta altell. 8-1924. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 27580). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Carta a l'Exm. Sr. Alcalde Constitucional De Barcelona. 1-2-1917. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 16921). - Administración de Impuestos y Rentas. Ayuntamiento constitucional de Barcleona, urbanización y obras. 10-2-1917. Fons: AMCB (Exp. 16921). - Administración de Impuestos y Rentas. Ayuntamiento constitucional de Barcleona, urbanización y obras. 21-2-1922. Fons: AMCB (Exp. 23704). - Permiso. 10-3-1917. Alcalde Constitucional. Fons: AMCB (Exp. 16921). - Carta. 14-2-1922. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 23704). - Carta. 23-8-1922. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 24765). - Sección de Ensanche. Permiso. 11-10-1922. Alcalde constitucional. Fons: AMCB (24765). - Carta. 3-9-1924. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 27580). - Carta. 3-9-1925. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Exp. 27580). - Carta a Manuel Borràs. 5-4-1925. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Lista general de arquitectos residentes en España. A: <i>Anuario para 1924. Asociación de Arquitectos de Cataluña</i>. Barcelona: Dalmau Oliveres, 1924. - Lista general de arquitectos residentes en España. A: <i>Anuario para 1925. Asociación de Arquitectos de Cataluña</i>. Barcelona: Dalmau Oliveres, 1925. - Lista general de arquitectos residentes en España. A: <i>Anuario para 1926. Asociación de Arquitectos de Cataluña</i>. Barcelona: Dalmau Oliveres, 1926. - Lista general de arquitectos residentes en España. A: <i>Anuario para 1927. Asociación de Arquitectos de Cataluña</i>. Barcelona: Antoni López Llausàs impressor, 1927. 		

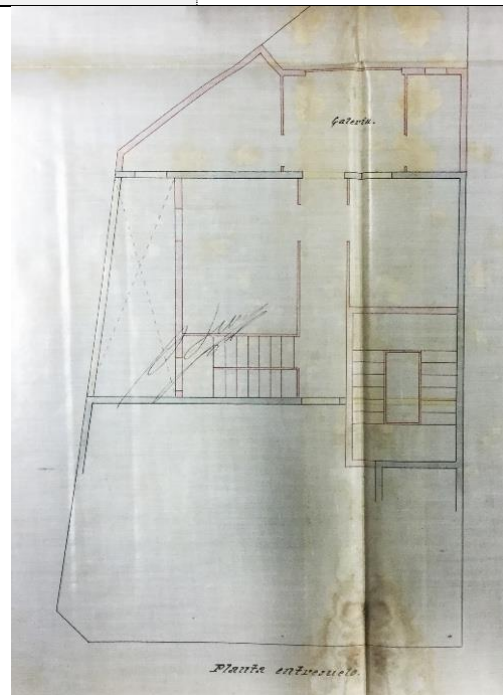
- Lista general de arquitectos residentes en España. A: *Anuario para 1928. Asociación de Arquitectos de Cataluña*. Barcelona: Farré y Asensio, 1928.
- Lista general de arquitectos residentes en España. A: *Anuario para 1929-1930. Asociación de Arquitectos de Cataluña*. Barcelona: Farré y Asensio, 1930.

Casa Federico Barris		043	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge unifamiliar aïllat	Data	1918
Ubicació	Plaça Doña Elisenda (ara Eusebi Güell) cantonada amb carrers Albareda (ara Sor Eulalia d'Anzizu) i Monges (ara Abadessa Olzet)	Localitat	Barcelona (Pedralbes)
Client	Federico Barris		
Estat actual	Desaparegut		
Documentació	<p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Façana sud. Casa de D. Federico Barris a Pedralbes. 5-1918. Bernardí Martorell. Fons: AMDS (208, 5). - Planta baixa. Casa de D. Federico Barris a Pedralbes. 5-1918. Bernardí Martorell. Fons: AMDS (208, 5). - Secció del hall. Casa de D. Federico Barris a Pedralbes. 5-1918. Bernardí Martorell. Fons: AMDS (208, 5). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Permisó a Don Federico Barris para edificar con fachada a la Plaza de Doña Elisenda. 1918. Fons: AMDS (208, 5). - Federico Barris, projecte d'unes estructures metàl·liques per a la casa de Federico Barris situada a Pedralbes, Barcelona. 1919-1920. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (631-T-1084). - Carta al gerente de la sociedad Torras. 4-1-1919. Bernardí Martorell. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-1725). 		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

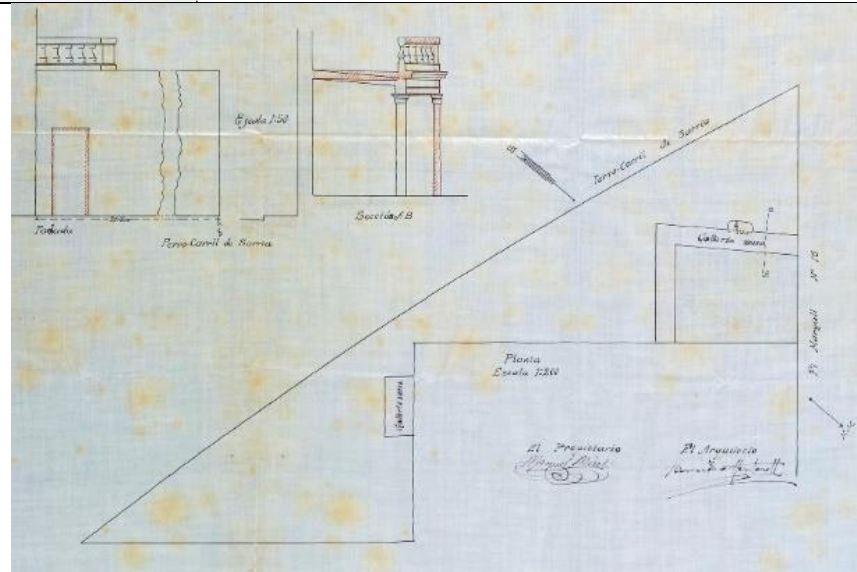
Reforma casa Josep Segarra		044	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Reformes interiors: afegiment d'entresol, ampliació amb galeria posterior, canvis a la façana	Data	1918
Ubicació	Carrer Consell de Cent, 606	Localitat	Barcelona
Client	Josep Segarra		
Estat actual	En ús		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Expediente de permiso a D. José Segarra para efectuar varias obras interiores (...) en la casa n. 606 de la calle del Consejo de Ciento. 1918. Fons: AMCB (18379-1918). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Planta de piso. 3-1918. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (18379-1918). - Planta entresuelo. 3-1918. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (18379-1918). 		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

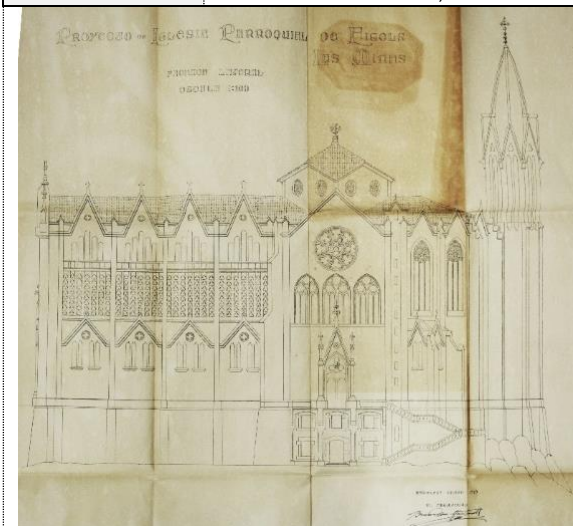
Reforma casa Josep Castells		045	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Reforma: reforma interior per a afegiment d'entresol i canvis a la façana.	Data	1918-1919
Ubicació	Avinguda Meridiana, 122	Localitat	Barcelona
Client	Josep Castells		
Estat actual	En ús. Modificat.		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Expediente de permiso a D. José Castells para practicar varias obras en los bajos de la calle Meridiana y con fachada en la de la Acequia Condal. 1918. Fons: AMCB (19434-1918). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Alçat i secció. 1-1919. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (19434-1918). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Carta. 12-1918. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (19434-1918). 		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

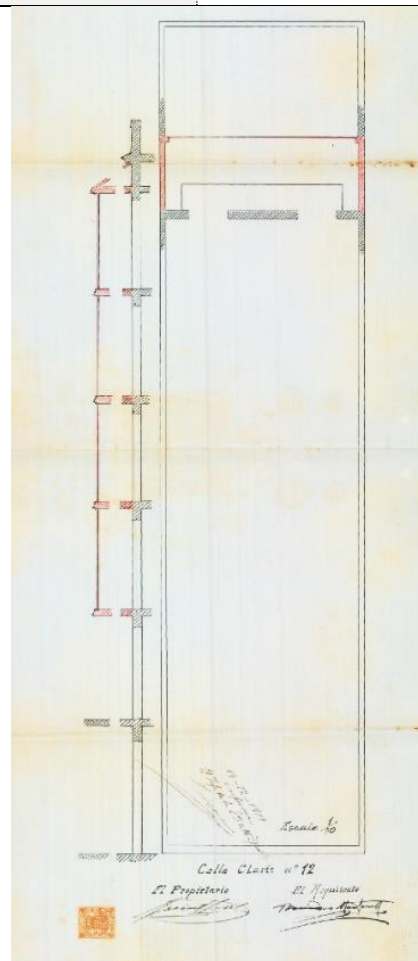
Reforma casa Manuel Miret		046	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Reforma: obertura d'un portal i afegiment porxo Cobert a pati	Data	1919
Ubicació	Carrer Pi i Margall (ara Demestre), 15	Localitat	Barcelona (Sarrià)
Client	Manuel Miret		
Estat actual	Desaparegut		
Documentació	Documents - Permiso a D. Manuel Miret para obras de reforma en una casa con fachada a la calle de Pi y Margall. 1919. Fons: AMDS (218, 20). Planimetria - Planta, façana, secció. Bernardí Martorell. 1919. Fons: AMCB (Eix-20522-1919).		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

Projecte d'església a Fígols Les Mines		047	
Tipologia	Arquitectura religiosa Construcció nova planta Església	Data	1919
Ubicació	Indefinida Prop de "Serrat dels Bous"	Localitat	Fígols - Les Mines, diòcesi de Solsona
Client	Bisbat de Solsona		
Estat actual	No realitzat		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Documents església de Fígols Les Mines. 1918-1919. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 71). - Església Parroquial de Fígols. 1918-1919. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C24/183-195). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Seccions del moviment de terres necessari al Serrat dels Bous. 1918. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C24/183-195). - Projecte d'Església Parroquial de Fígols Les Mines. 1-1919. Bernardí Martorell. Documents església de Fígols Les Mines. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 71). - Secció transversal del transsepte. Projecte d'Església Parroquial de Fígols Les Mines. 1919. Bernardí Martorell. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, Iligall 71, ADS. - Plànol d'emplaçament. Projecte d'Església Parroquial de Fígols Les Mines. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C24/183-195). - Façana principal i alçat lateral, projecte d'església de Fígols Les Mines. 1919. Bernardí Martorell. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 71). - Planta general i secció transversal, projecte d'església de Fígols Les Mines. 1919. Bernardí Martorell. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 71). - Càlcul gràfic de la diagonal del cimbori i l'absis, projecte d'església de Fígols Les Mines. 1919. Bernardí Martorell. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 71). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Presupuesto general del "Serrat dels Bous". 27-7-1918. Bernardí Martorell. Església Parroquial de Fígols. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C24). - Resultado total de la cubicación del "Serrat dels Bous". 27-7-1918. Bernardí Martorell. Documents església de Fígols Les Mines. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (Iligall 71). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. <i>L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)</i>. Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016. 		

Ampliació de la casa Jacint Icart		048	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Reforma: ampliació galeries	Data	1919-20
Ubicació	Carrer Pau Claris 70 (12)	Localitat	Barcelona
Client	Jacint Icart		
Estat actual	No identificat		
Documentació	Documents - Expediente de permiso a d. Jacinto Icart para ampliar las galerias de la casa nº 12 de la calle de Claris. 1919. Fons: AMCB (Eix-20522-1919). Planimetria - Planta i secció. 1919. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (Eix-20522-1919).		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

Antic asil de Sant Alfons i església de les Oblates del Santíssim Redemptor		049	
Tipologia	Arquitectura religiosa Construcció nova planta Monestir, església	Data	1919-1926
Ubicació	Carrer de Bellesguard, 30	Localitat	Barcelona (Sant Gervasi)
Client	Oblates del Santíssim Redemptor		
Estat actual	Monestir reformat / destruït Església en ús: saló d'actes de la Universitat Abat Oliba		
Documentació	<p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Alçat lateral de l'església. 2-1925. Bernardí Martorell. (Còpia del plànol original, no localitzat). Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB. - Secció transversal. (s.d.). Bernardí Martorell. (Còpia del plànol original, no localitzat). Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB. <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Crònica de la casa. 1925. Comunitat Oblates del Santíssim Redemptor. Transcripció de l'original. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB. - Religiosas Oblatas. Projecte d'unes estructures metàl·liques per a les dependències de la congregació situades a Sant Gervasi. 1926. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (631-T-8141). - Invitació a la inauguració de l'edifici. 8-1926. Fons: AHOSR. - Dictamen. 4-2-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHOSR. - El nuevo templo de Bellesguard. A: <i>Diario de Barcelona</i>. (s.d.). Còpia manuscrita. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB. <p>Altres intervencions a l'edifici</p> <ul style="list-style-type: none"> - Reforma de l'edifici de les RR. Oblates de Bellesguard. 1921-22. Josep Maria Jujol. Fons: AHCOAC-B (C1197/21, H102A/10/21.1, H102A/10/21.2, H102A/10/21.4, H102A/10/21.5, H104F/1/21.3). - Projecte de porteria per al convent de les germanes Oblates del Santíssim Redemptor de Bellesguard. (10 plànols de plantes, seccions, alçats, façanes i una perspectiva). 1972. Bonet Garí. Fons: AHCOAC-B (H128D/6/311). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 5-2-1922, p. 22. - Anònim. La iglesia de Bellesguard, su consagración. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 18-8-1926, p. 9. - Anònim. La iglesia de las Oblatas. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 13-8-1926, p. 6. - Anònim. Vida religiosa. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 8-12-1920, p. 6. - Anònim. Vida religiosa. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 8-6-1922, p. 13; - Art cristià contemporani a Catalunya. A: <i>Anuari de l'Associació d'Amics de l'Art Litúrgic</i>. Barcelona: 1926, pp. 6-7. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial - Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Bergós, J., Benet, R., Selva, J., Cirici, A. L'art modernista. A: Bergós, J., Benet, R., Selva, J., Cirici, A. <i>L'art català</i>, vol. 2. Barcelona: Aymà, 1955. - De Felipe, D. <i>Ayer y hoy de las oblatas: 1864-1964</i>. Madrid: El Perpetuo Socorro, 1968, p. 85. - Esquela. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 13-3-1927, p. 2. - Fontbona, F. (ed), et al. <i>El Modernisme: a l'entorn de l'arquitectura</i>, vol. 2, col·lecció El Modernisme. Barcelona: L'Isard, 2002 A. - Garrut, J.M. <i>Itinerarios de Piedad en Barcelona</i>. Barcelona: Aymà, 1952. - <i>Gran Enciclopèdia Catalana</i>, vol. 14. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 455. - Lacuesta, R. <i>Guia de arquitectura Modernista en Cataluña</i>. Barcelona: Gustavo Gili, 1997 (1990). 		

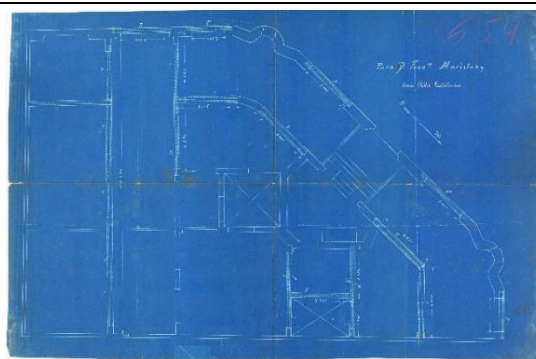
- Lacuesta, R., González, X. *Modernisme a l'entorn de Barcelona: arquitectura i paisatge*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2006, p. 344. Bassegoda, J. (1989), *op. cit.*, p. 440.
- Martorell, B. Bellesguard i Valldonzella. A: *L'Abella d'Or, arts i construcció*. Barcelona: 1932 A.
- Mazzanti, C. Architettura religiosa all'inizio del XX secolo in Catalogna: progetti e realizzazione: Bernardí Martorell i Puig. A: *Opus Quaderno di Storia Architettura Ristauro*. Pescara: Università degli Studi G. D'Annunzio, Dipartimento di Scienze dell'Architettura e Ristauro, 2012, pp. 95-118.
- Mazzanti, C. *L'architettura religiosa nel modernismo catalano, cambiamento e tradizione*. Pescara: CARSA Edizioni, 2014.
- Pladevall, A., Navarro, A. *Això és Catalunya: Guia del Patrimoni Arquitectònic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2009.
- Pons, V., Bassegoda, J. *Inventari General del Modernisme*. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004.
- Vall, J.M. *Bellesguard: origen, esplendor, decadència i transformació*. Director: Serrano, J. (Tesi). Universitat Abat Oliba CEU, Facultat de ciències socials, 2017.

Celler de la cooperativa agrícola de Cambrils		050	
Tipologia	Arquitectura industrial Construcció nova planta Celler	Data	1919-1921
Ubicació	Carrer del Sindicat, 2	Localitat	Cambrils
Client	Cooperativa agrícola de Cambrils		
Estat actual	En ús com a part del Museu d'Història de Cambrils		
Observacions	BCIL		
Documentació	<p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Alçat lateral del celler per al Sindicat Agrícol de Cambrils. 1914. Sense signatura. Fons: ACAC (extret de: Siuró, J.M. <i>op. cit.</i>, p. 27). - Planta del celler per al Sindicat Agrícol de Cambrils. 1914. Sense signatura. Fons: ACAC (extret de: Siuró, J.M. <i>op. cit.</i>, p. 27). - Secció del Sindicat Agrícol de Cambrils. 1919. Bernardí Martorell. Fons: ACAC (extret de: Siuró, J.M. <i>op. cit.</i>, p. 27). - Façana principal del Sindicat Agrícol de Cambrils. 1919. Bernardí Martorell. Fons: ACAC (extret de: Siuró, J.M. <i>op. cit.</i>, p. 29). - Façana lateral del Sindicat Agrícol de Cambrils. 1919. Bernardí Martorell. Fons: ACAC (extret de: Siuró, J.M. <i>op. cit.</i>, p. 29). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Anònim. Finalment s'enderrocarà el magatzem contigu al celler modernista de la Cooperativa. A: <i>Revista Cambrils</i>. Cambrils: 7-4-2006. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB. 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Campllonch, I. <i>Cellers cooperatius de producció i venda</i>. Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona, 1917. - Forasté, M. <i>Antic Celler de la Cooperativa Agrícola de Cambrils. Memòria històrica i arquitectònica per sol·licitar el reconeixement de l'edifici com a BCIL</i>. Cambrils: 07-2017. - Lacuesta, R. <i>Catedrals del vi</i>. Manresa: Angle Editorial, 2009, pp. 75-79. - Pons, V., Bassegoda, J. <i>Inventari General del Modernisme</i>. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004. - Siuró, J.M. <i>Del Sindicat d'ahir a la Cooperativa d'avui. Cambrils, 1902-1998</i>. Cambrils: Cooperativa agrícola i Caixa Agrària de Cambrils, 1999. 		

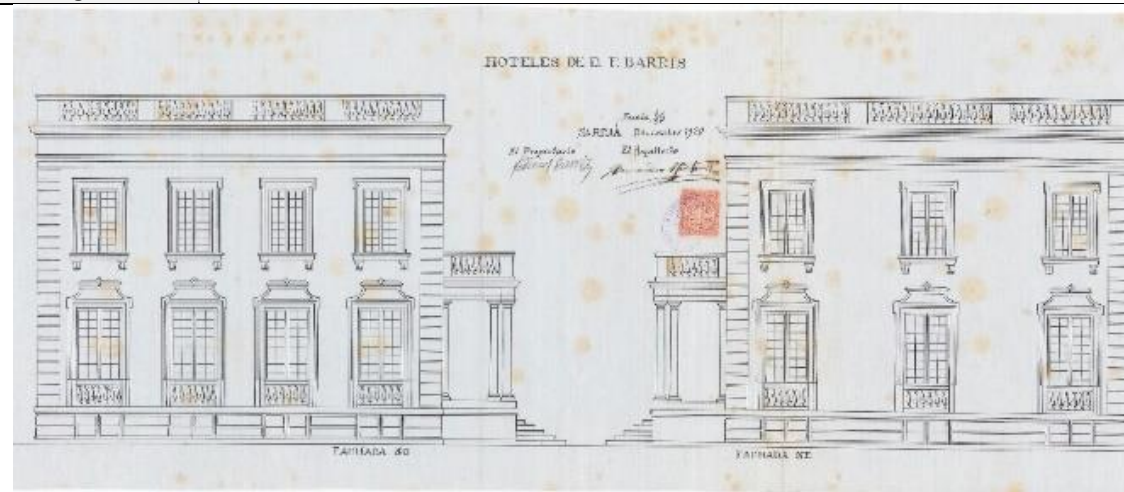
Reforma a l'entresol d'una casa de Francesc Maristany		051	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Reforma interior: intervenció a l'entresol	Data	1919
Ubicació	Rambla Catalunya, 72	Localitat	Barcelona
Client	Francesc Maristany		
Estat actual	En ús. No identificat.		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Projecte d'unes estructures metàl·liques per a una obra situada a la Rambla de Catalunya núm. 72 xamfrà amb el carrer València de Barcelona. 1919. Bernardí Martorell. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (631-5970). - <i>AMCB no localitzat. Bassegoda cita: AMA (ob. part. 20622).</i> <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Planta entresol. 1919. Torras Herrería, s.a. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-5970). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Presupuesto. 15-11-1919. Torras Herrería, s.a. Fons: Torras Herrería s.a., ANC (631-5970). 		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

Casa Maria Sicars		052	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge unifamiliar aïllat	Data	1920
Ubicació	Carrer San Luis (ara Anglís) amb carrer Doctor Carulla	Localitat	Barcelona (Sarrià)
Client	Maria Sicars, vídua d'Heras		
Estat actual	Desaparegut		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Permisó a Dª Maria Sicars Vda Heras para edificar con fachada a las calles de San Luis y Dr. Carulla. 1920. Fons: AMDS (227, 32). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Torre Sicars. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C6/26-27). - Façana S.O. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AMDS (227, 32). - Façana N.E. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AMDS (227, 32). - Baixos. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AMDS (227, 32). 		
Bibliografia	- Esquela. A: <i>La Vanguardia</i> . Barcelona: 4-1-1927, p. 3.		

Dues cases i tres garatges per Federico Barris		053	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Dos habitatges unifamiliars aïllats i edifici de garatge	Data	1920-1921
Ubicació	Carrer Albareda (ara Sor Eulalia d'Anzizu)	Localitat	Barcelona (Pedralbes)
Client	Federico Barris		
Estat actual	Desaparegut		
Documentació	<p>Documents</p> <p>- Don Federico Barris solicita construir dos casas y tres garajes con fachada al paseo de Albareda. 1921. Fons: AMDS (234, 19).</p> <p>Planimetria</p> <p>- Propiedad de D. F. Barris. Plano de emplazamiento. 12-1920. Bernardí Martorell. Fons: AMDS (234, 19).</p> <p>- Hoteles de D. F. Barris. Fachada SO, Fachada NE. 12-1920. Bernardí Martorell. Fons: AMDS (234, 19).</p>		
Bibliografia	-		

Cobert a pati per Antònia Mumbrú		054	
Tipologia	Obra menor Cobert	Data	1921
Ubicació	Carrer Cuyàs, 5	Localitat	Barcelona (Sarrià)
Client	Antònia Mumbrú		
Estat actual	Desaparegut		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	- Permisó a Antonia Mumbrú para construir cobertizo casa calle Cuyás, nº 5. 1920. Fons: AMDS (236, 105, n. 485).		
Bibliografia	-		

Casa Montal		055	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge unifamiliar entre mitgeres	Data	1921
Ubicació	Riera del Bisbe Pol, 122	Localitat	Arenys de Mar
Client	Agustí Montal		
Estat actual	En venda. Perfectament conservada (interior i exterior). Zones reformades.		
Observacions	BCIL Projecte inèdit		
Documentació	Planimetria - Alçat. Propiedad de D. Agustín Montal. 6-1921. Bernardí Martorell. Fons: Obres privades, AHFF (2-D-29).		
Bibliografia	-		

Restauracions a l'església de Santa Maria d'Arenys de Mar		056	
Tipologia	Arquitectura religiosa Restauració interior	Data	1921-1922
Ubicació	Església de Santa Maria	Localitat	Arenys de Mar
Client	Desconegut		
Estat actual	En ús Trona destruïda		
Observacions	Direcció de la restauració del retaule Obertura de finestrals. Probablement altres intervencions: pintura de parets i absis de la capella major, restauració de la trona barroca		
Documentació	-		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. Acabament de les obres de l'església. A: <i>Arenys i sa comarca</i>, n. 131. Arenys: 24-12-1922, p. 5. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Fané, M. <i>L'església de Santa Maria d'Arenys i la seva restauració</i>. Arenys de Mar: D A.U., 1995, p. 49. 		

Custòdia per a la catedral de Tarragona		057	
Tipologia	Arquitectura religiosa Objecte litúrgic	Data	1922-1927
Ubicació	Catedral	Localitat	Tarragona
Client	Manuel Borràs, bisbat de Tarragona		
Estat actual	En ús. Restaurada.		
Observacions	Inclou: ostensori i peu (custòdia), baldaquí, carrossa. Possiblement un segon baldaquí fixe (AHAT plànol i referències <i>La Cruz</i>).		
Documentació	<p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Alçat i planta d'una Custòdia de la Catedral de Tarragona. 1920. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT. (UC: 556). - Custòdia. Alçat , planta i perfil. Catedral de Tarragona. 1927. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT. (UC: 558). - Plànol de la custòdia de la catedral de Tarragona a escala 1/1. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G. (C4/21-22). - Detall del plànol original del baldaquí. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4, 21-22). - Alçat, perfil i planta del nou baldaquí per a la custòdia. 1927. Bernardí Martorell. Fons: AHAT (UC: 558). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Carta a Francesc d'Assís Vidal i Barraquer, 6-2-1922. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 24-4-1922. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 27-5-1925. Bernardí Martorell. Fons: AHAT; Carta a Manuel Borràs. 7-6-1928. Mercè Jordà. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 24-7-30. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 16-1-1931. Don Luis Blanco, degà de la santa catedral de Tudela, Navarra. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 14-4-31. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Plaques d'esmalt de la custòdia. Fitxes MDT (D-0072-01 a 08). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>Diario de Tarragona</i>. Tarragona: 14-6-1922, p. 2. - Anònim. A: <i>Diario de Tarragona</i>. Tarragona: 7-6-1922, p. 2. - Anònim. A: <i>La Cruz</i>. Tarragona: 15-6-1922, pp. 1-3. - Anònim. El nou moble litúrgic de la Seu. A: <i>La Cruz</i>. Tarragona: 16-6-1927, p. 1. Fons: AHAT. - Anunci de José Miralles, joier. A: <i>Correo de Tortosa</i>. Tortosa: 2-9-1922, p. 2. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - <i>Boletín Eclesiástico Extraordinario</i>, tomo XXXVII, n. 40. Tarragona: 1922, pp. 609-614. - Calle, R., Benages, J. <i>Tarragona segle XX a través de les postals VII. La Catedral. 1892-1964</i>. Tarragona: Societat Filatèlica i Numismàtica de Tarragona, 1996, p. 178. - Capdevila, S. El nou moble litúrgic de la Seu. A: <i>La Cruz</i>. Tarragona: 16-6-1927, p. 1. - Capdevila, S. El simbolisme angèlic de la nostra novella custòdia. A: <i>La Cruz</i>. Tarragona: 31-5-1923, p. 1. - Capdevila, S. Els esmalts de la custòdia tarragonina. A: <i>La Cruz</i>. Tarragona: 11-6-1932, p. 1. - Capdevila, S. La nova custòdia. A: <i>La Cruz</i>. Tarragona: 15-6-1922, p. 3. - Fontbona, F. (ed), et al. <i>El Modernisme: les arts tridimensionals, la crítica del modernisme</i>, vol. 4, col·lecció El Modernisme. Barcelona: L'Isard, 2002 B. - La nova Custòdia. A: <i>Veu de Tarragona</i>, 17-6-22, p. 3. - Martí, J.M. <i>Millenium: historia i art de l'Església catalana</i>. Barcelona: Arquebisbat de Barcelona i Comissionat de Millenium, 1898, p. 606, cat. 517. - Martínez, A. <i>La custòdia modernista de la Seu de Tarragona</i>. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1995. - Martínez, A. Un nou baldaquí per a la custòdia modernista de la Seu. A: <i>Diari de Tarragona</i>. Tarragona: 22-6-1994, p. 57. 		

- Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)*. Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016.
- Trens, M. La nova custòdia de la Catedral de Tarragona. A: *La Cruz*. Tarragona: 21-6-1922, p. 1.

Can Mollfulleda		058	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge unifamiliar aïllat	Data	1922
Ubicació	Riera del Bisbe Pol / carrer de la Font	Localitat	Arenys de Mar
Client	Família Mollfulleda		
Estat actual	En ús		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	Planimetria - Planta 1r pis, planta 2n pis, alçat. Torre Arenys de Mar. 1922. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C8/33-38).		
Bibliografia	-		

Cementiri de Cambrils		059	
Tipologia	Arquitectura funerària Cementiri	Data	1922
Ubicació	Cambrils	Localitat	Tarragona
Client	Parròquia de Cambrils i cardenal Vidal i Barraquer		
Estat actual	En ús		
Documentació	Planimetria - Projecte de cementiri de Cambrils. 1922. Bernardí Martorell. Fons: AMCAM (01/06.07.01/Plan-000001).		
Bibliografia	- Bertran, J. <i>Aspectes socio-econòmics del segle XIX i inicis del XX A Cambrils</i> . Tarragona: El Mèdol, 1992, p. 24. - Bertran, J. <i>Cambrils, Dictadura i República (1923-1939)</i> . Cambrils: Ajuntament de Cambrils, 1989. - Martí, I. <i>Èlits i Control social al Cambrils de la Restauració Borbònica (1874-1923)</i> . Cambrils: Ajuntament de Cambrils, 2007. - Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. <i>L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)</i> . Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016.		

Ampliació casa Josep Vidal i Barraquer		060	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Reforma: afegiment d'un pis, modificació de la planta	Data	1922
Ubicació	Carrer Sant Francesc, 46	Localitat	Barcelona (Sarrià)
Client	Joaquim Vidal i Barraquer		
Estat actual	En ús. Restaurat.		
Documentació	Fons Permisó a Don J. Vidal Barraquer para efectuar obras casa calle S. Francisco. 1922. Fons: AMDS (240-41). Planimetria Alçat, secció i dues plantes. 3-1922. Bernardí Martorell. Fons: AMDS (240-41).		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

Passeig Maristany		061	
Tipologia	Urbanisme Disseny d'un passeig i parcel·lació de la urbanització	Data	1922
Ubicació	Passeig Maristany	Localitat	Camprodón
Client	Francesc Maristany		
Estat actual	En ús		
Documentació	-		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 1-3-1925, p. 2. - Anònim. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 17-7-1927, p. 6. - Anònim. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 18-10-1925, p. 6. - Anònim. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 28-4-1929, p. 6. - Anònim. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 30-5-1926, p. 6. - Anònim. A: <i>La Muntanya</i>. Camprodón: 1-7-1923, p. 3. - Anònim. Club d'esports. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 13-5-1928, p. 5. - Anònim. Devant l'istiu que s'acosta. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 13-5-1928, p. 1. - Anònim. El nou club d'esports. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 1-7-1928, p. 1. - Anònim. L'estiuada. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 15-8-1923, p. 2. - Anònim. Millores importants. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 1-4-1924, p. 5. - Anònim. Obres i millores. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 6-10-1929, p. 3.. - Anònim. Una visita després de vint anys d'absència. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 29-1-1928, pp. 2-3. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Franquesa, J. <i>Les Comunitats jardí a Catalunya: Una experiència urbana retrobada</i>. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Medi Ambient i Habitatge, Edicions UPC, 2009. - Franquesa, J. <i>Una experiència urbana retrobada. Les comunitats jardí a Catalunya</i>. Director: Sabaté, J. (Tesi). Universitat Politècnica de Catalunya, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori, Febrer 2008. - Noguera, E. <i>Estiuejants, excursionistes i forasters. La història del turisme a la Vall de Camprodón</i>. Figueres: Brau, 2019. - Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. <i>L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)</i>. Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016. 		

Convent-escola de les Teresianes de Tarragona		062	
Tipologia	Arquitectura religiosa / per l'ensenyament Construcció nova planta Convent-escola	Data	1922-1937
Ubicació	Rambla nova, 79	Localitat	Tarragona
Client	Teresianes		
Estat actual	En ús		
Observacions	Acabada després de la Guerra Civil per un altre arquitecte		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Edifici i capella de les Teresianes, Tarragona. Fons: Martorell. AHCOAC-G (C26/210-226 i C26/227-246). - Planimetria de la Casa de la Companyia de Santa Teresa. Bernardí Martorell i Puig. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B (C 1001/163). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Planta Baixa de l'escola de les Teresianes de Tarragona. 3-1922. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C26/227-246). - Façana principal de l'escola de les Teresianes de Tarragona. 3-1922. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C26/227-246). - Façana lateral de l'escola de les Teresianes de Tarragona. 3-1922. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C26/227-246). - Càlcul dels arcs parabòlics de l'església de l'escola de les Teresianes de Tarragona. (s.d.). Bernardí Martorell i Puig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C26/210-226). - Plànol de la reixa. 1924. Bernardí Martorell. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB. <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Carta a Manuel Borràs. 27-5-1925. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 4-10-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 10-5-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>La Cruz</i>. Tarragona: 18-6-1926. - Anònim. A: <i>La Cruz</i>. Tarragona: 29-3-1922. - Arnavat, A., Cabré, T. <i>Arquitectura noucentista del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre</i>. Tarragona: Diputació de Tarragona, 2011. - Bassegoda, J. <i>El Senyor Gaudí, recull d'assaigs i articles</i>. Barcelona: Editorial Claret, 2001. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Buqueras, J.M. A: <i>El Diario Español</i>, 14-6-1975, p. 2. - Buqueras, J.M. <i>El Modernisme a Tarragona</i>. Tarragona: Silva, 2015. - Buqueras, J.M. Homenaje a la albañilería catalana. A: <i>El Diario Español</i>, 19-7-1969, p. 5.; - Giner, R. <i>Les Cases-col·legi teresianes a Tarragona</i>. Tarragona: Els Ibanos, 1999. - Lacuesta, R. <i>Guia de arquitectura Modernista en Cataluña</i>. Barcelona: Gustavo Gili, 1997 (1990). - Mazzanti, C. Architettura religiosa all'inizio del XX secolo in Catalogna: progetti e realizzazione: Bernardí Martorell i Puig. A: <i>Opus Quaderno di Storia Architettura Ristauo</i>. Pescara: Università degli Studi G. D'Annunzio, Dipartimento di Scienze dell'Architettura e Ristauo, 2012, pp. 95-118. - Mazzanti, C. <i>L'architettura religiosa nel modernismo catalano, cambiamento e tradizione</i>. Pescara: CARSA Edizioni, 2014. - Pons, V., Bassegoda, J. <i>Inventari General del Modernisme</i>. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004. 		

Casa Maristany		063	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge unifamiliar aïllat	Data	1923-25
Ubicació	Passeig Maristany, 2	Localitat	Camprodón
Client	Francesc Maristany		
Estat actual	En ús		
Documentació	-		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 1-3-1925, p. 2. - Anònim. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 17-7-1927, p. 6. - Anònim. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 18-10-1925, p. 6. - Anònim. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 30-5-1926, p. 6. - Anònim. Les obres de Can Auli. A: <i>El Muntanyenc</i>. Camprodón: 13-4-1924, p. 4. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. 		

Casa Josep Maria Busquets		064	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge plurifamiliar entre mitgeres	Data	1923-26
Ubicació	Carrer Còrsega 284, entre Balmes i Rambla Catalunya	Localitat	Barcelona
Client	Josep Maria Busquets		
Estat actual	En ús		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Edifici entre mitgeres Sr. Busquets. Barcelona. 1923. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C31/286-299). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Façana. Casa de D. J. Mre Busquets Juncosa en c. Córcega. 2-1923. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C31/286-299). - Façana. Casa de D. J. Mre Busquets Juncosa en c. Córcega. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C31/286-299). - Planta pis. 1923. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C31/286-299). - Planta distribución de pies derechos y jácenas. Casa calle Córcega. 17-3-1924. Roberto Maillart. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C31/286-299). - Planta parte delantera. Casa calle Córcega. 11-8-1924. Roberto Maillart. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C31/286-299). - Planta parte delantera. Casa calle Córcega. 11-8-1924. Roberto Maillart. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C31/286-299). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 18-4-1926, p. 9. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - <i>Boletín de la Asociación de Arquitectos de Catalunya</i>, n. 13. Barcelona: 3-1924, p. 12. 		

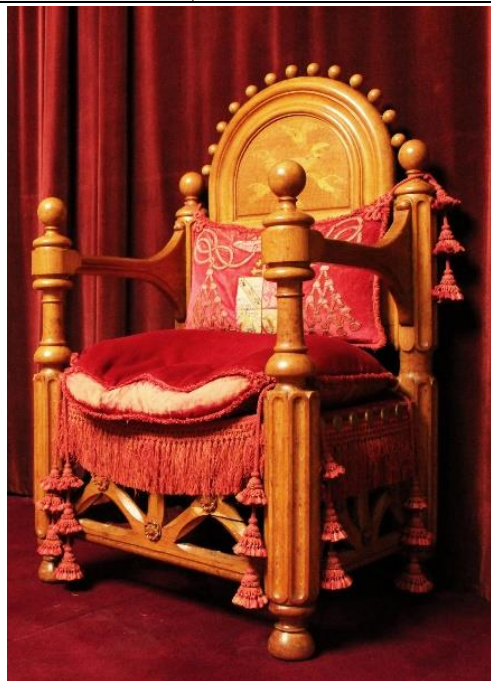
Reforma casa Alexandre Maristany		065	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Restauració o afegiment de tribuna al pis principal	Data	1923
Ubicació	Carrer Consell de Cent, 338	Localitat	Barcelona
Client	Alexandre Maristany		
Estat actual	En ús		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Projecte d'unes estructures metàl·liques per a una obra situada al carrer Consell de Cent núm. 338 prop del carrer Roger de Llúria de Barcelona. 1923. Torras Herrería, s.a. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (631-6062). - <i>AMCB no localitzat. Bassegoda cita: AMA (ob. part. 26757).</i> <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Secció i planta de la tribuna. 30-10-1923. Torras Herrería, s.a. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-6062). 		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

Afeçiment d'un pis a l'edifici d'Antònia Olivella		066	
Tipologia	Arquitectura industrial Ampliació: afeçiment d'un pis	Data	1923
Ubicació	Carrer Parlament, 30	Localitat	Barcelona
Client	Antònia Olivella		
Estat actual	En ús		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	<p>Documents</p> <p>- Estructures metàl·liques per obra al carrer Parlament, 30 de Barcelona. 1917-1923. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-7172).</p> <p>Planimetria</p> <p>- Façana del passatge Parlament. 2-1923. Bernardí Martorell. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-7172).</p> <p>- Planta piso 2º. 2-1923. Bernardí Martorell. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-7172).</p> <p>- Planta piso 3º. 2-1923. Bernardí Martorell. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-7172).</p> <p>Altres</p> <p>- Expediente de permiso a D. Laureano Moreno en representación de su esposa Dª Antonia Olivella para construir un edificio (...) en la calle del Parlamento nº 30. 1917. Fons: AMCB (17868-1917). <i>Sobre l'edifici.</i></p>		
Bibliografia	-		

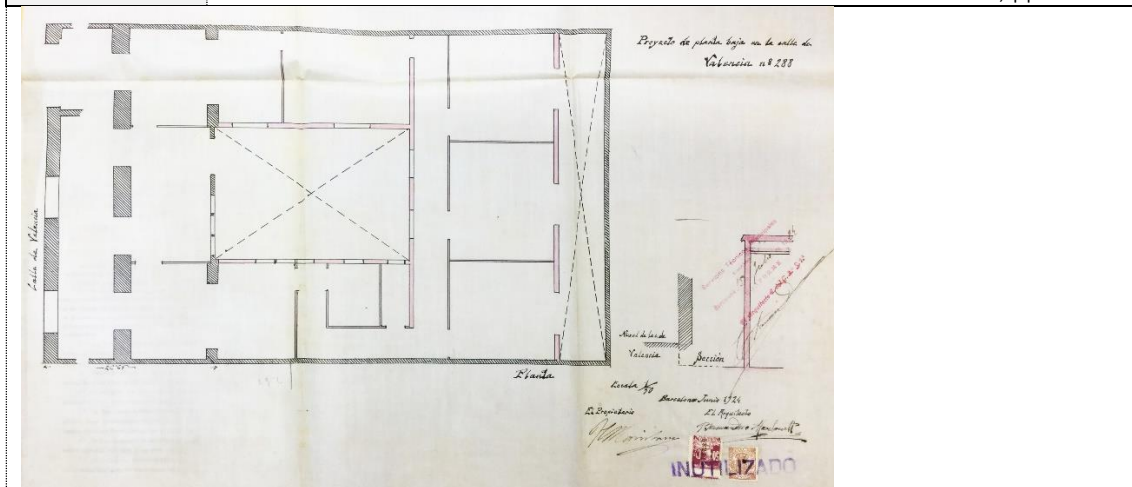
Càtedra i baldaquí de l'arquebisbe de Tarragona		067	
Tipologia	Arquitectura religiosa Mobiliari litúrgic	Data	Ant. 1924-1930?
Ubicació	Palau episcopal	Localitat	Tarragona
Client	Manuel Borràs		
Estat actual	Càtedra en ús, baldaquí desaparegut.		
Observacions	El baldaquí es un projecte de 1924. No sabem si no realitzat o si destruït i, per tant, no localitzat. Cartes AHAT al voltant del 1930 podrien fer-hi referència.		
Documentació	<p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Trona de l'arquebisbe de la catedral de Tarragona. 1924. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. (UC: 557). - Alçat i perfil de la Càtedra episcopal. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4/21-22). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Carta a Manuel Borràs. 24-11-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 28-11-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 11-12-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 4-11-1931. Bernardí Martorell. Fons: AHAT 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. <i>L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)</i>. Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016. 		

Passatge de la Concepció		068	
Tipologia	Urbanisme Disseny d'un passatge	Data	1924
Ubicació	Entre els carrers J (ara Goya) i del Mas	Localitat	L'Hospitalet de Llobregat
Client	Bernardí Martorell i Puig (ell mateix)		
Estat actual	En ús		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Expedient d'urbanització d'uns terrenys situats entre els carrers de Romanins, de Mas, de la Riera Blanca i el carrer J, amb obertura d'un passatge. 1924. Fons: AMHL (C110-1924-03458). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Proyecto de Pasage (sic) de la Concepción. Bernardí Martorell. 6-1924. Fons: AMHL (C110-1924-03458). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Actes del ple de l'Ajuntament de L'Hospitalet de Llobregat. 26-2-1925. Fons: AMLH 101, Actes, 1925-02-26, p. 26. - Carta a l'Ajuntament. 11-6-1924. Bernardí Martorell. Fons: AMHL (C110-1924-03458). 		
Bibliografia	-		

Ampliació dels baixos de la casa Francesc Maristany		069	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge. Restauració: intervenció en la distribució interior, ampliació dels baixos.	Data	1924
Ubicació	Carrer València, 288	Localitat	Barcelona
Client	Francesc Maristany		
Estat actual	En ús.		
Documentació	<p>Documents Expediente de permiso a d. Francisco Maristany para ampliar bajo Valencia 288. 1924. Fons: AMCB (28805-1924).</p> <p>Planimetria Planta i secció. Projecte de planta baixa al carrer de Valencia 288. 5-1924. Bernardí Martorell. Fons: AMCB (28805-1924).</p>		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

Escola i dependències municipals de Vilanova de la Muga		070	
Tipologia	Arquitectura per l'ensenyament Construcció nova planta Escola	Data	1924-28
Ubicació	Carrer Nou i carrer Eduard Pujol	Localitat	Vilanova de la Muga
Client	Desconegut		
Estat actual	En desús		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Projecte d'escola i jutjat a Vilanova de la Muga. 1924-1927. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C1/1-12). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Plantes, alçat, secció. Projecte d'escola i jutjat a Vilanova de la Muga. 6-1924. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C1/1-12). - Esbossos. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C1/1-12). - Plantes, alçats. Projecte d'edifici per escoles, municipi i jutjat a Vilanova de la Muga. Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C1/1-12). 		
Bibliografia	-		

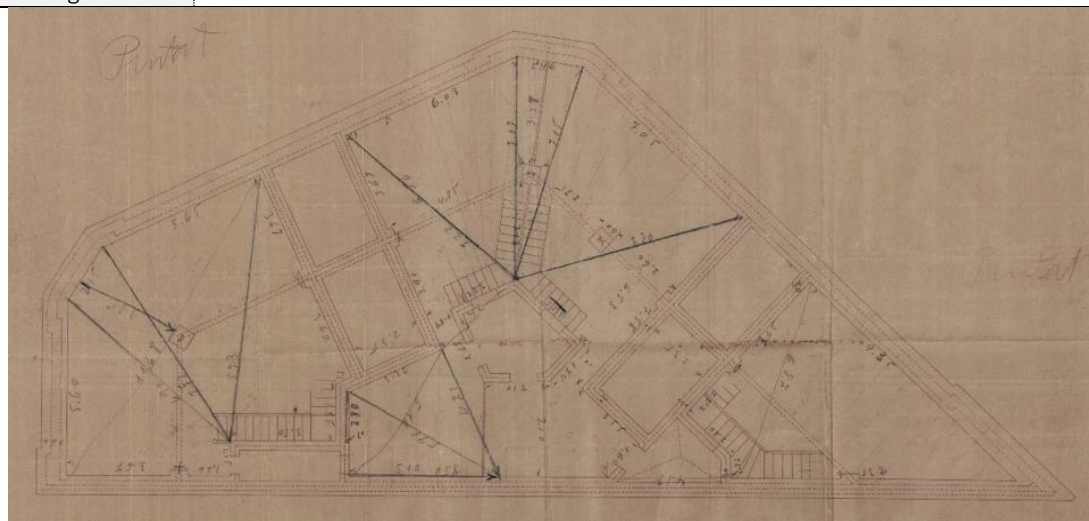
Església de Sant Agustí de les Escoles Pies de Sabadell		071	
Tipologia	Arquitectura religiosa Cosntrucció de nova planta Església	Data	1924-1932
Ubicació	Carrer de l'Escola Pia, 80	Localitat	Sabadell
Client	Pares Escolapis. Eloi Vidal.		
Estat actual	En ús		
Observacions	No acabada: falta la façana i el campanar.		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Escoles Pies de Sabadell. Fons: APEPC (Carpeta 12. Sabadell, 24.13). - Escoles Pies de Sabadell. 1924. Fons: AHS (AMH 301, U.A. 372). - Església de les Escoles Pies de Sabadell. 1924. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C30/280-285). - Església dels Pp. Escolapis (Sabadell). (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Bernardí Martorell. AHCOAC-B (SC 33/11). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Càlcul gràfic d'un arc. Església de les Escoles Pies de Sabadell. 1924. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C30/280-285). - Alçat de la façana principal. 4-1924. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C30/280-285). - Planta de l'església. 4-1924. Bernardí Martorell. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB. - Planta de l'església. 4-1924. Bernardí Martorell. Fons: APEPC (12. Sabadell, 24.13. Plànols església nova). - Secció transversal. 4-1924. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C30/280-285). - Altar d'una capella lateral. 1924. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C30/280-285). - Plànol de l'escala d'accés al cor des de l'escola. Fons: APEPC (12. Sabadell, 24.13. Plànols església nova). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Crònica. 1923-1940. Fons: APEPC. - Sol·licitud de permís. 6-5-1924. Eloi Vidal. Fons: AHS (AMH, 301-1924-exp. 372). - Sol·licitud de permís. 10-6-1924. Ayuntamiento de Sabadell. Fons: AHS (AMH, 301-1924-Exp. 372). - Estampa. Escuelas Pías de Sabadell. Ayudadnos a terminar el edificio de la Casa del Señor. 1948. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB. - Recordatori de la cerimònia. 25-5-1924. Fons: AFM. 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. Benedicció del nou Temple de l'Escola Pia. A: <i>La Ciutat</i>. Sabadell: 1-5-1932, p. 1. - Anònim. Exposició d'Art Litúrgic. A: <i>La Publicitat</i>. Barcelona: 15-12-1928, p. 4. - Anònim. L'Església de Sant Agustí. Benedicció del Temple de l'Escola Pia. A: <i>La Ciutat</i>. Sabadell: 3-5-1932, p. 1. - Anònim. La nova Església de Sant Agustí a l'Escola Pia de Sabadell. A: <i>El Matí</i>. Sabadell: 31-7-1932, p. 14. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Carreras, L. A: <i>Joventut</i>. Sabadell: 22-5-1924. - Castells, A. <i>L'art sabadellenc, assaig de biografia local</i>. Sabadell: Riutort, 1982 (1961). - <i>Catàleg de la 1ª Exposició General d'Art Litúrgic</i>. Barcelona: 11/12-1925. - Dordal, E. La festa del cinquantenari de l'església de Sant Agustí de l'Escola Pia. A: <i>Diario de Sabadell</i>. Sabadell: 20-11-1982, p. 19. - Fontbona, F. (ed), et al. <i>El Modernisme: a l'entorn de l'arquitectura</i>, vol. 2, col·lecció El Modernisme. Barcelona: L'Isard, 2002 A. - <i>Gran Enciclopèdia Catalana</i>. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. 14, p. 455. 		

- Lacuesta, R., González, X. *Modernisme a l'entorn de Barcelona: arquitectura i paisatge*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2006, p. 344. Lacuesta, R. (1997), *op. cit.*, p. 188.
- Martorell, B. El temple de l'Escola Pia. A: *La Ciutat*. Sabadell: 9-6-1932 B, pp. 1-2.
- Mazzanti, C. Architettura religiosa all'inizio del XX secolo in Catalogna: progetti e realizzazione: Bernardí Martorell i Puig. A: *Opus Quaderno di Storia Architettura Ristauro*. Pescara: Università degli Studi G. D'Annunzio, Dipartimento di Scienze dell'Architettura e Ristauro, 2012, pp. 95-118.
- Mazzanti, C. *L'architettura religiosa nel modernismo catalano, cambiamento e tradizione*. Pescara: CARSA Edizioni, 2014.
- Pi, L., Sansaloni, P. Iglesia de San Agustín, Escuelas Pias de Sabadell. 6-1974. (T treball no publicat). Universitat Politècnica de Catalunya, s.d. Fons: Bernardí Martorell, ACG-ETSAB. (Continuació del treball de Corella, Santias).
- Pons, V., Bassegoda, J. *Inventari General del Modernisme*. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004.
- Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)*. Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016.

Projecte d'arxiu metropolità de Tarragona		072	
Tipologia	Arquitectura religiosa (<i>inclòs en aquest capítol perquè és encàrrec del bisbe, tot i que la funció no és religiosa</i>). Construcció nova planta	Data	1925
Ubicació	Carrer de Sant Pau	Localitat	Tarragona
Client	Manuel Borràs, bisbat de Tarragona		
Estat actual	No construït		
Documentació	Planimetria - Alçat general. Projecte d'Arxiu Metropolità de Tarragona. 1925. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT (UC: 622). - Detall de porta i finestra. Projecte d'Arxiu Metropolità de Tarragona. 1925. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT (UC: 623). - Planta general. Projecte d'Arxiu Metropolità de Tarragona. 1925. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT (UC: 624).		
Bibliografia	- Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. <i>L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)</i> . Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016.		

Reforma o construcció casa carrer Lleida		073	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Reforma de l'estructura	Data	1926
Ubicació	Carrer Lleida, 51 (abans 55)	Localitat	Barcelona
Client	Antonio Colom e hijos, empresa constructora		
Estat actual	En ús. No identificat.		
Observacions	No sabem exactament en què va consistir la intervenció de Martorell, però apareix com a arquitecte director de l'obra a l'expedient de Torras Herrería. Projecte inèdit.		
Documentació	Documents - Projecte d'estructures metàl·liques per Antonio Colom e Hijos, director Bernardino Martorell. 12-1926 a 1-1927. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-2681). Planimetria - Planta A. 12-1-1927. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-6062).		
Bibliografia	-		

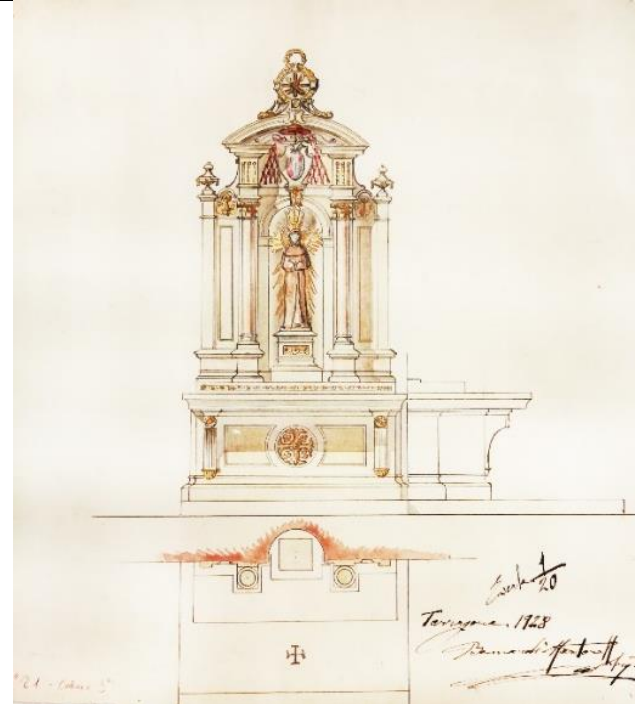
<i>Trasllat del cor de la Catedral de Solsona</i>		074	
Tipologia	Arquitectura religiosa Reforma	Data	1928
Ubicació	Catedral de Solsona	Localitat	Solsona
Client	Bisbat de Solsona		
Estat actual	No realitzat (el projecte no es va dur a terme, tot i que actualment no hi ha cor a la catedral, perquè va ser destruït durant la Guerra Civil).		
Documentació	-		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. Exposición de arte Litúrgico. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 23-11-1928, p. 6. - Gifreda, M. Les Arts. Exposició d'art litúrgic. A: <i>La Publicitat</i>. Barcelona: 15-12-1928, p. 4. Fons: ARCA. - Marchi, M.B. Cercle Artístic de Sant Lluc 1893-2009: Història d'una institució referent per a la cultura barcelonina. Directora: Vidal, M. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 2011, p. 148 (nota 500). - Martorell, B. <i>Conferencia pronunciada en "Amigos del Arte Litúrgico" por el Arquitecto D. Bernardino Martorell Puig</i>. Barcelona: 12-1928. (Document mecanografiat conservat per la família). - Mazzanti, C. Architettura religiosa all'inizio del XX secolo in Catalogna: progetti e realizzazione: Bernardí Martorell i Puig. A: <i>Opus Quaderno di Storia Architettura Ristauro</i>. Pescara: Università degli Studi G. D'Annunzio, Dipartimento di Scienze dell'Architettura e Ristauro, 2012, pp. 95-118. 		

Projecte d'església parroquial a Mollerussa		075	
Tipologia	Arquitectura religiosa Construcció nova planta Església	Data	1928
Ubicació	Església de Mollerussa Carrer de Ferrer i Busquets 41	Localitat	Mollerussa, diòcesi de Solsona
Client	Bisbat de Solsona		
Estat actual	No realitzat		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Església parroquial de Mollerussa. 1928. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C23/158-170). - Documents església Mollerussa. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 204). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Església antiga (plànols per a la primera reforma). 1922. Autor no registrat. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C23/158-170). - Planta de l'església parroquial de Mollerussa. 1928. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C23/158-170). - Secció transversal del creuer de l'església parroquial de Mollerussa. Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, carpeta 23, AHCOAC-G (C23/158-170). - Secció longitudinal de l'església parroquial de Mollerussa. Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C23/158-170). - Càlcul gràfic d'un arc del cimbori de l'església parroquial de Mollerussa. Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, carpeta 23, AHCOAC-G (C23/158-170). - Façana de l'església parroquial de Mollerussa. Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, carpeta 23, AHCOAC-G (C23/158-170). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Carta al Obispo de Solsona. 2-1928. Mn. Joan Pintó. Documents església Mollerussa. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 204). - Memoria y presupuesto del proyecto para la iglesia parroquial de Mollerussa. 2-1928. Bernardí Martorell. Documents església Mollerussa. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 204). - Resumen de presupuesto. 2-1928. Bernardí Martorell. Documents església Mollerussa. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 204). - Presupuesto del proyecto de reforma de la Iglesia Parroquial de Mollerussa. Bernardí Martorell. 1928. Documents església Mollerussa. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 204). - Certificado: Jacinto Comellas y Canudas. 4-8-1928. Documents església Mollerussa. Fons: Junta Diocesana de Reparació de Temples, ADS (llogall 204). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 10-4-1928, p. 31. - Mazzanti, C. <i>L'architettura religiosa nel modernismo catalano, cambiamento e tradizione</i>. Pescara: CARSA Edizioni, 2014. - Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. <i>L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)</i>. Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016. 		

<i>Retaule de Sant Francesc</i>		076	
Tipologia	Arquitectura religiosa Mobiliari litúrgic	Data	1928
Ubicació	-	Localitat	Tarragona
Client	Manuel Borràs, bisbat tarragona		
Estat actual	Desaparegut/no realitzat/no localitzat		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	Planimetria - Altar dedicat a Sant Francesc. 1928. Bernardí Martorell. Fons: Planimetria. AHAT (UC: 460).		
Bibliografia	-		

Capella de la Mare de Déu del Pilar (i il·luminació) per la capella del palau episcopal de Tarragona 077

Tipologia	Arquitectura religiosa Restauració o nou retaule Mobiliari (il·luminació)	Data	1928
Ubicació	Palau episcopal	Localitat	Tarragona
Client	Manuel Borràs, bisbat de Tarragona		
Estat actual	Retaule no construït/localitzat – il·luminació en ús		
Documentació	<p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Altar de la Capella del Palau Arquebisbal. 1928. Bernardí Martorell. Fons: AHAT (UC: 549). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - "Pagament de la instal·lació elèctrica". 28-12-1915. Llibre de Caixa 32. Fons: ACMC. - Carta a Manuel Borràs. 30-10-1927. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 2-12-1927. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 18-10-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. 		
Bibliografia	-		

Reforma a casa Joaquim Montal		078	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Reforma indefinida	Data	1928
Ubicació	Passeig de Gràcia 58	Localitat	Barcelona
Client	Joaquim Montal		
Estat actual	En ús. No identificat.		
Observacions	No sabem exactament en què consisteix la intervenció de Martorell.		
Documentació	Documents - Projecte d'estructures metàl·liques per obra al passeig de Gràcia 58, director Bernardino Martorell. 10-7-1928. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (T-631-2658). - <i>No localitzat expedient AMCB, Bassegoda cita referència de l'AMA: ob. part. 40490.</i>		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

Transformació d'edifici en hotel Gran Via		079	
Tipologia	Altres tipologies Reforma interior i façana	Data	1928
Ubicació	Gran Via de les Corts Catalanes, 642	Localitat	Barcelona
Client	Desconegut		
Estat actual	En ús		
Observacions	Bassegoda comenta aquest edifici com una reforma a la casa familiar d'Esteve Gómez. No s'ha pogut localitzar l'expedient de l'AMCB en el que es fa la intervenció de Martorell, solament anteriors o posteriors.		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Reforma casa (Hotel Gran Via). Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C18/105-117). - Expediente de permiso a d. Jose Maria Serra de construcción de una casa que consta de sótanos, planta baja y tres pisos en Cortes 627. 1871. Fons: AMCB (Fo-2306-C). - Expediente de permiso a d. Mariano Fuster para construir sótanos en Cortes 642. 1922. Fons: AMCB (23806-1922). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Façana de la casa Josep Maria Serra. 1871. Fons: AMCB (Fo-2306-C). <i>Edifici original.</i> - Planta baixa. Adolfo Florensa. 1-1922. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C18/105-117). - Còpia de la planta baixa anterior amb anotacions i dibuixos a llapis de Bernardí Martorell. 5-1928. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C18/105-117). - Planta pis. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C18/105-117). - Planta pis. (1-1922). Adolfo Florensa. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C18/105-117). - Planta pis principal. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C18/105-117). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anunci DKW, el automòvil moderno. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 12-11-1933, p. 4. - Anunci. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 24-5-1931, p. 1. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. 		

Campanar de l'església de Navàs		080	
Tipologia	Arquitectura religiosa Reforma façana Construcció campanar	Data	1928-31
Ubicació	Església de la Sagrada Família Plaça de l'Església	Localitat	Navàs, diòcesi de Solsona
Client	Bisbat de Solsona		
Estat actual	En ús		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Església Navàs. Bernardí Martorell. 1928. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C9/39-45). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Projecte de façana i campanar per l'església parroquial de Navàs. 1928. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C9/39-45). - Projecte de campanar. 1928. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C9/39-45). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Algué, J., Arceda, M., Llobet, E., Sellarés, R., Vilà, A., <i>Silencis. República, Guerra Civil i Repressió franquista a Navàs (1931-1945)</i>. Navàs: Ajuntament de Navàs, 2015, p. 133. - Badia, J.M. <i>Història de l'església de Navàs, de la primera església a la Guerra Civil (1897-1939)</i>. Navàs: Parròquia de la Sagrada Família, 1997, p. 23. - Mazzanti, C. <i>L'architettura religiosa nel modernismo catalano, cambiamento e tradizione</i>. Pescara: CARSA Edizioni, 2014. - Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. <i>L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)</i>. Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016. 		

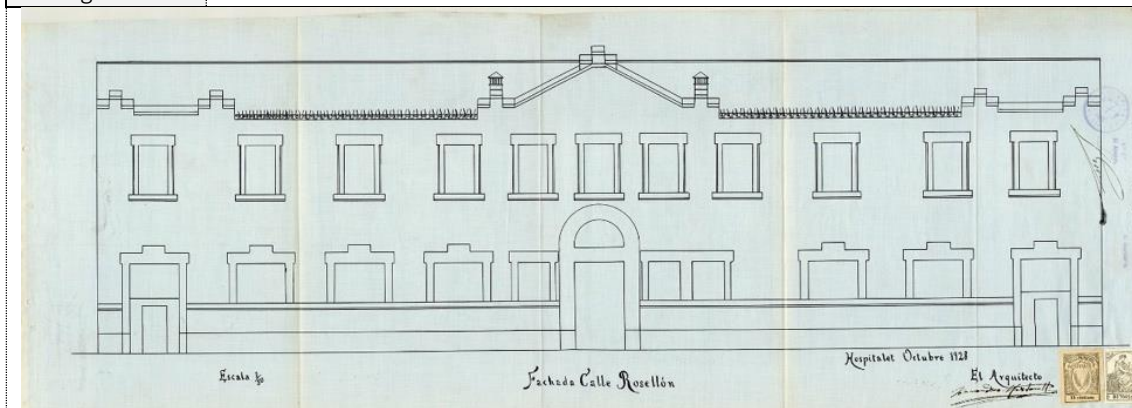
Casa Joaquim Duran i Barraquer carrer Major		081	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge plurifamiliar entre mitgeres	Data	1929-1930
Ubicació	Carrer Major 23 amb carrer Carreta 1-3	Localitat	Sitges
Client	Joaquim Duran i Barraquer		
Estat actual	En ús		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Expedient casa carrer Major. 1929. Fons: AHMS (63/1929). - Expedient solar. 1930. Fons: AHMS (86/1930). - Casa propietat de Joaquim Duran. Sitges. 1929-1930. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Façana principal de la casa Joaquim Duran. 9-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHMS (63/1929). - Dissenys a llapis, façana casa Joaquim Duran. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93). - Façana carrer Major. 9-1929. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93). - Façana carrer Carreta. 9-1929. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93). - Planta soterrani. 9-1929. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93). - Planta baixa. 9-1929. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93). - Altells de la planta baixa. 9-1929. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93). - Planta pisos. 9-1929. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Coll, I. <i>Arquitectura de Sitges: 1800-1930</i>. Sant Sadurní d'Anoia: Ajuntament de Sitges, 2001, p. 366 (n. 124). - Pons, V., Bassegoda, J. <i>Inventari General del Modernisme</i>. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004. 		

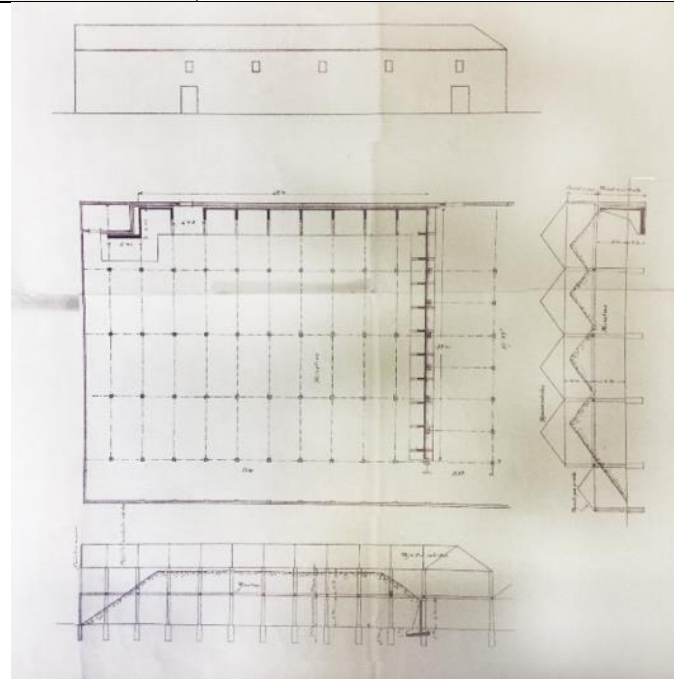
Esglesia del sanatori de Torrebonica		082	
Tipologia	Arquitectura religiosa Construcció nova planta Església	Data	1928-1930
Ubicació	Sanatori de Torrebonica	Localitat	Terrassa
Client	Patronat per la Lluita contra la Tuberculosi		
Estat actual	En desús		
Observacions	BCIL (el conjunt de Torrebonica)		
Documentació	-		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Alborná, P. Nuestra Capilla. A: <i>La Torre Bonica</i>, n. 6. Terrassa: 9-1916, pp. 1-2. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Jordà, J.M. et al. <i>Centre Social "Verge de Montserrat", Torrebonica</i>. Barcelona: Obra Social de La Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis de Catalunya i Balears, s.d. - Mazzanti, C. Architettura religiosa all'inizio del XX secolo in Catalogna: progetti e realizzazione: Bernardí Martorell i Puig. A: <i>Opus Quaderno di Storia Architettura Ristauo</i>. Pescara: Università degli Studi G. D'Annunzio, Dipartimento di Scienze dell'Architettura e Ristauo, 2012, pp. 95-118. - Mazzanti, C. <i>L'architettura religiosa nel modernismo catalano, cambiamento e tradizione</i>. Pescara: CARSA Edizioni, 2014. - Pons, V., Bassegoda, J. <i>Inventari General del Modernisme</i>. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004. 		

Escola de Pablo Estapé		083	
Tipologia	Arquitectura per l'ensenyament Construcció nova planta Escola	Data	1929
Ubicació	Carrer Rosselló, 70	Localitat	L'Hospitalet de Llobregat
Client	Pablo Estapé		
Estat actual	Desaparegut		
Observacions	El projecte de Bernardí Martorell es va dur a terme fins a la meitat de l'edifici. Es va acabar amb plànols d'un altre arquitecte. Projecte inèdit.		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Patronat Coll Blanch. Bernardí Martorell. 1928-1935. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C27/247-265). - Expedient de concessió de llicència per construir un edifici destinat a escola en un solar situat al carrer Rosselló. Pablo Estapé. 1929. Fons: AMHL (C410-1929-05844) <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Façana del carrer Rosselló. 10-1928. Bernardí Martorell. Fons: AMHL (C410-1929-05844). - Planta baixa i planta pis. 10-1928. Bernardí Martorell. Fons: AMHL (C410-1929-05844). - Secció transversal. 10-1928. Bernardí Martorell. Fons: AMHL (C410-1929-05844). - Plànol de fossa sèptica. 10-1928. Bernardí Martorell. Fons: AMHL (C410-1929-05844). - Façana del carrer Rosselló. 10-1928. Sense signatura. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C27/247-265). <i>Sabem que és obra de Bernardí Martorell, còpia a l'AMHL.</i> - Façana posterior. 10-1928. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C27/247-265). - Fosa Sèptica y Pozo de Filtración. Esquema de disposició de conjunto. (s.d.). Mariano Romaní. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C27/247-265). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Concessió de permís per a la construcció. 1-2-1929. Expedient de concessió de llicència per construir un edifici destinat a escola en un solar situat al carrer Rosselló. Fons: AMHL (C410-1929-05844) - Sol·licitud de permís. 11-1935. Pablo Estapé. A: Sol·licitud de permís per addicionar un nou pis i un edifici al pati d'una casa. Fons: AMHL (C410-1935-09839) o VI-3299. - Sol·licitud de permís per a realitzar obres en una finca. 1936. Pablo Estapé. Fons: AMHL (C410-1936-10116). 		
Bibliografia	-		

Reforma Magatzem Barrau i Companyia		084	
Tipologia	Arquitectura industrial	Data	1929
Ubicació	Desconegut	Localitat	Montgat
Client	Barrau i companyia		
Estat actual	Desaparegut/no realitzat/no localitzat		
Observacions			
Documentació	<p>Documents</p> <p>- Proyecto de ampliación almacén de superfosfatos. 26-11-1929. Bernardí Martorell, Victor Hässig. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C10/44-43).</p> <p>Planimetria</p> <p>- Planta, alçat, seccions. Proyecto de ampliación almacén de superfosfatos. 26-11-1929. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C10/44-43).</p>		
Bibliografia	-		

Restauració altar i capella de l'església de la Canonja			085
Tipologia	Arquitectura religiosa Restauració interior	Data	1929
Ubicació	-	Localitat	La Canonja, Tarragona
Client	Manuel Borràs, bisbat Tarragona		
Estat actual	Desaparegut/no localitzat		
Observacions	Intervenció inèdita		
Documentació	<ul style="list-style-type: none"> - Carta a Manuel Borràs. 27-5-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 9-6-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 11-6-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 19-6-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 4-8-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 23-8-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT - Carta a Manuel Borràs. 4-10-1929. Bernardí Martorell. Fons: AHAT - Carta a Manuel Borràs. 2-2-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT 		
Bibliografia	-		

Restauració capella Sant Sepulcre de la catedral de Tarragona		086	
Tipologia	Arquitectura religiosa Restauració	Data	1930
Ubicació	Catedral	Localitat	Tarragona
Client	Manuel Borràs, bisbat Tarragona		
Estat actual	En ús. Restaurada posteriorment (il·luminació retirada)		
Observacions	Intervenció inèdita		
Documentació	- Actes capitulars, 15-10-30. Fons: ACT. - Carta a Manuel Borràs, 22-10-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.		
Bibliografia	-		

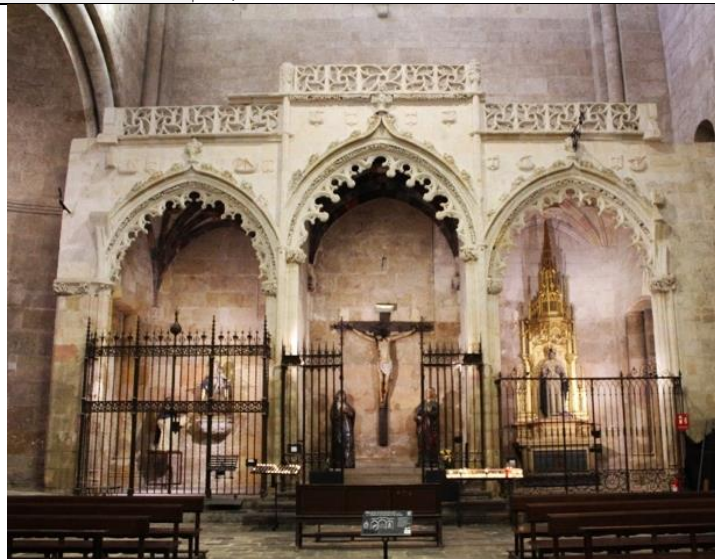
Casa Joaquim Duran i Barraquer carrer Carreta		087	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge plurifamiliar entre mitgeres	Data	1930
Ubicació	Carrer Carreta, 5	Localitat	Sitges
Client	Joaquim Duran i Barraquer		
Estat actual	En ús		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Casa propietat de Joaquim Duran. Sitges. 1929-1930. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93). - Expedient casa carrer Carreta. 1930. Fons: AHMS (24/1930). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Plantes casa Joaquim Duran. Sitges. 1930. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C16/78-93). - Planta dels baixos. 3-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHMS (24/1930). - Façana carrer Carreta. 3-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHMS (24/1930). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Carta a l'Ajuntament. 24-3-1930. Domingo Forment. (Expedient casa carrer Carreta). Fons: AHMS (24/1930). 		
Bibliografia	-		

Llitera per Dormició de la Verge per l'església de Vimbodí		088	
Tipologia	Arquitectura religiosa Objecte litúrgic	Data	1930
Ubicació	-	Localitat	Vimbodí, Tarragona
Client	Manuel Borràs, bisbat Tarragona		
Estat actual	Desaparegut/no localitzat		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	<p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Alçat de sepultura no identificada. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AHAT (UC: 471) - Perfil de sepultura no identificada. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AHAT (UC: 472) - Planta de sepultura no identificada. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: AHAT (UC: 473). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Carta a Manuel Borràs. 9-6-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 24-7-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 27-7-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. 		
Bibliografia	- Noticiari. A: <i>Vimbodí Butlletí Cultural (Vimbodí i Poblet)</i> . Vimbodí: 1-9-1930, p. 10.		

Restauració capella Crist de la Salut de la catedral de Tarragona		089	
Tipologia	Arquitectura religiosa Restauració	Data	1930-1932
Ubicació	Catedral de Tarragona	Localitat	Tarragona
Client	Manuel Borràs, bisbat Tarragona		
Estat actual	En ús. Restaurada posteriorment.		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	<ul style="list-style-type: none"> - Actes capitulars, 15-7-1930. Fons: ACT. - Carta a Manuel Borràs. 24-7-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 17-9-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 8-10-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Actes capitulars, 15-10-1930. Fons: ACT. - Carta a Manuel Borràs. 9-9-1932. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. 		
Bibliografia	<p>- Mata, S. El Sant Crist de la Salut i la seva capella de la Catedral de Tarragona. A: <i>Setmana Santa 2015 Tarragona</i>. Tarragona: 2015, p. 55. <i>Parla de la història de la capella i les successives restauracions, no menciona a Bernardí Martorell.</i></p>		

Vitrines i restauració de l'enteixinat, sala del tresor de la catedral de Tarragona		090	
Tipologia	Arquitectura religiosa Restauració	Data	1930-33
Ubicació	Sala del tresor de la catedral de Tarragona	Localitat	Tarragona
Client	Manuel Borràs, bisbat Tarragona		
Estat actual	En ús.		
Observacions	Il·luminació, vitrines (30), restauració de l'enteixinat (33) Intervenció inèdita (vitrines)		
Documentació	<ul style="list-style-type: none"> - Carta a Manuel Borràs. 16-7-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 24-7-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 7-9-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 17-9-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 2-5-1933. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 4-5-1933. Bernardí Martorell. Fons: AHAT 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Companys, I. <i>Embigats gòtico-mudèixars al Tarragonès</i>. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1983. - Conejo, A. De cor a sostre. El teginat de la sala del tresor de la catedral de Tarragona. A: <i>Quaderns del MEV</i>, n. VI. Vic: Museu Episcopal de Vic, 2013, pp. 99-118. 		

Escola pública de Darnius		091	
Tipologia	Arquitectura per l'ensenyament Construcció nova planta Escola	Data	1930-1933
Ubicació	Carrer Arnera, 2	Localitat	Darnius
Client	Ajuntament de Darnius		
Estat actual	En ús		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Darnius, Ajuntament. Expedients relacionats amb el grup escolar de Darnius. 1930-1931. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2, 3). - Darnius, Ajuntament. Documentació diversa relacionada amb la instrucció pública. 1931-1939. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11 (), n. 2.1, 2.2, 2.3, 2.6). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Proyecto del grupo escolar para niños y niñas de Darnius. 11-1930. Bernardí Martorell. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2). - Planta. Proyecto del grupo escolar para niños y niñas. Darnius. 03-1931. Bernardí Martorell. Fons: CRAI-BPR (DAR, arx.2, 6 (1) n. 3). - Emplaçament. Proyecto del grupo escolar para niños y niñas. Darnius. 03-1931. Bernardí Martorell. Fons: CRAI-BPR (DAR, arx.2, 6 (1) n. 3). - Façana. Proyecto del grupo escolar para niños y niñas. Darnius. 03-1931. Bernardí Martorell. Fons: CRAI-BPR (DAR, arx.2, 6 (1) n. 3). - Façana principal. Proyecto del grupo escolar para niños y niñas. Darnius. 11-1931. Bernardí Martorell. Fons: CRAI-BPR (DAR, arx.2, 6 (1) n. 2). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Carta a l'alcalde de Darnius. 9-1930. Felipe Baserbe Sala. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2). - Informe de la Comissió Permanent. 10-1930. Carlos Barris i Carlos Gorgot. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2). - Carta a l'alcalde de Darnius. 10-1930. Comissió Permanent. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2). - Pressupost del grup escolar per nens i nenes de Darnius. 3-1931. Bernardí Martorell. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2). - Carta a l'alcalde de Darnius. 31-10-1931. Bernardí Martorell. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11(1) n. 2.1). - Memòria del projecte del grup escolar per nens i nenes de Darnius. 8-1932. Bernardí Martorell. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 6(1), n. 2). - Carta al sr. Director general de instrucció pública de primera ensenyanza. 24-10-1932. Jaime Pairet Salellas, alcalde de Darnius. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11(1) n. 2.2). - Carta al sr. Director general de instrucció pública de primera ensenyanza. 24-10-1932. Jaime Pairet Salellas, alcalde de Darnius. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11(1) n. 2.2). - Carta a l'honorable president de la Generalitat de Catalunya. 25-2-1933. Jaume Pairet Salellas, alcalde de Darnius. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11(1) n. 2.3). - Factures diverses. 1931-1933. Fons: CRAI-BPR (DAR (arx. 2), 11(1) n. 2.1). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. L'escola de Darnius. A: <i>La Veu de l'Arnera</i>. Girona: 1-6-2004, p. 6. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Bernils, J.M. <i>Darnius</i>. Girona: Quaderns de la revista de Girona, Diputació de Girona, 2003, pp. 62-63. - Marquès, S., Moret, R.M., González Agàpito, J., Pujol, D. <i>La renovació de l'escola pública de l'Empordà a tot Catalunya (1900-1939)</i>. Figueres: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Arxiu Històric de Girona, Arxiu Històric de l'Alt Empordà, 2013, p. 25. 		

Reforma del Pio Instituto de la Caridad de l'Immaculat Cor de Maria			092
Tipologia	Arquitectura religiosa Reforma interior	Data	1931
Ubicació	Carrer Major	Localitat	Cervera
Client	Congregació Cor de Maria		
Estat actual	En ús. Modificat posteriorment.		
Observacions	Intervenció molt senzilla		
Documentació	- Reforma "Pio Instituto de la Caridad" d'l.C. de Maria. Cervera. 1931. Fons: Martorell, (C11/45-58).		
Bibliografia	-		

Canelobres de la capella de la Immaculada de la catedral de Tarragona		093	
Tipologia	Arquitectura religiosa Mobiliari	Data	1931
Ubicació	Capella de la Immaculada, catedral de Tarragona	Localitat	Tarragona
Client	Bisbat de Tarragona		
Estat actual	En ús		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	- Carta a Manuel Borràs. 6-4-1931. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Fitxa canelobres. Fons: Sofia Mata, MDT.		
Bibliografia	-		

Restauració de vitralls: rosassa/es del creuer de la catedral de Tarragona		094	
Tipologia	Arquitectura religiosa Restauració	Data	1931
Ubicació	Catedral de Tarragona	Localitat	Tarragona
Client	Manuel Borràs, bisbat de Tarragona		
Estat actual	En ús. Més restauracions posteriors.		
Documentació	- Carta a Manuel Borràs. 25-5-1931. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

Trasllat del Sant Crist de Lepant de la girola a la capella de Sant Oleguer i il·luminació de la capella, a la catedral de Barcelona		095
---	--	-----

Tipologia	Arquitectura religiosa Mobiliari (il·luminació) Reforma interior	Data	1932
Ubicació	Catedral de Barcelona	Localitat	Barcelona
Client	Catedral de Barcelona		
Estat actual	En ús		
Documentació	- Carta a Manuel Borràs. 12-12-1932. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. Vida Religiosa. A: <i>La Vanguardia</i>. 10-2-1932, p. 11. - Anònim. Vida Religiosa. A: <i>La Vanguardia</i>. 4-2-1932, p. 11. - Anònim. Vida Religiosa. A: <i>La Vanguardia</i>. 6-2-1932, p. 9. - Bassegoda, J. <i>Els treballs i les hores a la Catedral de Barcelona</i>. Barcelona: Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, 1995. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. 		

Intervenció a la façana del claustre de la catedral de Barcelona			096
Tipologia	Arquitectura religiosa Reforma/restauració façana	Data	1932-1934?
Ubicació	Catedral de Barcelona Carrer del Bisbe	Localitat	Barcelona
Client	Catedral de Barcelona		
Estat actual	-		
Observacions	S'ha trobat el plànol però cap document que expliqui el context, no sabem exactament quina era la proposta d'intervenció		
Documentació	- Alçat de la façana de la catedral de Barcelona al c/ Bisbe. (s.d.). Francesc Folguera i Bernardí Martorell. Fons: ADiBa (510/20/9/1).		
Bibliografia	-		

Restauració de dos vitralls de l'absis de la catedral de Barcelona		097	
Tipologia	Arquitectura religiosa	Data	1934
Ubicació	Catedral de Barcelona	Localitat	Barcelona
Client	Catedral de Barcelona		
Estat actual	En ús		
Observacions			
Documentació	<ul style="list-style-type: none"> - Comptes de l'Obra, 1926-1935. Llibre 2. Fons: ACB. - Carta al Dr. Mariano Vilaseca, Canonge. 30-1-1935. Bernardí Martorell. Comptes de l'obra, Llibre 2. Fons: ACB. - Honorarios. 14-2-1935. Bernardí Martorell. Llibre 2. Fons: ACB 		
Bibliografia	-		

Reforma a la sagristia de la catedral de Tarragona		098	
Tipologia	Arquitectura religiosa Reforma: obertura d'una finestra	Data	1932
Ubicació	Sagristia de la catedral de Tarragona	Localitat	Tarragona
Client	Manuel Borràs, bisbat Tarragona		
Estat actual	En ús.		
Observacions	Intervenció inèdita		
Documentació	<ul style="list-style-type: none"> - Carta a Manuel Borràs. 14-10-1931. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 24-11-1932. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 12-12-1932. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Serra, J. Archivo y librería capitulares de la santa metropolitana iglesia de Tarragona, primada de las Españas. A: <i>Butlletí Arqueològic</i>, n. 44. Tarragona: 1944, p. 108. <i>Parla de la intervenció sense mencionar a Bernardí Martorell.</i> 		

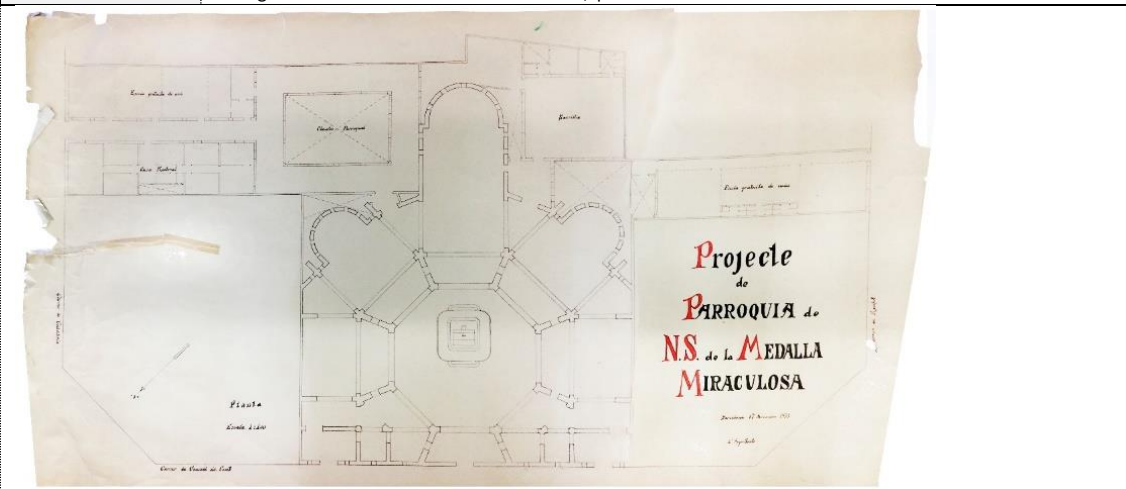

Via crucis de la catedral de Barcelona		099	
Tipologia	Arquitectura religiosa	Data	1932-1934
Ubicació	Catedral de Barcelona	Localitat	Barcelona
Client	Catedral de Barcelona		
Estat actual	En ús		
Observacions	No trobem documentació que confirmi l'autoria de Martorell.		
Documentació	-		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Bassegoda, J. <i>Els treballs i les hores a la Catedral de Barcelona</i>. Barcelona: Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, 1995. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Mazzanti, C. Architettura religiosa all'inizio del XX secolo in Catalogna: progetti e realizzazione: Bernardí Martorell i Puig. A: <i>Opus Quaderno di Storia Architettura Ristauro</i>. Pescara: Università degli Studi G. D'Annunzio, Dipartimento di Scienze dell'Architettura e Ristauro, 2012, pp. 95-118. 		

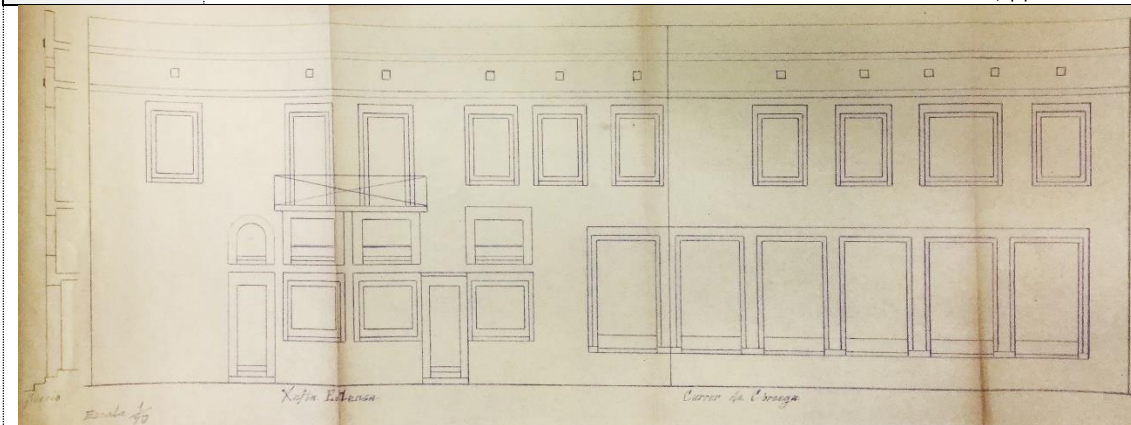

Església de Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa i dependències parroquials 100

Tipologia	Arquitectura religiosa Construcció de nova planta Església	Data	1934
Ubicació	Carrer Consell de Cent, 110	Localitat	Barcelona
Client	Bisbat de Barcelona		
Estat actual	No realitzat		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Parròquia de Nostra Senyora de la Medalla de la Miraculosa. 1932. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C19/118-126). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Parroquia de la Medalla Milagrosa. Habilitación del local provisional. Perspectiva. Eduardo Balcells. 04-1931. Fons: Parròquies, 31- Medalla Miraculosa, doc. 2, ADB. - Planta emplaçament Parroquia N. S. de la Medalla Miraculosa. 17-11-1933. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C19/118-126). - Planta. Projecte de Parroquia de N. S. de la Medalla Miraculosa. 17-11-1933. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C19/118-126). - Escoles parroquials de la parròquia de N. S. de la Medalla Miraculosa. 05-1934. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C19/118-126). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Document d'erecció de la parròquia de Santa Maria de la Medalla Miraculosa. 17-11-1931. Manuel Iruruita, bisbe de Barcelona. Parròquies, Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa. Fons: ADB (parròquia 31, doc. 1). - Sol·licitud a l'Ajuntament. 24-11-1933. Manuel Irurita, bisbe de Barcelona. Parròquies, Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa. Fons: ADB (parròquia 31, doc. 7). - Cartes a l'Ajuntament i al Tribunal Económico Administrativo. 24-11-1933. Manuel Irurita, bisbe de Barcelona. Parròquies, Nostra Senyora de la Medalla Miraculosa. Fons: ADB (parròquia 31, doc. 7). 		
Bibliografia	<ul style="list-style-type: none"> - Anònim. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 2-3-1932, p. 9. - Anònim. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 31-8-1933, p. 3. - Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Hidalgo, B. <i>Història de la parròquia de la Mare de Déu de la Medalla Miraculosa</i>. Barcelona: Scire, 2007. - Irurita, M. Carta Pastoral de Cuaresma sobre parroquias y hospitales. A: <i>La Vanguardia</i>. Barcelona: 12-2-1931, p. 12. 		

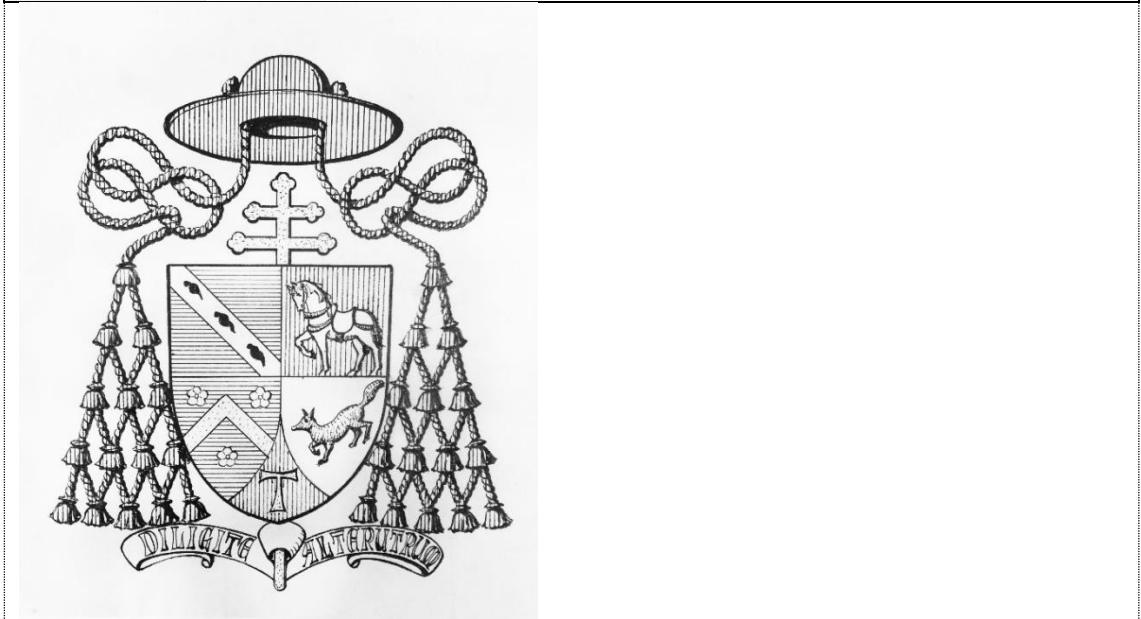
Escoles parroquials de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies (<i>i església</i>). Escola 120 CENU.		101	
Tipologia	Arquitectura religiosa Construcció de nova planta Església i escola	Data	1934-1938
Ubicació	Carrer Entença 198	Localitat	Barcelona
Client	Bisbat de Barcelona		
Estat actual	Desaparegut		
Observacions	L'església no es va construir, només les escoles com a centres del CENU		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Església parroquial de Ntra. Sra. Medianera de todas las Gracias, Barcelona. 1935. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C5/196-209). - Escola CENU 120. 1936. Bernardí Martorell. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B. - Parroquia de Nuestra Señora Medianera de Todas las Gracias. 1935-1936. Bernardino Martorell. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (631-T-1085). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Planta general església i escoles parroquials de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Bernardí Martorell. 12-1934. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C5/196-209). - Alçat església i escoles parroquials de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Bernardí Martorell. 10-1935. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C5/196-209). - Alçat escoles parroquials de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Bernardí Martorell. (s.d.). Fons: Martorell, AHCOAC-G (C5/196-209). - Alçat projecte nova església de Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Arquitecte no identificat. 3-1944. Fons: ADB (parròquia 12, doc. 3). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Memòria. 4-1944. Arquitecte no identificat. Parròquies: Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Fons: ADB (parròquia 12, doc. 1). - Sol·licitud al bisbe de la diòcesi de Barcelona. 6-6-1940. J. Amargós, L. Castells. Parròquies: Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Fons: ADB (parròquia 12, doc. 1). - Projecte d'unes estructures metàl·liques corresponents a la construcció d'una escola associada a la parròquia de Nuestra Señora Medianera de Todas las Gracias. 1935-1936. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (631-T-1085). - Factura. 18-7-1936. J. Amargós. Parròquies: Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Fons: ADB (parròquia 12, doc. 1). - Factures. 1936-1937. Escoles C.E.N.U. 120. Fons: Martorell, AHCOAC-B. - Memòria. 4-1944. Arquitecte no identificat. Parròquies: Santa Maria Mitjancera de totes les Gràcies. Fons: ADB (parròquia 12, doc. 1). 		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

Escut Heràldic de Manuel Borràs		102	
Tipologia	Disseny gràfic	Data	1934
Ubicació	-	Localitat	-
Client	Manuel Borràs, arquebisbat de Tarragona		
Estat actual	-		
Observacions	No se sap si el disseny és de Martorell o si només va realitzar el dibuix mà per a documents		
Documentació	<p>Documents</p> <p>- Escuts heràldics bisbes. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4/21-22).</p> <p>Planimetria</p> <p>- Dibuix de l'escut del bisbe Manuel Borràs a tinta. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4/21-22).</p> <p>- Dibuixos de l'escut del bisbe Manuel Borràs a color i a llapis. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4/21-22).</p> <p>Altres</p> <p>- Fulletó de la cerimònia de la consagració episcopal de Manuel Borràs. 1934. Extret de: www.todocoleccion.net (consulta: 2-10-2018).</p>		
Bibliografia	-		

Escut Heràldic de Cardenal de Francesc d'Assís Vidal i Barraquer		103	
Tipologia	Disseny gràfic	Data	1934
Ubicació	-	Localitat	-
Client	Francesc d'Assís Vidal i Barraquer, arquebisbat de Tarragona		
Estat actual	-		
Observacions	No se sap si el disseny és de Martorell o si només va realitzar el dibuix mà per a documents		
Documentació	<p>Documents</p> <p>- Escuts heràldics bisbes. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4/21-22).</p> <p>Planimetria</p> <p>- Dibuix de l'escut del cardenal Vidal i Barraquer. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C4/21-22).</p>		
Bibliografia	- Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. <i>L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)</i> . Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016.		

Bàcul de l'Anyell		104	
Tipologia	Arquitectura religiosa Objecte litúrgic	Data	1934
Ubicació	Museu Diocesà de Tarragona Catedral, sala del tresor	Localitat	Tarragona
Client	Manuel Borràs		
Estat actual	En ús. En exposició al Museu Diocesà de Tarragona.		
Observacions	Consta als articles que Martorell també va dissenyar la mitra que es va regalar al nou bisbe juntament amb el bàcul.		
Documentació	- Mata, S. Bàcul pastoral del bisbe auxiliar Manuel Borràs i Ferré (1934-1936). Fitxa del MDT (T-036).		
Bibliografia	- Anònim. Homenaje a un Obispo. A: <i>La Vanguardia</i> . Barcelona: 10-7-34, p. 18. - Anònim. Homenatge de La Canonja al seu Bisbe, l'Excm. Dr. Manuel Borràs i Ferré. A: <i>La Cruz</i> : 10-7-1934, p. 1. - Anònim. Obsequios y regalos. A: <i>La Cruz</i> . Tarragona: 3-7-1934, p. 1. Fons: AHAT.		

Bàcul del Bon Pastor		105	
Tipologia	Arquitectura religiosa Objecte litúrgic	Data	1934
Ubicació	Museu Diocesà de Tarragona Catedral, sala del tresor	Localitat	Tarragona
Client	Manuel Borràs		
Estat actual	En ús. En exposició al Museu Diocesà de Tarragona.		
Documentació	- Mata, S. Bàcul pastoral del cardenal Francesc d'Assís Vidal i Barraquer (1919-1943). Fitxa del MDT (T-035).		
Bibliografia	<p>- Anònim. Obsequios y regalos. A: <i>La Cruz</i>. Tarragona: 3-7-1934, p. 1. Fons: AHAT.</p> <p>- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i>. Barcelona: 2003, pp. 31-55.</p> <p>- Poblet, J. La curvatura del bàcul episcopal. A: <i>La Cruz</i>. Tarragona: 8-7-1934, p. 1. Fons: AHAT.</p> <p>- Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. <i>L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)</i>. Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016.</p>		

Restauració capella Santes Verges (actual baptisteri) de la catedral de Tarragona				106
Tipologia	Arquitectura religiosa Restauració	Data	1934	
Ubicació	catedral de Tarragona	Localitat	Tarragona	
Client	Manuel Borràs, bisbat Tarragona			
Estat actual	En ús			
Documentació	- Carta a Manuel Borràs. 22-10-1930. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.			
Bibliografia	- La restauración de la Capilla de las Santas Vírgenes, de la Catedral de Tarragona. A: <i>La Hormiga de Oro</i> . Barcelona: 8-2-1934, pp. 84-86.			

Reformes a l'església de les Borges del Camp		107	
Tipologia	Arquitectura religiosa Reforma a paviment	Data	1934
Ubicació	-	Localitat	Les Borges del Camp
Client	Manuel Borràs, bisbat Tarragona		
Estat actual	-		
Observacions	Intervenció inèdita		
Documentació	<ul style="list-style-type: none"> - Sobre la reparació del paviment del temple parroquial de les Borges del Camp. 1934. Fons: Reparació de Temples, AHAT (Ref. 25662). - Carta al Exm. Sr. Cardenal Arquebisbe de Tarragona. 3-10-1934. Miguel Saludes, rector. Fons: Reparació de Temples, AHAT. - Carta a Magí Albaigés. 28-10-1934. Bernardí Martorell. Fons: Reparació de Temples, AHAT. 		
Bibliografia	-		

<i>Reformes a l'església de Bràfim</i>		108	
Tipologia	Arquitectura religiosa Reforma a paviment, escala i coberta	Data	1934
Ubicació	-	Localitat	Bràfim
Client	Manuel Borràs, bisbat Tarragona		
Estat actual	Desaparegut/no realitzat/no localitzat		
Documentació	- Carta a Manuel Borràs. 14-11-1934. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 14-11-1934. Bernardí Martorell. Fons: AHAT.		
Bibliografia	-		

Ampliació del col·legi de la Companyia de Maria, Lestonnac		109	
Tipologia	Arquitectura per l'ensenyament Ampliació: afegiment d'un pavelló.	Data	1934
Ubicació	Travessia de Sant Isidre, 7	Localitat	Solsona
Client	Companyia de Maria		
Estat actual	En ús		
Observacions	Projecte inèdit.		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Projecte d'ampliació de l'escola Lestonnac de Solsona. 1934. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C21/132-142). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Planta. Escola Lestonnac de Solsona. 7-1934. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C21/132-142). - Plantes del projecte d'ampliació de l'escola Lestonnac de Solsona. 11-1934. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C21/132-142). - Dibuix a llapis. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C21/132-142). 		
Bibliografia	-		

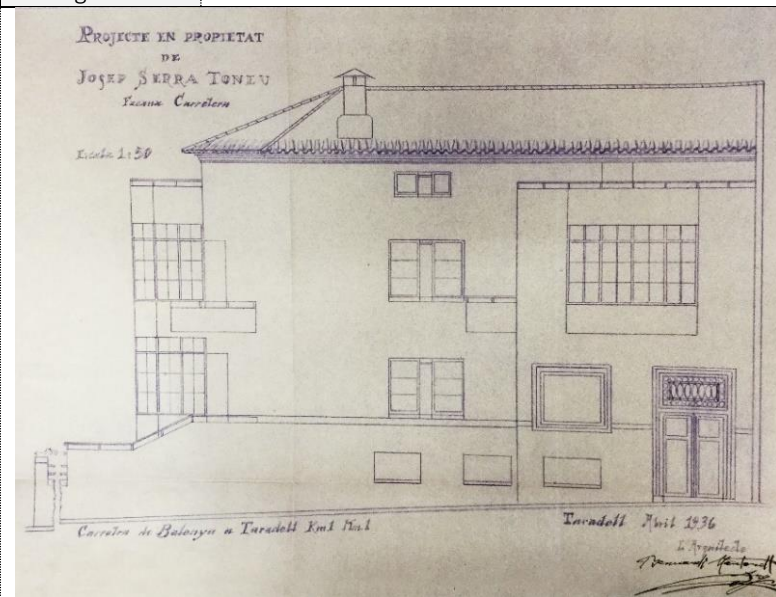
<i>Reformes a la rectoria de Riudoms</i>				110
Tipologia	Arquitectura religiosa Reforma	Data	1935	
Ubicació	-	Localitat	Riudoms	
Client	Manuel Borràs, bisbat Tarragona			
Estat actual	Desaparegut/ no realitzat/no localitzat			
Documentació	<ul style="list-style-type: none"> - Carta al Emmo. Sr. Cardenal Arzobispo de Tarragona. 20-5-1935. Francisco D., cura-párroco de Riudoms. Fons: Reparació de Temples, AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 20-7-1935. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 24-7-1935. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. - Carta a Manuel Borràs. 26-8-1935. Bernardí Martorell. Fons: AHAT. 			
Bibliografia	-			

Ampliació casa Rosa Fornas		111	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge. Reforma: afegiment d'altell de la planta baixa, afegiment de dos pisos superiors.	Data	1935
Ubicació	Carrer Mateu, 21	Localitat	Barcelona (Gràcia)
Client	Rosa Fornas d'Edo		
Estat actual	En ús.		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Edifici Doña Rosa Fornas. 1935. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C7/28-32). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Planta baixa. 9-1935. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C7/28-32). - Planta altell. 9-1935. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C7/28-32). - Planta pis. 9-1935. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C7/28-32). 		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

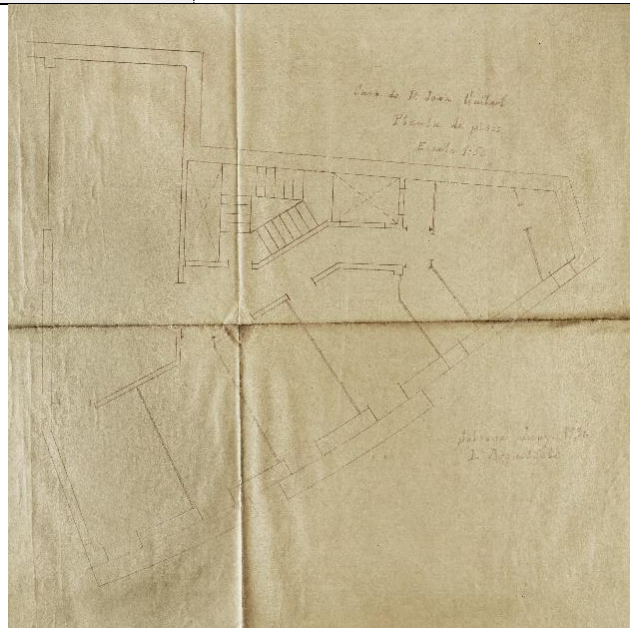
<i>Escola catequística parroquial Puig-Reig</i>		112	
Tipologia	Arquitectura religiosa Construcció nova planta Edifici escolar	Data	1936
Ubicació	Al costat de l'església	Localitat	Puig-Reig, diòcesi de Solsona
Client	Bisbat Solsona		
Estat actual	No realitzat		
Documentació	- Escola catequística parroquial de Puig Reig. 1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C13/61-65).		
Bibliografia	-		

<i>Reforma de la casa rectoral de Casserres</i>		113	
Tipologia	Arquitectura religiosa Reforma Habitatge (casa rectoral)	Data	1936
Ubicació	Al costat església	Localitat	Casserres, diòcesi de Solsona
Client	Bisbat Solsona		
Estat actual	Intervenció interior molt senzilla No sabem si es va dur a terme, edifici modificat		
Observacions			
Documentació	- Casa rectoria de Casserres. 1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C5/23-25).		
Bibliografia	-		

Torre Josep Serra		114	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge plurifamiliar aïllat	Data	1936
Ubicació	Carretera de Balenyà a Taradell, km. 1,1	Localitat	Balenyà/Taradell
Client	Josep Serra Toneu		
Estat actual	No realitzat		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Torre Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Plànol urbanístic. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77). - Pla d'emplaçament i soterranis. Projecte en propietat de Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77). - Façana sud i secció. Projecte en propietat de Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77). - Planta baixa. Projecte en propietat de Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77). - Planta pis. Projecte en propietat de Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77). - Façana Carretera. Projecte en propietat de Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77). 		
Bibliografia	-		

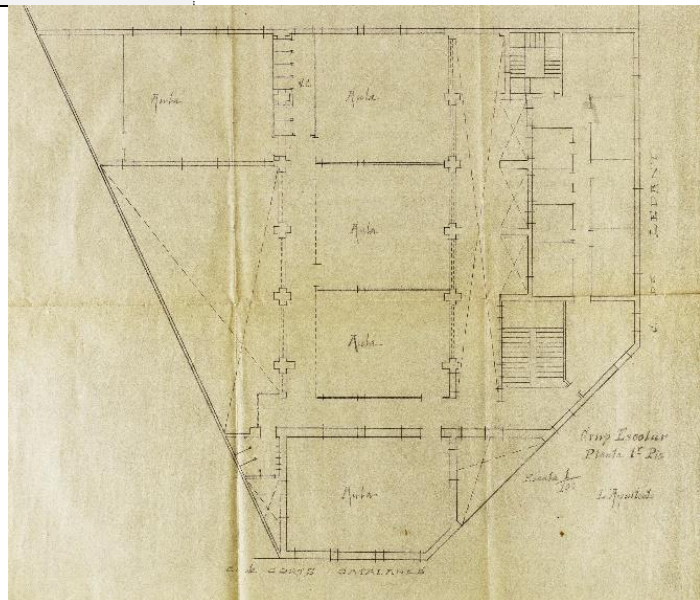

Casa Guitart		115	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Construcció nova planta Habitatge plurifamiliar entre mitgeres	Data	1936-37
Ubicació	Carretera de Bassella	Localitat	Solsona
Client	Joan Guitart		
Estat actual	Desaparegut/no localitzat		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Torre Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Plànol urbanístic. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77). - Pla d'emplaçament i soterranis. Projecte en propietat de Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77). - Façana sud i secció. Projecte en propietat de Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77). - Planta baixa. Projecte en propietat de Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77). - Planta pis. Projecte en propietat de Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77). - Façana Carretera. Projecte en propietat de Josep Serra i Toneu. 4-1936. Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C15/74-77). 		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

Escoles Parroquials de l'església de la Mare de Déu del Roser. Escola 149 CENU. 116

Tipologia	Arquitectura religiosa Reforma: transformació restes d'església incendiada en escola	Data	1936
Ubicació	Carrer Gran Via, 796	Localitat	Barcelona
Client	Bisbat de Barcelona		
Estat actual	Desaparegut		
Observacions	L'església s'havia destruït, Martorell va elaborar un projecte d'escola CENU que permetés reconstruir-la.		
Documentació	<p>Documents</p> <ul style="list-style-type: none"> - Grup escolar CENU 149. 1936. Bernardí Martorell. Fons: Bernardí Martorell, AHCOAC-B. - Escola N.S. Roser. 1936. Bernardino Martorell. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (631-T-1085). <p>Planimetria</p> <ul style="list-style-type: none"> - Planta Grup escolar. 07-1936. Bernardí Martorell. Escoles C.E.N.U. 149. Fons: Martorell, AHCOAC-B. - Projecte d'estructures metàl·liques per escola de Nostra Senyora del Roser, Barcelona. 1936. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (631-T-1084). - Planta baixa. Grup Escolar. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (631-T-4619). - Planta primer pis. Grup Escolar. (s.d.) Bernardí Martorell. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (631-T-4619). <p>Altres</p> <ul style="list-style-type: none"> - Projecte d'unes estructures metàl·liques per a les instal·lacions d'un Grup Escolar Corts-Lepant. 1937. Fons: Torras Herrería, s.a., ANC (631-T-4619). - Factures. 1937-1938. Escoles CENU 149. Fons: Martorell, AHCOAC-B. 		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55.		

Obra Pia Montserrat			117
Tipologia	Arquitectura religiosa Construcció nova planta	Data	s.d.
Ubicació	-	Localitat	Tarragona
Client	Desconegut		
Estat actual	Desaparegut/no realitzat/no localitzat		
Observacions	Projecte inèdit		
Documentació	- Obra Pia Montserrat, Tarragona. (s.d.). Bernardi Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C29, 271-279).		
Bibliografia	-		

Restauracions a l'església romànica de Santa Maria de Darnius			118
Tipologia	Arquitectura religiosa Restauració	Data	s.d.
Ubicació	Església de Santa Maria	Localitat	Darnius
Client	Desconegut		
Estat actual	No localitzat		
Observacions	L'església és BCIL No sabem en què va consistir la restauració		
Documentació	-		
Bibliografia	- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: <i>Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi</i> . Barcelona: 2003, pp. 31-55. - Crónica e información. Inauguraciones. A: <i>La Construcción Moderna</i> , n. 7. Barcelona: 15-4-1927, p. 11.		

Reforma casa Anton Carulla		119	
Tipologia	Arquitectura d'habitatge Reforma: eliminació de l'altell, trasllat de l'escala, ampliació de voladís als pisos superiors.	Data	s.d.
Ubicació	Carrer València amb carrer Sardunya	Localitat	Barcelona (Sarrià)
Client	Anton Carulla		
Estat actual	Edifici en ús		
Observacions	No sabem si es va realitzar.		
Documentació	Documents - Casa Carulla. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C3/15-20). Planimetria - Plantes. (s.d.) Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C3/15-20).		
Bibliografia	-		

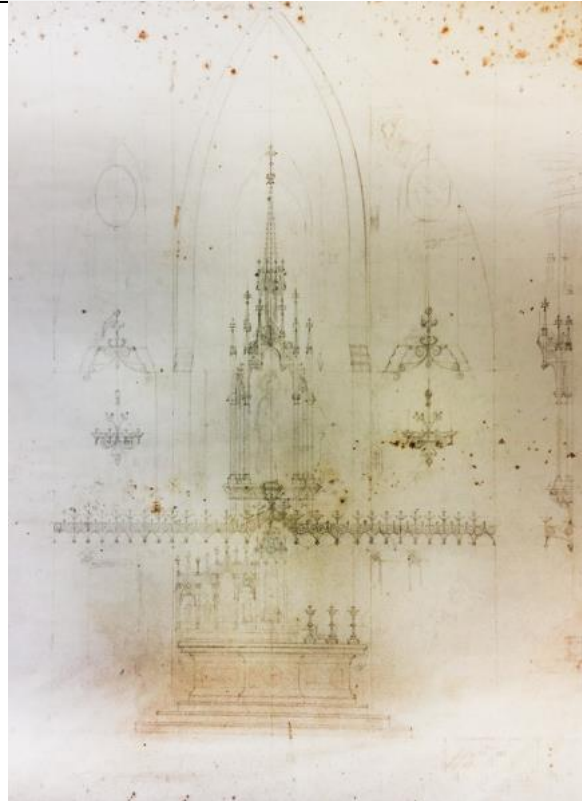

Capella per la congregació de les filles de Maria		120	
Tipologia	Arquitectura religiosa	Data	s. d.
Ubicació	-	Localitat	-
Client	Congregació de les filles de Maria		
Estat actual	No construït/localitzat		
Observacions			
Documentació	Planimetria - Capella de la Congregació Filles de Maria. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C17/94-104).		
Bibliografia	-		

Altar i retaule de Santa Maria de Cervelló 121

Tipologia	Arquitectura religiosa	Data	s. d.
Ubicació	-	Localitat	-
Client	-		
Estat actual	No construït/localitzat		
Observacions			
Documentació	Planimetria - Alçat del retaule de Santa Maria de Cervelló. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C2/13-14). - Planta, secció i alçat de l'altar de Santa Maria de Cervelló. (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C2/13-14).		
Bibliografia	-		

<i>Altar i retaule per Església de Figueres</i>		122	
Tipologia	Arquitectura religiosa	Data	s. d.
Ubicació	-	Localitat	Figueres
Client	-		
Estat actual	No construït/localitzat		
Observacions			
Documentació	Planimetria - Planta, alçat, altar i retaule. Església Figueres (s.d.). Bernardí Martorell. Fons: Martorell, AHCOAC-G (C28/266-270).		
Bibliografia	-		

BIBLIOGRAFIA

Ainaud, J., Vila-grau, J., Virgili, M.J., Companys, I., Vila, A. *Els vitralls del Monestir de Santes Creus i la Catedral de Tarragona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1992.

Albacete, A., Güell, M. *El reial monestir de Santa Maria de Valldonzella (1147-1922)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2013.

Alborná, P. Nuestra Capilla. A: *La Torre Bonica*, n. 6. Terrassa: 9-1916, pp. 1-2.

Alcolea, S. Les façanes campanar en el neogotisme arquitectònic a Catalunya. A: *Revista d'Art*, n. 11. Barcelona: Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, 1985, pp. 231-243.

Alcoy, R. La arquitectura religiosa de Joan Martorell y el eclecticismo fin de siglo. A: *Revista d'Art*, n. 10. Barcelona: Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, 1984, pp. 221-239.

Algué, J., Arceda, M., Llobet, E., Sellarés, R., Vilà, A., *Silencis. República, Guerra Civil i Repressió franquista a Navàs (1931-1945)*. Navàs: Ajuntament de Navàs, 2015.

Altisent, A. *Monestir de Santa Maria de Valldonzella, 75è aniversari del nou Monestir (1913-1988)*. Barcelona: Comunitat de Valldonzella, 1988.

Anònim. A los padres de familia y amigos de la enseñanza. A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 4-3-1926, p. 24.

Anònim. A: *AC. Documentos de Actividad Contemporánea, publicación del GATEPAC*, any 4, n. 14. Barcelona: L'Estampa, 1934.

Anònim. A: *Anuario para 1929-1930. Asociación de Arquitectos de Cataluña*. Barcelona: 1930, p. 113.

Anònim. A: *Diario de Tarragona*. Tarragona: 14-6-1922, p. 2.

Anònim. A: *Diario de Tarragona*. Tarragona: 7-6-1922, p. 2.

Anònim. A: *El Dia*, n. 2065. Terrassa: 2-6-1925, p. 3.

Anònim. A: *El Dia*, n. 2868. Terrassa: 12-5-1928, p. 2.

Anònim. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 1-3-1925, p. 2.

Anònim. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 17-7-1927, p. 6.

Anònim. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 18-10-1925, p. 6.

Anònim. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 28-4-1929, p. 6.

Anònim. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 30-5-1926, p. 6.

Anònim. A: *El Pla del Bages*. Manresa: 11-6-1928.

Anònim. A: *El Programa*. Sant Feliu de Guíxols: 12-12-1914, p. 3.

Anònim. A: *El Programa*. Sant Feliu de Guíxols: 18-11-1911, p. 3.

Anònim. A: *Hoja Semanal Parroquia de San Jaime Apóstol*, any XXXIII, n. 1. Barcelona: 1-1924, p. 4.

Anònim. A: *Il·lustració Catalana*, any II, n. 80. Barcelona: 11-12-1904, pp. 825-826.

Anònim. A: *La Comarca*, n. 1568. Terrassa: 31-1-1911, p. 1.

Anònim. A: *La Comarca*, n. 1648. Terrassa: 9-5-1911, p. 2.

Anònim. A: *La Cruz*. Tarragona: 15-6-1922, pp. 1-3.

Anònim. A: *La Cruz*. Tarragona: 18-6-1926.

Anònim. A: *La Cruz*. Tarragona: 29-3-1922.

Anònim. A: *La Dinastía*. Barcelona: 22-6-1901, p. 2

Anònim. A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 8-3-1919, p. 143.

Anònim. A: *La Muntanya*. Camprodon: 1-7-1923, p. 3. Fons: ACR.

Anònim. A: *La Torre Bonica*, n. 1. Terrassa: 15-8-1915.

Anònim. A: *La Torre Bonica*, n. 4. Terrassa: 20-2-1926.

Anònim. A: *La Torre Bonica*, n. 8. Terrassa: 2-1917.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 10-4-1928, p. 31.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 12-1-1927, p. 10.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 12-9-1930, p. 6

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 14-1-1911, p. 4.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 14-4-1910, p. 4.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 14-4-1910, p. 4.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 18-4-1926, p. 9.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 19-6-1899, p. 2.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 2-3-1932, p. 9.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 25-2-1932, p. 9.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 30-5-1916, p. 4.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 31-5-1908, p. 4.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 31-8-1933, p. 3.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 4-12-1915, p. 2.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 5-2-1922, p. 22.

Anònim. A: *La Vanguardia*. Barcelona:, 17-11-1927, p. 7.

Anònim. A: *La Veu del Seminari*. Solsona: 15-6-1916, p. 4.

Anònim. A: *Lacetania*. Solsona: 10-5-1915, p. 4.

Anònim. A: *Lacetania*. Solsona: 25-11-1915, pp. 152-153.

Anònim. A: *Lacetania*. Solsona: 25-6-1915, p. 5.

Anònim. Acabament de les obres de l'església. A: *Arenys i sa comarca*, n. 131. Arenys: 24-12-1922, p. 5.

Anònim. Bendición de una Iglesia. A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 21-6-1913, p. 388.

Anònim. Benedicció del nou Temple de l'Escola Pia. A: *La Ciutat*. Sabadell: 1-5-1932, p. 1.

Anònim. L'església de sant Agustí. Benedicció del Temple de l'Escola Pia. A: *La Ciutat*. Sabadell: 3-5-1932, p. 1.

Anònim. Contra la tuberculosi. A: *El Día*. Madrid: 26-3-1904, p. 1.

Anònim. Devant l'istiu que s'acosta. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 13-5-1928, p. 1.

Anònim. Efeméride. Sanatori de Can Viver. A: *El Dia*, n. 2790. Terrassa: 28-1-1928, p. 4.

Anònim. El altar y la capilla de San Pedro Nolasco en la catedral de Barcelona. A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona, 18-10-1934, pp. 664-665.

Anònim. El nou club d'esports. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 1-7-1928, p. 1.

Anònim. El nou moble litúrgic de la Seu. A: *La Cruz*. Tarragona: 16-6-1927, p. 1.

Anònim. En la cooperativa de empleados de los tranvías. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 15-12-1925, p. 9.

Anònim. En la Sagrada Familia. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 26-1-1915, p. 7.

Anònim. Encara dels Jochs Florals. A: *La Il·lustració Catalana*, n. 619. Barcelona: 18-4-1915, p. 9.

Anònim. Es troba a la ciutat... A: *Lacetania*. Solsona: 25.6.1915, p. 5.

Anònim. Ha visitat... A: *Lacetania*. Solsona: 10-11-1914, pp. 9-10.

Anònim. Homenaje a un Obispo. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 10-7-34, p. 18.

Anònim. Homenatge de La Canonja al seu Bisbe, l'Excm. Dr. Manuel Borràs i Ferré. A: *La Cruz*: 10-7-1934, p. 1.

Anònim. Hotel San Roque, Solsona. A: *El Correo Catalán*. Barcelona: 8-9-1929.

Anònim. Inauguración de las obras de un nuevo templo. A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 30-4-1904.

Anònim. Inauguraciones. A: *La Construcción Moderna*, n. 7. Barcelona: 15-4-1927, p. 11.

Anònim. Información regional. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 14-12-1927, p. 26.

Anònim. Información regional. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 18-8-1929, p. 27.

Anònim. Junta Econòmica de la Mancomunitat. A: *La Veu de Catalunya*. Barcelona: 19-8-1914, p. 1.

Anònim. L'enterrament d'Antoni Gaudí. A: *La Publicitat*. Barcelona: 18-6-1926, p. 1.

Anònim. L'escola de Darnius. A: *La Veu de l'Arnera*. Girona: 1-6-2004, p. 6.

Anònim. L'estiuada. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 15-8-1923, p. 2.

Anònim. La capella de Sant Josep Oriol. A: *La Veu de Catalunya*. Barcelona: 5-11-1909.

Anònim. La iglesia de Bellesguard, su consagración. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 18-8-1926, p. 9.

Anònim. La iglesia de las Oblatas. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 13-8-1926, p. 6.

Anònim. La inauguración de la Granja Sanatorio. A: *La Comarca del Vallés*, n. 1566. Terrassa: 28-1-1911, pp. 2-3.

Anònim. La Junta Diocesana. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 29-9-1926, p. 9.

Anònim. La nova Custòdia. A: *Veu de Tarragona*, 17-6-22, p. 3.

Anònim. La nova Església de Sant Agustí a l'Escola Pia de Sabadell. A: *El Matí*. Sabadell: 31-7-1932, p. 14.

Anònim. La restauración de la Capilla de las Santas Vírgenes, de la Catedral de Tarragona. A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 8-2-1934, pp. 84-86.

Anònim. Les funcions religioses. A: *Lacetania*. Solsona: 13-9-1915, p. 2.

Anònim. Les obres de can Aulí. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 13-4-1924, p. 4.

Anònim. Llit Gaudí a l'Hospital de la Santa Creu. A: *La Publicitat*. Barcelona: 29-7-1928, p. 4.

Anònim. Millores importants. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 1-4-1924, p. 5.

Anònim. Notas locales. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 14-8-1911, p. 2.

Anònim. Noticias de la Orden. A: *Revista Montserratina*, any VII, n. 6. Barcelona: 8-6-1913, p. 307.

- Anònim. Noticias religiosas. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 25-2-1909, p. 8.
- Anònim. Nuevo Colegio de las Hermanas de la Compañía Teresiana. A: *Revista Teresiana*, any XXXIII, n. 391. Barcelona: 11-1904, p. 1.
- Anònim. Obres i millores. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 6-10-1929, p. 3.
- Anònim. Obsequios y regalos. A: *La Cruz*. Tarragona: 3-7-1934, p. 1.
- Anònim. Regalos. A: *La Cruz*. Tarragona: 26-1914, p. 2.
- Anònim. S. E. I. el Obispo de Barcelona da forma orgánica a nuestras obras. A: *El Propagador de la Devoción a San José*. Barcelona: 12-1921, pp. 356-366.
- Anònim. Sanatori de Can Viver. A: *El Dia*, n. 2790. Terrassa: 28-1-1928, pp. 3-4.
- Anònim. Solsona. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 15-1-1929, p. 24.
- Anònim. Solsona. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 18-8-1929, p. 27.
- Anònim. Terrassa apuesta firmemente por los servicios sanitarios de calidad y por la formación en salud. A: *La Vanguardia*, páginas especiales. Barcelona: 23-3-2011, p. 7.
- Anònim. Una visita després de vint anys d'absència. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 29-1-1928, pp. 2-3.
- Anònim. Vida escència. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 6-3-1917, p. 8; Música y teatros. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 12-12-1916, p. 14.
- Anònim. Vida Religiosa. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 10-2-1932, p. 11.
- Anònim. Vida religiosa. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 2-4-1936, p. 20.
- Anònim. Vida Religiosa. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 4-2-1932, p. 11.
- Anònim. Vida Religiosa. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 6-2-1932, p. 9.
- Anònim. Vida religiosa. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 8-12-1920, p. 6.
- Anònim. Vida religiosa. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 8-6-1922, p. 13
- Anònim. Visitantes del Templo Expiatorio de la Sagrada Familia. A: *Propagador de la Devoción a San José*. Barcelona: 6-1916, p. 82.
- Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic 1925*. Barcelona: Altés, 1925.
- Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic 1926-1928*. Barcelona: Altés, 1928.
- Anuari MCMXIII. Associació d'Arquitectes de Catalunya*. Barcelona: Impremta de J. Bartra Laborde, 1913.
- Anuari MCMXIV. Associació d'Arquitectes de Catalunya*. Barcelona: Impremta de J. Bartra Laborde, 1914.

Anuario MCMXV. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Impremta de J. Bartra Laborde, 1915.

Anuario para 1904-1905. Asociación de Arquitectos de Catalunya. Barcelona: A. López Robert impresor, 1905.

Anuario para 1907. Asociación de Arquitectos de Catalunya. Barcelona: Fidel Giró impresor, 1906-07.

Anuario para 1908-1909. Asociación de Arquitectos de Catalunya. Barcelona: Imprenta y litografía Heinrich y C^a, 1909.

Anuario para 1910. Asociación de Arquitectos de Catalunya. Barcelona: Imprenta y litografía Heinrich y C^a, 1910.

Anuario para 1911. Asociación de Arquitectos de Catalunya. Barcelona: Imprenta y litografía Heinrich y C^a, 1911.

Anuario para 1912. Asociación de Arquitectos de Catalunya. Barcelona: Imprenta y litografía Heinrich y C^a, 1912.

Anuario para 1916. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Farré y Asensio, 1916.

Anuario para 1917. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Farré y Asensio, 1917.

Anuario para 1918. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Farré y Asensio, 1918.

Anuario para 1919. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Farré y Asensio, 1919.

Anuario para 1920. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Farré y Asensio, 1920.

Anuario para 1921. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Farré y Asensio, 1921.

Anuario para 1922. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Farré y Asensio, 1922.

Anuario para 1923. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Farré y Asensio, 1923.

Anuario para 1924. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Dalmau Oliveres, 1924.

Anuario para 1925. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Dalmau Oliveres, 1925.

Anuario para 1926. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Dalmau Oliveres, 1926.

Anuario para 1927. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Antoni López Llausàs impresor, 1927.

Anuario para 1928. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Farré y Asensio, 1928.

Anuario para 1929-1930. Asociación de Arquitectos de Cataluña. Barcelona: Farré y Asensio, 1930.

Anunci de José Miralles, joier. A: *Correo de Tortosa.* Tortosa: 2-9-1922, p. 2.

- Anunci DKW, el automòvil modern. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 12-11-1933, p. 4.
- Anunci. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 24-5-1931, p. 1.
- Anuncios oficiales. A: *La Dinastía*. Barcelona: 23-2-1904, p. 3.
- Arboix, A. *Barcelona. Esglésies i construcció de la ciutat*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2018.
- Armengol, J.M. *Monografia de Can Viver de la Torre Bonica: de Sant Julià d'Alta*. Barcelona: Tallers gràfics Vda. R. Fabrè, 1935.
- Armengou, J. *El Santuari de la Mare de Déu de Queralt*. Granollers: Montblanc, 1971.
- Arnavat, A., Cabré, T. *Arquitectura Modernista del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 2011.
- Arnavat, A., Cabré, T. *Arquitectura Noucentista del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 2011.
- Arquitectura y construcción*, n. 172. Barcelona: 11-1906, portada.
- Aymar, J. *L'Arquitecte Joan Martorell i Montells (Barcelona, 1833-1906) mestre d'Antoni Gaudí*. Directora: Freixa, M. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 1993.
- Bada, J. *El Seminari Conciliar de Barcelona (1868-1982)*. Barcelona: Seminari Conciliar, 1983.
- Badia, J.M. *Història de l'Església de Navàs, de la primera església a la Guerra Civil (1897-1939)*. Navàs: Parròquia de la Sagrada Família, 1997.
- Bancells, C. *Guia del Modernisme a l'Eixample*. Barcelona: Edicions de Nou Art Thor, 1990.
- Barey, A. L'Arquitectura funerària com a mirall d'una complexitat. A: *Cuadernos de arquitectura y urbanismo. Barcelona: de la ciutat preindustrial al fenomen modernista II*, n. 139. Barcelona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 1980, pp. 32-41.
- Barral, Xavier. Arquitectura religiosa dels segles XIX i XX. A: Barral Xavier (dir) *et al.*, *Art de Catalunya*, vol. 5. Barcelona: L'Isard, 1997-2002.
- Bassegoda, B. *El arquitecto Elias Rogent*. Barcelona: Asociación de Arquitectos de Cataluña, 1929.
- Bassegoda, J. Arquitectura. A: Infiesta, J.M. (dir), Bassegoda, J., Marco, J. *et al.* *Modernisme a Catalunya*, vol. 1. Barcelona: Nou Art Thor, 1981.
- Bassegoda, J. *Bernardí Martorell i Puig: arquitecte de l'església de l'Abat Oliba CEU. Lliçó inaugural del curs 2001-2002*. Barcelona: Universitat Abat Oliba CEU, 2005.
- Bassegoda, J. *El gran Gaudí*. Barcelona: AUSA, 1989 A.
- Bassegoda, J. *El Modernisme a Valldonzella: conferència pronunciada el 25 de maig de 1975*. Barcelona: Estudis cistercencs Germandat de Valldonzella, 1975.

- Bassegoda, J. *El Senyor Gaudí, recull d'assaigs i articles*. Barcelona: Editorial Claret, 2001.
- Bassegoda, J. *Els treballs i les hores a la Catedral de Barcelona*. Barcelona: Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, 1995.
- Bassegoda, J. L'arquitecte Bernardí Martorell i Puig (1877-1937). A: *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de les Belles Arts de Sant Jordi*. Barcelona: 2003, pp. 31-55.
- Bassegoda, J. L'arquitecte Joan Martorell i Montells (1833-1906). Mestre de l'arquitectura catalana del segle XIX. A: *Espais*, n. 18. Barcelona: Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya, 7/8-1989 B1 a, pp. 52-56.
- Bassegoda, J. L'església de les Saleses necessita ser restaurada. A: *Espais*, n. 17. Barcelona: Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya, 5/6-1989 C, pp. 4-8.
- Bassegoda, J. *Los maestros de obras de Barcelona*. Barcelona: Editores Técnicos Asociados, 1973.
- Bassegoda, J. Una crònica de l'arquitectura jardineria a Barcelona. A: *Espais*, n. 36. Barcelona: Departament de Territori i Sostenibilitat de la Generalitat de Catalunya, 7/8-1992, pp. 38-44.
- Bergadà, A. Màrtirs del segle XX de la causa de Tarragona (1936-1939), Manuel Borràs Ferré, bisbe auxiliar de Tarragona. A: *Església de Tarragona*, n. 275. Tarragona: Arquebisbat de Tarragona, 8-2013, pp. 15-16.
- Bergós, J. *Gaudí, el hombre y la obra*. Barcelona: Universidad Politécnica de Barcelona, 1974.
- Bergós, J., Benet, R., Selva, J., Cirici, A. L'art modernista. A: Bergós, J., Benet, R., Selva, J., Cirici, A. *L'art català*, vol. 2. Barcelona: Aymà, 1955.
- Bernils, J.M. *Darnius*. Girona: Quaderns de la revista de Girona, Diputació de Girona, 2003.
- Bertran, J. *Aspectes socio-econòmics del segle XIX i inicis del XX A Cambrils*. Tarragona: El Mèdol, 1992.
- Bertran, J. *Cambrils, Dictadura i República (1923-1939)*. Cambrils: Ajuntament de Cambrils, 1989.
- Bohigas, O. *Reseña y catálogo de la arquitectura Modernista*. Barcelona: Gustavo Gili, 1997.
- Boletín de la Asociación de Arquitectos de Catalunya*, n. 13. Barcelona: 3-1924.
- Boletín Eclesiástico Extraordinario*, tomo XXXVII, n. 40. Tarragona: 1922.
- Broughton, M. Mariano Romaní, arquitecte. A: *Campsentelles*, n. 12. Barcelona: Centre d'Estudis Santfostencs Amics de Cabanyes, 2009, pp. 113-136.
- Buqueras, J.M. A: *El Diario Español*, 14-6-1975, p. 2.
- Buqueras, J.M. *El Modernisme a Tarragona*. Tarragona: Silva, 2015.
- Buqueras, J.M. Homenaje a la albañilería catalana. A: *El Diario Español*, 19-7-1969, p. 5.

Bussot, G. *Carrers, cases i arquitectes. Sant Feliu de Guíxols, des dels inicis fins el 1931*. Sant Feliu de Guíxols: Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, Diputació de Girona, 2000.

Butlletí Oficial del Bisbat, n. 42. Barcelona: 1899.

Butlletí Oficial del Bisbat, n. 48. Barcelona: 1905.

Cacciavillani, C.A. *L'Architettura del modernismo catalano: autori e opere*. Roma: Gangemi Editore, 2003.

Calle, R., Benages, J. *Tarragona segle XX a través de les postals VII. La Catedral. 1892-1964*. Tarragona: Societat Filatèlica i Numismàtica de Tarragona, 1996.

Campllonch, I. *Cellers cooperatius de producció i venda*. Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona, 1917.

Capdevila, S. *Capella de Sant Fructuos, Auguri i Eulogi*. Tarragona: 1935.

Capdevila, S. *El archivo parroquial y su ordenación. Estudio y normas prácticas para ordenar, catalogar y conservar los archivos parroquiales*. Barcelona: Eugenio Subirana editor, 1926.

Capdevila, S. El nou moble litúrgic de la Seu. A: *La Cruz*. Tarragona: 16-6-1927, p. 1.

Capdevila, S. El simbolisme angèlic de la nostra novella custòdia. A: *La Cruz*. Tarragona: 31-5-1923, p. 1.

Capdevila, S. Els esmalts de la custòdia tarragonina. A: *La Cruz*. Tarragona: 11-6-1932, p. 1.

Capdevila, S. La nova custòdia. A: *La Cruz*. Tarragona: 15-6-1922, p. 3.

Carol, J., Tasies, J., Argerich, R., Ginesta, E. *Solsona, 400 anys d'història: miscel·lània*. Solsona: Ajuntament de Solsona, Regidoria de Cultura, 1994.

Carreras, L. A: *Joventut*. Sabadell: 22-5-1924.

Cartas del Siervo de Dios Enrique de Ossó, Fundador de la Compañía de Santa Teresa de Jesús. Barcelona: Ediciones S.T.J., 1969.

Castañer, E. *L'architecture métallique en Espagne: les halles au XIXe siècle*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 2004.

Castells, A. *L'art sabadellenc, assaig de biografia local*. Sabadell: Riuort, 1982 (1961).

Catàleg de la 1ª Exposició General d'Art Litúrgic. Barcelona: 11/12-1925.

Catàleg de la IV Exposició de Belles Arts. Barcelona: Círcol Artístich de Sant Lluch, 1899, n. 49.

Cirici, A. *El Arte Modernista catalán*. Barcelona: Aymá, 1951.

Club d'esports. A: *El Muntanyenc*. Camprodon: 13-5-1928, p. 5.

Coll, I. *Arquitectura de Sitges: 1800-1930*. Sant Sadurní d'Anoia: Ajuntament de Sitges, 2001.

Colonia antituberculosa de Torre-Bonica, asistencia en departamentos familiares. Caja de Pensiones para la Vejez y de Ahorros. Barcelona: 1927.

Colonia social antituberculosa de Torre Bonica. Barcelona: La Polígrafa, 1925.

Companys, I. *Embigats gòtico-mudèixars al Tarragonès.* Tarragona: Diputació de Tarragona, 1983.

Companys, L. *Projecte d'ensenyament de l'escola nova unificada.* Barcelona: Generalitat de Catalunya, 18-9-1936.

Conejo, A. De cor a sostre. El teginat de la sala del tresor de la catedral de Tarragona. A: *Quaderns del MEV*, n. VI. Vic: Museu Episcopal de Vic, 2013, pp. 99-118.

Consell Comarcal del Berguedà. *Queralt. 75 aniversari de la coronació de la Mare de Déu.* Barcelona: Sirius, 1991.

Constitución de la nueva Junta de construcción del Templo expiatorio de la Sagrada Familia. A: *El Propagador de la Devoción a San José.* Barcelona: 2-1916, p. 37.

Corella, C., Font, J. Avance de estudio sobre Bernardino Martorell i Puig (1870?-1937) (Treball no publicat). Universitat Politècnica de Catalunya, 1974. Fons: ACG-ETSAB UPC.

Crònica del Centre. A: *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, any XXX, nn. 304. Barcelona: 5/12-1920, p. 155.

Crudo, C. *L'architettura italiana*, a. IV, 11-1908. Torino: Società italiana di edizioni artistiche, s.d.

Daly, C. *Architecture funéraire contemporaine, spécimens de tombeaux, chapelles funéraires, mausolées, sarcophages, stèles, pierres tombales, croix, etc.* Paris: Ducher et Cie, 1871.

De Felipe, D. *Ayer y hoy de las oblatas: 1864-1964.* Madrid: El Perpetuo Socorro, 1968.

Díaz, J., Gaitx, J. *Passejades per Sant Feliu de Guíxols. Itinerari arquitectònic i d'evolució urbana.* Sant Feliu de Guíxols: Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, 2002.

Dilla, R., Torras, M. (eds). *Elias Rogent i Barcelona. Arquitectura, patrimoni i restauració.* Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, 2019.

Domènech, Ll. En busca de una arquitectura nacional. A: *La Renaixença*, n. 1. Barcelona: 1878, pp. 149-160.

Dordal, E. La festa del cinquantenari de l'església de Sant Agustí de l'Escola Pia. A: *Diario de Sabadell.* Sabadell: 20-11-1982, p. 19.

Enciclopèdia Catalana, vol. 21. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1995.

Esquela. A: *La Dinastía.* Barcelona: 4-2-1891, p. 1.

Esquela. A: *La Hormiga de Oro.* Barcelona: 15-3-1884, p. 14.

Esquela. A: *La Vanguardia.* Barcelona: 1-3-1901, portada.

- Esquela, A: *La Vanguardia*. Barcelona: 13-3-1927, p. 2.
- Esquela, A: *La Vanguardia*. Barcelona: 15-6-1930, p. 2.
- Esquela, A: *La Vanguardia*. Barcelona: 16-3-1913, p. 2.
- Esquela, A: *La Vanguardia*. Barcelona: 19-1-1938, p. 5.
- Esquela, A: *La Vanguardia*. Barcelona: 2-10-1890, p. 2.
- Esquela, A: *La Vanguardia*. Barcelona: 2-1-1921, p. 5.
- Esquela, A: *La Vanguardia*. Barcelona: 4-1-1927, p. 3.
- Esquela, A: *La Vanguardia*. Edición de la mañana. Barcelona: 16-3-1912, p. 1.
- Esquela, A: *La Vanguardia*. Edición de la mañana. Barcelona: 19-3-1914, p. 1.
- Esquela, A: *La Vanguardia*. Edición de la mañana. Barcelona: 25-10-1910, p. 1.
- Esquinas, N. *Josep Llimona i el seu taller*. Directora: Rodríguez, C. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 2016.
- Estado actual de las obras. A: *La Hormiga de Oro*. Barcelona: 16-5-1908, p. 310.
- Exposició d'Art Litúrgic. A: *La Publicitat*. Barcelona: 15-12-1928, p. 4.
- Exposición de arte Liturgico. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 23-11-1928, p. 6.
- Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas. A: *La Dinastía*. Barcelona: 25-7-1896, p. 2.
- Extracto de los acuerdos municipales. A: *Ancora*. Sant Feliu de Guíxols: 28-3-1963, p. 3.
- Fané, M. *L'església de Santa Maria d'Arenys i la seva restauració*. Arenys de Mar: D.A.U., 1995.
- Felipó, R. *Queralt, el santuari de la Mare de Déu*. Barcelona: Llibres de l'Índex, 2011.
- Fernández, A. *El Cementiri de Sant Nicolau*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000.
- Flores, C., Amann, E. *La Arquitectura de Barcelona*. Madrid: Hogar y arquitectura, 1964.
- Fontbona, F. (ed), et al. *El Modernisme: a l'entorn de l'arquitectura*, vol. 2, col·lecció El Modernisme. Barcelona: L'Isard, 2002 A.
- Fontbona, F. (ed), et al. *El Modernisme: les arts tridimensionals, la crítica del modernisme*, vol. 4, col·lecció El Modernisme. Barcelona: L'Isard, 2002 B.
- Fontbona, F. Del neoclassicisme a la restauració, 1808-1888. A: *Història de l'Art Català*, vol. 6. Barcelona: Edicions 62, 1983, pp. 269-271.
- Fontbona, F. *Joies del Modernisme Català*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 2011.

Forasté, M. *Antic Celler de la Cooperativa Agrícola de Cambrils. Memòria històrica i arquitectònica per sol·licitar el reconeixement de l'edifici com a BCIL*. Cambrils: 7-2017.

Franquesa, J. *Les Comunitats jardí a Catalunya: Una experiència urbana retrobada*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Medi Ambient i Habitatge, Edicions UPC, 2009.

Franquesa, J. *Una experiència urbana retrobada. Les comunitats jardí a Catalunya*. Director: Sabaté, J. (Tesi). Universitat Politècnica de Catalunya, Departament d'Urbanisme i Ordenació del Territori, Febrer 2008.

Freixa, M. *El Modernisme a Catalunya*. Barcelona: Barcanova, 1991.

Freixa, M. *El Modernismo en España*. Barcelona: Cátedra, 1986.

Freixes, C. A la recerca dels colors de Queralt: Joaquim Renart i la restauració de la Maredededéu. A: *L'Erol*, n. 129-130. Berga: 2016 B, p. 108.

Freixes, C. Claudi Duran, l'impulsor del formigó armat i el seu pas per Solsona. A: *Oppidum: revista cultural del Solsonès*, n. 11. Solsona: 2016 A, p. 92.

Freixes, C. Itineraris arquitectònics de Solsona, 1875-1936 (Treball no publicat). Universitat Politècnica de Catalunya, 2011.

Fuentes, S. *José Doménech y Estapá (1858-1917). Eclecticismo, arquitectura y modernidad*. Directors: Coll, I., Molet, J. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 2016, p. 230.

Fundació Escola Teresiana, *Carta fundacional de la Fundació Escola Teresiana*. Barcelona: Ediciones S.T.J., 2010.

Gabernet, J. *El Lleial Contestatari Enric d'Ossó i Cervelló*. Barcelona: Ediciones S.T.J., 1979.

Galcerán, M., Lacuesta, R. Arquitectura funeraria en Cataluña: del ochocientos al noucentisme. A: *Una arquitectura para la muerte. Primer Encuentro Internacional sobre los cementerios contemporáneos*. Sevilla: Consejería de Obras Públicas y Transportes, 4/7-6-1991, p. 4.

García Espuche, A. El centre residencial burgès. A: *La formació de l'Eixample de Barcelona*. Barcelona: L'Avenç, 1990, pp. 205-221.

García, A. Bellas Artes, Barcelona. A: *La Ilustración Artística*. Madrid: 15-9-1902, p. 10 (610).

Garrut, J.M. *Itinerarios de Piedad en Barcelona*. Barcelona: Aymá, 1952.

Gifreda, M. Les Arts. Exposició d'art litúrgic. A: *La Publicitat*. Barcelona: 15-12-1928, p. 4.

Giner, R. *Les Cases-col·legi teresianes a Tarragona*. Tarragona: Els Ibanos, 1999.

Girbés, J. La Arquitectura funeraria, del Cementerio Neoclásico, al Cementerio Ideal de Teodoro Anasagasti Algan. A: *Concursos de Arquitectura. Actas del 14 Congreso Internacional de Expresión Gráfica Arquitectónica*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 2012, pp. 119-124.

- González, M. *Don Enrique de Ossó o La Fuerza del Sacerdocio*. Barcelona: Ediciones S.T.J., 1967.
- Gramunt, J. *Armorial de los arzobispos de Tarragona*. Barcelona: Editorial Orbis, 1946.
- Gran Enciclopèdia Catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1997.
- Güell, M. La familia Martorell de Barcelona: entre el món empresarial, la política municipal i l'associacionisme (1789-1906). A: *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, n. 33. Barcelona: 2015, pp. 239-272.
- Hernández-Cros, J.E. (dir), et al. *Catàleg Monumental de l'Ajuntament de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1987.
- Hidalgo, B. *Història de la parròquia de la Mare de Déu de la Medalla Miraculosa*. Barcelona: Scire, 2007.
- Hostench, F. Un informe y un proyecto. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 27-9-1914, p. 13.
- Infiesta, J.M. (coord), Escalas, M., Monedero, M. *Josep Llimona y Joan Llimona: Vida y obra*. Barcelona: Ediciones de Nuevo Arte Thor, 1977.
- Irurita, M. Carta Pastoral de Cuaresma sobre parroquias y hospitales. A: *La Vanguardia*. Barcelona: 12-2-1931, p. 12.
- Jordà, J.M. et al. *Centre Social "Verge de Montserrat", Torrebonica*. Barcelona: Obra Social de La Caixa de Pensions per a la Vellesa i d'Estalvis de Catalunya i Balears, s.d.
- Junta directiva. Agrupació d'Amics de la Música, curs 1916. A: *Anuari de l'Agrupació d'Amics de la Música*. Barcelona: Orfeó Català, 6-1916, s.p.
- Kukablanka. Tot passant. A: *La Verdad*, any II, n. 11. Solsona: 4-7-1919, p. 2.
- Labarta, M. L. *Beatificación de Paula Montal de San José de Calasanz: 18 de abril de 1993*. Zaragoza: Edelvives, 1993.
- Lacuesta, R. *Catedrals del vi*. Manresa: Angle Editorial, 2009.
- Lacuesta, R. *Guia de arquitectura Modernista en Cataluña*. Barcelona: Gustavo Gili, 1997 (1990).
- Lacuesta, R. Los valores patrimoniales del cementerio histórico de Sant Nicolau de Sabadell. A: *Papeles del partal*, n. 7. Barcelona: 5-2015, pp. 161-186.
- Lacuesta, R., González, X. *Modernisme a l'entorn de Barcelona: arquitectura i paisatge*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 2006.
- Llorens, A. *La Mare de Déu del Claustre. Imatge, devoció, santuari*. Solsona: Confraria de la Mare de Déu del Claustre de Solsona, 2006.
- López, A. *Guia d'arquitectura de la Demarcació de l'Ebre: Baix Ebre, Montsià, Ribera d'Ebre, Terra Alta*. Tortosa: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Demarcació de l'Ebre, 2002.

López, A., March, J. *La construcció del col·legi teresià a la població natal de Sant Enric d'Ossó*. Recurs electrònic. Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, 2002.

Mañé, A., Escudero, M.A., Palau, M. *Història de Sarrià. Les nostres arrels*. Barcelona: Associació de veïns de Sarrià, 2002.

Marchi, M.B. *Cercle Artístic de Sant Lluc 1893-2009: Història d'una institució referent per a la cultura barcelonina*. Directora: Vidal, M. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 2011.

Marquès, S., Moret, R.M., González Agàpito, J., Pujol, D. *La renovació de l'escola pública de l'Empordà a tot Catalunya (1900-1939)*. Figueres: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, Arxiu Històric de Girona, Arxiu Històric de l'Alt Empordà, 2013.

Marsal, J. Gaudí inèdit en el Ebro. A: *La Vanguardia. Vivir en Tarragona*. Barcelona: 26-10-2002, portada.

Martí, E. *El cementiri de Montjuïc, Somnis de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona i Cementiris de Barcelona, 2008.

Martí, I. *Èlits i Control social al Cambrils de la Restauració Borbònica (1874-1923)*. Cambrils: Ajuntament de Cambrils, 2007.

Martí, J.M. *Millenium: història i art de l'Església catalana*. Barcelona: Arquebisbat de Barcelona i Comissionat de Millenium, 1898.

Martinell, C. *Gaudí i la Sagrada Família comentada per ell mateix*. Barcelona: Aymá Editors, 1951.

Martínez, A. *La custòdia modernista de la Seu de Tarragona*. Tarragona: Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, 1995.

Martínez, A. Un nou baldaquí per a la custòdia modernista de la Seu. A: *Diari de Tarragona*. Tarragona: 22-6-1994, p. 57.

Martorell, B. Bellesguard i Valldonzella. A: *L'Abella d'Or, arts i construcció*. Barcelona: 1932 A.

Martorell, B. *Conferència pronunciada en "Amigos del Arte Litúrgico" por el Arquitecto D. Bernardino Martorell Puig*. Barcelona: 12-1928. (Document mecanografiat conservat per la família).

Martorell, B. El temple de l'Escola Pia. A: *La Ciutat*. Sabadell: 9-6-1932 B, pp. 1-2.

Mata, S. El Sant Crist de la Salut i la seva capella de la Catedral de Tarragona. A: *Setmana Santa 2015 Tarragona*. Tarragona: 2015, p. 55.

Mazzanti, C. Architettura religiosa all'inizio del XX secolo in Catalogna: progetti e realizzazione: Bernardí Martorell i Puig. A: *Opus Quaderno di Storia Architettura Ristauro*. Pescara: Università degli Studi G. D'Annunzio, Dipartimento di Scienze dell'Architettura e Ristauro, 2012, pp. 95-118.

- Mazzanti, C. *L'architettura religiosa nel modernismo catalano, cambiamento e tradizione*. Pescara: CARSA Edizioni, 2014.
- Mestre, J., Salrach, J.M., Termes, J. *Diccionari d'Història de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1997.
- Miralles, R. *Barcelona, arquitectura modernista i noucentista 1888-1929*. Barcelona: Edicions Polígrafa, 2008.
- Miralpeix, F. *El Pintor Antoni Viladomat i Manalt (1678-1755): biografia i catàleg crític*. Director: Bosch, J. (Tesi). Universitat de Girona, Departament de Geografia, Història i Història de l'Art, 2004.
- Molet, J. *Barcelona entre l'enderroc de les muralles i l'Exposició Universal: arquitectura domèstica de l'Eixample*. Directora: Freixa, M. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 1995.
- Molet, J. L'arquitectura eclèctica a Catalunya: una historia per escriure. A: *Materia. Revista d'Art*, n. 5. Barcelona: Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, 2005, pp. 45-68.
- Molet, J. L'assimilació dels historicismes en l'arquitectura domèstica del segle XIX. De la dependència formal a la consecució d'un estil propi. A: *Materia: Revista d'Art*, n. 1. Barcelona: Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, 2001, p. 220.
- Muntaner, I.M. *El terme de Sitges i la seva rodalia. Els seus noms de lloc*, vol. 2. Sitges: Grup d'Estudis Sitgetans, 2016.
- Muntanyola, R. *Vidal i Barraquer, cardenal de la pau*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1976.
- Noguer, E. *Estiuejants, excursionistes i forasters. La historia del turisme a la Vall de Camprodon*. Figueres: Brau, 2019.
- Orensanz, T. Las teresianas dejan el pueblo donde nació esta orden religiosa. A: *La Vanguardia, Vivir en Tarragona*. Barcelona: 28-11-1998, p. 4.
- Paulí, A. *Els Monestirs cistercencs a la Catalunya nova*. Barcelona: Germandat de Valldonzella, 1967.
- Paulí, A. *Santa Maria de Valldonzella*. Barcelona: Tipografia Emporium, 1972.
- Payo, R.J., Martín, E., Matesanz, J., Zaparaín, M.J. (eds). *Vestir la arquitectura. XXII Congreso Nacional de Historia del Arte*. Burgos: Universidad de Burgos, 2019.
- Pi, L., Sansaloni, P. Iglesia de San Agustín, Escuelas Pias de Sabadell. 6-1974. (Treball no publicat). Universitat Politècnica de Catalunya, s.d. Fons: ACG-ETSAB. (Continuació del treball de Corella, Santias).
- Pladevall, A., Navarro, A. *Això és Catalunya: Guia del Patrimoni Arquitectònic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2009.
- Poblet, J. La curvatura del bàcul episcopal. A: *La Cruz*. Tarragona: 8-7-1934, p. 1.

- Pons, V., Bassegoda, J. *Inventari General del Modernisme*. Barcelona: Reial Càtedra Gaudí, 2004.
- Puig-Boada, I. *El pensament de Gaudí*. Barcelona: Dux, 2004
- Puigvert, J.M. Els arquitectes diocesans i l'arquitectura religiosa contemporània: el pes del passat medieval a la modernitat moderada. A: *Plecs d'Història Local*, n. 152. Girona: Universitat de Girona, 2014, pp. 11-12.
- Puigvert, J.M., Freixes, C., Lacuesta, R. *L'arquitecte de capçalera Bernardí Martorell i Puig en el centenari del Cementiri d'Olius (1916-2016)*. Solsona: Museu diocesà i comarcal de Solsona, 2016.
- Ràfols, J.F. *Diccionario biográfico de artistas de Catalunya*. Barcelona: Millà, 1954.
- Ràfols, J.F. *Gaudí*. Barcelona: Claret, 1999 (1928).
- Ràfols, J.F. L'arquitecte Joan Martorell. A: *Vell i Nou*, época II, vol. II, n. XVI. Barcelona: 7-1921.
- Redacció. El trasllat del cor de la catedral de Barcelona. A: *Anuari dels Amics de l'Art Litúrgic 1929-1930*. Barcelona: Cercle Artístic de Sant Lluc, 1930, pp. 99-107.
- Renart, J. *Diari 1918-1961*. Barcelona: Edicions Destino, 1975.
- Reverendo, N., Ginesta, J. *Catàleg del Patrimoni Arquitectònic i Elements d'interès històric i artístic*. Sant Feliu de Guíxols: Ajuntament de Sant Feliu de Guíxols, 2000.
- Rius, L. Enric d'Ossó i Cervelló, fill de Vinebre i sant. A: *Miscel·lània del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre*, n. 14. Tortosa: 2000.
- Rogent, E., Font, A. *Catedral de Tarragona. Proyecto de restauración. Memoria*. 3 volums. 1884. Fons: AHAT.
- Rossinyol, J. M. Cronologia de Queralt. A: *L'Erol*, n. 129-130. Berga: 2016, p. 18.
- Saguar, C. Arquitectura para soñar: el cementerio ideal de Teodoro Anasagasti. *Una Arquitectura para la muerte. Primer Encuentro Internacional sobre los cementerios contemporáneos*. Sevilla: Consejería de Obras Publicas y Transportes, 4/7-6-1991, pp. 29-33.
- Sala, J. Sanatorio anti-tuberculoso. A: *La Comarca del Vallés*, n. 1566. Terrassa: 28-1-1911, pp. 1-2.
- Sanjuan, F. *Un seminario mártir: notas biográficas e históricas: el seminario conciliar de Barcelona durante el periodo rojo*. Barcelona: Seminari Conciliar, 1940.
- Serra, J. Archivo y librería capitulares de la santa metropolitana iglesia de Tarragona, primada de las Españas. A: *Butlletí Arqueològic*, n. 44. Tarragona: 1944, p. 108.
- Serrahima, M. *Del passat quan era present 1964-1968*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2003.
- Siuró, J.M. *Del Sindicat d'ahir a la Cooperativa d'avui. Cambrils, 1902-1998*. Cambrils: Cooperativa agrícola i Caixa Agrària de Cambrils, 1999.

Solà, F. *El Sant Crist de Lepant: prodigiosa imatge venerada a la catedral de Barcelona*. Barcelona: Mª Montserrat Borrat ed., 1950.

Soria, R. *Diccionari Barcanova d'Història de Catalunya*. Barcelona: Barcanova, 1990.

Subirà, E. *El Seminari de Barcelona (1593-1917)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.

Tarés, M., Otiña, P. *El cardenal Francesc d'Assís Vidal i Barraquer, una vida en imatges*. Cambrils: Ajuntament de Cambrils, impremta Querol, 2019.

Tarragona, J.M. *Gaudí, l'arquitecte de la Sagrada Família*. Barcelona: Torismany Books, 2016.

Tarré, J. *El trasllat del cor de la nostra Catedral ¿serà una destrucció, o bé una reconstrucció?* Barcelona: Llibreria Herder, 1929.

Tasies, J. *Hotel Sant Roc de Solsona, 75è aniversari (1929-2004)*. Solsona: Promocions Brixton, 2004.

Torrescasana, V. Al Sr. Kukablanka. A: *Lacetania*, any VI, n. 135. Solsona: 23-7-1919, p. 2.

Trens, M. La nova custòdia de la Catedral de Tarragona. A: *La Cruz*. Tarragona: 21-6-1922, p. 1.

Trias, A. Sanatori de Terrassa. A: *El Dia*, n. 2658. Terrassa: 23-8-1927. pp. 1-2.

Unland, A. *Una amistat generosa i noble, cartes de Joan Baptista Coromina a Rafael Masó (1908-1919)*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2006.

Urbano, J. (ed). *La Mansana de la Discòrdia*. Barcelona: Grup de Recerca Emergent Història Arquitectura i Disseny, Universitat Internacional de Catalunya, 2015.

Urbano, J. *August Font i Carreras (1845-1929)*. Directora: Mireia Freixa. (Tesi). Universitat de Barcelona, Departament d'Història de l'Art, 2011.

Urbano, J. *Eclecticisme i arquitectura. August Font i Carreras (1845-1924)*. Barcelona: Dux, 2013 A.

Urbano, J. El seminari pontifici i el projecte de restauració no executat de la catedral de Tarragona. A: *Kesse. Butlletí del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver*, n. 47. Tarragona: 2013 B, pp. 38-44.

Vall, J.M. *Bellesguard: origen, esplendor, decadència i transformació*. Director: Serrano, J. (Tesi). Universitat Abat Oliba CEU, Facultat de ciències socials, 2017.

Vidal-Barraquer, F. Dates de la vida del Cardenal fins al 1936. A: *Serra d'Or*, any X, n. 109. Barcelona: 10-1968, p. 22.

Vildaés, R. Centenari de l'arribada del tren a Puig-reig. A: *L'Erol, revista cultural del Berguedà*, n. 13. Berga: 1985, pp. 43-44.

Xalabarder, E. *El dolor ajeno*. Barcelona: Obra Cultural, 2011.

WEBGRAFIA

<http://bisbatsolsona.cat/parroquies> (consulta: 23-5-2018).

<http://calaix.gencat.cat/handle/10687/53660> (consulta: 2-10-2019).

<http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=0&consulta=&codi=43> (consulta: 4-4-2020).

<http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=0&consulta=&codi=8233> (consulta: 1-2-2020).

<http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=0&consulta=&codi=13008> (consulta: 22-10-2019).

<http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=0&consulta=&codi=28122> (consulta: 4-6-19).

<http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/Fitxa?index=6&consulta=MCUxK2VzZ2zDqXNpYSUOKzA4MTc1MSU=&codi=3594> (consulta: 19-3-2020).

<http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/FitxaGeneral?index=9&consulta=MSUxK21vbnRvcM7DqXMIMistMSU%3D&codi=19839> (consulta: 21-05-2018).

<http://invarquit.cultura.gencat.cat/Cerca/FitxaGeneral?index=0&consulta=MSUxK3B1aWcgcmVpZyUyKyOxJQ==&codi=3594> (consulta: 22-5-2018).

<http://museusolsona.cat/exposicionstemporals/larquitecte-de-capcalera-bernardi-martorell-i-puig-en-el-centenari-del-cementiri-dolius-1916-2016/> (consulta: 10-10-2016).

http://patmapa.gencat.cat/web/guest/patrimoni/arquitectura?articleId=HTTP://GAUDI_ELEME NTARQUITECTONIC_3049 (consulta: 9-2-2018).

<http://postalsantigues.cat> (consulta: 10-5-2018).

<http://www.barcelonarutas.com/bellesguard-del-rey-marti/> (consulta: 22-6-2019).

<http://www.claretbarcelona.cat/ca/el-collegi/historia/65> (consulta: 9-2-2018).

<http://www.diputaciodetarragona.cat/marc/web/diputacio-de-tarragona/vinebre/col-legi-de-les-teresianes> (consulta: 28.11.2017).

<http://www.fsll.cat/mas-viver-de-torrebonica-present-en-els-premis-gaudi/> (consulta: 17-6-2019).

<http://www.galeriametges.cat/galeria> (consulta: 15-6-2019).

<http://www.gaudiallgaudi.com/CA529%20Bernardi%20Martorell.htm> (consulta: 14-2-2019).

http://www.irhwards.com/press/press_release_IRHA_7.22.08.php (consulta: 31-10-2019).

<http://www.patrimonifunerari.cat> (consulta: 23-7-2018).

<http://www.poblesdecatalunya.cat/element.php?e=13394> (consulta: 23-7-2018).

<http://www.rutadelmodernisme.com/> (consulta: 31-10-2019).

http://www.rutadelmodernisme.com/default.aspx?idioma=ca&contenido=Obres_115 (consulta: 12-12-2016).

<http://www.sabadell.net/Fitxes/FitxesPepps/pagines/107-A.htm> (consulta: 6-5-2019).

http://www.salillas.net/Modernisme_Cerdanyola (consulta: 26-6-2018).

<http://www.santuariodecovadonga.com/pagina.php?id=36> (consulta: 1-3-2018).

<http://www.shootinginspain.info/es/localizaciones/mas-viver-de-torrebonica> (consulta: 22-10-2019).

<https://art.nouveau.world/casa-enric-laplana> (consulta: 16-11-2019).

<https://cartespostales.eu/pau> (consulta: 1-2-2019).

<https://dibujoheraldico.blogspot.com/> (Consulta: 9-1-2019).

<https://geoportal.l-h.cat/espaipublic/#> (consulta: 26-2-2020).

<https://geoportal.l-h.cat/espaipublic/#> (consulta: 26-2-2020).

<https://laspiedrasdebarcelona.blogspot.com.es/2014/02/santa-maria-de-valldonzella.html> (consulta: 19-3-2017).

<https://modernistespuntcom.blogspot.com/2010/02/casa-estape-barcelona.html>

<https://premiumhouses.com/es/propiedad/casa-modernista-en-perfecto-estado-a-300m-de-la-playa/> (consulta: 28-1-2020).

<https://sites.google.com/site/barcelonamodernista/casa-estap> (consulta: 16-11-2019).

<https://tarragona.escolateresiana.com/colegi/instal-lacions> (consulta: 30-5-2019).

https://www.ara.cat/esports/Montal-Catalunya-industrials-presidents-Barca_0_1763823783.html (consulta: 23-7-2017).

<https://www.arquebisbattarragona.cat> (consulta: 2-10-2018).

<https://www.arquitectes.cat/ca/degans-COAC> (consulta: 22-1-2020).

https://www.barcelona.cat/es/coneixbcn/pics/attractius/la-casa-estape_99400390922.html (consulta: 16-11-2019).

https://www.barcelona.cat/es/coneixbcn/pics/attractius/la-casa-estape_99400390922.html (consulta: 16-11-2019).

<https://www.calamariabarcelona.com/> (consulta: 22-11-2019).

<https://www.casabatllo.es> (consulta: 1-2-2020).

https://www.coac.net/COAC/centredocumentacio/arxiu/afonsgi/MartorellMontells/MartorellMontells_c.htm (consulta: 30-5-2017).

<https://www.enciclopedia.cat/ec-gec-0012746.xml> (consulta: 11-11-2019).

<https://www.escolaarrels.cat/2019/02/20/25aniversari> (consulta: 11-10-2019).

<https://www.idescat.cat> (consulta: 27-9-2019).

<https://www.lagunter.cat> (consulta: 1-2-2019).

<https://www.monestirs.cat/monst/tarra/tr17cate.htm> (consulta: 24-10-2018).

<https://www.tarragonaturisme.cat/ca/rutes/ruta-modernista> (consulta: 30-5-2019).

<https://www.todocoleccion.net> (consulta: 2-10-2018).

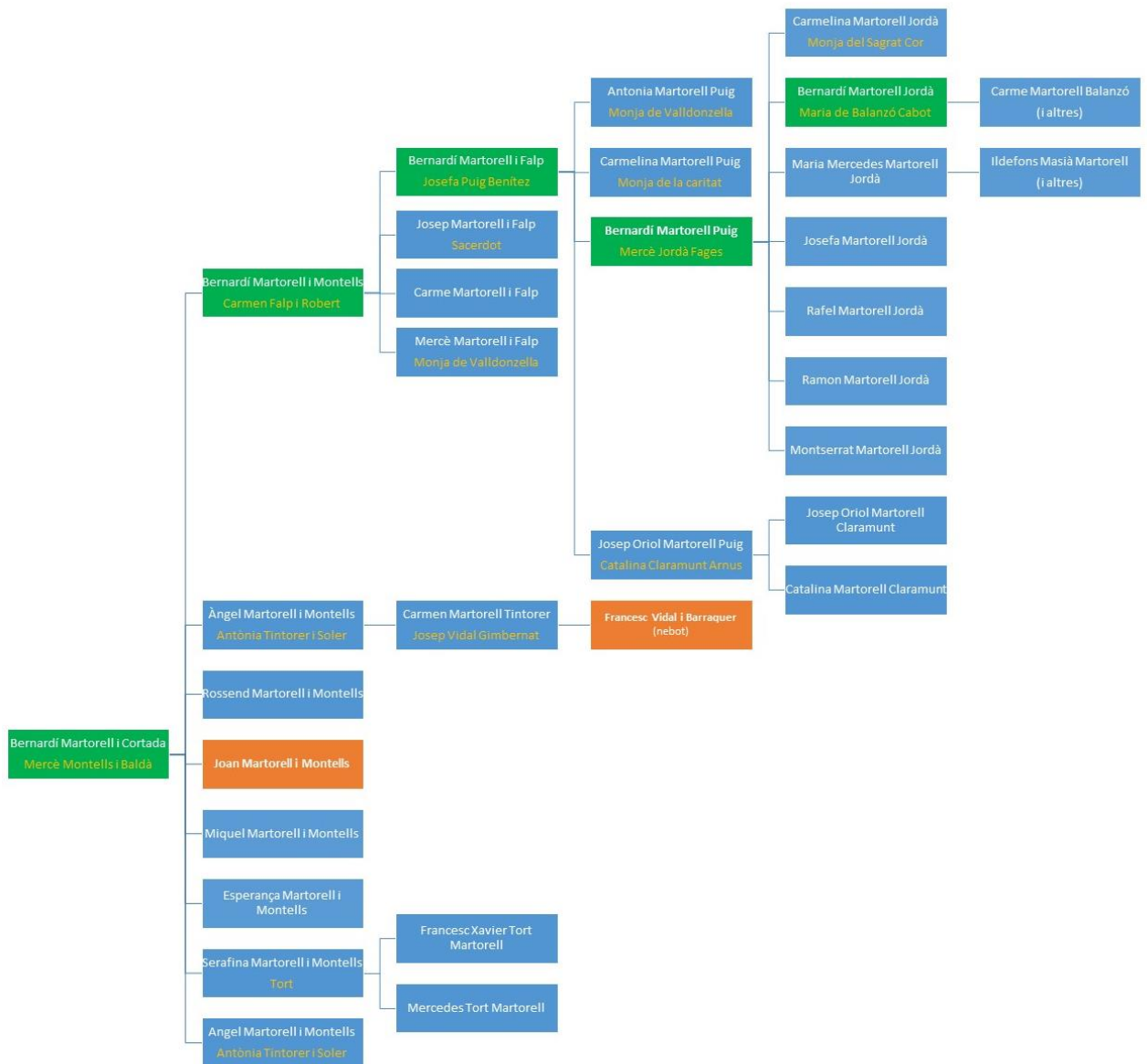
<https://www.uaoceu.es/rey-martin-humano-catedra> (consulta: 22-6-2019).

Torrebonica; Pícnic de la memòria. 26-2-21015. Vídeo de Youtube.

<http://www.youtube.com/watch?v=fQWCDmh-IQI> (consulta 11-6-2019).

ANNEXOS

Annex 1: Arbre genealògic de la família Martorell.

Annex 2: Transcripció dels escrits de Bernardí Martorell i Puig.

1. Bellesguard i Valldonzella.

Transcripció del text: Martorell, B. Bellesguard i Valldonzella. A: *L'Abella d'Or, arts i construcció*. Barcelona: 1932 A.

Es manté exactament l'escriptura original, que conté errors ortogràfics.

La coneguda sentència, que els homes es troben i les muntanyes no, sembla que no vagi per a aquests dos noms.

Mai no s'hauria sospitat en els temps medievals que el vell cenobi cistercienc havia d'ésser veí de la Reial Estada d'Aragó.

Sembla talment que les obres humanes subsisteixen en el curs del temps a proporció de la seva humilitat. Bellesguard era un punt d'irradiació de força humana, el seu nom gran en la nostra terra, lloc de poder i d'esplendor, temut per uns, venerat per altres, fou un vertader símbol.

Avui d'aquell poder resten sols unes pàgines en la història, d'aquella esplendor unes ruïnes. El lloc reial dels Monarques d'Aragó i Comtes de Barcelona, cal suposar que corresponia a la magnificència i bellesa del Palau de Barcelona i Capella de Santa Agueda.

A Bellesguard sols recorda el temps passat, una estança semisubterrània amb volta de pedra que es dóna com a única resta existent de l'antic palau, es creu l'antic celler.

La caritat de l'Església Catòlica ha continuat la seva maternitat a favor de desvalgudes criatures i les religioses Oblates del Redemptor han refet la vida d'aquell lloc que la grandesa del món havia abandonat, per a tornar amb l'esplendor del culte diví en un nou temple, a emprendre una nova missió que potser, essent més ignorada serà encara més fructosa i més duradora que l'anterior.

Després d'uns segles que gairebé es podrien anomenar de soterrament, ressucita Bellesguard per als uns i per a les ànimes. La seva força d'abans, ara és de sacrifici; la seva jurisdicció d'abans, ara és de caritat; els magnífics emissaris que establien les relacions entre Bellesguard i Barcelona cavalcant magnífics corsers, han estat substituïts per unes humils religioses pobrament vestides que es veuen pujar i baixar la costa a peu, mogudes per la caritat.

L'única grandesa i magnificència es troba al temple, i allí, en mig d'elements sobris, la seva major esplendor és la llum del cel que davalla dels alts finestrals. Potser aquesta realització del somni d'uniques ànimes caritatives portada a cap solament amb la senzillesa del maó i el misteri de la llum que Déu envia, serà de més durada que les potestats humanes i les seves empreses.

Quasi al costat de Bellesguard, en veïnatge de turons, es dreça Valldonzella, el monestir cistercienc que, en mig de totes les trifulgues de la vida, des de 1237 va voltant com un àngel guardià per les rodalies de la ciutat.

Sembla que vulgui reproduir a la nostra terra aquella magnífica gensta que a Claraval el gran sant Bernat inicià, per a estendre la seva volada a través de la França per tots els pobles d'aquell temps.

Començà la vida de la Comunitat Cisterciensa de Valldonzella a Santa Creu d'Olorde, lloc encara avui solitari i abandonat. Les seves fundadores son Na Berenguera de Cervera i Na Maria de Lleida, que junt amb deu altres damisel·les catalanes formaren la primera Comunitat el 4 de novembre de 1237.

Cal pensar en com és feréstec aquell paratge per a comprendre que en el transcurs del temps del Bibse de Barcelona Arnal de Gurb disposés el trasllat del Monestir en lloc més segur, prop de la ciutat.

El gran rei En Jaume I donà l'autorització corresponent a l'Abadessa i Comunitat de Valldonzella el 28 d'agost 1263 i el clergue Arnal Alemany féu cessió del terreny necessari, emplaçat a la Creu Coberta, al Nord Oest i a poca distància de la muralla.

Posada la primera pedra a presència del rei el 21 d'octubre de 1263, quedà a disposició de rebre la comunitat el 27 d'octubre de 1269.

Dotat per En Jaume I, tingué encara, aquest monestir, la prerrogativa d'ésser el baixador dels reis d'Aragó en les seves vingudes a Barcelona, i bé pot dir-se que durant quasi set segles, el seu nom va lligat a la història de la nostra terra.

El Rei Martí l'Humà, que havia passat llarga estada malalt a Bellesguard, baixà a Valldonzella de pas cap a Saragossa, i havent-se agreujat, fou aposentat a la cel·la abacial, on finà el dia 21 de maig de 1410.

Seguint les vicissituds del temps, continuà la Comunitat en el Monestir fins al setge de Barcelona, de 1651, en què, per disposició dels Consellers, hagué d'abandonar-lo per passar a ésser un dels principals llocs de combat. El dia 12 de setembre de 1652 fou assaltat i destruït. Més endavant, en unes grans runes fora les muralles, es llegia un cartell que deia: "Ruines del monestir de Valldonzella", el seu emplaçament era el lloc on avui estrena el carrer de Viladomat amb el de les Corts Catalanes.

Però el torb que ha separat els cossos no ha pogut bandejar els esperits. Després de reunida la Comunitat provisionalment en domicilis particulars, pogué instal·lar-se al priorat de Natzaret que el monestir de Poblet tenia a Barcelona, el qual passà a ésser propietat definitiva del monestir de Santa Maria de Valldonzella el 1670. El seu immediat carrer de Natzaret passà a ésser el de Valldonzella, i allí passant anyades de tota mena, romangueren fins el 27 de juliol de 1909.

Aquell dia la persecució religiosa tenia de consagrar sacerdotessa l'Abadessa Roca i Roca. Quan l'assalt del monestir era imminent i les vides allí recollides en perill, la serenitat de l'Abadessa s'escampà per tots els esperits; A la nit reuneix tota la Comunitat a l'Església i després de la deguda preparació i oracions litúrgiques corresponents, ella administra el Sant Viàtic a les filles i a si mateixa. Sols després d'haver salvat la Sagrada Eucaristia de tota profanació, comença el salvament de les persones i les coses.

Aquell mateix poble que tant havia venerat el príncep de Viana, abrandà amb el mateix foc la relíquia del seu braç i el monestir que el guardava, les cendres foren ventejades i passejades amb burla i mofa les restes mortals de les seves tombes per tota la ciutat.

Com fugint de terra baixa, emprengué el Císter la volada vers els voltants de Bellesguard; allí l'Abadessa Roca i Roca, comptant amb el savi consell del qui fou capellà del Monestir i aleshores Bisbe de Vic, Doctor Torras i Bages, es començaren els estudis del nou monestir.

El savi Bisbe aconsellà una sobrietat sense mesura, perquè deia haver-hi moltes menes de belleses: la de la dama ricament abillada i enjoiada, i la de la majestat de l'austera cogulla religiosa.

Tan alts guiadors un cop més han provat com l'Església va al davant dels pobles en tots els avenços i perfeccions. A més de les condicions necessàries a la vida monàstica, volgueren tenir present les més avançades teories modernes d'asseïllament, salubritat, higiene, etc., tant, que després de veure el resultat, exclamà el venerat Bisbe Torras: "Gràcies a Déu que s'hagi pogut obtenir un monestir antic fet a la moderna".

L'any 1913 tornà a viure a Valldonzella la vida cenobítica. L'església s'inaugurà en 1919 i la consagrà el bisbe Guillaumet, de Barcelona, en 1922.

La pobresa dels materials s'exalça en formar el temple, que constitueix un niu sagrat que s'aixopluga sota l'enramada que pels finestrals s'enfila i queda completat amb la perfecció dels cants gregorians que, com uns rossinyols humans, de nit i de dia refilen pel seu Creador.

Si el monestir benedictí del carrer Messié, de París portà el gran Huysmans al catolicisme per la influència de la unció del seu culte, també a Barcelona la serra de Collcerola, que té dues llànties enceses al Senyor, com Bellesguard i Valldonzella, omplen la seva missió vetlladora i de parallamps de la ciutat comtal.

Les potestats de la terra han passat: sols el gra de mostassa viu perennement. Aquesta és l'obra humil d'unes pobres verges que, consagrades al Senyor, vetllen i preguen, i ha romàs vivent durant segles i pogut oferir al Déu un temple i una nombrosa comunitat.

Els vents i les tempestes ha doblegat l'arbre, però cada vegada se n'ha aixecat amb més ufana perquè la saba no puja de la terra sinó que li baixa del cel.

La gran Orde benedictina, de la qual el Císter és branca il·lustre, escampa fora de les fronteres la seva cultura. Precisament als nostres dies el ressorgiment del cant gregorià a Itàlia es porta a cap per la cèlebre professora ianqui Justina B. Ward i el nostre frare de Montserrat P. Gregori Mª Sunyol, germà de l'actual Abadessa de Valldonzella.

Poc es comprèn a Catalunya la glòria mundial que li pertoca, de compartir la continuació de l'obra de Dom Mocquereau, que ha produït als Estats Units una Universitat de Cant Gregorià, per on han passat més de 500.000 professors, i la confiança demostrada el Cardenal Schuler en posar sota el mestratge del P. Sunyol el renovament musical religiós i cant del poble a tota l'arxidiòcesi de Milà. L'èxit no ha pogut ésser més esclatant i ja es parla d'estendre l'apostolat del frare català per altres diòcesis, fent cantar tot el poble en una sola veu i una sola ànima.

2. El temple de l'Escola Pia.

Transcripció del text: Martorell, B. El temple de l'Escola Pia. A: La Ciutat. Sabadell: 9-6-1932 B, pp. 1-2.

Es manté exactament l'escriptura original, que conté errors ortogràfics.

En tractar de bastir el temple apropiat a l'extensa missió que l'Escola Pia desenrotlla a Sabadell, s'havia de tenir en compte, a més de l'assistència normal dels escolars i personal docent, l'enorme afluença de familiars i poble que acudeix a les funcions religioses, veritable apostolat social i educatiu que per mitjà de la perfecta litúrgia i de la participació en aquesta del cant gregorià, estengui la seva actuació a l'obra post-escolar.

Si algú al món ha de donar testimoni de la veritat, ningú com el mestre pot prescindir-ne. El mestre ensenya no sols amb les seves paraules, amb l'exemple de la totalitat dels seus actes. Així, en traçar el nou temple s'ha tingut en compte que la sinceritat de la construcció havia de ser la seva norma, havent-si de manifestar clarament la raó de la seva estabilitat, amb la qual cosa necessàriament s'obtindria una bellesa en la forma; per això el seu equilibri no depèn d'una ossada metàl·lica amagada; depèn, purament i exclusivament, dels materials, la pedra i el maó, treballant en la compressió en murs per ser el treball més adequat a la seva naturalesa.

Els seus arcs i puntals tenen el traçat natural resultant dels esforços que actuen sobre ells i prescindint de la línia geomètrica de l'arc apuntat, l'espontània veritat ha produït unes línies suaus perquè les ha produït la naturalesa de les coses en lloc de les abstraccions geomètriques.

Una dificultat cabdal produeix l'emplaçament del solar que limita lateralment amb un carrer, la qual cosa fa impossible la construcció de contraforts a la via pública. Aquest inconvenient ha obligat a adoptar, tant a l'interior com a l'exterior, el sistema de formar amb el maó unes cartel·les que suportin el coll fals, com els braços d'una balança, equilibrant els arcs de l'interior i els contraforts de l'exterior. Tot el joc d'arcs, pinyons i cornises que enriqueixen la façana lateral, no es cregui pas que sigui fruit de vanitat o solament goig per als ulls, és un acoblament de materials pesants, tots útils, que contribueixen a l'equilibri estable de les altes voltes sobre minsos i reduïts puntals, resultant-ne providencialment una gala per a la via pública, donant-li el seu caràcter peculiar, com resulta típica la Rambla de Barcelona amb la façana lateral de Betlem.

En el terreny educatiu, l'Escola Pia ha demostrat estar sempre a l'altura en disposar de tots els avantatges que proporciona el complet coneixement de les coses passades i dels avenços més moderns del present; per això s'ha adoptat el sistema constructiu de la crugia gòtica, per tal d'obtenir la màxima economia de materials amb l'agrupació dels esforços; s'ha adoptat el tipus bizantí de la il·luminació natural per assolir el tan desitjat misteri de la llum, que dona al temple la veritable sensació de santuari; s'ha tingut en compte la simplicitat austera de l'època moderna, mostrant que sap bategar a l'uníson del sentir del seu temps; en les formes decoratives i en la il·luminació pròpia de les cerimònies religioses, s'hi han tingut en compte la més estricta litúrgia i les millors solucions del nostre país i de l'estranger.

Les dimensions totals de la seva planta són: 60 metres de llargària per 18,5 d'amplada; té forma de creu grega allargada pels peus i el cap. En el creuer, formant el seu centre, s'aixeca completament isolat l'altar major litúrgic, visible des dels quatre costats, que permetrà celebrar la missa de cara al poble com en l'altar de la confessió de Roma.

L'arbre d'aquesta creu està format per una nau central de 24 metres d'alçària per 11 d'amplada, sostinguda per 16 columnes i dues naus laterals amb les seves capelles de 10 metres d'alçària.

Al centre del creuer s'aixeca el cimbori de 30 metres d'alçària, sostingut per quatre columnes, donant el fons de llum natural sobre l'ara sagrada. La terra va aixecant les seves línies en contínua ascensió, fins a assolir la pura llum celestial, com per rebre el Fill de Déu i possessionar-lo del seu soli a l'altar. Noti's que aquesta llum i els superiors raigs de les aranyes de la nau central són les úniques que són perfectament clares per donar la sensació de llum del cel i com a tal, perfecta, sense necessitat de les gales terrenals de la decoració. Aquesta contrallum en què s'embolcalla el temple per donar-li el caràcter del misteri religiós obliga a aclucar els ulls del cos per obrir els més penetrants de l'esperit.

La decoració interior que ha de fer-se amb estucs i, si arriba, amb mosaics a les capelles, ha de ser com la irisació acolorida que a través dels vapors de l'encens harmonitzi perfectament la llum irradiant de les vidrieres, amb la llum reflectida dels estucs, tenint-hi com a mitja tinta d'enllaç el to adomassat del maó. La riquesa de colorit permetrà una sobrietat en els altars secundaris, que quedarà *suplida* amb avantatge per la riquesa dels metalls i la grandiositat del conjunt.

A l'extrem superior de la nau, la capella del Santíssim Sagrament forma el fons del santuari, i a l'interior el mur de la façana principal tanca l'edifici, tot esperant de completar-se un dia amb el seu pòrtic, triforis i campanar.

L'altar major queda protegit posteriorment i lateralment per uns canelobres de ferro que sostenen tapisseries que li donen fons, i superiorment un *lampadarium* de ferro de forma quadri lobulada que sostindrà vint-i-quatre llànties i del qual penja un velàrium baldaquí de domàs, rematat amb els tres cercles entrelaçats, emblema de la Trinitat i l'anagrama de Crist en el seu centre. La taula de l'altar de marbre polit d'una sola peça, sostingut per quatre columnes, i en el seu centre es guarda l'urna, també de marbre, del cos de santa Severina, mr.

El parament de l'altar en creu i candelers de ferro i coure forjat, i les estovalles d'un tipus primitiu romà, demostren la perfecció que en la restauració litúrgica, com en el cant gregorià, ha llegat actualment l'Escola Pia.

Les vidrieres de colors són de la Casa Granell & Cia. de Barcelona, i decoren avui els tres grans finestrals. Un sens fi de raigs de llum colorits es desprenen de les altres obertures, que espurnegen enmig de les penombres de les naus i les capelles, donant una bona idea del que serà el conjunt un cop enllestit, amb la irradiació de tot el temple, que, com un encenser complet, crema en harmonia davant del santuari.

Tot el conjunt queda matisat amb el rosat to del maó, i amb les seves combinacions emmotlla i subratlla els diferents elements sense necessitat d'escultura; el resultat obtingut tot avellutant superfícies, i suavitzant línies que vinclant-se com si fessin palmes passen suaument de la vertical a tancar els arcs, és el premi a la pobresa i a l'amor fervent de l'Escola Pia per la seva església.

L'adaptació de l'escassetesa de mitjans amb l'amplitud de les aspiracions i del sentiment estètic d'un país meridional, en què la riquesa del colorit en el cel i el paisatge és constant, ha fet continuar la tradició oriental dels edificis catalans, amb detalls lombards i normands que tants exemples esplendorosos han quedat en l'antic regne d'Aragó i Sicília.

3. Conferència als Amics de l'Art Litúrgic.

Transcripció del text: Martorell, B. *Conferencia pronunciada en "Amigos del Arte Litúrgico" por el Arquitecto D. Bernardino Martorell Puig.* Barcelona: 12-1928.

Es manté exactament l'escriptura original, que conté errors ortogràfics.

Senyoras i senyors:

Es verdaderament colsolador pera l'esperit cristià veure l'acoplament dels estudiosos i dels artistes sota l'ombra de la Litúrgia Sagrada.

Respectant am tots els honors merescuts l'Arqueologia i demás ciències auxiliars del artista a les que debem el guiatge i orientació, sense lo que no's pot donar un pas segur, com el fill que no pot renegar de la seva nissaga i cal que en tractantse del temple humiliem el cap i amb tot fervor clamem aquelles paraules: Parla Senyor que'l teu fill escolta, pera que treguem tot el partit de lo que per boca de la Nostra Sta. Mare la Iglesia ens diu en la Sagrada Litúrgia.

Afortunadament estem passant en les arts plàstiques una restauració com la que ja'n podeu celebrar aniversari en la musica sagrada.

La gloria de Deu i el be de les ànimes es la principal raó d'existir del temple, per això la Litúrgia imposa amb dolç amor, però amb energia fortíssima, los seus preceptes.

El profund i madurat estudi que'ls precedeixen salven, amb el sobrenatural fi que'ls porta, tot lo que de verdaderament estable s'hi trobi en la obra humana. La Iglesia no es destructora sino encoratjadora de les nobles i santes iniciatives.

Ella se va donar comte que la essència del temple, la expressió del sentiment de sagrat en el mateix, es el misteri de la llum.

Per això va dirigir les activitats de la Litúrgia Sagrada a la il·luminació del temple.

Sense el misteri, el fidel no sent en son interior la veu equivalent a n'aquell "descalça't, que trepitges terra sagrada" que fa descobrir l'home i cobrir a la dona son cap.

Si fins els grecs donaven amb el misteri de la penombra de la cèl·la, la impressió de la divinitat dels seus deus, que no hauran obtingut els altres, servidors del Deu verdader?

Fixeu-vos en la llum cenital de la cúpula romana. Nosaltres habem tingut ocasió de ferho comprovar a bons amics en la iglesia de la Madalena a Paris i tots podeu repetirne l'experiència. Procureu assistir a una de les darreres misses, cap al migdia. Entrareu per les portelles dels cancells i el temple se vos presenta il·luminat per las obertures centrals de les tres cúpules, sentiuh a dintre vostre que aquella llum ve del cel, misteriosa, suau i sense estridències.

Les cerimònies del Sant Sacrifici se desenrotllen en aquell ambient amb una harmonia perfecta de son sagrat medi; tot respon a son fi, evidentment ens trobem dins d'un temple. Pero espereu-vos en acabar la cerimonia a que la gent tingui de sortir rapidament i llavors desde el vostre mateix lloc veureu canbiarse el mon en que viviu. S'obren les dos monumentals portes que tanquen el gran portal principal, una ullada de sol estrident entra dintre i la il·luminació baixa, violenta fa desapareixer tot l'efecte de la llum anterior. L'edifici que vos imposava com a temple, vos dona

la sensació d'un de tans grans halls que poden servir per a tots els usos, siguin quins siguin. L'encant de lo sagrat que la casa de Deu vos causada ha deixat el lloc a la més banal impressió humana.

Gràcies a Deu s'ha començat també en el terreny litúrgic a sentir la valor apostolica del temple i a donarse compte que les epoques passades que ocuparen les nostres catedrals amb els cors, tregueren d'elles el poble.

De fet, les catedrals quan foren reconstruïdes cap el segle XII sobre bastos plans, tenien un doble objecte civil i religiós: els Prelats havien volgut oferir als seus dicoesans, grans locals en els quals les cerimonies del culte i fins assemblees civils poguessin desenvolupar-se amb esplendidesa. Convé fer constar que les catedrals d'aquesta epoca al mateix temps que foren construïdes amb esperit oposat al poder feudal, ho era també a la influencia monastica i al donar Sede digna a la Càtedra del prelat, donaven tota la importància que la gerarquia de la seva autoritat mereixia. Els Bisbes volien que les festes religioses fossin festes de tots, que res tapés la vista.

Els cors i els santuaris no s'aixquen més que 2 o 3 graons sobre el nivell de la nau.

Si en la iglesia se tanca el cor, se deixa en forma baixa, com encara pot veure's a Roma en Santa Maria in Cosmedì, sense que'ls fidels deixin de veure l'altar ni als assistents del cor, la tanca no passa de l'espatlla de les persones assentades.

Els creuers i les amples naus laterals son casi sempre a n'el mateix nivell del cor, de tots costats la vista s'esten i l'accés és fàcil.

En totes les catedrals primitives el sitial del Prelat era en el fondo del absit, en el eix; els dels assistents quan deia la missa estaven a dreta i esquerra formant emicicle. Aquesta disposició justifica una de les etimologies donades a la paraula cor: "corona". Allavoras l'altar no era mes que una taula sense retaula, colocada entre els sacerdots celebrants i el cor, ahon se collocaven els canonges i clergues. El public quedava disposat en rengles en els creuers i naus, les dones a un cantó, els homes a l'altre.

A una de les extremitats del hemicicle que formava l'absit, al costat de la epístola s'asseia el sacerdot celebrant que tenia al seu costat un faristol pera llegir la epístola.

La càtedra episcopal colocada en el fons del absit tenia davant seu entre ella i l'altar un llarg espai necessari pel desenvolupament magestuós de les cerimonies dels sts. Oficis.

En altres catedrals i sobretot en Abadies sense creuer o be amb nau lateral sensilla o doble, la disposició del cor i del santuari era tot altre. Allavoras l'altar major estava colocat en el centre del hemicicle, el Bisbe asitent ocupava primer son lloc en el cor que resultava aixis el lloc d'honor; els clergues s'assevan a dreta i a esquerra en bancs, segons els seus dignitats, els darrers més a prop del santuari. Aquest ordre era especialment seguit en les esglesies abacials, perque l'emplaçament de la cadira abacial a baix el cor, era la disposició que facilitava millor que altres les cerimonias.

La nostra catedral ja sabem que guarda la Càtedra central en pedra, presidint son eix i cal pensar en la magnificencia e intensitat del moment en que pera preparar-se a la conquesta de Mallorca,

quedaren tota la nit en vetlla a la catedral amb son Rei el gran Jaume I, prelats i nobles per a demanar del cel les llums i medis per a tan santa empresa. Bé va beneir el Senyor la oració de tot aquell estol d'homes que aleshores ompliren la catedral, representant tots els territoris i tots els estaments del reialme. Les corts que l'endemà, el dia de Nadal foren reunides varen ser ben fructíferes tan santament preparades.

A la segona meitat del segle XIII siga que'ls bisbes haguessin renunciat a conservar en llurs catedrals les disposicions de grans sales pròpies per a grans reunions populars, sigui que'ls capitols se trobessin massa al descobert en els cors accessibles per totes parts, s'establí primer la tanca a dabant dels cors i més tard, cercats alts completament macissos protegint els cadirats fixos, guarnits d'alts respallers amb doser.

Els canonges quedaren aixís posesionats de les catedrals com els religiosos claustrats tenien la plena possessió de les seves esglésies monàstiques.

Malgrat aquests fets, convenia en les catedrals que'ls fidels poguessin assistir als oficis sent-ho impossible veure les cerimònies, que se celebraven en els cors tancats de totes bandes: d'aquí s'origina la erecció en les esglésies episcopals d'aquelles nombroses capelles al voltant de les naus.

El pensament dominant que havien sigut acabades i en menys d'un segle la major part dels cors d'aquests grans temples foren tancats i els fidels privats de veure les cerimònies del culte.

Senyalem el fet sense entrar en les discussions sobrevingudes entre els bisbes i sos capitols, discussions en el curs de les que, cregueren prudent els Bisbes, cedir als vots de sos Capítols, particularment interessants en tancar-se, ajudant fins amb sos medis personals a les obres necessàries, com ne resten inscripcions a N.S. de París i altres.

És indubtable que la vida conventual dels Capítols afavorí també la tanca dels cors, a la primada Tarragona se conserva traça magnífica d'aquesta vida que com a monestir se desenvolupava al voltant del claustre: Temple catedral, sala capitular, Refectori i cases dels canonges. La catedral i sala capitular, s'hi veuen encara desde'l claustre, el refectori queda en la actualitat partit per a'l pas obert per a donar accés al claustre; la magnífica volta del magatzem que segueix al passatge esmentat era la del refectori formant angle recte amb l'eix de la catedral. Resten també entre altres, la sortida del claustre cap a la plaça del Palau. La importància que aquest gran refectori demostra, parella a d'un monestir com Poblet, fa comprendre la possibilitat de la presa de possessió de la catedral metropolitana amb el cor, sense reparar en les oposicions que fososament tenia que despertar.

Si vos voleu fixar en el resultat dels cors centrals en quan a la acústica ja's pogue constatar en la nostra ciutat les dificultats en el darrer Pontifical, per a poder acoblar les diferents masses corals del poble a que seguisin son director. La necessitat de que tots els fidels assistents siguin cantants es fa impossible de complir sense veure tots ells la cerimònia dels oficis.

En tractar que la paraula divina arribi a tots els indrets de la catedral, no hi ha manera de fer arribar la veu humana desde el creuer al trascor; i en totes les missions i cuaresmes celebrades en ella, amb celosíssims oradors sagrats que volien ser oïts pel poble, ha sigut de doldre el veure com els fidels s'en tenien d'entornar sense poder rebre les ensenyances de la santa doctrina.

Es interessant un episodi recent ocorregut al cor del Pilar de Saragossa: un divo va voler oferir a la Verge el cant d'una ave Maria amb totes les filigranes possibles. Com el cantor era aragonès s'ompli de gom a gom el Temple del Pilar i figureu-vos el desencant de ceurers el públic que s'en anava sense haver cantat a la seva Patrona; en lloc de la ovació corresponent va tenir de sentir xiulets a la sortida, tot perquè amb un armonium al mig del cor la seva veu s'havia perdut absolutament.

Si lògicament tinguéssim de decidir l'emplaçament del cor en una catedral que'ns presentessin sense ell, crec no s'en trobaria una sola que amb sa criteri tinguéssim de resoldre ocupant la visual principal de la nau central i destruint tota la grandiositat que'l creuer pot donar a l'absit amb l'amplada del seu espai. Deixant la nau lliure es possible que l'altar major sigui completament aïllat, cobejat per ric baldaquí que permetria celebrar la missa de cara al poble, amb esplendit desenrotlló de les diferents cerimònies que los rituals dels oficis ordenen.

Tot amb les distàncies degudes, perquè la proporció dels espais lliures entre les masses, es tan important en les arts plàstiques, com les pauses en la música.

Si al incens se li pren l'aire, per ahon voldrem que voli?

Fins en el paganisme els sacerdots voltaven immediatament el lloc del sacrifici i el poble mai hauria gosat ocupar un lloc més immediat al sacrifici, que'ls sacerdots que en una forma u altra, contribueixen al culte. En las catedrals espanyolas queda tan distanciat el cor de l'altar, que s'han vist en la necessitat de relligar les dues coses per medi de branques que formen l'anomenada Via Sacra; nom que escandalitzà un il·lustre purpurat estranger d'esperit refinat i que sentia perfectament la impropietat de la cosa i del nom.

La estètica refinada de la Sta Litúrgia resulta tan evident deixant-se portar per ella que recordaré sempre amb frisansa la impressió rebuda amb la visió dels Sts. Oficis en la Capella Reyal de Palerm. Sota la llum misteriosa d'un cimbori grec, els celebrants amb sos ornaments blancs se destacaban en mig dels núvols d'incens, de la coloració càlida que en el fons formaven els canonges i beneficiats, amb sos abits de cor, seguint l'emicicle del absit, tot ell cobert de mosaic. El públic bo i ocupant la nau coberta de marbres i mosaics i de enteixinat normand amb estalactites de reminiscència muzarabe tenia talment la sensació que totes aquestes meravelles no eren mes que l'emanació del Santa Sanctorum que tenien davant, amb tota la tremenda magestat del Sacrifici.

En fi, seria interminable de discutir si l'ocupar les catedrals amb cors tan notables com els de Westminster, Chartres, Toledo, Sevilla i Barcelona, si es record de la vida conventual dels capítols catedralicis en la edat mitjana, ni si els cadirats son obres mestres de talles meravelloses; tot ho concedim i en constatem la evidència; pero la Sagrada Litúrgia ens dona llum pera sapiguer veure l'essencial fi de la Casa de Deu i veure de contribuir a la grandiositat del conjunt, aconduint els diferents elements necessaris a les cerimònies, aprofitant tots els detalls que les diferents èpoques han deixat com mostra de la seva devoció, en formes que no perjudiquin el fruit espiritual del cult i com en musica s'ha respectat la missa de Beethoven i el requiem de Mozart pero fora del Motu Propi.

He tingut ocasió de veure palpablement que'l public considera el tresor com un vestíbul intermedi entre la verdadera catedral i el carrer, l'enrahonarhi, distreures o descansarhi, està a l'ordre del dia.

Esclar que l'esma d'haber-ho vist així pesara en uns i les vocacions arqueologiques encegarà a d'altres, pero si posen per sobre de tot el amor a la gloria de Deu que pot donar la catedral, tota ella, veuran com totes les riqueses i perfeccions se poden anar ordenant a que contribueixin al fi principal.

Afortunadament ja no som sols ni aquí ni fora d'aquí, els èxits han sigut tan esclatats a Mallorca, a Oviedo, Seu d'Urgell i altres que, més que millora, ha semblat l'erecció d'una catedral nova.

Fa casi vinticinc anys va(ig) tenir el goig de passar un verdader calvari per atreure el cor del centre de la nostra catedral del Vallès, el monestir de Sant Cugat. Mercès al nostre venerat Bisbe Laguarda que vegé la grandiositat que'n resultaria i ben assessorat i assistit incondicionalment per tan ilustres autoritats en l'Arquitectura com D. Lluís Domenech i Muntaner que era de la comissió restauradora, D. Antoni Gaudí i el Marquès de Sagnier, va(ig) poder portar cap a aquella obra, ahon no va faltar qui amb esperit arqueologic no m'ho va perdonar mai. Ja recordareu tambe les oposicions que desperta a son temps el Motu Propi.

Ara després de tants anys, puc dirvos que no he sentit a dir ningú que malgrat la magnificencia de les seves tres naus anyoreés aquell ambalum central. Si ara s'intentés tornar-lo, com se deia allavoras, a guardar el respecte de lo que era l'any 35, ens treurien del temple fins els mes indiferents a la liturgia.

Gracies a n'aquella obra se pogue celebrar la gran festa liturgica en el congrés d'Art Litúrgic.

La meravella que resultarà l'absit de la catedral de Barcelona, un col les filigranades agulles del nostre cor se barregin en les penombres i contrallums del nostre absit, serà també motiu per aque amb desolació farisaica s'estripin algunes vestidures. Pero al cap d'un any, dingui s'atreveria a tornar-ne a treure el poble, del verdader cenacle de la paraula divina.

Pera que compreguin e partit que se'n pot treure de les belleses ignorades en les catedrals i especialment en la nostra, invito als aimants de la mateixa a fixar-se en lo magic efecte del triforium del cimbori, trepat amb llum, dona la sensació de desapareixer el macis entre les columnetes, doncs bé, sols hi ha uns senzills forats petits i desde baix donan la sensació que tot el triforium sigui en finestrat.

Amb aquesta impressió penseu lo magic que resultaria si en tot el triforium que volta de cap a cap de la nau central s'obrissin els forats, que son ben possibles, pera produir el mateix efecte de llum en el triforium, avui cego. Això donaria la sensació que les voltes s'aguanten en l'aire.

Aquest cambi magne en el conjunt de la catedral es sols questio de mol pocs mils de pessetes.

Deu fasi, que ja podrem arribar a veure l'absit complerta, poguem també veure l'illuminació amb el sentiment religiós que pugui produir.

Veieu com les catedrals gòtiques que han sigut blasmades per la falta de impressió sintètica, en comparació de les imponents bisantines, no se las deixa presentar amb les magnificències que la seva concepció pot donar?

Deixinles presentarse amb tota la harmonia de proporcions i de suau descens d'alçada en les naus, que veiem en les catedrals meridionals, en lloc de la alçada sobtada de la nau central de les del nord, pera pendre llum; dongin-lis tot l'enfilall d'esmalts transparents que son les vidrieres com si enjoessin la Reina de Saba, doneu la riquesa suficient de coloració als macissos per a armonitzar la riquesa de la llum irradiant amb la reflexada com se pot veure a la Sta. Capella de Paris, i ja'm sabriau concedir si tinc raó de opinar que a Barna presentariem una catedral petit, pero que fora un exemplar perfecte de interior.

Si les esglésies gregues en sea petitesa i les bisantines en sa magnificència de superfícies de mosaic, com poden veure a Palerm, Ravenna, Venècia i Constantinopla, ens corprenen, fent sentir la petitesa humana davant de la casa de Déu, es perque totes elles donen la grandesa total de la seva concepció.

No és del tot fàcil sentir ben vivent la harmonia d'un edifici sinó us impressiona en les seves condicions adequades. Confesso que sant Pere i sant Pau de Roma m'havien deixat l'esperit fred, com de cosa mes estudiada que fonament viscuda, pera la seva mística missió; però al veure aquestes dos basíliques amb ple funcionament del jubileo de l'Any Sant, en que s'hi veia circular per dintre seu, sense estorbarse, les representacions de totes les races humanes; allavors vaig tenir verament el sentiment viu d'aquestes basíliques com a mundials. Res en elles era fred ni esblaimat, les propocions fora de la humana, eran adequades: realment el temple havia sigut pensat per a les multituds.

Afortunadament la renaixensa de les nostres catedrals ja no es obra de visionaris, sino que's basa a més de la Liturgia en els resultats obtinguts.

L'Il·lustre Calibdo de Solsona am l'alta venia de son celós Prelat, ha volgut tenir el projecte de trasllat del cor central a l'absit d'aquella Catedral. Edifici ben notable i digne d'estudi ha sigut objecte dels diferents historiadors com el P. Villanueva i els nostres Riu, Puig i Cadafalch, Falguera i Goday i d'altres.

Se li coneixen 2 dedicacions i consagracions, la una l'any 1070 i l'altra en el de 1163. Sense dubte l'increment que havia pres la població de Solsona en la primera meitat del segle XI feu necessaria la construcció d'un temple me's espaiós i capaç quel fabricat pel piados comte Sunyer. A n'aquest fi comensà l'obra d'aquest nou temple el Bisbe d'Urgell, Guillem Guifred amb l'ajuda dels habitants de Solsona i de la seva comarca.

Es interessant veure com el poble s'espandeix en santa devoció, quan el temple ell el fa i ell el pot veure vivent, en el culto de son Deu: es la casa pairal, lloc dels sants colloquis de tots els fills amb son Pare Celestial. Segons ens diuen les llisons de la festa de la Dedicació del antic Breviari Solsoní, al donar per terminada la obra d'aquell magnific templa en el dia 25 d'Agost de l'any 1069, tots els principals de la ciutat juntament amb els obrers que l'havien construït, entraren en ell amb gran goig i postrats de genolls i amb les mans esteses davant l'altar de la Verge Maria, donarent

fervents mercès a Déu i fins demarent que la gràcia divina se manifestés amb miracles, que'ls fou concedit baixant foc del cel a encendre la llantia del Santuari.

Amb els prodigis que'ns refereixen les Lliçons esmentades, volgué Déu manifestar quan agradable li havia sigut la construcció d'aquell temple. El dia 8 de desembre de l'any 1070 feu la consagració solemne d'aquella església l'esmentat bisbe d'Urgell, Guillem, amb assistència de son germa l'Arquebisbe de Narbona, de monts sacerdots i magnats i de tot el poble.

En la escritura d'aquesta consagració, s'expressa que era un temple famosíssim en tot l'orbe i molt digne de tot honor.

La celebritat i fama d'aquest temple de Santa Maria de Solsona i les nombroses peregrinacions que, de totes parts hi anaven, feren que'l devot comte d'Urgell Armengol XII anomenat de Valencia, pensés en ampliarlo i millorarlo.

AA ses costes, se allargá la nau principal, afegint-hi a cada costat una capella i se construí un espai presbiteri amb el seu àbsit corresponent. Acabada la nova fàbrica de la església se passá a consagrarla, pero quin objecte concorregué el Bisbe d'Urgell, D. Bernat, en companyia dels Bisbes de Saragossa, Pamplona, Barcelona i Vich. Tingué lloc la consagració el 10 de novembre de 1163 i a més dels esmentats prelats, assistiren els comtes d'Urgell, Vicomtes de Cardona i molts altres nobles, amb els pobles de les diferents regios de Catalunya i Aragó.

Sembla fora de dubte, que de molt antic fou estatuïda la vida canònica claustral en aquella església, de modo que'l P. Villanueva en son "Viaje Literario" la dona com establerta en el segle X i en diferents escriptures se cita la Domum Sancta Maria com Comunitat o Congregació. I en les escriptures del s. XI se veu constantment els noms de canonica i canonges, que debem suposar regits allavoras per la regla canònica d'Aquisgran, que regia en les principals esglésies de Catalunya.

Segons el P. Villanueva se conserva be a la catedral de Solsona un còdice en el que després del Calendari se transcribia la regla canònica d'Aquisgran amb la carta de Ludovico Pio per pròleg.

Es doncs evident que al menys des del segle X fins a les darreries del XI la canonica observada a l'església de Solsona era la d'Aquisgran.

Al finalitzar el segle XI veiem establerta a Santa Maria de Solsona la canonica Agustiniana. La data precisa de son establiment se ignora, pero lo cert es que en 1090 el bisbe Guitart d'Urgell, ja anomena als canonges "canonicos religiosos", Sanctae Mariae Coelsonoe, al convocarlos a inaugurar la canónica d'Orgañá.

La segona memòria certa que's té de la canónica Agustiniana a Solsona, es la butlla de Urbà II de 29 de Març de 1097, en ella aprova la vida conventual que porten.

Desde l'any 1120, el Superior se titula Preposit, en lloc de Prior com se'l anomenava abans. En 1409 erigida la iglesia en Abadia s'el anomenà Abad fins la seva secularisació i erecció en catedral el 1593.

Se compren que la disposició del cor fosla monacal, ja que era aquesta la vida de l'església.

El actual cor se dedueix que's la reconstrucció del cremat en la guerra dels francesos en Octubre de 1810. El notari solsoní D. Thomas Jalmar fa contar en acta notarial del 6 de gener de 1811, entre altres estrems referents a la imatge de N.S. del Claustre, que en el darrer Ocutbre el Mariscal francès, Duch de Tarenta Macdonald, invadí Solsona, que fou saquejada i la catedral fou incendiada: que una tercera part de sa bóveda principal en la part del presbiteri, estava caiguda i arruïada; que lo atlar major, lo de N. Sra del Roser i S. Joan, estaben reduïts en cendres: que les cadires del cor quedaven cremades i l'orgue enterament destruït.

Segons l'autorizada informació del insigne conservador del Museu Diocesà, Mn. Joan Serra i Vilaró, en la segona meitat del segle XIX al reconstruirse la part de la catedral destruïda pel foc, se construí l'actual retaule major baix el plan de l'arquitecte barceloní Oriol Mestres, el cadirat del cor fou construït per un fuerster de Solsona conegut per l'Isclt.

Sigui quina sigui, la filiació i la data de son naixement, tot quedarpa respectat. Tan el retaule que s'el deixarà sostingut en son mateix lloc i s'adelantarà l'altar amb el baldaquí d'esposició major, com el cadirat del cor, que pesa per pesa serà traslladat a l'absit amb tota el cuidado que mereix.

En els temps actuals s'ha portat a cap la restauració i complement del santuari capella de .S. del Claustre amb una riquesa i bon gust dignes de la devoció dels solsonins per a la seva patrona.

Ara se tracta de donar tota la catedral al culto del poble, amb aquella fe sincera dels que l'han pujada i enriquida.

Afortunadament s'ha pogut resoldre amb la sensillesa que podeu veure en el projecte aprovat per Iltrsim Dr. D. Valentí Comella Bisbe d'aquella Diocesis i pel M. Iltre Cbildo i que'm l'honor de presentar a n'aquesta exposició.

Los sitials decoraran tot el baix de l'absit el trono del Prelat acompanyat de sitials adiacents ocuparà el lloc del actual docer, sobreposat sempre amb caracter accidental, i iquina diferenta magestat serà la seva!

El material durader de la fusta envellida, la situació de presidencia en cap de la clerecia, formant el ric emicicle de l'absit gotic donant un fondo obscur que farà resaltarà les ceremonies del culte per la relació intima amb l'altar liturgic, que sols necessita un petit cambi d'emplaçament, donarà al conjunt la vitalitat desitjada a n'aquella Catedral.

Els medis son poquissims, la diocesis pobra, pero tots han vist el resultat a la Seu d'Urgell: no es una opinió sino una realitat, que allí ara tenen catedral, mentres que abans era com si no en tinguessin.

Cal esperar que Deu beneirà l'obra.

Si continuant la meva divagació me fixo en la Catedral de Tarragona que té la extraordinaria condició de poderse copsar desde la entrada tota la nau central amb el cimbori inclosiu, Figureu-vos la magestat del afiligranat retaule obra mestre d'en Pere Joan presidint el cor que's desenrollés a banda i banda de sos costats, l'altar major central a l'entrada del cimbori dona el

culte i la paraula divina, es el be de les ànimes per les quals tot un Déu sacrificà a son propi Fill, lliurantlo a la ignominiosa passió i mort de creu.

Tot sacrifici doncs es justificat.

Benemerits Amics de l'Art Litúrgic: que am el vostre impuls i guiatge haveu ajudat a portar a cap aquestos projectes de reivindicacions de nostre catedrals; quan, si Deu vol l'any vinent, veyeu que a Solsona tota una catedral es el digne vestíbol de la riquissima capella de N.S. del Claustre, dieu que's obra vostra; quan a la catedral de Barcelona veyeu l'or dels sitials del nostre cor, brillar com brasas que encenen les flames d'aquells ventals dieu que'l sant caliu vosaltres l'haveu brandat; quan en el pròxim gran Pontifical, omplin de cap a cap d'aquelles naus, las armonies del cant gregorià, per milers de veus entonades; podeu dir que vosaltres las hi heu reunit; i quan en mitg d'aquella magnificencia hi hagin animes corpreses, que enmudeixin sense saberte explicar lo que veuen, lo que senten i lo que gosen; podreu dir que en la creació d'aquell cel, vosaltres hi teniu part.

Ha dit. Desembre 1928.